

AZƏRBAYCAN MEMARLIQ
VƏ İNŞAAT UNIVERSİTETİ

TİKİNTİNİN İQTİSADİYYATI VƏ MENEJCMENT

ISSN 2519-2507

№ 2 – 2024

TİKİNTİNİN İQTİSADİYYATI VƏ MENECEMENT

№ 2 - 2024

ELMİ-PRAKTİKİ JURNAL

SCIENTIFIC AND PRACTICAL JOURNAL

*2015-ci ildən nəşr edir
İldə 4 dəfə nəşr edir*

*First published in 2015
It is published 4 times a year*

Təsisçi:

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

Founder:

Azerbaijan University of Architecture and Construction

Təsisçinin hüquqi ünvanı:

Azərbaycan, Bakı şəh., AZ 1073, Ayna Sultanova küçəsi 11

Publisher address:

Azerbaijan, Baku, AZ 1073, Ayna Sultanova Street 11

Jurnal Universitetin "Biznesin iqtisadiyyatı və menecment" kafedrası tərəfindən hazırlanır və çapa təqdim edilir

The journal is being prepared and submitted for publication by the Department of Business Economics and Management of the Azerbaijan University of Architecture and Construction

*Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində qeydiyyatda alınıb.
Reyestr № 4024. (02.12.2015)*

Registered with the Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan. Register № 4024, (02.12.2015)

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının 04.07.2018-ci il tarixli № 11-R qərarı ilə Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısına daxil edilmişdir

04.07.2018 of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan, the recommended period for the publication of the main results of dissertations in the Republic of Azerbaijan was included in the list of dissertations in the Republic of Azerbaijan. scientific publications According to the decision No. 11-R dated

Redaksiyanın ünvanı:

*Memarlıq və İnşaat Universiteti, tel.:
(+99412)538 92 83
daxili – 589, 497-05-13*

Editorial office:

*Azerbaijan University of Architecture and Construction, tel. : (+99412) 538 92 83
internal - 589, 497-05-13*

E-mail: info@timjurnal.az

E-mail: info@timjurnal.az

Jurnalın rəsmi saytı:

<https://timjurnal.az/>

Official website of the magazine:

<https://timjurnal.az/>

Məqalələrdəki fikirlər müəlliflərə aiddir və Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin fikirləri ilə üst-üstə düşməyə bilər

The opinions in the articles belong to the authors and may not coincide with the opinions of the Azerbaijan University of Architecture and Construction

BAŞ REDAKTOR

Məhəbbət Məmmədov
i.e.d., professor, "Biznesin iqtisadiyyatı və menecment" kafedrasının müdiri
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

BAŞ REDAKTORUN MÜAVİNİ

Ələsgər Əliyev
i.e.n., dosent
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

MƏSUL KATİB

Lalə Ələkbərova
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti

REDAKSİYA HEYƏTİ

Ziyad Səmədzadə
i.e.d., professor, akademik,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Telman Əliyev
t.e.d., professor, akademik,
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Ahmet Kemal Çələbi (Türkiyə)
dr., professor
Manisa Cəlal Bayar Universiteti

Vahid Novruzov
i.e.d., professor, Azərbaycan Respublikası
Auditorlar Palatasının sədri

Vilayət Vəliyev
i.e.d., professor,
Azərbaycan Texniki Universitetinin rektoru

Məmməd Musayev
i.e.d., professor, Azərbaycan Respublikası
Sahibkarlar Təşkilatları Milli
Konfederasiyasının Prezidenti

Zahid Məmmədov
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetinin Elmi fəaliyyətin təşkili və
idarəedilməsi departamentinin direktoru

İmran Əkpərov (Rusiya)
i.e.d., professor, Rusiya Federasiyasının
İdarəetmə, Biznes və Hüquq İnstitutunun
rektoru

EDITOR-IN-CHIEF

Makhabbat Məmmədov
Doctor of Economics, Professor, Head of the
Department "Business Economics and Management"
Azerbaijan Architecture and Construction University

DEPUTY EDITOR-IN-CHIEF

Alasgar Aliyev
Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor, Azerbaijan Architecture and
Construction University

EXECUTIVE SECRETARY

Lala Alekperova
Azerbaijan Architecture and Construction
University

EDITORIAL TEAM

Ziyad Səmədzadə
Doctor of Economics, Professor, Academician,
Azerbaijan National Academy of Science

Telman Aliev
Doctor of Technical Sciences, Professor,
Academician, ANAS

Ahmet Kemal Chalabi (Turkey)
Doctor, Professor,
Jalal Bayar Manisa University

Vahid Novruzov
Doctor of Economics, Professor, Chairman of
the Audit Chamber of the RA

Vilayət Vəliyev
Doctor of Economics, Professor, Rector of
Azerbaijan Technical University

Məmməd Musayev
Doctor of Economics, Professor, President of
the National Confederation of Entrepreneurial
Organizations of the Republic of Azerbaijan

Zahid Məmmədov
doctor of economic sciences, professor,
Director of the Department of Organization and
Management of Scientific Activities of the
Azerbaijan State University of Economics

İmran Akperov (Russia)
Doctor of economics, professor,
Rector of the Institute of Management, Business
and Law of the Russian Federation

- Oksana Krivoruçko (Ukrayna)**
i.e.d., professor, Xarkov Milli Nəqliyyat və Avtomobil Yolları Universitetinin “Menecment” kafedrasının müdiri
- Tatyana Qalinskaya (Ukrayna)**
t.e.n., dosent, “Yuri Kondratyuk adına Poltava Politehnika” Milli Universiteti
- Tofiq Hüseynov**
i.e.d., professor, AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutunun şöbə müdiri
- Marcin Kesy (Polşa)**
i.e.d.,
Bydgoszcz İqtisadiyyat Universiteti
- Ədalət Əliyev**
t.e.d., i.e.d., nəqliyyat doktoru, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
- Elşad Məmmədov**
i.e.d., professor,
Azərbaycan Texniki Universitetinin İnnovativ İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzinin rəhbəri
- Mustafa Miynat (Türkiyə)**
dr., professor,
Manisa Cəlal Bayar Universiteti
- Ahmet Vecdi Can (Türkiyə)**
professor, doktor, Uluslararası Vizyon Universitetinin rektoru
- Rühəngiz Əliyeva**
i.ü.f.d., dosent, “Sənayenin təşkili və idarə edilməsi” kafedrasının müdiri
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
- Lia Matçavariani (Gürcüstan)**
c.e.d., professor,
Tbilisi Dövlət Universiteti
- Xanlar Qəniyev**
i.ü.f.d., Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin Təcrübə və Karyera Mərkəzinin müdiri
- Oksana Krivoruchko (Ukraine)**
Doctor of Economics, Professor, Head of the Department of Management Kharkiv National Transport and Highway University
- Tatyana Galinskaya (Ukraine)**
Doctor of Technical Sciences, Associate Professor, PPNU named after Yuri Kondratyuk
- Tofiq Huseynov**
Doctor of Economics, Professor, Head of Department of the Institute of Economics of ANAS
- Marcin Kesy (Poland)**
Doctor of Economic Sciences,
Bydgoszcz University of Economics
- Adalat Aliyev**
Candidate of Technical Sciences, Doctor of Economics, Doctor of Transport, Prof., AACU
- Elshad Mammadov**
doctor of Economic Sciences, Professor,
Head of Innovative Economic Research Center of Azerbaijan Technical University
- Mustafa Mynat (Turkey)**
Doctor, Professor,
Manisa Jalal Bayar University
- Ahmet Vecdi Can (Turkey)**
Professor, Doctor, Rector of International Vision University
- Ruhangiz Aliyeva**
PhD, Associate Professor, Head of the Department "Organization and Management of Industry" Azerbaijan University of Architecture and Construction
- Lia Matchavariani (Georgia)**
doctor of geographical sciences, professor,
Tbilisi State University
- Khanlar Ganiyev**
Doctor of Philosophy in Economics, Azerbaijan University of Architecture and Construction,
Head of internship and Career Center

“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin qərarı ilə “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısı”nın iqtisad elmləri bölməsinə daxil edilib (04.07.2018-ci il, protokol №11-R)

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ PREZİDENTİ YANINDA
ALİ ATTESTASIYA KOMİSSİYASI**

“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalının daxil edildiyi Milli və Beynəlxalq elmi məlumat bazaları və indekslər:

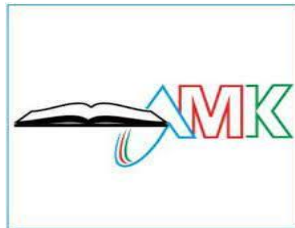

11 mart 2022- ci il tarixində 69-03/2022 nömrəsi ilə elmi sitatların MİLLİ BİBLİOQRAFİK MƏLUMAT BAZASINA (RİNC) daxil edilmişdir

İSSN (İnternational Standard Serial Number) – dövri nəşrlər üçün nəzərdə tutulan beynəlxalq standart nömrə - İSSN 2519-2507

Lisenzia müqaviləsi № 69-03/2022

“İQTİSADİYYATI GÜCLÜ OLAN DÖVLƏT HƏR ŞEYƏ QADİRDİR”

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEV

Yeni hədəflər:

**daha güclü iqtisadiyyat, daha qüdrətli ordu,
daha təminatlı həyat**

İlham Əliyev, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Bakıda Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin 10-cu və Yaşıl Enerji Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin 2-ci iclasları keçirilib

Martın 1-də Bakıda, “Gülüstan” sarayında Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin 10-cu və Yaşıl Enerji Məşvərət Şurası çərçivəsində nazirlərin 2-ci iclasları keçirilib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tədbirdə iştirak edib.

Dövlətimizin başçısı tədbirdə çıxış edib.

Prezident İlham Əliyevin çıxışı

- Hörmətli Baş nazir cənab Rama.

Hörmətli komissar xanım Simson.

Hörmətli qonaqlar.

Xanımlar və cənablar.

İlk növbədə Baş nazir Edi Ramanı salamlamaq və bu vacib tədbirdə bizimlə birlikdə olduğuna görə minnətdarlığımı bildirmək istərdim. Azərbaycan və Albaniya iki dost ölkədir. Biz müxtəlif sahələrdə fəal əməkdaşlıq edirik. Bizim olduqca fəal siyasi dialoqumuz var. Bizim cənab Baş nazirlə istər Azərbaycan, istər Albaniya, istərsə də müxtəlif beynəlxalq tədbirlər çərçivəsindəki görüşlərimizin müntəzəm gündəliyi var. Biz bir-birimizi beynəlxalq təsisatlarda dəstəkləyir, habelə enerji təhlükəsizliyi məsələlərində fəal çalışırıq. Albaniya Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin həyata keçirilməsində çox vacib rol oynayıb və TAP heyətinin üzvü qismində vacib rol oynamaqda davam edir. Hazırda isə biz enerji əməkdaşlığımızın müxtəlif aspektlərini müzakirə edirik. Əminəm ki, cənab Baş nazirlə bugünkü müzakirəmiz zamanı gündəlikdə duran bütün məsələləri əhatə edəcəyik.

Mən, həmçinin xanım komissar Simsona da növbəti dəfə ölkəmizə səfər etdiyinə görə minnətdarlığımı ifadə etmək istərdim. Bildiyiniz kimi, Azərbaycan Respublikasının energetika naziri və xanım Simson Cənub Qaz Dəhlizi Məşvərət Şurasının həmsədrəlidir. Onlar genişlənməkdə olan böyük heyətin bir araya gətirilməsi və əlbəttə, Avropa İttifaqının bütün planlarımızın reallaşdırılmasında yer alması baxımından vacib rol oynayır. Enerjinin şaxələndirilməsi və enerji təhlükəsizliyi məsələlərində Azərbaycan-Avropa İttifaqı əməkdaşlığı yeni təchizat coğrafiyasının yaradılmasına xidmət etmişdir.

Məşvərət Şurasının ötən illərdəki toplantıları zamanı biz həmişə enerji təhlükəsizliyi məsələlərini müzakirə etmişik. Azərbaycanın burada mövqeyi hər zaman ardıcıl olub – biz bunu hər bir ölkənin milli təhlükəsizlik məsələsi hesab edirik. Biz şaxələndirmə haqqında danışarkən mövqeyimiz hər zaman dəyişməz olub və bu gün də belədir – şaxələndirmə yalnız marşrutlara deyil, həm də mənbələrə şamil edilməlidir.

Bu gün Avrasiyadakı geosiyasi vəziyyət məhz bizim gördüyümüz işlərin nə dərəcədə düzgün olduğunu sübut edir. Azərbaycana gəldikdə Cənub Qaz Dəhlizi tamamilə yeni marşrutdur. Bu gün ona artıq bir çox marşrutlar – interkonnektorlar əlavə edilib. Azərbaycan qazı yeni mənbədir. Yəni, biz burada, bu formatda, təşəbbüskarı olduğumuz bu layihədə enerjinin şaxələndirilməsi məsələlərinin tam şəkildə əhatə edildiyini görürük.

Burada, “Gülüstan” sarayında sonuncu - bir il əvvəlki görüşümüzdən bu yana bir neçə mühüm hadisə baş verib. Bildiyiniz kimi, adətən Məşvərət Şurasının toplantıları zamanı bu qrup görülmüş işləri və qarşıda duran məsələlərin həlli baxımından görülməli əlavə tədbirləri nəzərdən keçirir. Ən başlıcası isə atılacaq birgə addımları planlaşdırır.

Ötən il baş verən vacib hadisələrdən biri Xəzər dənizinin Azərbaycana məxsus sektorunda, “Abşeron” qaz-kondensat yatağında təbii qazın kommersiya hasilatı oldu. Bu “Şahdəniz”dən sonra ikinci nəhəng qaz ehtiyatlarının kəşfi deməkdir. “Abşeron” qaz-kondensat yatağı bizim gələcək şaxələndirmə layihələrimizin resurs bazasını təşkil edəcək. “Abşeron” layihəsinin ilk fazası artıq təsdiq edilib. Biz orada illik hasilatın 1.5 milyard kubmetr həcmində olmasını gözləyirik. İkinci faza ilə bağlı razılıq əldə edildikdən sonra daha 4-5 milyard kubmetr həcm əlavə ediləcəkdir ki, onun böyük əksəriyyəti beynəlxalq bazarlara nəql olunacaq.

Növbəti nailiyyət hesab etdiyim bir hadisə Azərbaycanın daha iki ölkə - Macarıstana və Serbiyaya qaz nəql etməsi oldu. Beləliklə, bizim Avropaya qaz təchizatımızın coğrafiyası genişlənməmiş oldu. Bu gün Azərbaycan 8 ölkəyə qaz nəql edir ki, onlardan altısı Avropa ölkəsidir. Ötən il Avropada istifadəyə verilmiş interkonnektor layihələrinin təməlinə, ilk növbədə, Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi dayanır. İkincisi isə onlar bizə Avropada mümkün qədər çox məntəqələri əhatə etməklə bağlı söylərimizi davam etdirməyə imkan verəcəkdir.

Azərbaycan qazına olan mövcud tələbat var, ixtiyarımızda mənbələr var və nəqliyyat marşrutlarımız yerindədir. Yeri gəlmişkən, onu da deyim ki, ötən il ərzində türkiyəli dostlarımızla fəal kommunikasiya nəticəsində biz Türkiyə vasitəsilə Trans-Balkan boru kəməri sistemindən istifadə etmək razılığına gəldik. Bu isə şaxələndirmə layihəsi daxilində növbəti şaxələndirmə deməkdir. Daha artıq alternativlər və seçimlər ola bilər. Çünki onların hər biri enerjinin şaxələndirilməsi, enerji təhlükəsizliyinin maksimum səmərəliliklə təmin olunması kimi vahid məqsədə xidmət edir.

Hesab edirəm ki, Azərbaycan etibarlı tərəfdaş olduğunu artıq sübut edib. Bizim sözümlərimiz imzamız qədər dəyərlidir. Əminəm ki, qarşımıza qoyduğumuz bütün planlar həyata keçiriləcəkdir, çünki təkcə keçən ilin göstəriciləri bunun sübutudur.

Bizim enerji layihələrimizlə bağlı daha bir məqam ondan ibarətdir ki, dost Birləşmiş Ərəb Əmirliklərini təmsil edən ADNOC şirkəti Abşeron layihəsinin səhmdarı oldu. Biz bunu alqışlayırıq, heyətimizə xoş gəlmisiniz. Bu, əlavə maliyyələşmə, təcrübə deməkdir və beynəlxalq əməkdaşlığı genişləndirəcəkdir. Bizimlə birgə çalışmaq arzusunda olan enerji şirkətlərindən çoxsaylı müraciətlər daxil olur. Bu müraciətlər həmin şirkətlərin fəaliyyət göstəricilərinə və bizim enerji gündəliyimizə əsasən nəzərdən keçirilir.

Gələcək planlarımıza gəldikdə, əlbəttə, bu gün biz onları geniş müzakirə edəcəyik. Mən onlardan yalnız bir neçəsini səsləndirmək istərdim. İlk növbədə, biz gələcək ilin ilk rübündən etibarən “Azəri-Çıraq-Günəşli” dərin qaz layihəsi çərçivəsində təbii qazın hasilatını gözləyirik. Bu, çox böyük ehtiyata malik olmaqla ümidverici strukturudur. Uzun illərdir ki, “Azəri-Çıraq-Günəşli” bizim neft ixracımızın əsas mənbəyidir. Hazırda kəşfiyyata başlanılması ilə bağlı tərəfdaşlarımızla razılığa gəlmişik və bu əlavə töhfə olacaqdır. İlk mərhələdə hasilat təqribən yarım milyard kubmetr olacaq,

ancaq bir neçə il ərzində bu rəqəm 3-4 dəfə artacaqdır. Bu “Şahdəniz” və “Abşeron” yataqlarından hasil ediləcək həcmrlə yanaşı, yeni mənbə olacaqdır.

Bununla yanaşı, bizim “Ümid” qaz-kondensat yatağının ikinci fazasının işlənməsi ilə bağlı planlarımız var ki, potensial olaraq oradan da 3-4 il ərzində 2-3 milyard kubmetr qaz əldə etmək olar.

Beləliklə, bütün bu planlar tamamilə realdır, onlar müfəssəl təhlilə, məlumatla, informasiyaya və bizim maliyyə resurslarına, habelə investorlarla razılaşmalarımıza əsaslanır. Layihələrin bəziləri investorlarla birlikdə icra olunacaq, bəziləri isə SOCAR-ın özü tərəfindən həyata keçiriləcək. Bütün bunlar onu göstərir ki, potensial var və artmaqdadır. Uzun illərdir ki, ortalıqda yayılan və Avropa istehlakçılarının artmaqda olan ehtiyaclarını ödəmək üçün “Azərbaycanda kifayət qədər qaz yoxdur” kimi bütün şayiələr bir daha onu göstərdi ki, onlar tamamilə əsassızdır və bizim potensialımızın qarşısını almaq, beynəlxalq birliyə və istehlakçılara yanlış mesaj göndərmək üçün Azərbaycana qarşı yürüdülmən kampaniyanın bir hissəsi idi.

Azərbaycan, həmçinin yaşıl enerjiyə keçid prosesində iştirak edir. Bu il Azərbaycanda “Yaşıl dünya naminə həmrəylik ili” elan olunmuşdur. Bizim bərpaolunan enerji layihələrimiz yüksək göstəricilər nümayiş etdirir. Ötən görüşümüzdən bəri sizə məlumat vermək istəyirəm ki, bu layihələr arasında keçən ilin oktyabr ayında Azərbaycanda açılışını etdiyimiz ilk böyük Günəş Elektrik Stansiyası yer alır və bu stansiyanın gücü 230 meqavattır. Bu stansiya bərpaolunan enerji sahəsində aparıcı şirkətlərdən biri “Masdar” tərəfindən inşa olunmuşdur və bu, yalnız başlanğıcdır. İmzalanmış müqavilələrə və anlaşma memorandumlarına əsasən 2030-cu ilədək biz 5 min meqavata qədər, yəni 5 qiqavat günəş və külək enerjisi istehsal etməyi planlaşdırırıq.

Bizim əsas investorlarımız Birləşmiş Ərəb Əmirliklərindən “Masdar” və Səudiyyə Ərəbistanından olan “ACWA Power” şirkətləridir. Həmçinin digər ölkələrdən olan şirkətlər də bizimlə çalışır. Bizim bərpaolunan enerji ehtiyatları baxımından nəhəng potensialımız var, istər Xəzər dənizində, istərsə də qurudakı potensial olsun. Bildiyimiz kimi, biz “Qara Dəniz Yaşıl Kabel” layihəsi ilə Avropaya yaşıl enerjinin önəmli ixracatçılarından biri olmağı nəzərdə tuturuq.

Artıq qərara alınıb ki, bu layihə inteqrasiya edilmiş layihə olmaqla Xəzər dənizindəki külək dəyirmanlarından yeni ötürücü xətlərlə Qara dənizin dibi ilə Avropaya gedəcək. Beləliklə, bunlar bizim planlardır. Əlbəttə ki, bərpaolunan enerji mənbələrimiz nə qədər çox olsa, indi elektrik enerjisi istehsalı üçün istifadə etdiyimiz təbii qaza daha çox qənaət etmiş olacağıq.

Bu da Cənub Qaz Dəhlizinə əlavə bir töhfə olacaqdır. Cənub Qaz Dəhlizi artıq 3 ildir ki, fəaliyyətdədir, bu layihə həqiqətən də uğur hekayəsidir. Bu, Avrasiyada ən böyük infrastruktur layihələrindən biridir. Uzunluğu 3500 kilometr olan inteqrasiya edilmiş boru kəməri sistemi olan bu layihə enerji təhlükəsizliyi və əməkdaşlıq layihəsidir. Çünki Cənub Qaz Dəhlizinin keçdiyi marşrut boyunca yerləşən bütün ölkələr arasında əməkdaşlıq olmasa, bu layihənin həyata keçirilməsi mümkün olmazdı.

Beləliklə, biz indi vacib bir məqama gəlirik. Bu məqamın tərəfdaşlıq və əməkdaşlığın qurulması üçün enerjinin və qazıntı yanacağının bir alət və vasitə olduğunu görürük. Qazıntı yanacağı məsələsi ilə bağlı sonuncu məqam. Biz indi qazıntı yanacağının bir növ yalnız problem yaradan bir məsələ olması meylini görürük. Biz ədalətli olmalıyıq və eyni zamanda, neft və təbii qaz ehtiyatları ilə zəngin olan ölkələrə münasibətdə ədalətli olmalıyıq. Bu ölkələrin günahı deyil ki, onlarda neft və qaz var. Onlar buna görə günahlandırılmamalı və onlara qarşı ayrı-seçkilik olmamalıdır. Hesab edirəm ki, qazıntı yanacağına malik olan ölkələrin fəaliyyəti onların ətraf mühitin müdafiəsi, yaşıl enerjiyə keçid məsələlərini necə həll etdikləri baxımından qiymətləndirilməlidir. Yalnız bundan sonra, ədalətli təhlildən sonra bu ölkələr barədə mühakimə yürütmək olar. Əks təqdirdə, biz neft və qaz istehsal edən ölkələr və bu resurslara malik olmayan ölkələr arasında sanki ayırıcı xətlər görəcəyik.

Bu məsələ haqqında danışarkən, əlbəttə, burada bu masada dünyanın aparıcı maliyyə institutlarının nümayəndələrinin olduğunu nəzərə alaraq diqqətinizi maliyyələşmə məsələsinə yönəltmək istəyirəm. Cənub Qaz Dəhlizinin genişlənməsinin və təbii qaza aid istənilən digər layihənin maliyyələşməsi elə bir şəkildə aparılmalıdır ki, bizim əsas hədəfimizə mane olmasın.

Avropada Azərbaycan qazına böyük tələbat var idi və olmaqda qalır. Bizə bir çox ölkələr müraciət etmişdir, dediyim kimi artıq altı ölkə bizim təbii qazı alır. Əlavə bir neçə ölkə ilə danışıqlar aparılır. Qaza tələbat var və bizim resurslarımız var, bizim infrastrukturumuz var. Hesab edirəm ki, Avropa maliyyə institutlarından maliyyələşmə, ən azından bu layihənin maliyyələşməsi real yanaşmaya əsaslanmalıdır və ümumi hal almış qazıntı yanacağına qarşı meyllərin kölgəsi altına düşməməlidir.

Biz hamımız nələrin baş verdiyini bilirik. Azərbaycan, qeyd etdiyimiz kimi yaşıl enerjiyə keçid prosesinin aktiv fazasındadır. Lakin, eyni zamanda, heç kim bu faktı dana bilməz ki, ən azından yaxın gələcəkdə qazıntı yanacağı olmadan dünya inkişaf edə bilməz.

Sonuncu məsələ, Azərbaycana COP29-a sahiblik edən ölkə olmaq şərəfi nəsbətmişdir. Keçən ilin dekabrında qərar qəbul olunan kimi biz dərhal, yalnız bir səbəbdən müxtəlif QHT-lər və media təşkilatlarının hücumuna məruz qaldıq. Çünki bizim neftimiz var və bu, bizim ən böyük nöqsanımız hesab olunmuşdur. Baxmayaraq ki, qeyd etdiyim kimi bu, qüsurlu deyil, Allahdan bir hədiyyədir. Lakin bizə hücum edərək dedilər ki, necə ola bilər qazıntı yanacağı ilə zəngin olan bir ölkə COP-a ev sahibliyi edə bilər. Gəlin, bu məsələyə başqa bir bucaq altında baxaq. Bəli, bizim kifayət qədər neftimiz, kifayət qədər qazımız var. Biz növbəti 100 il ərzində bərpaolunan enerji resursları olmadan yaşaya bilərik. Bizim bütün ehtiyatlarımız təsdiq edilib və hər kəs bunu bilir.

Lakin iqlim dəyişikliyi ilə bağlı olan bu global tədbirə ev sahibliyi etmək istəyimizin olması faktı bizim iradəmizi nümayiş etdirir. Bizə buna görə hücum edilməməlidir, biz təqdir edilməliyik. Biz heç bir yanlış iş görməmişik, lakin qərar qəbul olunan kimi bizə qarşı dərhal əlaqələndirilmiş, konsolidasiya olunmuş və çox ədalətsiz hücum edildi.

Əvvəlki illərdə Azərbaycana qarşı çoxlu hücumlar olmuşdur, biz buna adət etmişik, biz özümüzü müdafiə edə bilərik. Lakin mən sizə, sadəcə, məlumat vermək istəyirəm ki, COP29-un Azərbaycanda təşkil edilməsi qərarı, yekdil qərar beynəlxalq birliyin ölkəmizə hörmətinin əlamətidir və bizim tədbirə ev sahibliyi etmək, bu işə töhfə vermək istəyimiz yaşıl gündəliyimizi nümayiş etdirir.

Bununla da çıxışımı burada bitirirəm. Bir daha bizimlə bir yerdə olduğunuz üçün təşəkkür edirəm. Fərsətdən istifadə edərək hamınızı COP29-a aparan bu mühüm yolda bizim tərəfdaşımız olmağa dəvət etmək istəyirəm. Təşəkkür edirəm.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-11-16>

M.A.Məmmədov
i.e.d., professor, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-5327-2507
Ş.İ.Əliyev
doktorant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0001-7272-3417
aliyevvshukurr@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 18.03.2024

The article was received by editorial board on 18.03.2024

Статья принята к печати 18.03.2024

QARABAĞ VƏ ŞƏRĞİ ZƏNGƏZUR İQTİSADI RAYONLARININ BƏRPASI VƏ İNKİŞAFININ TƏŞKİLATI-İQTİSADI MEXANİZM

Xülasə

Ölkənin işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası, iqtisadiyyatın hal-hazırkı vəziyyətinin dəyərləndirilməsi, sahələrin prioritetliyinin müəyyənləşdirilməsi və müəyyən edilmiş vaxtda bu ərazilərin mərhələlərlə inkişafını təmin edən təşkilatı-idarəetmə mexanizminin yaradılmasının əhəmiyyəti ətraflı araşdırılmışdır. Ölkə prezidentinin müvafiq fərmanları ilə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonların, ətraf ərazilərin bərpası və inkişafını təmin etmək məqsədi ilə həyata keçiriləcək tədbirlər, bunların icrasını təmin edən təşkilatı-idarəetmə mexanizminin konkret istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Bu mexanizmin həyata keçirilməsi işğaldan azad olunan ərazilərin bərpası və ölkənin ümumi iqtisadiyyatının tərkibində onun inkişafının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyətə malik olacaqdır.

Açar sözlər: Qarabağ, Şərqi Zəngəzur, işğaldan azad, bərpa, post-konflikt, inkişaf, təşkilatı-idarəetmə, region, ərazi, mexanizm, qlobal inkişaf, maliyyə qurumları, yenidənqurma, istiqamət, tədbirlər planı, mərhələ, inkişaf konsepsiyası.

GİRİŞ

Dünyanın inkişaf etmiş ölkələrinin iqtisadiyyatının sahələrinin davamlı və dayanaqlı inkişaf təcrübəsinin tədqiqi göstərir ki, sahələr üzrə Dövlət Proqramlarının, İnkişaf Konsepsiyalarının və İnkişaf Strategiyalarını müasir tələblərə müvafiq hazırlayan, onların mərhələli icrasını təmin edən, müvafiq islahatlar aparan ölkələr dinamik inkişafa nail olurlar. Azərbaycan iqtisadiyyatının sahələrində islahatlar, bu islahatları şərtləndirən və həyata keçirilməsini təmin edən sahə proqramları, inkişaf konsepsiyalar və strategiyalar hazırlanır, onların inkişaf mərhələlərinə müvafiq həyata keçirilməsi təmin edilir.

Müasir mərhələdə iqtisadiyyatın prioritet istiqamətlərdən biri də Qarabağ və Şərqi-Zəngəzur iqtisadi rayonlarının, işğaldan azad edilmiş ətraf ərazilərin iqtisadiyyatının bütün sahələrinin infrastrukturunun yenidən qurulması bu ərazilərin iqtisadiyyatının ölkə iqtisadiyyatına səmərəli və sürətli reinteqrasiyasının aparılmasının təmin edilməsində xüsusi rola malikdir. Bu regionların və ətraf ərazilərdə bərpa və inkişaf xarakterli aparılan işlər ölkənin iqtisadi inkişafında yeni və həlledici mərhələ olacaq, bu ərazilərin iqtisadiyyatının mərhələlərlə inkişafını təmin edəcək və nəticədə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının mühüm elementinə çevriləcəkdir.

ƏSAS HİSSƏ

Ölkəmizdə son 15 ildə həyata keçirilən iqtisadi siyasət nəticəsində iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun dinamik və dayanıqlı inkişafı təmin edilmiş, bütün sahələrdə rəqabətqabiliyyətli sahələrin inkişafının sürətləndirilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilməsi davam etdirilir. Belə ki, Azərbaycanın Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyasında, Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlərdə, Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramında, əsas məqsəd ölkənin iqtisadiyyatının bütün sahələrinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi regionlarının iqtisadiyyatının davamlı və dayanıqlı inkişafını təmin etmək, bu dövrdə onun rəqabət qabiliyyətini gücləndirməkdir. Qeyd olunanlar ilə yanaşı burada əsas məqsəd sosial rifahın yaxşılaşdırılması, yüksək texnologiyaların inkişafına əsaslanan güclü rəqabətə davamlı və inklüziv iqtisadiyyatın və ən yüksək insan indeksini təmin edəcək iqtisadiyyatın ən optimal strukturunun formalaşdırılmasıdır.

Bu məqsədlə ölkədə iqtisadiyyatın davamlı inkişafına nail olmaq və nəticədə rəqabətqabiliyyətli məhsul istehsalının təmin edilməsi üçün qeyd olunan proqram və inkişaf konsepsiyalarına uyğun olaraq ölkə iqtisadiyyatının bütün sahələrini əhatə edən zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsi davam etdirilir.

Bu tədbirlər nəticəsində, ölkəmizdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində məqsəd-yönlü işlər aparılır nəticədə son illərdə qeyri-neft sektorunun inkişafını sürətləndirmişdir. Ölkədə biznes mühitinin liberallaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər bu sahələrin davamlı inkişafının təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Milli iqtisadiyyat və onun 11 iqtisadi sektoru üzrə Strateji Yol Xəritəsində nəzərdə tutulmuş məqsəd və hədəflərə və işğaldan azad edilmiş ərazilərdə inkişafa nail olmaq məqsədilə ölkədə iqtisadi islahatların təmin edilməsi məqsədi ilə tədbirlərin prioritet istiqamətləri mərhələlərlə müəyyən edilməli, qiymətləndirilməli və məntiqi ardıcılıqla həyata keçirilməlidir.

Ölkədə qeyd olunan istiqamətlərdə aparılan islahatlar və inkişaf strategiyaları davamlı inkişafın əsasını təşkil edir. Bu məqsədlərə ölkədə qəbul edilmiş ümumi, sahə və regional inkişaf proqramları çərçivəsində qeyri-neft sektorunun inkişafının sürətləndirilməsinə, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, regionların davamlı və tarazlı sosial-iqtisadi inkişafına yönəlmiş tədbirlərin həyata keçirilməsi nəticəsində nail olmaq mümkündür.

Belə ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi regionunda Böyük qayıdışa dair I Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuş tədbirlərə müvafiq 2024-cü ildə Laçın rayonunda 186 MVt gücündə KES layihəsi həyata keçirilməsi məqsədi ilə ölçü-müşahidə stansiyasının müvafiq sənədlər toplusu hazırlanmış, 2024-cü ilin əvvəlindən “ECOENERGY CONSULTING” MMC tərəfdaşı olan GEO-Net tərəfindən təklif olunan qeyd olunan işlərin aparılması qəbul edilmişdir. Bu iqtisadi regionların bərpa və inkişafında dövlət-özəl tərəfdaşlıq çərçivəsində inşaat layihələrinin icra edilməsinə və bu prosesdə innovativ texnologiyalardan geniş istifadə prioritet istiqamət kimi geniş yer verilir.

Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası regionlarının 2004-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafına yönəldilmiş dörd Dövlət Proqramında nəzərdə tutulmuş prioritet istiqamətlərdən biri də ölkə regionlarında enerji infrastrukturunun yenidən qurulması və inkişafı tədbirlərinin həyata keçirilməsidir. etdi. Bu tədbirlər nəticəsində son 15 ildə regionlarda 56,2 min kilometr qaz kəməri çəkilib və təmir edilib, 1800-dən çox yaşayış məntəqəsi təbii qazla təmin edilib və regionlarda qazlaşdırmanın səviyyəsi 41-dən 41-ə yüksəlib. 93,2%.

Regionların 2019-2023-cü illəri əhatə edən dördüncü sosial-iqtisadi inkişafı proqramının 2019-cu il üzrə yekun hesabatının, o cümlədən iqtisadi islahatların həyata keçirilməsində mühüm rol oynayan dövlət proqramlarının, inkişaf strategiyalarının və onların icrasının təhlili göstərir ki, bu müddət ərzində Bu dövrdə ölkə üzrə 61 yaşayış məntəqəsi və 37 yeni yaşayış massivi qazlaşdırılıb, nəticədə 15 338 abonent təbii qazla təmin olunub və ölkə üzrə qazlaşdırmanın ümumi səviyyəsi 96 faizə çatıb.

Qeyd olunan dövlət proqramının təhlili göstərir ki, yeni çəkilmiş və ya əsaslı təmir olunmuş qaz kəmərləri müvafiq olaraq 1376,7 və 487,7 km olmuşdur və bu tədbirlər iqtisadi rayonlarda səmərəli şəkildə həyata keçirilmişdir. Belə ki, Bakı şəhəri üzrə müvafiq olaraq 128,7 və 84,4 km yeni tikilmiş və əsaslı təmir olunmuş qaz kəmərləri; Abşeron 90, 28,58 km; Gəncə-Qətər-342,57, 104,32 km; Şəki-Zaqatala-84,24, 15,15, 9,99 km; Lənkəran-60,32, 59,97 km; Quba-Xaçmaz-281,37, 33,19 km; Aran-395,8, 109,3 km; Qarabağ-0,2,29 km; Dağlıq Şirvan-143,61, 55,81 km, son 15 ildə isə 1800-dən çox yaşayış məntəqəsi təbii qazla təmin olunub. Təsadüfən Azərbaycanda iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi siyasətinin tərkib hissəsi olan sənayeləşmə və qeyri-neft sənayesinin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir.

Bu məqsədlə “Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı” hazırlanmış və hazırda bu proqramın icrası əlavə dəyər yaradan yeni sənaye sahələrinin yaradılmasını təmin etmiş, özünütəminat səviyyəsini yüksəltmişdir. bir çox sənaye məhsullarında. öz növbəsində ölkədə davamlı inkişafın yaranmasına mühüm təsir göstərir. 2019-cu ildə ölkənin sənaye sektorunun çoxşaxəli inkişafını təmin etmək, yeni emal müəssisələrinin yaradılmasına, ixrac yönümlü və idxalı əvəz edən rəqabətqabiliyyətli elm tutumlu məhsulların istehsalına, innovativ texnologiyaların tətbiqinə, sənayedə müasir infrastrukturun yaradılmasına dəstək vermək; mövcud sənaye zonalarında klasterləşmənin və sənaye müəssisələrinin səmərəli fəaliyyətinin dəstəklənməsi üçün də müvafiq tədbirlər həyata keçirilir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsi Dövlət İnvestisiya Proqramının əsas məqsədlərindən biri hesab edilməklə yanaşı, eyni zamanda ölkə iqtisadiyyatının, xüsusilə qeyri-neft sektorunun davamlı və tarazlı inkişafı, regional inkişafın təmin edilməsi, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi, sistemli və səmərəli həyata keçirilməsidir. ətraf mühitin mühafizəsinə yönəlmiş investisiya layihələrinin həyata keçirilməsi proqramın əsas məqsədlərindən biridir. İnvestisiya proqramları ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının məqsəd və istiqamətlərinə uyğun olaraq hazırlanır.

Belə ki, 2019-cu il üçün investisiya proqramının hazırlanmasında ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına uyğun olaraq, infrastrukturun inkişafı və onların davamlı istifadəsinin təmin edilməsi, qeyri-neft sektoruna investisiyaların stimullaşdırılması və regionların inkişafı, investisiyaların regionlar arasında optimal bölgüsü; sosial sahələrə investisiya prioritetlərinin həyata keçirilməsinə yönəldilib.

Eyni zamanda, yuxarıda qeyd olunan hesabatın öyrənilməsi göstərir ki, 2019-cu ildə sənayenin müxtəlif sahələrində tədbirlərin həyata keçirilməsi davam etdirilib. Sənayenin inkişafına yönəlmiş mexanizmlərdən biri də sənaye parklarının və sənaye məhəllələrinin yaradılmasıdır, çünki bu il 46 müəssisə rezident kimi qeydiyyatdan keçib. İstehsalə başlanılmış və bunun nəticəsində 8 mindən çox daimi iş yeri yaradılmışdır.

Ölkədə aparılan iqtisadi islahatların əsas məqsədlərindən biri də iqtisadiyyatda müasir infrastrukturun yaradılmasıdır. Yuxarıda qeyd olunan inkişaf strategiyasının, sahə üzrə dövlət proqramlarının icra vəziyyətinin öyrənilməsi göstərir ki, ölkə iqtisadiyyatının infrastrukturunu daim müasirləşdirilir, qabaqcıl müasir infrastruktur yaradılır. Sənaye inqilabının dördüncü mərhələsində ölkəmizin əlverişli coğrafi mövqeyi, zəngin təbii və insan resurslarından zəngin istifadəsi beynəlxalq İKT innovasiyaları, rəqəmsallaşma və rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşması nəticəsində ölkənin davamlı inkişafı üçün yeni imkanlar yaradır.

Eyni zamanda, ölkə iqtisadiyyatının inkişafına yönəldilmiş Dövlət Proqramlarında, İnkişaf Strategiyalarında və Konsepsiyalarında nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icra vəziyyətinin müasir vəziyyətinin təhlili əsasında hazırlanmış “Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritəsi”nin, Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramının əsas isas istiqamətlərindən biri Qarağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonların iqtisadiyyatının yenidən qurulması və ölkə iqtisadiyyatına səmərəli və dinamik inteqrasiyasının təmin edilməsidir. Bu ərazilərdə həyata keçirilən təd-

birlər və islahatlar işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatının bərpa və inkişafında xüsusi rola malik olmuşdur.

Fikrimizcə, Dövlət Proqramları, Strateji İnkişaf Planları və İnkişaf Konsepsiyasında nəzərdə tutulan məqsədlərə çatmaqda üçün bu proqramlar çərçivəsində həm dövlət, həm də özəl sektorun birgə fəaliyyəti mütəmadi olaraq təhlil edilməli, qiymətləndirilməli və bu fəaliyyətin təkmilləşdirməsi istiqamətində müvafiq təkliflər hazırlanmalı, bu təkliflərin növbəti mərhələlər üçün hazırlanan Dövlət Proqramları və Tədbirlər Planında nəzərə alınması məqsədmüvafiqdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2020-ci ildə “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarənin yaradılması haqqında” sərəncam tədbirlərin həyata keçirilməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Burada birinci mərhələ üçün ən yüksək prioritet tədbirlər müəyyən edilmiş və icrası müvafiq dövlət orqanlarına həvalə olunmuşdur. Nəticədə işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki dövlət müəssisə və təşkilatlarının işçilərinin rabitə, o cümlədən təcili tibbi yardım və digər xidmətlərin göstərilməsi, dövlət strukturlarının normal fəaliyyətinin təmin edilməsi istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsini prioritet vəzifə kimi müəyyənləşdirmək məsələsi aidiyyəti qurumlara tapşırılmışdır və eləcə də onların elektrik enerjisi, su və təbii qazla təmin edilməsi üzrə tədbirlərin həyata keçirilməsi bu ərazilərdə abadlıq işlərinin aparılmasında həlledici istiqamətdir.

Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonlarının iqtisadi inkişafını təmin etmək və işğaldan azad edilmiş rayonların münafişədən sonrakı quruculuq strategiyasını həyata keçirmək məqsədi ilə 2021-ci il 4 yanvar tarixli Fərmanla “Qarabağın Dirçəliş Fondu” təsis edilib. qonşu ərazilər ölkənin iqtisadi strategiyası çərçivəsində regionun sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində digər təşkilati-iqtisadi mexanizm rolunu oynayır, eyni zamanda bu istiqamətdə zəruri tədbirlərin həyata keçirilməsinə münbit şərait yaradır. Beynəlxalq təcrübənin öyrənilməsinə əsasən işğaldan azad edilmiş rayonlarda bərpa prosesinin prioritetlərinin müəyyən edilməsi, habelə onun həyata keçirilməsi üçün prosedurların işlənilib hazırlanması ən vacib komponentlərdən biridir. Bununla əlaqədar olaraq, əvvəlcə işğaldan azad edilmiş ərazilərə dəymiş ziyan qiymətləndirilir, daha sonra növbəti mərhələlərdə işğaldan azad edilmiş ərazilər təmizlənir, elektrik enerjisi, içməli su, suvarma sistemləri, təsərrüfat sahələri, yaşayış massivləri bərpa olunur. Bu prosesdə humanitar yardım üçün yeni, mühüm yol xəritələrinin, eləcə də hava limanlarının bərpası tədbirlərinin formalaşdırılması həyati prioritet kimi qəbul edilir. Bu işlər həmin ərazilərdə yaşayan əhəlinin təhlükəsizliyinin, digər iqtisadi regionlar ilə iqtisadi əlaqələrinin bərpası və inkişafının təmin edilməsini, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin mərhələli həyata keçirilməsi təmin edilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ölkə Prezidenti işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi regionların və ətraf ərazilərin post konflikt dövründə bərpası və inkişafını təmin edən tədbirlərin həyata keçirilməsini daim diqqət mərkəzində saxlayır. Bununla bağlı 6 yanvar 2020-ci il tarixində hökumət tərəfindən 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş videokonfransda bu istiqamətlərdə ölkəmizdə aparılan islahatlar və davamlı iqtisadi inkişaf nəticəsində əldə olunan göstəricilər və nailiyyətlər xüsusi qeyd edilib və bunun nəticəsi olaraq beynəlxalq hesabatlarda ölkəmizin dinamik iqtisadi inkişafı yüksək qiymətləndirilir.

Bu tədbirdə qeyd olunub ki, işğaldan azad edilmiş torpaqların bərpası və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı yeni hazırlanmış konsepsiya müəyyən müddət ərzində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi regionlarında müvafiq islahatların aparılmasına, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafının təmin edilməsinə imkan verəcəkdir. Eyni zamanda, ərazilərin bərpası və inkişafı konsepsiyası iqtisadiyyatın bütün sahələrinin inkişafı və işğaldan azad edilmiş bütün ərazilərin iqtisadi potensialının bərpası və inkişafı, xüsusən də qeyri-neft sektoruna yeni yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi üçün dövlətin təşəbbüsləri üçün əlverişli şərait yaradacaqdır.

NƏTİCƏ

Hesab edirik ki, həyata keçirilən Dövlət Proqramları, İnkişaf Konsepsiya və Strategiyalarında nəzərdə tutulan tədbirlərin icrası Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi regionların və ətraf ərazilərin bərpası və inkişafının təmin edilməsində xüsusi əhəmiyyətə malik olar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərində müvəqqəti xüsusi idarəetmənin təşkili haqqında” ölkə Prezidentinin 2020-ci il 29 oktyabr tarixli fərmanı. Bakı 2020.
2. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. 27 dekabr 2022.
3. 2020-ci ilin yekunlarına həsr olunmuş müşavirənin materialları. 8 yanvar 2021-ci il. Bakı 2021.
- 4.”Qarabağ Dirçəliş Fondu”Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 4 yanvar 2021-ci il fərmanı. Bakı 2021.
5. Azərbaycan Respublikası regionlarının 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramının 2019-cu ildə yekun hesabatı. Bakı 2020.
6. Dünya İqtisadi Formununun 2017-2018 və 2018-2019-cu illər “Qlobal Rəqabətlik Hesabatı”ları və “Doing Buzines” 2019 və 2020-ci illər hesabatları.
7. Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası. Bakı. 22 iyul 2022.
8. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, Bakı ş., 2 fevral 2021-ci il, N 2446.
9. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qaydışa dair I Dövlət Proqramı, 17noyabr 2033.
10. M.A.Məmmədov. (2022). İşğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadiyyatının ölkə iqtisadiyyatına reinteqrasiyasının əsas istiqamətləri. Bakı. “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalı, N 3.

M.A.Mammadov

doctor of Economics, Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-5327-2507

Sh.I.Aliyev

doctoral student, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0001-7272-3417

Organizational-economic mechanism of restore and development of Karabagh and Eastern Zangazur economic regions

Abstract

The article examines in detail the importance of restoring territories liberated from occupation, provides an assessment of the current state of the economy, identifies the priorities of the territories and the stages of creating an organizational and management mechanism that ensures the gradual development of these territories for a specified time. Relevant decrees of the President of the country define measures to be implemented in order to ensure the restoration and development of the economic regions of Karabakh and Eastern Zangezur, adjacent territories, as well as specific directions of the organizational and management mechanism to ensure their provision. The implementation of this mechanism will be of great importance in the restoration territories liberated from occupation and ensuring their development within the framework of the overall economy of the country.

Key words: *Karabakh, Eastern Zangezur, liberation from occupation, restoration, post-conflict period, development, organizational and managerial, region, territory, mechanism, global development, financial institutions, reconstruction, direction, action plan, stage, development concept.*

М.А.Мамедов

д.э.н., профессор, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-5327-2507

Ш.И.Алиев

докторант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0001-7272-3417

Организационно-экономический механизм восстановления и развития Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов

Резюме

В статье детально рассмотрено значение восстановления территорий, освобожденных от оккупации, дана оценка современного состояния экономики, определены приоритеты территорий и этапы создания организационно-управленческого механизма, обеспечивающего поэтапное развитие этих территорий на указанное время. Соответствующими указами Президента страны определены меры, подлежащие реализации в целях обеспечения восстановления и развития экономических районов Карабаха и Восточного Зангезура, прилегающих территорий, а также конкретные направления организационно-управленческого механизма, обеспечивающего их обеспечение. Реализация этого механизма будет иметь большое значение в восстановлении территорий, освобожденных от оккупации и обеспечении их развития в рамках общей экономики страны.

Ключевые слова: *Карабах, Восточный Зангезур, освобождение от оккупации, восстановление, постконфликтный период, развитие, организационно-управленческий, регион, территория, механизм, глобальное развитие, финансовые институты, реконструкция, направление, план действий, этап, концепция развития.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-17-24>

V.O.Mahmudova
i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
S.Ə.Atakişiyev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olub 11.03.2024

The article was received by editorial board on 11.03.2024

Статья принята к печати 11.03.2024

POST-KONFLİKT DÖVRÜNDƏ QARABAĞ İQTİSADI RAYONUNDA BİZNES MÜHİTİNİN FORMALAŞDIRILMASI

Xülasə

Məqalədə münaqişədən sonrakı dövrdə Qarabağ iqtisadi rayonunda biznes fəaliyyətinin təşviqi və inkişafı üçün həyata keçirilən tədbirlər, sahibkarlığın və sərmayə qoyuluşunun təşviqi üçün dövlət tərəfindən həyata keçirilən strategiya araşdırılır. Eyni zamanda sahibkarların və investorların regiona cəlb edilməsində müasir infrastrukturun və qabaqcıl texnologiyaların əhəmiyyətindən bəhs edilir. Bundan əlavə, bu sahələrdə fəaliyyət göstərən sahibkarlıq subyektlərinin vergi yükünün azaldılmasına yönəlmiş vergidən azadolma və güzəştlər kimi dövlət tərəfindən verilən iqtisadi stimullar araşdırılır.

Bütövlükdə, məqalədə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi artım və canlanmanı stimullaşdırmaq məqsədi ilə Qarabağ iqtisadi rayonunda münaqişədən sonra biznes mühitinin formalaşdırılması və təkmilləşdirilməsi istiqamətində görülən işlər barədə məlumat verilir.

Açar sözlər: Qarabağ iqtisadi rayonu, kiçik və orta sahibkarlıq, investisiya, biznes mühiti.

GİRİŞ

Münaqişədən sonrakı dövrdə Qarabağ iqtisadi rayonunda biznes mühitinin formalaşdırılması mövzusu bir neçə əsas səbəbə görə mühüm aktuallıq kəsb edir. Belə ki, pots-konflikt dövründə işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadiyyatın yenidən qurulmasına və dirçəldilməsinə ehtiyac var. Əlverişli biznes mühitinin inkişafı iqtisadi artımın stimullaşdırılması, investisiyaların cəlb edilməsi və iş yerlərinin yaradılması üçün çox vacibdir.

İnkişaf edən biznes mühiti iqtisadi imkanlar təqdim etməklə sabitliyi gücləndirir və bu da öz növbəsində regionda sosial sabitliyə və birliyə töhfə verə bilər. Onu da qeyd edək ki, bu, sakinlərin normal həyat tərzini bərpa etməyə və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir.

Cəlbedici biznes mühitinin yaradılması yerli və xarici investorları regionun iqtisadi fəaliyyətlərində iştirak etməyə həvəsləndirir. Bu investisiya axını infrastrukturun inkişafını, texnoloji irəliləyişləri və sənaye artımını sürətləndirə bilər.

Bu sahələrdə inkişaf edən iqtisadiyyat daha geniş siyasi sabitliyə və regional əməkdaşlığa töhfə verə bilər. İqtisadi firavanlıq çox vaxt artan siyasi sabitliklə uzlaşır və xalqlar arasında davamlı sülhə və əməkdaşlığa səbəb olur.

Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması əhalinin əsas xidmətlərə, məşğulluğa və resurslara çıxışını asanlaşdırmaq deməkdir. Bu, münaqişənin təsirinə məruz qalanlar üçün yaşayış şəraitini və sosial-iqtisadi imkanları yaxşılaşdırmaqla birbaşa humanitar fayda gətirir.

Nəticə etibarilə, münaqişədən sonrakı dövrdə Qarabağ iqtisadi rayonunda biznes mühitinin formalaşdırılması təkcə regionun iqtisadi dirçəlişi üçün deyil, həm də sabitliyin möhkəmləndirilməsi,

investisiyaların cəlb edilməsi, qlobal təcrübə üçün nümunələrin yaradılması, siyasi və humanitar maraqların təşviqi baxımından aktualdır.

Kiçik və orta sahibkarlığın mahiyyəti

Sahibkarlıq ruhu, xüsusilə çevik istehsal və təşkilati strukturların əhəmiyyət qazanmağa başladığı tarixdən etibarən iqtisadi sistemin canlandırılmasında ən təsirli rollardan birini oynamışdır. Bununla belə, qloballaşan dünyada yerli iqtisadiyyatdakı performans göstəriciləri innovasiyaların işə salınmasında və dinamizmin artırılmasındakı rolları ilə əhəmiyyət kəsb edir.

Kiçik və orta sahibkarlıq (KOB) iqtisadiyyatda həmişə mövcud olmuş iqtisadi vahidlərdir, lakin onların əhəmiyyəti xüsusilə Sənaye Cəmiyyəti mərhələsindən İnformasiya Cəmiyyəti Mərhələsinə keçid dövründə dərk edilmişdir.

Kiçik və orta müəssisələri müəyyən etmək üçün istifadə olunan standart meyar və tərif yoxdur. Sənayeləşmə səviyyəsindən, bazarın həcmindən, müəssisələrin fəaliyyət sahələrindən və istifadə olunan istehsal texnikasından asılı olaraq müxtəlif ölkələrdə KOB-un tərfi müxtəlifdir. Fərqli mənalara malik olsa da, eyni ölkə daxilində və ya sektorlar arasında bir bölgədən digərinə dəyişə bilər. Təriflərin verilməsində istifadə olunan ölçülər iki yerə bölünür: kəmiyyət və keyfiyyət. Bəzi mütəxəssislər müəssisələrin ölçüsünü kəmiyyətə müəyyən etmək üçün istifadə olunan əsas ölçüləri təsvir edir: Belə ki, bu işçilərin sayı, işçilərə ödənilən əmək haqqının miqdarı, müəyyən bir müddətdə istifadə olunan xammalın miqdarı, dövriyyə vəsaitlərinin, satışın, istehsal həcmi və istifadə olunan texnikanın miqdarı kimi ümumiləşdirmişdir [6, s. 4].

Qeyd edək ki, KOM-lar həm iqtisadi, həm də sosial aspektləri olan iqtisadi vahidlərdir. Xüsusilə qloballaşmadan sonra KOB-lar hər iki cəhəti ilə diqqəti cəlb edirlər. KOM-ların iqtisadi cəhətdən ən diqqət çəkən cəhətlərindən biri onların böhranlar qarşısında dayanıqlı olmasıdır. Həqiqətən də tarixi prosesə nəzər saldıqda görmək olar ki, KOB-lar iqtisadi böhranlardan çox da təsirlənməmiş, əksinə, bu böhranların aradan qaldırılmasında böyük köməklik göstərmişlər. Bir çox iri müəssisələr böhran şəraitində mövcudluğunu davam etdirə bilməsə də, kiçik və orta müəssisələrin iri müəssisələrin boşaldığı ərazilərdə fəaliyyət göstərərək həm aktivlərinin böyük bir hissəsini qoruduğu, həm də istehsal və məşğulluq itkilərinin qarşısını aldığı müşahidə edilir. O da məlumdur ki, KOB-lar çevik strukturları və istifadə etdikləri yüksək texnologiya sayəsində keçmişdən daha çox çeşid, daha keyfiyyətli və daha ucuz istehsal edən əsas mühərrikdir.

Kiçik və orta sahibkarlığın ölkə iqtisadiyyatında rolu

Dünya iqtisadiyyatında Kiçik və Orta Müəssisələrin (KOB) rolu getdikcə artır və mühüm əhəmiyyət kəsb edir. KOM-lar yeni məşğulluq sahələrinin yaradılmasına verdiyi töhfələr, bazar konyukturasının dəyişməsinə uyğunlaşma qabiliyyəti, iqtisadi və sosial inkişafa təsiri ilə inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələrin iqtisadiyyatında getdikcə əvəzolunmaz hala gəlir. Bu inkişaf ölkələri KOM-ların təşviqi və inkişafı üçün müvafiq siyasətlər müəyyən etməyə istiqamətləndirir.

KOM-lar dünya üzrə müəssisələrin təxminən 90%-ni və məşğulluğun 50%-dən çoxunu təmsil edirlər. Formal KOM-lar inkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlarda milli gəlirin (ÜDM) 40%-ə qədərini verir. Qeyri-rəsmi KOM-lar daxil olduqda bu rəqəmlər xeyli yüksəkdir. Hesablamalarımıza görə, 2030-cu ilə qədər artan qlobal işçi qüvvəsini mənimsəmək üçün 600 milyon iş yeri tələb olunacaq ki, bu da KOM-ların inkişafını dünyanın bir çox hökumətləri üçün yüksək prioritet edir. İnkişaf etməkdə olan bazarlarda formal iş yerlərinin əksəriyyəti 10 iş yerindən 7-ni yaradan KOM-ların payına düşür. Bununla belə, maliyyəyə çıxış KOM-ların böyüməsi üçün əsas məhdudiyyətdir, bu, KOM-ların inkişaf etməkdə olan bazarlarda və ölkələrdə bizneslərini inkişaf etdirmələri üçün üzləşdiyi ən çox istinad edilən ikinci maneədir [9].

Sxem 1: KOB-ların iqtisadiyyata təsirləri

Mənbə: <https://www.economy.gov.az/en/post/1470/iqtisadi-artimin-ve-sosial-inkisafin-muherrikleri>

İƏİT ölkələri üçün KOM-lar əsas müəssisə növüdür, bütün müəssisələrin təxminən 99%-i məşğulluğun əsasını (iş yerlərinin təxminən 70%-i), əlavə dəyərin yaradılması üçün əsas mənbələri (təxminən 50 və 60%) təmin edir. KOM-lar inklüziv qloballaşma və iqtisadi inkişafı artırmaq üçün çox vacibdir. KOM-lar iqtisadiyyatın və biznesin daha geniş eko-sisteminin əsas oyunçularıdır. İnkişaf etməkdə olan iqtisadiyyatlar üçün KOM-lar bütün məşğulluğun təxminən 45%-ni, ÜDM-nin 33%-ni verir və qeyri-rəsmi firmaların töhfəsini də əlavə etməklə KOM-lar gəlir həcmələrindən asılı olmayaraq bir çox ölkədə məşğulluğun və ÜDM-in yarısından çoxuna səbəb olur [7, s. 57].

Asiya İnkişaf Bankının 20 ölkə arasında apardığı sorğu göstərdi ki, Mərkəzi, Şərqi, Cənub, Cənub-Şərqi Asiya və Sakit Okean regionu üçün ümumi müəssisələrin 96%-i, milli işçi qüvvələrinin 62%-i KOM-ların payına düşür. Çin və Hindistanda KOM-lar ümumi ixracın 40%-dən çoxunu, Taylandda 26%-ni, Koreya Respublikasında 19%-ni və İndoneziyada 16%-ni təşkil edib. Hindistanın 70%-i, Çinlilərin 80%-i və Malayziyanın maliyyə sisteminin 90%-i bank kreditləri üzərində dayandığı halda bəzi tədqiqatçılar tez-tez bankların nəzarət etdiyi maliyyə bazarları və geriləmə kimi Asiya iqtisadiyyatlarını təsvir edirlər [7, s. 57].

KOM-ların sərmayə və məhsuldarlıq səviyyələrini artırmaq, sağlamanı bərpa etmək və iqtisadi artım modellərini qorumaq üçün vacibdir. Beynəlxalq bazarlardan dərindən faydalanan kiçik bizneslərə kömək etmək üçün beynəlxalq dəyər zəncirlərində iştirak və təkmilləşmə əsasdır. Təkcə vəsaitlərə çıxış kiçik biznesin innovasiyaları, artımı, daha da məhsuldar olması və beynəlxalq bazarlarda iştirak etməsi üçün yeganə hərəkət deyil, həm də onların imkanlarını açmaq üçün əsas hissədir.

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın mövcud vəziyyəti

Azərbaycanda sahibkarların 99%-dən çoxu KOM-lardır. Fəal KOB-ların 97,3%-i mikro, 1,9%-i kiçik, 0,8%-i isə orta sahibkarlıq subyektləridir. Ölkəmizdə KOB-lar əsasən ticarət, kənd təsərrüfatı, tikinti, emal, logistika, sənaye, turizm, ictimai iaşə, nəqliyyat və digər sahələrdə fəaliyyət göstərir.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatına görə, 2018-2021-ci illərdə KOB subyektlərinin sayı 45% artaraq 360 minə yaxınlaşıb. Bu dövrdə KOB-ların qeyri-neft ÜDM-də payı 23,5%-dən 26,6%-ə yüksəlib. 2021-ci illə müqayisədə 2022-ci ildə KOB dövryyəsi 19%, gəlirləri 61% artıb, ümumilikdə 4600-dən çox KOB subyektinin meyarında artım qeydə alınıb.

“Doing Business 2020” hesabatında Azərbaycan 2005-ci illə müqayisədə mövqeyini 60 bənddən çox yaxşılaşdıraraq 190 ölkə arasında 34-cü yerdə qərarlaşıb. Bu, ölkədə sahibkarlığın inkişafı üçün əlverişli şəraitin yaradılması istiqamətində mühüm irəliləyiş kimi qiymətləndirilə bilər. Bununla belə, Azərbaycanın bu hesabatdakı mövqeyi biznesin aparılmasının asanlıqının qiymətləndirilməsi üçün 11 göstərici üzrə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişir [4, s. 26].

Ölkəmizdə KOB-ların struktur üzrə göstəricilərinə nəzər saldıqda mikro sahibkarlıq subyektlərinin üstünlük təşkil etdiyini görürük.

Qrafik 1. Fəaliyyətdə olan mikro, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin strukturu, 2022-ci il

Mənbə: Azərbaycanca mikro, kiçik və orta sahibkarlıq, Statistik Məcmuə, 2023:24 s.

Qrafik 1-dən görüldüyü kimi 2022-ci ilin statistikasına əsasən, ümumi sahibkarlıq subyektlərinin 97,1%-ini mikro sahibkarlıq subyektləri təşkil edir. Sahibkarlıq subyektlərindən struktur üzrə ən az göstərici orta sahibkarlıq subyektlərinin payına düşür (cəmi 0,8%).

“Azərbaycan 2030: Sosial İnkişafın Milli Prioritetləri” çərçivəsində hazırlanan ortamüddətli sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasında kiçik və orta sahibkarlığın ölkədə iqtisadi artımın və məşğulluğun əsas mənbəyinə çevrilməsi strateji hədəflərdən biri kimi müəyyən edilib.

Azərbaycan Respublikasının Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyi (KOBİA) KOM sektorunun tənzimlənməsi, biznesə dövlət xidmətlərinin göstərilməsinin təkmilləşdirilməsi, KOB-ların maraqlarının qorunması, onların bilik və innovasiyalara, bazarlara çıxışının yaxşılaşdırılması istiqamətində fəaliyyət göstərir. KOBİA-nın inkişaf mərkəzləri tərəfindən indiyədək ödənişsiz olaraq KOB-ların biznes biliklərinin artırılması məqsədilə 3000-dən çox təlim keçirilib, təxminən 40.000 KOM və 5500-ə qədər sahibkar konsaltinq xidmətlərindən faydalanıb, 800-ə yaxın KOM üçün pulsuz biznes planları hazırlanıb [8].

KOBİA tərəfindən KOB-ların rəqəmsallaşdırılmasına və onların innovativ ideyalarına dəstək məqsədilə 100-ə yaxın “Startup” sertifikatı verilib ki, bu da onları 3 il müddətinə innovasiya fəaliyyətindən əldə edilən gəlirlər üzrə mənfəət və gəlir vergisindən azad edib.

KOB-ların maliyyə imkanlarının təkmilləşdirilməsinin dəstəklənməsi məqsədilə onların təhsil, elm, tədqiqat və dəstək sahələrində layihələrinin maliyyələşdirilməsi mexanizmi çərçivəsində 39 KOM-a 750 min manatdan çox qrant verilib.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 2 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı haqqında” Qanun KOM-lara dövlət dəstəyinin təşviqinin forma və üsullarını müəyyən edir. Bu Qanuna uyğun olaraq, o cümlədən sahibkarlıq sahəsində dövlətin prioritetlərinə və beynəlxalq səviyyədə KOB-larla bağlı çağırışlara uyğun olaraq onlara dəstək davam etdiriləcək [3].

Qarabağ iqtisadi rayonunda biznes mühitinin formalaşdırılması

Ölkəmizdə işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, sürətli integrasiyası, davamlı tərəqqisini təmin etmək üçün hökumət tərəfindən çoxsaylı tədbirlər həyata keçirilib. Bu səylər sırasında Prezident İlham Əliyevin 2021-ci il dekabrın 10-da təsdiq etdiyi “İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə

iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsi ilə bağlı bəzi tədbirlər haqqında” fərman xüsusi yer tutur. Bu fərman həmin ərazilərin sürətli iqtisadi dirçəlişi üçün əlverişli şərait yaratmaq, onların investisiya cəlbini artırmaq və sahibkarlıq mənzərəsini yaxşılaşdırmaq məqsədi daşıyır. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün direktiv işğaldan azad edilmiş ərazilərdə iqtisadi və əmək ehtiyatlarının səmərəli idarə edilməsini, şəxsi təşəbbüslərin təşviqini, istehsal fəaliyyəti ilə məşğul olan sahibkarlara zəruri xidmətlərin göstərilməsini və bir sıra əsas məsələlərin həllini nəzərdə tutur. Bunlara güzəştlərin həyata keçirilməsi, ixtisaslı mütəxəssislərin cəlb edilməsi, bu regionlarda fəaliyyət göstərən sahibkarların maliyyə resurslarına çıxış imkanlarının genişləndirilməsi və yaşayış komplekslərinin tikintisi daxildir [5, s. 169].

Azərbaycan beynəlxalq maliyyə institutlarından asılı olmayaraq, öz vəsaiti hesabına işğaldan azad edilmiş ərazilərində fəal şəkildə genişmiqyaslı yenidənqurma layihələri həyata keçirir. Müharibədən sonra dövlət büdcəsindən bu ərazilərdə yenidənqurma işlərinə ayrılan vəsait hər il ardıcıl olaraq artırılır. Qarabağın və Şərqi Zəngəzur bölgəsinin bərpası üçün 2021-ci ildə 2,2 milyard manat, 2022-ci ildə isə 2,7 milyard manat vəsait nəzərdə tutulub. 2023-cü ilin büdcəsində əvvəlki ilə müqayisədə işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası üçün 3 milyard manat vəsaitin ayrılması göstərilir. Bu 2022-ci ilə nisbətən 13% artım deməkdir [10].

Fərdi sahibkarlar işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial-iqtisadi həyatın bərpasında mühüm rol oynayırlar. Hökumət yerli və xarici investorların öz resurslarını bu sahələrə yönəltməsi üçün əlverişli mühitin yaradılmasını prioritet hesab edir. Bu istiqamətdə mühüm addım Prezident İlham Əliyevin 2022-ci il 16 noyabr tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdış üzrə I Dövlət Proqramı”dır. Biznes mühitinin yaxşılaşdırılması və inkişafının təşviqi dövlət proqramı çərçivəsində əsas vəzifələrdəndir [1].

Hökumət Qarabağ iqtisadi rayonunda sahibkarlığın təşviqi üçün bir sıra mühüm tədbirlər həyata keçirməyə başlayıb. Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı Agentliyinin məlumatına görə, 2023-cü ilə qədər işğaldan azad edilmiş ərazilərdə biznes əməliyyatları ilə bağlı 1339 müraciət daxil olub. Onların böyük hissəsi – 873-ü yerli, 466-sı isə 37 müxtəlif ölkədən, o cümlədən Türkiyə, Rusiya, Qazaxıstan və Macarıstandan olan sahibkarlar Qarabağ iqtisadi rayonuna investisiya yatırmaqda maraqlı olduqlarını bildiriblər. Dövlətin sahibkarlığa dəstək mexanizmləri nisbətən qısa müddətdə bu sahələr üzrə sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq istəyən hüquqi və fiziki şəxslərin sayını artırmağa hazırdır [10].

İqtisadi nöqteyi-nəzər Qarabağ iqtisadi rayonuna sərmayə qoymaq sahibkarlar üçün çox gəlirli olduğunu sübut edir. Bu gəlirlilik təkə müasir standartlara cavab verən müasir infrastrukturadan deyil, həm də dövlətin bu regionlarda sahibkarlıq mənzərəsini canlandırmaq üçün verdiyi əsaslı iqtisadi stimullar hesabına yaranır. Konkret olaraq, Azərbaycan Respublikasının 9 dekabr 2022-ci il tarixli Qanunu ilə Vergi Məcəlləsinə “XIX fəsil: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə tətbiq edilən vergitutmanın xüsusiyyətləri” adlı yeni bölmə yaradılan dəyişikliklər edilib. Bu əlavə müddəalar bu sahələrdə biznes əməliyyatları üçün müxtəlif üstünlüklər nəzərdə tutur. Bu güzəştlərə əsasən işğaldan azad edilmiş ərazilərin sakinlərinə 2023-cü il yanvarın 1-dən mənfəət (gəlir), əmlak, torpaq və sadələşdirilmiş vergilərdən 10 il müddətinə azadolma verilir ki, bu da sahibkarlıq subyektlərinin ilkin vergi yükünün nəzərəcarpacaq dərəcədə azaldılması deməkdir. Bundan başqa, digər mühüm müddəə bu ərazilərdə yaşayan hüquqi şəxslərin səhmdarlarının 2023-cü il yanvarın 1-dən on il müddətinə vergidən azad edilməsini nəzərdə tutur. Bundan əlavə, ƏDV məqsədləri üçün qeydiyyatda olan işğaldan azad edilmiş ərazi rezidentlərinin siyahısı, habelə ƏDV-nin tətbiqi üçün azadolma nəzərdə tutulur. İqtisadi fəaliyyət sahələri üzrə müəyyən edilmiş və müvafiq orqan tərəfindən təsdiq edilmiş maşın, texnoloji avadanlıq, qurğular, xammal və malların idxalına 2023-cü il yanvarın 1-dən on il müddətinə ƏDV-dən azad edilir.

Bütövlükdə, Qarabağ iqtisadi rayonunda biznes mühitinin formalaşdırılması infrastrukturun inkişafı, siyasət islahatları, investisiyaların təşviqi, sahibkarlığa dəstək və münaqişədən sonrakı böl-

gədə davamlı iqtisadi artım və rifah yaratmaq üçün əməkdaşlığı əhatə edən kompleks yanaşmanı əhatə edir. Bu kimi tədbirlərin görülməsi iqtisadi rayonun ərazisində xüsusilə də post-konflikt dövründə sahibkarlığın inkişafına təkan verəcək, xarici şirkətlərin bu istiqamətə investisiya yatırmasını stimullaşdıracaq, həmçinin regionda məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına, o cümlədən işsizlik səviyyəsinə azalmasına təkan verməkə davamlı iqtisadi artıma səbəb olacağı gözlənilir.

NƏTİCƏ

Aparılmış tədqiqat işinin nəticəsi olaraq qeyd edək ki, son illərdə kiçik və orta sahibkarlığın əhəmiyyəti artmışdır. Bunun əsas səbəbi KOB-ların iqtisadiyyata verdiyi töhfədə özünü göstərir. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə KOB-lar ÜDM-in 40%-ə qədərini təşkil edir. Bu kifayət qədər böyük rəqəmdir. Son illərin tədqiqatları göstərir ki, kiçik və orta sahibkarlıq subyektləri ən yüksək inkişaf dövrünü yaşayır. Bu tendensiya ölkəmizdə də gedir. Belə ki, son 5 ilin göstəricilərinə nəzər saldıqda, kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin sayında artım qeydə alınmışdır. Ölkəmizdə sahibkarlıq subyektləri arasında mikro sahibkarlıq subyektləri üstünlük təşkil edir.

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanda KOB-ların inkişafına təkan vermək üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirilir, dövlət proqramları hazırlanır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı əsasında yaradılmış Kiçik və Orta Sahibkarlığın İnkişafı Agentliyinin yaradılması bunun bariz nümunəsidir. Agentlik kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin inkişafının stimullaşdırılması sahəsində fəaliyyət göstərir, onların müraciətlərinə baxır, şikayətlərinin aradan qaldırılmasına kömək edir.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə KOB sektorunun inkişafına nəzər saldıqda isə məlum olur ki, münaqişədən sonrakı dövrdə aparılan bərpa quruculuq işlərinin əsas istiqamətini biznes mühitinin formalaşdırılması təşkil edir. Həmçinin burada da KOBİA-nın fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Bundan başqa Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdış üzrə I Dövlət Proqramı”nda sahibkarlığın inkişafı üçün uyğun infrastrukturun yaradılması nəzərdə tutulub. Həmçinin sahibkarlığın inkişafını stimullaşdırmaq üçün dövlət tərəfindən vergi güzəştləri də tətbiq edilir.

Son olaraq qeyd edək ki, Qarabağ iqtisadi rayonunda biznes mühitinin formalaşdırılması regionda münaqişədən sonra biznes əməliyyatları və iqtisadi artım üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını və inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutur. Belə ki, regionda KOB-ların inkişafına dəstək göstərilməsi üçün bir sıra tədbirlər görülməlidir. Bu tədbirlərə aiddir:

1. Biznes fəaliyyətini dəstəkləmək və investisiya cəlb etmək üçün yollar, kommunal xidmətlər, telekommunikasiyalar və digər zəruri obyektlər kimi müasir infrastrukturun yaradılması;
2. Sahibkarlığı təşviq edən, mülkiyyət hüquqlarını qoruyan və biznes əməliyyatlarını asanlaşdıran siyasətlərin və hüquqi çərçivələrin həyata keçirilməsi;
3. Yeni biznes təşəbbüsləri üçün vergi güzəştləri və dəstək təklif etməklə regionu həm yerli, həm də xarici investorlar üçün cəlbedici yer kimi tanımaq;
4. Sahibkarlara və kiçik və orta müəssisələrə (KOB) regionda öz bizneslərinə başlamaq və inkişaf etdirmək üçün yardım, resurslar və təlimatların verilməsi;
5. Müəssisələrin fəaliyyətini genişləndirmək, yenilik etmək və davam etdirmək üçün maliyyə resurslarına və kredit imkanlarına çıxışın təmin edilməsi;
6. Yerli işçi qüvvəsinin imkanlarını artırmaq və inkişaf etməkdə olan sənayelərin tələblərinə cavab vermək üçün təlim proqramları, təhsil təşəbbüsləri və bacarıqların inkişafı imkanları yaratmaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdış üzrə I Dövlət Proqramı” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 16 noyabr tarixli Sərəncamı.

2. Azərbaycanca mikro, kiçik və orta sahibkarlıq, Statistik Məcmuə, 2023, 218 s.
3. “Mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı haqqında” Qanun, 2 dekabr, 2022-ci il.
4. “Qarabağda yeni iqtisadiyyat quruculuğu: Ağdamdan inkişaf impulsları” // “I Beynəlxalq Elmi-Praktik Konfrans” materialları, 16-17 sentyabr, 2021, 552 səh.
5. “Qarabağda biznes mühiti və kiçik və orta biznesin inkişafı” // IV İqtisadiyyat və İdarəetmə sahəsində tədqiqatçıların beynəlxalq elmi konfransı”, 2022, 389 səh.
6. Akdeniz B.M. (2016). “KOBİ’lerin Ekonomik və Sosial Yapı İçindəki Yerləri, Destekleyici Kurumsal Çevreleri ve Avrupa Birliğı’ne Uyum Sürecində Yeniden Yapılandırılmaları”, 22 s.
7. Bayraktar M., Algan N. (2019). “The Importance Of SMEs On World Economies” // International conference on eurasian economies, 56-60 pp.
8. <https://www.economy.gov.az/en/post/1470/iqtisadi-artimin-ve-sosial-inkisafin-muherrikleri>
9. <https://www.worldbank.org/en/topic/sme/finance>
10. https://azertag.az/xeber/qarabag_ve_serqi_zengezurda_sahibkarliq_muhi-2633255

V.O.Makhmudova

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Azerbaijan State Economic University*

S.A.Atakishiyev

master student, Azerbaijan State Economic University

Formation of the business environment in the Karabagh economic region in the post-conflict period

Abstract

The article examines the measures implemented for the promotion and development of business activity in the Karabakh economic region in the post-conflict period, the strategy implemented by the state for the promotion of entrepreneurship and investment. At the same time, the importance of modern infrastructure and advanced technologies in attracting entrepreneurs and investors to the region is discussed. In addition, economic incentives given by the state, such as tax exemptions and concessions aimed at reducing the tax burden of business entities operating in these areas, are examined.

In general, the article provides information on the work done in the direction of the formation and improvement of the business environment after the conflict in the Karabakh economic region with the aim of stimulating economic growth and revitalization in the territories freed from occupation.

Key words: *Karabakh economic region, small and medium entrepreneurship, investment, business environment.*

В.О.Махмудова

к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

С.А.Атакишиев

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Формирование бизнес-среды в Карабахском экономическом регионе в постконфликтный период

Резюме

В статье рассматриваются меры, реализуемые для поощрения и развития деловой активности в Карабахском экономическом регионе в постконфликтный период, реализуемая государством стратегия поощрения предпринимательства и инвестиций. При этом обсуждается важность современной инфраструктуры и передовых технологий для привлечения предпринимателей и инвесторов в регион. Кроме того, рассматриваются экономические стимулы, предоставляемые государством, такие как налоговые льготы и льготы, направленные на снижение налогового бремени субъектов предпринимательства, осуществляющих деятельность в этих сферах.

В целом в статье представлена информация о проделанной работе в направлении формирования и улучшения бизнес-среды после конфликта в Карабахском экономическом регионе с целью стимулирования экономического роста и оживления на территориях, освобожденных от оккупации.

Ключевые слова: *Карабахский экономический район, малое и среднее предпринимательство, инвестиции, бизнес-среда.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-25-33>

L.Ə.Məlikova
müəllim, Bakı Dövlət Universiteti və Qərbi Kəsp Universiteti,
UNEC Qarabağ İqtisadi Araşdırmalar
Mərkəzinin tədqiqatçısı
ORCID 0000-0002-2988-2284
leyli.melikova@unec.edu.az
Ş.T.Əliyev
i.e.d., professor, Sumqayıt Dövlət Universiteti,
UNEC Qarabağ İqtisadi Araşdırmalar Mərkəzinin Rəhbəri
ORCID 0000-0002-4997-7563
shafa.aliyev@sdu.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olub 14.03.2024

The article was received by editorial board on 14.03.2024

Статья принята к печати 14.03.2024

MÜASİR DÖVRDƏ ŞUŞA ŞƏHƏRİNİN İQTİSADİYYATININ SAHƏVİ STRUKTURUNUN YARADILMASI VƏ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi – Məqalədə müasir dövrdə Şuşa şəhərinin iqtisadiyyatının sahəvi strukturunun yaradılması və təkmilləşdirilməsi problemləri araşdırılmışdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin dirçəldilməsi kontekstində Şuşa şəhərinin iqtisadiyyatının formalaşdırılması problemlərinə baxılmışdır. Şəhərin sosial-iqtisadi inkişafına imkan verə biləcək sahəvi iqtisadiyyat strukturunun yaradılması məsələlərinə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Şuşada əsasən mikro, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı məqsədmüvafiq hesab olunmuşdur. Xidmət sahələrinin daha geniş şəkildə yaradılmasının vacibliyi bildirilmişdir. Şuşada turizm və mədəniyyət iqtisadiyyatı sektorlarının inkişaf etdirilməsinin səmərəlilik səviyyəsinin yüksək olduğu qeyd edilmişdir. Yaxın perspektivdə Şuşa şəhərinin iqtisadiyyatının sahəvi strukturunun inkişaf etdirilməsi istiqamətləri üzrə təkliflər verilmişdir.

Tədqiqatın metodu kimi – əsasən analiz, sintez və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə olunmuşdur. Bundan əlavə, məqalədə baxılan problemlərə dair bir qrup digər tədqiqatçıların elmi əsərlərinə müraciətlər edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri – məqalədə ümumiləşdirilən elmi nəticələrdən Şuşa şəhərinin iqtisadiyyatının sahəvi strukturunun genişləndirilməsi tədbirlərində istifadə edilməsi mümkündür.

Açar sözləri: Azərbaycan, Qarabağ, Şuşa, iqtisadiyyatın strukturu, sahəvi iqtisadiyyat struktur, Şuşa şəhərinin iqtisadiyyatı, Şuşa şəhərinin iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri.

GİRİŞ

Böyük Qarabağ zəfərindən sonra Qarabağın dirçəldilməsi, eyni zamanda yeni yaradılmış Qarabağ iqtisadi rayonunun kompleks və sistemli şəkildə baxılması, bərpa edilməsi və bununla bağlı əlavə tədbirlərin görülməsi, dövlətimizin qarşısında duran strateji vəzifələrdəndir. Bütün bunların mərkəzində hesab edirik ki, Şuşa şəhərinin dirçəldilməsi, bu şəhərin iqtisadi inkişaf xüsusiyyətinə uyğun olaraq formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir [1, s.388]. Ərazisi kifayət qədər kiçik olan Şuşa şəhərində geniş istehsal infrastrukturuna malik olan sənaye sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün ümumiyyətlə perspektivlər olduqca zəifdir və bu istiqamətdə

konseptual yanaşmaların formalaşdırılmasına belə zərurət qalmır [2. s. 67]. Şuşa şəhəri əsas etibarilə kiçik və orta biznes subyektləri hesabına xidmət sahələrinin formalaşdırılmasından, xidmət sektorunun burada mümkün variantlarının baxılmasından və şəhərin ənənəvi məşğulluq sahələrinin inkişaf etdirilməsindən savayı müasir dövrün yeni iqtisadiyyat quruculuğu sahələri və prioritetləri nəzərə alınmaqla baxılmalı və bununla bağlı tədbirlər görülməlidir. Şəhərin sahəvi sturukturunun formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi olduqca vacib məsələdir [3, s. 14]. Artıq şəhərin baş planı təsdiq olunmuş və əsas etibarilə burada kifayət qədər tarixi əhəmiyyət kəsb edən abidələrin bərpa olunması, memarlıq incilərinin qorunub saxlanması və Qarabağın mərkəzi statusunu uzun illər ərzində şərəflə qoruyan Şuşa şəhərinin sosial-iqtisadi inkişaf proseslərində onun özünəməxsus potensialına malik olan sahələrin inkişaf etdirilməsi, yeni iş yerlərinin yaradılması, əlavə dəyər və maliyyə mənbələrinin formalaşdırılması olduqca vacib məsələlər kimi xarakterizə edirlər [4, s.69]. Qeyd edək, ki Şuşa şəhərinin sahəvi sturukturu sovet dövründə də o qədər sənaye yönümlü olmamışdır [5, s. 152]

Düzdür burada bir sıra müəssisələr fəaliyyət göstərmiş, ancaq onların tipik sovet dövrünə xass olan dövlət müəssisələri və bununla bağlı əsas etibarilə funksional imkanları zəif olan müəssisələr olmuşdur. Digər tərəfdən, sovet dövründə belə burada turizm əsas prioritet sahələrdən hesab olunmuş və ittifaq əhəmiyyətli iri turizm sanatoriyası fəaliyyət göstərmişdir. Bundan əlavə, sovet dövründə burada xidmət sahələrinin geniş seqmenti diqqət çəkmişdir, hər tərəfdə kiçik emalatxanalar, məişət obyektləri, ictimai iaşə obyektləri inkişaf etmiş və Şuşa şəhərinin əhalisinin məşğulluğunun təmin edilməsində önəmli funksiyaları yerinə yetirmişlər. Eyni zamanda şəhərdə səhiyyə və təhsil infraturukturu mövcud olmuşdur [6, s. 324].

Şuşa şəhərinin iqtisadiyyatının formalaşdırılması potensialının tədqiqi

Hazırda Şuşa şəhərində möhtəşəm məktəb lahiyəsi reallaşdırılmaqdadır və digər sosial infraturuktur obyektlərinin tikintisi də sürətlə gedir. Bundan əlavə, səhiyyə sistemi və şəhərin səhiyyə infraturukturu bərpa olunmaqdadır. Lakin bütün bunlar Böyük Qayıdışı üçün şəhər əhalisinin bura qayıdacağı təqdirdə məşğulluq problemlərini tam həll etmir [7, s. 41]. Buna görə hesab edirik ki, müasir dövrün texnologiyalarından və yanaşmalarından bəhrələnməklə Şuşada yüksək texnologiyalar əsaslı iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf etdirilməsi şəhərin sahəvi sturukturunda yer almalıdır. Bu həm rəqəmsal texnologiyalar əsaslı iqtisadiyyat və fəaliyyət sahələri eyni zamanda intellektual resurslardan istifadə olunması üzrə texnoloji mərkəzlər, “beyin mərkəzləri”, sosial-iqtisadi inkişafa təkan verə biləcək qeyri-material, qeyri-maddi istehsal yönümlü firma və şirkətlər ola bilər. Digər tərəfdən, Şuşa həm də intellektual bir mərkəzə çevrilmək potensialı vardır. Belə ki, şəhərin cəlbedici olması, xarici investisiyalar, o cümlədən dünyanın hər yerində yaşayan azərbaycanlılarımız üçün müqəddəs yer kimi artıq stutusunun möhkəmləndirməsi ilə əlaqədar olaraq intellektual resursların bu şəhərə cəlb edilməsi və intellektual texniki yaradıcılıq mərkəzlərinin açılması, intellektual resurslar əsasında firmaların və müəssisələrin yaradılması, rəqəmsal texnologiyalar əsaslı əlavə dəyər yaradan firmaların təşkili və s. bu kimi fəaliyyət sahələri Şuşa şəhərinin sahəvi iqtisadiyyatının sturukturunda müasir dövrün yeni istiqamətləri kimi baxılmaq perspektivinə malikdir [8, s.150]. Söhbət əslində burada bilik iqtisadiyyatının və intellektual müasir dövrün aspektlərindən çıxış etsək qeyri-maddi məhsul istehsalı ilə əlaqəli sahələrin inkişafından söhbət gedir. Şəhərin mürəkkəb relyefə malik və ərazisinin kiçik olması bu məsələlərin üzərində daha çox dayanmağa sövq edir. Digər tərəfdən, şəhərin gələcəkdə dünyanın kifayət qədər cəlbedici turizm mərkəzlərindən birinə çevrilməsində bu kimi sahələrin inkişaf etdirilməsi olduqca vacibdir. Eyni zamanda, bu şəhərin mədəniyyət mərkəzi və mədəni tarixi abidələrin geniş spektrində təmsil olunması və mövcudluğunu nəzərə almaqla, burada kifayət qədər çoxşaxəli mədəniyyət iqtisadiyyatının formalaşdırılması perspektivləri vardır. Bu həm də Azərbaycanda bir ilk kimi diqqət çəkir.

Mədəniyyət iqtisadiyyatı anlayışı Azərbaycan iqtisad elmində yenidir və Azərbaycan iqtisadçıları bu barədə yalnız son vaxtlar – Şuşanın azad edilməsindən sonra müxtəlif fikirlər

söyləməyə başlamışlar. Artıq bu istiqamətdə elmi disputlar müzakirələr də keçirilmişdir. Şuşada artıq beynəlxalq elmi praktiki konfranslar keçirilməkdədir. Xarici ekspertlərin iştirakı ilə keçirilən bu mötəbər elmi praktiki konfranslarda Şuşada mədəniyyət iqtisadiyyatını formalaşdırılması, ümumiyyətlə Cənubi Qafqazda ilk dəfə olaraq bu istiqamətdə kompleks tədbirlərin görülməsi perspektivləri baxılmaqdadır. Şuşa şəhərində mədəniyyət iqtisadiyyatı infrastrukturunun gücləndirilməsi və dünyanın müxtəlif ölkələrində özünü doğruldan mövcud təcrübədən bəhrələnməsi vacibdir. Amma bununla belə Şuşa ruhu, Azərbaycan xalqının adət-ənənələri milli rəngarənglik qorunmaqla, Şuşada mədəniyyət sturukturunun müxtəlif seqmentlərinin inkişaf etdirilməsi üçün kifayət qədər tədbirlərin görülməsinə ehtiyac vardır. Bu məsələlərin daha da intensivləşdirilməsi daha məqsədəuyğundur. Mədəniyyət sahələrinin – teatr, muzey, sərgi salonlarının, müxtəlif incəsənət qruplarının, dünyanın məşhur incəsənət xadimlərinin, dünyanın məşhur muzeylərinin, sərgi salonlarını burada müxtəlif tədbirlərin keçirilməsi və hətta tədbirlərin bütün ilboyu tur – paketlərə daxil edilməsi, turizm xidmətləri içərisində bu xidmətlər barəsində məlumatların bütün dünyaya yayılması Şuşada turizmin inkişafı ilə yanaşı, mədəniyyət iqtisadiyyatının formalaşdırılmasına ciddi təkan göstərə bilər [9, s. 79]

Tezliklə Şuşa şəhərinin infrastrukturunun formalaşdırılması, əhalinin şəhərə tarixi Böyük Qayıdışının təmin edilməsi də bu məsələləri canlandırmaqda kifayət qədər əsaslı təsir edəcəkdir. Belə ki, şəhər əhalisi qayıdıqca və məskunlaşma prosesləri intensivləşdikcə daha çox xidmətlərə ehtiyac yaranacaqdır. İctimai iaşə, ticarət, mədəniyyət, təhsil və səviyyə obyektləri, digər qəbildən olan xidmət sahələri, texnoloji mərkəzlər və texniki yaradıcılıq mərkəzləri fəaliyyətə başladıqca, şəhərdə həyat canlandıqca, şəhər təsərrüfatı gücləndikcə, Şuşa şəhərinin iqtisadiyyatının sahəvi sturukturunun təşkilində daha çox geniş imkanlar formalaşacaqdır [10, s.11]. Artıq Şuşa şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafının modelləşdirilməsi, yeni texnologiyalar əsasında inkişaf etdirilməsi məsələləri günbəgün daha aktual xarakter alır. Məsələ burasındadır ki, Şuşa şəhərinin iqtisadiyyat quruculuğu kifayət qədər mürəkkəbdir və burada iqtisadiyyatın sahəvi sturukturunun qurulması təkcə ənənəvi sahələrin inkişaf etdirilməsilə məhdudlaşa bilməz. Çünki, zaman kəsiyində qlobal iqtisadi çağırışlar kontekstində və müasir dövrün tələbləri qarşısında yeni yanaşmalar tələb olunur. Bu sırada daha çox xidmət sahələrinin rolu ön plana çıxır. Qədimdən bu yana Şuşa şəhərində xidmət sahələri yüksək səviyyədə inkişaf etmiş və xüsusilə sənətkarlıq sahələrinin imkanlardan geniş istifadə olunmuşdur.

Eyni zamanda, şəhərin ekoloji tarazlığının qorunması üçün “ağıllı” texnologiyaların tətbiqi, daha az məsrəfli nəqliyyat vasitələrinin istifadə edilməsinin şəhərdə stimullaşdırılması burada fəaliyyət göstərən obyektlərin fəaliyyətində ekoloji tələblərin yüksək səviyyədə saxlanılması və ekoloji-iqtisadi balansın qorunması tədbirlərinə çox ciddi ehtiyac vardır. Şuşa şəhərində ən böyük perspektivə malik olan sahə ictimai iaşə sahəsidir və ticarətdir. Ticarətdə də ən böyük istiqamət, ilk növbədə müxtəlif növ suvenirələr və aksesuarların satışıdır. Burada kifayət qədər yaradıcı olunmalı və istehsal olunan suvenirlərin milli brendlər səviyyəsinə qaldırılması, o cümlədən, idman geyimlərinin, müxtəlif üst geyimlərin brend şəklində istehsal olunaraq dünyanın hər yerində satışının təşkil edilməsi vacibdir. Bütün bunların əvəzində Şuşa şəhərinin sturukturunda səhiyyə və təhsil infrastrukturunun müasir texnologiyalar əsasında formalaşdırılması, xidmət sahələrinin, elektrik enerjisi təbii qaz, su təminatı problemlərinin ən yüksək texnologiyalar və müasir ekoloji tələblər nəzərə alınmaqla yerinə yetirilməsi Şuşa şəhərinin kifayət qədər əsaslandırılmış iqtisadiyyat sturukturunun formalaşdırılmasına imkan verər, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına və şəhərin sosial-iqtisadi inkişafına ciddi töhfələr vermək üçün kifayət edə bilər [11, s.281].

Qeyd etdiyimiz kimi Şuşa şəhərində kifayət qədər mineral ehtiyatlar və müalicəvi xarakter daşıyan təbii resurslar mövcuddur. Bunlardan istifadə olunması Şuşanın inkişaf etdirilməsində və əlavə dəyərə çevrilməsində bu istiqamətlərdə iqtisadiyyat quruculuğuna xüsusi önəm verilməlidir. Şuşa şəhərinin ərazisində yenidənqurma və dirçəliş tədbirlərinin aparılmasında artıq genişmiqyaslı işlərin görüldüyünü qeyd etmək olar və burada ilk növbədə Türkiyə şirkətləri daha çox önəm kəsb

edirlər. Eyni zamanda digər ölkələrdən də, o cümlədən İtaliya şirkətlərini də burada görmək mümkündür. Bu amillər nöqtəyi nəzərindən yaxın perspektivdə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə, ilk növbədə Şuşada sahibkarlığın və biznesin inkişaf etdirilməsi istiqamətində potensial investorların Şuşanın dirçəldilməsi proseslərinə cəlb edilməsi və iqtisadiyyat quruculuğunda onların iştirakının təmin edilməsi mühitinin yaradılması vacibdir. Yəni bu sırada əsas məsələ investisiya mühitinin əlverişli olması və fəaliyyətin təşkili ilə bağlı maneələrin yaranmasına yol verilməməsidir. Artıq Azərbaycan hökumətinin və dövlətinin bu sahədə yanaşmaları bəllidir. Azad rəqabətin formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, sahibkarlığa dövlət dəstəyinin verilməsi, dövlət dəstəyi mexanizmlərinin hazırlanması və tətbiq edilməsi məsələləri ölkəmiz üçün hazırda prioritetlik təşkil edir [12, s.29]. Bu baxımdan ölkəmizdə xüsusi dövlət qurumu -Kiçik və orta biznesə kömək agentliyi yaradılmışdır və bu Agentliyin xətti ilə artıq kifayət qədər layihələr reallaşdırılmaqdadır, maarifləndirici işlər, kiçik və orta biznesin təşviqi istiqamətində tədbirlər diqqət çəkir. Hesab edirik ki Şuşa şəhərində bu Agentliyin və Şuşa şəhəri ətrafında bu agentliyin müvafiq fəaliyyətini tənzimləyən və yerində operativ olaraq kiçik və orta biznes subyektlərinə fəaliyyətinə dəstək verə biləcək regional bir Büronun yaradılması səmərə verə bilər. Şuşa şəhəri yaxınlığında bu istiqamətdə müvafiq qurumun olması kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsində ilk növbədə Şuşa şəhərindən olan kiçik və orta biznes subyektlərinin şəhərin sosial- iqtisadi inkişaf proseslərinə cəlb edilməsinə əlavə stimullar və imkanlar yarada bilər [13, s. 182].

Hesab edirik ki güzəştlər formalaşdırılarkən bu kimi amillər ciddi şəkildə nəzərə alınmalı və dəyərləndirilməlidir. Şuşa şəhərində kiçik və orta biznes subyektləri hesabına ictimai inkişaf proseslərinin, ictimai nəqliyyatın, müxtəlif xidmət sahələrinin, sənətkarlıq sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün ixtisaslaşdırılmış kiçik və orta biznes subyektlərinin formalaşdırılmasına və inkişafına əlavə şəraitin və stimulların yaradılması bugünkü dövrümüz üçün aktual olan məsələlərdəndir. Şuşa şəhərinin iqtisadiyyatını formalaşdırarkən bir ısrar özəlliklər nəzərə alınmalıdır. Məlum olduğu kimi, Şuşa şəhəri mürəkkəb relyefi ilə seçilir və ərazi əsasən dağlı ərazidən ibarətdir və şəhərin ən yüksək zirvəsi Böyük Kirs dağıdır. Şəhərin hündürlüyü 2700 metrəndən çoxdur və əlbəttə burada hesab edirik ki, dağ turizminin inkişaf etdirilməsi, dağ - kurort turizm mərkəzinin yaradılması mümkündür. Eyni zamanda burada müxtəlif aşırımlar da vardır və dağ turizminin burada kompleks şəkildə inkişaf etdirilməsi imkanları mövcuddur. Bunlar nəzərə alınmaqla, Şuşada həm də mineral su bulaqlarının olması ilə bərabər, Şuşada turizm idman növlərinin inkişaf etdirilməsi, dağ turizm kompleksinin formalaşdırılması və bununla bağlı muasir infrastrukturun yaradılması vacibdir. Əsas etibarilə digər mühüm bir amil Cıdır düzü ilə bağlıdır. Cıdır düzü bütün dünya Azərbaycanlıları üçün müqəddəs yer sayıla bilər və buranı bir ziyarətəgaha çevirmək potensialının olduğunu qeyd etmək istərdik. Bu baxımdan Cıdır düzünün və Daşaltı ərazisinin inkişaf etdirilməsinə xüsusi bir yanaşma vacibdir. Bu düzün məkanı kiçik olsa da, bu düzdən mövcud olan imkanlardan bəhrələnmək və Daşaltı çayının yaxınlıqda olması, həm də yaxınlıqda Xan mağarasının yerləşməsi nəzərə alınmaqla, bu ərazidə bərpa işlərinin aparılması, özəlliklərin nəzərə alınması şərtilə, burada hesab edirik ki, ziyarətkah turizm marşrutunun formalaşdırılması, turizm xidmətlərinin göstərilməsi, həm də mədəni irsin və qədimliyin qorunması istiqamətində ciddi addımlar atılmalıdır.

Şuşa şəhərinin iqtisadiyyatının sahəvi strukturunun inkişaf etdirilməsi istiqamətləri

Məlumdur ki, Şuşa özünün zəngin təbiəti və eyni zamanda burada havanın kifayət qədər təmiz olması ilə və həm də ilin əksər hissəsində qışı qurab keçə biləcək mülayim isti və soyuq iqlim tiplərinin olması, bütün il ərzində Şuşa şəhərində turizm xidmətlərinin göstərməsinə imkan verir. Eyni zamanda, Şuşa şəhərinin bir tərəfdən turizmin müxtəlif növləri ilə inkişaf etdirilməsi potensialının olduğu mütəxəssislər tərəfindən dəfələrlə qeyd olunub, indi strateji məqsəd bu imkanlardan yetərincə bəhrələnmək və Şuşanın sosial-iqtisadi inkişafında bu amillərin nəzərə alınmasıdır. Şuşa şəhərinin integrativ proseslərinin təşkil olunması, Şuşa ilə bağlı sosial-iqtisadi inkişaf problemlərinin kompleks şəkildə baxılması və ətrafi ərazilərin inkişaf etdirilməsi olduqca strateji əhəmiyyət kəsb edir. Bu

baxımdan Şuşa ilə yaxın olan ərazilərin, yaşayış məntəqələrinin – kənd və qəsəbələrin sosial-iqtisadi inkişafının paralel şəkildə intensiv olaraq və kompleks şəkildə baxılmasl vacib məsələlərdəndir. Belə ki, sosial və istehsal infrastrukturunun qurulması, kənd təsərrüfatı və aqrar sahənin inkişaf etdirilməsilə bağlı problemlər sistemli şəkildə baxılmalıdır [14, s. 12]. Şuşada yaşayan əhalinin təchizat problemləri, yüksək keyfiyyətli istehlak məhsulları ilə, ərzaq və sənaye istehlak təyinatlı məhsulları ilə təminatında ətraf ərazilərin potensialından və bira qayıdacaq böyük köç qayıdışı nəticəsində məcburi köçkünlərin yerləşdirilməsi və onların məşğulluq problemlərinin həll olunması məsələsindəki olan məsələlər kifayət qədər tarazlaşdırılmalı, nəzərə alınmalı və sosial-iqtisadi inkişaf prioritetlərinə daxil edilməlidir [15, s. 1049].

Şuşa şəhərinin iqtisadiyyat quruculuğunun təmin edilməsi, onun qədim özəllikləri və inkişaf xüsusiyyətləri əsas götürülməklə burada mövcud olan təbii iqtisadi və intellektual resurslardan maksimum məhsuldar istifadə edilməsi məsələləri müasir dövrümüzün aktual problemlərindəndir və bu məsələlər ilk növbədə indiki dövrün çağırışlarına uyğun şəkildə həll olunmalı, şəhərin xüsusiyyətləri və özünəməxsus məşğulluq sahələri və bu kimi yanaşmalar gözlənilməklə yeni texnologiyalardan istifadə etməklə və idarə mexanizmlərinin tətbiqi hesabına daha səmərəli iqtisadiyyat sturukturu formalaşdırılmalıdır. Şuşa şəhərində xüsusi idarəetmə forması fəaliyyət göstərir. Şəhər özü bütövlükdə bir qoruq statusunu almışdır və hazırda şəhərdə sosial-iqtisadi inkişaf proseslərinin formalaşdırılmasına, infrastrukturun bərpa edilməsi proseslərinə və əsas etibarilə mədəniyyət və milli dəyərlər baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edən tarixi abidələrin, binaların ümumiyyətlə mədəni irsin qorunması istiqamətində və bərpası ilə bağlı çoxsaylı tədbirlər görülür.

Qeyd edək ki, hazırda şəhər başdan-başa təmir emalatxanasına çevrilmişdir, burda hər bir naxışın, hər bir koloritin nişanələrinin qorunması üçün ciddi işlər görülür. Demək olar ki, mədəni irsimizin qiymətli nümunələrindən olan hər bir tarixi abidə özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə bərpa edilir. Digər tərəfdən, şübhəsiz çox məhdud bir ərazidə yerləşən və mürəkkəb relyefə malik olan Şuşada şəhərin intellektual resurslar əsasında və müasir dövr baxımından “ağıllı” texnologiyalar əsasında idarəedilməsi məsələsi ortaya çıxır. Burada idarəetmə mexanizmlərinin çevikliyi, adekvatlığı, baş verən proseslərə daha tez reaksiya verməsi və məhsuldarlığı, səmərəliliyi ön plana çıxır. Hesab edirik ki, ənənəvi sovet dövründən qalan idarəetmə mexanizmlərin dövrü keçmişdir və daha çox azad iqtisadi zonalar kimi mexanizmlərə üstünlük verilməlidir [16, s. 169; 17, s. 4].

Hesab edirik ki, Şuşada çox geniş və güclü potensiala malik olan internet üzərindən satış portalları, mərkəzləri, texnoloji mərkəzlər, innovasiya mərkəzləri yaradılmalıdır və “beyin mərkəzləri” formalaşdırılmalıdır. Ümumilikdə isə Şuşanın intellektual resurslar əsasında inkişaf etdirilməsi məsələləri baxılmalıdır. Qeyri-maddi istehsal sahələrinin inkişaf etdirilməsi və onların əsasında əlavə dəyər mənbələrinin və iş yerlərinin yaradılması məsələləri ön plana çıxmalıdır. Şuşa şəhərinin iqtisadiyyatında əlavə dəyər yaradan kiçik və orta müəssisələr çox çevik və məhsuldar, kreativ və yaradıcı fəaliyyət mexanizmlərinə malik olmalıdırlar. Bu olduqca vacib məsələdir və bazar iqtisadiyyatı inkişafının çox mühüm prinsiplərindən biridir. Kiçik və orta biznes subyektlərinin geniş planda inkişaf etməsi həm də əhalinin məşğulluğuna, gəlirlərinin artmasına, istehlak bazarının və maliyyə bazarının inkişaf etməsinə, ümumilikdə Şuşanın şəhər həyatının sosiallaşmasına, sosial-iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə əhəmiyyətli təkan verə bilər. Belə ki, kiçik və orta biznes subyektləri daha çevik manevr etmək qabiliyyətinə malikdirlər və kiçik ərazilərdə biznes sahələrinin, xüsusilə əhaliyə, həmçinin turistlərə və şəhərin qonaqlarına xidmət göstərilməsi vacib olan sahələrin inkişaf etdirilməsində bu qəbildən olan müəssisələrin rolu böyükdür. Bu müəssisələr müxtəlif xidmətlərin daha yüksək səviyyədə təşkilinə, iqtisadiyyat sahələrinin inkişafına öz töhfələrini vermək potensialı olan müəssisələr kimi daha səmərəli fəaliyyət göstərə bilərlər. Bunlarla əlaqədar olaraq, daha əlverişli biznes və investisiya mühitinin yaradılması, maliyyə mexanizmi təminatlarının işlənilməsi və tətbiqi vacibdir. Eyni zamanda, dövlət tərəfindən Şuşanın sosial-iqtisadi inkişafının dirçəldilməsinə xidmət edə biləcək mövcud dəstək mexanizmlərinin əhatəsinin genişləndirilməsi səmərəli ola bilər [18, s. 42].

Çünki Şuşa şəhərində görülən işlərin əsasən dövlət büdcəsi hesabına həyata keçirilməsi, hesab edirik ki, Şuşanın dirçəldilməsinin prioritetliyinin ifadəsidir. Bunlarla bərabər, alternativ mənbələrdən investisiyaların cəlb olunması, özəl sektorun bu sahədə fəallığının artırılması, dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının gücləndirilməsi vacib şərtlərdəndir [19, s.14]. Belə olduğu halda Şuşanın dirçəldilməsi daha tez başa gələr və şəhərə Böyük Qayıdışın reallaşdırılması sürətlənər.

Qeyd edək ki, artıq Şuşada keçmiş məcburi köçkünlərin doğma yurdlarına geri qaytarılması üçün yaşayış massivləri tikilir və tezliklə istifadəyə veriləcəkdir. Geniş miqyaslı tədbirlər görülür, layihələr həyata keçirilir, o cümlədən, sosial infraquruluş-məktəb və xəstəxana infraquruluşu yaradılır və s. Hesab edirik ki, həm də müxtəlif istiqamətlərdə kiçik və orta biznes subyektlərinin formalaşdırılmasına, sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilinə və bununla bağlı proseslərin intensivləşdirilməsinə də ciddi ehtiyac vardır. Belə olduğu halda Şuşa şəhərinin iqtisadiyyat quruculuğunda və onun sahəvi sturukturunda əsas yeri burada xidmət sektorunun tutacağını gözləmək olar [20, s.28]. Fikrimizcə, Şuşa şəhərində həm də mədəniyyət iqtisadiyyatı strukturu formalaşacaq və mütərəqqi yanaşmaları özündə əks etdirən müxtəlif mədəniyyət iqtisadiyyatı seqmentlərinin inkişafı üçün ciddi əsaslar yaranacaqdır. Digər mühüm bir iqtisadiyyat sahəsi kimi əvvəldə qeyd etmişdik - burada həm də tekstil sənayesinin inkişaf etdirilməsi vacibdir. Başqa bir perspektivli və zəruri olan iqtisadiyyat sahəsi isə qida sənayesidir. Şuşa ətrafı kəndlərdə münbit torpaqlarda yüksək keyfiyyətə malik kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi ilk növbədə mühüm ərzaq növü olan buğdanın istehsalı üçün yüksək keyfiyyətli ərzaqlıq buğdanın istehsalından ötrü imkanların və digər kənd təsərrüfatı məhsullarının yetişdirilməsi şəraitin olması diqqət çəkəndir. Şuşanın ətrafında və Şuşaya yaxın ərazilərdə bir sıra şəhər əhalisinə xidmət edə biləcək kiçik və orta aqrar müəssisələrinin, o cümlədən qida məhsulları istehsal edən müəssisələrin yaradılması mümkündür [21, s.41].

Bu, bir tərəfdən iş yerlərinin yaradılması, digər tərəfdən buraya gələcək turistlərin və qonaqların mühüm qida məhsulları ilə vaxtında və keyfiyyətlə təmin edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Digər perspektivli bir iqtisadiyyat sahəsi kimi bilik və rəqəmsal texnologiyalar, intellektual resurslar əsasında formalaşan iqtisadiyyat sahəsi ola bilər və fikrimizcə, Şuşa şəhəri bu istiqamətdə ölkədə nümunə göstərmək baxımından da əlverişlidir.

Məlumdur ki, Şuşa şəhərində iqtisadiyyat quruculuğu sıfırdan başlanılmışdır və bu baxımdan yeni iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf etdirilməsi prioritetlik təşkil etməlidir. Bu sırada “ağıllı” və yüksək texnologiyalar mərkəzlərinin, həmçinin “beyin mərkəzləri”nin formalaşdırılması, rəqəmsal idarəetmə mexanizmlərinin inkişaf etdirilməsi və bu istiqamətlərdə əlavə dəyər yarada biləcək iqtisadi fəaliyyətin təşkili mümkündür.

Hazırkı şəraitdə Şuşa şəhərinin sahəvi iqtisadiyyat sturukturunun qurulması proseslərini sürətləndirilməsi məqsədilə, bir qrup amilləri və məsələləri ümumiləşdirmişik:

–Şuşa şəhərinin özünəməxsus sosial-iqtisadi inkişaf prioritetləri əsas götürülməklə, şəhərin iqtisadiyyat quruculuğunun formalaşdırılmasının intensiv fazaya keçdiyini qeyd etmək olar;

–şəhərin sahəvi sturukturunun səmərəliliyinin artırılması üçün mikro, kiçik və orta biznes subyektlərinin yaradılması proseslərinin intensivləşdirilməsinə zərurət vardır;

–Şuşanın qədim sənətkarlıq məşğulluq sahələri və müasir inkişaf trendləri nəzərə alınmaqla, potensial iqtisadiyyat sahələrinin inkişaf etdirilməsinin prioritetliyi təmin olunmalıdır;

–şəhərdə turizm və xidmət sektorlarının inkişafı proseslərinin maksimum sürətləndirilməsi vacibdir;

–Şuşada bilik və mədəniyyət iqtisadiyyatı sahələrinin yaradılması potensialının obyektiv qiymətləndirilməsi və bunlara müvafiq olaraq investisiya-innovasiya layihələrinin həyata keçirilməsinə ehtiyac qalmaqdadır və s.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Səmədzadə Z.Ə. (2022). Qarabağ iqtisadiyyatı 100 ildə: 5 cild/ Z. Səmədzadə; [baş red. A. Səmədzadə; red. Y. Məmmədova]. Bakı: Kitab Çapı, – 856 s.
2. Əliyev Ş.T. (2021). Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının yaradılmasının strateji aspektləri. // *Geostrategiya jurnalı*, № 04 (64), – s.67-72.
3. Əliyev Ş.T., Cəbiyev F.A. (2023). Şəhərinin sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsində Heydər Əliyevin rolu// “İnnovasiyalı iqtisadiyyat və menecment” jurnalı, Bakı, №1, s.11-18.
4. Гасымлы В. (2022). Карабах и Восточный Зангезур будут новым драйвером экономического роста в Азербайджане// *Интерактивная наука*. № 3(68), – с. 69-70.
5. Şuşa-270. Şuşanın demoqrafik, sosial-iqtisadi inkişafı: dünən, bu gün və perspektivlər. Bakı, – 2022. – 268 s.
6. Алиев Ш.Т. (2022). Стратегическая важность возрождения Шуши в интенсификации социально-экономического развития Карабахского экономического района/ Ш.Т. Алиев, Л.А. Меликова// *Современные тенденции развития науки и мирового сообщества в эпоху цифровизации: Сборник материалов VII Международной научно-практической конференции*, Москва, – с. 321-329
7. Алиев Ш. (2023). Важнейшие аспекты реализации I Государственной программы по великому возвращению на освобожденные от оккупации территории Азербайджанской Республики. *Scientific Collection «InterConf»*, (166), 39–44. Retrieved from <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/4194>.
8. Алиев Ш.Т. (2022). Стратегическая важность возрождения Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов Азербайджана// “Вопросы истории”, Москва, № 6, S. 148-155. <https://elibrary.ru/item.asp?id=48808624>.
9. Əliyev Ş.T. (2022). Şuşa şəhərinin sosial-iqtisadi quruculuğunun strateji aspektləri və inkişaf drayverləri/AR Mədəniyyət Nazirliyi və Elm və Təhsil Nazirliyinin İqtisadiyyat İnstitutunun birgə təşkilatçılığı ilə “Mədəniyyət iqtisadiyyatı: Şuşadan İnkişaf İmpulsları” mövzusunda beynəlxalq elmi-praktiki Konfransı. Şuşa – Bakı. 18-20.09. 2022.– s.78-86-http://economics.com.az/images/fotos/Kitablar/2022/susa_konfrans2022.pdf.
10. Алиев Ш.Т., Аббасова Ч.И., Гамидова А.М. (2021). Оценка потенциала и пути развития Карабахского экономического района Азербайджана / VIII International Scientific and Practical Conference International forum: problems and scientific solutions held in Melbourne, Australia. *Scientific collection «interconf»*, September 6-8, № 73, p. 7-15. <https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/article/view/14257/13074>.
11. Алиев Ш.Т., Меликова Л.А. (2022). Актуальные проблемы и объективные реалии мирового опыта в восстановлении освобождённых от оккупации территорий/ IX Международная Научно-Практическая Конференция «Развитие науки и практики в глобально меняющемся мире в условиях рисков». – Россия, г. Москва 28 марта. - С.277-286.
12. Алиев Ш., Маммедов Э., & Ахмедова Т. (2022). Актуальные вопросы развития предпринимательства на освобождённых от оккупации землях Азербайджана. *Scientific Collection «InterConf»*, (122), 26–32. Retrieved from <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/1183>.
13. Алиев Ш.Т. (2012). Роль специальных экономических зон в развитии предпринимательства и инвестиционной активности// *Российское предпринимательство*. - Москва. № 7 (205), – с. 180-184.
14. Shirinzade N., & Aliyev S. (2023). Directions of agribusiness development in Karabakh and East Zangazur. *Scientific Collection «InterConf»*, (178), 9–15. Retrieved from <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/4657>.

15. Aliyev Sh.T., Mammadova E.B., Hamidova L.A., Dunyamaliyeva V.R., Hurshudov Sh.N. (2022). Prospects and threats for developing organic agriculture: The example of Azerbaijan // Vol 9 No 6: Journal of Eastern European and Central Asian Research. 2022 - s. 1046-1054 [CrossRef].
16. Əliyev Ş.T. (2022). Azad iqtisadi zonaların inkişafının aktual aspektləri. Monoqrafiya. Sumqayıt. SDU-nun Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi. - 422 s.
17. Алиев Ш.Т. (2009). Перспективы развития свободных экономических зон в странах СНГ в контексте опыта Турции / Шафа Алиев // Zarubejye. – Стамбул, – январь. – с. 1-6. https://www.researchgate.net/publication/279695839_Problemy_variativnosti_sozdania_i_funkcionirovaniya_specialnyh_ekonomiceskih_zon_v_Azerbajdzane_v_kontekste_mirovogo_opyta.
18. Алиев Ш.Т., Наджафов Н.А., Ахмедова Т.М. (2023). Роль инвестиционных ресурсов в возрождении постконфликтных территорий в контексте международного опыта/ VI международная научно-практическая конференция Recent Scientific Investigation. Осло, Норвегия. 26-28 июля. - S. 39-48. <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/4115>.
19. Алиев Ш.Т., Гусейнова Н.Э., Яхьяева А.Ю. (2021). Проблемы повышения инвестиционной привлекательности Карабахского региона Азербайджана и пути их решения/ II International Scientific and Practical Conference Current Issues And Prospects for the Development of Scientific Research held on in Orléans, France, May 7-8, p.13-19. -<https://ojs.ukrlogos.in.ua/index.php/interconf/issue/view/7-8.05.2021/534>. DOI: <https://doi.org/10.51582/interconf.7-8.05.2021.002>.
20. Ибрагимова А., Гусейнова М., & Алиев Ш. (2023). Стратегические функции Карабахского и Восточно-Зангезурского экономических районов в региональном развитии Азербайджана. Scientific Collection «InterConf», (164), 25–31. Retrieved from <https://archive.interconf.center/index.php/conference-proceeding/article/view/4113>.
21. Vəliyev A.H. (2020). İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafının torpaq-iqlim amilləri. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. № 4 (34). – s. 38-44.

L.A.Melikova

*lecturer, Baku State University and Western Caspian University,
Researcher of the UNEC Centre for Karabakh Economic Research
Azerbaijan State Economic University,
ORCID 0000-0002-2988-2284*

Sh.T.Aliyev

*Doctor of Economic Sciences, Professor, Sumgait State University,
Head of the UNEC Centre for Karabakh Economic Research*

Problems of creation and improvement of the sectoral structure of the economy of Shusha city in the modern period

Abstract

The purpose of the research – is the problems of creation and improvement of the sectoral structure of the economy of Shusha city in the modern era. In the context of revitalization of the territories liberated from occupation, the problems of formation of the economy of Shusha city are considered. Special attention is paid to the issues of creation of sectoral structure of economy, which provides socio-economic development of the city. In Shusha it is considered expedient to develop micro, small and medium entrepreneurship. The importance of creating a wider range of service sectors was analyzed. It was noted that the potential for the development of tourism and cultural

economy in Shusha is at a high level. Suggestions are made for the development of the sectoral structure of the economy of Shusha city in the near future.

The research methods – are the methods of analysis, synthesis and generalization. In addition, scientific works of a group of researchers on the problems considered in the article were used.

The results of the research - scientific results summarized in the article can be used in expanding the sectoral structure of the economy of Shusha city.

Key words: *Azerbaijan, Karabakh, Shusha, economic structure, sectoral structure of economy, economy of Shusha city, perspectives of development of economy of Shusha city.*

Л.А.Меликова

*преподаватель, Бакинский Государственный и Западно-Каспийский Университет,
исследователь Центра Исследований Экономики Карабаха UNЕС
ORCID 0000-0002-2988-2284*

Ш.Т.Алиев

*д.э.н., профессор, Сумгаитский Государственный Университет,
Руководитель Центра Исследований Экономики Карабаха UNЕС
ORCID 0000-0002-4997-7563*

Проблемы создания и совершенствования отраслевой структуры экономики города Шуша в современный период

Резюме

Цель исследования - в статье исследуются проблемы создания и совершенствования отраслевой структуры экономики города Шуша в современную эпоху. В контексте возрождения территорий, освобожденных от оккупации, рассмотрены проблемы формирования экономики города Шуша. Особое внимание было уделено вопросам создания отраслевой структуры экономики, обеспечивающей социально-экономическое развитие города. В Шуше считается целесообразным развитие микро-, малого и среднего предпринимательства. Анализирована важность создания более широкого спектра секторов услуг. Было отмечено, что потенциал для развития сферы туризма и культурного хозяйства в Шуше находится на высоком уровне. Были сделаны предложения по развитию отраслевой структуры экономики города Шуша в ближайшее время.

Метод исследования - В качестве методов исследования использовались преимущественно методы анализа, синтеза и обобщения. Кроме того, были сделаны ссылки на научные работы группы исследователей по проблемам, рассматриваемым в статье.

Результаты исследования - научные результаты, обобщенные в статье, можно использовать в расширении отраслевой структуры экономики города Шуша.

Ключевые слова: *Азербайджан, Карабах, Шуша, структура экономики, отраслевая структура экономики, экономика города Шуша, перспективы развития экономики города Шуша.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-34-42>

E.N.Əhmədada
i.ü.f.d., “Azərenerji” ASC, “Səngəçal Elektrik Stansiyası”
MMC-nin baş mühasibi,
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi, elmlər doktoru proqramı
üzrə doktorant
emin.ehmedzade@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 18.03.2024

The article was received by editorial board on 18.03.2024

Статья принята к печати 18.03.2024

MƏHSULUN DƏYƏR VƏ TƏDARÜK ZƏNCİRLƏRİNİN SƏMƏRƏLİLİYİNİN XARAKTERİSTİKASI

Xülasə

Dəyər zəncirlərinin tədqiqində səmərəlilik aspekti kompleks yanaşma tələb edən məsələləri əhatə edir. Tədqiqatın məqsədi məhsulun dəyər və tədarük zəncirlərinin səmərəliliyinə birgə baxış imkanlarının aşkar edilməsidir. Tədqiqat prosesində müqayisəli təhlil, sintez, elmi abstraksiya və məntiqi ümumiləşdirmə üsullarından istifadə edilmişdir. Əldə edilən nəticələr məhsulun dəyər və tədarük zəncirlərinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi imkanlarının aşkar edilməsində və onların reallaşdırılması yollarının müəyyənləşdirilməsində istifadə oluna bilər. Tədqiqat nəticəsində məhsulun dəyər və tədarük zəncirlərinin səmərəliliyinin səciyyələndirilməsi, onun yüksəldilməsi imkanlarının aşkar edilməsi və gerçəkləşdirilməsi üçün atılması zəruri olan addımlar müəyyən edilmişdir.

Açar sözlər: dəyər zənciri, tədarük zənciri, səmərəlilik, məhsul, amilər.

GİRİŞ

Fəaliyyətlərin sistemli məcmusu və təhlilin strateji aləti kimi dəyər zəncirlərinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi və yüksəldilməsi imkanlarının aşkar edilməsi mürəkkəb məsələdir. Həmin məsələ, xüsusilə ölkəmizdə kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Eyni zamanda, bu tədqiqatda tərəfimizdən dəyər zəncirlərinin səmərəliliyinə tədarük zəncirləri ilə vahid müstəvidə baxılması hipotezi irəli sürülür. Odur ki, həmin hipotezin yoxlanması, habelə məhsulun dəyər və tədarük zəncirlərinin səmərəliliyinin səciyyələndirilməsinə xüsusi ehtiyac vardır.

Dəyər zəncirinin səmərəliliyi

Dəyər zəncirinin səmərəliliyindən danışarkən, ilk növbədə bu zəncirdə əlavə dəyərin yaradılması əməliyyatlarının və onların ardıcılığının, o cümlədən qovuşma və budaqlanmalarının, fəaliyyətin genişlənməsi və ya ona xitam verilməsinin səmərəliliyindən bəhs edilməlidir. Məcmu məsrəflərə və istifadə edilən resurslara nisbətdə iqtisadi fəaliyyətin gəlirlilik göstəricilərini müqayisə etməklə əldə olunan nəticə kimi səmərəlilik - sistemli fəaliyyətin mühüm xarakteristikalarındandır. İqtisadi subyektin fəaliyyətinin səmərəliliyi, bazarda özünü daha əyani surətdə rəqabət qabiliyyətində, o cümlədən rəqabət üstünlüyünün reallaşdırılmasında göstərir. Dəyər zəncirinin təhlili şirkətin rəqabət üstünlüklərini daha yaxşı başa düşmək, müştəri dəyərinin harada artırıla biləcəyini və ya xərclərin azalda biləcəyini müəyyən etmək və şirkətin tədarükçülər, müştərilər və eyni sahədəki digər şirkətlərlə münasibətlərini daha yaxşı başa düşmək üçün istifadə olunan analitik alət strategiyasıdır [1].

Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, elmi kateqoriya kimi məhsulların dəyər zəncirlərinin fəaliyyətlərin sistemli məcmusu və təhlilin mühüm vasitəsi kimi qəbul olunması, ona yanaşmalarda mövqə birgəliyinə kömək etmir.

Dəyər zəncirləri səmərəli fəaliyyət göstərdikdə müştərilərə rəqabət qabiliyyətli məhsul və ya xidmətlər təqdim etmək üçün lazım olan bütün addımları əhatə edir. Dəyər zənciri üç ardıcıl mərhələdə həyata keçirilə bilər, yəni: -yüksəliş, əməliyyat, azalma mərhələləri [2].

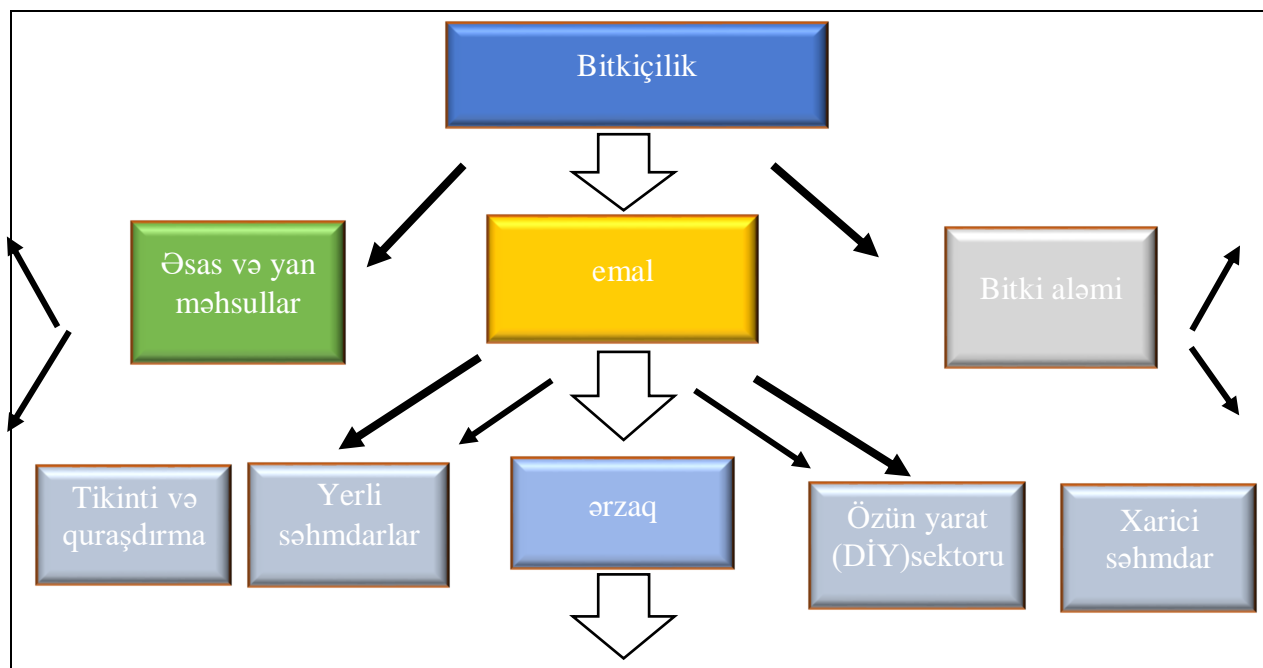
Bu və ya digər məhsulun dəyər zəncirinin səmərəliliyini səciyyələndirən başlıca indikatorlardan biri rəqabət üstünlüyünün reallaşdırıla bilməsidir. Odur ki, aşağıdakı mənbədə göstəriləni kimi “mövcud çətinliklərin öhdəsindən gəlmək və fürsətlərdən istifadə etmək rəqabət üstünlüyü artırmaq deməkdir. Şirkət müvafiq strategiyayı uğurla formalaşdırıb həyata keçirdikdə rəqabət üstünlüyü əldə edə bilər. Konkret halda, rəqabət üstünlüyü strategiyası mükəmməllik, dəyər, şaxələndirmə və müştəri diqqəti uğrunda rəqabətdə öndə olmağa imkan verir” [3].

Məhsulların dəyər zəncirinin səmərəliliyinə münasibət bildirmək üçün onun halqaları, halqalar arasında əlqələri və iştirakçıların statusu məsələləri araşdırılmalıdır. Dəyər zəncirinin iştirakçıları bu və ya digər dərəcədə vasitəçilik funksiyasını icra edir və bu xassə istehsalçıya da aid edilə bilər. İstehsalat hazırlıq, bilavasitə istehsal, texnologiya, son istehlakçıya doğru məhsulun (xammalın, yarımfabrikatın və s.) hərəkəti, qarşılıqlı informasiya axınları, maliyyələşdirmələrin traektoriyaları kimi xarakteristikalar məhsulların dəyər zəncirlərinin səmərəliliyi səciyyələndirilərkən, istisnasız olaraq əhatə edilməlidir.

Maliyyə resurslarına çıxış və onlardan istifadə vəziyyəti, əhəmiyyətli dərəcədə dəyər zəncirinin müxtəlif mərhələlərində inkişaf və motivləşdirmədə maraqlı olan tərəflərin birgə fəaliyyətinin vaxt və məkan xarakteristikaları, habelə səlahiyyətləri ilə əlaqədardır. Kənd təsərrüfatında bitkiçilik məhsullarının dəyər zəncirlərinin sadələşdirilmiş sxemindən göründüyü kimi maraqlı tərəflər kimi həm yerli, həm də xarici səhmdarların iştirakı baş verir (şəkil 1).

Burada zənnimizcə, özün yarat sektoruna aid iştirakçıların fəaliyyət arealına münasibət bildirməyə ehtiyac vardır. Kənd yerlərində yaşayan insanların kənd təsərrüfatı məhsulları dəyər zəncirində kənar yardım və bir çox hallarda iştirak olmadan məhsulların son istehlakçıya başa çatdırılması nadir hal deyildir. DİY sektorunda bitkiçilik məhsulunun təbii şəkildə satılması ilə yanaşı, onun ilkin emalının məhz istehsal məkanında həyata keçirilməsi buna misal ola bilər.

Bitkiçilikdə əldə edilən əsas və yan məhsulların (məsələn, dən və saman) istehlaka doğru hərəkət xətti fərqli istiqamətlərdə baş verir. Dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının gündəlikdə olduğu və yaşıl fəaliyyətə keçidin gündəlikdə olduğu hazırkı dövrdə dəyər zəncirinə karbon emissiyasının səviyyəsi göstəricisi əsasında münasibət bildirmək lazım gəlir. Bitki aləminə, bu nöqtəyi-nəzərdən, yaxın ərazidə xüsusi diqqət verilməli, resurslardan təkrar istifadənin ümumi səmərəliliyə təsiri təhlil edilməlidir. Bitkiçilik məhsulları istehsalından, daha dəqiq desək şuma hazırlıqdan ərzağın mətbəxə verilməsinə qədər bütün mərhələlərdə infrastruktur amilinin, inşaat və quraşdırma işlərinin keyfiyyət və kəmiyyət xarakteristikaları sahə məhsullarının dəyər zəncirlərinin səmərəliliyinə mühüm təsir göstərir.

Şəkil 1. Bitkiçilik məhsullarının sadələşdirilmiş dəyər zənciri

Mənbə: [2].

Məhsulların dəyər zəncirlərində bilavasitə müştəri yönümlü fəaliyyət mərhələlərində dəyər artıran halqalarda məsrəflərin optimallaşdırılması məsələsinin qoyuluşu imkanları daha realdır. Deyək ki, istehsaldan satışa gedən kənd təsərrüfatı məhsulu üçün “tarladan-mətbəxə” marşrutu üzrə səmərəliliyin qiymətləndirilməsi, o cümlədən məsrəflərin minimumlaşdırılması məsələsinə gətirilə bilər. Anoloji firə bəzi tədqiqatçılarda rast gəlinir. Deyək ki, bəzi araşdırmalara görə, əlavə dəyər yalnız zəncirin uclarında yaranır [4]. Bu və digər amillər resurslardan təkrar istifadənin dəyər zəncirinin səmərəliliyinə təsirini nəzərə almağın mümkünlüyü və məqsədəuyğun olduğunu söyləməyə müəyyən əsas verir.

Bitkiçilik məhsullarının dəyər zəncirləri nümunəsinə qayıdaq. Konkret halda, demək olar ki, bitkiçilik məhsulları istehsalının tullantılarından istifadə, dayanıqlı inkişaf konsepsiyasına uyğun aşağıdakı müsbət nəticələrin əldə edilməsi üçün şərait yaradır:

- resurs vahidindən daha çox məhsul əldə edilməsi, yan məhsullardan alternativ və dərin emal hesabına daha səmərəli istifadə olunması;
- dəyər zəncirin əlavə halqalar daxil etməklə, ətraf mühitin mühafizəsinin yaxşılaşdırılması, tullantısız və aztullantılı fəaliyyətlərin genişləndirilməsi;
- alternativ enerji mənbələrinin yaradılması və onlardan daha fəal istifadə olunması üzrə biznes təşəbbüslərinin reallaşdırılması.

Qida tullantılarından istifadə üzrə fəaliyyətlər dəyər zəncirinin bilavasitə istehlak mərhələsinə aid məsələ olub, onun səmərəliliyinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Dəyər zəncirində ev təsərrüfatları və işə müəssisələrinin qida tullantılarının təkrar emalı texnologiyalarının əlverişli məkanı böyük şəhərlərə və meqapolislərə yaxın ərazilərdir. Qeyd olunan və digər nümunələr əsasında görmək çətin deyildir ki, dəyər zəncirlərinin məkan parametrləri və səmərəlilik göstəriciləri arasında qarşılıqlı əlaqələr diqqətdən kənar qalmamalıdır [5].

Texnoloji inkişaf amili bu baxımdan xüsusi diqqətə layiqdir. Haqqında danışılan dəyər zəncirinin hansı fraqmentində dəyərin daha çox artdığını müəyyən etməklə, burada texnoloji amilin rolunu müəyyən etməyə cəhdlər edilir [6].

Dəyər zəncirinin müvafiq halqalarının fəaliyyətinin səmərəliliyində resurs-texnologiya-məhsul ardıcılığında elementlərin prioritetliyini müəyyən etmək üçün ümumi yanaşma yoxdur və böyük ehtimalla ola da bilməz. Məsələ ondadır ki, resurslarla təminat və hazır məhsulların son istifadəçilərə çatdırılmasının ahəngdarlığı, bir çox hallarda müvafiq olaraq istehsalın davamlılığında və müştəri məmnunluğunda həlledici rol oynayır. Odur ki, haqqında danışılan məsələnin həlli də, müvafiq verilənlər bazasının məqbul vəziyyətində GZİT (SWOT) təhlili dairəsinə daxil edilməlidir.

Məhsulların dəyər zəncirinin səciyyəlandırilməsində infrastrukturun, o cümlədən firma infrastrukturunun özünəməxsus və artan rolu tədqiqatçıların diqqətindən kənar deyildir. Hazırda korporativ infrastrukturda İKT infrastrukturunun artan əhəmiyyəti və genişlənən əhatə dairəsi nəzərə alınmaqla dəyər zəncirinin keyfiyyət xarakteristikalarına yenidən baxılması məsələsi gündəlikdədir. İKT infrastrukturunun olduqca yüksək dinamikliyi səbəbindən (müəssisə səviyyəsində İKT infrastrukturuna məlum olduğu kimi, kompüterlər, proqram məhsulları, şəbəkə xidmətləri, monitorinq sistemləri, informasiyanın və verilənlərin təhlükəsizliyi və idarə edilməsi və s. aid edilir) [7] onun dəyər zəncirinin səmərəliliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi ayrıca məsələlər kompleksi kimi nəzərdən keçirilməlidir. Ümumiyyətlə, dəyər zəncirinə səmərəlilik aspektində yanaşmalarda ayrı-ayrı mərhələlərdə metodiki yanaşmaların ciddi fərqlənməsi arzu edilən olmasa da, realıqdır və buna etinasızlıq yolverilməzdir. Məsələ ondadır ki, dəyər zəncirində son məqsədin eyniliyi əsas götürülməklə, təcrübədə bütün mərhələlərdə səmərəliliyin qiymətləndirilməsinə vahid metodiki yanaşma cəhdləri, uğurla nəticələnməmişdir.

Məsrəflərin səmərəliliyi məhsulların dəyər zəncirlərinin ümumi səmərəliliyinin əldə edilməsində həlledici rola malikdir. Məsrəflərin düzgün idarə edilməsi, davamlı inkişaf strategiyalarında onların minimumlaşdırılması məsələsinə adekvat yanaşma tələb edir. Bu halda, dəyər zəncirində məhsul vahidinə məsrəflərin minimuma endirilməsi və məhsulların texniki-iqtisadi parametrlərinin yaxşılaşdırılmasına yönəlmiş xərc artımları, habelə onların rəqabət üstünlükləri ilə əlaqəsi vahid müstəvidə təhlil edilməlidir. Dəyər zəncirləri iqtisadi kateqoriya olmaqla yanaşı, aşağıdakı mənbədə göstəriləndiyi kimi, həm də “məsrəflərin təhlilinin əsas vasitəsidir, çünki hər bir fəaliyyətin şirkət daxilində və xaricində digər fəaliyyətlərlə əlaqələr və qarşılıqlı əlaqədən təsirlənən bilən öz xərc strukturu və davranışı vardır. Ümumi məsrəf o zaman xərc üstünlüyü yaradır ki, şirkət rəqibləri ilə müqayisədə daha az məsrəfli fəaliyyətlərlə məşğul olur və rəqiblər xərc üstünlüyünü təqlid etməkdə çətinlik çəksələr, bu xərc üstünlüyü etibarlı olacaqdır” [3].

Məhsulun dəyər zəncirinin səmərəliliyi müəssələrin inkişaf strategiyasının əsaslandırılmasından və onun reallaşdırılması dərəcəsinə asılıdır. Haqqında danışılan strategiyada məqsəd, proqram xarakterli tədbirlər, idarəetmənin konsepsiyası və bu kimi bir sıra digər komponentlər əhatə olunmalıdır. İnkişaf strategiyasının fəaliyyət ardıcılığı kimi dəyər zəncirinə təsiri, ilk növbədə məhsul və ya xidmətin dəyərinin dəyişməsində ifadə oluna bilər. Dəyərin artması zəncirdə və ondan kənarında biznesin rəqabət üstünlüyünü reallaşdırmağa, o cümlədən ayrı-ayrı fəaliyyətlərə məsrəfləri azaltmaqla səmərəliliyinin yüksəldilməsinə, şaxələndirmə, tədqiqat və inkişaf, dizayn və ya marketing kimi fəaliyyətlərinə daha çox vaxt və resurslar sərf etməklə, əlverişli qiymət və keyfiyyət nisbəti əldə etməklə müştəri məmnunluğunun artmasına səbəb ola bilər [6].

Xərclərin idarə edilməsində maddi və qeyri-maddi məsrəflərin zəruri komponentlərinin çoxmeyarlı əsasda əhatə olunması dəyər zənciri iştirakçılarının, xüsusilə tədqiqat və dizayn (layihələndirmə) fəaliyyəti göstərən iştirakçıların fəallığının təmin edilməsini təşviq edə bilər. Bu halda, həmçinin dəyər artırmayan fəaliyyətləri aşkar etmək və onlara xitam verilməsinin nəticələrini qiymətləndirmək üçün verilənlər və şərait yarana bilər.

Dəyər zəncirinin iqtisadi məzmunu və strukturunu şərtləndirən amil kimi miqyasın rəqabət üstünlüyünə güclü təsirini aşkar etmiş Maykl Porter, həmin təsirin dörd istiqamətdə baş verdiyini göstərir: “seqment miqyası- istehsal olunan məhsul növləri və şirkətin xidmət etdiyi müştəri kateqoriyalarında ifadə olunur; şaquli miqyas - fəaliyyətin şirkətin özündə nə dərəcədə həyata keçiril-

diyini və müəyyən fəaliyyətlərin nə dərəcədə müstəqil firmalara təhvil verilməsinin ölçüsünü ifadə edir; coğrafi miqyas - şirkətin əməliyyat strategiyalarını koordinasiya edərək onun regionlar, ölkələr və ya ölkə qruplarındakı rəqabətli bazarlarda fəaliyyətini əhatə edir; sahə miqyası - şirkətin strategiya koordinasiyası əsasında rəqabət apardığı əlaqəli sahələr diapazonudur”[8,s.94]. M. Porter seqmentin miqyası və şirkətin ixtisaslaşması arasında kifayət qədər sıx qarşılıqlı əlaqələri aşkar etmişdir. O hesab edir ki, seqmentlər arasındakı fərqlər dar ixtisaslaşmaya, müxtəlif seqmentlərə xidmət edən dəyər zəncirləri arasında qarşılıqlı əlaqə isə geniş ixtisaslaşmaya rəvac verir.

Şaquli inteqrasiya şirkət və onun tədarükçüləri və bölgü kanalları arasında fəaliyyət bölgüsünü şərtləndirməklə dəyər zəncirinə ciddi təsir göstərir. Başqa sözlə, şirkət dəyər yaratma üzrə hansı fəaliyyətləri özü icra edəcək, hansıları isə subpodratçılara həvalə edəcəyində ifadə olunan bölgü şaquli inteqrasiya effekti kimi dəyər zəncirlərinin səmərəliliyində təzahür edir. Aşağıdakı mənbədə göstəriləyi kimi “dəyər zəncirlərinin dizayn, istehsal, marketinq, bölgü və satıxdan sonra müştərilərə xidmət mərhələlərində fəaliyyətlərin həm şirkət daxilində, həm də bir çox şirkətlər arasında paylanması üçün hər cür şans vardır. Onların daha çoxunun müxtəlif ölkələrdə “məskunlaşması” dəyər zəncirinin qloballaşmasından xəbər verir” [9].

Fəaliyyətlərin inteqrasiyası və ya şaxələndirilməsi dəyər zəncirlərinin səmərəliliyinə bilavasitə təsir edir. Müvafiq qərarın qəbul edilməsində səmərəlilik və rəqabət aspektlərinə xüsusi önəm verilir. Maykl Porterin göstərdiyi kimi, “potensial olaraq, əlaqəli sahələrdə rəqabət üçün zəruri olan dəyər zəncirləri arasında çoxsaylı yüksək şaxələnməmiş qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Onlar həm əsas (məsələn, xidmətin ümumi təşkili), həm də köməkçi fəaliyyətlər (məsələn, texnologiyaların birgə inkişafı, materialların tədarükü və satın-alınması üçün ümumi sistem) daxil olmaqla, istənilən dəyər yaratma fəaliyyətinə təsir göstərə bilər” [8, s.98].

Tədarük zənciri və onunlarıb səmərəliliyini şərtləndirən amillər

Dəyər zəncirinin səmərəliliyini səciyyələndirmək baxımından onun tədarük zənciri ilə bir müstəvidə tədqiqinə ehtiyac vardır. Bu anlayışlar arasında kifayət qədər oxşarlıqlar olsa da, onları eyniləşdirmək düzgün hesab edilmir. Tədarük zənciri məhsulların və xidmətlərin son istehlakçılara çatdırılmasına qədər müştərilərin ehtiyaclarını ödəmək üçün onların istehsalı, bölgüsü və çatdırılması ilə məşğul olan təşkilatlar, fəaliyyətlər, resurslar və texnologiyalar şəbəkəsidir. Bura xammalın satın-alınmasından tutmuş son məhsulun müştərilərə çatdırılmasına qədər zəruri bütün fəaliyyətlər daxildir [10, s. 74-88].

Dəyər zənciri və tədarük zəncirləri arasındakı fərq ilk növbədə onların əhatə dairəsindədir. Dəyər zənciri şirkət daxili fəaliyyətlərə aiddir. Tədarük zəncirində fəaliyyətlər isə şirkət çərçivəsindən kənara çıxır və tədarükçülər, istehsalçılar, distribütorlar, pərakəndə satıcılar və müştərilər də daxil olmaqla bütün istehsal və bölgü prosesində iştirak edən bütün fəaliyyətləri və təşkilatları əhatə edir. Digər fərq, dəyər yaratmaq baxımından hər bir zəncirin qarşısına qoyduğu əsas məqsəddir [11].

Tədarük zəncirinin qurulmasına təsir edən çoxsaylı amilləri struktur, kommersiya, əməliyyat, funksional və xarici kimi qruplara bölünməsi məqbul hesab edilir (cədvəl). Tədarük zəncirinin əsas məqsədi, qeyd edildiyi kimi məhsul və xidmətlərin tədarükçülərdən müştərilərə səmərəli və vaxtında çatdırılmasını təmin etməkdir. Bu zəncirdə müştəri ehtiyaclarını ödəmək üçün səmərəli əməliyyatlara, malların idarə edilməsinə, daşınmasına və logistikaya xüsusi diqqət yetirilir [12].

Tədarük zəncirinin səmərəliliyi, ilk növbədə müştəri sifarişlərinin icrası vəziyyəti ilə qiymətləndirilir. Odur ki, tədarük zəncirinin səmərəliliyinin yüksəldilməsi prioritetlərinə müştəri tələblərinə daha yaxşı uyğunlaşmaq üçün məhsul axınının optimallaşdırılması və sifarişlərin icra müddətlərinin minimumlaşdırılması aid edilməlidir.

Araşdırmalar belə deməyə müəyyən əsas verir ki, texnoloji, elmi və institusional dəyişikliklərlə bərabər, son dövrlərdə qlobal tələbin strukturunda əhəmiyyətli dəyişikliklər müşahidə olunur. Odur

ki, loqistik sistemlərin inkişaf xarakteristikalarının dəyər və tədarük zəncirlərinin səmərəliliyinə təsiri məsələləri gündəlikdədir.

Hazırda biznes subyektlərinin tədarük zəncirində fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi, ilk növbədə məcmu dəyər amilləri nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Eyni zamanda müvafiq mənbədə göstəriləyi kimi inteqrasiya olunmuş tədarük zənciri qurularkən, dəyər meyarı ilə yanaşı, aşağıdakı parametrlər də nəzərə alınmalıdır: “istixana qazlarının emissiyalarının miqdarı, müxtəlif səviyyələrdə təkrar emal olunan materialların daxil olduğu məhsullar” [13].

Mənbələrdə qeyd olunur ki, inteqrasiya edilmiş tədarük zəncirinin ümumi konsepsiyası aşağıdakı anlayışları elmi və təsərrüfat dövriyyəsinə daxil edir:

- proses ərzində səmərəsiz fəaliyyətlə bağlı itkilərin aradan qaldırılması;
- enerji resurslarından səmərəli istifadə;
- istixana qazlarının emissiyalarının minimuma endirilməsi;
- resurslardan və cari güclərdən səmərəli istifadə” [14, s. 436].

Dəyər və tədarük zəncirlərinin dayanıqlı fəaliyyəti mühitinin səciyyələndirilməsi çoxcəhətli və mürəkkəb məsələdir. Müvafiq istiqamətdə tədqiqatlar aparılsa da, hər bir konkret halda araşdırmaların hipotez səviyyəsindən stzrt götürməsinə də ehtiyac hiss olunur. Tədarük zəncirinin dayanıqlı fəaliyyətini şərtləndirən amillər barədə aşağıdakı hipotez diqqətə layiqdir: “tədarük zəncirinin dayanıqlı fəaliyyətini şərtləndirən amillərə: peşəkar kadr potensialı (işçilərin bilik, bacarıq və bacarıqlarının tutduqları vəzifələrə uyğunluq səviyyəsi, işçilərin şəxsi xüsusiyyətləri və s.); təşkilati-idarəetmə (logistika proseslərinin təşkili, fəaliyyətlərin koordinasiya dərəcəsi, idarəetmə qərarlarının adekvatlığı və s.); informasiya və kommunikasiya (zəruri informasiyaya çıxışın səmərəlilik dərəcəsi, informasiyanın aktuallığı və s.); texniki – texnoloji (informasiya sistemlərinin sabitlik səviyyəsi, istifadə olunan texnologiya və avadanlıqların logistika tapşırıqlarına uyğunluq dərəcəsi; avadanlığın sıradan çıxma ehtimalı və s.) və qeyri-müəyyənlik (fors-major, tələbin qeyri-bərabərliyi, fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməsi sahəsində dəyişikliklər və s.) amilləri aid edilməlidir” [15].

Cədvəl 1

Tədarük zəncirinin qurulmasına təsir edən amillərin təsnifatı

Tədarük zəncirinin qurulmasına təsir edən amillər				
Struktur	Kommersiya	Əməliyyat	Funksional	Xarici
-istehsal müəssisələrinin başqa ölkələrə köçürülməsi;	-onlayn satışlar;	-malların gecə çatdırılması;	-nəqliyyat marşrut sistemlərindən istifadə;	-onlayn ticarətin inkişafı / a yüklənmə xidmətlərinin optimallaşdırılması;
-yük daşımalarının konsolidasiya səviyyəsi;	-təkrar emal və istifadə üçün malların qaytarılması;	-daşınan məhsul partiyalarının ölçüsündə dəyişikliklər;	-telematikadan istifadə;	-alternativ yanacaqın istifadəsi;
-limanlarda konsolidasiya mərkəzləri vasitəsilə paylama həcmələrinin artırılması;	-yerli tədarükçülərin xidmətlərindən istifadə;	Just in Time (tam vaxtında) konsepsiyasının tətbiqi;	- logistika məsələləri üzrə şirkətlər arasında əməkdaşlığın inkişafı;	-yük maşınlarında qaz emissiyaların idarə edilməsi sxemlərinin işlənilib hazırlanması;
-ehtiyatların	-tədarükçülərin artan qloballaşması;			

<p>mərkəzləşdirilmiş/ mərkəzləşdirilməmiş saxlanması;</p> <p>-şəhər konsolidasiya mərkəzlərinin inkişafı;</p> <p>-krocc dokların sayının artırılması;</p> <p>-anbar binalarının başqa ölkələrə köçürülməsi;</p> <p>-anbar sahələrinin sayında dəyişiklik;</p> <p>- məhsulların mərkəzləşdirilmiş/ mərkəzləşdirilməmiş istehsalı</p>	<p>-bazarın inkişaf səviyyəsi;</p>	<p>- daşıma tezliyində dəyişikliklər;</p> <p>-çatdırılmalar arasında “pəncərələrin” azaldılması</p>	<p>- iki səviyyəli/ daha yüksək həcmli yük maşınlarına investisiya;</p> <p>- nəqliyyat növünün tələb olunan daşıma həcmələrinə uyğunluğu;</p> <p>- bölgü və istehsal proseslərinin artan inteqrasiyası</p>	<p>-şəhər yerlərində yük daşımalarına yüksək vergi qoyulması;</p> <p>-neftin qiyməti; -daşıma müddətinə məhdudiyyətlər;</p> <p>-yol infrastrukturunun keyfiyyəti;</p> <p>-xarici logistika operatorları tərəfindən rəqabət;</p> <p>-yol şəbəkəsindən istifadəyə görə fiziki şəxslərin vergiyə cəlb edilməsi</p>
---	--	---	--	---

Mənbə: [14, s.435].

Məhsulların dəyər zəncirlərinin səmərəliliyi tədarük zəncirlərinin səmərəliliyi ilə bilavasitə bağlıdır. Həmin zəncirlərə vahid rəqabət baxış səmərəliliyi şərtləndirən amillərin təsir dairələrinin kəşifmə yerlərinə münasibət bildirməyi tələb edir. Dəyər və tədarük zəncirlərinin səmərəliliyini şərtləndirən amillərə baxış imkanları haqqında danışılan əlaqələri şərtləndirən iqtisadi münasibətlərin səmərəliliyi məsələsinin qoyuluşu zamanı nəzərə alınmalıdır.

NƏTİCƏ

Dəyər zəncirinin səmərəliliyinə təsir edən amillər, əslində istehsal hazırlıq mərhələsindən tutmuş, hazır məhsulların istehlakına qədər bir-birini tamamlayan fəaliyyətlərin iqtisadi və digər səmərəliliyini şərtləndirən amillər məcmusuna daxildir. Digər tərəfdən dəyər zəncirinin sinergetik effekt əmələ gətirməsi üçün, həmin zəncirin qovşaqlarında yaranan iqtisadi əlaqələrin də səmərəliliyi zərurəti diqqətdən kənar qalmamalıdır. Fəaliyyətlərin məcmusu kimi dəyər zəncirinin səmərəliliyinə təsir edən amillərə, ilkin yanaşmada rəqabət üstünlüyünü reallaşdıran amillər aid edilməlidir. Həmin amillərə həmçinin strategiyaların inkişaf mühitinin əsas trendlərinə adekvatlığı; fəaliyyətlərin müştəri yönümlüyü səviyyəsi; resursların təkrar istehsalı dərəcəsi; texnoloji inkişaf səviyyəsi; dəyər zəncirinin qloballaşması; fəaliyyətlərin inteqrasiyası və ya şaxələndirilməsi amilləri aid olunmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Blocher, Stout & Cokins. (2013). Cost Management: strategic emphasis. Book One. Translation Sustay Ambarriani five editions. Jakarta: Four Salemba.
2. Kaplinsky R & Morris M. (2001). A Handbook for Value Chain Research, IDRC. McCormick, D. & Schmitz, H., 2001. Manual for Value Chain Research on homeworkers in the Garment Industry, www.ids.ac.uk/ids/global/wiego.html
3. Swandani, & Grave, Anita & Riva'i, Alimuddin & Pontoh, Grace. (2019). Value Chain Analysis to Cost Efficiency. 10.2991/
4. Carla Tardi. Value Chain: Definition, Model, Analysis, and Example. Updated February 14, 2024. <https://www.investopedia.com/terms/v/valuechain.asp>.

5. Инфраструктура пространственного развития РФ: транспорт, энергетика, инновационная система, жизнеобеспечение / под ред. к.э.н. О.В. Тарасовой. Новосибирск: ИЭОПП СО РАН, 2020. 456 с.
6. [https:// reads.alibaba.com/ru/what-is-value-chain-analysis-and-why-is-it-important](https://reads.alibaba.com/ru/what-is-value-chain-analysis-and-why-is-it-important)
7. Информационные и коммуникационные технологии в образовании : монография / Под.ред.: Бадарча Дендева. М.: ИИТО ЮНЕСКО, 2013. 320 с.
8. Партер М. (2005). Конкурентное преимущество: Как достичь высокого результата и обеспечить его устойчивость. Пер. с англ. М.: Альпина Бизнес Букс, 715 с.
9. Соляков А.Д. (2019). Факторы формирования и развития цепочек добавленной стоимости // Форум молодых ученых. №1-3 (29). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/factory-formirovaniya-i-razvitiya-tsepochek-do-bavlennoy-stoimosti>
10. Felea, Mihai & Albastroiu Nastase, Irina. (2013). Defining the Concept of Supply Chain Management and its Relevance to Romanian Academics and Practitioners. *Amfiteatru Economic*. 15. 74-88.
11. Dubey, Shantanu & Singh, Rajeev & Singh, Swatantra & Mishra, Abhishek & Singh, Nikhil. (2020). A brief study of value chain and supply chain
12. [https:// nesrakonk. ru/what-difference-between-value-chain-and-supply-chain](https://nesrakonk.ru/what-difference-between-value-chain-and-supply-chain)
13. John Wilkerson. (2009). "The North American Sourcing Manager's Green Supply Chain Measurement Guide: Featuring ". Asta Publications, LLC. 40 p.
14. Постникова Т.В. (2012). Анализ факторов, влияющих на построение цепи поставки с учетом ограничений логистической инфраструктуры // Машиностроение и компьютерные технологии. №05. С.434-444, s.435 URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/analiz-faktorov-vliyayusch-ih-na-postroenie-tsepi-postavki-s-uchetom-ogranicheniy-logisticheskoy-infrastruktury>
15. Ерыгин К.В. (2019). Выявление факторов и концептуальных оснований устойчивости функционирования цепей поставок. Вестник Российского экономического университета имени Г.В.Плеханова. (3):185-193. [https://doi.org/ 10.21686/ 2413-2829-2019-3-185-193](https://doi.org/10.21686/2413-2829-2019-3-185-193).

E.N.Ahmadzada

*Doctor of Science in Economics, Agricultural Research Center,
doctoral student in the Doctor of Science program,
Chief Accountant of Sangachal Power Plant LLC,
OJSC "Azerenerji"*

Characteristics of value chain efficiency products and supplies

Abstract

In the study of value chains, the efficiency aspect involves issues that require a comprehensive approach. The purpose of the study is to identify opportunities for joint performance analysis of product and supply value chains. During the research, methods of comparative analysis, synthesis, scientific abstraction and logical generalization were used. The results obtained can be used to identify opportunities to improve the efficiency of product and supply value chains and determine ways to implement them. As a result of the study, the necessary steps that need to be taken to characterize the efficiency of value chains and product supply chains, identify and implement opportunities for its improvement, are identified.

Key words: value chain, supply chain, efficiency, products, factors.

Э.Н.Ахмедзаде
д.ф.но э., Аграрный исследовательский центр,
докторант по программе доктора наук,
главный бухгалтер ООО «Сангачальская электростанция»,
ОАО «Азерэнерджи»

Характеристика эффективности цепочек создания стоимости продукции и поставок

Резюме

При изучении цепочек создания стоимости аспект эффективности затрагивает вопросы, требующие комплексного подхода. Целью исследования является выявление возможностей для совместного анализа эффективности цепочек создания стоимости продукции и поставок. В процессе исследования использовались методы сравнительного анализа, синтеза, научной абстракции и логического обобщения. Полученные результаты могут быть использованы при выявлении возможностей повышения эффективности цепочек создания стоимости продукции и поставок и определении путей их реализации. В результате исследования определены необходимые шаги, которые необходимо предпринять для характеристики эффективности цепочек создания стоимости и поставок продукции, выявления и реализации возможностей ее улучшения.

Ключевые слова: *цепочка создания стоимости, цепочка поставок, эффективность, продукция, факторы.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-43-48>

S.X.Səmədova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
samadovasalminaz@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.03.2023

The article was received by editorial board on 15.03.2023

Статья принята к печати 15.03.2023

AZƏRBAYCANDA DƏNİZ YOLU İLƏ YÜK DAŞIMALARIN VAHİD LOGİSTİKA DƏHLİZİNDƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİ VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanla logistika sektorunun mövcud vəziyyəti, onun inkişaf perspektivləri kimi məsələlərə toxunulmuş, Azərbaycanın beynəlxalq bazarda iştirakına imkan verən eləcə də, məhsulların ilk nöqtədən son nöqtəyə çatdırılmasına imkan verən logistika sektorunda əvəz olunmaz rola malik olan dəniz yolu ilə yük daşımaların payı və logistika sektoruna təsir edən amillər göstərilmişdir. Bu məqalənin yazılmasında qarşıya qoyulan əsas məqsəd Azərbaycan Respublikasında dəniz nəqliyyatı ilə yük daşımaların vahid logistika dəhlizindəki mövcud vəziyyətini araşdırmaq və bu məqsədin yerinə yetirilə bilməsi üçün hansı addımların atıla biləcəyini müəyyən etməkdən ibarətdir.

Məqalədə Beynəlxalq iqtisadi əlaqələrin qurulmasında Azərbaycan üçün dəniz nəqliyyatının əhəmiyyəti vurğulanmış, onun problemlərindən və bu problemlərin həll yollarından bəhs edilmişdir. Xəzər dənizi tarix boyu Azərbaycan Respublikası və Xəzər hövzəsində yerləşən digər ölkələr üçün ticarət, beynəlxalq əlaqələr və s. üçün sanki bir açar rolunu oynamışdır.

Açar sözlər: logistika mərkəzi, Bakı Limanı, beynəlxalq əlaqələr, Strateji Yol Xəritəsi, Xəzər dənizi.

GİRİŞ

Dünya ticarəti bəşəriyyətin tələbatları, həyat səviyyəsi və rifahı üçün əvəzolunmaz bir amildir. Dəniz nəqliyyatı bütövlükdə əmək qabiliyyətinin beynəlxalq bölgüsünün inkişafında maddi amil kimi əhəmiyyətli rol oynayır. Bu, dövlətlər arasında dünya istehsalının və əmtəə dövriyyəsinin artımını müəyyənləşdirir. Dəniz yolu ilə nəqliyyat ucuz olmaqla yanaşı, həmçinin də çoxlu miqdarda və həcmdə yüklərin uzun məsafəyə daşınmasında çox əlverişli nəqliyyat növü hesab olunur. Bu nəqliyyat növü ilə kütləvi daşıma həcmi maksimum səviyyədədir.

Dəniz nəqliyyatının inkişaf mərhələlərində ölkəmiz də xüsusi yer tutaraq bu təsərrüfatın inkişaf etdirilməsinə əvəzolunmaz töhvələr vermişdir. Bildiyimiz kimi, nəqliyyat və daşımalar üçün əlverişli hesab edilən və dünyanın ən böyük gölü olan Xəzər hövzəsinin, Kür və Araz çaylarının böyük bir hissəsi Azərbaycana aiddir. Avropa və Asiya qitələrinin sərhəddində yerləşən Xəzər dənizinin region ölkələrinin iqtisadi həyatındakı rolu və mövqeyi əhəmiyyətli və danılmazdır.

Azərbaycanda dəniz nəqliyyatının tarixindən bəhs etsək əgər onun qədim tarixə malik olduğunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan dəniz gəmiçiliyi və dəniz ticarəti özünəməxsus və çox qədim tarixə malikdir. Dəniz nəqliyyatı iqtisadiyyatda dövlət sərhədlərinin qorunmasında, sərnəşin daşımalarında, dənizdə neft-qaz hasilatı və idxal-ixrac əməliyyatları üzrə yük daşımalarında əvəzsiz rola malikdir. Bu nəqliyyat növünün iştirakı olmadan dənizdə neft və qaz hasilatının aparılması mümkün deyildir.

Respublikamızın dünya okeanına birbaşa çıxışının olmamasına baxmayaraq, Xəzər dənizi ətrafında yerləşməsi onun üçün böyük bir avantaj hesab olunur. Dünyanın ən böyük daxili dənizi hesab olunan Xəzər dənizinin sahilində Azərbaycan, İran, Qazaxıstan, Türkmənistan və Rusiya yerləşir. Bu ölkələr üçün Xəzər dənizi dəniz ticarətinin aparılmasında əsas təşkil edir. Qeyd etdiyimiz bu ölkələr öz aralarında Xəzər dənizi vasitəsilə qarşılıqlı ticarət aparmaqla yanaşı, eləcə də, bir çox məhsulların əsas da neft məhsulların tranzit daşınmasının həyata keçirilməsində əhəmiyyətli rol oynayır.

İlk orta əsrlərdən başlayaraq Xəzər dənizində gəmiçiliyin inkişafı daha geniş şəkildə yayılmağa başlamışdır. Bu ərəb müəlliflərinin Azərbaycanın liman şəhərləri barəsində verdikləri məlumatlarda öz əksini tapmışdır. X əsr ərəb səyyahları olan Əl-İbn Həvqəl və Əl-Müqəddəsi Dərbənd və Bakı şəhərini Xəzər dənizində gəmiçiliyin və dəniz ticarətinin mühüm mərkəzlərindən biri kimi qeyd edirdilər.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Beynəlxalq yüklərin təxminən 90%-i dünyada və ölkəmizdə dəniz yolu ilə daşınır. Dəniz yolu ilə nəqliyyat ucuz olmaqla yanaşı, həmçinin də böyük miqdarda və həcmdə yüklərin uzun məsafəyə daşınmasında çox əlverişli və əhəmiyyətli nəqliyyat növüdür.

İqtisadi qloballaşma dövründə nəqliyyat-logistika sisteminin inkişaf davamlılığının təmin olunması hər bir ölkənin sosial-iqtisadi siyasətinin qarşısında duran əsas və vacib məqsədlərdən biridir. Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafında mühim rolu olan və istehsalat xidmət edən nəqliyyat-logistika sisteminin rəqabət qabiliyyətinin gücləndirilməsi üçün qarşıya qoyulmuş məsələlərinin aşkar edilməsi elmi-praktiki əhəmiyyətlidir. Respublikamızın əlverişli və zəngin coğrafi şəraiti, quru və su tranzit şəbəkələrinin kəsişməsində yerləşməsi, neft strategiyasının uğurla davam və inkişaf etdirilməsi, tranzit potensialının inkişaf etdirilməsinə müsbət təsir göstərmişdir. Tərəfdaş olduğumuz ölkələrin ticarət barədə tələblərinin artması nəticəsində tranzit şəbəkəsi üzrə rəqabətqabiliyyətli, rəqabətə davamlı və inkişaf yönümlü nəqliyyat-logistika xidmətinin yaradılmasının vacibliyini özündə əks etdirir. Nəticədə Azərbaycanın xarici iqtisadi və beynəlxalq əlaqələrində nəqliyyat-logistika sferasının rəqabət qabiliyyətinin artırılması və uyğun olaraq müvafiq tədbirlərin reallaşdırılmasının zəruriliyini artırır.

Ölkəmizi haqlı olaraq "dəniz" dövləti adlandırmaq olar və Azərbaycanın bütün limanları - Bakı, Astara, Lənkəran və Sumqayıt-hər biri Xəzər dənizinin sahillərindədir. 1902-ci ildə əsas qoyulmuş Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, Xəzərin sahillərində yerləşən ölkələrlə dəniz ticarətini həyata keçirən və Volqa-Don və Volqa-Baltik kanalları vasitəsilə dünya bazarlarına çıxan ölkəmizin yeganə və əsas limanıdır.

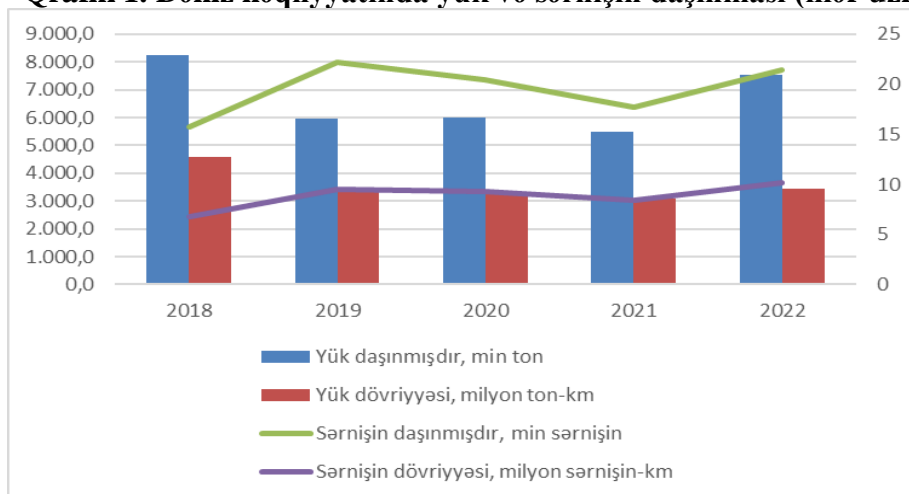
Onu da qeyd etmək lazımdır ki, haqqında bəhs etdiyimiz liman Mərkəzi Asiya ölkələri ilə Gürcüstanın Qara dəniz limanlarını birləşdirən və Avropa-Qafqaz-Asiya dəhlizində (TRASEKA) əsas və əhəmiyyətli nəqliyyat qovşağıdır.

Dənizdə neft-qaz yataqlarının kəşf edilməsi ölkəmizin ən böyük və ən mühim nailiyyətlərindən biri hesab olunur. Qədim Neft ölkəsi olan Azərbaycan dünyada ilk dəfə olaraq neftin dənizdə çıxarılmasına başlamış və Xəzərin Azərbaycana məxsus olan hissəsində, "Gürqan-dəniz", "Pirallahı", "Çilov" adası kimi əhəmiyyəti böyük olan yataqların mənimsənilməsinə başlamışdır.

1949-cu ilin 7 noyabrında açıq dənizdə sahilədən 40 km və Bakıdan 90 km aralı Neft Daşları yatağının kəşf edilməsi Azərbaycanı eləcə də, Xəzəri dünya miqyasında məşhur etmişdir. 1970-1980-ci illərdə isə dənizin 80-350 metr dərinliklərində yerləşən və hal-hazırda adları bütün dünyaca məşhur olan Azəri, Çıraq, Kəpəz və hazırda SOCAR neftinin 60%-dən çoxunu təmin edən Günəşli kimi yataqlar aşkar edilmişdir.

TƏHLİL

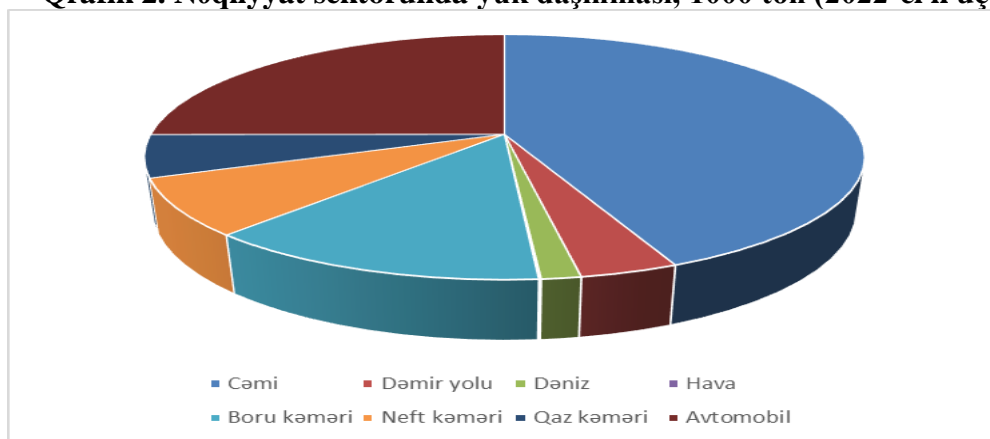
Qrafik 1. Dəniz nəqliyyatında yük və sərnişin daşınması (illər üzrə)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında hazırlanmışdır.

2022-ci ilin yanvar-may aylarında Azərbaycanda dəniz nəqliyyatı ilə daşınmış yüklərin həcmi 2 854 min ton təşkil edərək əvvəlki ilin müvafiq dövrünə müqayisədə 18,9% artmışdır. Ümumi yüklərin 42,5%-ni neft yükləridir. Dəniz limanları tərəfindən 4 560,5 min ton həcmində yükləmə-boşaltma işləri görülmüş və bu yüklərin 4293,5 min tonunu yəni,94,1%-ni tranzit yüklərin payına düşmüşdür. Limanlarda qalan yüklərin həcmindən bəhs etdikdə isə 2022-ci il iyun ayının 1-i üçün 124,1 min ton olmuşdur. 2021-ci ilin müvafiq dövrünə müqayisədə isə 2022-ci ildə qeyd olunan nəqliyyat növü ilə daşınmış sərnişinlərin sayı 28,3% artaraq 6,8 min nəfər təşkil etmişdir.

Qrafik 2. Nəqliyyat sektorunda yük daşınması, 1000 ton (2022-ci il üçün)

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında hazırlanmışdır.

2022-ci ildə Dəmir yolu ilə 18.730 , dəniz yolu ilə 7.519, hava yolu ilə 407, boru kəməri ilə 66.035, neft kəməri ilə 37.782, qaz kəməri ilə 28.253, avtomobil ilə isə 126.025 min ton yük daşınmışdır.

Cədvəl 1

Dəniz yolu üzrə yük daşınması (növlər üzrə, 2022-ci il), min ton

Yüklərin adı	2022
Kənd təsərrüfatı yükləri, meşə təsərrüfatı və ov məhsulları, balıq və balıq məhsulları, diri heyvan və quşlar	185,2

Daş və qonur kömür, torf, xam neft, uran filizləri	2.290,1
Qara metal xammalı və mədənçıxarma sənayesinin digər məhsulları və karxana istehsalı yükləri	312,3
Qida məhsulları, içki və tütün yükləri	701,0
Toxuculuq sənayesi məhsulları, dəri və dəridən hazırlanmış məmulatlar	3,2
Ağac və ağacdən hazırlanmış məmulatlar (mebeldən başqa), sellüloz və kağız yüklər, çap məhsulları və informasiya daşıyıcıları	31,6
Koks və neftayırma məhsulları və nüvə yanacağı yükləri	1.361,8
Kimyəvi yüklər, üzvi maddələr, rezin və plastik kütlə məmulatları	698,7
Digər qeyri-metal yüklər	19,3
Əsas metallar, maşın və nəqliyyat vasitələri istisna olmaqla hazır metal məhsulları	358,0
Digər qruplara daxil edilməyən maşın və avadanlıqlar, kənd təsərrüfatı texnikası, elektrik avadanlıqları, radio və televiziya avadanlıqları, tibb aparatları və optik cihazlar	26,9
Nəqliyyat vasitələri	797,8
Mebel, digər qruplara daxil edilməyən sənaye yükləri	1,9
Məişət və kommunal tullantıları	...
Poçt və poçt göndərişləri	...
Yüklərin nəqlində istifadə olunmuş avadanlıq və materiallar	2,5
Ev və sərnəşinlərin şəxsi əşyaları, təmir üçün aparılan nəqliyyat vasitələri, başqa qruplara daxil edilməyən digər qeyri-kommersiya yükləri	...
Müxtəlif yığıma (qarışıq) yüklər	5,4
Konteynerlərdə və açılan banlarda daşınan və digər identifikasiya olunmamış yüklər	2,6
Digər yüklər	720,9

Mənbə: Dövlət Statistika Komitəsinin təqdim etdiyi məlumatlar əsasında hazırlanmışdır.

2023-cü ilin yanvar-iyun aylarında dəniz nəqliyyatı ilə daşınmış yüklərin həcmi isə 4514,7 min ton təşkil edərək əvvəlki ilin yəni, 2022-ci ilin müvafiq dövrünə müqayisədə 21,7 faiz artmışdır. 2023-cü ildə daşınmış yüklərin arasında neft yükləri bu payın 56,2 faizini təşkil etmişdir. Dəniz limanları tərəfindən 6328,2 min ton həcmində yükləmə-boşaltma işləri həyata keçirilmiş və bu yüklərin 5211,8 min tonu və ya 82,4 faizi isə tranzit yüklərin payına düşmüşdür. 2023-cü il iyul ayının 1-i üçün vəziyyətə nəzər salsaq limanlarda qalan yüklərin həcmi 237,3 min ton olduğunu qeyd edə bilərik. Bəhs etdiyimiz dövr ərzində isə dəniz yolu ilə daşınmış sərnəşinlərin sayı 2022-ci ilin müvafiq dövrünə müqayisədə 6,1 faiz artaraq 10,5 min nəfər olmuşdur.

Hal-hazırda ölkəmiz dənizçilik sahəsində yeni inkişaf mərhələsindədir. 2013-cü ildən ta bu günə kimi Xəzər Dəniz Donanmasının 20-dən çox yeni gəmi ilə təmin olunmasını, müasir gəmilər inşa edən Bakı Gəmiqayırma Zavodunun əsasının qoyulmasını, Xəzər dənizində ən böyük liman hesab olunan Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının salınmasını bu mərhələnin əsas nümunələri kimi hesab etmək olar.

Azərbaycanın dəniz nəqliyyatının inkişaf etdirilməsi, bu sahədə struktur islahatlarının davam etdirilməsi, Dəniz nəqliyyatı sahəsində yerli və beynəlxalq daşımaların həcmünün artırılması, ölkənin rəqabət qabiliyyəti gücünü və tranzit potensialını gücləndirmək üçün Azərbaycan Prezidenti İlham

Əliyevin 22 oktyabr 2013-cü il tarixdə imzaladığı sərəncama əsasən, “Azərbaycan Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti” yaradılmışdır. Şirkətə nəqliyyat donanması ilə yanaşı, həmçinin də özəl donanma və gəmi təmiri obyektlər də aiddir. Azərbaycanda dəniz ticarətinin hazırkı inkişafında digər əsas amil məhz Bakı Limanıdır. Bakı Limanı 2015-ci ilin martında Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin qərarı ilə bərpa edilmiş və qapalı səhmdar cəmiyyəti yaradılmışdır. Bakı, hazırda Xəzər dənizinin ən böyük limanıdır. Liman Avrasiya regionunun əsas nəqliyyat və logistika mərkəzinə çevrilmək yolundadır.

NƏTİCƏ

Nəqliyyatın respublikanın həyatında rolu əhəmiyyətli dərəcədədir. Belə ki, bu sahə iqtisadiyyatın fəaliyyətinin təşkil edilməsində, hər bir sferada əhalinin artan səviyyədə dinamikliyinin təmin edilməsində və gücləndirilməsində vacib infrastruktura malikdir. Günümüzdə xarici ticarət yüklərinin uzaq məsafələrə daşınmasında dəniz nəqliyyatı əsas nəqliyyat vasitəsi olaraq hesab edilir. Dəniz nəqliyyatı- həm dövlətlər arasında daşımaların həyata keçirilməsində, həm də yük daşımalarının ümumi payında birinci yeri tutur. Respublikamız gələcəkdə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinə inteqrasiya prosesini gücləndirərək, Strateji Yol Xəritəsi üzrə əsas infrastruktur layihələrin həyata keçirilməsinin zəruriliyini özündə əks etdirir. Strateji Yol Xəritəsinin ilkin məqsədi beynəlxalq ticarəti əhatə edərək, Azərbaycanın Şərq-Qərb və Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizlərindən səmərəli şəkildə istifadə etməklə, yükdaşımalardan və tranzit ticarətindən yüksək gəlir əldə edilməsi hesabına iqtisadi artımın və ölkələr arasında iqtisadi əməkdaşlığı genişləndirərək inkişafını təmin etməkdən ibarətdir.

Azərbaycanın dəniz nəqliyyatı sahəsindəki potensialından səmərəli və optimal şəkildə istifadə edilməsi, hər zaman yenilənən global təcrübə və tələblərin və sistemli şəkildə ölkəmizdə tətbiq edilməsi, dəniz nəqliyyatı sahəsində beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərin effektiv yerinə yetirilməsi istiqamətində əsaslı tədbirlər görülür. Bu sahədə çoxtərəfli əməkdaşlıq fəaliyyəti nəinki Beynəlxalq Dəniz Təşkilatı ilə, eləcə də , Beynəlxalq Əmək Təşkilatı, Avropa Dəniz Təhlükəsizliyi Agentliyi, Qara Dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər beynəlxalq və regional qurumlarla da inkişaf etdirilməkdə davam etdirilir. Ölkəmizdə dəniz limanlarının və gəmiçiliyin inkişafı, dəniz nəqliyyatı donanmasının yenilənməsi və müasir tələblərə cavab verən yeni gəmilərin tikintisi məsələləri daim diqqət mərkəzində saxlanılaraq bu məsələnin vacibliyinə görə xüsusi həssaslıqla yanaşılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 6 dekabr 2016-cı il.
2. Allahverdiyev S.S. (2005). Nəqliyyat müqavilələri (nəqliyyat qanunvericiliyinin elmipraktiki kommentariyası). Bakı: Diqesta.
3. İmanov T.İ. (2005). Logistikanın əsasları: II hissə Bakı.
4. Əliyev A. (2003). “Azərbaycanın İqtisadi Siyasəti”. Qanun nəşriyyatı. Azərbaycan.
5. Əliyev E.Ə. (2005). Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat hüquqi. Dərs vəsaiti. Bakı: Hüquq ədəbiyyatı.
6. F.Bağirov. (2009). “Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafında nəqliyyatın rolunun yüksəldilməsi istiqamətləri”. Bakı.
7. Məmmədov Z.S. (2002). XXI :İqtisadi İnkişafın nəqliyyat faktoru. Bakı.
8. Yadigarov T.A. (2018). Azərbaycan iqtisadiyyatında dəniz nəqliyyatı: problemlər və perspektiv-lər. Bakı, “Avropa” nəşriyyatı.
9. <https://smb.gov.az/az/nav/strateji-yol-xeritesi>

S.Kh.Samadova

master student, Azerbaijan State Economic University

Current situation and development perspectives of the single logistics corridor of cargo transportation by sea in Azerbaijan

Abstract

In the article, issues such as the current situation of the logistics sector in Azerbaijan, its development prospects were touched upon, the share of sea freight transport, which has an irreplaceable role in the logistics sector, which allows Azerbaijan to participate in the international market, as well as the delivery of products from the first point to the last point, and the factors affecting the logistics sector are shown. . The main goal of writing this article is to examine the current situation of sea freight transportation in the single logistics corridor in the Republic of Azerbaijan and to determine what steps can be taken to achieve this goal.

In the article, the importance of maritime transport for Azerbaijan in the establishment of international economic relations was emphasized, its problems and ways of solving these problems were discussed. Throughout history, the Caspian Sea has been a source of trade, international relations, etc. for the Republic of Azerbaijan and other countries located in the Caspian basin. as if it played the role of a key.

Key words: *logistics center, Port of Baku, international communications, Strategic Roadmap, Caspian Sea.*

С.Х.Самедова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Современная ситуация и перспективы развития единого логистического коридора морских грузоперевозок в Азербайджане

Резюме

В статье были затронуты такие вопросы, как нынешнее положение логистического сектора в Азербайджане, перспективы его развития, доля морских грузоперевозок, которые играют незаменимую роль в логистическом секторе, что позволяет Азербайджану участвовать на международном рынке, и обеспечивает доставку продукции от первой точки до последней, а также факторы, влияющие на логистический сектор. Основная цель написания данной статьи – изучить текущую ситуацию с морскими грузовыми перевозками в едином логистическом коридоре Азербайджанской Республики и определить, какие шаги можно предпринять для достижения этой цели.

В статье подчеркнуто значение морского транспорта для Азербайджана в налаживании международных экономических связей, обсуждены его проблемы и пути решения этих проблем. На протяжении всей истории Каспийское море было источником торговли, международных отношений и т.д. для Азербайджанской Республики и других стран, расположенных в Каспийском бассейне. как будто оно играло роль ключа.

Ключевые слова: *логистический центр, Бакинский порт, международные отношения, Стратегическая дорожная карта, Каспийское море.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-49-56>

E.Z.Xəlilov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
xelilovmir07072001@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.03.2024

The article was received by editorial board on 12.03.2024

Статья принята к печати 12.03.2024

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLERDƏ TURİZM İNFRASTRUKTURUNUN YARADILMASININ MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏHLİLİ

Xülasə

Məqsəd: Turizm təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi və turizm sənayesinin davamlı inkişafı üçün informasiya texnologiyaları və innovasiyalardan istifadəyə diqqət yetirən ağıllı turizm müasir dünyada getdikcə populyarlaşır.

Metod: Tədqiqat işində analiz, sintez və müqayisəli təhlil metodlarına istifadə olunub.

Nəticə: Xarici ölkələrin təcrübəsinin tətbiqi hər bir ölkədə siyasətin, iqtisadiyyatın, təhsilin və həyatın digər sahələrinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün mühüm cəhətdir. Digər dövlətlərin təcrübəsinin öyrənilməsi onların uğur və səhvlərindən nəticə çıxarmağa, həmçinin bu bilikləri öz ehtiyaclarınıza və şərtlərinizə uyğunlaşdırmağa imkan verir.

Elmi yenilik: Turizmin inkişafı regionun ziyarət üçün təhlükəsiz və qonaqpərvər yer kimi imicini yaxşılaşdırmağa kömək edə bilər ki, bu da öz növbəsində daha çox turist və investisiya cəlb edəcək.

Praktik əhəmiyyəti: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm infrastrukturunun yaradılması regionun iqtisadi inkişafına töhfə verə bilər. Turizm yerli əhali üçün mühüm gəlir mənbəyinə çevrilə, yeni iş yerlərinin açılmasına və kiçik və orta biznesin inkişafına təkan verə bilər.

Açar sözlər: turizm, ağıllı turizm, azad olunmuş torpaqlar.

GİRİŞ

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm infrastrukturunun yaradılması onların bərpası və inkişafında mühüm mərhələdir. Bu ərazilər çox vaxt turistləri cəlb edə və yerli iqtisadiyyatı gücləndirə bilən unikal təbii və mədəni attraksionlara malikdir. Turizm infrastrukturunun yaradılması ziyarətçilərin rahat və maraqlı istirahətinə töhfə verən mehmanxanaların, restoranların, əyləncə komplekslərinin, turizm marşrutlarının, muzeylərin və digər obyektlərin tikintisi və yenidən qurulmasını əhatə edir. Bundan əlavə, nəqliyyat sisteminin inkişafını, informasiya mərkəzlərinin yaradılmasını və turizm xidmətlərinin təşkilini təmin etmək lazımdır. Turizmi inkişaf etdirərkən yerli əhalinin tələbatının və unikal təbii mühitin qorunmasının nəzərə alınması da vacibdir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm infrastrukturunun yaradılması onların iqtisadi və sosial inkişafına, eləcə də regionda sülhün və sabitliyin möhkəmlənməsinə töhfə verə bilər.

ƏSAS HİSSƏ

2025-ci ilə kimi Qarabağı bir milyona yaxın yerli və xarici turist ziyarət edəcək, bu barədə turizm ekspertlərinin proqnozları xəbər verir. Qarabağ turizmi bütün regionun turizm mərkəzinə çevrilə bilər. Şuşada əfsanəvi Cıdırüzü yaylağı, Kəlbəcərdə İstisu kurortu, Xocavənd rayonunda nadir Azıx mağarası. Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda eyni vaxtda bir neçə turizm növünü inkişaf etdirmək mümkündür. Qarabağın ürəyi - Şuşa durmadan inkişaf edir və yeni turist axınına hazırlaşır.

Şəhərdə iki mehmanxana və bir hostel fəaliyyət göstərir, daha bir mehmanxana tikilməkdədir. Xüsusi bir şəhər olan Şuşa Azərbaycan musiqisinin və incəsənətinin beşiyidir. Şəhər böyük şairlərin, mütəfəkkirlərin və bəstəkarların doğulduğu yerdir.

Cədvəl 1

Qarabağ iqtisadi rayonunun turizm göstəriciləri

	2019	2020	2021	2022
Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin sayı, vahid	7	7	11	14
onlarda:				
nömrələrin sayı, vahid	132	132	278	342
birdəfəlik tutum, yer	288	288	599	742
yerləşdirilmiş şəxslərin sayı, nəfər	5235	4175	12800	31487
keçirilmiş gecələmələrin sayı, gecə	5624	4539	13772	33521
Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin gəlirləri, min manat	242,7	247,2	931,0	3583,9
Mehmanxana (hotel) və mehmanxana tipli obyektlərin xərcləri, min manat	135,6	122,3	892,6	2986,8
İaşə dövrüyyəsi, min manat	28211,2	16400,8	19451,7	32619,3
əvvəlki ilə nisbətən				
fiziki həcm indeksi, faizlə	105,3	57,5	113,4	135,4
əhalinin hər nəfərinə düşən, manat	46,90	27,14	28,49	48,15
İaşə fəaliyyəti göstərən sahibkarlıq subyektlərinin sayı, vahid	585	610	671	697

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/search/?q=Qaraba%C4%9F>

İlk səfər marşrutunda səyahətçilərin sayı 400-ə yaxın olmuşdur.

Şuşa şəhərinin içməli, tullantı və yağış suları sistemlərinin yaradılması layihəsi.

Qeyd edək ki, Şuşa şəhərinin içməli, tullantı və yağış suları sistemlərinin tikintisi və təmiri üçün layihə sənədlərinin və texniki və maliyyə əsaslandırmasının tərtib edilməsində Hollandiyanın "Vitteveen Bos" konsaltinq firması da iştirak edib. Layihənin hazırlanması zamanı Şuşa şəhərinin su təchizatı, saxlama və paylayıcı şəbəkələri, suyun keyfiyyəti, tullantı sularının idarə olunması və ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı problemlər nəzərə alınıb. Şuşa şəhərinin proqnozlaşdırılan gündəlik suya olan tələbatı 6000 kubmetrdir. Şəhərin davamlı su təchizatını təmin etmək üçün Şuşanın səkkiz fərqli təzyiqliq zonasına bölünməsi təklif olunur ki, bu zonalardan ikisi hidrofor nasoslarından, digər altısı isə öz-özünə axan su ilə qəbul edilsin. Təzyiqliq zonalarını qidalandırmaq üçün hazırkıdan əlavə daha iki su anbarının tikintisi də araşdırılır. Təzyiqliq kəsiciləri aşağı nöqtəli su təchizatında artıq təzyiqliq aradan qaldırmaq üçün bir vasitə kimi istifadə edilmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Şuşa şəhəri boyunca kanalizasiya şəbəkəsi çəkiləcək. Şəhərin şərq hissəsində, relyef çökəkliyində tullantı sularının təmizləyici qurğusu tikiləcəkdir. (<https://azersu.az/az/blog/2889>).

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 21 aprel 2022-ci il tarixində Şuşa tullantılarının təmizlənməsi poliqonunda aparılan əməliyyat tədbirləri ilə tanış olub. Burada məişət tullantıları Avropa normalarına uyğun olaraq xüsusi yeraltı konteynerlərə atılır. Poliqonda dörd müxtəlif növdə 600 SMART yeraltı konteyner, o cümlədən 11 xüsusi avadanlıq nəzərdə tutulub. Yaxınlıqda söküntü materiallarının çeşidlənməsi də aparılacaq. İki mərhələli, paralel layihələrin həyata keçirilməsi yolu ilə şəhərin su təchizatı sisteminin dayanıqlı olmasını təmin etmək. Bundan əlavə, Prezident İlham Əliyev Şuşada inzibati binanın əsaslı təmiri və konfrans zalının abadlaşdırıl-

ması ilə də tanış olub. Turizm infrastrukturunun inkişafı yeni hava limanlarının tikintisi ilə sıx bağlıdır, məsələn:

- Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı;
- Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı;
- Laçın Beynəlxalq Hava Limanı.

(Qarabağnamə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonlarında Post-konflikt Quruculuğu:<https://ereforms.gov.az/files/publications/pdf/az/8226f3dc583b89d44916662e95de892c.pdf>).

ANALİZ

SWOT- azad edilmiş ərazilərdə ağıllı turizmin inkişafının təhlili:

Cədvəl 2

Ağıllı turizmin Qarabağda SWOT analizi

Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
<ul style="list-style-type: none"> - Unikal attraksionlar və təbii gözəllik - Rahat coğrafi mövqə və yaxşı nəqliyyat əlaqələri - Ölkənin müsbət imici və mədəni irs 	<ul style="list-style-type: none"> -Məhdud çeşid turizm məhsulları -Beynəlxalq turist axınına məhdud inteqrasiya -Turistlər üçün turların və xidmətlərin yüksək qiyməti
<ul style="list-style-type: none"> - İnkişaf etmiş turizm infrastruktur (otellər, restoranlar, nəqliyyat) - Qabaqcıl marketinq və reklam kampaniyaları - Yüksək təhlükəsizlik səviyyəsi turistlər 	<ul style="list-style-type: none"> - Xidmətlərin qeyri-kafi keyfiyyəti və xidməti - Viza məhdudiyyətləri səbəbindən turistlər üçün məhdud əlçatanlıq - Turizm sektorunda müasir texnologiyalardan kifayət qədər istifadə olunmaması
İmkanlar	Təhdidlər
<ul style="list-style-type: none"> - Turizm tələbatının artması səbəbiylə standartlarının yaxşılaşdırılması - Yeni turizmin inkişafı marşrutlar və məhsullar 	<ul style="list-style-type: none"> - Geosiyasi qeyri-sabitlik və münaqişələr - Başqa ölkələrlə və bölgələrlə rəqabət
<ul style="list-style-type: none"> - Turizm infrastrukturuna investisiyaların artırılması - Beynəlxalq potensialın artırılması - Turistlərə xidmətin yaxşılaşdırılması üçün müasir texnologiyaların tətbiqi 	<ul style="list-style-type: none"> - İqtisadi böhranlar və valyuta dalğalanmaları - İqlim və təbii fəlakətlər - İstehlakçıların seçim və tələblərinin dəyişdirilməsi

Mənbə: <https://themosat.az/2021/03/26/florian-zengschmid/>

Bu SWOT təhlili ağıllı turizmin inkişafının əsas aspektlərini müəyyənləşdirməyə və onun potensialını artırmaq və riskləri azaltmaq üçün strategiyaları müəyyən etməyə kömək etdi.

Aparılmış Sorgunun Nəticələri

Araşdırma üçün turizm şirkətləri arasında sorğu keçirilib: İçərişəhər, Cactus Tours Azerbaijan, Baku Tours, Greenwich Travel Club, Travelway Azerbaijan, Azerbaijan Travel International, Explore Azerbaijan, Millennium Tourism Lufthansa City Center, Victory Tour LLC, GazelTravel, Dervish Travel.

1. Ağıllı turizmin inkişafı ilə bağlı sorğu aşağıdakı suallardan ibarət idi:
2. Hansı turizm növlərini təmin edirsiniz? (məsələn, ekskursiya, xizək, çimərlik və s.)

3. Şirkətinizin turist təcrübəsini yaxşılaşdırmaq üçün istifadə etdiyi hansı ağıllı texnologiyalar və ya həlləriniz var?

4. Bölgənizdə və ya sənayenizdə ağıllı turizmin inkişafında hansı çətinlikləri görürsünüz?

5. Ağıllı turizmin uğurlu inkişafı üçün hansı növ dəstəyin və ya resursların olmasını istərdiniz?

6. Ağıllı turizm təcrübələrinin hansı ölkədə tətbiqi gəlirinizi artıracaq?

Turizm şirkəti arasında sorğu keçirdikdən sonra alınan cavabları təhlil edib Qarabağda ağıllı turizmi necə inkişaf etdirmək barədə nəticə çıxara bildim:

Texnologiya ehtiyaclarının müəyyən edilməsi. Turizm şirkətlərinin texnologiya ehtiyaclarını və istəklərini müəyyən etmək, hansı ağıllı texnologiyaların regionda turizmin inkişafı üçün ən faydalı ola biləcəyini daha yaxşı başa düşməyə imkan verəcək.

Əsas problemlərin və imkanların müəyyən edilməsi. Cavabların təhlili ağıllı turizmin inkişafında səyahət şirkətlərinin üzləşdiyi əsas çətinlikləri və imkanları müəyyən etməyə kömək edəcək. Bu, gələcək inkişaf üçün prioritet sahələri müəyyən etməyə kömək edə bilər.

Dəstək və resurslar. Turizm şirkətləri arasında dəstək və resurs ehtiyaclarının müəyyən edilməsi, işçilərin təlimi, maliyyə dəstəyi və ya texnoloji yeniliklərə çıxış kimi ağıllı turizmin inkişafı səylərinin daha yaxşı hədəflənməsinə imkan verəcək.

Inkişaf strategiyasının formalaşdırılması. Əldə edilmiş məlumatlara əsasən, turizm şirkətlərinin ehtiyac və istəklərini nəzərə alan, həmçinin bu sahədə layihələrin uğurla həyata keçirilməsi üçün dəstək və resursları təmin edən ağıllı turizmin inkişafı strategiyasını hazırlamaq mümkündür.

Dağlıq Qarabağın turizm potensialını onun unikal tarixi, təbii gözəlliyi, mədəni irsi və digər cəlbedici xüsusiyyətləri prizmasından qiymətləndirmək olar. Rayon zəngin tarixi irsə, o cümlədən qədim məbədlərə, qalalara və abidələrə malikdir. Buna misal olaraq tarixi binaları olan Şuşa şəhərini göstərmək olar.

Dağlıq mənzərələr, mənzərəli dərələr və şlalələr heyvətəməz təbii gözəllik yaradır, ekoturizm və aktiv istirahət üçün imkanlar təklif edir. Dağlar gəzinti, velosiped sürmək və digər açıq hava fəaliyyəti üçün əla imkanlar yaradır. Davamlı turizmin dəstəklənməsi, mədəni irsin qorunması və yerli inkişafın təşviqi regionda turizmin inkişafına kömək edə bilər.

Turizmə müsbət təsir göstərəcək dəmir və avtomobil yolları: Bərdə-Ağdam dəmiryol xətti, Füzuli-Şuşa dəmiryol xətti, Dəliməmmədli-Kəlbəcər dəmiryol xətti, Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa avtomobil yolu, Talış-Tap Qaraqoyunlu-Qaşaltı avtomobil yolu, Bərdə-Ağdam avtomobil yolunun tikintisinin, Xudafərin-Qubadlı-Laçın avtomobil yolu, Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd avtomobil yolu, Füzuli-Hadrut avtomobil yolu, Ağdam-Füzuli avtomobil yolu.

Yeni yolların tikintisi turizm landşaftının transformasiyasında əsas amildir

Cədvəl 3

Dağlıq Qarabağda turizmin statistik göstəriciləri

İl	Gələn turistlər (şəxslər)	Gecələmələrin sayı (şəxs-gecə)	Bir turistə düşən orta hesab (\$)	Turistlərin əsas mənbələri	Əsas ziyarət yerləri	Turizm fəaliyyəti üçün təxmini xərclər (\$)
2021	2560	1200	200\$	Gürcüstan, Türkiyə, Rusiya	Şuşa Qalası	500\$

2022	2950	1500	250\$	ABŞ, Gürcüstan, Türkiyə, Rusiya	Təbii qoruqlar	500\$
2023	3200	1600	250\$	ABŞ, Gürcüstan, Türkiyə, Rusiya, Pakistan	Şuşa Qalası, Təbii qoruqlar	500\$

Mənbə: report.az

Dağlıq Qarabağda turizmin statistik göstəriciləri sevindiricidir və hər il artmaqdadır.

Cədvəl 4

Qarabağda turist axınının qiymətləndirilməsi 2023 il

Ay	Turistlərin təxmini sayı	Turistlərin faktiki sayı	Dəyişiklik (%)
Yanvar	180	179	-4%
Fevral	90	88	+2%
Mart	250	246	+2%
Aprel	300	297	-2%
May	290	285	+2%
İyun	420	418	-2%
İyul	430	428	+3%
Avqust	568	560	-1%
Sentyabr	600	596	+2%
Oktyabr	300	299	-2%
Noyabr	200	196	+2%
Dekabr	100	98	-2%

Mənbə: <https://moderator.az/az/qarabagh/393414/lacin-dehlizinden-xarici-turistler-de-kecerek-qarabaa-gelir-video/>

Siyasi sabitlik və ictimai təhlükəsizlik də turist axınının həcminə təsir göstərə bilər.

Bu amilləri nəzərə alaraq Qarabağda turist axınının mütəmadi olaraq monitorinqi və təhlilinin aparılması, həmçinin onun artırılması və şəhərlərdə turizm təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi strategiyalarının işlənilib hazırlanması tövsiyə olunur.

Xarici investisiyalar mehmanxanaların, restoranların, nəqliyyat vasitələrinin, hava limanlarının və yolların tikintisi kimi turizm infrastrukturunun inkişafına yönəldilə bilər. Bu, turistlər üçün yaşayış və səyahət şəraitini yaxşılaşdırır, ölkəni ziyarət üçün daha cəlbedici edə bilər.

Cədvəl 5

Xarici iş adamlarının nəzərdə tutulan investisiyaları

İl	İnvestisiya həcmi (min dollar)	İnvestor ölkəsi	Layihə/İnvestisiya istiqaməti
2017	350	ABŞ	Kurort kompleksinin tikintisi
2018	420	Çin	Turizm infrastrukturunun inkişafı

İl	İnvestisiya həcmi (min dollar)	İnvestor ölkəsi	Layihə/İnvestisiya istiqaməti
2019	380	Almaniya	Turizm marşrutunun yaradılması
2020	300	Yaponiya	Otellerin yenidən qurulması və modernləşdirilməsi
2021	450	Böyük Britaniya	Səyahət proqramlarının inkişafı
2022*	400	Fransa	Turizmdə ekoloji layihələr

Mənbə: https://azertag.az/xeber/qarabaga_investisiya_yatirmaq_isteyen_yerli_ve_xarici_is_a_damlari_ile_kobia_nin_stendinde_gorusler_kechirilir-1905516

Turizmdə ağıllı texnologiyalara uyğunlaşma təkcə texniki yenilikləri deyil, həm də kadr hazırlığını və təkmilləşdirilmiş kibertəhlükəsizliyi tələb edir. Milli strategiyalar ağıllı texnologiyaların uğurlu tətbiqinin tərkib hissəsinə çevrilən turistlərin və onların məlumatlarının təhlükəsizliyini təmin edən tədbirləri əhatə etməlidir.

Beləliklə, təhlil ağıllı turizmin iqtisadi artım və təkmilləşdirilmiş turizm təcrübələri üçün perspektivlər təklif etdiyini vurğulayır. Lakin bu imkanların uğurla reallaşdırılması üçün kompleks yanaşmalar, diqqətli investisiya cəlbə və bu sektorun inkişafının strateji idarə olunması tələb olunur.

NƏTİCƏ

Böyük qayıdışın nəticəsi olaraq aparılan bərpa və yenidənqurma işləri işğal olunmuş ərazilərimizə yeni həyat gətirməklə kimliyimizi sübut edəcək. Abidələrin bərpası yalnız bərpaçı mütəxəssislərin layihələndirdikləri bərpa layihələrinə əsasən, müəllif nəzarəti altında aparılmalıdır. Düzgün bərpa və yenidənqurma işləri qədim Qarabağın turizm mərkəzinə çevrilməsinə kömək edəcək (<https://science.gov.az/az/news/open/23463>).

Dövlət qurumları davamlı olaraq Qarabağda turizmin inkişafı planları üzərində işləyir, yeni turizm məkanı yaradır. Əsas məqsəd Qarabağın təhlükəsiz və milli turizm zonası kimi tanınmasına nail olmaqdır. Bu məqsədlə uzunmüddətli strategiyalar hazırlanır və mərhələli şəkildə həyata keçirilir. Bütövlükdə Qarabağ bölgəsi, xüsusən Şuşa, Qardrut, Füzuli, Suqovuşan, Şərqi Zəngəzur turizmin müxtəlif növləri ilə məşhurdur: ekoturizm, sağlamlıq, müalicəvi, mədəni, təbii, dağ, tarixi, qış turizmi (<https://tourism.gov.az/news/fuad-nagiyev-qarabag-yeni-turizm-destinasiyasi-kimi-dunyaya-teqdim-olunacaq>).

Beləliklə, araşdırma aydın şəkildə göstərir ki, Dağlıq Qarabağın mənəvi-mədəni həyatının Azərbaycan mədəniyyəti ilə sıx bağlı olması bu mövzuda müxtəlif baxışları təkzib edir.

Qarabağın Azərbaycan üçün mədəni potensialı ənənəvi olaraq bu bölgənin zəngin tarixi abidələri, memarlığı, adət-ənənələri və mədəni nailiyyətləri sayəsində əhəmiyyətli olmuşdur.

Dağlıq Qarabağ zəngin mədəni irsi və qədim kilsələr, məscidlər, qalalar, məqbərələr və digər tikililər kimi tarixi abidələri ilə tanınırdı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. İsmayılzadə Q. (2021). "Azərbaycan Arxeologiyası" Cild 24 № 1., 8-19 Xəzər Universiteti Nəşriyyatı DOI: 10.5782/2218-0346.2021.24.1.8 Qarabağın qədim abidələri AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu.
2. Akben Ö.Ü., Avşar İ.İ. (2018). "Endüstri 4.0 və Karanlık Üretim: Genel Bir Bakış". Türk Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 3(1). 26-37.
3. Atar A. (2019). "Dijital Dönüşüm ve Turizme Etkileri". İçinde Turizm 4.0 Dijital.
4. Büyükuslu A.R. (2018). "Dijital Dönüşüm. Der Yayınları". İstanbul.

5. Bağçı E., & İçöz O. (2019). “Z ve alfa kuşağı ile dijitalleşen turizm. Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi”, 3(2) , 232-256.
6. Cabi A., & Erbaşı A. (2019). “Akıllı turizm bağlamında akıllı otel işletmesi endeksi ve uygulaması”. Konya: Sami Billur Yayıncılık
7. Çiftci G. (2016). “Teknolojik Rekabet Avantajını Yakalama”. Turizm: Konaklama ve Seyahat İşletmeciliği, (Çev. Ed.: M. Tuna). Nobel Akademik Yayıncılık. Ankara.
8. Çorumluoğlu Ö., Asri İ., Esen Ö., Kalaycı İ., Karauğuz G. (2008). “CBS, GPS ve Dijital Fotogrametri Teknolojileri Desteğindeki TBS’leri ile Çağdaş Turizm”. IV. Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi, Antalya. 1-10.
9. “Qarabağnamə: Qarabağ və Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonlarında Post-konflikt Qurucu luğu”:<https://ereforms.gov.az/files/publications/pdf/az/8226f3dc583b89d44916662e95de892c.pdf>
10. <https://www.stat.gov.az/search/?q=Qaraba%C4%9F>
11. <https://azersu.az/az/blog/2889>
12. <https://themost.az/2021/03/26/florian-zengschmid/>
13. <https://tourism.gov.az/news/fuad-nagiye-v-qarabag-yeni-turizm-destinasiyasi-kimi-dunyaya-teqdim-olunacaq>
14. <https://science.gov.az/az/news/open/23463>
15. report.az
16. https://azertag.az/xeber/qarabaga_investisiya_yatirmaq_isteyen_yerli_ve_xarici_is_adamlari_ile_kobia_nin_stendinde_gorusler_kechirilir-1905516
17. <https://moderator.az/az/qarabagh/393414/lacin-dehlizinden-xarici-turistler-de-kecerək-qarabaa-gelir-video/>

E.Z.Khalilov

master student, Azerbaijan State Economic University

Analysis of the current situation of the creation of tourism infrastructure in the territories liberated from occupation

Abstract

Purpose: *Smart tourism, which focuses on the use of information technology and innovation to improve the tourism experience and sustainable development of the tourism industry, is becoming increasingly popular in the modern world.*

Method: *Analysis, synthesis and comparative analysis methods were used in the research work.*

Conclusion: *Applying the experience of foreign countries is an important aspect for the development and improvement of politics, economy, education and other spheres of life in every country. Studying the experience of other states allows you to learn from their successes and mistakes, as well as adapt this knowledge to your own needs and circumstances.*

Scientific innovation: *Tourism development can help improve the image of a region as a safe and welcoming place to visit, which in turn will attract more tourists and investment.*

Practical significance: *The creation of tourism infrastructure in the liberated territories can contribute to the economic development of the region. Tourism can become an important source of income for the local population, create new jobs and stimulate the development of small and medium-sized businesses.*

Key words: *tourism, smart tourism, freed lands.*

Э.З.Халилов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Анализ современной ситуации с созданием туристической инфраструктуры на освобожденных от оккупации территориях

Резюме

Цель: Умный туризм, ориентированный на использование информационных технологий и инноваций для улучшения туристического опыта и устойчивого развития туристической индустрии, становится все более популярным в современном мире.

Метод: В исследовательской работе использовались методы анализа, синтеза и сравнительного анализа.

Вывод: Применение опыта зарубежных стран является важным аспектом развития и совершенствования политики, экономики, образования и других сфер жизни каждой страны. Изучение опыта других государств позволяет учиться на их успехах и ошибках, а также адаптировать эти знания к собственным потребностям и обстоятельствам.

Научные инновации: Развитие туризма может помочь улучшить имидж региона как безопасного и гостеприимного места для посещения, что, в свою очередь, привлечет больше туристов и инвестиций.

Практическая значимость: Создание туристической инфраструктуры на освобожденных территориях может способствовать экономическому развитию региона. Туризм может стать важным источником дохода для местного населения, создать новые рабочие места и стимулировать развитие малого и среднего бизнеса.

Ключевые слова: туризм, умный туризм, освобожденные земли.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-57-61>

İ.E.İmrani
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0009-0006-5692-6664
imrani.imran@hotmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 13.03.2024

The article was received by editorial board on 13.03.2024

Статья принята к печати 13.03.2024

ENERJİ SEKTORUNDA TƏBİİ İNHİSARLAR VƏ MÖVCUD VƏZİYYƏTİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Qlobal iqtisadi genişlənmənin əsası olan enerji sənayesi böyük ölçüdə təbii ehtiyatlardan asılıdır. Bu məqalə qalıq yanacaqlar, bərpa olunan enerji mənbələri və inkişaf etməkdə olan texnologiyalar kimi əsas resurslara diqqət yetirərək, enerji sənayesində təbii ehtiyatların mövcud vəziyyətini təhlil edir. Kömür, neft və təbii qaz kimi qalıq yanacaqlar bütün dünyada enerji istehsalının əsas mənbələri olmaqda davam edir. Bununla belə, ətraf mühitlə bağlı narahatlıqlar və məhdud əlçatanlıq səbəbindən onlara alternativlər tapmaq zəruridir. Günəş, külək, hidro və geotermal kimi bərpa olunan enerji mənbələri dayanıqlı alternativlər kimi daha populyarlaşıb. Bununla belə, onların dayanıqlılığı və saxlanması ilə bağlı problemlər də mövcuddur. Hidrogen yanacaq elementləri və qabaqcıl nüvə reaktorları kimi innovativ texnologiyaların tətbiqi əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb ola bilər, lakin, burada da iqtisadi səmərəlilik problemləri yaranır. Qiymətləndirmədə resurs istehlakına təsir edən geosiyasi dinamika, iqtisadi dəyişənlər və ekoloji imperativlər nəzərə alınır. İqlim dəyişikliyi və enerji təhlükəsizliyi ilə bağlı artan narahatlıqları nəzərə alaraq, daha təmiz və dayanıqlı enerji sistemlərinə keçid vacibdir. Bununla belə, bu keçid əsas hüquqi bazaları, texnoloji yenilikləri və əsas mürəkkəblikləri həll etmək üçün qlobal əməkdaşlıq tələb edir. Enerji ehtiyaclarını ətraf mühitin mühafizəsi məsuliyyəti ilə balanslaşdırmaq çətin bir problemdir. Bu, müxtəlif, möhkəm və ekoloji cəhətdən təmiz enerji sistemi yaratmaq üçün diqqət mərkəzində və birgə fəaliyyətlərin zəruriliyini vurğulayır. Bu məqalə 21-ci əsrin dəyişən enerji mənzərəsinə uyğunlaşmaq üçün bütöv strategiyaların zəruriliyini vurğulayaraq təbii ehtiyatlar və enerji sektoru arasında mürəkkəb əlaqənin qısa icmalını təqdim edir.

Açar sözlər: enerji sektoru, təbii inhisarlar, mövcud vəziyyət, qiymətləndirmə, iqtisadi inkişaf.

GİRİŞ

Qlobal enerji sektoru inkişaf edən texnoloji landşaftlar, ekoloji imperativlər və geosiyasi dinamika ilə formalaşan dərin çağırışlar və imkanlarla üzləşən kritik bir nöqtədə dayanır. Bu dinamik mənzərənin mərkəzində enerjinin dünya miqyasında istehsalı və paylanması əsasını təşkil edən təbii ehtiyatlar dayanır. Ənənəvi qalıq yanacaqlardan tutmuş günəş və külək kimi bərpa olunan mənbələrə qədər bu resurslar dövlətlərin enerji kompleksinin və qlobal enerji keçidlərinin trayektoriyasının formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Belə nəticəyə gəlirik ki, hökumət təbii inhisarların mövcud olmasına icazə verir, lakin ədalətli qiymət və adekvat xidmətləri təmin etmək üçün onları tənzimləyir. Bu tip şirkətlər ümumi daşıyıcılardır, yəni ictimai maraqlara xidmət edərsə, sənayenin vahid təchizatçısı kimi fəaliyyət göstərə bilərlər. Ümumi daşıyıcı müştərilər arasında fərq qoymadan öz xidmətlərinə ictimai çıxışı

təmin edir (Qəhrəmanova, 2016).

Əyalət və federal hakimiyyət orqanları adətən şirkətin ədalətli biznes təcrübələrindən istifadə etməsini təmin etmək üçün məsuliyyət daşıyırlar. Təbii inhisarlara verdiyi dəstəyin bir hissəsi kimi hökumət şirkətləri müştərinin açıq xidmətlərdən sui-istifadə etməsi nəticəsində yarana biləcək məsuliyyətdən qoruyur. Aşağıdakı şirkət növlərinin təbii inhisara sahib olma ehtimalı yüksəkdir:

Sxem 1: Təbii inhisara sahib olma ehtimalının yüksək olduğu şirkət növləri

Mənbə: Indeed. (2022, October 1). What Is a Natural Monopoly? (With Types and Examples).

URL: <https://ca.indeed.com/career-advice/career-development/what-is-a-natural-monopoly> -
asasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Enerji sektorunun mərkəzində uzun müddət sənayeləşmə, nəqliyyat və elektrik enerjisi istehsalına təkan verən kömür, neft və təbii qaz da daxil olmaqla qalıq yanacaqlar dayanır. Bərpa olunan enerji texnologiyalarında əhəmiyyətli irəliləyişlərə baxmayaraq, son statistik məlumatlara görə, dünyanın əsas enerji təchizatının 80%-dən çoxunu təşkil edən qalıq yanacaqlar qlobal enerji istehlakında üstünlük təşkil etməkdə davam edir. Bununla belə, onların istifadəsi hava və suyun çirklənməsi, istixana qazı emissiyaları və resurslara çıxış və nəzarətlə bağlı geosiyasi gərginliklər də daxil olmaqla əlavə ekoloji və sosial xərclərlə gəlir (Kopuk, 2021).

Bu təsirlərin azaldılması və daha dayanıqlı enerji sistemlərinə keçidin vacibliyi alternativ enerji mənbələrinə diqqətin yenidən artmasına təkan verdi. Bərpa olunan mənbələr, xüsusilə günəş, külək, hidroelektrik və geotermal enerji daha təmiz, daha davamlı enerji yolları vəd edir. Sürətli texnoloji irəliləyişlər və aşağı qiymətlər onların qəbuluna təkan verdi, bərpa olunan enerji potensialı son illərdə görünməmiş artımın şahidi oldu. Bununla belə, fasilələr, şəbəkə inteqrasiyası və resurs əlçatanlığı kimi problemlər davam edir və onların tam potensialından istifadə etmək üçün birgə səylərə ehtiyac olduğunu vurğulayır.

Mövcud vəziyyəti qiymətləndirərkən bir neçə əsas tendensiya və inkişaf enerji mənzərəsini formalaşdırır:

İqlim İmperativləri: İqlim dəyişikliyi və onun ekzistensial təhdidləri haqqında məlumatlılığın artırılması enerji sistemlərinin karbonsızlaşdırılması və istixana qazı emissiyalarının azaldılması üzrə beynəlxalq səyləri sürətləndirdi. 2015-ci ildə qəbul edilmiş Paris Rəziləşməsi, qlobal istiləşməni sənayedən əvvəlki səviyyədə 2 dərəcə Selsi səviyyəsindən xeyli aşağı məhdudlaşdırmaq üçün dövlətlərin mühüm öhdəliyini əks etdirir və aşağı karbonlu enerji yollarına keçidin aktuallığını vurğulayır (Xəlilov, 2023).

Texnoloji İnnovasiya: Enerjinin saxlanması, ağıllı şəbəkə texnologiyaları və rəqəmsallaşma sahəsində irəliləyişlər enerji sektorunu transformasiya edir, enerji sistemlərində daha çox çeviklik, səmərəlilik və dayanıqlığa imkan verir. Xüsusilə akkumulyatorun saxlanması irəliləyişlər bərpa olunan enerji mənbələri ilə bağlı fasilələrlə bağlı problemləri həll etmək potensialına malikdir və

onların əsas elektrik şəbəkələrinə inteqrasiyasını asanlaşdırır.

Siyasət və Tənzimləyici Çərçivələr: Hökumətlər və tənzimləyici orqanlar bərpa olunan enerjinin yerləşdirilməsi, enerji səmərəliliyi və emissiyaların azaldılmasına yönəlmiş siyasət müdaxilələri, bazar mexanizmləri və stimullar vasitəsilə enerji keçidinin formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bərpa olunan enerjinin qəbulu, karbon qiymətlərinin müəyyən edilməsi mexanizmləri və qalıq yanacaq subsidiyalarının mərhələli şəkildə dayandırılması üçün iddialı hədəflər dayanıqlı enerji sistemlərinə keçidi şərtləndirən siyasət alətləri sırasındadır.

Bazar dinamikası: Enerji qiymətlərindəki dalğalanmalar, tələb-təklif dinamikası və geosiyasi gərginliklər qlobal enerji bazarlarına əhəmiyyətli təsir göstərir. Neft qiymətlərindəki dəyişkənlik, geosiyasi münaqişələr və tədarükün kəsilməsi enerji təchizatı zəncirlərində diversifikasiya və dayanıqlılığın vacibliyini vurğulayaraq, qalıq yanacaqdan asılı olan iqtisadiyyatların xas zəifliklərini vurğulayır (Kocatepe, 2019).

Enerjiyə çıxış və bərabərlik: Elektrikləşdirmə səylərində irəliləyişlərə baxmayaraq, regionlar və sosial-iqtisadi qruplar arasında enerjiyə çıxışda əhəmiyyətli fərqlər qalmaqdadır. Enerji yoxsulluğunun həlli və əlverişli, etibarlı və təmiz enerjiyə universal çıxışın təmin edilməsi davamlı inkişaf və sosial bərabərlik üçün mühüm imperativ olaraq qalır.

Bu fonda enerji sektoru texnoloji innovasiyalar, siyasət imperativləri və inkişaf edən istehlakçı seçimləri ilə idarə olunan dərin transformasiyalara məruz qalmağa hazır olan əsas nöqtədə dayanır. İqtisadi imperativlərin ekoloji davamlılıq, enerji təhlükəsizliyi və sosial ədalətlə uzlaşdırılması imperativi qlobal enerji landsaftında maraqlı tərəflər üçün həm çağırışlar, həm də imkanlar təqdim edərək, gələcək illərdə enerji keçidlərinin trayektoriyasını formalaşdıracaq.

NƏTİCƏ

Nəticə etibarilə, enerji sektoru cəsarətli və transformativ fəaliyyət tələb edən çoxşaxəli çağırışlar və imkanlarla üzləşərək kritik bir nöqtədə tapır. İqlim dəyişikliyinə həll etmək, enerji təhlükəsizliyini artırmaq və sosial bərabərliyi təşviq etmək imperativi dayanıqlı enerji sistemlərinə keçidin sürətləndirilməsinin vacibliyini vurğulayır. Qeyd edildiyi kimi, texnoloji innovasiyaların, siyasət imperativlərinin və inkişaf edən bazar dinamikasının yaxınlaşması enerji mənzərəsini yenidən formalaşdırır, daha təmiz, daha möhkəm gələcəyə doğru yollar təklif edir.

Ən başlıcası, bu vizyona nail olmaq müxtəlif maraqlı tərəflər, o cümlədən hökumətlər, sənaye oyunçuları, vətəndaş cəmiyyəti və tədqiqat icması arasında birgə səylər və əməkdaşlıq tələb edəcəkdir. Cəsarətli siyasət müdaxilələri, məqsədyönlü investisiyalar və innovativ biznes modelləri bərpa olunan enerji mənbələrinin tam potensialının üzə çıxarılmasında, enerji səmərəliliyinin artırılmasında və inklüziv inkişafın təşviqində mühüm rol oynayacaq.

Bundan əlavə, enerjiyə çıxışın və bərabərliyin prioritetləşdirilməsi, davamlı enerji sistemlərinin faydalarının bütün icmalara, xüsusən də təcrid olunmuş və ya kifayət qədər xidmət göstərməyənlərə çatmasını təmin edərək, enerjiyə keçid gündəminin mərkəzi olaraq qalmalıdır. Inklüzivlik və sosial ədalətə üstünlük verməklə biz aşağı karbonlu gələcəyə doğru irəliləyərək daha möhkəm və ədalətli cəmiyyətlər qura bilərik. Enerji keçidinin mürəkkəbliklərini araşdırarkən, enerji seçimlərimizə xas olan qarşılıqlı asılılıqları və mübadilələri nəzərə almaq vacibdir. İqtisadi imperativlərin ekoloji davamlılıq, enerji təhlükəsizliyi və sosial ədalətlə tarazlaşdırılması dialoqu, əməkdaşlığı və ortaq öyrənməyi təşviq edən nüanslı yanaşmalar və adaptiv idarəetmə mexanizmlərini tələb edəcəkdir.

Davamlı enerji gələcəyinə doğru kursu təyin edərkən biz yeni yaranan texnologiyaların və inkişaf edən ictimai istəklərin verdiyi imkanları mənimsəyərək keçmiş nəsillərin kollektiv müdrikliyindən və ixtirasından ilham almalıyıq. Qətiyyət, uzaqgörənlik və empatiya ilə birlikdə çalışaraq, qarşımıza çıxan çətinlikləri aşaraq gələcək nəsillər üçün daha firavan, ədalətli və davamlı dünya yarada bilərik. Qarşıdakı səyahət çətin olacaq, lakin daha təmiz, daha dayanıqlı enerji gələcəyinin mükafatları bizim əlimizdədir və bu, bizi bu mühüm fürsətdən istifadə etməyə və daha parlaq sabaha doğru yol cızmağa çağırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Indeed. (2022, October 1). What Is a Natural Monopoly? (With Types and Examples). URL: <https://ca.indeed.com/career-advice/career-development/what-is-a-natural-monopoly>
2. Kocatepe N. (2019). "Enerji Güvenliğinde Türkiye'nin Rolü." Sayı: 71 Ocak-Şubat 2019 Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi. İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, 57-67 s. URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/674364>
1. Kopuk E., Bayraç H.N. (2021). Enerji ve Elektrik Kullanımının Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkisi. Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 17(2), 2021, 317-330 s. URL: <http://dx.doi.org/10.17130/ijmeb.807469>
2. Qəhrəmanova A.Ş. (2016). Təbii inhisar subyektlərində qiymətlərin əmələ gəlməsi. Bakı: Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Magistratura Mərkəzi. 89 s. URL: https://unec.edu.az/appli cat ion/uploads/2016/03/Qaxramanova_Aysel.pdf
3. Xəlilov O. (2023). Analitik Aİİ-nin vahid elektrik enerjisi bazarının yaradılmasının önəmini açıqladı. URL: <https://sputnik.az/20230829/analitik-a-nin-vahid-elektrik-enerjisi-bazarinin-yaradilma sinin-onemini-aciqladi---vdeo-458137480.html>

I.E.Imrani

master student, Azerbaijan State University of Economics

Natural monopolies in the energy sector and assessment of the current situation

Abstract

The energy industry, serving as a cornerstone for global economic expansion, relies predominantly on natural resources to sustain its operations. This abstract delves into the contemporary status of natural resources within the energy sector, emphasizing pivotal resources such as fossil fuels, renewable energy reservoirs, and burgeoning technologies. Fossil fuels, encompassing coal, oil, and natural gas, persist as primary contributors to worldwide energy generation, yet face intensifying scrutiny due to environmental apprehensions and their finite nature. Conversely, renewable energy sources like solar, wind, hydro, and geothermal power, have garnered increased traction as sustainable alternatives, albeit encountering challenges associated with intermittency and storage capabilities. The advent of pioneering technologies such as hydrogen fuel cells and advanced nuclear reactors holds promise for transformative shifts, although hurdles regarding scalability and cost-effectiveness remain prevalent. This assessment factors in geopolitical dynamics, economic variables, and environmental imperatives that dictate resource utilization patterns. Given escalating concerns surrounding climate change and energy security, transitioning towards cleaner and sustainable energy frameworks is imperative. However, such a transition demands comprehensive legislative frameworks, technological innovations, and global cooperation to navigate underlying complexities and ensure a seamless adaptation process. Balancing energy demands with environmental stewardship underscores the formidable challenge at hand, underscoring the exigency for concerted and collaborative endeavors to foster a resilient, diversified, and eco-conscious energy landscape. This abstract offers a succinct overview of the intricate nexus between natural resources and the energy domain, advocating for holistic strategies to navigate the evolving energy milieu of the 21st century.

Key words: *energy sector, natural monopolies, current situation, assessment, economic development.*

И.Е.Имрани

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Естественные монополии и оценка текущей ситуации в энергетическом секторе **Резюме**

Энергетическая индустрия, являющаяся краеугольным камнем глобального экономического расширения, преимущественно зависит от природных ресурсов для обеспечения своей деятельности. Этот абстракт анализирует текущее состояние природных ресурсов в энергетической индустрии, фокусируясь на важных ресурсах, включая ископаемые виды топлива, возобновляемые источники энергии и развивающиеся технологии. Ископаемые виды топлива, такие как уголь, нефть и природный газ, продолжают оставаться основными источниками мирового производства энергии. Однако они теперь подвергаются более строгому контролю из-за экологических проблем и их ограниченной доступности. Возобновляемые источники энергии, такие как солнечная, ветровая, гидро- и геотермальная энергия, становятся более популярными как устойчивые альтернативы. Однако они все еще сталкиваются с проблемами, связанными с интермиттентностью и хранением. Внедрение инновационных технологий, таких как водородные топливные элементы и передовые ядерные реакторы, имеет потенциал для значительных изменений, но они все еще сталкиваются с проблемами масштабируемости и эффективности в экономическом плане. Оценка учитывает геополитическую динамику, экономические переменные и экологические императивы, влияющие на потребление ресурсов. В свете нарастающих опасений по поводу изменения климата и энергетической безопасности крайне важно переходить к более чистым и устойчивым энергетическим системам. Тем не менее, для такого перехода требуются обширные законодательные основы, технические новшества и глобальное сотрудничество, чтобы решить подлежащие сложности и гарантировать беспрепятственный переход. Задача балансировки потребности в энергии с ответственностью за защиту окружающей среды представляет собой сложную проблему. Это подчеркивает необходимость целенаправленных и совместных действий для создания разнообразной, сильной и экологически дружелюбной энергетической системы. Этот абстракт представляет краткий обзор сложных взаимосвязей между природными ресурсами и энергетическим сектором, подчеркивая необходимость комплексных стратегий для адаптации к изменяющемуся энергетическому ландшафту XXI века.

Ключевые слова: энергетика, естественные монополии, текущая ситуация, оценка, экономическое развитие.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-62-70>

S.B.Hüseynova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
suqra.huseynli01@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 13.03.2024

The article was received by editorial board on 13.03.2024

Статья принята к печати 13.03.2024

REGIONLARDA AQRAR SEKTORUN İNKİŞAF STRATEGİYALARI VƏ DÖVLƏTİN SİYASƏTİ

Xülasə

Azərbaycanın regionlarında aqrar sektorun inkişaf strategiyaları və dövlət siyasəti kənd təsərrüfatının məhsuldarlığının, rəqabət qabiliyyətinin və dayanıqlığının artırılmasına, o cümlədən kənd əhalisinin həyat səviyyəsinin və rifahının yaxşılaşdırılmasına yönəlmişdir. Eyni zamanda, Azərbaycanda aqrar sahənin inkişaf strategiyaları kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının və dayanıqlığının artırılmasına yönəlmiş kompleks dövlət siyasətini rəhbər tutmuşdur. Hökumət qabaqcıl texnologiyaların, suvarma sistemlərinin tətbiqi və məhsulun şaxələndirilməsi yolu ilə modernləşdirməyə üstünlük verib. Fermerləri gücləndirmək və onların bacarıqlarını artırmaq üçün kredit dəstəyi, subsidiyalar və təlim proqramları kimi təşəbbüslər həyata keçirilib. Azərbaycanın regionları kənd təsərrüfatı məhsullarının səmərəli daşınmasını və saxlanmasını asanlaşdırmaq üçün infrastruktur, o cümlədən yollara və anbarlara məqsədyönlü investisiyaların şahidi olub. Bundan əlavə, hökumət regional problemləri həll etmək və ən yaxşı təcrübələri təşviq etmək üçün kənd təsərrüfatında tədqiqat və innovasiyaların təşviqinə diqqət yetirmişdir. Bundan əlavə, özəl sektorun iştirakını təşviq etmək və aqrar sektora xarici investisiyaları cəlb etmək üçün siyasət tədbirləri qəbul edilmişdir. Bu yanaşmaları birləşdirməklə Azərbaycan öz aqrar regionlarında ərzaq təhlükəsizliyinə, iqtisadi artıma və davamlı inkişafa nail olmaq məqsədi daşıyır.

***Açar sözlər:** Azərbaycan, regional inkişaf, aqrar sektor, iqtisadi inkişaf, aqrar inkişaf.*

GİRİŞ

Azərbaycanın regionlarında aqrar sektorun inkişaf strategiyaları və dövlət siyasəti bir neçə səbəbə görə aktualdır. Kənd təsərrüfatı Azərbaycanın iqtisadiyyatında, xüsusən də kənd rayonlarında həlledici rol oynayır. O, ölkənin ÜDM-inə əhəmiyyətli dərəcədə töhfə verir, əhalinin əhəmiyyətli hissəsini məşğulluqla təmin edir və bir çoxları üçün dolanışiq mənbəyi kimi xidmət edir. Ölkə daxilində ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi üçün güclü aqrar sektor vacibdir. Effektiv inkişaf strategiyalarının və dövlət siyasətinin həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırır, davamlı əkinçilik təcrübələrini təşviq edər və ərzaq idxalından asılılığı azalda bilər. Kənd yerlərində kənd təsərrüfatı çox vaxt əsas iqtisadi fəaliyyətdir.

Regionlarda aqrar sektorun inkişafına diqqət yetirməklə hökumət kənd yerlərinin ümumi inkişafına, infrastrukturun, təhsilin, səhiyyənin və kənd icmalarının həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına töhfə verə bilər. Azərbaycanda bir çox insan dolanışığını kənd təsərrüfatından asılıdır. Effektiv inkişaf strategiyalarının həyata keçirilməsi kənd təsərrüfatı məhsuldarlığının artırılmasına kömək edə bilər, fermerlərin daha yüksək gəlirlərinə səbəb ola bilər və kənd yerlərində yoxsulluğun azaldılmasına töhfə verə bilər. Aqrar sektorun inkişafına diqqətin yönəldilməsi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi üzrə daha geniş strategiyanın tərkib hissəsidir. Kənd təsərrüfatı inno-

vasiyalarını və əlavə dəyər yaratmağı təşviq etməklə ölkə vahid sektordan asılılığını azalda və daha davamlı və şaxələndirilmiş iqtisadiyyat qura bilər. Yaxşı inkişaf etmiş aqrar sektor beynəlxalq bazarda ölkənin rəqabət qabiliyyətini artırmağa bilər.

Müasir kənd təsərrüfatı texnikalarının tətbiqi, kənd təsərrüfatında tədqiqat və təkmilləşdirmələr, keyfiyyət standartlarına riayət edilməsi Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsullarının qlobal miqyasda rəqabət aparmasına kömək edə bilər. Azərbaycanın regionlarında aqrar sektorun inkişaf strategiyaları və dövlət siyasəti ona görə aktualdır ki, onlar təkcə iqtisadi artıma töhfə verməklə yanaşı, həm də ölkədə ümumi dayanıqlı inkişafı təmin edən sosial, ekoloji və ərzaq təhlükəsizliyi problemlərini həll edir.

Hipotez 1 - Texnoloji İnnovasiya və Məlumat Giriş

Hipotez - Müasir kənd təsərrüfatı texnologiyalarına sərmayə qoyuluşunun artması və mənimsənilməsi, rəqəmsal platformalar vasitəsilə informasiyaya çıxışın yaxşılaşdırılması ilə birlikdə Azərbaycanın regionlarında kənd təsərrüfatı məhsuldarlığında əhəmiyyətli artıma səbəb olacaqdır.

Əsaslandırma - Bu fərziyyə güman edir ki, dəqiq əkinçilik, rəqəmsal monitoring və məlumatlara əsaslanan qərarların qəbulu sahəsində irəliləyişlər, ən yaxşı təcrübələr haqqında əlçatan məlumatla birlikdə kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının səmərəliliyini və effektivliyini artırmağa bilər və nəticədə kənd təsərrüfatının ümumi inkişafına töhfə verə bilər. kənd təsərrüfatı sektoru.

Hipotez 2 - İnküziv Siyasət və Sosial İnkişaf

Hipotez -İnküziv inkişafı vurğulayan, kiçik fermerlərə, kənd təsərrüfatında qadınlara və təcrid olunmuş icmalara dəstək verən dövlət siyasəti təkcə kənd təsərrüfatının yaxşılaşdırılması ilə deyil, həm də Azərbaycanın regionlarında sosial inkişafın yüksəldilməsi ilə nəticələnəcəkdir.

Əsaslandırma - Bu fərziyyə onu göstərir ki, sosial bərabərsizlikləri aradan qaldıran və kənd təsərrüfatının inkişafı prosesinə marginal qrupları daxil edən məqsədyönlü siyasətlər daha geniş sosial-iqtisadi inkişafa səbəb ola bilər. Kənd təsərrüfatının inkişafının faydalarının ədalətli şəkildə bölüşdürülməsini təmin etməklə, fərziyyə cəmiyyətin ümumi rifahına müsbət təsirləri proqnozlaşdırır.

Tədqiqatın məqsədi, Azərbaycanda regionlarda aqrar sektorun inkişaf strategiyaları və dövlətin siyasətinin araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın metodu: Tədqiqat işində təhlil, sintez, tarixi və müqayisəli üsullardan istifadə olunacaqdır. İşin elmi nəticələrinə nail olmaq üçün sistemli, proses, resurs və effektiv yanaşmalardan istifadə olunacaqdır. Təhlil üsulu mürəkkəb mövzuları və ya məlumatları daha yaxşı başa düşmək üçün onları daha kiçik komponentlərə bölməyi nəzərdə tutur.

Problemin təhlili: Azərbaycanın regionlarında aqrar sektorun inkişaf strategiyaları üzrə dövlət siyasəti aqrar sektorun iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə, ərzaq təhlükəsizliyinə və kənd yerlərinin inkişafına töhfə verən müasir, rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı sektora çevrilməsi baxışına əsaslanır.

Cədvəl 1

Azərbaycanda aqr ar sektorun mövcud durumu ilə bağlı statistik göstəriciləri

Göstərici	Vahid	Dəyər
Ümumi kənd təsərrüfatı istehsalı	milyon manat	9,467.7
Bitkiçilik istehsalı	milyon manat	5,717.4
Maldarlıq istehsalı	milyon manat	3,750.3
İşçilərin sayı	şəxs	1,256,200

Göstərici	Vahid	Dəyər
Orta aylıq nominal əmək haqqı	manat	1,016.8
Ümumi əlavə dəyər	milyon manat	6,667.3
Əsas kapital qoyuluşu	milyon manat	1,144.8

Mənbə: <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/?lang=en>, məlumatlarına əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Dövlət siyasətinin əsas məqsədlərindən bəziləri bunlardır:

- qabaqcıl texnologiyaların, innovasiyaların və qabaqcıl təcrübələrin mənimsənilməsini təşviq etməklə, habelə vəsaitlərə, maliyyəyə və bazarlara çıxışı yaxşılaşdırmaqla kənd təsərrüfatı istehsalının məhsuldarlığını, gəlirliliyini və keyfiyyətini artırmaq; [3]
- aqrar-sənaye klasterlərinin, dəyər zəncirlərinin və logistikanın inkişafını dəstəkləməklə, habelə beynəlxalq standartlara və tələblərə uyğunluğu asanlaşdırmaqla kənd təsərrüfatı məhsullarının əlavə dəyərini, emalı və ixracını artırmaq;
- torpağı, suyu və biomüxtəlifliyi qorumaq, habelə iqlim dəyişikliyi və təbii fəlakətlərin təsirlərini yumşaltmaq və onlara uyğunlaşmaq üçün tədbirlər həyata keçirməklə təbii ehtiyatların idarə edilməsini və istifadəsini təkmilləşdirmək;
- aqrar sektorun institusional və insan potensialını, hüquqi və normativ bazanı, idarəetmə və koordinasiya mexanizmlərini, genişləndirmə və informasiya xidmətlərini, təhsil və təlim imkanlarını təkmilləşdirməklə gücləndirmək.

Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoru regional inkişafa təkan vermək üçün nəzərdə tutulmuş dəqiq texnologiyaların qəbulu strategiyası vasitəsilə transformativ paradigma dəyişikliyindən keçir. Texnologiyaların kənd təsərrüfatının səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynadığını bilən hökumət, müasir alətlərin qüsursuz inteqrasiyasını asanlaşdırmaq üçün kompleks təlim proqramlarını, qabaqcıl əkinçilik texnologiyalarının geniş yayılmasını və məqsədyönlü maliyyə stimullarını əhatə edən çoxşaxəli yanaşma həyata keçirmişdir.

Bu strateji təşəbbüsdə regionlarda fermerlərə müasir kənd təsərrüfatı texnologiyalarından istifadə etmək üçün lazımı bacarıqlar aşılamaq məqsədi ilə xüsusi təlimlər keçirilir. Təcrübəli mütəxəssislər tərəfindən həyata keçirilən bu təlim proqramları ən müasir texnikanın əməliyyat incəliklərini aydınlaşdırmaqla yanaşı, davamlı və ekoloji cəhətdən təmiz əkinçilik təcrübələrini vurğulayır. Texnoloji tətbiqlərin nüanslı anlayışını inkişaf etdirməklə hökumət fermerlərə resursdan istifadəni optimallaşdırmaq və ümumi məhsuldarlığı artırmaq üçün lazımı biliklər verməyi hədəfləyir. Eyni zamanda, texnologiyaların tətbiqi strategiyası fermerlərə subsidiya tarifləri ilə ən müasir kənd təsərrüfatı avadanlığı və texnikasının verilməsinə üstünlük verir.

Qabaqcıl texnologiyaların iqtisadi cəhətdən əlçatan olmasına yönəlmiş bu məqsədyönlü səy, geniş tətbiq üçün katalizator rolunu oynayır. Bundan əlavə, texnoloji investisiyalar üçün subsidiyalar şəklində maliyyə stimulları fermerləri innovativ təcrübələri mənimsəməyə sövq edir və bununla da kənd təsərrüfatı mənzərəsini yüksək səmərəlilik və məhsuldarlıqla gücləndirir. Strategiya həmçinin müxtəlif regionlarda texnologiyaların müxtəlif kənd təsərrüfatı təcrübələrinə uğurlu inteqrasiyasını nümayiş etdirən nümunəvi təsərrüfatların yaradılmasını da əhatə edir. Bu canlı laboratoriyalar texnologiyaların mənimsənilməsinin faydaları haqqında praktiki anlayışlar təqdim etməklə yanaşı, həm də texnoloji tərəqqiyə icma əsaslı yanaşmanı təşviq edərək, qonşu fermerlər üçün ilhamverici mərkəz rolunu oynayır. Təlim proqramlarını, qabaqcıl avadanlıqlara subsidiyalaşdırılmış çıxışı və nümayiş etdirici mərkəzlərin yaradılmasını mürəkkəb şəkildə birləşdirərək, Azərbaycanın texnologiyaların tətbiqi strategiyası regionlarda kənd təsərrüfatı sektorunu yüksəltməyə, dayanıqlı artım, yüksək məhsuldarlıq və texnoloji inkişaf dövrünü açmağa hazırlaşır.

Azərbaycanın öz regionlarında kənd təsərrüfatı sektorunun gücləndirilməsinə uzaqgörən yanaşması logistik maneələri aradan qaldırmaq və aqrar landşaftın əməliyyat səmərəliliyini optimal-

laşdırmaq üçün dəqiqliklə hazırlanmış mürəkkəb infrastrukturun inkişaf strategiyası ətrafında cərəyan edir. Bu strategiyanın önündə kənd təsərrüfatı qovşaqlarını birləşdirən yolların tikintisi və təmirini, malların maneəsiz daşınmasını asanlaşdıran və tranzit vaxtlarının azaldılmasını əhatə edən nəqliyyat şəbəkələrinin genişləndirilməsinə yönəlmiş məqsədyönlü investisiya təşəbbüsü dayanır [1].

Yol infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi ilə yanaşı, hökumət əsas kənd təsərrüfatı regionlarında strateji mövqedə yerləşən müasir anbarların tikintisinə rəhbərlik edir. Ən müasir texnologiya ilə təchiz edilmiş bu qurğular təkcə yığılmış məhsulların saxlanması təmin etmir, həm də məhsul yığımından sonrakı itkiləri azaldır və bununla da kənd təsərrüfatının tədarük zəncirinin iqtisadi səmərəliliyini gücləndirir. Bundan əlavə, infrastrukturun inkişafı strategiyası kənd təsərrüfatının davamlılığında su idarəçiliyinin mühüm əhəmiyyətini qəbul edərək, möhkəm suvarma sistemlərinin yaradılmasını əhatə edir. Mürəkkəb suvarma şəbəkələrini tətbiq etməklə hökumət suyun paylanmasını optimallaşdırmağa, əkin sahələrinin məhsul becərilməsi üçün adekvat rütubət almasını təmin etməyə və bununla da dəyişkən iqlim şəraitinin kənd təsərrüfatı məhsuldarlığına təsirini azaltmağa çalışır. Əsas regionlarda kənd təsərrüfatı üzrə tədqiqat və inkişaf mərkəzlərinin yaradılmasında hökumətin uzaqgörənliyi infrastruktur strategiyasının əsas komponentidir.

Bu mərkəzlər hər bir regionun unikal çağırışlarına uyğunlaşdırılmış innovativ əkinçilik texnikaları, məhsulun idarə olunması təcrübələri və davamlı metodologiyaları yaymaqda bilik mərkəzləri kimi xidmət edir. Belə mərkəzlər təkcə fermerlər arasında davamlı öyrənmə mədəniyyətini inkişaf etdirmir, həm də onların Azərbaycanın müxtəlif kənd təsərrüfatı landşaftlarına uyğunlaşmasını təmin edərək qabaqcıl texnologiyalar üçün sınaq meydançası kimi fəaliyyət göstərir.

Nəticə olaraq, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektoru üçün infrastrukturun inkişafı strategiyası yolların təkmilləşdirilməsi, anbarların tikintisi, suvarma sisteminin optimallaşdırılması və tədqiqat mərkəzlərinin yaradılmasının mürəkkəb toxunuşlu qobelenidir. Bu vahid yanaşma hökumətin aqrar landşaftın əsaslarını möhkəmləndirmək, dayanıqlığı gücləndirmək və müxtəlif regionlarda davamlı inkişafı təşviq etmək öhdəliyini vurğulayır.

Azərbaycanın öz regionlarında kənd təsərrüfatının inkişafının dəstəklənməsi üzrə nüanslı strategiyası müasirləşdirmə və davamlı inkişaf üçün tələb olunan maliyyə alətləri ilə fermerləri və maraqlı tərəfləri gücləndirmək üçün mürəkkəb şəkildə hazırlanmış maliyyə çərçivəsinə mükəmməl çıxışı əhatə edir. Bu strategiyanın əsasını kənd təsərrüfatı sektorunun unikal ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmış məqsədyönlü kredit dəstəyi proqramları vasitəsilə maliyyə inklüzivliyini artırmaq üçün düşünülmüş səylər təşkil edir.

Müasir əkinçilik texnologiyalarının kapital tutumlu olduğunu bilən hökumət, diqqətini yalnız kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün aşağı faizli kreditlər və kredit imkanları ilə təmin etməyə yönəlmiş ixtisaslaşmış maliyyə institutları yaratmışdır. Bu maliyyə qurumları kənd təsərrüfatının genişləndirilməsi xidmətləri ilə birgə fəaliyyət göstərir, maliyyə paketlərini fərdi təsərrüfat tələblərinə uyğunlaşdırır, qabaqcıl texnika, toxum və gübrələrin alınmasını əhatə edir. Bundan əlavə, maliyyə strategiyasına çıxış fermerləri təbii fəlakətlər və ya məhsul çatışmazlığı kimi gözlənilməz fəlakətlərdən qorumaq üçün məhsul sığortası proqramları da daxil olmaqla innovativ risklərin azaldılması mexanizmlərini özündə birləşdirir. Maliyyə risklərini azaldaraq hökumət fermerlər arasında maliyyə itkiləri qorxusu olmadan mütərəqqi kənd təsərrüfatı təcrübələrini mənimsəmək üçün inam yaratmağı hədəfləyir. Kredit dəstəyinə paralel olaraq, strategiya məqsədyönlü subsidiyaları birləşdirir, burada hökumət xüsusi kənd təsərrüfatı investisiyaları üçün maliyyə stimulları ayırır, fermerləri davamlı təcrübələri mənimsəməyə və ümumi məhsuldarlığı artıran texnologiyalara investisiya qoymağa təşviq edir [7].

Bu subsidiyalar, milli kənd təsərrüfatı məqsədləri ilə uyğunlaşmaq üçün dəqiq şəkildə kalibrələnmiş, səmərəli və ekoloji cəhətdən təmiz əkinçilik təcrübələrinin geniş şəkildə mənimsənilməsi üçün katalizator rolunu oynayır. Bundan əlavə, maliyyə strategiyasına çıxış maliyyə institutları və kənd təsərrüfatı kooperativləri arasında tərəfdaşlığı təşviq edir, kollektiv maliyyə gücü-

nü artırır və kiçik fermerlərin xeyrinə miqyaslı iqtisadiyyatlardan istifadə edir. Bu əməkdaşlıq yanaşması vasitəsilə hökumət maliyyə boşluqlarını aradan qaldırmağa çalışır, hətta ən təcrid olunmuş fermerlərin kənd təsərrüfatının inkişafı üçün lazım olan maliyyə resurslarına çıxışını təmin edir. Əslində, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunun maliyyə strategiyasına çıxışı kənd təsərrüfatının modernləşdirilməsini sürətləndirən və kənd təsərrüfatında uzunmüddətli artımı təmin edən maliyyə ekosistemi yaratmaq məqsədi daşıyan xüsusi kredit proqramlarının, risklərin azaldılması mexanizmlərinin, məqsədyönlü subsidiyaların və əməkdaşlıq tərəfdaşlığının mürəkkəb quruluşudur. ölkənin müxtəlif bölgələri.

Azərbaycanın regionlarda kənd təsərrüfatı sektorunun inkişafını sürətləndirməyə olan uzaqgörən yanaşması dövlət-özəl tərəfdaşlıq (PPP) strategiyasına mürəkkəb şəkildə toxunmuşdur və bu, dövlət qurumları və özəl müəssisələr arasında nüanslı əməkdaşlığın nümunəsidir. Bu strategiyanın önündə hökumətin resursları, təcrübəni və innovasiyaları birləşdirmək üçün özəl aqrobizneslə strateji əlaqədə olduğu kooperativ müəssisələrin yaradılması dayanır və bununla da hərtərəfli sektorda irəliləyiş üçün səylər birləşdirilir. PPP çərçivəsinin əsasını kənd təsərrüfatı texnologiyaları parklarının, innovasiyalar üçün inkubatorlar və mükəmməllik mərkəzləri kimi xidmət edən birgə müəssisələrin yaradılması, ideyaların çarpaz tozlanmasına və özəl qurumlardan ən qabaqcıl texnologiyaların fermer icmasına səmərəli transferinə köməklik göstərir.

Bu əməkdaşlıq modeli təkcə texnoloji diffuziyayı gücləndirmir, həm də məhsulun idarə edilməsi, zərərvericilərə qarşı mübarizə və davamlı əkinçilik metodologiyalarında ən yaxşı təcrübələrin qəbulunu sürətləndirir. Əlavə olaraq, PPP strategiyası investisiyaları kənd təsərrüfatı sektoruna yönəltmək üçün özəl maliyyə institutları ilə strateji ittifaqlar yaratmağı nəzərdə tutur. Birgə maliyyələşdirmə təşəbbüsləri vasitəsilə hökumət və özəl maliyyə qurumları fermerlərə, aqrobizneslərə və kooperativlərə kapital, kreditlər və kredit imkanları vermək, müxtəlif kənd təsərrüfatı landşaftlarında maliyyə inklüzivliyini və davamlı inkişafı təşviq etmək üçün əməkdaşlıq edirlər [6]. Bundan əlavə, hökumət özəl müəssisələri kənd təsərrüfatı məhsullarının emal sənayesinə investisiya qoymağa həvəsləndirir, xam kənd təsərrüfatı məhsullarını əmtəə mallarına çevirən əlavə dəyər imkanları yaradır.

Bu, təkcə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsini stimullaşdırmır, həm də fermerlərə öz məhsulları üçün daha geniş bazar təqdim etməklə onların gəlir səviyyələrini yüksəldir. Bundan əlavə, PPP strategiyası tədqiqat və inkişaf tərəfdaşlığını vurğulayır, burada hökumət texnologiyaları yerli kontekstə uyğunlaşdırmaq və yeniləşdirmək üçün özəl tədqiqat institutları ilə əməkdaşlıq edir. Həm dövlət, həm də özəl sektorun güclü tərəflərindən istifadə etməklə, bu yanaşma tədqiqat nəticələrinin praktiki, tətbiq oluna bilən və Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində fermerlərin üzləşdiyi unikal problemlərə uyğunlaşdırılmış olmasını təmin edir. Əslində, Azərbaycanın kənd təsərrüfatının inkişafı üçün dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı strategiyası regionlarda davamlı və inklüziv artım üçün hər iki sektorun güclü tərəflərindən istifadə edən sinerji model təqdim edərək, texnologiya transferi, maliyyə dəstəyi, kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı və tədqiqat təşəbbüsləri üzrə əməkdaşlığı mürəkkəb şəkildə istiqamətləndirir.

Azərbaycanın müxtəlif regionlarında kənd təsərrüfatı sektorunu inkişaf etdirmək üçün strateji baxışı sektorda kiçik sahibkarların yetişdirilməsi və səlahiyyətlərinin artırılması üçün xüsusi olaraq hazırlanmış hərtərəfli siyasət dəstəyi çərçivəsini əhatə edir. Bu strategiyanın önündə məqsədli subsidiyaların və qrantların həyata keçirilməsi dayanır, burada hökumət kiçik sahibkarlar üçün toxum, gübrə və texnika kimi kənd təsərrüfatı məhsullarının dəyərini subsidiyalaşdırmaq üçün maliyyə resursları ayırır. Bu subsidiyalar mühüm iqtisadi stimül rolunu oynayır, kiçik fermerlərin maliyyə yükünü azaldır və onların müasir texnologiyalara investisiya etmək imkanlarını artırır [2].

Maliyyə dəstəyi ilə tandemdə siyasət strategiyası kiçik sahibkarları təsərrüfatların səmərəli idarə edilməsi, davamlı təcrübələr və innovativ texnologiyaların tətbiqi üçün lazımi bacarıqlarla təchiz etmək üçün təşkil edilmiş ixtisaslaşdırılmış təlim və potensialın gücləndirilməsi proqramlarını

özündə birləşdirir. Bu bilik mərkəzli yanaşma kiçik sahibkarların texniki imkanlarını artırmaqla yanaşı, həm də davamlı öyrənmə və dinamik kənd təsərrüfatı mənzərələrinə uyğunlaşma mədəniyyətini inkişaf etdirir. Bundan əlavə, siyasətə dəstək strategiyasına dövlət qurumları və kiçik sahibkarlar arasında birbaşa əlaqə kanallarını asanlaşdıran xüsusi kənd təsərrüfatı xidmətlərinin yaradılması daxildir. Bu genişləndirmə xidmətləri bazar tendensiyaları, hava şəraiti və ən yaxşı kənd təsərrüfatı təcrübələri haqqında mühüm məlumatların yayılması üçün kanal rolunu oynayır, beləliklə, kiçik sahibkarlara məlumatlı qərarlar qəbul etmək və kənd təsərrüfatı sektorunun mürəkkəbliklərində naviqasiya etmək imkanı verir.

Hökumətin inklüziv inkişafı dəstəkləmək öhdəliyi kiçik sahibkarların üzləşdiyi maliyyə məhdudiyətlərinə uyğunlaşmaq üçün unikal şəkildə qurulmuş güzəştli kredit proqramları və kredit imkanlarının yaradılmasını əhatə edir. Maliyyə alətlərini kiçik fermerlərin xüsusi ehtiyaclarına və problemlərinə uyğunlaşdırmaqla, siyasətə dəstək strategiyası onların maliyyə dayanıqlığını artırmağa və kənd təsərrüfatı sektorunda davamlı sahibkarlıq fəaliyyətini təşviq etməyə çalışır.

Bundan əlavə, hökumət kiçik sahibkarlar arasında bazar əlaqələrinin inkişafına və kooperativ müəssisələrin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirir. Birgə marketinq təşəbbüsləri kiçik miqyaslı fermerlərə resursları birləşdirməyə, bazarlara kollektiv şəkildə daxil olmağa, daha yaxşı qiymətlərlə bağlı danışıqlar aparmağa və kənd təsərrüfatı dəyər zəncirində sövdələşmə gücünü artırmağa imkan verir. Əslində, Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sektorunda kiçik sahibkarlara siyasət dəstəyi strategiyası məqsədyönlü subsidiyaları, potensialın gücləndirilməsi proqramlarını, genişləndirmə xidmətlərini, fərdiləşdirilmiş maliyyə alətlərini və birgə marketinq təşəbbüslərini əhatə edən çoxşaxəli yanaşmadır. Bu vahid çərçivə hökumətin ölkənin müxtəlif regionlarında kiçik sahibkarlıq müəssisələrinin böyüməsinə və davamlılığına təkan verən əlverişli mühitin dəstəklənməsi öhdəliyini əks etdirir.

Azərbaycanın regionlarında kənd təsərrüfatı sektorunu inkişaf etdirmək üçün uzaqgörən planı dayanıqlı kənd təsərrüfatı təcrübələrinin qəbulu və təşviqinə əsaslanan diqqətlə hazırlanmış strategiya ilə dəstəklənir. Özündə bu strategiya kənd təsərrüfatının inkişafının təkcə məhsuldar deyil, həm də ekoloji cəhətdən dayanıqlı olmasını təmin edərək, iqtisadi artımın ətraf mühitə nəzarətlə balanslaşdırılmasının vacibliyini qəbul edir.

Davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələri strategiyasının əsas istiqamətlərindən biri dəqiq əkinçilik texnikalarının geniş tətbiqini əhatə edir. Dəqiq suvarma sistemləri və peyk əsaslı monitorinq kimi qabaqcıl texnologiyaların inteqrasiyası vasitəsilə fermerlər məhsul məhsuldarlığını artırmaqla yanaşı, resurslardan istifadəni optimallaşdırır, su və gübrə istehlakını minimuma endirə bilirlər. Bu dəqiq yanaşma təkcə resursdan istifadənin səmərəliliyini artırmır, həm də ətraf mühitə təsirləri azaldır, daha dayanıqlı və ekoloji cəhətdən təmiz kənd təsərrüfatı mənzərəsini təşviq edir. Dəqiq əkinçiliklə tandemdə strategiya aqroekoloji prinsiplərin qəbulunu vurğulayır, fermerləri məhsulun şaxələndirilməsi, zərərvericilərə qarşı inteqrasiya və üzvi əkinçilik üsullarını mənimsəməyə həvəsləndirir. Kimyəvi girişlərə olan asılılığı azaltmaqla və təbii ekoloji prosesləri təşviq etməklə, bu yanaşma müxtəlif regionlarda kənd təsərrüfatının uzunmüddətli davamlılığına töhfə verməklə biomüxtəlifliyi, torpağın sağlamlığını və zərərvericilərə və xəstəliklərə qarşı davamlılığı təşviq edir. Strategiya həmçinin torpaqların mühafizəsi, örtülü əkin və aqromeşəçilik təşəbbüslərini əhatə edən davamlı torpaq idarəçiliyi təcrübələrinin həyata keçirilməsinə üstünlük verir [5].

Bu təcrübələr nəinki torpaq eroziyasının qarşısını alır, həm də iqlim dəyişikliyi və torpağın deqradasiyası ilə bağlı ikili problemləri həll edərək torpağın münbitliyini və karbon sekestrini artırır. Dayanıqlı və dayanıqlı torpaq idarəçiliyini təşviq etməklə Azərbaycan bütün regionlarında kənd təsərrüfatı torpaqlarının uzunömürlülüyünü və məhsuldarlığını təmin etməyi hədəfləyir. Su ehtiyatlarının idarə edilməsi səmərəli suvarma sistemlərinin tətbiqi və suya qənaət edən texnologiyaların təşviqi ilə davamlılıq strategiyasının təməl daşı kimi dayanır. Kənd təsərrüfatının dəyişən iqlim nümunələrinə qarşı həssaslığını dərk edərək, hökumət həm kənd təsərrüfatı məhsuldar-

lığını, həm də ətraf mühitin bütövlüyünü qorumaqla sudan istifadənin səmərəliliyini artırmağa, axınları azaltmağa və suyun keyfiyyətini qorumağa çalışır.

Bundan əlavə, davamlı kənd təsərrüfatı strategiyası kənd təsərrüfatı icmalarını dayanıqlı təcrübələri həyata keçirmək və uyğunlaşdırmaq üçün lazım olan bilik və bacarıqlarla təchiz edən güclü fermer təhsili və genişlənmə xidmətlərini özündə birləşdirir. Ekoloji məsuliyyət mədəniyyətini inkişaf etdirməklə və davamlı dəstək göstərməklə hökumət Azərbaycanın müxtəlif regionlarında kənd təsərrüfatı sektorunun dayanıqlığını və çiçəklənməsini təmin edərək davamlı kənd təsərrüfatına kollektiv öhdəlik yaratmağı hədəfləyir. Mahiyyət etibarı ilə Azərbaycanın davamlı kənd təsərrüfatı təcrübələri strategiyası iqtisadi inkişafı ekoloji dayanıqlıqla uyğunlaşdıran hərtərəfli və perspektivli yanaşmadır. Dəqiq əkinçilik, aqroekoloji prinsiplər, dayanıqlı torpaq idarəçiliyi və su resurslarından səmərəli istifadəni mənimsəməklə, Azərbaycan nəinki indiki ehtiyaclarla cavab verən, həm də müxtəlif regional landşaftlarda gələcək nəsillər üçün təbii ehtiyatları qoruyan davamlı kənd təsərrüfatı sektoru yaratmağa çalışır.

Azərbaycanın müxtəlif regionlarında kənd təsərrüfatı sektorunun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı strateji baxışı davamlılığını artırmaq, dayanıqlı kənd təsərrüfatını təşviq etmək və iqtisadi artımı dəstəkləmək üçün becərilən məhsulların çeşidinin genişləndirilməsinin vacibliyini vurğulayan hərtərəfli məhsulun diversifikasiyası strategiyasına mürəkkəb şəkildə toxunmuşdur. Öz nüvəsində bu strategiya tək əkinçiliklə bağlı yaranan riskləri azaltmağa, eyni zamanda inkişaf edən bazar tələblərinə cavab verməyə və aqroiqlim resurslarından optimal istifadəni təmin etməyə çalışır. Məhsulun diversifikasiyası strategiyası regional iqlim şəraitinin, torpağın xüsusiyyətlərinin və bazar dinamikasının dəqiq qiymətləndirilməsindən asılıdır.

Elmi tədqiqatlardan və aqronomik təcrübədən istifadə etməklə hökumət konkret bölgələrə uyğun olan bitkiləri müəyyən etməyi, bununla da məhsul potensialını optimallaşdırmağa və monokultura ilə əlaqəli zərərvericilərə və xəstəliklərə qarşı həssaslığı minimuma endirməyə çalışır. Bu strategiyanın əsas aspektlərindən biri məhsul portfellerini diversifikasiya etmək istəyən fermerlərə məqsədyönlü maliyyə stimulları və subsidiyaların verilməsini əhatə edir. Alternativ məhsullara keçidlə bağlı maliyyə yükünü yüngülləşdirməklə hökumət fermerləri yeni kənd təsərrüfatı müəssisələrini kəşf etməyə həvəsləndirməyə, sektorda innovasiyaları və uyğunlaşma qabiliyyətini təşviq etməyə çalışır.

Bundan əlavə, fermerləri müxtəlif məhsulların uğurla becərilməsi üçün lazım olan bilik və bacarıqlarla təchiz etmək, bununla da kənd təsərrüfatının rəvan keçidini təmin etmək və ümumi kənd təsərrüfatı məhsuldarlığını artırmaq üçün xüsusi təlim proqramları həyata keçirilir. Məhsulun şaxələndirilməsi strategiyası həmçinin bazar əlaqələrinin yaradılmasını və qeyri-ənənəvi məhsullar üçün dəyər zəncirlərinin inkişafını vurğulayır. Bazarlara çıxışı asanlaşdırmaq və etibarlı paylama kanalları yaratmaqla hökumət fermerlər üçün müxtəlif məhsulların iqtisadi potensialını araşdırmaq və kapitallaşdırmaq üçün əlverişli mühit yaratmağı, beləliklə, gəlir axınlarını diversifikasiya etməyi və kənd təsərrüfatı sektorunun iqtisadi dayanıqlığını gücləndirməyi hədəfləyir [4].

Bundan əlavə, strategiya ixrac potensialı olan yeni yaranan məhsulların müəyyən edilməsi və onlara investisiya qoyuluşu üçün dövlət və özəl sektorlar arasında əməkdaşlıq təşəbbüslerini nəzərdə tutur. Bazar tendensiyalarına və beynəlxalq tələblərə uyğunlaşaraq, Azərbaycan özünü qlobal aqrar-əmtə bazarında rəqəbətqabiliyyətli oyunçu kimi yerləşdirməyə çalışır və bununla da şaxələndirilmiş məhsul becərilməsi ilə məşğul olan fermerlər üçün iqtisadi imkanları genişləndirir. Əslində, Azərbaycanın məhsulun şaxələndirilməsi strategiyası risklərin azaldılmasına, iqtisadi imkanların artırılmasına və müxtəlif regionlarda dayanıqlı kənd təsərrüfatının təşviqinə yönəlmiş mürəkkəb və perspektivli yanaşmanı əks etdirir. Maliyyə stimulları, məqsədyönlü təlim, bazarın inkişafı və beynəlxalq əməkdaşlığı birləşdirərək, hökumət təkcə bazar tendensiyalarına cavab verən deyil, həm də kənd təsərrüfatı sektorunun uzunmüddətli həyat qabiliyyətini və çiçəklənməsini təmin edən dinamik kənd təsərrüfatı mənzərəsi yaratmağa çalışır.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq qeyd edək ki, Azərbaycanın aqrar sektorun inkişafına yanaşması modernləşməni, infrastrukturun gücləndirilməsini və siyasət dəstəyini əhatə edən çoxşaxəli strategiyani əks etdirir. Hökumətin kənd təsərrüfatı innovasiyası və texnologiyanın tətbiqinə sadıqlıyı onun sektorda uzunmüddətli davamlılığın və rəqabət qabiliyyətinin təmin edilməsinə sadıqlıyını vurğulayır. Fermerlərə maliyyə həvəsləndirmələri, təlimlər və dəstək xidmətləri göstərməklə Azərbaycan kənd təsərrüfatı icmasını gücləndirməyə və onların imkanlarını yüksəltməyə çalışır. İnfrastrukturun inkişafına regional diqqət logistik problemlərin aradan qaldırılmasında və kənd təsərrüfatı məhsullarının fasiləsiz axınının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Təkmilləşdirilmiş nəqliyyat şəbəkələri və anbar anbarları təkcə təchizat zəncirinin səmərəliliyinə deyil, həm də aqrar sektorun xarici amillər qarşısında ümumi dayanıqlığına töhfə verir. Azərbaycanın tədqiqat və innovasiyalara verdiyi diqqət, spesifik regional problemlərin həlli və davamlı əkinçilik təcrübələrini təşviq edən perspektivli yanaşmanı əks etdirir. Özəl sektorun iştirakı və xarici investisiyaların inteqrasiyası hökumətin kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafına nail olmaqda əməkdaşlığın vacibliyini dərk etdiyini nümayiş etdirir. Azərbaycan bu hərtərəfli strategiyalarla irəlilədikcə, ölkə artan ərzaq təhlükəsizliyinin, kənd yerlərində iqtisadi artımın və daha rəqabətqabiliyyətli və dayanıqlı aqrar sektorun şahidi olacaq. Bu təşəbbüslərin uğuru hökumətin davamlı öhdəliyindən, maraqlı tərəflərlə əməkdaşlıqdan və inkişaf edən qlobal və regional dinamikaya uyğunlaşma qabiliyyətindən asılıdır. Azərbaycanın möhkəm dövlət siyasəti çərçivəsinə daxil edilmiş aqrar sektorun inkişaf strategiyaları ölkəni davamlı inkişaf, kənd təsərrüfatının şaxələndirilməsi və qlobal rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün mövqe tutur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Aras O. (2022). “Azərbaycan Ekonomisi ve Dönüşüm Süreci”, Ankara, “Tipik yayım evi”, 401s.
2. Durgun M.C. “Azərbaycan Ekonomisi: Enerji, Ticaret ve Yatırım Fırsatları”, İstanbul, “Derin Yayınları”, 364 s.
3. European Commission. Assessment of the Agriculture and Rural Development Sectors in the Eastern Partnership Countries: Azerbaijan. Brussels: European Union, 2022.
4. Gurbanov R. (2017). “Agriculture in Azerbaijan and its Development Prospects”, Baku, “Juniper Publishers”.
5. Məlikov E. (2023). “From the History of the Development of the Agricultural Sector in the South-Eastern Region of the Republic of Azerbaijan (in 2003-2018)”, Ankara”, “Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi”, 10 (5), 1349-1358 p.
6. Timmer C.P. (2019). “The Role of Agriculture in Economic Development”, Berlin, “Springer”.
7. World Bank. Azerbaijan Partnership Program: Agriculture and Rural Development, Washington, “World Bank”, 2014.
8. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/?lang=en>

S.B.Huseynova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Agricultural sector development strategies and state policy in the regions

Abstract

Development strategies and state policy of the agricultural sector in the regions of Azerbaijan are aimed at increasing the productivity, competitiveness and stability of agriculture, as well as improving the standard of living and well-being of the rural population. At the same time, the development strategies of the agrarian sector in Azerbaijan were guided by the complex state policy aimed at increasing agricultural productivity and sustainability. The government has prioritized modernization through the introduction of advanced technologies, irrigation systems and crop diversification. Initiatives such as credit support, subsidies and training programs have been implemented to empower farmers and improve their skills. Azerbaijan's regions have witnessed targeted investments in infrastructure, including roads and warehouses, to facilitate efficient transportation and storage of agricultural products. In addition, the government has focused on promoting research and innovation in agriculture to address regional challenges and promote best practices. In addition, policy measures have been adopted to encourage private sector participation and attract foreign investment in the agricultural sector. By combining these approaches, Azerbaijan aims to achieve food security, economic growth and sustainable development in its agrarian regions.

Key words: *Azerbaijan, regional development, agrarian sector, economic development, agrarian development.*

С.Б.Гусейнова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Стратегии развития аграрного сектора и государственная политика в регионах **Резюме**

Стратегии развития и государственная политика аграрного сектора в регионах Азербайджана направлены на повышение производительности, конкурентоспособности и стабильности сельского хозяйства, а также повышение уровня жизни и благосостояния сельского населения. В то же время стратегии развития аграрного сектора в Азербайджане руководствовались комплексной государственной политикой, направленной на повышение производительности и устойчивости сельского хозяйства. Правительство уделило приоритетное внимание модернизации посредством внедрения передовых технологий, ирригационных систем и диверсификации сельскохозяйственных культур. Такие инициативы, как кредитная поддержка, субсидии и программы обучения, были реализованы для расширения прав и возможностей фермеров и повышения их квалификации. В регионах Азербайджана осуществляются целевые инвестиции в инфраструктуру, включая дороги и склады, для облегчения эффективной транспортировки и хранения сельскохозяйственной продукции. Кроме того, правительство сосредоточило усилия на содействии исследованиям и инновациям в сельском хозяйстве для решения региональных проблем и продвижения передового опыта. Кроме того, были приняты политические меры для поощрения участия частного сектора и привлечения иностранных инвестиций в сельскохозяйственный сектор. Объединив эти подходы, Азербайджан стремится достичь продовольственной безопасности, экономического роста и устойчивого развития в своих аграрных регионах.

Ключевые слова: *Азербайджан, региональное развитие, аграрный сектор, экономическое развитие, аграрное развитие.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-71-76>

F.Ə.Məmmədova
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-1284-7562
fidanmammadova.edu@gmail.com
M.S.Fərəcova
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0009-0001-3187-6756
mirvarifarajova7@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 18.03.2023

The article was received by editorial board on 18.03.2023

Статья принята к печати 18.03.2023

MİLLİ İQTİSADİYYATIN DAVAMLI İNKİŞAFININ İDARƏ EDİLMƏSİ: NƏZƏRİ VƏ METODOLOJİ ƏSASLAR, EKOLOJİ AUDİT VASİTƏLƏRİ

Xülasə

Qlobal ekoloji problemlərin artması, təbii ehtiyatların tükənməsi, antropogen mənşəli böhranların yaranması, mövcud sosial-iqtisadi inkişafın fəlakətli mahiyyətinin dərk edilməsi “təbiət-bəşəriyyət” münasibətləri sisteminə yenidən baxılmasını zəruri edir.

Bir çox tədqiqatçıların nöqtəyi-nəzərindən dayanıqlı inkişaf yoluna keçidin mövcud istiqamətləri qeyri-müəyyəndir, çünki onlar inkişafın məqsədini və ona nail olmağın mümkün yollarını dəqiq müəyyən etməmişdir. Davamlı inkişafa keçidlə bağlı müxtəlif səviyyələrdə idarəetmə problemlərinin bir çoxu öz həllini tapmayıb və inkişafı tələb edir.

Ekoloji və iqtisadi tədqiqatların prioritet vəzifələrindən biri ölkənin ərazi və sənaye komplekslərinin davamlı inkişafı üçün dövlət strategiyasının təmin edilməsi mexanizminin işlənilməsi və həyata keçirilməsidir, bu da iqtisadiyyatın yaşllaşdırılmasının gücləndirilməsini, əlverişli mühitin qorunmasını nəzərdə tutur.

Bu şəraitdə ekoloji və iqtisadi problemlərin həllində qeyri-ənənəvi yanaşmaların işlənilməsi və istifadə edilməsi, ölkənin inkişafı üçün yeni ehtiyatların tapılması zərurəti özünü büruzə verir.

Açar sözlər: ekoloji idarəetmə sistemi, ekoloji audit.

GİRİŞ

Ətraf mühitin vəziyyəti və mühafizəsi ilə bağlı cari və aktual məlumatların qeyri- müəyyənliyi və asimmetriyasının artması şəraitində ortamüddətli perspektivdə tarazlı inkişafı təmin edən müəssisələrin kompleks idarə edilməsinin nəzəri və metodoloji əsaslarının işlənilməsi və hazırlanması ilə bağlı məsələlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [1].

Onların inkişafı ehtiyacı qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələrin həllinə aparıcı struktur və məntiqi ardıcılıq əsasında istehsalın ekoloji və iqtisadi problemlərinin kompleks həlli tələbləri ilə müəyyən edilir. Müəssisələrdə həyata keçirilən ətraf mühitin mühafizəsi tədbirlərinin ətraf mühitə mənfi təsir səviyyəsinə adekvatlığının elmi məsələsi ölkə müəssisələrində yerli biznesin ekoloji məsuliyyətinin genişləndirilməsi sayəsində mümkün olan xarici ekoloji xərclərin daxililəşdirilməsi üçün əsasdır.

Dövlətin institusional sisteminin ən mühüm struktur həlqəsi kimi onun yaşllaşdırılması və ətraf

mühitin mühafizəsinin artırılması yolu ilə dayanıqlı iqtisadi inkişafa keçidin funksional vahidi kimi fəaliyyət göstərən inzibati-ərazi subyektinin hərtərəfli ekoloji auditinin aparılmasının metodoloji sxemi hazırlanmışdır.

Sənaye yönümlü şəhər ərazilərinin strukturuna daxil olan sosial-iqtisadi sistemlərin ətraf mühitin idarə olunması prosesinin idarəetmə keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə yönəlmiş ekoloji audit sistemi ətraf mühitin mühafizəsinin idarə edilməsinə və təbii ehtiyatlardan istifadəyə instrumental dəstək və şəhər ərazilərinin ekoloji cəhətdən davamlı inkişafını təmin etmək rolunu oynaya bilər.

Müxtəlif növ maliyyə amilləri ilə əlaqəli böhran dövründə və böhrandan sonrakı dövrlərdə sosial-iqtisadi sistemlərin iqtisadi və ekoloji dayanıqlığının təmin edilməsində əlavə məhdudiyyətlər çərçivəsində onların tarazlaşdırılmış iqtisadi inkişafı problemlərinin həlli problemləri yenilənir [2].

Davamlı inkişafın tələbləri nəzərə alınmaqla ekoloji siyasətin formalaşdırılması milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini, habelə onun vəziyyətini və inkişaf imkanlarını müəyyən edən xarici və daxili amillərin məcmusunu kifayət qədər nəzərə almalıdır. Sosial-iqtisadi sistemlərin yaşıllaşdırılmasının idarə edilməsi məsələlərinin uğurlu praktiki həlli ətraf mühitin idarə edilməsinin ekoloji və iqtisadi tənzimləmə vasitələri və üsullarının müasirləşdirilməsi ilə mümkündür.

O da aydın görünür ki, şəhərləşmiş ərazilərdə ekoloji səmərəli idarəetmə sisteminin qurulması üçün mülkiyyət formasından və fəaliyyət növündən asılı olmayaraq, demək olar ki, hər bir müəssisənin ekoloji inventarizasiyasını aparmaq lazımdır. Bu onunla əlaqədardır ki, müvafiq ekoloji qiymətləndirmə olmadan ətraf mühitin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün tədbirlər kompleksini formalaşdırmaq mümkün deyil, bu da müəssisələrin mənfə nətəcələrinin və iqtisadi fəaliyyətinin dolayısı səbəbi ola bilər.

Davamlı inkişafdan, xüsusən də ekoloji inkişafdan danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, 1987-ci ildə davamlı inkişaf konsepsiyasının formalaşdırılmasından iyirmi ildən çox vaxt keçib və bu, cəmiyyət qarşısında, yəqin ki, dövrümüzün ən vacib mümkünlüyü məsələsi. bəşəriyyətin və təbii mühitin layiqli, ağlabatan, dağıdıcı olmayan və uzunmüddətli birgə mövcudluğu sualını qoyur.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatına (BMT) görə, cəmiyyətin davamlı inkişafı gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək imkanlarına xələl gətirmədən indiki nəsillərin ehtiyaclarını ödəyən inkişafdır.

Ölkədə “dayanıqlı inkişaf” anlayışı daha çox nəzəri konsepsiya olaraq qalır: hökumət orqanlarının marağı davamlı inkişafın, iqtisadi və sosial inkişafın və ətraf mühitin vəziyyətinin müxtəlif komponentlərinin monitorinqinə yönəlib. Eyni zamanda, ölkə davamlı inkişaf yanaşmalarının tətbiqi üçün müvafiq qanunvericilik və elmi əsaslara malikdir.

Eyni zamanda, ekoloji idarəetmə sahəsində hüquqi və müxtəlif növ normativ sənədlərin və davamlı inkişaf konsepsiyalarının təhlili göstərir ki, davamlı inkişaf sistemində ekoloji amilin nəzərə alınması üçün idarəetmə metodlarından istifadə hələ də daha formal olaraq qalır.

Ekoloji auditin iqtisadi mexanizmi təsərrüfat subyektlərinin öz aralarında və yuxarı orqanlarla münasibətlərinin çoxsəviyyəli sistemidir, çünki o, ətraf mühitin mühafizəsinin təşkilatı və iqtisadi amillərini özündə ehtiva edir, ətraf mühitin mühafizəsi strukturları üçün ən yaxşı variantı seçməyə, məlumatların təşkilinə imkan verir [3].

Ekoloji auditin məqsəd funksiyası ətraf mühitin rəasional istifadəsi və mühafizəsi məsələləri üzrə qərarların əsaslandırılması, mövcud müəssisələrin ekoloji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ətraf mühitin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması və ekoloji fəaliyyətin yaxşılaşdırılması üçün zəruri olan etibarlı məlumat əldə etməkdir.

Ekoloji auditin məqsədi barədə onun əsas vəzifələri nəzərdən keçirilə bilər:

- 1) təşkilatın ekoloji strategiyasının və siyasətinin əsaslandırılması;
- 2) müəssisənin ekoloji fəaliyyətini planlaşdırarkən prioritetlərin müəyyən edilməsi və onun həyata keçirilməsi üçün əlavə imkanların müəyyən edilməsi;
- 3) müəssisənin fəaliyyəti zamanı ətraf mühitin mühafizəsi qanunvericiliyinə uyğunluğunu

yoxlamaq;

4) müəssisədə ekoloji fəaliyyətin təşkili və onların səmərəliliyinin artırılması üçün təkliflərin hazırlanması;

5) ətraf mühitə mənfi təsirlə bağlı maliyyə riskinin azaldılması (ES);

6) texnogen fəvqəladə hallar (ES) riskinin azaldılması.

Mövcud GOST R ISO 14010-98 standartına əsasən ekoloji auditin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

• audit tədqiqatının obyektivliyinin müstəqilliyini təmin etmək üçün bu prosedurun üçüncü tərəf - ixtisaslaşmış ekoloji audit və ya konsaltinq firmaları tərəfindən həyata keçirilməsi;

• sistemli üsullardan istifadə etməklə müəssisələrin bütün sosial-iqtisadi və ekoloji göstəricilərinin auditinin, əhatəli və təhlilinin kompleksliyi;

• verilən məlumatın obyektivliyi, etibarlılığı və tamlığı;

• auditorların məsuliyyəti və səriştəsi tədqiqat nəticələrinə əsaslanan nəticələr üçün;

• obyektin rəhbərliyi və ya sahibi tərəfindən ekoloji auditin aparılmasına dəstək;

• üçün zəruri tədbirlərin işlənilib hazırlanması və qəbul edilməsi;

• audit zamanı əldə edilmiş məlumatların məxfiliyi [4].

Ekoloji auditin sadalanan vəzifələri və prinsipləri əsasında o, bir sıra funksiyaları yerinə yetirir. Bu, ilk növbədə, cari fəaliyyətin qiymətləndirilməsi və nəticədə iqtisadi qərarlar qəbul edən şəxslərin müvafiq sosial-iqtisadi sistemin ekoloji siyasətinin planlaşdırılması və tənzimlənməsi üçün müvafiq məlumatlarla təmin edilməsidir; müəssisə üçün effektiv ekoloji idarəetmə sisteminin təşkili üçün təkliflərin hazırlanması; ekoloji risklərin idarə edilməsinin effektiv sisteminin qurulması və maliyyə riskinin azaldılması; ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı məsələlər üzrə idarəetmə qərarlarının keyfiyyətinin yoxlanılması; ictimaiyyət, səhmdarlar və tənzimləyici orqanlar tərəfindən təmsil olunan bütün maraqlı tərəflərin müəssisəyə etimadının gücləndirilməsindən ibarətdir [5].

Ekoloji auditin obyektinə aşağıdakılar ola bilər:

• ətraf mühitə birbaşa və ya dolaylı təsir göstərən sahibkarlıq subyekti;

• ətraf mühitə təsirin idarə edilməsi sistemi;

• əmlak: torpaq sahələri, təbii

obyektlər, bina və tikililər, maşınlar, avadanlıqlar və s.;

• müəssisənin cari fəaliyyəti;

• maliyyə və iqtisadi risklər və əlaqədar ekoloji risklər;

• ətraf mühitin mühafizəsi proqramı;

• personalın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi;

• konkret biznes prosesinin ekoloji qaydalara uyğunluq dərəcəsi;

• şəhərləşmiş ərazilər və inzibati qurumlar.

Ekoloji auditin predmeti onun obyektlərinin faktiki ekoloji fəaliyyətinin bütün kompleksini təsvir edir və aşağıdakı sahələri əhatə edə bilər: [6].

• ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi və ekoloji riskin qiymətləndirilməsi, ətraf mühitə dəymiş zərərin qarşısının alınması, ekoloji böhran vəziyyətlərinin qarşısının alınması və nəticələrinin aradan qaldırılması baxımından profilaktik və sağlamlıq tədbirlərinin həyata keçirilməsi;

• ətraf mühitin monitorinqi, ətraf mühitin keyfiyyətinin idarə edilməsi, təbii ehtiyatların, xammalların, materialların, məhsulların, tullantıların istifadəsinin rasionallaşdırılması;

• ətraf mühitə çirkləndiricilərin atılmasının (tullantıların), tullantıların utilizasiyasının və təbii ehtiyatlardan istifadənin tənzimlənməsi;

• ekoloji sertifikatlaşdırma sahəsində fəaliyyətin təmin edilməsi;

• lisenziyalaşdırma, ekoloji sığorta, ekoloji tənzimləmə;

• ekoloji təhlükəsizlik səviyyəsinin və dərəcəsinin qiymətləndirilməsi;

• obyektlərin, o cümlədən ekoloji qanunvericiliyin pozulmasına görə ekoloji məsuliyyət tələb-

lərinin təmin edilməsi, ətraf mühitin çirklənməsinə və təbii ehtiyatlardan istifadəyə görə ödəniş sisteminin işlənilib hazırlanması;

- ekoloji təhlükəsizliyin və dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi üçün qısa və uzunmüddətli məqsədlər nəzərə alınmaqla yoxlanılan obyektin ekoloji proqramlarının və ekoloji siyasətinin həyata keçirilməsi;

- ətraf mühitə dair məlumatların, kadr hazırlığının və xalqın maarifləndirilməsinin maneəsiz axınının təmin edilməsi.

Ətraf mühitə təsir göstərən müəssisə və strukturlar, təsərrüfat obyektlərinin tikintisi, yenidən qurulması, genişləndirilməsi, konservasiyası və ləğvi üzrə plan və ya proqramların layihələri, habelə ərazinin inkişafı layihələri də ekoloji auditin obyektinə ola bilər. [7]

Dünya təcrübəsinin təhlili göstərir ki, bu fəaliyyətin ən perspektivli istiqaməti, ətraf mühitin mühafizəsi və davamlı inkişafın təmin edilməsi sahəsində siyasətin tənzimlənməsinin mühüm alətlərindən biri və ekoloji idarəetmə sisteminin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinin əsas metodudur. Bəzi müəlliflər həmçinin ekoloji auditin obyektinə kimi investisiya layihələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsini, lisenziyalaşdırılan fəaliyyət növlərinə uyğunluğunu, investisiya layihələrinin özəlləşdirilməsi, restrukturizasiyası və həyata keçirilməsi prosesini və s. qeyd edirlər. [9]

Ekoloji audit müəssisələrə, idarələrə və təşkilatlara, onların filial və nümayəndəliklərinə və ya birliklərinə, ayrı-ayrı sahələrə, ümumilikdə digər təsərrüfat obyektlərinə və ya onların müəyyən fəaliyyət növlərinə münasibətdə aparıla bilər. Müxtəlif səviyyələrdə sosial-ekoloji-iqtisadi sistemlərdə ekoloji ziddiyyətlərin sürətlə artması ekoloji təhlükəsizliyin təmin edilməsi prosesinin idarə edilməsi üçün müvafiq sistemlərin formalaşdırılması zərurətini diktə edir.

Təcrübə üçün iqtisadi artıma, insanların sosial tələbatlarının ödənilməsinə və eyni zamanda səmərəli ekoloji siyasətin həyata keçirilməsinə imkan verən iqtisadi, ekoloji və sosial meyarlar əsasında idarəetmə qərarlarının optimallaşdırılması vacibdir. Bu baxımdan davamlı inkişaf ideyalarına uyğun olaraq ətraf mühitin idarə edilməsi və ətraf mühitin mühafizəsi sahəsində mövcud problemlərin sistemli şəkildə həlli üçün metodiki layihələrin yaradılması perspektivlidir. Nəzəri və metodoloji inkişafın potensialı qlobal sosial-ekosistemin bütün səviyyələrində onun təhlükəsizliyinin məqbul səviyyəsini təmin etməyə qadir olan “yeni nəsil” idarəetmə sistemlərinin yaradılmasına yönəldilməlidir. [8]

NƏTİCƏ

Qlobal sistem böhranının miqyası və dərinliyi, onun inkişaf tempi yalnız son vaxtlar dərk olunmağa başlayır. Maliyyə, iqtisadi və sosial problemlərlə yanaşı, qlobal ekoloji fəlakətin qarşısının alınması problemi də ortaya çıxır. Qlobal ekoloji böhranın səbəbləri əhalinin artımı və insanların artan maddi tələbatının ödənilməsi ehtiyacı ilə bağlıdır ki, bu da iqtisadi fəaliyyətin miqyasının genişlənməsinə səbəb olur və ətraf mühitə antropogen yükün artmasına səbəb olur. Nəticədə qlobal ətraf mühitin çirklənməsi, qlobal iqlim dəyişikliyi, stratosfer ozonun məhv edilməsi problemləri güclənir, planetin təbii sərvətləri tükənir, texnogen fəlakətlərin sayı artır və təbii fəlakətlərin sabitliyini itirmə ehtimalı artır. iqtisadi qabiliyyəti (daşıma qabiliyyəti) məhdud olan biosfer artır.

Beləliklə, ekoloji auditin əhatə dairəsi ətraf mühitin mühafizəsi və müxtəlif növ sosial- iqtisadi sistemlərin təbii ehtiyatlarından istifadə sahəsində münasibətlərə təsir göstərir. Bu münasibətlər ictimai əhəmiyyət kəsb edir ki, bu da ekoloji audit sahəsində münasibətlərin tənzimlənməsində dövlətin iştirakını zəruri edir. Dövlət-bazar mexanizmləri kompleksindən istifadəyə əsaslanan qarışıq ekoloji audit sistemi dövlətin, bazar strukturlarının, ev təsərrüfatlarının və bütövlükdə cəmiyyətin təmsil etdiyi bütün maraqlı tərəflərin maraqlarını müdafiə edir. Bir sistem olaraq ekoloji audit cəmiyyətin iyerarxiyasının müxtəlif səviyyələrində mikroiqtisadiyyatdan (müəssisə, təşkilat) bələdiyyə, regional, milli, qlobal səviyyələrdə ekoloji yönümlü ekoloji idarəetmənin qurulması zamanı tam həyata keçirilə bilməyən idarəetmə funksiyalarını yerinə yetirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Dayman S.Yu., Ostrovkova T.V., Zaika E.A., Sokornova T.V. (2004). Praktiklər üçün ekoloji idarəetmə sistemləri / red. S. Yu. Dayman. M.: adına Rusiya Kimya Texniki Universitetinin nəşriyyatı. D.I. Mendeleeva, S. 15-16.
2. İdarəetmə və sertifikatlaşdırma sistemində ətraf mühitin auditi // Ekoloji bülleten. 2004. № 1. S. 29–33.
3. İutin I.G. (2008). Ətraf mühitin auditi: hüquqi tənzimlənmənin rolu, mahiyyəti və problemləri // Dövlət və hüquq. No 4. S. 108.
4. Kolomiets Yu. (2004). Ətraf mühitin auditi // Rusiya Kənd Təsərrüfatı İqtisadiyyatı. No 6. S. 29.
5. Korobko V.I. (2010). Ətraf mühitin idarə edilməsi. M.: BİRLİK, s.149-155.
6. Lukyanchikov N.N., Potravny I.M. (2007). Ətraf mühitin idarə edilməsinin iqtisadiyyatı və təşkili: dərslik. M.: Birlik-Dana, s.167-170.
7. Motosova E.A. (2003). Müəssisənin ekoloji auditinin elmi və praktiki prinsipləri // Eko-audit və ekoloji təhlükəsizlik problemləri. No 1. S. 11-19.
8. Sadovnikova Yu.Yu. (2006). Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının idarə edilməsi: nəzəri və metodoloji əsaslar, ekoloji audit vasitələri. Rostov-na-Donu, s. 124-125.
9. Saenko K.S. (2005). Ekoloji xərclərin uçotu. M.: Maliyyə və Statistika. S. 280.

F.A.Mammadova

Ph.D., Associate Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-1284-7562

M.S.Faracova

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0009-0001-3187-6756

Management of sustainable development of the nationaleconomy: theoretical and methodological foundations, environmental audit tools

Abstract

The increase in global environmental problems, the depletion of natural resources, the emergence of crises of anthropogenic origin, and the understanding of the catastrophic nature of the current socio-economic development make it necessary to revise the system of "nature-humanity" relations.

From the point of view of many researchers, the current directions of the transition to the path of sustainable development are uncertain, because they have not clearly defined the goal of development and the possible ways to achieve it. Many management issues at various levels related to the transition to sustainable development have not been resolved and require development.

One of the priority tasks of ecological and economic research is the development and implementation of the mechanism for ensuring the state strategy for the sustainable development of the country's territorial and industrial complexes, which involves strengthening the greening of the economy and protecting the favorable environment.

In these conditions, the need to develop and use non-traditional approaches to solving environmental and economic problems, and to find new resources for the country's development is evident.

Key words: *environmental management system, environmental audit.*

Ф.А.Мамедова

д.ф.но э., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-1284-7562

М.С.Фараджова

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0009-0001-3187-6756

Управление устойчивым развитием национальной экономики: теоретические и методологические основы, инструменты экологического аудита

Резюме

Нарастание глобальных экологических проблем, истощение природных ресурсов, возникновение кризисов антропогенного происхождения, понимание катастрофичности современного социально-экономического развития делают необходимым пересмотр системы отношений «природа-человечество».

С точки зрения многих исследователей, современные направления перехода на путь устойчивого развития неопределенны, поскольку в них четко не определены цель развития и возможные пути ее достижения. Многие вопросы управления на различных уровнях, связанные с переходом к устойчивому развитию, не решены и требуют разработки.

Одной из приоритетных задач эколого-экономических исследований является разработка и реализация механизма обеспечения государственной стратегии устойчивого развития территориально-промышленных комплексов страны, предполагающей усиление экологизации экономики и защиту благоприятной окружающей среды.

В этих условиях очевидна необходимость разработки и использования нетрадиционных подходов к решению экологических и экономических проблем, поиска новых ресурсов для развития страны.

Ключевые слова: *система экологического менеджмента, экологический аудит.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-77-88>

O.M.Məhərrəmov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0009-0009-6739-3367
orkhanmaharramovv@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 15.03.2023

The article was received by editorial board on 15.03.2023

Статья принята к печати 15.03.2023

YAŞIL İQTİSADİYYATIN AQRAR SEKTORDA İNNOVATİV HƏLLİ YOLLARI

Xülasə

Məqalədə son zamanlarda dünyada geniş vüsət almış Davamlı İnkişaf Konsepsiyası çərçivəsində həyata keçirilən yaşıl inkişafın iqtisadi və siyasi alətləri vasitəsilə kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı zamanı ətraf mühiti qorumağa yönəlmiş kənd təsərrüfatı strukturunun yaradılması məsələsi əks etdirilmişdir. Burada kənd təsərrüfatında resurslardan düzgün istifadə edilməməsi, müxtəlif səbəblərdən meydana gələn məhsul itkiləri nəticəsində yaranan təbii tarazlığın pozulmasının qarşısının alınması yolları göstərilmişdir.

Aqrar sektorda yaşıl iqtisadiyyata keçid yolunda həyata keçirilən süni intellekt, blokçeyn, İnternet of Things kimi son nəsillə texnologiyaların mahiyyəti izah edilmiş və tətbiqi nəticəsində nə kimi faydalar əldə edilə biləcəyi göstərilmiş, təhsil və siyasət təşəbbüsləri, regenerativ kənd təsərrüfatı və bərpa olunan enerjidən istifadə edilməsi məsələləri şərh edilmişdir.

Yaşıl İnkişaf çərçivəsində hökumətlərin həyata keçirməli olduqları siyasi alətlərə də yer verilmiş, xüsusilə ölkəmizdə ətraf mühit amili nəzərə alınaraq qəbul edilən qanunlar və tədbirlər əks etdirilmişdir.

Açar sözlər: blokçeyn, İOT, Ağıllı kənd, aqrar innovasiya, yaşıl inkişaf.

GİRİŞ

Müasir dövrdə dünya ölkələrinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri də ətraf mühitin qorunması və təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə edilməsidir. Dünyada baş verən iqlim dəyişikliyi, bioxümtəlifliyin azalması, çirkliliyin artması və bu kimi bir çox amillər ərzaq qıtlığına şərait yaradır. Ərzaq qıtlığının qarşısını almaq üçün ən vacib sahə kənd təsərrüfatıdır. Kənd təsərrüfatının inkişafı isə təbii amillərdən: torpaq, su və havadan asılıdır.

Bununla yanaşı, 1950-ci illərdən bu yana dünya əhalisi yüksək artım tempi ilə artır. Bu artımda başlıca olaraq tibb sahəsindəki inkişaf, qidalanmanın yaxşılaşdırılması, xəstəliklərin qarşısının alınması kimi faktorlar rol oynayır. Bu artım sürəti ilə davam edilərsə 21-ci əsrin ortalarına qədər dünya əhalisinin sayının 9-10 milyarda çatacağı proqnozlaşdırılır. Bu isə ətraf mühit amilini, təbii ehtiyatların məhdudluğu problemini bir daha diqqət mərkəzinə çəkir.

Bütün bunları nəzərə alaraq, dünya ölkələri tərəfindən Davamlı İnkişaf Konsepsiyası çərçivəsində tədbirlər həyata keçirilir. Davamlı İnkişaf Konsepsiyası gələcək nəslin tələbatının ödənilməsi məsələsinə xələl gətirmədən indiki nəslin tələbatını qarşılamağı hədəfləyən bir konsepsiyadır. Bu məqsədə çatmaq üçün isə iqtisadi, sosial və ekoloji balanslaşdırma həyata keçirilir. Buna davamlı inkişafın üç ölçüsü də deyilir. İqtisadiyyatın mikro səviyyəsində eləcə də, makro səviyyəsində qərar qəbul etmə prosesində bu üç amilin inteqrasiyasını tələb edir.

Kənd təsərrüfatında həyata keçirilən innovativ yanaşmaların tətbiqi məsələsinə davamlı inkişaf konsepsiyası öz töhvələrini vermişdir. Bugün kənd təsərrüfatı sektorunda məhsul itkisi bir çox amillərdən dolayı baş verir ki, bunlardan biri də qeyri-adekvat suvarma, gübrələmə və ya şümləmə kimi əkinçilik təcrübələri məhsuldarlığı ilə bağlıdır.

Məqalədə bu məsələyə toxunulmuş, kənd təsərrüfatında davamlılığı təmin etmək üçün hansı yenilikçi addımların atıldığı əks etdirilmişdir. Bu innovativ tədbirlərə dair dünya ölkələrinin təcrübələrinə də yer verilmişdir. Bununla yanaşı, kənd təsərrüfatında atılan bu addımlar zamanı nə kimi maneələrlə üzləşilə bilər və onların qarşısını hansı tədbirlərlə almaq mümkün olduğu istiqamətləri göstərilmişdir.

Aqrar Sektorda istifadə edilən innovativ texnologiyalar

İnkişaf və davamlılıq prosesində müasir dövrdə kənd təsərrüfatı ilə texnologiya arasında sıx əlaqə mövcuddur. Rəqəmsallaşma prosesi kənd təsərrüfatında da həyata keçirilir. İnnovativ Texnologiyalardan istifadə edərək kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal edilərkən daha az təbii ehtiyatlardan istifadə etmək, daha çox məhsul istehsal etmək və bütün bunları həyata keçirərkən ətraf mühitə daha az zərər vurmaq qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur. İnternetin son zamanlarda populyarlaşması və bir çox sahələrə inteqrasiyası Sənaye 4.0 dövrünü başlatmışdır. Kənd təsərrüfatında isə bu prosesi 4 mərhələyə bölmək olar:

Kənd Təsərrüfatı 1.0. Burada təsərrüfat həyata keçirilərkən ənənəvi üsuldən, əl əməyindən istifadə edilirdi. İndiki dövrə nisbətən məhsuldarlıq daha az idi.

Kənd Təsərrüfatı 2.0. Bu mərhələyə keçid dövründə traktor, kombayn kimi texnikaların faydalarından aqrar sektorda istifadə edilməyə başlanmışdı. Bununla yanaşı pestisidlər, gübrələr də istifadə edilərək məhsuldarlıq artırılmışdı. Lakin bu dövrdə kənd təsərrüfatında ətraf mühitin çirklənməsi problemi formalaşmağa başladı.

Kənd Təsərrüfatı 3.0. Bu dövrü daha çox "Dəqiq Kənd Təsərrüfatı" anlayışı ilə adlandırılır. Bu mərhələdə GPS texnologiyası ilə yanaşı, biçin maşınlarına tətbiq edilən əllə bələdçilik tətbiqləri və VRA (Dəyişən Rate Tətbiqi) sistemləri, xüsusilə gübrələmə prosesini izləmə bilməsi bu dövrün əsas xüsusiyyətlərdəndir.

Kənd Təsərrüfatı 4.0. Aqrar sektorda rəqəmsal keçidin baş verdiyi və rəqəmsal texnologiyaların istifadə edildiyi dövrü özündə əks etdirir. Kənd təsərrüfatı 4.0 kənd təsərrüfatında daha davamlı, səmərəli və ağıllı həllərin tətbiq olunduğu bir dövrü təmsil edir. Bu dövrdə kənd təsərrüfatının ətraf mühitə təsirlərini azaltmaqla daha səmərəli istehsal etmək hədəflənir [13].

Kənd təsərrüfatında davamlı inkişaf məqsədilə tətbiq edilən innovativ texnologiyalara aiddir:

Əşyaların İnterneti. İOT əşyaları internet ilə əlaqələndirərək məlumat toplamağa, onları təhlil etməyə və istifadəçiyə göndərməyə imkan verən müasir texnologiyalardan biridir. Ölkəmizdə kənd təsərrüfatı istehsal sahələri dağınıq, parçalanmış və ümumiyyətlə yaşayış sahələrinə uzaq olması səbəbi ilə eyni anda müxtəlif yerlərdə olan istehsala nəzarət etmək olduqca çətindir. Bu vəziyyət informasiya/kommunikasiya texnologiyalarından kənd təsərrüfatında istifadə üçün başlanğıca təkən vermişdir. Bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələr, eləcə də inkişaf etmiş ölkələr bu cür təcrübələrdən istifadə edirlər. Xüsusilə simsiz texnologiyaların tətbiqi kənd təsərrüfatı sektorunda geniş yayılıb [4].

İOT kənd təsərrüfatının rəqəmsallaşmasında əsas rol oynayan vasitələrdən biridir. Fermerlərə təsərrüfatı fəaliyyəti zamanı torpağın rütubəti, hava şəraiti, bitkilərin böyümə prosesi ilə əlaqəli məlumatları müxtəlif cihaz və sensorlar vasitəsilə toplayaraq çatdırır ki, bununla da fermerlər rahatlıqla vəziyyəti yaxından izləyə və əsaslı qərarlar qəbul edə bilərlər. İOT bununla yanaşı, ətraf mühitə də töhvəsini verir. Belə ki, bu texnologiyaların tətbiqi resurslardan səmərəli istifadəyə imkan verir. Torpağın rütubət səviyyəsi və bitkilərin qida maddələri daim nəzarətdə saxlanır ki, toplanan məlumatlara əsasən suvarma və gübrələmə prosesi aparılır. Bununla da sudan daha səmərəli istifadə edilir və torpağa daha az zərər vurulmuş olar. Bu həmçinin, fermere istehsal xərclərinə də qənaət etməyə imkan verir. İoT, həmçinin bitki xəstəlikləri və zərərvericiləri ilə mübarizədə istifadə olunur.

Sensorlar sayəsində xəstəlik və zərərvericiləri erkən aşkarlamaq və ona uyğun müdaxilə etmək mümkündür.

Dünyanın bir çox ölkəsində bugün İOT əsaslı texnologiyalar kənd təsərrüfatında istifadə olunur. Məsələn, İsveçrədə həşəratları yetişdirərək onları toyuq yemi olaraq istifadə etməklə 2024-cü ilə kimi soya tərkibli heyvan yemini 10 faizə qədər azaltmaq və soya əkilməsinin ətraf mühitə vurduğu zərəri azaltmaq üçün İOT texnologiyası tətbiq edilir. İOT texnologiyası qutulardakı həşəratların böyümə sürətini tənzimləmək üçün bir alqoritm qurmaq və onların yetişmə müddətini qısaldmaq imkanı verir.

Azərbaycan Respublikasında Əşyaların İnterneti texnologiyasının kənd təsərrüfatına inteqrasiyasına təkan verən şirkətlərdən biri Azercell'dir. Azercell şirkəti İOT əsaslı suvarmaya nəzarət sistemini təklif edir. Bu sistem vasitəsilə su resurslarından daha səmərəli istifadə etməyə, vaxta qənaət etməyə və xərcləri azaltmağa imkan verəcək. Sistemin üstünlüklərindən faydalan bilmək üçün mobil tətbiq istifadəyə verilmişdir ki, bununla fermerlər avadanlıqları tətbiq üzərindən avadanlıqları işə sala və prosesə nəzarət edə bilirlər. Proses zamanı hər hansı bir nasazlıq meydana gələrsə tətbiq istifadəçiyə dərhal məlumat ötürür. [10].

İOT texnologiyası həmçinin mal-qaranı izləmək üçün istifadə edilir. Fermerlər heyvan sürüsünün yerini rahatlıqla tapa və onların ətrafındakı təhükəli faktorları tez müşahidə edə bilər. Həmçinin, heyvanların yem istehlakını, onların sağlamlığı üçün vacib olan ünsürləri də müşahidə etməyə imkan verir ki. Bir sözlə, bu yenilikçi texnologiya səmərəliliyi artırmaq və təsərrüfatı idarə etməsini ən optimal şəraitdə həyata keçirməyə imkan verən bir vasitədir.

İstixanalar ətraf mühitin parametrlərinə əl müdaxiləsi və ya mütənasib nəzarət mexanizmi ilə nəzarət edir. Bu üsullar daha az effektivdir, çünki əl ilə müdaxilə istehsal itkisi, enerji itkisi və əmək xərcləri ilə nəticələnir. Ağıllı istixana IoT-nin köməyi ilə dizayn edilə bilər. Bu dizayn iqlimi ağıllı şəkildə izləyir və idarə edir və əl ilə müdaxilə ehtiyacını aradan qaldırır.

Dron texnologiyası. Dron anlayışı ingilis sözü olan (drone) sözündən olub mənası pilotsuz uçuş aparatıdır. Dronlar davamlı kənd təsərrüfatına nail olmaq üçün qarşıya qoyulan məqsədlərin açarlarından biridir. Kənd təsərrüfatında relyef şəraitinin mürəkkəb olması səbəbi ilə insanların və nəqliyyat vasitələrinin kənd təsərrüfatı sahələrinə daxil ola bilməməsi, kənd təsərrüfatı maşınlarının istehlak etdiyi yanacaqlara çəkilən xərclər, dərmanların ətraf mühitə vurduğu zərərlər, insan əməyinə əsaslanan dərman səpiminin bərabər şəkildə həyata keçirilə bilməməsi, insan sağlamlığı üçün təhlükəli vəziyyətin yaranması və bu kimi bir çox problemlər baş verə bilər. Belə problemləri həll etmək üçün istifadə edilən avtonom dronlar vasitəsilə səpmə prosesi zamanı ənənəvi üsula nisbətən preparatlara 35-40 faiz qənaət etmə ehtimalının olduğu məlumdur [5].

Müasir dövrdə dronlar digər sahələrdə olduğu kimi kənd təsərrüfatında da istifadə edilməyə başlanmışdır. İlk dəfə 2000-ci ildə Yaponiya şirkəti olan Yamaha R-50 adlı kənd təsərrüfatı məqsədli dron texnologiyasını istehsal etmişdi.

Dron texnologiyası ərazi haqqında məlumatların daha asan bir şəkildə toplanmasına, insan əməyini azaldaraq vaxta qənaət etməyə, kənd təsərrüfatı maşınlarının fəaliyyətinin məhdud olduğu ərazilərdə fəaliyyəti bərpa etməyə, enerji və pestisidlərə qənaət etməyə, ətraf mühitə vurulan zərəri azaltmağa imkan verir. Dronların gətirdiyi üstünlüklər ilə birgə məhdudiyyətləri də vardır: hava şəraiti pis olduqda tətbiq edilməsi mümkünsüz olması, bateriya ilə işləməsi və enerjinin tez tükənməsi ən böyük məhdudiyyətlərindəndir [6].

Dronların tətbiqi ətraf mühitə vurulan zərəri azalda bilər. Dronlar yüksək ayırdetmə kameraları vasitəsilə əkin sahələrini skan edərək bitki sağlamlığı haqqında ətraflı məlumat verə bilər. Bu məlumatla bitkilərin ehtiyaclarına uyğun olaraq su, gübrə və pestisidlərin istifadəsini optimallaşdıraraq lazımsız istifadə və dolayısıyla ətraf mühitin çirklənməsi azaldıla bilər. Pilotsuz təyyarələr torpağın vəziyyəti haqqında ətraflı məlumat verməklə eroziya riskini azaltmağa kömək edə bilər. Bu, torpaq və su ehtiyatlarının qorunmasına kömək edir.

Bütün bunlarla yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, dron texnologiyasının tətbiqi bir çox problemlərlə üzləşə bilər. Dronlar çox vaxt qiyməti olduqca bahadır ki, bu işə kiçik fermerlər üçün onlara çatmağı çətinləşdirə bilər. Avadanlığın saxlanması, proqram təminatının yenilənməsi və işçilərin təlimi kimi davamlı xərclər də var. Orta kənd təsərrüfatı dronunun qiyməti marka, model, xüsusiyyətlər və əlavə avadanlıqdan asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, qabaqcıl sensorlarla təchiz edilmiş və uzun uçuş müddəti olan bir kənd təsərrüfatı pilotsuz təyyarəsi çox vaxt daha yüksək qiymətə satılacaq, daha əsas xüsusiyyətlərə malik olanlar isə daha sərfəli ola bilər. Orta hesabla kənd təsərrüfatı dronun qiymətinin 10000-20000 dollar arasında olduğunu deyə bilərik, lakin bu qiymətlər dəyişə bilər. Bu kimi texnologiyadan istifadə edən kiçik təsərrüfata malik olan fermer istehsal etdiyi məhsulun qiymətin üzərinə təbii ki, vəsaitin dəyərini də qoymaq məcburiyyətindədir. Belə olan halda isə onun məhsulu bazarda daha baha qiymətə olacaq ki, bu da onun məhsullarının satışını nisbətən azaldacaq.

Dronların dəyərinin və ona çəkilən xərclərin yüksək olması yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi kiçik təsərrüfata malik olan fermerlərə sərf etmir. Ancaq bəzi tədbirlər görməklə bu problemi nisbətən aradan qaldırmaq olar. Texnologiyaların birgə istifadəsi fermerlərin üzərinə düşən yükü azalda bilər. Xüsusilə bu kiçik təsərrüfat subyektləri üçün daha əlverişlidir. Bununla yanaşı, bu kimi innovativ texnologiyaların kənd təsərrüfatında tətbiqini stimullaşdırmaq məqsədilə hökumətlər tərəfindən tədbirlər görülür, güzəştlər edilir.

Azərbaycan Respublikasında aqrar sektorda təsərrüfat fəaliyyəti zamanı fermerlərin müasir dövrün texnologiyalarından istifadə etməsini təşviq etmək üçün hökumət tərəfindən bu istiqamətdə dövlət siyasəti aparılır. Mövcud subsidiya qaydalarına nəzər yetirdikdə görmək mümkündür ki, intensiv bağlar üçün suya qənaət etməyə imkan verən müasir suvarma sistemlərinin tətbiqi davamlı inkişaf məqsədilə qarşıya şərt olaraq qoyulmuşdur. Ölkədə əkin sahələrinin 75 min hektarında innovativ əsaslı suvarma infrastrukturunu qurulmuşdur ki, bu suvarma sistemlərinə çəkilən xərcin 40 faizini dövlət həyata keçirmişdir. 2020-ci il üzrə bu məqsədlə 20.5 milyon manatlıq güzəşt tətbiq edilmişdir. Bununla yanaşı, aqrar sektor yönümlü dronların, innovativ avadanlıqların və ağıllı idarəetmə üzrə texnoloji avadanlıqların satışı üzrə dövlət tərəfindən 40% güzəşt tətbiq edilir [2].

Dronlardan səmərəli istifadə etmək üçün təlim keçmiş işçilər tələb olunur. Bu təlim məlumatların təhlili və qərar qəbul etmə proseslərini, eləcə də əməliyyat bacarıqlarını əhatə etməlidir. Təlimsiz işçilər dronu effektiv idarə edə bilməz və məhsuldarlığın itirilməsi ilə nəticələnə bilər. Məlumatların toplanması, təhlili və qərarların qəbul edilməsində çatışmazlıqlar kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının effektivliyini azalda bilər. Dronlardan istifadə xüsusilə əkin sahələri üzərində uçarkən təhlükəsizlik riskləri yarada bilər. Təlimsiz personal ətrafdakı insanlara və ya əmlaka zərər verə bilər və ya dronu idarə etməkdə çətinlik çəkə bilər ki, bu da ciddi qəzalara səbəb ola bilər.

Bu səbəblərə görə, dron texnologiyasından kənd təsərrüfatında səmərəli istifadə oluna bilməsi üçün kadrların adekvat təlim alması vacibdir. Təlim keçmiş kadrlar dronu təhlükəsiz idarə edə, səmərəli əməliyyatlar həyata keçirə və dəqiq məlumatlarla daha yaxşı qərarlar verə bilər.

Məsələn, ölkəmizdə 2021-ci ildə İsmayilli rayonunda kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan şəxslərin dron texnologiyasının üstünlüklərindən faydalana bilməsi üçün Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin və Steam Azerbaijan layihəsinin təşkilatçılığı ilə israilli mütəxəssislər tərəfindən "Dron idarəedilməsi və dəqiq aqronomluq" adlı təlim keçirilmişdi. Təlimin həyata keçirilməsinin məqsədi dron texnologiyasını kənd təsərrüfatında tətbiqi ilə dayanıqlı inkişafa gedən yolu daha sürətləndirməkdir. Dronlar əkinləri pestisidlər və ya gübrələrlə səpmək üçün istifadə oluna bilər ki, bu da əllə çiləmə ehtiyacını azaldır və fermerlərin kimyəvi maddələrə məruz qalmasını minimuma endirir. Bununla yanaşı, Pilotsuz uçuş aparatları böyük əraziləri ənənəvi üsullardan çox daha sürətli əhatə edə bilər, vaxta qənaət edir və fermerlərin əmək xərclərini azaldır.

Bununla yanaşı, fermerlərin bir-birləri ilə müzakirə apara biləcəyi qrupların yaradılması da fermerlərin innovativ texnologiyaları necə istifadə etmək lazım olduğu haqqında məlumatları bölüş-

məyə imkan verəcək. Müasir dövr elədir ki, məsafə fərqi baxmayaraq dünyanın o başından bu biri başına hər hansı məlumatı bir şəxs digər şəxsə rahatlıqla anında internet vasitəsilə ötürə bilər.

Bugün bir çox sosial şəbəkələrdə fermerlər arasında belə qrupların, forumların yaradıldığını müşahidə etmək mümkündür. Burada onlar internet şəbəkəsi vasitəsilə təcrübələrini bir-birləri ilə paylaşır, hər hansı bir çətinliklə qarşılaşdıqda müzakirə edib kömək göstərirlər.

Blokçeyn texnologiyası Blokçeyn, kriptovalyutaların əsaslandığı bir texnologiya kimi sistem üzərindən dələduzluğu, sistemi qırmağı, oğurluğu və onu dəyişməyə cəhdi mümkünsüz hala gətirən, bu cür hallara qarşı sədd rolunu oynayan informasiya yadda saxlama sistemidir. İşin idarə edilməsi və müəssisələrin fəaliyyəti üçün vacib olan bu texnologiya inkişafa təkan verən yeniliklərə bir nümunədir [7].

Blokçeyn texnologiyası təkcə maliyyə əməliyyatları üzrə məlumatları yadda saxlamaq üçün istifadə edilməkdən daha çox geniş bir tətbiq sahəsinə malikdir. Məlumatları mərkəzləşdirilməmiş və təhlükəsiz şəkildə saxlamaq və ötürmək qabiliyyəti sayəsində bu texnologiya bir çox müxtəlif sənaye sahələrində istifadə edilə bilər. Onun tətbiq sahəsinə bir çox nümunə gətirə bilərik: səhiyyə sahəsində blokçeyn pasiyentlər haqqında informasiyaların təhlükəsiz şəkildə saxlanması və paylaşılması üçün istifadə edilir. Logistika sahəsində daşımanın yükünü, məhsulun nəzarəti, daşınmaz əmlak ilə bağlı mülkiyyət hüquqlarının qeydə alınması kimi bir çox sahədə blokçeyn texnologiyasının istifadəsi artır. Blokçeyn tərəfindən təmin edilən etibarlılıq və şəffaflıq bu texnologiyanın bir çox sektorlarda səmərəli istifadəsinə imkan verir.

Bu cür sahələrdən biri də kənd təsərrüfatıdır. Kənd təsərrüfatında blokçeynin tətbiqinə baxdıqda isə bazarın səmərəliliyini artıran, qida təhlükəsizliyinə imkan verən, müəyyənizlikləri və ortaya çıxan risk faktorlarını minimuma endirən e-kənd təsərrüfatı olaraq özünü biruzə verir. E-kənd təsərrüfatı bütün bu sadalanan faydaların əldə edilməsi üçün məlumat mübadiləsinə, paylaşılmasına əsaslananmaqdadır [5].

Məsələn, ölkəmizdə blokçeyn texnologiyasının üstünlüklərindən kənd təsərrüfatında istifadə edilərək, toxumların sertifikatlaşdırılması həyata keçirilmişdir. Bu sertifikatlaşdırma Aqrar Xidmət Agentliyi tərəfindən standartlara uyğun olmayan, məhsulyi bilinməyən toxumların istifadəsinin qarşısını almaq məqsədilə həyata keçirilir. Blokçeyn texnologiyasına tətbiqi nəticəsində toxum kisələrinin üzərində QR kodu vardır. Fermer bu kodu öz smartfonunda oxudaraq və yaxud toxum.info.az saytında müvafiq xanaya etiket nömrəsini qeyd edərək toxumun keyfiyyəti barədə asanlıqla məlumat əldə edə bilər [12].

Blokçeyn texnologiyasının kənd təsərrüfatında tətbiqi zamanı da bir sıra problemlər meydana gələ bilər. Bu problemlər yuxarıda İOT və Dron texnologiyalarında da özünü biruzə verən maliyyə, işçilərin bu barədə məlumatlılığı və s. problemlərdir. Bütün bunlarla yanaşı insanlar bəzən hər hansı bir yeni addıma qarşı proteksionist reaksiya ilə yaxınlaşırlar. Yeni texnologiyaların gətirdiyi dəyişikliklər insanlarda qeyri-müəyyənlik və narahatlıq yarada bilər. Bu, yeni texnologiyaların qəbulunu çətinləşdirə bilər. Belə vəziyyətlərin öhdəsindən gəlmək üçün kənd təsərrüfatında yeni texnologiyaların tətbiqini təşviq etmək üçün maarifləndirmə və məlumatlandırma tədbirləri görülməlidir. Əlavə olaraq, yeni texnologiyaların sektora faydalarını vurğulamaq və mövcud struktur problemlərini həll etmək üçün dəstəkləyici siyasətlərin həyata keçirilməsi vacib ola bilər.

Blokçeynin faydaları:

1. Şəffaf və Etibarlı Qeydlər: Blokçeyn Aqrar sektorda məhsulların istehsal prosesindən tutmuş, daşınmasına, saxlanmasına və istehlakına qədər olan bütün mərhələlərdə informasiyaların düzgün bir şəkildə qeydini təmin edir. Bununla da məhsulların haradan gəldiyi, necə istehsal olunduğu və necə emal edildiyi barədə şəffaf məlumat qarşı tərəfə ötürülə bilər.

2. Saxtakarlığın qarşısının alınması: Blokçeyn məhsulların saxta olub olmadığını müəyyən etməyə kömək edə bilər. Məhsulların qeydləri blokçeyndə saxlandığı üçün məhsulların saxta olub-olmaması asanlıqla aşkar edilə bilər.

3. **İzləmə:**Blokçeyn kənd təsərrüfatı məhsullarını tədarük zənciri boyunca nəzarətə imkan verir. Bu yolla qida təhlükəsizliyi və keyfiyyəti artırıla bilər.

Kənd təsərrüfatında blokçeyn texnologiyasından istifadə ekoloji cəhətdən təmiz iqtisadiyyata töhfə verə bilər. Bu texnologiya kənd təsərrüfatı istehsalı proseslərinə nəzarəti və idarə etməyi asanlaşdırır, istehsaldan istehlakçıya qədər olan prosesləri şəffaf edir. Bundan əlavə, blokçeyn kənd təsərrüfatı məlumatlarının daha effektiv şəkildə idarə olunmasına və paylaşılmasına imkan verir ki, bu da innovasiyaları və ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrin yayılmasını təşviq edə bilər. Blokçeyn vasitəsilə istehsalçılar məhsullarını birbaşa istehlakçılara çatdırmağa və qiymətlərini təyin edə bilərlər. Bu, daha ədalətli bazar strukturu yaratmağa kömək edə bilər. Bununla belə, blokçeyn texnologiyasının tətbiqində bəzi çətinliklər var və bunların aradan qaldırılması üçün müvafiq siyasət və qaydalar hazırlanmalı, infrastruktur gücləndirilməli və təlim işləri aparılmalıdır. Bu yolla kənd təsərrüfatında blokçeyn texnologiyasının tətbiqi ekoloji cəhətdən təmiz iqtisadiyyata töhfə verə bilər.

Ağıllı Kənd. Bu konsepsiya kənd yerlərində yaşayan insanların həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq və davamlı inkişafı təmin etmək məqsədilə rəqəmsal texnologiyaların tətbiq edilməsidir. Ağıllı kəndlər kənd yerlərində yaşayan insanlara bir çox faydalar gətirə bilər:

Daha yaxşı infrastruktur: Ağıllı kəndlər yüksək sürətə malik olan internetdən istifadəyə əsaslanır ki, bununla da əhali daha rahat şəkildə ünsiyyət qura və informasiya mübadiləsi apara bilərlər. Bu isə rəqəmsal infrastrukturun keyfiyyətindən bizə xəbər verir.

Effektivlik: Ağıllı kəndlərdə İOT əsaslı texnologiyaların kənd təsərrüfatında tətbiqi geniş əhatə dairəsinə malikdir ki, bununla da fermerlər İOT ilə əldə etdikləri məlumata uyğun olaraq fəaliyyətlərini davam etdirə və məhsuldarlığı artırma, resurslardan daha səmərəli şəkildə istifadə edə bilərlər.

Ekoloji Davamlılıq: Yaşıl iqtisadiyyatın böyüyüb inkişaf etdiyi bir dövrdə ağıllı kəndlərdə ətraf mühitin qorunması üzrə təcrübələrin qəbulu gözlənilən haldır. Yaşıl inkişaf tullantıların azaldılması, təbii ehtiyatlardan düzgün istifadə edilməsi kimi məsələlərdə mühüm addımlar atmağa imkan verir.

Səhiyyə xidmətlərinə çıxış: Ağıllı kəndlərdə teletibb texnologiyasının tətbiqi ilə sakinlərə uzaqdan xidmət göstərmək mümkün olacaq. Bu elə bir texnologiyadır ki, səs və ya şəkil atmaqla həkimlə xəstə arasında ünsiyyət daha rahat qurula biləcək. Bəzən elə olur ki, müalicədən sonra xəstənin yenə şikayətləri davam edə və yaxud hər hansı bir sualı yarana bilər. Bu texnologiya bütün bu məsələlərə həll yolunu tapır.

Təhsil imkanları: Ağıllı kəndlərdə onlayn təhsil imkanları təklif oluna bilər ki, bu da xərcə və vaxta qənaət etməyə, daha çox insanı əhatə edə bilməyə imkan verəcəkdir.

İqtisadi İnkişaf: Ağıllı kəndlərdə yeni texnologiyalar tətbiq edildiyindən, fermerlər yeni texnikalar haqqında məlumatsız olduğundan peşəkara ehtiyac duyulur. Buraya peşəkarlar cəlb etməklə yeni iş mühiti formalaşmış olacaq ki, bu da iqtisadiyyatın inkişafına təkan verəcək.

Bütün bunlarla yanaşı, Ağıllı kənd konsepsiyasının tətbiqi zamanı bəzi çətinliklər ola bilər:

Ağıllı kənd layihələrinin həyata keçirilməsi ümumiyyətlə yüksək xərc tələb edir. Kənd yerlərində büdcələrin məhdud olması bu cür kəndlərin qurulması məsələsinin öhdəsindən gəlməyəcəyi proqnozlaşdırıla bilən bir haldır. Həll yolu kimi layihələrin mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi və dövlət-özəl sektor əməkdaşlığından faydalanmaq tövsiyə oluna bilər.

Bəzi kənd sakinləri yeni texnologiyalara adaptasiyada çətinlik çəkə bilər. Bu cür problem texnologiya təhsili və təlimlər vasitəsilə aradan götürülə bilər. Ağıllı kənd texnologiyalarından istifadə kənd sakinlərinin maarifləndirilməsini tələb edir. Bu, müəyyən çətinliklər yarada bilər, lakin bu, təhsil proqramları və maarifləndirmə kampaniyaları vasitəsilə aradan qaldırıla bilər.

"Ağıllı kənd" layihəsinin əsas məqsədi, kəndlərdə yaşayan insanların həyat səviyyəsini yaxşılaşdırmaq və urbanizasiya prosesinin qarşısını almaqdır. Bugün əksər ölkələrdə bir çox insan daha yaxşı həyat tərzini, iş axtarmaq məqsədilə kəndlərdən böyük şəhərlərə köç edir. Bu proses özü ilə

bərabər ekoloji, iqtisadi və siyasi problemlər doğurur. Buna görə də hətta demək olar ki, bugün ağıllı kənd konsepsiyasının tətbiqi bir seçim yox, zərurətdir.

Ağıllı kənd konsepsiyası niyə zərurətdir deyirik, nəyə görə tətbiqi vacibdir? Ağıllı kənd strategiyalarına olan ehtiyac dünyada getdikcə artan qlobal problemlər ilə və bu problemlərin həlli üçün kənd yerlərinin də həll yoluna uyğunlaşması ilə bağlıdır. Bu problemlərdən bəziləri aşağıdakılardır:

- kənd yerlərində əhalinin şəhərlərə axın etməsi ilə bağlı olaraq əhali sayının azalması;
- kəndlərdə iş yerlərinin az olması, infrastrukturun imkan verməməsi;
- təbii ehtiyatlardan səmərəli şəkildə idarə edilməməsi;
- təhsil və səhiyyə xidmətlərinin arzu edilən səviyyədə olmaması;

Ağıllı kənd strategiyasının keçirilməsinin əsas məqsədi kənd icmalarını gücləndirmək və onlara gələcək çətinliklərə hazır olmaqda yardım etməkdir ki, bu da kənd yerlərində yaşayanların rifahının artırılmasına xidmət edir [3].

Azərbaycan Respublikasının 44 günlük müharibə zamanı Müzəffər Ordumuzun səyi nəticəsində işğaldan azad edilən Zəngilan Rayonunun Ağal kəndində ağıllı kənd konsepsiyası tətbiq edilmişdir. Bu layihə ölkəmizdə ilk dəfədir ki, həyata keçirilir və Zəngilan rayonunun Birinci Ağal, İkinci Ağal və Üçüncü Ağal kəndlərini əhatə edir. Layihənin əsas hissəsi Ağıllı kənd təsərrüfatı sistemidir. Burada müasir suvarma sistemləri və alternativ enerjiden istifadə məsələsi ön planda tutulmuşdur. Təsərrüfatda müasir informasiya və kommunikasiya texnologiyalarından (İKT) istifadə olunması ilə fermerlərin daha düzgün qərarlar qəbul etməsi, dəqiq idarəçilik, təbii ehtiyatların daha səmərəli istifadəsi mümkün olacaq. Bugün qlobal səviyyədə kənd təsərrüfatı sahəsinə diqqət yetirsək görürük ki, inkişaf etmiş ölkələrdə kənd təsərrüfatına əl əməyindən istifadə azalmış, innovativ texnologiyalar nəticəsində məhsuldarlıq artırılmış, vaxta qənaət edilmişdir. Bütün bunları həyata keçirərkən belə, ətraf mühiti amili diqqət mərkəzində saxlanılmışdır. Ağıllı kənd layihəsi də bütün bunları özündə ehtiva edərək, insanların həyat tərzini yaxşılaşdıracaq, yaşıl inkişaf yönümlü kənd təsərrüfatının inkişafına təkan verəcəkdir.

Bərpa olunan enerjiden istifadə. Artan qaz emissiyalarının qarşısını almaq üçün və kənd təsərrüfatında ətraf mühitə zərər vuraraq gördüyümüz hər hansı bir işi alternativ yollarla həll edə bilərik. Kənd təsərrüfatında alternativ enerji istifadəsi kənd təsərrüfatı əməliyyatlarının enerji ehtiyaclarını ödəmək üçün bərpa olunan və davamlı enerji mənbələrindən istifadəni nəzərdə tutur. Bu, günəş enerjisi, külək, geotermal enerji kimi təbiət dostu metodlardan istifadə etməklə mümkündür. Məsələn, kənd təsərrüfatında zərərli həşəratlarla mübarizədə adətən kimyəvi maddələrdən istifadə edilir. Lakin, müasir dövrdə günəş enerjisindən istifadə edilərək alternativ enerji ilə işləyən gündüzlər batareyaya yığan, gecələri isə ancaq zərərverici həşəratları məhv edən və bu funksiyanı yerinə yetirərkən kimyəvi maddələrdən fərqli olaraq ətraf mühitə zərər verməyən işıq tələləri hazırlanır. Bu həşərat tələsi günəşin gücündən istifadə edərək, ekoloji cəhətdən təmiz şəkildə bitkiləri zərərvericilərdən qorumağa kömək edir.

Bərpa olunan enerjiden istifadə qalıq yanacaqlardan istifadə ilə müqayisədə daha az istixana qazı emissiyaları yaradır. Bu, kənd təsərrüfatının ətraf mühitə təsirini azaltmağa, iqlim dəyişikliyini yumşaltmağa və təbii ehtiyatları qorumağa kömək edir. Bununla yanaşı, təsərrüfatda öz enerjisini yaratmaqla fermerlər xarici enerji mənbələrindən asılılıqlarını və enerji bazarında qiymət dalğalanmalarını azalda bilərlər. Bu, kənd təsərrüfatı əməliyyatları üçün daha çox enerji təhlükəsizliyi və sabitliyi təmin edir. Məsələyə bu baxış bucağı ilə də baxmaq olar ki, artıq davamlı inkişaf konsepsiyasının təsiri ilə insanlar ətraf mühitin qorunması məsələsinə müsbət reaksiya verirlər. Kənd təsərrüfatında alternativ enerjiden istifadə davamlı əkinçilik təcrübələrini təşviq edir və ətraf mühitin mühafizəsinə sadıqlığını nümayiş etdirir. Bu, fermerlərin və onların məhsullarının bazarda nüfuzunu

artıra bilər. Sözsüz ki, sonuncu qyed edilən məsələ tam şəkildə özünü əks etdirmir. Ancaq hazırkı vəziyyət, insanların düşüncələrinin dəyişməsi gələcəyin bu istiqamətdə olacağını göstərir.

Kənd təsərrüfatında alternativ enerjidən istifadənin əhatə dairəsi yüksəkdir. Qapalı ərazilərdə həyata keçirilməli olan əkinçilik təcrübələrində davamlı təmiz hava mütləqdır. Havalandırma yayda yüksək temperatura nəzarət etmək, qış aylarında isə nisbi rütubət və karbon dioksid konsentrasiyasını məqbul səviyyədə saxlamaq üçün istixana içərisindəki havanın xarici hava ilə əvəz edilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Havanın hərəkəti də bitki tənəffüsünü yaxşılaşdırmağa kömək edir. Bu məqsədlə Taylandda qurulan istixanada üç sabit cərəyan ventilyatoru quraşdırılıb. Aşağı gərginlik həddi olan ventilyatorlar 50W quraşdırılmış gücə malik günəş paneli ilə effektivdir istifadə oluna bilmişdir [8].

Azərbaycan Respublikası bərpa olunan enerji potensialından istifadə edən ölkələr sırasındadır. Quba rayonunda müasir texnologiyaların tətbiq edildiyi ağıllı bağ yaradılmışdır. Burada həyata keçirilən təsərrüfat fəaliyyəti tamamilə avtomatlaşdırılmış vəziyyətdədir. Burada qazılan artezian quyusunun çalışması üçün günəş panellərindən əldə edilən enerji hesabına təmin ediləcək. Həmçinin, idarəetmə avtomatlaşdırılmış vəziyyətdə olub, mərkəzi xəbərdarlıq sistemi qurulmuşdur. İOT texnologiyasının faydalarından istifadə edilərək qurulan sistem vasitəsilə ağacların suya, gübrəyə olan ehtiyacı və xəstəliklər barədə hər hansı bir informasiya dərhal bu mərkəzə yönləndiriləcək. Bütün bu tədbirlər nəticəsində məhsul itkisini azalacaq, məhsuldarlıq isə artacaqdır. Alternativ enerjidən istifadənin faydaları olduğu qədər, onun istifadəsi zamanı bir sıra çətinliklər baş verə bilər:

Asılılıq: Bərpa olunan enerji mənbələri hava şəraitindən asılıdır. Bu vəziyyət enerji tələbatının ödənməsində dəyişkənliyə səbəb olur ki, bu da kənd təsərrüfatının tələbatına uyğun gəlmir. Tutaq ki, fermer əkin sahəsinin suvarılmasını günəş panelinə əsaslanan sistem üzərindən həyata keçirir. Təbii ki, bitkilərin də suvarma qrafiki vardır. Əgər hava şəraiti bitkilərin suvarılma tələbatına uyğun olmasa, yəni hava buludlu olarsa yaranan bu situasiya bitkilərin məhsuldarlığına mənfi təsir edə bilər.

Texniki Çətinliklər: Bugün dünyanın əksər ölkələrində alternativ enerji sistemlərinin mövcud kənd təsərrüfatı infrastrukturunu ilə inteqrasiyası mürəkkəb ola bilər və xüsusi texniki bilik tələb edə bilər. Hələ də dünyanın bəzi ölkələrində kənd təsərrüfatı ənənəvi üsuldan istifadə edilir və ya qismən avtomatlaşdırılmış vəziyyətdədir.

Xərclərin yüksək olması: Təsərrüfatlarda bərpa olunan enerji sistemlərinin qəbulu çox vaxt avadanlığın alınması və quraşdırılması üçün yüksək ilkin xərclərə səbəb olur.

Qısa Tədarük zənciri. Məhsulun istehsalı ilə onun satış sahəsi arasındakı məsafənin uzun olması bir çox problemlərə səbəb olur. Məhsulun daşınması daha çox vaxt alır ki, bu zaman çərçivəsində məhsulun keyfiyyəti dəyişmə ehtimalı yarana bilər. Bununla yanaşı, nəqliyyat vasitəsi daha çox məsafə qət edir ki, bu da ətraf mühit üçün zərərli olan karbon qazı emissiyalarının artmasına səbəb ola bilər.

Qısa tədarük zənciri istehsalçı ilə istehlakçı arasında məsafənin və vasitəçinin az olduğu və yaxud vasitəçinin olmadığı bir modeldir. Bu model imkan verir ki, istehsalçı özü birbaşa bazara çıxış etsin, müştəriylə əlaqə yaratsın. Bu isə imkan verir ki, fermer öz biznesi və təcrübəsi haqqında daha ətraflı məlumat təqdim edərək, öz reputasiyalarını və müştərilərin saxlanmasını artırsın və sədaqət yaratsın. Bu, həm də satınalma qərarlarının qəbulunu asanlaşdırır. Malların daşınması zamanı məsafənin qısa olması konservantlardan və dondurucudan istifadə ehtiyacını azaldır ki, bu da müştərilərin daha keyfiyyətli məhsul ilə təmin edilməsinə gətirib çıxarır. Həmçinin, yaranan ərzaq itkisi və utilizasiya xərcləri azalmış olur.

Aradan vasitəçinin qaldırılması həm istehsalçı üçün həm də istehlakçı üçün qazanc baxımından müsbət rol oynayır. Belə ki, qısa tədarük zənciri modelinə uyğun tədbir görülməsi nəticəsində fermerin məhsulu ucuz qiymətə alınmayacaq, bununla yanaşı bir sıra xərclərinə də qənaət etmiş olacaq. İstehlakçı isə süni qiymət artımından xilas edilmiş olacaq. Bu modelin ətraf mühitin qorunma-

sına nə qədər faydalı olduğu məsələsinə gəldikdə isə enerji, nəqliyyət xərcləri və karbon qazı emissiyalarını azaldaraq davamlı inkişafa aparən ən qısa logistik model məhz budur.

Azərbaycan Respublikasında qısa tədarük zəncirinə ən gözəl nümunə “Kənddən Şəhərə” layihəsidir. Bu layihə Aqrar Tədarük və Təchizat ASC tərəfindən həyata keçirilir. Bu cür tədbirlər yerli iqtisadiyyatı dəstəkləyir və istehlakçılara təbii, təzə və yerli məhsullara çıxış imkanı verir. O, həmçinin kəndliləri və şəhər sakinlərini bir araya gəlməyə və sosial qarşılıqlı əlaqədə olmağa təşviq edir. Bu yarımkaşalar əkin-biçin vaxtı və bayram ərəfələrində daha çox həyata keçirilir.

Bu yarımkaşalarda fermerlərin iştirakını təşviq etmək üçün onlar üçün ödənişsiz edilmiş, bununla yanaşı satış üçün lazım olan avadanlıqlarla, piştaxtalarla təmin edilmiş və onlara logistik dəstək göstərilmişdir. Bu tədbirlərin həyata keçirilməsində məqsəd süni qiymət artımının qarşısını almaqdır. Fermerlərə göstərilən bu dəstək, ölkəmizdə kiçik və orta ölçülü fermer təsərrüfatlarının inkişafını dəstəkləməklə yanaşı, regionlarda yaşayan əhəlinin sosial rifahını da artırmağı qarşısına məqsəd olaraq qoymuşdur. Bu dəstəyə əlavə olaraq, satış mərkəzləri yalnız fermerlər üçün deyil, habelə paytaxt sakinləri üçün də çox əlverişlidir. Burada satılan məhsulların qiymətləri digər bazar və mağazalardakılara nisbətən daha münasibdir, buna görə də insanlar təbii və yerli məhsullara üstünlük verir və “Kənddən Şəhərə” satış mərkəzlərinə marağ artır [14].

Qısa Tədarük zəncirinin inkişaf etdirilməsi məqsədi ilə ölkəmizdə həyata keçirilən tədbirlərdən biri də regionlarda bazarların qurulmasıdır. Ölkəmizdə bu istiqamətdə görülən ən mühüm tədbirlərdən biri də 2017-ci ildə istifadəyə verilən Şəmkir Səbətə ticarət mərkəzidir. Şəmkir rayonunun Çinarlı bələdiyyəsinin “Çinarlı qəsəbə” MMC-nin nəzdində təsis etdiyi “Şəmkir Səbətə” kənd təsərrüfatı məhsullarının satışını həyata keçirilir. Fermerin məhsulu istehsal etdikdən sonra qarşılaşdığı problemlərdən biri məhsulunu bazara çıxarma problemidir. Bəzən məhsul bazara çıxarılan qədər xarabə ola bilər. Məhsul itkisi yaranır. Bu kimi yerli bazarların yaradılması, fermerə daha da yaxın olması məhsul itkisini azaltmağa imkan verir. Burada 5 ədəd soyuducu anbarlar inşa olunub. Bu istiqamətdə aparılan tədbirlər ilə qiymətlərin süni artımının qarşısı da alınmış olur ki, bununla da əhəlinin alıcılıq qabiliyyəti yüksəlir, milli iqtisadiyyata təkan verir. Rayon sakinlərinin öz həyatlarını sahələrində yetişdirdikləri məhsulun bazara çıxarılması üçün olduqca münasib şərait yaradılıb [11].

Aqrar sektorda innovativ yanaşmalarda problemlər və həlli yolları

Kənd təsərrüfatında müasir texnologiyalardan, innovativ yanaşmalardan istifadə edilərkən bir sıra problemlər meydana gələ bilər:

1. Uyğunlaşma. Bəzən insanların aqrar sektorda eləcə də, digər sahələrdə yeniliklərə uyğunlaşması müəyyən bir vaxt çərçivəsində baş verir. Bir qrup insanlar həmişə innovativ tədbirlərə qarşı proteksionist bir reaksiya ilə qarşı çıxırlar. Bu problem daha çox insanların məhdud informasiyaya malik olması, etibar etmə və risk amili ilə daha çox əlaqəlidir. Bu problemin qarşısı insanlara təlim vasitəsilə çətdirilib bilər. Bu təlimlərdə yeni texnologiyaların insanlara nə fayda verə biləcəyi, necə həyata keçirilə biləcəyi barədə məlumatlar çətdirilsə insanların fikirlərini müsbət bir şəkildə dəyişə bilər.

2. Xərclərin yüksək olması. İnnovativ texnologiyaların tətbiqi yüksək maliyyə xərci ilə nəticələnə bilər. Bu isə kiçik və orta təsərrüfat fəaliyyəti olan sahibkarlar üçün əlverişli deyil. Bu problem kəndlilər arasında gəlir və məhsulun keyfiyyəti baxımından məhsula olan tələbatə təsir edərək qeyri-bərabərliyə də səbəb olur. Bunun qarşısını almaq üçün dövlət subsidiya və maliyyə dəstəyi həyata keçirir. Hökumətlər kənd təsərrüfatının inkişafı üçün stimullaşdırıcı tədbirlər görürlər: vergi yükünü azaldır, ətraf mühitə daha az zərərli avadanlıqların idxalına, alınmasına güzəştlər edilir. Məsələn, Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsinin 106.1.14-cü maddəyə əsasən kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı ilə məşğul olan hüquqi şəxslərin bu fəaliyyətdən əldə etdikləri mənfəəti - 2014-cü il yanvarın 1-dən 13 il müddətinə vergidən azad edilmişdir [1].

Xərclər, xüsusən də Çin və Hindistan kimi ölkələrin iqtisadiyyatına bənzər inkişaf etməkdə olan ölkələrdə adi fermerlər üçün IoT-nin geniş miqyaslı tətbiqinə həmişə maneə olub. Çoxlu sayda quraşdırılmış qurğu və platformanın yaranmasına, aparat və proqram təminatının qiymətinin sürətlə azalmasına baxmayaraq, burada yüksək keyfiyyətli və yüksək dəqiqlikli sensorlar və cihazlarda başqa bir vəziyyət var [9].

3. İnfrastruktur məhdudiyyətləri. İnnovativ texnologiyaların kənd təsərrüfatında tətbiqi zamanı infrastruktur problemləri əhəmiyyətli problemlər yarada bilər. Məsələn, kənd yerlərində əksər ölkələrdə internet bağlantısı elə də yaxşı deyil. Tarladan süfrəyə qədər kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə bir çox məlumatların qeydə alınması lazım gəlir ki, bu da ötürmə sürəti zəif olan simsiz rabitə texnologiyası ilə həyata keçirilməsi çətin ola bilər. Eyni zamanda, şəbəkə qovşaqlarına enerji paylanması, məlumatların hesablanması, saxlanması və rabitə ilə bağlı olduğundan bu problemin həlli daha vacibdir. Buna görə də mürəkkəb kənd təsərrüfatı tətbiqi mühitlərində texnologiyalar üçün yüksək tutumlu məlumatların və real vaxt rejimində genişzolaqlı rabitə standartlarının hazırlanmasına təcili ehtiyac var [9].

4. Təlim və Maarifləndirmə: İşçilərin yeni texnologiyalardan istifadə ilə bağlı maarifləndirilməsi və ya lazımi səviyyədə öyrədilməməsi problemlərə səbəb ola bilər. Məlumat çatışmazlığının aradan qaldırılması, innovativ texnologiyaların kənd təsərrüfatına tətbiqi ilə gətirə biləcəyi faydalar və real mühitdə tətbiqi ilə bağlı fermerləri məlumatlandırmaq üçün məqsədyönlü səylər tələb edir. Bu, fermerlərə innovativ kənd təsərrüfatı texnologiyalarının dəyər təklifini və səmərəliliyi, məhsuldarlığı və davamlılığını yaxşılaşdırmaq üçün onların əkinçilik təcrübələrinə necə inteqrasiya oluna biləcəyini başa düşməyə kömək edən genişləndirmə xidmətləri, təlim proqramları, nümayiş süljetləri və digər maarifləndirici fəaliyyətlər vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq qeyd edək ki, müasir dövrdə ətraf mühitin qorunması və davamlı inkişaf məqsədilə dünya ölkələrinin bir çoxunda yaşıl iqtisadiyyata keçid baş vermiş və bu istiqamətdə bir çox tədbirlər görülmüş, dövlət siyasəti həyata keçirilmişdir ki, bu sahələrdən biri də kənd təsərrüfatıdır. Bu keçid məhsuldarlığı artırarkən və ərzaq təhlükəsizliyini təmin edərək kənd təsərrüfatı fəaliyyətlərinin ətraf mühitə təsirini azaldan təcrübələrin həyata keçirilməsini nəzərdə tutur.

Bu keçidə nail olmaq üçün dayanıqlı kənd təsərrüfatına sərmayə qoymaq, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəni təşviq etmək, təbii ehtiyatların idarə olunması təcrübələrini təkmilləşdirmək və biomüxtəlifliyin qorunmasını dəstəkləmək vacibdir. Bundan əlavə, fermerlərin davamlı təcrübələr haqqında maarifləndirilməsi və onların lazımi alətlər və texnologiyalarla təmin edilməsi bu prosesdə mühüm addımlardır.

Yaşıl inkişaf ilə bağlı aqrar sektorda həyata keçirilən innovativ yanaşmaların tətbiqi zamanı onun gətirdiyi faydalarla ilə bərabər, həyata keçirilən zaman bir çox çətinliklər də biruzə verir. Bu problemləri həll etmək üçün hökumətlərin, kənd təsərrüfatı təşkilatlarının və texnologiya təminatçılarının dəstəkləyici siyasət və proqramlar yaratmaq üçün birgə işləməsi çox vacibdir. Bunlar yeni texnologiyaların mənimsənilməsi üçün maliyyə stimullarının təmin edilməsinə, təlim və təhsil proqramlarının təklif edilməsinə və ən son innovasiyalara çıxışın asanlaşdırılmasına diqqət yetirməlidir.

Bu çətinliklərə baxmayaraq, kənd təsərrüfatında innovativ yanaşmaların artan məhsuldarlıq, resurs səmərəliliyi və ətraf mühitin davamlılığı kimi potensial faydaları bu maneələrin aradan qaldırılmasını dəyərli edir. Bu çağırışları effektiv şəkildə həll etməklə biz kənd təsərrüfatını transformasiya etmək və gələcək nəsillər üçün ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək üçün innovasiya potensialından tam istifadə edə bilərik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi, Bakı 2000.
2. Fikrətzadə F. & Babayeva V. & Həsənzadə Ə. (Dekabr 2022). "Azərbaycanda kənd təsərrüfatı innovasiyalarının tətbiqinin stimullaşdırılması ." Kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı, N4 (42), 9.
3. V.Ə.Qasımlı, R.Z.Hüseyn, R.F.Hüseynov, R.B.Həsənov, C.R.Cəfərov, A.B.Bayramova. (2022). "Yaşıl iqtisadiyyat". Bakı, "Azprint" nəşriyyatı, 280 səh.
4. Çakmak B., & Mercan E. (2017). Tarımsal Üretimde Örnek Bir Iot Uygulaması Ve Yaşlı Tarım Çalışanlarının İzlenebilirliği. Yaşlı Sorunları Araştırma Dergisi, 10(1), 29-42.
5. İnan M., & Karci A. (2021). Tarımda Ağaç İlaçlamanın Drone'larla Yapılmasında Yeni Bir Yöntemin Geliştirilmesi Ve Uygulanması. Computer Science, 6(2), 72-89.
6. Özgüven M.M., Altaş Z., Güven D., Çam A. (2022). Tarımda Drone Kullanımı Ve Geleceği. Ordu Üniversitesi Bilim Ve Teknoloji Dergisi, 12(1), 64-83.
7. Özyürek H. (2021). Blockchain Teknolojisinin Mevcut Ve Muhtemel Kullanım Alanları. Anadolu Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 22(4), 31-50. <https://doi.org/10.53443/Anadoluibfd.988748>
8. Taşkın O., & Vardar A. (2016). Tarımsal Üretimde Bazı Yenilenebilir Enerji Kaynakları Kullanımı. Uludağ Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi, 30(1), 179-184.
9. Shi X, An X, Zhao Q, Liu H, Xia L, Sun X, Guo Y. (2019). State-of-the-Art Internet of Things in Protected Agriculture. Sensors. 19(8):1833. <https://doi.org/10.3390/s19081833>
10. <https://www.azercell.com/az/about-us/press-releases/news/azercell-biznes-elknin-knd-tsrrefati-sahsin-measir-texnologiyalar-gtirir.html>
11. https://azertag.az/xeber/semkir_sebeti_ticaret_merkezi_istifadeye_verilib-1090623
12. <https://report.az/ask/azerbaycanin-aqrar-sektorunda-blokceyn-texnologiyasi-tetbiq-olun-ub/>
13. <https://arastirma.tarimorman.gov.tr/koyunculuk/Menu/76/Tarim-4-0>
14. <https://www.agro.gov.az/az/news/kendden-sehere-ile-emekdasliq-eden-fermerlerin-sa-y-i-artir>

O.M.Maharramov

master student, Azerbaijan State University of Economics
ORCID 0009-0009-6739-3367

Innovative solutions of the green economy in the agricultural sector

Abstract

The article reflects the issue of creating an agricultural structure aimed at protecting the environment during the production of agricultural products through the economic and political tools of green development implemented within the framework of the Concept of Sustainable Development, which has recently become widespread in the world. Here, the improper use of resources in agriculture occurs for various reasons. the ways of preventing the disruption of the natural balance caused by the coming crop losses are indicated.

The essence of the last generation technologies such as artificial intelligence, blockchain, Internet of Things implemented in the agricultural sector on the way to transition to a green economy are explained and what benefits can be obtained as a result of their application, educational and policy initiatives, regenerative agriculture and the use of renewable energy are commented on. has been done.

In the framework of Green Development, the political instruments that governments should implement are also included, especially the laws and measures adopted in our country, taking into account the environmental factor, are reflected.

Key words: *blockchain, IOT, smart village, agrarian innovation, green development.*

О.М.Магэррамов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
ORCID 0009-0009-6739-3367

Иновационные решения зелёной экономики в аграрном секторе

Резюме

В статье отражена проблема создания аграрной структуры, направленной на защиту окружающей среды при производстве сельскохозяйственной продукции посредством экономических и политических инструментов зеленого развития, реализуемых в рамках Концепции устойчивого развития, получившей в последнее время широкое распространение в мире. При этом нецелевое использование ресурсов в сельском хозяйстве происходит по разным причинам. Указаны пути предотвращения нарушения естественного баланса, вызванного предстоящими потерями урожая.

Объясняется суть технологий последнего поколения, таких как искусственный интеллект, блокчейн, Интернет вещей, внедряемых в аграрном секторе на пути к переходу к зеленой экономике, и какие выгоды можно получить в результате их применения, образовательных и политических инициатив. , регенеративное сельское хозяйство и использование возобновляемых источников энергии.

В рамки «Зеленого развития» также включены политические инструменты, которые должны реализовать правительства, особенно отражены законы и меры, принятые в нашей стране с учетом экологического фактора.

Ключевые слова: *блокчейн, интернет вещей, умная деревня, аграрные инновации, зеленое развитие.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-89-95>

Ə.R.Mirzəməmmədov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ali.mirzamammadov1@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 19.03.2024

The article was received by editorial board on 19.03.2024

Статья принята к печати 19.03.2024

ŞƏHƏRİN MARKALAŞMASININ MAHİYYƏTİ VƏ ŞƏHƏRLƏR ÜÇÜN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Şəhər markalaşması şəhərlərin ictimai qavrayışını artırmaq üçün brendinq və marketing strategiyalarından istifadə kimi müəyyən edilən geniş yayılmış mövzuya çevrilmişdir. Şəhərin markalaşdırılması, maraqlı tərəflərin şüurunda bir şəhər üçün unikal və müsbət şəxsiyyət yaratmaq üçün müxtəlif üsullardan istifadə prosesidir. Şəhər markası şəhərlərə həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa, ziyarətçiləri, investorları və istedadları cəlb etməyə, onların nüfuzunu və rəqabət qabiliyyətini artırmağa kömək edə bilər. Bununla belə, şəhər markasının yaradılması həm də şəhərlərin və onların maraqlı tərəflərinin müxtəlif və dinamik təbiətini nəzərə alan strateji və vahid yanaşma tələb edən mürəkkəb və çətin bir işdir. Bu məqalə şəhər markasının tərifini, məqsədlərini, faydalarını, əhəmiyyətini və onun şəhər inkişafında oynadığı rolu və əsas komponentlərini nəzərdən keçirməklə onun nəzəriyyəsinə giriş təqdim etmək məqsədi daşıyır. O, həmçinin dünyanın hər yerindən uğurlu şəhər markalaşması təcrübələrinin bəzi nümunələrini təqdim edir. Məqalədə belə nəticəyə gəlinir ki, şəhərin markalaşdırılması şəhər inkişafı üçün vacib vasitədir və şəhərlər öz imicini yaxşılaşdırmaq və daha çox ziyarətçi və investor cəlb etmək üçün buna sərmayə qoymalıdırlar.

Açar sözlər: şəhər markalaşması, brendinq, şəhər marketingi, marka, turizm, marketing strategiyası.

GİRİŞ

Son illərdə, markalaşma məkan, bölgə, təyinat, ölkə və şəhər marketing strategiyalarında vasitələrdən birinə çevrilmişdir (Erdoğan, 2019).

Şəhərlər sadəcə fiziki yerlərdən daha çox şeydir; onlar həm də öz şəxsiyyətləri, dəyərləri, hekayələri və obrazları olan sosial, mədəni, iqtisadi və siyasi varlıqlardır. Şəhərlər həm də resurslar, diqqət və qlobal arenada tanınmaq üçün bir-biri ilə davamlı rəqabət aparır. Bu kontekstdə şəhər markalaşması şəhərlərə rəqiblərindən fərqlənməyə və özünəməxsus dəyər təkliflərini hədəf auditoriyalarına çatdırmağa kömək edə biləcək strateji bir vasitə kimi ortaya çıxır. Şəhər markalaşması "vətəndaşların, ziyarətçilərin, şirkətlərin və investorların şüurunda şəhərin unikal şəxsiyyətini gücləndirmək üçün marketing üsullarından istifadə" kimi müəyyən edilə bilər. Turizm bir çox şəhər markalaşması təşəbbüslərinin əsas məqsədini təmsil edir, çünki yerli irsi, mədəniyyəti, infrastrukturunu və abadlığı vurğulayan cəlbedici təsvirin layihələndirilməsi ziyarətçi sayını əhəmiyyətli dərəcədə artırır. Buna, Paris kimi yetkin turizm yerlərindən tutmuş, turizmin təşviqi üçün tarix və müasirliyin qarışığından istifadə edən Bakı kimi inkişaf etməkdə olan şəhərləri misal göstərmək olar.

Şəhərin markalaşması şəhərin saxta və ya səthi imicini yaratmaq deyil, onun orijinal və fərqli xarakterini kəşf etmək, inkişaf etdirmək və ifadə etməkdir.

Qloballaşmanın yüksəlişi və şəhərlər arasında artan rəqabət ilə şəhər markalaşması hər zamankindən daha vacib hala gəlmişdir. Şəhərlər sərmayələri, turistləri və ixtisaslı işçi qüvvəsini cəlb etmək üçün getdikcə daha çox rəqabət aparır və markalaşdırma da bu məqsədlərə nail olmaq üçün vacib vasitəyə çevrilir.

Marka nədir?

Şəhər markalaşmasını aydın başa düşmək üçün ümumilikdə marka konsepsiyasını nəzərdən keçirmək faydalı olar. Beləliklə, “marka”-ın ən çox tanınmış və istinad olunmuş şirkət yönümlü tərifini Amerika Marketing Assosiasiyası tərəfindən tərtib olunmuşdur. Bu tərifə görə marka:

“Bir və ya bir qrup satıcının məhsulunu və ya xidmətini onun rəqiblərindən fərqləndirməsi üçün nəzərdə tutulan ad, termin, işarə, simvol, dizayn və ya onların birləşməsi” (Wood, 2000)

Daha sonra, De Cherbatony və McDonald tərəfindən digər perspektivləri özündə birləşdirən ümumi tərif irəli sürüldü:

“Marka alıcı və ya istifadəçinin ehtiyaclarına ən yaxından uyğun gələn müvafiq, unikal əlavə dəyərlərini qəbul etdiyi və bu unikal dəyərləri rəqabət şəraitində saxlaya bilən məhsul, xidmət, şəxs və ya məkandır.” (Konecnik and Gartner, 2007)

Lakin, bir neçə alim, markaların işarələrlə və əmtəə nişanları ilə məhdudlaşmadığını, onların ticarət markasının “sosial-psixoloji quruluşu” kimi tanınan şeyi təmin etdiyini düşünür (Jacobsen, 2009). Bu baxımdan, müxtəlif alimlərin fikirlərində razılışma var ki, “markaların dəyəri ilk növbədə istehsalçının deyil, istehlakçının şüurundadır” (Anholt, 2007).

Styles və Ambler (1996) tərəfindən brendi müəyyən etmək üçün iki fəlsəfi yanaşma təklif edilib. Məhsul-plus yanaşması kimi tanınan birinci yanaşmada marka identifikator kimi qəbul edilir. Bu o deməkdir ki, markalaşma mahiyyətə yeni məhsulun hazırlanmasında son proses kimi nəzərdən keçirilir.

Vahid perspektiv adlanan ikinci yanaşma isə markanın özünə fokuslanır, marketing qarışığı əvvəlcədən müəyyən edilmiş hədəf qruplarının ehtiyac və istəklərinə uyğunlaşdırılır (Wood, 2000).

Reklam markalaşmanın bir hissəsi olsa da, markalaşma özündə reklamdan daha çox şeyi birləşdirir. Markalaşmanın əsas məqsədi bazarda sadıq müştəriləri cəlb edən və saxlayan güclü, fərqli bir məhsulun yaradılmasıdır. Bununla belə, markalaşma məhsul və ya xidməti rəqiblərdən fərqləndirməklə yanaşı, həm də, istehlakçıların davranışlarına təsir edəcək dəyərləri və inancları əks etdirmək məqsədi daşıyır (Taşcı və Kozak, 2006). Bu, imicin təkmilləşdirilməsi və ya dəyişdirilməsi ilə bağlıdır. Nəticə etibarilə, markalaşma, bütün digər marketing təşəbbüslərinin olduğu kimi, hərtərəfli, davamlı bir proses kimi nəzərdən keçirilməlidir (Kavaratzis, 2007).

Şəhərin markalaşması

Məkanlar mürəkkəbdirlər və buna görə də, tək bir məhsul kimi deyil, müxtəlif assosiasiyaların, xidmətlərin və məhsulların qarışığı kimi düşünülməlidirlər. Rainistoya (2003) görə, məkanın imici onun qazana biləcəyi dəyərdir, çünki məkan markaları məhsul markalarından daha çox korporativ çətir brendlərinə bənzəyirlər. Bu brendlər təqdim etdikləri məhsul və xidmətlər əvəzinə, korporasiyanın özünə fokuslanırlar. Şirkətin markalaşmasının əsas komponentləri onun missiyası, vizyonu və mədəniyyətidir. Eyni şey məkan markalaşmasına da aiddir, belə ki, məkan markalaşması bəzi xüsusiyyətləri vurğulamaqla bitmir, ümumilikdə məkanı tanıtmğa yönəlir. Məkan markalaşması yerli malları xarici müştərilərə reklam etmək məqsədi daşımır. Əksinə, yer brendinqi məkanın özünü reklam etmək üçün regional mallarla əlaqəli dəyərlərdən istifadə edir.

Məkan markalaşmasının bir hissəsi olan şəhər markalaşması bütöv xalqa və ya bölgəyə deyil, ayrı-ayrı şəhərlərə fokuslanır. Şəhər turistləri cəlb etməyi hədəf qoyarsa, həmin şəhər markalaşmasını destinasiya(təyinat nöqtəsi) markalaşmasına da aid etmək olar. Səyahət sənayesinə aid olan destinasiya markalaşmasının əsas məqsədi turistləri konkret məkana cəlb etməkdir. Buna görə də, bir şəhər ərazisi üçün şəhər markası həm məkan markası, həm də destinasiya markası kimi düşünülə bilər.

Şəhər markalaşması şəhərin yaşamaq, ziyarət etmək və investisiya üçün əlverişli olduğunu təşviq etməklə, onları insanların zehmində formalaşdıraraq davranışlarına təsir göstərməyə çalışır (Kavaratzis and Ashworth, 2005). Şəhər markalaşması ilk olaraq turistləri cəlb etmək məqsədi güdürdüsə, son zamanlarda sakinlər də turistlər qədər diqqət çəkirlər.

Dövrümüzdə yerlərin, daha dəqiq desək, şəhərlərin markalaşması şəhər rəsmiləri arasında qeyri-adi bir hal alıb (Anholt, 2010). Belə ki, məkan marketoloqları mövcud və potensial hədəf qruplarına təşviq etmək məqsədi ilə şəhəri brend kimi formalaşdırmağa can atırlar (Kavaratzis and Ashworth, 2005). Rəqabətin şiddətli olduğu dünyada ziyarətçiləri cəlb etmək məqsədi ilə şəhərin imicini yaxşılaşdırmağın yollarını tapmaq barədə düşünməyə başlamağın vaxtıdır.

Şəhər rəsmiləri şəhər markalaşmasının stratejik əhəmiyyətini anlamağa başladıklarına görə şəhər büdcəsinin adam başına düşən ortalama miqdarı əhəmiyyətli dərəcədə artır. 2005-ci ildə "Eurocities Questionnaire"-ə daxil olan 12 ölkədən ibarət olan araşdırmadan toplanan 28 cavab nəticəsində müəyyən olmuşdur ki, şəhərin marketinq büdcəsinin adam başına düşən ortalama miqdarı hər şəhər üçün 400000 avro təşkil etmişdir (Seiseddos, 2006).

"Şəhər markalaşması"-ın tərifinə gəlicə, "məkan markalaşması"-a aid olan demək olar ki, bütün anlayışlar kimi bu məsələdə də konsensus əldə olunmayıb. Lakin, alimlər şəhər markalaşmasının mürəkkəb təbiəti ilə razılaşaraq ona dəqiq tərif vermək yerinə bəzi izahlar verməyə çalışırlar. Buna baxmayaraq, şəhərin markalaşması məsələsinə Mommas (2003) alternativ fikir təklif etmişdir:

"Şəhərin markalaşdırılması ilk növbədə geniş miqyaslı, mobil və dolu məkan bazarının ortasında yerləşdirmək arzusu ilə bağlıdır. Şəhərlər formalaşdırılmalı, tematikləşdirilməli və daha mobil və məkandan daha az asılı olan şirkətlər, sakinlər və ziyarətçilərin diqqətinə çatdırılmalıdır." (Kerr, 2006)

Şəhərin markalaşmasının əhəmiyyəti

Şəhərin markalaşdırılmasının həm şəhər və onun sakinləri, həm də biznes və qonaqlar üçün bir sıra üstünlükləri var. Şəhərin markalaşdırılmasının şəhərlər üçün vacib olması səbəbləri aşağıda müzakirə olunur:

1. İqtisadi İnkişaf:

Şəhərin markalaşdırılması biznesləri, investorları və sahibkarları şəhərə cəlb etməklə iqtisadi inkişafa töhfə verə bilər. Güclü markalaşdırma şəhərin biznes məkanı kimi potensialını üzə çıxara və investorlara şəhərə investisiya etmək üçün lazım olan inamı verir. Şəhərin bacarıqlı işçi qüvvəsi, infrastrukturunu və həyat keyfiyyəti kimi güclü üstünlüklərini vurğulamaqla markalaşma müəssisələri şəhərdə yerləşdirməyə təşviq edə bilər. Məsələn, "Silikon Vadisi" markalaşma kampaniyası texnologiya şirkətlərini regiona cəlb etməkdə uğurlu olmuşdur. Biznesləri və investisiyaları cəlb etməklə şəhərlər iş yerləri yarada, vergi daxilolmalarını artırma və sakinlərinin ümumi iqtisadi rifahını yaxşılaşdırma bilər.

2. Turizm:

Markalaşdırma turizm üçün də vacib ola bilər. Güclü markalaşdırma şəhərin unikal görməli yerlərini, mədəni irsini və həyat keyfiyyətini insanlara çatdırmaqla turistləri cəlb edir. Məsələn, "I Amsterdam" markalaşdırma kampaniyası 2018-ci ildə 18 milyondan çox ziyarətçi ilə şəhərə turist cəlb etməkdə uğurlu olub. Eynilə, "I Love NY" kampaniyası Nyu-York şəhərinin turizm məkanı kimi təbliğində uğurlu olub. Turistləri cəlb etməklə şəhərlər yeni iş yerləri yarada, ÜDM-i artırma və yerli iqtisadiyyatı yaxşılaşdırma bilər. Şəhər markalaşdırılması həmçinin təkrar ziyarətləri təşviq edən şəhərin müsbət imicini yaratmağa kömək edə bilər.

3. Həyat keyfiyyəti:

Şəhərin markalaşdırılması həm də şəhər sakinlərinin həyat keyfiyyətinə töhfə verir. O, sakinlərə şəhərin dəyərlərini, mədəniyyətini və irsini çatdırma bilər və onun sakinləri arasında qürur və şəxsiyyət

hissi yarada bilər. Şəhərin müsbət imicini təbliğ etməklə, şəhər markalaşması həm də onun sakinləri arasında şəhərin qavranılmasını yaxşılaşdırır, icma və aidiyyət hissi yaradır.

Həmçinin, şəhər müsbət imicə malik olduqda, o, daha çox investisiya cəlb edir ki, bu da infrastrukturun yaxşılaşmasına, ictimai xidmətlərin yaxşılaşmasına və yerli sakinlər üçün imkanların artmasına səbəb ola bilər.

Məsələn, Kolumbiyanın Boqota şəhəri son onilliklər ərzində böyük dəyişikliklərə məruz qalıb. Şəhər ictimai nəqliyyata, parklara və mədəni təkliflərə böyük sərmayə qoyub ki, bu da sakinlərinin həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırıb. Hazırda, Boqota canlı və mədəni cəhətdən zəngin bir şəhər kimi tanınır.

4. İstedadların cəlb edilməsi və saxlanması:

Güclü brend identifikasiyasına və reputasiyaya malik olan şəhərlər istedadlı kadrları daha effektiv şəkildə cəlb edir və saxlayır (Insch & Florek, 2008). Şəhərin həyat keyfiyyəti, mədəni canlılıq və iqtisadi imkanlara görə reputasiyası ixtisaslı kadrları köçməyə və ya şəhər daxilində qalmağa sövq edər, innovasiya və məhsuldarlığı gücləndirə bilər.

5. İnfrastrukturun inkişafı:

Şəhər markalaşması təşəbbüsləri tez-tez fiziki mühiti arzu olunan marka şəxsiyyəti ilə uyğunlaşdırmaq üçün şəhər planlaşdırması və infrastrukturun inkişafını əhatə edir (Kavaratzis & Ashworth, 2005). Bu, ictimai yerlərin, nəqliyyat şəbəkələrinin və şəraitin yaxşılaşdırılması ilə nəticələnir, şəhərin ümumi cəlbediciliyini artırır və iqtisadi fəaliyyətə dəstək verir.

Dünyanın bir sıra şəhərləri iqtisadi artım və inkişafa təkan vermək üçün şəhər markalaşma strategiyalarından uğurla istifadə ediblər. Məsələn, Nyu-York şəhərinin məşhur "Mən Nyu-Yorku Sevirəm" kampaniyası şəhərin global turizm məkanı statusuna malik olmasına töhfə verib, ziyarətçilərlə birlikdə milyardlarla pul axınına və çoxsaylı iş imkanlarının yaranmasına səbəb olub.

Eynilə, Barselonanın 1992-ci il Olimpiya oyunları ərəfəsində həyata keçirdiyi transformasiya və rebrendinq səyləri şəhəri müxtəlif sahələrdən olan biznesləri və istedadları cəlb edən innovasiya, dizayn və yaradıcılıq mərkəzi kimi formalaşdırdı (Balibrea, 2001). Nəticədə, Olimpiya oyunlarından sonra da şəhərə axın edən turistlərin sayı gündən-günə artdı. Hal-hazırda Barselona şəhəri Avropanın ən çox ziyarət edilən şəhərlərindən biridir. 2023-cü ildə şəhər markalaşması səviyyəsi şkalalarından biri olan Saffron City Brand Barometer tədqiqatı nəticəsində Barselona şəhəri marka gücünə görə Avropada 3-cü pillədə yer almışdır (https://citybrandbarometer.saffron-consultants.com/resu_lts_ranking?view=topTwenty).

Empirik tədqiqatlar da şəhər markalaşmasının iqtisadi göstəricilərə müsbət təsirini nümayiş etdirib. Jacobsenin (2009) araşdırması göstərdi ki, daha güclü markalaşma kapitalı olan şəhərlərə birbaşa xarici investisiya və ixtisaslı işçi qüvvəsi axını daha çox olur.

Raubo (2010) tərəfindən aparılmış tədqiqat nəticəsində güclü markanın turist və xarici investisiya axınına təsirinin olduğu ehtimal olunmuşdur (Cədvəl 1). Belə ki, şəhərin marka gücü turistlərin sayına əhəmiyyətli şəkildə təsir etdiyi, xarici investisiyaya isə müəyyən qədər təsir etdiyi ortaya qoyulmuşdur.

Cədvəl 1

Güclü markanın turist və xarici investisiya axınına təsiri

Şəhər	Marka gücü (SCBB)	Turist gəcələmələri	Birbaşa xarici investisiya	Əhali sayı
Berlin	96	11179832	2843100000	3387828
Praqa	83	8149150	1175320000	1170571
Dublin	74	6605774	1547180000	471841
Lissabon	59	4977159	716270000	529485
Mançester	50	3102700	841640000	437000

Rotterdam	43	718707	391320000	598923
Poznan	29	684933	481790000	570778

Mənbə: Raubo A., 2010 - əsasında tərtib olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Şəhər markalaşması mövzusu nisbətən yeni olduğundan və marketing, diplomatiya, turizm, siyasət, iqtisadi inkişaf və beynəlxalq əlaqələr də daxil olmaqla bir çox digər sahələri özündə birləşdirdiyindən, “marka”-ın nədən ibarət olması ilə bağlı bəzi anlaşılmazlıqların olması təəccüblü deyil.

Şəhər markalaşması müasir şəhər idarəçiliyinin mühüm aspektidir. O, iqtisadi inkişafa, turizmə, həyat keyfiyyətinə və infrastrukturun inkişafına töhfə verə və şəhərin biznesləri, investorları, potensial sakinləri və turistləri cəlb edən müsbət imicini yarada bilər. Effektiv şəhər markalaşdırılması strategiyasının işlənilməsi və hazırlanması və həyata keçirilməsi tədqiqat, brendin yerləşdirilməsi, vizual identiklik və tətbiq də daxil olmaqla diqqətli planlaşdırma və icra tələb edir. Şəhər markalaşmasına sərmayə qoymaqla şəhərlər şəhərin unikal şəxsiyyətini və potensialını əks etdirən və onun sakinlərinin ümumi rifahına töhfə verən güclü brend yarada bilər.

Şəhər markalaşması iqtisadi transformasiya üçün katalizator rolunu oynayır, iş yerlərinin yaradılmasını, innovasiyaları və ümumi rifahın inkişafını təşviq edir. Şəhərlər getdikcə global ölçüdə daha rəqabətli olduqca, strateji markalaşma təşəbbüslərinə sərmayə qoymaq mühüm rəqabət üstünlüyü təmin edə və uzunmüddətli iqtisadi uğura yol açar bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Ambler T., & Styles C. (1996). Brand development versus new product development: towards a process model of extension decisions. *Marketing intelligence & planning*, 14(7), 10-19.
2. Anholt S. (2007). *Competitive identity: The new brand management for nations, cities, and regions*. Palgrave Macmillan.
3. Anholt S. (2007). Nation-brands and the value of provenance. In *Destination branding* (pp. 41-54). Routledge.
4. Anholt S. (2010). Definitions of place branding—Working towards a resolution. *Place branding and public diplomacy*, 6(1), 1-10.
5. Brown S. and Campelo A. (2014) Do cities have broad shoulders? Does Motown need a haircut? On urban branding and the personification of place. *Journal of Macromarketing* 34 (4): 421–434.
6. Dinnie K. (2011). *City Branding: Theory and Cases*. Palgrave Macmillan, New York, 1sted
7. Erdoğan Cansu, (2019), Critical review of city branding: case study of Hacı Memiş district (Alaçatı, Turkey), İzmir Institute of Technology, İzmir, 113.
8. Insch A., & Florek M. (2008). A great place to live, work and play: Conceptualising place satisfaction in the case of a city's residents. *Journal of place management and development*, 1(2), 138-149.
9. Jacobsen B. (2009). Investor-based place brand equity: A theoretical framework” *Journal of Place Brand Management and Development*, Vol. 2, No. 1, pp.70 – 84.
10. Kavartzis M. (2007). City marketing: The past, the present and some unresolved issues. *Geography compass*, 1(3), 695-712.
11. Kavartzis M., & Ashworth G. (2005). City branding: An effective assertion of identity or a transitory marketing trick? *Journal of Place Branding*, Vol.2, No.3, pp. 183–194.
12. Kavartzis M., & Ashworth G. J. (2008). Place marketing: How did we get here and where are we going?. *Journal of Place Management and Development*, 1(2), 150-165.
13. Kerr G. (2006). From destination brand to location brand. *Journal of Brand Management*, 13(4), 276-283.
14. Konecnik M. and Gartner W.C. (2007). Customer-based Brand Equity for a Destination, *Annals of Tourism Research*, Vol. 34 No. 2, pp. 400-421.

15. Kotler P., Haider D.H., & Rein I. (1993). Marketing places: Attracting investment, industry, and tourism to cities, states, and nations. Simon and Schuster.
16. Pike S. (2009). Destination brand positions of a competitive set of near-home destinations. *Journal of Vacation Marketing*, 15(4), 331-345.
17. Rainisto S.K. (2003). "Success factors of place marketing: A study of place marketing practices in Northern Europe and the United States" Doctoral dissertation, Helsinki University of Technology, Institute of Strategy and International Business.
18. Raubo A. (2010). City branding and its impact on city's attractiveness for external audiences. Erasmus University Rotterdam.
19. Seisdedos G. (2006, September). State of the art of city marketing in European cities. In 42nd IsoCaRP Congress (Vol. 25, p. 2014).
20. Tasci A.D., & Kozak M. (2006). Destination brands vs destination images: Do we know what we mean?. *Journal of vacation marketing*, 12(4), 299-317.
21. Vanolo A. (2012). The image of the creative city: Some reflections on urban branding in Turin. *Cities*, 29(6), 383-389.
22. Wood L. (2000). Brands and brand equity: definition and management, *Journal of Management Decision*, Vol. 38, No. 9, pp.662 – 669.

A.R.Mirzamammadov

master student, Azerbaijan State Economic University

The essence of city branding and its significance for cities

Abstract

City branding has become a widespread topic, defined as the use of branding and marketing strategies to enhance the public perception of cities. City branding is the process of using branding and marketing techniques to create a unique and positive identity for a city in the minds of stakeholders. A city brand can help cities improve their quality of life, attract visitors, investors and talent, and increase their reputation and competitiveness. However, city branding is also a complex and challenging task that requires a strategic and holistic approach that takes into account the diverse and dynamic nature of cities and their stakeholders. This article aims to provide an introduction to the theory of city branding by reviewing its definition, objectives, benefits, importance and the role it plays in urban development and its main components. It also presents some examples of successful city branding practices from around the world. The article concludes that city branding is an important tool for urban development and cities should invest in it to improve their image and attract more visitors and investors.

Key words: *city branding, branding, city marketing, brand, tourism, marketing strategy.*

A.P.Мирзамамедов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Сущность городского брендинга и его значение для городов

Резюме

Брендинг городов стал широко распространенной темой, определяемой как использование стратегий брендинга и маркетинга для улучшения общественного восприятия городов. Брендинг города - это процесс использования методов брендинга и маркетинга для

создания уникальной и позитивной идентичности города в сознании заинтересованных сторон. Городской бренд может помочь городам улучшить качество жизни, привлечь посетителей, инвесторов и таланты, а также повысить свою репутацию и конкурентоспособность. Однако брендинг города также является сложной задачей, требующей стратегического и целостного подхода, учитывающего разнообразный и динамичный характер городов и их заинтересованных сторон. Целью этой статьи является введение в теорию брендинга города путем рассмотрения его определения, целей, преимуществ, важности и роли, которую он играет в городском развитии, а также его основных компонентов. В нем также представлены некоторые примеры успешных практик брендинга городов со всего мира. В статье делается вывод, что брендинг города является важным инструментом городского развития, и городам следует инвестировать в него, чтобы улучшить свой имидж и привлечь больше посетителей и инвесторов.

Ключевые слова: брендинг города, брендинг, городской маркетинг, бренд, туризм, маркетинговая стратегия.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-96-100>

F.T.Əliyev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ferahim007@inbox.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 19.03.2024

The article was received by editorial board on 19.03.2024

Статья принята к печати 19.03.2024

HEYDƏR ƏLİYEVİN HƏYATA KEÇİRDİYİ SİYASƏTİN AZƏRBAYCANDA DİNİ- ETNİK ZƏMİNDƏ SABİTLİYİN TƏMİN OLUNMASINDA ROLU

Xülasə

Azərbaycan dini və etnik cəhətdən polietnik ölkədir. Əhalinin əksəriyyətini Azərbaycan türkləri təşkil edir, lakin ölkədə ruslar, tatarlar, gürcülər, ermənilər, ləzgilər, avarlar, talışlar və bir çox başqa etnik qruplar da yaşayır.

Azərbaycanda din baxımından islam dini üstünlük təşkil edir. İslam dini Azərbaycanın rəsmi dinidir və müsəlman azərbaycanlıların əksəriyyəti sünni və şiə məzhəbidir. Bundan əlavə, xristianlar, yəhudilər və digər dini icmalar da vardır.

Azərbaycan hökuməti dini və etnik qrupların hüquqlarını qorumaq, ictimai harmoniyanı təşviq etmək üçün müxtəlif siyasət və qanunlar həyata keçirir. Bundan əlavə, ölkədə müxtəlif dini və etnik qrupların təmsil olunduğu qeyri-hökumət təşkilatları və qurumları var.

Açar sözlər: Heydər Əliyev siyasəti, tolerantlıq, multikulturalizm, polietnik, çoxkonfessiyalı, dini-etnik siyasət, etnik azlıqlar, dini azlıqlar.

GİRİŞ

Azərbaycanda dini-etnik siyasət, müxtəlif dini və etnik qrupların hüquqlarını qoruma, sülh və əmin-amanlığı qoruma məqsədi daşıyır. Bu siyasətin təməlinə ölkədə yaşayan fərqli dini və etnik qrupların sülh və barış içində bir arada yaşaması yer alır. Azərbaycanda dini-etnik siyasətin bəzi əsas tərəflərini qeyd edək:

1. Etnik müxtəlifliyi tanıma və qoruma: Azərbaycan müxtəlif etnik qruplara ev sahibliyi edir. Dövlət, bu qrupların mədəni haqlarını qoruyur və etnik kimliklərini qorumalarına imkan verir. Etnik azlıqların dil və mədəniyyətlərini qorumaq üçün tədbir görülür.

2. Din azadlığı və tolerantlıq: Azərbaycan Konstitusiyası, din azadlığına və dini tolerantlığa zəmanət verir. Fərqli dini inançlara sahib insanlar sülh şəraitində bir arada yaşayır və ibadətlərini sərbəst şəkildə yerinə yetirə bilirlər. Dövlət, dini tolerantlığın təbliği və dini münaqişələrin qarşısının alınması üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirir.

3. Etnik və dini bərabərlik: Azərbaycanda hər kəs, dini və etnik mənşəyindən asılı olmayaraq bərabər hüquqlu sayılır. Dövlət, dini və etnik ayrı-seçkiliyin qarşısını almaq və bərabərlik prinsipini gücləndirmək üçün hüquqi və institusional tədbirlər görülür.

4. Dini və etnik dialoq: Azərbaycanda dini və etnik qruplar arasında dialoq qurulmasına cəhd göstərilir. Müxtəlif dini və etnik qruplar arasında qarşılıqlı anlayışı artırmaq və gücləndirmək üçün müxtəlif platformlar yaradılır və tədbirlər həyata keçirilir.

5. Dini və etnik azlıqların təmsil olunması: Azərbaycanda dini və etnik azlıqların siyasi, sosial və mədəni həyatda özlərini təmsil etməsinə şərait yaradılır.

Bu təməl prinsiplər əsasında Azərbaycanda dini-etnik siyasət, toplumsal sülhü gücləndirmə məqsədi daşıyır və fərqli dini və etnik qrupların haqlarını qoruyur. Bu siyasətin həyata keçirilməsi, ölkədə dini və etnik fərqliliyin zənginlik olaraq qəbul edilməsini təmin edir və ictimai harmoniyayı gücləndirir.

Tolerant cəmiyyətdə multikulturalizm həmişə mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsinə, insanları birləşdirən mədəniyyətin formalaşmasına gətirib çıxarır; insanların gələcək mədəni birliyi üçün bir mədəniyyətin digər mədəniyyətə inteqrasiyası prosesi ilə bağlıdır. Biz heç vaxt unutmamalıyıq ki, dünyada multikulturalizmin müxtəlif modelləri mövcuddur. (10)

Ölkəmizdəki multikulturalizm ənənəsi mədəni plüralizmin inkişafına şərait yaradır ki, bu da Azərbaycandakı multikulturalizm siyasətinin dünyaya nümunə olduğunu deməyə əsas verir. Bu gün fəxrə dəyər bilirik ki, Azərbaycan multikultural dəyərlərin dünyada təbliği istiqamətində müxtəlif layihələr həyata keçirmiş ölkədir. Təsədüfi deyil ki, Prezident İlham Əliyev Azərbaycanda multikultural dəyərləri və dini toleranlığı dəfələrlə yüksək qiymətləndirərək, bunu ölkəmizin inkişafında mühüm amil adlandırır: "Bu gün siyasətçilər, vətəndaş təşəbbüsləri, media multikulturalizmlə bağlı çox ziddiyyətli fikirlər səsləndirir. Ona görə də bu məsələyə ümumi yanaşma var". "Hesab edirəm ki, yanaşma olmalıdır və ziddiyyətli görüş ola bilməz. Hesab edirəm ki, Azərbaycanın bu sahədə təcrübəsi həm təqdirəlayiqdir, həm də gözəl nümunədir. Biz multikulturalizmin bəhrələrini Azərbaycanda görürük. Bu gün Azərbaycandakı gündəlik həyatımız, sabitliyimiz, vətəndaş həmrəyliyimiz, milli həmrəyliyimiz bu dəyərlər üzərində qurulub. (10)

TƏHLİL

Multikulturalizm Azərbaycanda əsrlərdən bəri formalaşan, eyni zamanda, bədii, psixoloji-mənəvi müstəvidə dəyərlər toplusu olub. Hazırda isə multikulturalizm ölkəmizdə alternativ olmayan həyat tərzidir. Əsrlər boyu Azərbaycanda insanlar multikultural və tolerantlıq şəraitində yaşayıb. (9)

Müasir Azərbaycanın qurucusu Heydər Əliyev Azərbaycan multikulturalizminin hüquqi və siyasi banisi hesab olunur. Təkcə 1995-ci il 12 noyabr tarixində qəbul olunmuş Konstitusiyamızda deyil, eyni zamanda bir sıra qanunlarda da Azərbaycanda dini və etnik zəmində sülh və əmin-amanlığın qorunmasını özündə əks etdirən müddəalar yer alıb.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 18, 25, 44 və 45-ci maddələrinə nəzər salaraq. 18-ci maddəsində din və dövlət münasibətlərini, 44-cü maddəsi milli mənsubiyyət hüququnun inkişaf etdirilməsini, 45-ci maddəsi ana dilindən istifadə hüququnu, 47-ci maddə isə hər kəsin fikir və söz azadlığını təsbit edir.

Konstitusiyanın 18-ci maddəsində qeyd olunur: "Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır. Bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir. İnsan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin (dini cərəyanların) yayılması və təbliği qadağandır. (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995)

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 25-ci maddəsinin üçüncü hissəsində təsbit edilir: "Dövlət irqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən, mənşəyindən, əmlak vəziyyətindən, qulluq mövqeyindən, əqidəsindən, siyasi partiyalara, həmkarlar ittifaqlarına və digər ictimai birliklərə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verir. İnsan və vətəndaş hüquqlarını və azadlıqlarını irqi, milli, dini, dil, cinsi, mənşəyi, əqidə, siyasi və sosial mənsubiyyətə görə məhdudlaşdırmaq qadağandır". (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995)

Konstitusiyanın 44-cü maddəsində qeyd olunur: "Hər kəsin milli mənsubiyyətini qoruyub saxlamaq hüququ vardır. Heç kəs milli mənsubiyyətini dəyişdirməyə məcbur edilə bilməz". (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995)

Etnosun əsas atributlarından olan dil hüququnu da Azərbaycan Respublikasının konstitusiyası qoruyur və dövlətin ali qanununun ikinci bölməsinin III fəslinin 45-ci maddəsində deyilir: "Hər kəsin ana dilindən istifadə etmək hüququ vardır. Hər kəsin istədiyi dildə tərbiyə və təhsil almaq, yaradıcılıq-

la məşğul olmaq hüququ vardır. Heç kəs ana dilindən istifadə hüququndan məhrum edilə bilməz”. (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, 1995)

Heydər Əliyevin multikulturalizm siyasəti, Azərbaycanın fərqli dini və etnik qruplarını sülh şəraitində bir yerdə yaşatma və onların haqlarını qoruma məqsədi daşıyan bir politika olaraq tanınır. Heydər Əliyevin liderliyi dönəmində, Azərbaycanda müxtəlif dini və etnik qruplar arasında uyum və tolerantlığın möhkəmlənməsi üçün dövlət səviyyəsində tədbirlər həyata keçirilirdi.

Bu siyasətin bir neçə təməl ünsürü var:

1. Müxtəlifliyin qəbul olunması: Heydər Əliyev dönəmində Azərbaycan, müxtəlif dini və etnik qruplara ev sahibliyi edən bir ölkə olaraq tanındı. Azərbaycanda yaşayan Müsəlmanlar, Xristianlar, Yahudilər və digər dini qruplar arasında tolerant mühit yaradıldı.

2. Bərabərlik və ədalət: Heydər Əliyev, Azərbaycandakı bütün vətəndaşların bərabər haqlara sahib olduğunu vurğuladı və hər kəsin ədalət qarşısında bərabər hüquqlu olduğunu müdafiə etdi. Bu, fərqli dini və etnik qrupların haqlarının qorunması və toplum içində bərabərliyi qorunması ilə bağlı idi.

3. Dini azadlığın qorunması: Heydər Əliyev dönəmində Azərbaycanda dini azadlığın qorunması önəmli bir məsələ idi. Fərqli dini qrupların ibadət etmə azadlığı və sərbəst şəkildə dini etiqadlarını yerinə yetirmək hüququ təmin edildi.

Heydər Əliyevin tolerantlıq və multikulturalizm siyasəti, Azərbaycanın dini və etnik müxtəlifliyini bir zənginlik olaraq görən və bu müxtəlifliyi qoruyan bir yanaşmanı təmsil etdi. Bu siyasət, Azərbaycanın daxili sabitliyini və sabitliyini təmin etməyə yardım etdi və ölkənin etnik azlıqlar arasında sülh şəraitində bir yerdə yaşamasına töhfə verdi.

Bu gün Azərbaycanda yaşayan bütün dini və milli kimliklərin daşıyıcıları ölkənin ictimai və ictimai həyatında heç şübhəsiz fəal iştirak edirlər. Vətən müharibəsinin başladığı 2020-ci ilin əsas tarixi hadisəsinə çevrilən işğal altındakı torpaqlarımızın azad edilməsi milli birlik və həmrəyliyin gücünü bir daha göstərdi. 2020-ci ilin yayında Ermənistan-Azərbaycan dövlət sərhədinin Tovuz rayonu istiqamətində Azərbaycan Silahlı Qüvvələri tərəfindən ermənilərin hərbi təxribatlarının qarşısı uğurla alınarkən Azərbaycan diasporunun nümayəndələri ölkəmizə dəstəklərini göstərmək üçün xaricdə müxtəlif aksiyalar təşkil ediblər. Beləliklə, onlar yaşadıkları ölkələrdə Azərbaycan davasının dəstəklənməsində əsas rol oynadılar.

Diasporumuzun nümayiş etdirdiyi milli birlik illərlə təbliğ edilən “erməni lobbisinin gücü” mifini də darmadağın etdi. Təbii ki, vətəndaşlarımızın sərhədlərimizdən kənarında nümayiş etdirdiyi bu birlik ideoloji birliyəmizin uğurudur. Bundan başqa, Vətən müharibəsində ölkədə yaşayan bütün vətəndaşlarımız eyni qürurla, şücaətlə, qəhrəmanlıqla iştirak ediblər. Nə yaxşı ki, xalqımızın apardığı haqq savaşı qələbə ilə başa çatıb, torpaqlarımız azad edilib. Qələbədən sonra bu məqamda hər bir Azərbaycan vətəndaşı milli birliyimizi qorumaq üçün əlindən gələni edir. (10)

Tolerant cəmiyyətdə multikulturalizm həmişə mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsinə, insanların gələcək mədəni birliyi üçün bir mədəniyyətin digər mədəniyyətə inteqrasiya prosesi ilə bağlı olan insanları birləşdirən mədəniyyətin formalaşmasına gətirib çıxarır. Biz heç vaxt unutmamalıyıq ki, dünyada multikulturalizmin müxtəlif modelləri mövcuddur. Ölkəmizdəki multikulturalizm ənənəsi mədəni plüralizmin inkişafına şərait yaradır ki, bu da Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin dünyaya nümunə olduğunu deməyə əsas verir. Bu gün fəxrlə deyə bilərik ki, Azərbaycan multikulturalizm dəyərlərinin dünyada təbliği istiqamətində müxtəlif layihələr həyata keçirən ölkədir. (10)

NƏTİCƏ

Dini və etnik siyasət, bir ölkədə müxtəlif dini və etnik qrupların bir arada yaşamasını, bu qrupların hüquqlarını tənzimləyən və qoruyan siyasətlər toplusudur. Ümumi olaraq, dini və etnik siyasətin məqsədi sosial barışı və uyğunluğu təmin etmək, tolerantlığı təşviq etməkdən ibarətdir.

Tolerant cəmiyyətdə multikulturalizm həmişə mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsinə, insanların gələcək mədəni birliyi üçün bir mədəniyyətin digər mədəniyyətə inteqrasiya prosesi ilə bağlı olan insanları birləşdirən mədəniyyətin formalaşmasına gətirib çıxarır. Biz heç vaxt unutmamalıyıq ki, dünyada multikulturalizmin müxtəlif modelləri mövcuddur. Ölkəmizdəki multikulturalizm ənənəsi mədəni plüralizmin inkişafına şərait yaradır ki, bu da Azərbaycanda multikulturalizm siyasətinin dünyaya nümunə olduğunu deməyə əsas verir. Bu gün fəxrlə deyə bilərik ki, Azərbaycan multikulturalizm dəyərlərinin dünyada təbliği istiqamətində müxtəlif layihələr həyata keçirən ölkədir.

Nəticə olaraq, dini və etnik siyasətin onun səmərəli həyata keçirilməsi sosial sülhün və harmoniyanın təmin edilməsi üçün vacibdir. Bununla belə, bu siyasətin bütün cəmiyyətin ehtiyaclarına daha yaxşı cavab verə bilməsi üçün onun daim nəzərdən keçirilməsi və təkmilləşdirilməsi də tələb oluna bilər.

Dini və etnik fərqlər cəmiyyətin zənginliyi ola bilər, eyni zamanda həm də potensial gərginlik mənbəyi ola bilər. Ona görə də dini-etnik zəmində sabitlik cəmiyyətin müxtəlif qruplarının bir-biri ilə sülh şəraitində yaşamalarını, qarşılıqlı hörmət və anlaşma tələb edir.

Bu hədəfə çatmaq üçün müxtəlif siyasət və strategiyalar tətbiq oluna bilər. Bunlar arasında ədalətin bərqərar olması, bərabərlik və insan haqlarının qorunması, sosial sülhü gücləndirən təhsilin təşviqi və dialoq proqramları daxildir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (Maddələr 21, 25, 44, 45), Bakı, 1995. <http://president.az/azerbaijan/constitution/>
2. “Azərbaycan Respublikasında yasayan milli azlıqlar, azsaylı xalqlar və etnik qrupların hüquq və azadlıqlarının qorunması, dil və mədəniyyətinin inkisafına dövlət yardımı haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 1992-ci il tarixli Fərmanı. <http://e-qanun.az/files/framework/data/7/fə7762.htm>
3. Azərbaycan Respublikasının Cinayət, ənzibati Xətalər və Cinayət-Prosessual məəcəlləsi (283 maddə “Milli, irqi, sosial və ya dini nifrət və düşmənçiliyin salınması”). <http://www.azhumanrights.az/az/normacts/1386az399rbaycanrepubl304kasinin>.
4. Avropa Surasının “Milli azlıqların müdafiəsi haqqında Çərçivə Konvensiyası” (Azərbaycan hökuməti tərəfindən 1995-ci il fevralın 1-də imzalanmış və 2000- ci il 16 iyun tarixli Qanunla ratifikasiya edilmişdir. <http://diaspora.gov.az/index.php?options=content&id=270>
5. Azərbaycan Respublikasının UNESKO-nun “Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair” Konvensiyasına qosulmasına dair 26 noyabr 2009-cu il tarixli Qanunu. <http://www.e-qanun.az/files/framework/data/19/fə19041.htm>
6. “Azərbaycan Respublikasında insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsinin səmərəliliyini artırmaq sahəsində Milli Fəaliyyət Proqramı” (27 dekabr 2011-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş). <http://www.president.az/articles/4017>
7. “Deportasiya olunmuş səxslərin, milli azlıqların və xalqların hüquqlarının bərpası ilə bağlı məsələlərə dair Sazisin təsdiq edilməsi barədə”, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 oktyabr 1996-cı il tarixli Qanunu.
8. Heydər Əliyev. (1997). “Müstəqillik yolu”, Seçilmiş fikirlər. Bakı.
9. <https://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2016/oktyabr/509349.pdf>
10. <http://multikulturalizm.gov.az/az/post/1881/azerbaycan-dunyaya-ornek-oluyor.html>

F.T.Aliyev

master student, Azerbaijan State Economic University

The role of the policy implemented by Heydar Aliyev in ensuring religious-ethnic stability in Azerbaijan

Abstract

Azerbaijan is a religiously and ethnically polyethnic country. The majority of the population is Azerbaijani Turks, but Russians, Tatars, Georgians, Armenians, Lezgis, Avars, Talysh and many other ethnic groups also live in the country.

In terms of religion, Islam is predominant in Azerbaijan. Islam is the official religion of Azerbaijan, and the majority of Muslim Azerbaijanis are Sunni and Shia. In addition, there are Christians (mainly members of the Russian Orthodox and Armenian Apostolic Church), Jews and other religious communities.

The government of Azerbaijan implements various policies and laws to protect the rights of religious and ethnic groups and promote social harmony. In addition, there are non-governmental organizations and institutions representing various religious and ethnic groups in the country.

Key words: *Heydar Aliyev policy, tolerance, multiculturalism, polyethnic, multi-confessional, religio-ethnic policy, ethnic minorities, religious minorities.*

Ф.Т.Алиев

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Роль политики Гейдара Алиева в обеспечении религиозно-этнической стабильности в Азербайджане

Резюме

Азербайджан – религиозно и этнически полиэтническая страна. Большую часть населения составляют азербайджанские турки, однако в стране проживают также русские, татары, грузины, армяне, лезгины, аварцы, талыши и многие другие этнические группы.

С точки зрения религии в Азербайджане преобладает ислам. Ислам является официальной религией Азербайджана, и большинство азербайджанцев-мусульман являются суннитами и шиитами. Кроме того, есть христиане (в основном члены Русской Православной и Армянской Апостольской церкви), евреи и другие религиозные общины.

Правительство Азербайджана реализует различные политики и законы для защиты прав религиозных и этнических групп и содействия социальной гармонии. Кроме того, в стране существуют неправительственные организации и учреждения, представляющие различные религиозные и этнические группы.

Ключевые слова: *политика Гейдара Алиева, толерантность, мультикультурализм, полиэтничность, многоконфессиональность, религиозно-этническая политика, этнические меньшинства, религиозные меньшинства.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-101-108>

N.M.Hacıyeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
hajiyevanazrin99@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 26.03.2024

The article was received by editorial board on 26.03.2024

Статья принята к печати 26.03.2024

AZƏRBAYCANDA MÜƏSSİSƏLƏRDƏ KAPİTALIN FORMALAŞMASI XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Biznesə başlamağın ən vacib komponentlərindən biri kapitaldır və bu təməl rolunu oynayır. Kapitalın strukturu şirkətin əməliyyatlarını, aktivlərini maliyyələşdirmək üçün istifadə etdiyi borc və kapitalın xüsusi birləşməsindən ibarətdir. Şirkətlər nağd pul gətirəcək, mənfəətini artıracaq resurslara investisiya edirlər. Bu resurslar həm maddi, həm də qeyri-maddi ola bilər. Maddi dedikdə, bu zavod, fabriklər, maşın, avadanlıq və s. ola bilər. Qeyri-maddi isə patent, marka adı, firmanın imici kimi gözlə görünməyən aktivlər ola bilər. Hər bir müəssisənin uğurlu inkişafı, onun fəaliyyətinin müsbət istiqamətdə irəliləməsi məhz kapitalın strukturu ilə əlaqədardır.

Maliyyə münasibətləri pul qarşılıqlı əlaqələri çərçivəsini və pul əməliyyatlarını əhatə edir. Daha sadə desək, maliyyə münasibətləri pul formasında fəaliyyət göstərir, bölgü xarakteri daşıyır, müxtəlif gəlir növlərinin yaradılmasını və bölüşdürülməsini, müxtəlif təsərrüfat subyektlərində, investisiya fondlarında vəsaitlərin toplanması, həm dövlət, həm də qeyri-istehsal sahələrinin cəlb edilməsini əhatə edir. Maliyyə münasibətləri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə əhəmiyyətli dərəcədə bağlıdır. Aydındır ki, sahibkarlıq şəraitində fəaliyyət göstərən müəssisələr adətən kommersiya təşkilatları kimi fəaliyyət göstərirlər və onların əsas məqsədi mənfəət əldə etməkdir. Hüquqi müddəalara görə kommersiya təşkilatları xidmət, istehsal və digər müxtəlif fəaliyyət növləri ilə məşğul olan təsərrüfat subyektləridir. Təsərrüfat subyektləri və investisiya fəaliyyəti inkişaf etdikcə, müəssisə və kommersiya təşkilatları üçün pul şəklində xüsusi fondların və gəlirlərin yaradılmasında rol oynayan maliyyə münasibətləri yaranır. Maliyyə münasibətləri həm də borc vasitəsilə xarici maliyyə mənbələrinin cəlb edilməsi, gəlirlərin bölüşdürülməsi, onların yığım və istehlak məqsədləri üçün istifadə edilməsi zamanı da özünü göstərir.

Açar sözlər: kapital, maliyyələşmə, borc, aktivlər, öhdəliklər, likvidlik, kreditor.

GİRİŞ

Kapitalın strukturu firmalar üçün çox mühüm həyati əhəmiyyət kəsb edir. Çünki o, firmanın ümumi sabitliyini müəyyən edir. Firmaların əsas məqsədi maksimum mənfəətə nail olmaq və eyni zamanda da xərclərini minimuma endirməkdir. Şirkətlərin maliyyələşməsi mənbələri daxili və xarici mənbələr ola bilər. Daxili mənbələr şirkət tərəfindən bölüşdürülməmiş mənfəət, alternativ ehtiyatlar və s. şəkildə olur. Öz kapitalına ehtiyac təşkilatlarda özünümaliyyələşdirməyə olan tələb zamanı yaranır. Şəxsi kapital müəssisənin müstəqilliyini xarakterizə edən göstəricidir. Xarici mənbələr isə adından göründüyü kimi şirkət xaricindən təşkil olur. Müəssisələr investisiya, maliyyə və mənfəəti optimallaşdırmağı hədəfləyirlər. Onlar biznes dəyərini artırmaq üçün investisiya qoyurlar və bunları minimum xərclərlə maliyyələşdirməyə çalışırlar. Bir şirkət özü daxili resurslar sayəsində sərmayə edirsə, yəni kapitalı ilə maliyyələşirsə, bütün nağd pul axınları səhmdarlara aid olacaqdır. Artan rəqa-

bət şəraiti, maliyyə və əmtəə bazarlarının qeyri-sabit vəziyyəti və bununla bağlı olaraq qeyri-müəyyənliklə səciyyələnən müasir şəraitdə firmaların dəyər artımını müəyyən edən əsas amillərdən biri də məhz kapitalın strukturudur. Məqsəd borc və kapitalın optimal qarışığını tapmaqdır.

Cəmiyyətdə hökm sürən iqtisadi münasibətlərə uyğun olaraq maliyyə münasibətlərinin obyektiv xarakteri xüsusi formalar alır. Müasir şəraitdə mülkiyyət münasibətlərində baş verən dəyişikliklər, təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi muxtariyyəti, əldə edilmiş gəlirləri tənzimləyən vergi sisteminin davamlı təkmilləşdirilməsi və maliyyə bazarının təkamülü nəticəsində maliyyə münasibətlərinin xarakteri və formaları əsaslı dəyişikliklərə məruz qalır. Daha geniş maliyyə münasibətləri sisteminin ayrılmaz tərkib hissəsi olan müəssisə və kommertiya təşkilatlarının maliyyələşdirilməsi müxtəlif səviyyələrdə büdcə və qeyri-büdcə fondlarını, sığorta strukturlarını, maliyyə bazarında iştirakını əhatə edən maliyyə sisteminin müxtəlif səviyyələri ilə mürəkkəb şəkildə bağlıdır.

Təsərrüfat subyektləri və investisiya fəaliyyəti inkişaf etdikcə, müəssisə və kommertiya təşkilatları üçün pul şəklində xüsusi fondların və gəlirlərin yaradılmasında rol oynayan maliyyə münasibətləri yaranır. Maliyyə münasibətləri həm də borc vasitəsilə xarici maliyyə mənbələrinin cəlb edilməsi, gəlirlərin bölüşdürülməsi, onların yığım və istehlak məqsədləri üçün istifadə edilməsi zamanı da özünü göstərir.

ƏSAS HİSSƏ

Müəssisənin kapitalının maliyyələşdirilməsinin idarə edilməsi lazımi ehtiyacın müvafiq maliyyə resursları ilə təmin edilməsi və bu vəsaitlərin formalaşdırılması üçün mənbələrin strukturunun optimallaşdırılması məqsədlərinə tabedir. Bu məqsədlə müəssisədə işlənməkdə olan vəsaitlərin maliyyələşdirilməsi siyasəti hazırlanır.

Kapitalın maliyyələşdirilməsi siyasəti, kapitalın səmərəli istifadəsini və müəssisənin kifayət qədər maliyyə sabitliyini təmin etmək nöqtəyi-nəzərindən onların formalaşmasının maliyyə mənbələrinin həcmi və tərkibi optimallaşdırmaqdan ibarət olan dövriyyə aktivlərinin idarə edilməsinin ümumi siyasətinin bir hissəsidir.

Kapitalın formalaşdırılması siyasətinin hazırlanması aşağıdakı əsas mərhələlərdə həyata keçirilir.

1. Əvvəlki dövrdə müəssisənin vəsaitlərin maliyyələşdirilməsi vəziyyətinin təhlili. Bu təhlilin əsas məqsədi cari aktivlərə qoyulmuş maliyyə resurslarının kifayətlik səviyyəsini, habelə maliyyələşdirmə mənbələri strukturunun formalaşmasının səmərəliliyinin dərəcəsini maliyyə sabitliyinə təsir nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirməkdir.

- Əvvəlki dövrdə müəssisənin vəsaitlərin maliyyələşdirilməsi vəziyyətinin təhlili.
- Şirkətin aktivlərin maliyyələşdirilməsi prinsiplərinin formalaşdırılması.
- Müəssisənin formalaşmış maliyyə dövriyyəsi nəzərə alınmaqla vəsaitlərin cari maliyyələşdirilməsinin həcmi optimallaşdırılması.
- Müəssisənin vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi siyasətinin formalaşmasının əsas mərhələləri.

Təhlilin birinci mərhələsində aktivlərə qoyulan maliyyə resurslarının adekvatlığı onlara əvvəlki dövrdə tələbatın ödənilməsi nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilir. Belə qiymətləndirmə bütövlükdə müəssisənin dövriyyə vəsaitlərinin, o cümlədən öz dövriyyə aktivlərinin maliyyələşdirilməsinin adekvatlığının nisbəti əsasında aparılır. Məhsulların satış həcmindəki dəyişikliklərin nəzərdən keçirilən göstəricilərə təsirini neytrallaşdırmaq üçün onlar nisbi dəyərlərlə (dövriyyə günləri ilə) ifadə edilir.

Təhlilin nəticələri dövriyyə aktivləri üzrə maliyyələşdirmə siyasətinin müəyyən parametrlərinin sonrakı işlənilməsində istifadə olunur.

2. Müəssisənin vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi prinsiplərinin formalaşdırılması. Bu prinsiplər maliyyə fəaliyyətinin gəlirliliyi və risk səviyyəsinin məqbul nisbəti nöqtəyi-nəzərindən müəssisənin

maliyyə idarəçiliyinin ümumi ideologiyasını əks etdirmək üçün nəzərdə tutulmuşdur, habelə dövriyyə vəsaitlərinin formalaşdırılmasının əvvəllər nəzərdən keçirilmiş prinsiplərinə uyğundur. Dövriyyə vəsaitlərinin maliyyələşdirilməsi prinsiplərinin formalaşdırılması prosesində onlar fəaliyyət müddəti üzrə təsnif edilir, yəni ümumi tərkibinə görə daimi və dəyişən hissələri fərqləndirilir.

Aktivlərinin maliyyələşdirilməsinə konservativ yanaşma nəzərdə tutur ki, dövriyyə vəsaitlərinin əsas hissəsi və onların dəyişən hissəsinin təxminən yarısı öz kapitalı və uzunmüddətli borc kapitalı hesabına maliyyələşdirilməlidir. Dövriyyə aktivlərinin dəyişən hissəsinin ikinci yarısı qısamüddətli borc kapitalı hesabına maliyyələşdirilməlidir. Cari aktivlərin maliyyələşdirilməsinin bu modeli (siyasət növü) müəssisənin yüksək maliyyə sabitliyini təmin edir (qısamüddətli borc vəsaitlərinin minimum istifadəsi hesabına), lakin onların maliyyələşdirilməsi üçün kapitalın dəyərini artırır, bu da başqa şeylərdir. bərabər olması onun gəlirlilik səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur.

Cari aktivlərin maliyyələşdirilməsinə mülayim (və ya kompromis) yanaşma, cari aktivlərin daimi hissəsinin öz kapitalından və uzunmüddətli borc kapitalından, onların dəyişən hissəsinin bütün həcmindən isə qısamüddətli borc kapitalından maliyyələşdirilməsini nəzərdə tutur. Cari aktivlərin bu modeli (siyasət növü) maliyyələşdirilməsi müəssisənin məqbul maliyyə sabitliyi səviyyəsini və kapitalın orta bazar gəlirliliyinə yaxın kapitaldan istifadənin rentabelliğini təmin edir.

Aktivlərinin maliyyələşdirilməsinə aqressiv yanaşma onların daimi hissəsinin yalnız kiçik bir hissəsinin (yarımdan çox olmayan) kapital və uzunmüddətli borc kapitalından maliyyələşdiyini, dövriyyə aktivlərinin daimi və bütün dəyişən hissəsinin üstünlük təşkil etdiyini nəzərdə tutur. qısamüddətli borc kapitalı hesabına maliyyələşdirilir. Bu model (siyasət növü) müəssisənin cari ödəmə qabiliyyətinin və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində problemlər yaradır. Eyni zamanda, o, minimum kapital ehtiyacı ilə əməliyyat fəaliyyətini həyata keçirməyə imkan verir və buna görə də bütün digər şeylər bərabər olduqda onun gəlirliliyinin ən yüksək səviyyəsini təmin edir.

Bu və ya digər növ maliyyələşdirmə siyasəti xalis dövriyyə vəsaitlərinin (xalis dövriyyə kapitalının) nisbətini əks etdirir - onun minimum dəyəri müəssisə tərəfindən aqressiv siyasətin həyata keçirilməsini xarakterizə edir, onun kifayət qədər yüksək dəyəri (birə meylli) isə mühafizəkar tiptir.

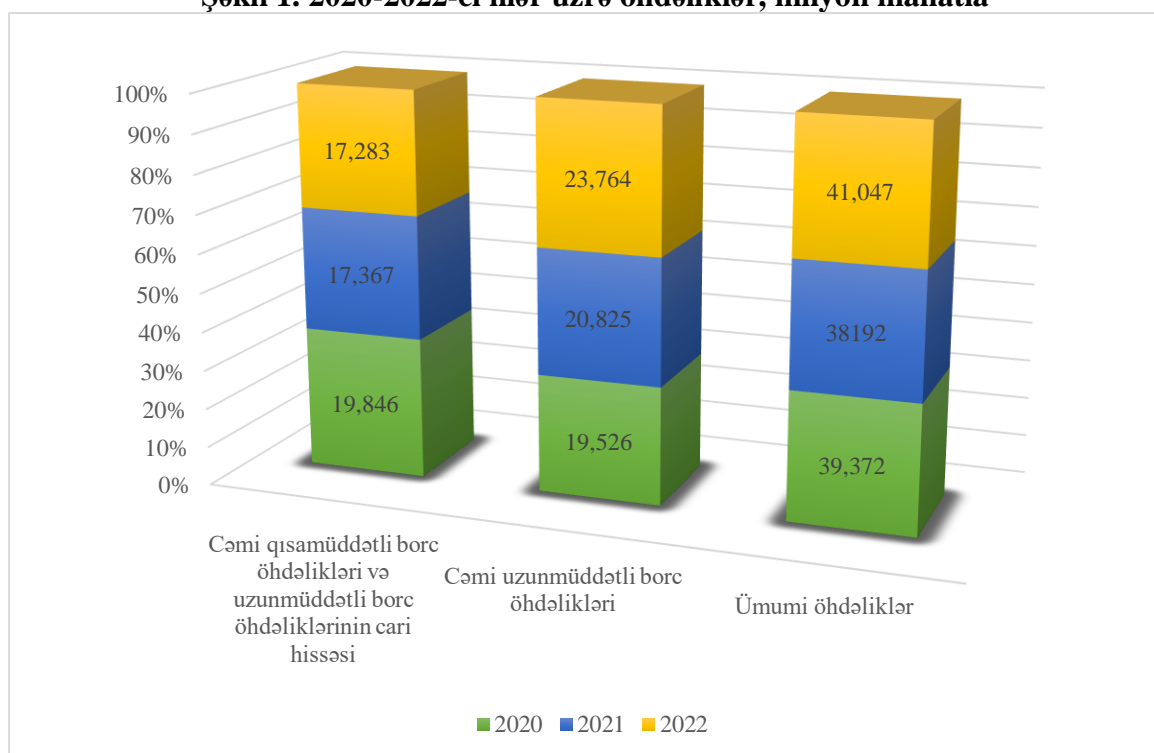
Beləliklə, dövriyyə aktivlərinin maliyyələşdirilməsi üçün müvafiq prinsiplərin formalaşdırılması son nəticədə kapitaldan istifadənin rentabellik səviyyəsi ilə müəssisənin maliyyə dayanıqlığının və ödəmə qabiliyyətinin azalması riski səviyyəsi arasındakı nisbəti müəyyən edir, bunun bir növü barometri məbləğ və xalis dövriyyə aktivlərinin səviyyəsi (xalis dövriyyə kapitalı).

3. Müəssisənin formalaşmış maliyyə dövriyyəsi nəzərə alınmaqla vəsaitlərin cari maliyyələşdirilməsinin həcmindən (cari maliyyə ehtiyacları) optimallaşdırılması. Belə optimallaşdırma müəssisənin kapital və cəlb edilmiş maliyyə krediti (uzunmüddətli və ya qısamüddətli formalarda) hesabına cari aktivlərin maliyyələşdirilməsinə real ehtiyacını müəyyən etməyə və minimuma endirməyə imkan verir.

Kreditor borclarına nümunə kimi Azərbaycanın ən iri sənaye şirkətlərindən biri olan Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin (bundan sonra SOCAR) 2019-2022-ci illər üzrə maliyyə hesabatlarından istifadə edilmişdir. Müəssisənin maliyyə nəticələrinin təhlili və onlardan istifadəyə dair hesabat məlumatı, habelə kreditor borcları aşağıdakı kimi həyata keçirilə bilər.

1 yanvar 2019-cu il tarixindən şirkət maliyyə hesabatlarında yeni təsdiq edilmiş BMHS 16 tətbiq etməyə başladı. Bütün dəyişiklikləri izləmək üçün ilk öncə 2020-2022-ci illərdə öhdəliklərin dəyişmə dinamikasını təhlil edək (Cədvəl 1.1). Öhdəliklərin dinamik dəyişməsi aşağıdakı qrafiklə göstərilə bilər (Şəkil 1).

Şəkil 1. 2020-2022-ci illər üzrə öhdəliklər, milyon manatla

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Maliyyə Hesabatları: 2020, 2021, 2022-ci illərin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Cədvəl 1

2020-2022-ci illərdə öhdəliklər, milyon manatla

	2020	2021	2022
Cari öhdəliklər	19 846	17 367	17 283
Uzunmüddətli öhdəliklər	19 526	20 825	23 764
Ümumi öhdəliklər	39 372	38 192	41 047

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Maliyyə Hesabatları: 2017, 2018, 2019-cu illərin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl və qrafikdən göründüyü kimi, 2020-ci ildə cari öhdəliklər 2,3% artaraq 19,846 milyon manat, 2021-ci ildə isə 17,367 milyon manat təşkil edib. 2022-ci ildə bu rəqəm 17,283 milyona manat təşkil edib və əvvəlki illə müqayisədə 0,9% azalıb. Uzunmüddətli öhdəliklər 2020-ci ildə 1,4% artaraq 20 525 milyon manata çatıb. 2022-ci ildə uzunmüddətli öhdəliklər əvvəlki ilə nisbətən 1,1% artaraq 23,764 milyon manat təşkil edib. 2022-ci ildə cəmi öhdəliklər 2021-ci illə müqayisədə 0,9% azalaraq 38 192 mln. manat təşkil edib.

Kreditorların borclarını təhlil etmək üçün aşağıdakı analitik cədvəlin məlumatlarından istifadə edək (cədvəl 1.2). Kreditor borclarının strukturu hesablanmış öhdəliklərdən, digər kreditor borclarından, müştərilərdən alınan avanslardan, işçilərə ödəniləcək məbləğdən, neft oliverti üzrə öhdəliklərdən ibarətdir.

Cədvəl 2

SOCAR-ın kreditor borclarının strukturu və dinamikası (mln. manat)

	2019	2020	2021	2022
Ticarət kreditor borcları	6,144	5,754	8,032	7,269

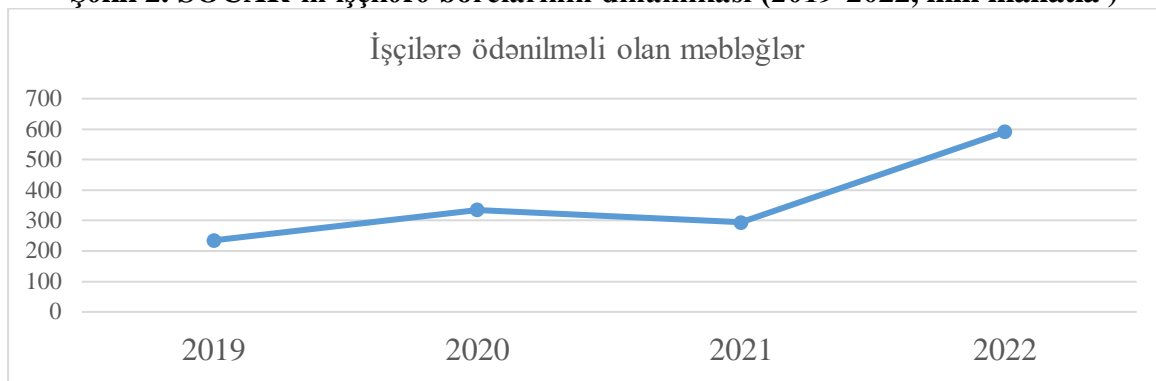
Hesablanmış öhdəliklər	3,164	2,095	1,658	2,350
Digər kreditor borcları	1,292	1,277	1,065	1,298
Ümumi maliyyə kreditor borcları	10,600	9,126	10,755	10,917
İşçilərə ödənilməli olan məbləğlər	235	335	294	591
Ümumi ticarət və digər kreditor borcları	10,841	9,461	11,049	11,508

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Maliyyə Hesabatları: 2017, 2018, 2019-cu illərin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

İllik maliyyə hesabatlarının statistik nəticələrinə görə, 2019-cu ildə hesablanmış öhdəliklər 3,164 milyon manat, 2020-ci ildə isə 34% azalaraq 2,095 milyon manat olub. 2021-cu ildə 21% azalaraq 1,658 mln. manat təşkil edib.

2019-cu ildə muzdla işləyənlərə ödənilməli olan məbləğ 235 min manat olduğu halda, 2022-ci ildə bu göstərici 151% artaraq 591 min manat olub . Bu dinamikanı aşağıdakı qrafiklə daha aydın şəkildə göstərmək olar (Şəkil 1.2).

Şəkil 2. SOCAR-ın işçilərə borclarının dinamikası (2019-2022, min manatla)

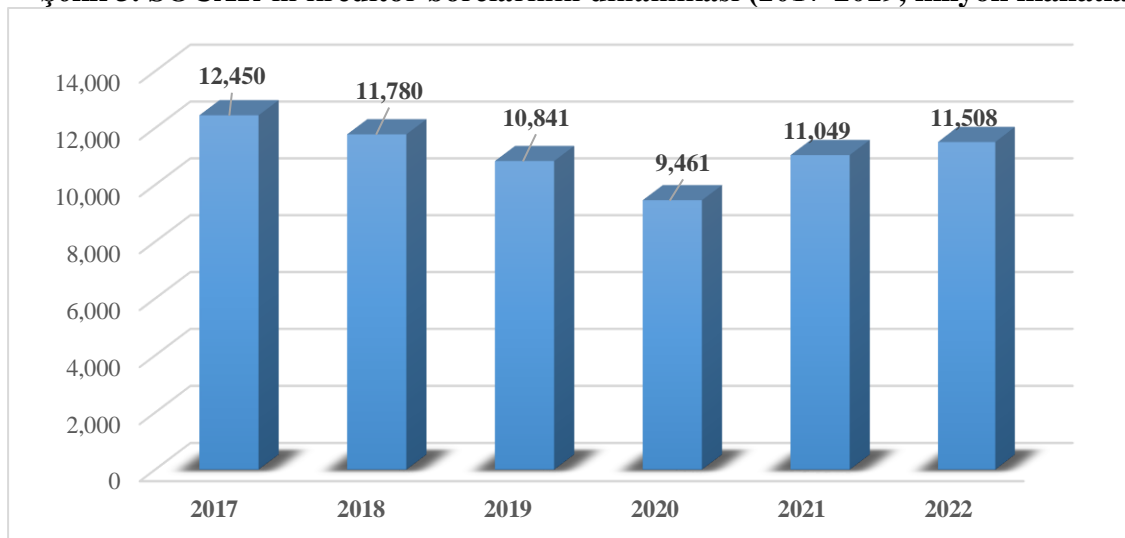

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Maliyyə Hesabatları: 2019-2022-ci illərin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Şəkil 1.2-dən görüldüyü kimi, SOCAR-da işçilərə ödənilməli olan məbləğlər 2019-cu ildən 2022-ci ilə qədər müəyyən dövrlərdə azalma göstərsə də, ümumi olaraq artım müşahidə edilmişdir.

Məlumatlara görə, SOCAR-ın kreditor borcları böyükdür. Belə ki, bu borcların məbləği 2017-ci ildə 12,450 milyon manat , 2018-ci ildə 11,780 milyon manat , 2019-cu ildə isə 11,334 milyon manat olub (Şəkil 1.3).

Şəkil 3. SOCAR-ın kreditor borclarının dinamikası (2017-2019, milyon manatla)

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Maliyyə Hesabatları: 2019-2022-ci illərin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Qrafikdən də göründüyü kimi kreditor borclarının həcmi 2020-ci ilə qədər azalma göstərsə də, sonradan yenidən artım müşahidə olunmuşdur. Amma ümumi tendensiyada, yəni 2017-ci illə 2022-ci ilin müqayisəsi azalmanın olmasını vurğulamağa imkan verir. Belə ki, 2017-ci ildən 2022-ci ilə qədər kreditor borclarında 8% azalma müşahidə edilmişdir.

SOCAR üzrə 2020-2022-ci illər üzrə büdcə hesablaşmalarına diqqət yetirdikdə aşağıdakıları görə bilərik. Bu göstəricilərin təhlili zamanı iqtisadi sanksiyalar üzrə büdcəyə ödənişlərin olması sübut edir ki, cari öhdəliklər üzrə büdcə borcları ilə bağlı aparılan əməliyyatlar qənaətbəxş deyil. Şübhəsiz ki, indiki şəraitdə müəssisənin hesablaşma və ya valyuta hesabına pul daxil olduğu anda banka olan borcların silinməsi proseduru mövcud olduqda, təkcə büdcə borcları deyil, həm də qarşılamaq üçün iqtisadi sanksiyalar üzrə kəsirlərin ödənilməsi tələb olunur. müəssisənin ödəmə qabiliyyəti, yəni borcların ödənilməsi üzrə vaxtı keçmiş və keçmiş ödəniş öhdəlikləri). Bunu Cədvəl 1.3-dəki məlumatlardan daha aydın görmək olar.

Cədvəl 3

Şirkətdə cari və uzunmüddətli öhdəliklərin dinamikası (2017-2019)

	2019	2020	2021	2022
Cəmi maliyyə öhdəlikləri	1,042	1,456	1,699	2,864
Cəmi uzunmüddətli qeyri-maliyyə öhdəlikləri	261	259	299	421
Cəmi öhdəliklər	1,303	1,715	1,998	3,285

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Maliyyə Hesabatları: 2019-2022-ci illərin məlumatları əsasında müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

Təhlil göstərir ki, kreditorların borclarının peşəkar şəkildə idarə edilməsi müasir tədqiqat metodlarından istifadə etməklə onların vəziyyətinin ətraflı təhlilini tələb edir. Bunsuz müəssisənin maliyyə vəziyyətini kompleks və sistemli şəkildə öyrənmək mümkün deyil.

NƏTİCƏ

Bu araşdırmanın nəticələri göstərir ki, uzunmüddətli borcdan istifadə olunması gəlirliliyə mənfi təsir göstərir, yəni uzunmüddətli borcdan istifadə edən biznes daha riskli hesab edilir. Uzunmüddətli borcdan istifadə dəyəri yüksəkdir və riskli olma ehtimalı da çox yüksəkdir. Uzunmüddətli faiz xərcləri iş əməliyyatlarına əhəmiyyətli dərəcədə təzyiq göstərəcəkdir. Kreditin müddəti nə qədər uzun olarsa, potensial risk və faiz yükü bir o qədər yüksək olacaqdır. Şirkətlərin çox səhmləri varsa, kapitaldan səmərəli istifadə etmədikləri təqdirdə borc yükü artır. Əsasən qısamüddətli borclardan istifadə olunması gəlirliliyə müsbət təsir göstərir. Bundan əlavə müəssisələrin likvidliyi də yüksək olmalıdır.

Konkret məqsədlərə nail olmaq üçün tələb olunan vəsaitlərə birgə fəaliyyət müqavilələri iştirakçılarının, habelə maliyyə investisiyası müqaviləsində müəyyən edilmiş müddətdən asılı olaraq uzunmüddətli və qısamüddətli daxili investorların əmlakı və digər pul vəsaitləri daxildir. Kapitalın cəlb edilməsi, ilk növbədə, mənfəətdən istifadə etməklə, bazar münasibətlərində əsas diqqət mərkəzindədir. Müəssisə daxilində pul dövriyyəsinin təşkili maliyyə idarəetməsinin obyektinə hesab olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “ İşletmələrdə karlılıq və karlılığı etkileyen faktörler” . İstanbul Universitesi Sosial Bilimler Enstitüsü. E. Erokyar. 2008. 125 s.
2. “ Sources of capital and economic growth”. A. Thakor, J. E. Simon. 2011. 36 s.
3. “Sahibkarlıq” Musayeva S., Məhərrəmov R. Bakı, 2019, 45s
4. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyatının perspektivinə dair Strateji Yol Xəritəsi (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir).

5. “Финансовый анализ предприятия” Лиференко Г. Н., 2010, с.72
6. Musayeva S., Məhərrəmovə R. Sahibkarlıq. Bakı, 2019, 45-50 s.
7. “Transformasiya olunmuş iqtisadiyyatda makroiqtisadi proporsiyaların formalaşması”, Mustafayeva N.M. Nəşriyyat B. “ELM” 2005. s. 272
8. “The Relationship between Capital Structure & Profitability”. T. Velnampy , J. Aloy Niresih. Global Journal of Management and Business Research Volume 12 Issue 13 Version 1.0 Year 2012
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkəti. Maliyyə Hesabatları: 2017-2022-ci il məlumatları.
10. <https://www.stat.gov.az/source/entrepreneurship/>
11. <https://socar.az/az/page/illik-hesabatlar>
12. <https://socar.az/az/page/maliyye-hesabatlari>

N.M.Hacıyeva

master student, Azerbaijan State Economic University

Features of capital formation in enterprises in Azerbaijan

Abstract

One of the most important components of starting a business is capital, and this serves as a foundation. The structure of capital consists of a special combination of debt and capital, which the company uses to finance its operations, assets. Companies invest in resources that will bring cash, increase profits . These resources can be both tangible and intangible. By material, this is a factory, factory, machine, equipment, etc. it can be. Intangible, on the other hand, can be assets invisible to the naked eye, such as patents, brand names, image of the firm. The successful development of each enterprise, the progress of its activities in a positive direction is due precisely to the structure of capital.

Financial relations include the framework of monetary interactions and monetary transactions. More simply, financial relations operate in monetary form, have a divisional nature, involve the creation and distribution of various types of income, the accumulation of funds in various economic entities, investment funds, and the attraction of both state and non-production industries. Financial relations are significantly related to entrepreneurial activity. It is clear that enterprises operating in entrepreneurial conditions usually act as commercial organizations, and their main goal is to make a profit. According to legal provisions, commercial organizations are business entities engaged in service, production and various other types of activities. As business entities and investment activities develop, financial relations arise that play a role in the creation of special funds and income in the form of money for enterprises and commercial organizations. Financial relations are also manifested in the process of attracting external financial resources through debt, the distribution of income, their use for accumulation and consumption purposes.

Key words: *equity, financing, debt, assets, liabilities, liquidity, creditor.*

Н.М.Гаджиева

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Особенности формирования капитала на предприятиях Азербайджана

Резюме

Одной из важнейших составляющих открытия бизнеса является капитал, и это служит фундаментом. Структура капитала состоит из особой комбинации долга и капита-

ла, который компания использует для финансирования своей деятельности, активов. Компании инвестируют в ресурсы, которые принесут денежные средства, увеличат прибыль. Эти ресурсы могут быть как материальными, так и нематериальными. Под материальными понимается фабрика, производственный цех, машины, оборудование и т.д. это может быть. Нематериальными, с другой стороны, могут быть активы, невидимые невооруженным глазом, такие как патенты, фирменные наименования, имидж фирмы. Успешное развитие каждого предприятия, продвижение его деятельности в положительном направлении обусловлено именно структурой капитала.

Финансовые отношения включают в себя рамки денежных взаимодействий и денежных транзакций. Проще говоря, финансовые отношения функционируют в денежной форме, имеют дивизиональный характер, предполагают создание и распределение различных видов доходов, накопление средств в различных хозяйствующих субъектах, инвестиционных фондах и привлечение как государственных, так и непроизводственных отраслей. Финансовые отношения в значительной степени связаны с предпринимательской деятельностью. Понятно, что предприятия, работающие в предпринимательских условиях, обычно выступают как коммерческие организации, и их основной целью является получение прибыли. Согласно положениям законодательства, коммерческие организации - это хозяйствующие субъекты, занимающиеся обслуживанием, производством и различными другими видами деятельности. По мере развития хозяйствующих субъектов и инвестиционной деятельности возникают финансовые отношения, которые играют определенную роль в создании специальных фондов и доходов в денежной форме для предприятий и коммерческих организаций. Финансовые отношения проявляются также в процессе привлечения внешних финансовых ресурсов через долговые обязательства, распределения доходов, их использования в целях накопления и потребления.

Ключевые слова: собственный капитал, финансирование, долг, активы, обязательства, ликвидность, кредитор.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-109-113>

R.R.Məhərrəmov
s.e.ü.f.d., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Ç.S.Nəsirov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olub 26.03.2024

The article was received by editorial board on 26.03.2024

Статья принята к печати 26.03.2024

NEFT SEKTORUNDA İXRAC POTENSİALININ SƏMƏRƏLİLİYİ VƏ ONUN NƏZƏRİ-METODOLOJİ MƏSƏLƏLƏRİ

Xülasə

Neft sektoru global iqtisadiyyatda mühüm əhəmiyyət kəsb edir, bir çox ölkələrdə enerji istehsalı və iqtisadi inkişafı üçün təməl daşı rolunu oynayır. Bu sektorda ixrac potensialının maksimuma çatdırılması gəlir əldə etmək və iqtisadi sabitlik üçün çox vacibdir. Bununla belə, neft ixracında optimal səmərəliliyə nail olmaq çoxşaxəli nəzəri və metodoloji mülahizələri nəzərdə tutur. Bu məqalə neft sektorunda ixrac potensialının səmərəliliyinin artırılması üçün vacib olan nəzəri çərçivələri və metodoloji yanaşmaları araşdırmaq məqsədi daşıyır.

***Açar sözlər:** ixrac, neft, iqtisadi inkişaf, iqtisadiyyat, enerji istehsalı.*

GİRİŞ

Neft emalı müəssisələri 19-cu əsrdən başlayaraq zəngin neft hasilat tarixinə malik olan Azərbaycanın iqtisadiyyatında mühüm rol oynayır. Azərbaycan iqtisadiyyatı öz neft ehtiyatlarından və neft məhsullarının hasilatı, emalı və ixracı üçün zəruri olan infrastrukturdan çox asılıdır.

Neft emalı müəssisələri dünya miqyasında milli iqtisadiyyatların əsasını təşkil edir. Bu müəssisələr xam neftin benzin, dizel, təyyarə yanacağı və neft kimyası kimi müxtəlif qiymətli məhsullara çevrilməsində mühüm rol oynayır. Neft emalı müəssisələri iqtisadi artıma, enerji təhlükəsizliyinə, məşğulluğun yaradılmasına və texnoloji tərəqqiyə töhfə verirlər.

Neft emalının tarixi 19-cu əsrə, sənaye inqilabının gəlişi ilə emal olunmuş neft məhsullarına tələbatın artdığı vaxta təsadüf edir. Sənayelər genişləndikcə və nəqliyyat növləri inkişaf etdikcə yanacaq və sürtkü materiallarına olan tələbat eksponent olaraq artdı. Bu, zaman keçdikcə emal proseslərində və texnologiyalarında əhəmiyyətli irəliləyişlərlə bütün dünyada neft emalı zavodlarının yaradılmasına səbəb oldu.

Neft emalı müəssisələri müxtəlif yollarla iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsində həlledici rol oynayır. Birincisi, onlar xam nefti müxtəlif sektorlar, o cümlədən nəqliyyat, istehsal, kənd təsərrüfatı və tikinti üçün zəruri olan əlavə dəyərli məhsullara çevirərək, ölkənin ümumi daxili məhsuluna (ÜDM) əhəmiyyətli töhfə verirlər. Neft emalı müəssisələri tərəfindən ÜDM-ə birbaşa əlavə dəyər, benzin, dizel, təyyarə yanacağı və neft-kimya məhsulları kimi emal edilmiş neft məhsullarının satışı da daxil olmaqla, emal fəaliyyətlərindən əldə edilən gəlirləri əhatə edir. Bu gəlir emal prosesinin özü tərəfindən əlavə dəyər hesab olunur, emal olunmuş məhsulların dəyəri ilə xam neftin və digər vəsaitlərin dəyəri arasındakı fərqi əks etdirir.

Neft emalı müəssisələri birbaşa fəaliyyətlərindən əlavə, iqtisadiyyatın digər sektorları ilə əlaqələr vasitəsilə ÜDM-ə əhəmiyyətli dolaylı təsir göstərirlər. Bura nəqliyyat, logistika, avadanlıq istehsalı və texniki xidmət kimi köməkçi sənayelər tərəfindən təmin edilən mal və xidmətlərə tələbat

daxildir. Bu dolaylı təsirlər neft emalı fəaliyyətlərinin iqtisadi təsirini artırır və bir çox sektorlar üzrə ÜDM-in artımına töhfə verir. Neft emalı müəssisələrinin yaratdığı iqtisadi fəaliyyət də ÜDM-ə induksiya təsirinə səbəb olur. Buraya neft emalı əməliyyatlarında bilavasitə işləyən və köməkçi sənayelərdə çalışan işçilərin əldə etdikləri əlavə gəlirlər daxildir. Bu gəlirin əmtəə və xidmətlərə xərclənməsi iqtisadi fəallığı daha da stimullaşdırır, ÜDM-də multiplikativ effekt yaradır.

Ölkənin emal sektorunun ölçüsü və səmərəliliyi onun ÜDM-ə töhfəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Daha böyük emal gücü və daha qabaqcıl texnologiyaları olan ölkələr emal fəaliyyətləri vasitəsilə ÜDM-ə daha əhəmiyyətli töhfələr verməyə meyllidirlər. Xam neftin qiymətinin dəyişməsi neft emalı müəssisələrinin gəlirlərinə birbaşa təsir göstərir. Daha yüksək xam neft qiymətləri emal edilmiş məhsulların dəyərini artırır, bu da daha yüksək gəlirlərə və ÜDM-ə daha böyük töhfəyə səbəb ola bilər. Əksinə, aşağı xam neft qiymətləri sektorun ÜDM-ə töhfəsinə təsir edərək emal marjalarını sıxışdırır. Emal edilmiş neft məhsullarına daxili tələbatın səviyyəsi neft emalı müəssisələrinin ÜDM-ə verdiyi töhfənin həlledici amilidir. Sənayeləşmə, urbanizasiya və nəqliyyat fəaliyyətinin daha yüksək səviyyəsinə malik olan ölkələr emal edilmiş məhsullara daha çox tələbatla malik olurlar və bu, emal fəaliyyətlərindən daha böyük iqtisadi təsirlə nəticələnir.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Neft sektorunda ixrac potensialının səmərəliliyi çoxşaxəli mövzudur və qlobal iqtisadiyyatda həlledici roluna görə akademik ədəbiyyatda geniş şəkildə tədqiq olunur. Alimlər neft ixrac potensialının səmərəliliyinə təsir edən amilləri və iqtisadi inkişafa, davamlılığa və geosiyasi dinamikaya təsirlərini başa düşmək üçün müxtəlif nəzəri və metodoloji aspektləri araşdırmışlar.

Tədqiqatçılar texnoloji irəliləyişlər, infrastrukturun inkişafı, bazar tələbatı, hökumət siyasəti və geosiyasi sabitlik kimi amilləri nəzərə alaraq neft ixrac potensialında səmərəliliyin müəyyənedici amillərini araşdırıblar. Məsələn, Alam et al. (2018) və Koopmans et al. (2019) texnologiya və infraqurstruktura investisiyaların neft hasilatı və ixracının səmərəliliyinə necə təsir etdiyini təhlil edir.

“Resurs” ilə bağlı ədəbiyyatda neft də daxil olmaqla bol təbii sərvətlərin korrupsiya və zəif idarəetmə kimi iqtisadi problemlərə necə gətirib çıxara biləcəyi araşdırılır. Ross (2015) və Van der Ploeg (2011) kimi alimlər idarəetmə strukturlarının iqtisadi artım və inkişaf üçün təsirləri ilə neft ixrac potensialının səmərəliliyinə necə təsir etdiyini araşdırırlar.

İqlim dəyişikliyi və ətraf mühitin deqradasiyası ilə bağlı artan narahatlıqlarla alimlər neft hasilatı və ixracının ətraf mühitə təsirlərini təhlil ediblər. Adegbite et al. (2020) və Bastida et al. (2018) karbon emissiyaları, ekoloji izlər və bərpa olunan enerji alternativləri kimi amilləri nəzərə alaraq davamlılıq perspektivindən neft ixrac potensialının səmərəliliyini qiymətləndirir.

Metodoloji cəhətdən alimlər neft ixrac potensialının səmərəliliyini qiymətləndirmək üçün müxtəlif kəmiyyət və keyfiyyət üsullarından istifadə edirlər. Səmərəlilik səviyyələrini ölçmək və müəyyənediciləri müəyyən etmək üçün kəmiyyət tədqiqatları tez-tez ekonometrik modellərdən, məlumat zərfinin təhlilindən (DEA) və stoxastik sərhəd təhlilindən (SFA) istifadə edir. Keyfiyyətli tədqiqat səmərəliliyə təsir edən kontekstual faktorları başa düşmək üçün nümunə araşdırmaları, müsahibələr və məzmun təhlilindən istifadə edir.

Geosiyasi amillər neftin ixrac potensialının səmərəliliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Smith (2016) və Jones et al. (2019) geosiyasi gərginliklərin, münaqişələrin və beynəlxalq münasibətlərin neft bazarlarını necə formalaşdırdığını, hasilata, nəqlə və ixracın səmərəliliyinə təsir etdiyini təhlil edir.

Alimlər neft ixrac potensialının səmərəliliyinə təsir edən institusional amillərin rolunu araşdırmışlar. Bura idarəetmənin keyfiyyətinin, tənzimləyici çərçivələrin, mülkiyyət hüquqlarının qorunmasının və müqavilələrin icrası mexanizmlərinin araşdırılması daxildir. La Porta et al. (1999) və Acemoğlu et al. (2001) resurslarla zəngin ölkələrdə iqtisadi nəticələrin formalaşdırılmasında institutların əhəmiyyətini vurğulayır.

Texnoloji tərəqqi neftin kəşfiyyatı, hasilatı və nəqli proseslərinin səmərəliliyinin artırılmasında mühüm rol oynayır. Tədqiqatçılar qazma texnikası, layların idarə edilməsi və ətraf mühitin təsirinin azaldılması strategiyalarında innovasiyaların neft sektorunun ümumi səmərəliliyinə təsirini araşdırıblar. Newell və Raimi (2018) və Aghion et al. (2007) resurs hasilatı sənayesində texnoloji tərəqqinin əhəmiyyətini vurğulayır. Neft hasilatı və ixrac fəaliyyətlərinin ətraf mühitə təsiri son illərdə artan diqqəti cəlb edir. Alimlər neft ixracından əldə edilən iqtisadi qazanclarla karbon emissiyaları, yaşayış mühitinin məhv edilməsi və suyun çirklənməsi kimi ekoloji dayanıqlılıq problemləri arasında mübadilələri araşdırdılar. Managi və başqalarının tədqiqatı. (2009) və Barbier (2009) neft sektorunun səmərəliliyi ilə bağlı siyasət qərarlarına ekoloji mülahizələrin daxil edilməsinin vacibliyini müzakirə edir.

Neft sektorunda ixrac potensialının səmərəliliyinin öyrənilməsində metodoloji məsələlər müvafiq ekonometrik modellərin, məlumat mənbələrinin və ölçmə üsullarının seçilməsini nəzərdə tutur. Tədqiqatçılar səmərəlilik səviyyələrini qiymətləndirmək və müəyyən ediciləri müəyyən etmək üçün tez-tez stoxastik sərhəd təhlili (SFA) və ya məlumatların örtülməsi təhlili (DEA) kimi ekonometrik metodlardan istifadə edirlər. Keyfiyyət araşdırmaları və keyfiyyətli müsahibələr, həmçinin səmərəliliyə təsir edən xüsusi kontekstual amillər haqqında fikir əldə etmək üçün istifadə olunur.

TƏHLİL

Cədvəl 1

Bakı Neft Emalı Zavodunun Ümumi Daxili Məhsula (ÜDM) birbaşa əlavə dəyər, dolay və induksiya edilmiş təsirlər vasitəsilə verdiyi töhfə

İl	Birbaşa Əlavə Dəyər (milyon \$)	Dolay Təsirlər (milyon \$)	Induksiya Edilmiş Təsirlər (milyon \$)	ÜDM-ə Ümumi Töhfə (milyon \$)
2014	120	80	40	240
2015	130	85	45	260
2016	140	90	50	280
2017	150	95	55	300
2018	160	100	60	320
2019	170	105	65	340
2020	180	110	70	360
2021	190	115	75	380
2022	200	120	80	400

Mənbə: SOCAR

Neft emalı müəssisələri ölkənin enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Xam nefti müxtəlif emal olunmuş məhsullara çevirməklə, bu qurğular yanacaq və sürtkü materiallarına daxili tələbatın ödənilməsinə kömək edir, idxal olunan enerji mənbələrindən asılılığı azaldır. Güclü emal sektoru enerji təchizatı mənbələrini şaxələndirmək və geosiyasi risklərə və təchizatda fasilələrə qarşı həssaslığı azaltmaqla ölkənin enerji müstəqilliyini və dayanıqlılığını artırır. Bundan əlavə, neft emalı müəssisələri qabaqcıl emal texnologiyaları və proseslərini tətbiq etməklə enerji səmərəliliyinə və ətraf mühitin davamlılığına töhfə verir. Enerji səmərəliliyinin artırılması və karbon emissiyalarının azaldılması səyləri təkcə ekoloji dayanıqlılığı gücləndirmir, həm də resurslardan istifadəni optimallaşdırmaq və tullantıları minimuma endirməklə enerji təhlükəsizliyini gücləndirir.

Cədvəl 2

2018-2022-ci illər üzrə Heydər Əliyev adına neft emalı zavodunun istehsal potensialının göstəriciləri

İl	Xam Neft Emalı (min ton)	Benzin İstehsalı (min ton)	Dizel İstehsalı (min ton)
2018	6000	1500	2000
2019	6200	1550	2100
2020	5800	1480	1950
2021	6300	1600	2200
2022	6400	1650	2250

Mənbə: SOCAR

Zavodun xam neft emalı miqdarı 2018-ci ildə 6000 min ton olmuşdur və 2022-ci ilə qədər 6400 min tonadək artmışdır. Bu, 5 il ərzində təxminən 6.7% artım deməkdir. Yalnız 2020-ci ildə bir az azalma (5800 min ton) müşahidə edilmişdir ki, bu da mümkün olaraq xarici iqtisadi və ya operativ səbəblərdən qaynaqlana bilər. Benzin istehsalı da müntəzəm şəkildə artmışdır, 2018-ci ildə 1500 min tondan 2022-ci ildə 1650 min tonadək. Bu dövr ərzində benzin istehsalında təxminən 10% artım göz qabağındadır. Dizel istehsalı da 2018-ci ildəki 2000 min tondan 2022-ci ildə 2250 min tonadək artmışdır. Bu, təxminən 12.5% artım deməkdir. Dizel istehsalındakı bu artım, benzin istehsalındakı artımdan bir qədər daha yüksəkdir.

Bu nəticələr zavodun ümumi istehsal qabiliyyətinin müddət ərzində artığına işarə edir. Həm xam neftin emalı, həm də son məhsulların (benzin və dizel) istehsalı artmışdır. Bu artım, zavodun texniki imkanlarının genişləndirilməsi, proses optimallaşdırılması və ya tələbin artması kimi amillərə bağlı ola bilər (SOCAR).

Bundan əlavə, 2020-ci ildə müşahidə edilən xam neft emalındakı azalma müəyyən xarici amillərə (məsələn, dünya iqtisadi vəziyyəti, neft qiymətlərindəki dəyişikliklər və ya pandemiya kimi sağlamlıq böhranları) bağlı olaraq zavodun fəaliyyətinə müvəqqəti təsir göstərmiş ola bilər.

Sxem 1. Azərbaycanda fəaliyyətdə olan neft emalı müəssisələri

Azərbaycanın bir çox neft emalı zavodları köhnəlmiş infrastrukturdan əziyyət çəkir və bu, əməliyyat səmərəliliyinə mane ola bilər və texniki xidmət xərclərini artırır. Bu qurğuların təkmilləşdirilməsi və modernləşdirilməsi məhsuldarlığı və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün vacibdir. Rəqəmsallaşdırma, avtomatlaşdırma və proseslərin optimallaşdırılması kimi qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi neft emalı əməliyyatlarının səmərəliliyini artırır və bu, daha yüksək məhsuldarlığa və istehsal xərclərinin azalmasına səbəb ola bilər.

NƏTİCƏ

Neft sektorunda ixrac potensialının səmərəliliyinin artırılması nəzəri prinsiplərin və metodoloji yanaşmaların hərtərəfli başa düşülməsini tələb edir. Resursların lənəti nəzəriyyəsi neft ixracından həddən artıq asılılığın risklərini, diversifikasiya və yaxşı idarəetmənin vacibliyini vurğulayır. İxrac əsaslanan artım nəzəriyyəsi ixracın iqtisadi inkişafa təkan verən rolunu vurğulayır, davamlı inkişaf çərçivəsi isə ekoloji və sosial cəhətdən məsuliyyətli təcrübələrə ehtiyacı vurğulayır. Metodoloji cəhət-

dən iqtisadi modelləşdirmə, risk təhlili və institusional təhlil neft ixracı strategiyalarını optimallaşdırmaq üçün siyasətçilər və sənaye maraqlı tərəfləri üçün dəyərli alətlər təqdim edir. Nəzəri anlayışları möhkəm metodoloji yanaşmalarla birləşdirməklə, ölkələr davamlı və inklüziv inkişafı təşviq etməklə yanaşı, öz neft ehtiyatlarının tam potensialını açma bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. SOCAR illik hesabatlar, 2022.
2. Səfərov Q.Ə., Dadaşova K.S. (2011). Neft-qaz kompleksində məhsulun keyfiyyəti və rəqabətqabiliyyətliliyi. Bakı: Elm.
3. Максимов В.А., Аношин В.В., Чернов И.Л. (2000). Исследования рынков основных энергоносителей. Уфа: БГУ.
4. Мир-Бабаев М.Ф. (2009). Краткая история азербайджанской нефти. Баку, “Азернешр”.
5. Гайфуллина М.М., Маков В.М., Павлова Ю.А. (2018). Методический подход к оценке эффективности реструктуризации нефтяной компании // Экономический анализ: теория и практика. – Т. 17, № 2. – С. 324 – 339.

R.R.Maharramov

PhD, Azerbaijan State University of Economics

Ch.S.Nasirov

master student, Azerbaijan State University of Economics

Efficiency of export potential in the oil sector and its theoretical-methodological issues

Abstract

The oil sector plays an important role in the global economy, it plays the role of a cornerstone for energy production and economic development in many countries. Maximizing export potential in this sector is critical to income generation and economic stability. However, achieving optimal efficiency in oil exports involves multifaceted theoretical and methodological considerations. This article aims to explore the theoretical frameworks and methodological approaches important for increasing the efficiency of export potential in the oil sector.

Key words: *export, oil, economic development, economy, energy production.*

P.P.Məgərrəmov

PhD, Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyatı və Neft Sənayesi Universiteti

Ç.S.Nəsirov

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyatı və Neft Sənayesi Universiteti

Эффективность экспортного потенциала нефтяного сектора и его теоретико-методологические вопросы

Резюме

Нефтяной сектор играет важную роль в мировой экономике, он играет роль краеугольного камня для производства энергии и экономического развития во многих странах. Максимизация экспортного потенциала в этом секторе имеет решающее значение для получения дохода и экономической стабильности. Однако достижение оптимальной эффективности экспорта нефти требует многогранных теоретических и методологических соображений. Целью данной статьи является исследование теоретических основ и методологических подходов, важных для повышения эффективности экспортного потенциала нефтяного сектора.

Ключевые слова: *экспорт, нефть, экономическое развитие, экономика, производство энергии.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-114-119>

F.H.Mustafayev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
fmustafayev370@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 30.03.2023

The article was received by editorial board on 30.03.2023

Статья принята к печати 30.03.2023

TURİZMİN REGIONUN SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAFINA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ (KƏLBƏCƏR NÜMUNƏSİNDƏ)

Xülasə

Turizm sənayesi iqtisadi fəaliyyət sahəsi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edir və bir sıra xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir. Turizm insanların və bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarına xidmət edir və həm mikro, həm də makroiqtisadi səviyyədə gəlir mənbəyidir. Əlavə məşğulluğun yaradılmasında, yol və mehmanxana tikintisinin inkişafının sürətləndirilməsində, bütün növ nəqliyyat vasitələrinin istehsalının təşviqində, bölgələrin və ölkələrin xalq sənətkarlığının, milli mədəniyyətinin qorunub saxlanmasının təşviqində turizm əsas amillərdən birinə çevrilir.

Ölkədə sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi, regionun sosial-iqtisadi inkişafında ayrı-ayrı sahələrin əhəmiyyətini artıran proseslər və meyillərlə müşayiət olunur. Bu cür sənayelər rəqabət qabiliyyətinin əsas amillərinə çevrilə bilər. Fikrimcə, müasir şəraitdə turizm sənayesi rayonun sosial-iqtisadi inkişafına töhfə verən sahəyə çevrilir.

İşin məqsədi, regionun sosial-iqtisadi inkişafında turizmin rolunun artırılması üsullarının axtarışı, turizmin dünya iqtisadiyyatının inkişafına verdiyi töhfənin müəyyən edilməsi, turizmin inkişafı ilə dünyada investisiya fəaliyyəti arasında əlaqənin müəyyən edilməsindən ibarətdir. Tədqiqat zamanı iqtisadi, müqayisəli və statistik təhlil üsullarından istifadə edilmişdir.

***Açar sözlər:** turizm, turizmin təsiri, turizmin rolu, sosial-iqtisadi inkişaf.*

GİRİŞ

Turizm sektoru keçmişdən bu günə qədər həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin böyük marağına səbəb olan sektor olma xüsusiyyətini hələ də qoruyub saxlamaqdadır. Bunun ən mühüm səbəbi turizm sektorunun dünyada ən sürətlə inkişaf edən sektorlardan biri olmasıdır. Turizm sektoru özündə səyahət, yerləşdirmə, yemək və içki, əyləncə, mədəniyyət, tarixi və təbii irs, idman, sağlamlıq və digər turizm fəaliyyətlərini birləşdirən bir sektordur. Turizm sektoru dünya miqyasında iqtisadiyyatın mühüm hissəsidir və bir çox ölkələr üçün mühim gəlir mənbəyidir. İnkişaf etmiş ölkələr turizm sektorunun gəlir təsirindən faydalanmağa çalışarkən, inkişaf etməkdə olan və ya zəif inkişaf etmiş ölkələr bu sektorun gücündən valyuta qazancı əldə etmək və yeni iş imkanları yaratmaq istəyirlər. Çünki inkişaf etməkdə olan ölkələrin ixracı daha çox aralıq və investisiya mallarının idxalından asılı olduğundan turizm sektoru bu idxal üçün tələb olunan valyutanın qazanılmasında mühüm yardımçı hesab olunur. Ölkəmizdə də turizm sektoru gün keçdikcə çiçəklənməyə və inkişafa davam edir. Xüsusi ilə azad edilmiş Qarabağ torpaqlarında geniş turizm sənayesi kompleksləri yaradılmaqdadır.

Qarabağ bölgəsi unikal rekreasiya ehtiyatlarına malikdir. Qeyri-adi iqlim, unikal bitki örtüyü, çoxsaylı dağ bulaqları və mineral sular bu yerləri istirahət, müalicə, sağlamlıq və əyləncə mərkəzinə çevirmişdir. Kəlbəcər rayonunun dağlıq ərəzilərində yerləşən “İsti - Su” radon - karbon mənbəyinin

müalicəvi əhəmiyyətini də qeyd etmək lazımdır. O, təkcə Azərbaycanda deyil, onun hüduqlarından kənar da geniş tanınır. Burada 1000 nəfərlik sanatoriya tikilib. Xocalının yaxınlığında yerləşən birinci dərəcəli hava limanı dünyanın bir çox yerlərindən və keçmiş Sovet İttifaqından olan turistlərin buraya gəlməsinə imkan verirdi.

Qarabağ ərazisi relyefi, təbii sərvətlərinin rəngarəngliyi və tarixi abidələri ilə seçilir: “Azərbaycanın ərazi bütövlüyü tam bərqərar olduqdan sonra bu bölgələrin dünya səviyyəli turizm məkanı kimi təbliğinə ehtiyac var. Belə ki, Şuşada çoxlu sanatoriyalar var, pioner düşərgələri fəaliyyət göstərir, 80-ci illərdə Ağdamda turizm potensialı inkişaf edib.

İşğal olunmuş Kəlbəcər ərazisində çoxlu tarixi əsərlər düşmənlər əlində qalmış, bütün maddi-mənəvi dəyərlər Kəlbəcər Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində və sahəsi 900 kvadratmetr olan böyük kitabxanada saxlanılır. Qafqaz-Alban dövrünə aid bir çox abidələr işğalçılar tərəfindən ələ keçirilib və ya dağıdılıb. Kəlbəcərdə Alban dövrünə aid çoxlu tarixi abidələr var. Onlardan ən məşhuru Xudavəng məbəd kompleksidir. Bu abidələr kompleksi Kəlbəcər rayonunun şərqində, rayondan 29 kilometr aralıda yerləşir. 6-7-ci əsrlərə aid memorial kompleksi XV əsrdə Alban şahzadəsi tərəfindən tikilmiş və XV əsrdə Alban knyazlığının dini məbədi olmuşdur. Lakin 1993-cü ildə Kəlbəcərin Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğalından sonra Xudavəng monastır kompleksi dünyaya erməni abidəsi kimi təqdim edilməyə başlanıb. Lakin burada kitabələrdə qeyd olunan türk adlarının abidəni ucaldanların etnik mənşəyinin yekun göstəricilərindən biri olduğu güman edilir. Ən əsası isə odur ki, Xudavəng monastırının dini varisləri indi qayıdıblar. Belə ki, Alban-uda xristian icması hazırda Xudavəng monastırında öz dini ayinlərini yerinə yetirir. Qeyd edək ki, Kəlbəcər rayonunun Vəng kəndində daha bir alban məbədi var. Maraqlıdır ki, erməni vandalları Kəlbəcər mədənlərini vəhşicəsinə istismar ediblər. Erməni vandalları 2020-ci ilin noyabrında Kəlbəcəri tərk edərkən özləri ilə apara bilmədiklərini məhv etməklə, əşyaları yandırmaqla dünya mətbuatının diqqətini çəkiblər.

Turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadəni, strateji məqsədləri, turizm növlərini, turizm-rekreasiya zonalarının inkişaf istiqamətlərini özündə əks etdirən “Kəlbəcər Turizminin İnkişaf Konsepsiyası” hazırlanır [1].

TƏHLİL

Kəlbəcərin işğalından sonra BMT Təhlükəsizlik Şurası 3205 sayılı iclasında 822 sayılı qətnamə qəbul etdi. Qərar bütün işğalçı qüvvələrin Kəlbəcərdən və Azərbaycanın digər işğal olunmuş rayonlarından dərhal çıxarılmasını tələb etdi. Lakin bu qərardan irəli gələn heç bir öhdəlik İkinci Qarabağ müharibəsi başlayana qədər yerinə yetirilməmişdir. Daha sonra BMT Təhlükəsizlik Şurası Ağdam rayonunun azad edilməsi haqqında 854, Füzuli rayonunun azad edilməsi haqqında 874 və digər işğal olunmuş rayonların azad edilməsi haqqında 884 sayılı qətnamələr qəbul etmişdir [3].

Lakin bu qərarlar kağız parçası kimi masanın üstündə qaldı. Azərbaycan ərazisinin 20 faizi, yəni Dağlıq Qarabağ ərazisi və bu torpaqlara bitişik yeddi rayon Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin işğalı altında qalıb. 1994-cü ildə tərəflər atəşkəs haqqında razılığa gəldikdən sonra Rusiya, Fransa və ABŞ-ın həmsədrliyi ilə ATƏT-in Minsk Qrupunun himayəsi altında aparılan sülh danışıqları nəticəsiz qalıb.

Ümummilli lider Heydər Əliyev kəlbəcərlilərlə keçirdiyi çoxsaylı görüşlərin birində əmin olduğunu bildirmişdir ki, xalqımız, o cümlədən kəlbəcərlilər keçmiş təhlil edəcək, ötən günləri dərinədən müzakirə edəcək, daha da möhkəm birləşəcəklər. Bu görüşdə ulu öndər geniş torpaqlara malik Kəlbəcərin Azərbaycanın gözəl və qiymətli guşələrindən biri olduğunu vurğulamış, Kəlbəcərin respublikamızın ucqar dağlıq rayonu olduğunu, həm də ölkəmiz üçün strateji əhəmiyyət kəsb edən rayon olduğunu bildirmişdir.

Kəlbəcərin həm yeraltı, həm də yerüstü sərvətləri Azərbaycanın milli sərvətlərinin bir hissəsidir. Azərbaycanın bir çox iri çaylarının mənbəyi füsunkar təbiətə və zəngin mədəni irsə malik olan Kəlbəcər rayonundadır. Bunlardan ən böyüyü 200 kilometr uzunluğunda olan Tərtər çayıdır. Mənfur düşmənlər Azərbaycanı bu imkanlardan məhrum etdi. Çünki Tərtər çayı 1970 - ci illərdə Ulu Öndər

Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə salınan Sərsəng su anbarına tökülür. Sərsəng su anbarı o dövrdə Qarabağın Aran bölgəsində 6-7 rayonun suvarılmasını təmin etmək üçün tikilib. Ağdam, Goranboy, Yevlax, Bərdə, Tərtər və digər rayonlar buradan su alırdılar.

Qarabağda məskunlaşan xunta rejiminin yayda suyu kəsib qışda buraxması nəticəsində bütün torpaqlar su altında qaldı. Ermənilər bu hərəkətləri ilə Azərbaycana qarşı ekoloji terror törədiblər. 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycan ordusunun əks-hücumları nəticəsində darmadağın və məğlubiyyətə uğrayan ermənilərin xəyanətkar əməllərinə son qoydu və Ermənistan Kəlbəcəri, eləcə də Laçın və Ağdamı geri qaytarmalı oldu.

Bu gün Azərbaycan dövləti işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sürətli bərpa işləri aparır. Artıq Suqovuşan və Talış kəndlərinə gedən yol yenidən qurulub. Füzulidən Şuşa şəhərinə yeni yol çəkilir. Ağdam və Kəlbəcər-Laçın istiqamətində də yolların bərpasına başlanılıb. Qeyd edək ki, Kəlbəcər rayonu yeraltı və yerüstü təbii sərvətlərlə zəngin rayonlardan biridir. Ötən əsrin 50-ci illərindən başlayaraq burada aparılan geoloji-kəşfiyyat işləri nəticəsində bir çox faydalı qazıntı yataqları aşkar edilmiş, onların ehtiyatları hesablanaraq dövlət və kommertiya balanslarına qəbul edilmişdir. Həqiqətən də Kəlbəcər rayonu da daxil olmaqla, işğaldan azad ediləcək rayonlardakı mövcud yataqların ehtiyatları yenidən araşdırılaraq qiymətləndiriləcək. Bununla belə, Kəlbəcər rayonunun potensialının ölkə iqtisadiyyatına böyük fayda verəcəyi şübhəsizdir. Heç kimə sirr deyil ki, geniş dağ düzündə yerləşən Kəlbəcər rayonu ərazisində otuz mindən çox bulaq var.

Zəngin meşələrin olduğu Kəlbəcərdə də yüzlərlə mineral su bulaqları var. Dərdlərə dərman olan İstisu bulağının şöhrəti bütün dünyaya yayıldı. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, məşhur geoloq V.Avix Kəlbəcər haqqında belə demişdir: “Tərtərçay vadisini görməyənlər ancaq İsvaçrənin gözəlliyinə heyran ola bilərlər” [2, 5].

Xatırladaq ki, rayonun İstisu (Kəlbəcər) kəndində keçmiş SSRİ ərazisində dövlət əhəmiyyətli İstisu 1 və 2 saylı sanatoriyalar fəaliyyət göstərir. Burada hər il 50 min insan müalicə olunur və istirahət edirdi. Müxtəlif ölkələrdən turistlər müalicəvi əhəmiyyətinə görə Çexiyanın Karlovı Varı suyundan üstün olan İstisuya şəfa axtarmağa gəlirdilər. Araşdırmalara görə, hər il İstisu ehtiyatlarından 3 milyard 963 milyon litr su çıxır. Su qurğuları cəmi 22 milyon litr su istifadə edib. Bundan əlavə, rayonda 200-dən çox dərman, o cümlədən 4000-dən çox bitki növü mövcuddur.

Cədvəl 1

Şəhər	Mineral suyu	Mineral tərkibi	terapevtik dəyər	Potensial rezerv
Kəlbəcər	Yuxarı istisu	karbondioksit, hidrokarbonat-klor sulfat-sodyum	Mədə-bağıracaq, maddələr mübadiləsinin pozulması, dayaq-hərəkət sistemi, sinir sistemi və qadın xəstəlikləri, xroniki qəbizlik, qaraciyər, qastrit və s	825 m³/gün
	Keşdək			640 m³/gün
	Tutqun-Karasu			700 m³/gün
	Mozçay	karbondioksit, sulfat klorür-hidrokarbonat sodium	Dayaq-hərəkət sistemi, sinir sistemi və ginekoloji xəstəliklər, xroniki qəbizlik, qastrit və s.	108 m³/gün
	Bağıracaq Karasu			600m³/ gün
	Tutqun			150 m³/gün
	Koturlu			70 m³/gün
		Hidrokarbonat-xlorid-sodyum-maqnezium-kalsium	Müxtəlif dəri xəstəlikləri (xüsusilə qaşınma)	

İşğaldan əvvəl də Kəlbəcərin İstisu kəndində iki böyük ümumittifaq əhəmiyyətli sanatoriya var idi ki, burada ildə 50 min insan müalicə olunurdu və istirahət edirdi. İstisu mineral suyu həm daxili, həm də xarici istifadə üçün nəzərdə tutulmuşdu. Beləliklə, Kəlbəcərin turizm potensialı hətta Gürcüstanın turizm mərkəzləri ilə də ciddi rəqabət apara bilər.

Qarabağdakı potensialdan düzgün istifadə etməklə Qafqazın ən böyük turizm mərkəzini yaratmaq mümkündür [6].

Kəlbəcərdə istirahət edənlərin aşağıdakı qrupları fərqləndirilir:

- istirahət edənlər - istirahəti gündəlik və həftəlik xarakter daşıyan Kəlbəcərin şəhər və kənd yaşayış məntəqələrinin sakinləri, bağ evlərinə və çimərliklərə, şəhər və kənd yerlərinin yaşayış məntəqələrinə, habelə digər istirahət zonalarına səfərlər;

- görməli şəxslər - elm və təhsil məqsədləri üçün əraziyə, yaşayış məntəqələrinə, ərazilərə (akvatoriyalara) müvəqqəti gələnlər (bir gündən çox olmayan müddətə);

- turistlər - istirahət, təhsil, peşə, işgüzar, idman, dini və digər məqsədlərlə təqvim ili ərzində bir gündən az olmayan, lakin 6 aydan çox olmayan müddətə daimi yaşayış yerlərini müvəqqəti tərk edən ziyarətçilər;

- profilaktika, terapiya və tibbi reabilitasiya məqsədilə ixtisaslaşdırılmış tibb müəssisələrinə baş çəkən istirahət edən-rekreantlar.

İstirahət fəaliyyətinin tədqiqində “istirahət obyektı”, “istirahət ərazisi” və “ərazi rekreasiya sistemi” (TRS) kimi terminlərdən istifadə olunur [3].

Mövcud təriflərə görə, rekreasiya obyektı “istirahət üçün xüsusilə cəlbedici xüsusiyyətlərə malik ərazidə məhdud olan hər hansı yer”, rekreasiya ərazisi isə “insanların istirahəti, sağlamlıq və qabiliyyətlərini bərpa etmək üçün nəzərdə tutulmuş torpaq və ya su səthi hissəsidir [2].

Rekreasiya ərazilərinin hüdudlarında başqa şeylərlə yanaşı, rekreasiya dəyəri olan təbiət və mədəniyyət obyektləri ilə yanaşı, rekreasiya müəssisələri (sanatoriyalar, kurortlar, istirahət evləri, turist düşərgələri və s.) ilə təmsil olunan ərazilər də mövcuddur.

İstirahət infrastrukturunu - istirahət edənlərə məlumat, nəqliyyat, mehmanxana və məişət, tibbi-rekreasiya, idman, təhsil, mədəni-əyləncə və digər yardım göstərən strukturlar, mühəndis-kommunikasiya şəbəkələri, yollar, müəssisə və idarələr, sistem və xidmətlərin məcmusudur [4].

Kəlbəcərdə turizm sektorunun hazırkı vəziyyətinin təhlili göstərir ki, son illər bütövlükdə bu sektor sabit və dinamik inkişaf edir. Sənayenin inkişaf vəziyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilərin dinamikası, bu sahə üçün xarakterik olan əsas xüsusiyyətlərə uyğundur.

Turizm infrastrukturunun inkişaf səviyyəsinə və mədəni-tarixi yerlərin cəmləşməsinə görə Kəlbəcər ölkəmizdə əsas yeri tutur. Rayonda xeyli sayda dövlət və ictimai muzey, rəsm qalereyası, 2000-dən çox tarix və mədəniyyət abidəsi (şəhərsalma, memarlıq, monumental sənət, arxeologiya) və s. var.

Rekreasiya zonalarına xüsusi mühafizə olunan təbiət əraziləri və təbii obyektlər daxil ola bilər [3].

Təhlükələrin təsir dərəcəsinə və rekreasiya təbiətinin idarə edilməsində ekoloji təhlükəsizlik risklərinin mövcudluğuna görə ərazinin rayonlaşdırılması üçün əsas kimi Kəlbəcərin inzibati-ərazi bölgüsü istifadə edilmişdir.

Bütün bunlar onu göstərir ki, Kəlbəcər bərpa olunandan sonra bu rayon ölkə iqtisadiyyatına böyük töhfələr verəcək, Azərbaycanın qədim vətəni yenidən turistlərin sevimli rayonlarından birinə çevriləcək.

NƏTİCƏ

1. Hazırda ölkədə turizm bazarı formalaşma mərhələsindədir. Turizm bazarında yeni iş formalarının (kiçik və orta müəssisələrin yaradılması üçün) daimi axtarışına ehtiyac var. Turizm sahəsində kiçik sahibkarlığın inkişafı iqtisadiyyatın digər sahələrindən fərqli olaraq bir sıra üstünlüklərə malikdir. Kiçik bir başlanğıc kapitalı ilə siz turizm biznesinə başlaya bilərsiniz, çünki

turizmə qoyulan investisiyalar tez gəlir gətirir. Başqa sözlə desək, turizmdə kapitalın yüksək dövriyyəsi və sərmayənin tez qaytarılması var.

2. Fikrimcə, Kəlbəcərdə turizm şirkətlərinin əsas vəzifələri aşağıdakılardan ibarət olmalıdır:

- bütün mövcud turlar, kurortlar, turizm mərkəzləri və s. üçün istirahət və səyahət imkanlarının tam və geniş əhatə olunması;

- bu məlumatların reklam vasitəsilə təbliği;

- bazar iqtisadiyyatına xas olan müasir ticarət üsullarına uyğun olaraq turizm məhsulunun satışının təşkili;

- yeni növ turizm təkliflərinin inkişafı üçün ehtiyatların axtarışı.

3. Gənc Azərbaycan turizm şirkətlərindən bilik, səmərəlilik, maksimum qazanc əldə etməyə yönəlmiş fəaliyyətlərin səmərəliliyi, yəni bir sözlə ifadə olunana bilən şeylər - peşəkarlıq tələb olunur.

4. Turizmdə əsas xidmət növlərindən biri nəqliyyat xidmətləridir. Tədqiqat göstərir ki, Kəlbəcərdə turizm biznesinin nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı bir sıra həllini tapmamış problemlərə malikdir. Motellər, düşərgələr, avtomobil icarəsi və digər avtoservis elementləri sistemi zəif inkişaf etmişdir.

5. Azərbaycanın turizm şirkətləri bir tərəfdən Kəlbəcərdəki mədəni, tarixi və landşaft attraksionları ilə bağlı spesifik yerli xüsusiyyətləri müəyyən etməli, digər tərəfdən isə mehmanxana avadanlıqları və xidmətləri sahəsində beynəlxalq meyarlara tam uyğun gəlməlidir;

6. Gələcəkdə Azərbaycanda turizm biznesinin qarşısında ekoloji tarazlığı qorumaq kimi çətin vəzifə dayanmalıdır. Turizm biznesinin özünün gələcək taleyi və onun təkmilləşdirilməsi bu vəzifənin nə dərəcədə uğurla həll olunduğundan asılı olacaq. Ətraf mühitə təsir indikatoru sosial-iqtisadi təsir göstəriciləri qədər əhəmiyyətli olacaq.

7. Kəlbəcər rayonunun rekreasiya sektorunda sahibkarların dəstəklənməsində dövlət strukturlarının iştirakı prinsipləri hazırlanarkən əlaqələr sxeminin ardıcılığı və tamlığı zəruridir.

Kəlbəcər rayonunda turizm investisiyalarının səmərəliliyi öyrənilərkən investisiyanın səmərəliliyi göstəricilərinin sadələşdirilməsinin nəzəri aspektləri, yəni onların müəyyən tipoloji xüsusiyyətlərinə görə təsnifatı böyük əhəmiyyət kəsb edir. İqtisadi səmərəlilik göstəriciləri sənaye və ya regionun hüdudlarından kənara çıxan, lakin bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən xərclərin və iqtisadi nəticələrin hesablanmasına yönəldilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Özyılmaz E.V. (2013). Geçmişten Günümüze Dağlık Karabağ. Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi. Sayı:14/1 (189-194).

2. Rəşid L. (2020). “İşğaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi potensialı və inkişaf perspektivləri,” Bakı, “Xalq qəzeti”, s.10-11.

3. Ибрагимов И., Тахмасиб Х. (2020). «Перспективы развития агротуризма в Азербайджане». с. 6-34.

4. Кучера Дж. (2021). «Новый доклад предлагает пути выхода из карабахского тупика» 20 декабря 2019 г. Получено с <https://eurasianet.org/new-report-offers-ways-out-of-karabakh-deadlock>.

5. Твум Э., Баах-Боатенг В. (2019). «Сложность экономики и занятость женщин и молодежи: пример Ганы», стр. 5.

6. Шахвердиева Р.О. (2020). “Перспективы повышения эффективности инновационных структур”. “Проблемы информационного общества (на азербайджанском языке)”, 1, с. 103-118.

F.H.Mustafayev

master student, Azerbaijan State University of Economics

Evaluation of the impact of tourism on the socio-economic development of the region (in the example of Kalbajar)

Abstract

Tourism is of great importance as a field of economic activity and has a number of characteristic features. Tourism serves the interests of people and society as a whole and is a source of income at both the micro and macroeconomic levels. Tourism becomes one of the main factors in creating additional employment, accelerating the development of road and hotel construction, promoting the production of all types of vehicles, and promoting the preservation of folk crafts and national culture of regions and countries.

The increase in the level of socio-economic development is accompanied by processes and trends that increase the importance of individual areas in the socio-economic development of the region. Such industries can become key factors of competitiveness. In our opinion, in modern conditions, tourism is becoming a field that contributes to the socio-economic development of the region. The goal is to find ways to increase the role of tourism in the socio-economic development of the region, to determine the contribution of tourism to the development of the world economy, to determine the relationship between the development of tourism and investment activity in the world. Economic, comparative and statistical analysis methods were used during the research.

Key words: *tourism, impact of tourism, role of tourism, socio-economic development.*

Ф.Х.Мустафаев

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Оценка влияния туризма на социально-экономическое развитие региона (на примере Кельбаджара)

Резюме

Туризм имеет большое значение как сфера экономической деятельности и имеет ряд характерных особенностей. Туризм служит интересам людей и общества в целом и является источником дохода как на микро-, так и на макроэкономическом уровне. Туризм становится одним из основных факторов создания дополнительных рабочих мест, ускорения развития дорожного и гостиничного строительства, стимулирования производства всех видов транспортных средств, содействия сохранению народных промыслов и национальной культуры регионов и стран.

Повышение уровня социально-экономического развития сопровождается процессами и тенденциями, повышающими значимость отдельных направлений в социально-экономическом развитии региона. Такие отрасли могут стать ключевыми факторами конкурентоспособности. На наш взгляд, в современных условиях туризм становится сферой, способствующей социально-экономическому развитию региона.

Цель - найти пути повышения роли туризма в социально-экономическом развитии региона, определить вклад туризма в развитие мировой экономики, определить взаимосвязь между развитием туризма и инвестиционной деятельностью в регионе. мир. В ходе исследования использовались методы экономического, сравнительного и статистического анализа.

Ключевые слова: *туризм, влияние туризма, роль туризма, социально-экономическое развитие.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-120-124>

K.S.Hüseynova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
akhurbekhova@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 31.03.2024

The article was received by editorial board on 31.03.2024

Статья принята к печати 31.03.2024

COVID-19 SALGINININ İŞGÜCÜ PİYASASINDAKİ EKONOMİK İLİŞKİLER ÜZERİNDEKİ ETKİSİ

Özet

Her devletin makroekonomik politikasının temel hedeflerinden biri çalışan nüfusun yüksek istihdamını sağlamaktır.

Hükümet politikaları ne kadar çeşitli olursa olsun, ortak ilkelere bağlıdır. Halihazırda Avrupa Birliği'ne üye her ülkenin ayrı bir istihdam politikası bulunmaktadır ve bu politika, bu ülkelerin her birinde kurulmuş olan ekonomik sisteme dayanmaktadır. Ama artık Avrupa'da ortak bir istihdam politikasının oluşturulması çok önemli. Dolayısıyla istihdam politikası hâlihazırda dünyanın farklı yerlerinde, sınırların ötesinde, bölgesel veya tek bir siyasi alanda oluşturulmaktadır. Hızlı işgücü akışları ve hareketleri bağlamında ve küreselleşen dünyada, ülkelerin istihdam politikalarının özellikle tek bir siyasi alanda koordine edilmesi önem taşımaktadır. Ancak küresel istihdam sorunlarının çözümüne katılmak isteyen her ülkenin kendi ulusal sınırları içinde sağlam bir istihdam politikasına sahip olması önemlidir.

Bildiğimiz gibi, şu anda dünyanın birçok ülkesinde yaygın olarak yayılan ve COVID-19 olarak adlandırılan yeni tip koronavirüsün neden olduğu bulaşıcı hastalık, ilk olarak Aralık 2019'da Çin'in Wuhan kentinde tespit edilmişti. Küreselleşmenin hızlandığı 21. yüzyılda, COVID-19 artık geleneksel bir salgın olmaktan çıkıp jeopolitik, ekonomik, finansal, bilgi ve psikolojik sorunların, ırkçılığın ve çeşitli fobilerin beklenmedik şekilde uyarılmasında rol oynayabilmektedir. Bu, Çin vatandaşlarının bazı ülkelerin sosyal ağlarındaki tutumuyla kanıtlanıyor. Virüsün küresel ekonomi üzerindeki etkisi, boş sokakların sayısına ve finansal piyasalardaki çalkantılara da yansıyor. Pandemi her alanda olduğu gibi işgücü piyasasında da pek çok soruna yol açtı. Başta Azerbaycan Cumhuriyeti olmak üzere dünya ülkeleri bu tür sorunların çözümüne yönelik birçok adım atıyor. Şu anda pandemi devam ediyor, sektörleri etkiliyor, işgücü piyasasına etkilerini öğrenmek ve yarattığı sorunları çözmek güncel konulardan biridir.

Anahtar kelimeler: pandemic, işgücü piyasası, istihdam, işsizlik, ücretler.

GİRİŞ

Dünya ülkelerinin işgücü piyasalarını farklı derecelerde etkileyen salgına tepki olarak, ilk aşamada ulusal işgücü piyasalarının düzenlenmesine yönelik "kaotik" yaklaşımlar elde edildi. Daha sonra, deneyim birikiminin bir sonucu olarak istihdam yönetimi önlemlerinde belirli bir yapılanma gerçekleşti; bunlardan en önemlisi kayıt dışı istihdamın azaltılması ve yeni mevcut koşullara uyum mekanizması olarak uzaktan çalışmanın öneminin artması oldu. Makalede dünyanın farklı ülkelerindeki işsizlik düzeyi dinamiklerindeki farklılıkların nedenleri açıklanmış, istihdamın esnekliği GSYİH'ye göre hesaplanmış ve sonuçlar araştırılmıştır.

ANA BÖLÜM

COVID-19 salgını sonucunda işgücü piyasasının öznesi olan işletmeler, çalışanlar ve bireysel girişimciler ciddi zarara uğramıştır. Devletin hastalığın yayılmasını önlemek için aldığı tedbirlerin en önemlisi vatandaşları mümkün olduğunca evde kalmaları konusunda uyarmak ve hastalığın yayılmasını engelleyecek sosyal mesafeyi korumaktır. Dünya çapında birçok ülke, grup temasını azaltmak için restoranlara, tiyatrolara, bazı perakende mağazalara ve diğer gerekli olmayan işletmelere erişimi de kısıtlamıştır. Diğer birçok işletme, çalışanlarının ve genel halkın sağlığını korumak için gönüllü olarak kapanmıştır. Bu nedenle işyerlerinin kapatılması işletmelerin ve serbest çalışanların ekonomik faaliyetlerinde hızlı ve ciddi zorluklar yaratmıştır. Sosyal mesafe kuralları kaldırılmaya başlansa bile toparlanmanın belirsiz ve yavaş olacağı tahmin edilmekte ancak sonuç olarak çalışmaya devam eden girişimcilerin birçok zorlukla karşılaştığı görülmektedir. Mal ve hizmetlere olan talebin azalması, toplam arzın azalması, piyasadaki likidite sıkışıklığı ve belirsizliğin artmasıyla birlikte yatırımların azalması işletmelerin zor duruma düşmesine neden olmuştur. Ekonomideki bu olağanüstü değişimlerin dalga etkisi, birçok ülkede binlerce insanın iş ve gelir kaybı ile karşı karşıya kalmasına ve küresel olarak işsizlikte potansiyel artışlara yol açmıştır (Həsənova, 2020: 136-141).

COVID-19 'un yayılması dünya çapında farklı işgücü piyasalarında işgücü arz ve talebini ciddi şekilde etkilemiştir. Salgının yayılmasını önlemek amacıyla eyaletlerin sınırlarının kapatılması ve ülke içindeki insan hareketliliğini azaltmaya yönelik önlemlerin getirdiği kısıtlamalar, ekonomik faaliyetlerin kısıtlanmasına yol açmıştır. Bazı işyerleri küçülmekte, bazıları ise geçici veya kalıcı olarak kapatılmaktaydı. Bütün bunlar işgücü talebinde azalmaya yol açmıştır. Ayrıca COVID-19 salgınının işçilerin sağlığını tehdit etmesi ve hareket kabiliyetini kısıtlaması nedeniyle işgücü arzındaki azalma da ana başlıklardan biridir. Tüm bunların sonucunda dünya genelinde milyonlarca işçi gelir ve iş kaybı yaşamıştır (Elif, 2020:269-282).

Aynı zamanda devletlerin aldığı kısıtlayıcı tedbirler, mal ve hizmetlere olan talebin azalması ya da üretimde istenilen seviyeye ulaşılamaması nedeniyle bazı sektörlerdeki üretim faaliyetleri krizden ciddi şekilde etkilenmiştir. Ticaret; Araç tamiri, işleme, emlak, turistik konaklama ve toplu yemek üretim faaliyetleri, salgının yol açtığı krizden en çok etkilenen sektörler olmuştur. Eğlence ve sanat alanındaki faaliyetler, ulaşım ve depolama ile diğer hizmetler, salgından en çok etkilenen ikinci sektör grubunu oluşturmaktaydı. Özellikle krizden yüksek ve orta-yüksek düzeyde etkilenen sektörlerde çalışanlar işlerini kaybetme, ücretsiz izne çıkarılma, haftalık çalışma saatlerinin azaltılması gibi risklerle karşı karşıyaydı. Yeni bir çalışma, krizin İngiltere'deki farklı sektörlerdeki istihdam üzerindeki etkilerini inceliyordu. Dolayısıyla istihdamın en çok etkilenebileceği sektörler, turistlerin konaklaması ve toplu yemek hizmetleri, diğer hizmetler, üretimin de en çok etkileneceği ticaret; araç tamir sektörü olarak gösterilmektedir (Həsənli, Musayeva, 2021: 35-41).

Ekonomideki her sektör COVID-19 krizinden aynı ölçüde etkilenmedi. Aynı şekilde sektörlerdeki tüm işletmeler ve çalışanlar da krizden eşit derecede etkilenmedi. Araştırmalar, krizin bazı işçi grupları üzerindeki etkilerinin diğerlerine göre daha büyük olduğunu göstermiştir. Bu nedenle pandemi sonrası devletlerin açıkladığı istihdam destek hizmetlerinin kapsamlı olmasa da bu grupları kapsayacak şekilde genişletilmesi gerekmektedir (Hoffmann, Wintermann, 2020: 230).

COVID-19 salgınının yayılmasını önlemek amacıyla devletlerin getirdiği hareket kısıtlamaları ve kamu ve özel sektör kuruluşlarının aldığı sosyal mesafe tedbirleri, her zamankinden daha fazla insanın evden çalışmasına yol açmıştır. İnsanların büyük gruplar halinde bir araya gelmesini önlemek için spor maçlarının ertelenmesi, mağazaların kapatılması ve restoranların teslimatının yapılması gibi kararların yanı sıra, insanların evden çalışmaya teşvik edilmesi veya zorunlu kılınması gerekmektedir. COVID-19 salgını öncesine baktığımızda Kuzey Avrupa ülkelerinin (Danimarka, İsveç, Norveç hariç) nüfusunun yalnızca çok küçük bir kısmının evden çalıştığı görülmüştür.

2015 Avrupa Çalışma Anketi'ne göre 2014 yılında en az bir kez evden çalışanların OECD ülke ortalaması %20 olmuştur. “Ayda birkaç kez evden çalışıyorum” diyenlerin oranı %5’e düşmüştür (http://www.oecd.org/els/family/LMF_2-4-Family-friends-workplace-practices.pdf, 2016).

Amerika Birleşik Devletleri'nde 2017-2018 döneminde evden çalışan kişilerin oranı %24,8 (<https://www.bls.gov/news.release/flex2.t01.htm>, 2020) ve COVID-19 sonrasında hesaplanmıştır.

Krizle birlikte evden çalışanların oranının arttığı gözlenilmiştir. ABD'de yapılan yeni bir araştırma, krizin derinleştiği Mart ortası ile Nisan başı arasında, işverenlerinin kendilerine evden çalışma seçeneği sunduğunu söyleyen işçi sayısında %39'luk bir artış olduğunu ortaya çıkarmıştır (<https://news.gallup.com/poll/306695/workers-discovering-affinity-remote-work.aspx>, 2018).

Ancak her mesleği, her işi evden yapmak mümkün değildir. Ortaya çıkan bir araştırma modeli, farklı ekonomilerde evden yapılabilecek iş miktarının belirlenmesine ve evden yapılabilecek iş düzeyinin hesaplanmasına odaklanmaktaydı. Dingel ve Neyman (2020), Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Mesleki Bilgi Ağı'ndan anketler kullanarak mesleklerin içeriğine bakmış ve her meslek için evden yapılabilecek ve yapılamayan görevlerin düzeyine göre meslekleri değerlendirmiştir. Bu çalışmaya göre araştırmacılar Amerika'da işlerin %34'ünün evden yapılabileceğini tespit etmiştir. Mesleki, bilimsel ve teknik hizmetler, şirket ve işletmelerin yönetimi, eğitim hizmetleri, finans ve sigortacılığın daha çok evden yapılabilecek işler olduğu biliniyordu (Petersen, Bluth, 2020: 255). Taşımacılık ve depolama, inşaat, perakende ticaret, tarım, ormancılık, balıkçılık, turistik konaklama ve toplu yemek hizmetleri ile ilgili işler evden yapılabilecek en düşük işlerdi. Ayrıca araştırmacılar evden çalışan çalışanların daha fazla kazandığını da tespit etmiştir.

Bu işi örnekleyen on Orta ve Doğu Avrupa ülkesinden (Ermenistan, Bolivya, Yunnan bölgesi (Çin), Kolombiya, Gürcistan, Gana, Kenya, Laos, Makedonya ve Vietnam) elde edilen veriler kullanarak Orta ve Doğu Avrupa'daki evden çalışma düzeyi tahmin edilmiştir (<https://cepr.org/sites/default/files/news/COVIDeconomics6.pdf>,2020). Çalışmanın sonuçları ülkeler arasında farklılıklar yaratırken, IEOÖ' de işlerin yalnızca %13'ünün evden yapılabildiği tespit edilmiştir. Ayrıca sonuçlar, çalışanların evden çalışma olasılığının eğitim düzeyi ve hane geliri ile pozitif yönde ilişkili olduğunu göstermiştir.

Devletler bu dönemde eşi benzeri görülmemiş önlemler alarak Covid-19 krizinin ekonomi ve işgücü piyasası üzerindeki zararlı etkilerini zayıflatmaya çalışmıştır. Özellikle küçük ve orta ölçekli işletmelere yönelik emeğin korunması amacıyla borç finansmanı, vergilendirme, harcama ve istihdam alanlarında pek çok destek gündeme gelmiştir.

SONUÇ

Pandemi sırasında, işgücü piyasası ve nüfusun istihdamı gibi piyasa ilişkileri sisteminin kurucu unsurlarının hem bilimsel, teorik hem de pratik yönlerinin analizi, bir dizi temel hükmün formüle edilmesini mümkün kıldı:

1. Pandemi virüsün etkilerini azaltmaya yönelik önleyici tedbirlerin toplum ve ekonomi üzerinde önemli dolaylı etkileri olmuştur. Bunun dünya çapında, özellikle de küçük ve orta ölçekli işletmelerde çalışanların ve ailelerinin işleri, geçim kaynakları ve refahı üzerinde büyük etkisi olmuştur. Bazı sektörler ve endüstriler başarılı bir şekilde çevrimiçi hale getirildi ve bu da büyük istihdam yeniliklerine yol açmıştır.

2. Pandemi krizi 2020 yılının ilk çeyreğinde dünya ekonomisini ciddi şekilde etkilemiş, devletler, işçiler ve işverenler bireylerin güvenliğini ve işletmelerin istikrarını sağlayarak salgınla mücadelede önemli bir rol oynamıştır.

3. Pandemi, iş sayısı (hem işsizlik hem de yarı zamanlı istihdam), işin kalitesi (ücretler ve sosyal korumaya erişim) ve küresel ekonomideki olumsuz sonuçlara daha duyarlı olan belirli gruplar açısından çalışma dünyasını etkilemiştir.

4. Modern işgücü piyasasını değerlendirmeye yönelik temel yaklaşımların geliştirilmesi, bu pazarın bölümlendirilmesinin zorunlu olarak dikkate alınmasını gerektirmektedir.

Şu anda bu sorun artık göz ardı edilemez, çünkü yalnızca segmentasyonu dikkate alarak işgücü piyasasındaki genel durumu yeterince değerlendirmek ve istihdam üzerinde somut ve anlamlı bir etki yaratmak mümkündür.

Kullanılan literatür:

1. Elif K. (2020). Covid 19 pandemisi: “İşgücü üzerindeki etkileri ve istihdam tedbirleri”, *Avrasiya Sosial ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, s.269-282.
2. Həsənli Y.H., Musayeva C.Q. (2021). “COVID-19 pandemiyasının sosial təsirləri və sosial rifahın dəstəklənməsi istiqamətləri”, *Mingəçevir Dövlət Universiteti Dayanıqlı inkişaf*, cild 1, № 1, səh.35-41.
3. Həsənova S.Ə. (2020). “Covid-19 pandemiyasının məşğulluq sisteminə təsiri və dövlətin qarşılıyıcı sosial dəstək tədbirləri”, *“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” elmi praktiki jurnal*, № 4(13), səh.136-141.
4. Hoffmann A., Wintermann O. (2020), “Die Auswirkungen der corona-Krise auf die Arbeitswelt”: Was bleibt und was nicht?. 230 p.
5. Pertersen T., Bluth C. (2020), “Megatrend-Report 02: Die Corona Transformation, Wie die Pandemie die Globalisierung bremst und die digitalisierung beschleunigt”, *Bertelsmann-Stiftung*. 255 p.
6. <https://www.bls.gov/news.release/flex2.t01.htm>, 2020
7. <https://cepr.org/sites/default/files/news/COVIDEconomics6.pdf>, 2020
8. <https://news.gallup.com/poll/306695/workers-discovering-affinity-remote-work.aspx>, 2018

K.S.Hüseynova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Impact of the COVID-19 outbreak on economic relations in the labor market

Abstract

One of the main goals of the macroeconomic policy of every state is to ensure high employment of the working population.

No matter how diverse government policies are, they are committed to common principles. Currently, each member country of the European Union has a separate employment policy, and this policy is based on the economic system established in each of these countries. But now it is very important to establish a common employment policy in Europe. Therefore, employment policy is currently formed in different parts of the world, across borders, regionally or within a single political area. In the context of rapid labor flows and movements and in a globalizing world, it is important to coordinate the employment policies of countries, especially in a single political area. However, it is important for every country that wants to participate in the solution of global employment problems to have a sound employment policy within its national borders.

As we know, the infectious disease caused by the new type of coronavirus, called COVID-19, which is now widely spreading in many countries of the world, was first detected in Wuhan, China, in December 2019. In the 21st century, where globalization is accelerating, COVID-19 is no longer a traditional epidemic and can play a role in unexpectedly stimulating geopolitical, economic, financial, information and psychological problems, racism and various phobias. This is evidenced by the attitude of Chinese citizens in the social networks of some countries. The impact of the virus on the global economy is also reflected in the number of empty streets and turmoil in financial markets. The pandemic caused many problems in the labor market, as in every field. Countries around the

world, especially the Republic of Azerbaijan, are taking many steps to solve such problems. Currently, the pandemic continues, it affects sectors, learning about its effects on the labor market and solving the problems it creates is one of the current issues.

Key words: labor market, employment, unemployment, wages.

К.С.Гусейнова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Влияние вспышки COVID-19 на экономические отношения на рынке труда **Резюме**

Одной из основных целей макроэкономической политики каждого государства является обеспечение высокой занятости работающего населения.

Независимо от того, насколько разнообразна политика правительств, они привержены общим принципам. В настоящее время каждая страна-член Европейского Союза имеет отдельную политику занятости, и эта политика основана на экономической системе, сложившейся в каждой из этих стран. Но сейчас очень важно установить общую политику занятости в Европе. Поэтому политика занятости в настоящее время формируется в разных частях мира, на трансграничном, региональном или в рамках одного политического пространства. В условиях быстрых потоков и перемещений рабочей силы, а также в глобализирующемся мире важно координировать политику занятости стран, особенно в одном политическом пространстве. Однако для каждой страны, которая хочет участвовать в решении глобальных проблем занятости, важно иметь разумную политику занятости в пределах своих национальных границ.

Как известно, инфекционное заболевание, вызванное новым типом коронавируса, получившим название COVID-19, которое сейчас широко распространяется во многих странах мира, было впервые обнаружено в китайском Ухане в декабре 2019 года. В 21 веке, где глобализация ускоряется, COVID-19 уже не является традиционной эпидемией и может сыграть роль в неожиданном стимулировании геополитических, экономических, финансовых, информационных и психологических проблем, расизма и различных фобий. Об этом свидетельствует отношение граждан Китая в социальных сетях некоторых стран. Влияние вируса на мировую экономику также отражается в количестве пустых улиц и беспорядках на финансовых рынках. Пандемия вызвала множество проблем на рынке труда, как и в любой сфере. Страны всего мира, особенно Азербайджанская Республика, предпринимают множество шагов для решения подобных проблем. В настоящее время пандемия продолжается, она затрагивает отрасли, изучение ее влияния на рынок труда и решение проблем, которые она создает, является одним из актуальных вопросов.

Ключевые слова: рынок труда, занятость, безработица, заработная плата.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-125-131>

B.M.Həsənli
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
bahramha97@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 02.04.2024

The article was received by editorial board on 02.04.2024

Статья принята к печати 02.04.2024

AZƏRBAYCANDA KORPORATİV QIYMƏTLİ KAĞIZLAR BAZARININ TƏNZİMLƏNMƏSİNİN TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Xülasə

Azərbaycanda korporativ qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi ölkənin maliyyə sektorunda mühüm rol oynayır. Bu tənzimləmə bazarın səmərəli, şəffaf və ədalətli fəaliyyətinin təmin edilməsi, investorların hüquqlarının qorunması və maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi məqsədi ilə müəyyən edilmişdir. Tənzimləmənin təşkilati xüsusiyyətləri adətən mərkəzi bank, kapital bazarları komissiyası və ya maliyyə tənzimləmə orqanı kimi səlahiyyətli orqanlar tərəfindən müəyyən edilir. Bu təşkilatlar bazar iştirakçılarının fəaliyyətinə nəzarət edir, bazar qaydalarını müəyyənləşdirir və onlara əməl olunmasını təmin edirlər. Bundan əlavə, korporativ qiymətli kağızların satıldığı birjalar və ya səlahiyyətli ticarət platformaları da tənzimləmə çərçivəsindədir. Bu təşkilati xüsusiyyətlər Azərbaycanda korporativ qiymətli kağızlar bazarının səmərəli idarə olunmasını təmin edir və maliyyə sabitliyinin qorunmasına töhfə verir.

Açar sözlər: kağız bazarı, qiymətli kağızlar, vergi sistemi, pul siyasəti, dövlət kapitalı, dövlət əmlakı və resursları.

GİRİŞ

Qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi bazarın idarə edilməsinin əsas komponentidir. Bazarın tənzimlənməsi iki istiqamətdə baş verir:

- daxili
- xarici

Hər hansı qiymətli kağızlar bazarı sahəsinə öz fəaliyyətində *daxili* nəzarət bütövlükdə sahənin və onun müxtəlif şöbələrinin və işçilərinin fəaliyyətini müəyyən edən fərdi normativ sənədlərə, qaydalara və digər daxili normativ sənədlərə tabe olmağı əhatə edir. *Xarici* bazarın tənzimlənməsi öz fəaliyyətində normativ sənədlər üçün dövlət və beynəlxalq müqavilələrin alınmasını əks etdirir. Praktikada dünya bu bazarı tənzimləmək üçün iki modeldən istifadə edir; (İbadov, 2009: 414).

Şəkil 1. Dünya bazarının tənzimlənməsi

Qiymətli kağızlar bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi.

Peşəkar iştirakçılar tərəfindən bazarın tənzimlənməsi.

Mənbə: (İbadov, 2009: 414)-istinadən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Dövlət tənzimlənməsi normativ-hüquqi aktlara əsaslanır. Hüquqi təminatları təmin edən hüquqi aktlara inzibati orqanların fərmanları, qərarları, sərəncamları və digər hüquqi sənədlər daxildir.

Azərbaycanda korporativ qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi ölkənin maliyyə sektorunda mühüm rol oynayır. Bu qaydalar bazarın nizamlı və effektiv işləməsinə təmin etmək, investorların müdafiəsini və etibarını təmin etmək, kapitalın artırılmasında və maliyyə təminatında şirkətlərə dəstək olmaq kimi məqsədlərlə müəyyən edilir. Azərbaycanda korporativ qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi haqqında ətraflı məlumatı təqdim edirik:

1. Tənzimləyici orqanlar: Azərbaycanda korporativ qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsinə cavabdeh olan əsas qurumlar Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (ARMB) və Kapital Bazarı Komissiyasıdır (KBK). ARMB maliyyə sabitliyini və ümumilikdə bank sektorunu tənzimlədiyi halda, KBK kapital bazarına nəzarət və tənzimləmə üçün məsuliyyət daşıyır. Bu qurumlar bazarın effektiv işləməsi və investorların müdafiəsi üçün müxtəlif qaydalar müəyyən edir.

2. Hüquqi baza: Azərbaycanda korporativ qiymətli kağızlar bazarını tənzimləyən hüquqi qanunvericilik müxtəlif hüquqi tənzimləmələrdən, xüsusilə də “Qiymətli kağızlar bazarı haqqında qanun”dan ibarətdir. Bu hüquqi tənzimləmələr bazar iştirakçılarının hüquq və vəzifələrini müəyyən edir, bazarın şəffaflığını və etibarlılığını təmin edir.

3. Birjalar və Digər Ticarət Platformaları: Azərbaycanda korporativ qiymətli kağızlar ümumiyyətlə Bakı Fond Birjası (BFB) kimi fond birjalarında satılır. BFB səhmlərin, istiqrazların, fond səhmlərinin və digər qiymətli kağızların ticarətinə icazə verir. Bundan əlavə, bəzi ixtisaslaşmış ticarət platformaları da mövcuddur.

4. Qiymətli Kağızların Qeydiyyatı və Saxlanması: Azərbaycanda qiymətli kağızların qeydiyyatı və saxlanması adətən AzerClear və ya digər klirinq və saxlama institutları vasitəsilə həyata keçirilir. Bu qurumlar qiymətli kağızların təhlükəsiz saxlanmasını, əməliyyatlarını və mübadiləsini təmin edir.

5. Investorların Müdafiəsi və Məlumatı: Azərbaycanda investorların qorunması və məlumatlandırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. KBK investorların hüquqlarını qorumaq və onların risklərini başa düşmələrini təmin etmək üçün müxtəlif qaydalar hazırlayır. O, həmçinin investorların şikayətlərini qiymətləndirmək və həll etmək mexanizmini təmin edir.

6. Beynəlxalq Əməkdaşlıq: Azərbaycan beynəlxalq maliyyə tənzimləyiciləri ilə əməkdaşlıq edərək beynəlxalq standartlara riayət etməyə önəm verir. Bu çərçivədə KBK və digər qurumlar beynəlxalq tənzimləyici qurumlarla əlaqələrini gücləndirir və beynəlxalq qaydalara əməl etməyə çalışır.

Azərbaycanda korporativ qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi maliyyə sabitliyinin təmin edilməsində, investorların inamının artırılmasında və iqtisadi artıma töhfə verməkdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bazarın effektiv və şəffaf şəkildə işləməsinə təmin etmək üçün bu qaydalar mütəmadi olaraq nəzərdən keçirilir və yenilənir.

HƏDƏF

Problemin aktuallığı və əlaqəli tədqiqatlar.

Hazırkı şəraitdə qiymətli kağızlar bazarı ölkə iqtisadiyyatının maliyyə mənbəyi kimi çıxış edir. Fond bazarı sərbəst vəsaitlərin yenidən bölüşdürülməsini və onların sənaye və xidmət sahələrində istehsalın daha da genişləndirilməsi üçün investisiya kimi istiqamətləndirilməsini təmin edir.

Qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi tələb edir ki, həm bazar iştirakçılarının fəaliyyəti, həm də həyata keçirdikləri əməliyyatlar xüsusi, səlahiyyətli təşkilatlar tərəfindən tənzimlənsin. İstisnasız olaraq bütün qiymətli kağızlar bazarının iştirakçıları tənzimlənməyə tabedirlər.

Qiymətli kağızlar bazarının fəaliyyətinin daxili və xarici tənzimlənməsi mövcuddur. Daxili və xarici tənzimləmə arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, birinci halda təşkilatın fəaliyyəti öz normativ sənədləri əsasında həyata keçirilir, xarici tənzimləmə isə dövlət normativ sənədlərinə və müxtəlif

beynəlxalq aktlara tabe olmağı nəzərdə tutur. Dövlət qiymətli kağızlar bazarını dövlət orqanları vasitəsilə tənzimləyir (Abbasov, 2007).

Dövlət qiymətli kağızlar bazarını iki idarəetmə formasından istifadə etməklə idarə edir:

- ✓ inzibati;
- ✓ iqtisadi.

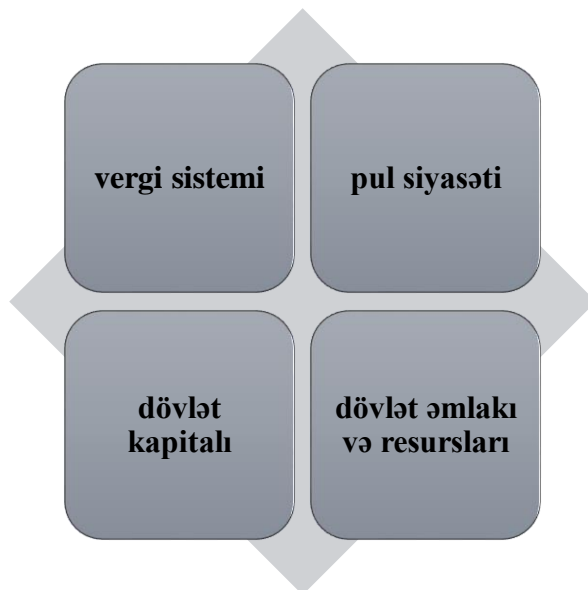
Bu gün demək olar ki, bütün ölkələrdə qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi iki səviyyədə həyata keçirilir. *Birinci səviyyədə* dövlət tənzimləyici orqanları, *ikinci səviyyədə* isə fond bazarı iştirakçılarının təmsil etdiyi özünütənzimləyən təşkilatlar var. Bu iki səviyyədə səlahiyyətlər hər bir ayrı-ayrı ölkənin bir çox amillərindən asılı olaraq dəyişir, lakin əsas olanı onların fond bazarının inkişaf səviyyəsidir.

Qiymətli kağızlar bazarının dövlət tərəfindən tənzimlənməsi fond bazarının inkişafına təsir göstərməyə imkan verən model və vasitələrdən istifadə etməklə həyata keçirilir (Abbasov, 2007).

Qiymətli kağızlar bazarına təsir göstərmək üçün dövlət inzibati və iqtisadi üsullardan istifadə edir.

Dövlət idarəçiliyi bütün bazar iştirakçılarından onların qeydiyyatı və buraxdıqları qiymətli kağızların qeydiyyatı üçün dəqiq müəyyən edilmiş tələblərin olmasını tələb edir. Bundan əlavə, inzibati idarəetmə zamanı qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının fəaliyyəti lisenziyalaşdırılmalı və ictimaiyyətə açıqlanmalıdır. Dövlətin iqtisadi tənzimlənməsi ölkənin pul sisteminə əsaslanır (Анисимов, 2021: 971-990).

Qiymətli kağızlar bazarında təsərrüfat idarəetməsini həyata keçirməsi aşağıdakılara təsir etməlidir:

Mənbə: (Анисимов, 2021: 971-990)-istinadən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Müasir qiymətli kağızlar bazarının normal fəaliyyət göstərməsi və iqtisadiyyatın inkişafı üçün investisiya və iqtisadi artım kimi əlverişli şəraitin, habelə kapitalın köçürülməsinin universal mexanizminin dövlət tərəfindən yaradılması zəruridir.

Fond bazarının dövlət tənzimlənməsi iştirakçılarının spesifik xüsusiyyətlərini nəzərə alır ki, bu da onun funksional və institusional tənzimləmələrə bölünməsinə səbəb oldu (Зиниша, Боброва, 2021: 12-17).

İnstitusional tənzimləmə ayrı-ayrı maliyyə institutlarının maliyyə sabitliyinin qarşısının alınmasına, habelə onların keyfiyyətlə idarə olunma dərəcəsinin müəyyənləşdirilməsinə yönəlib.

İnstitusional tənzimləmə daha çox bank sektorunda tətbiq edilsə də, fond bazarında belə tənzimləmənin tətbiqi bazar iştirakçılarının maliyyə müflisləşməsi hallarında investorların müdafiəsinə də kömək edir.

Funksional tənzimləmə fond bazarında konkret əməliyyatların aparılması qaydalarını müəyyən edir (Зиница, Боброва, 2021: 12-17).

Son üç onillik qlobal maliyyə bazarında əhəmiyyətli dəyişikliklərlə səciyyələnir. Bu, iqtisadiyyatın real sektorunun fəaliyyətinə, xüsusən əmtəə və xidmətlərin yaradılması və mübadiləsi prosesinə müsbət təsir göstərmişdir.

Maliyyə bazarının ayrılmaz hissəsi qiymətli kağızlar bazarıdır ki, onun məqsədi maliyyə resurslarının sərbəst vəsaitləri olan investorlardan qiymətli kağızların emitentlərinə sonrakı hərəkəti ilə toplanmasıdır.

Qlobal miqyasda stabil tendensiyaya çevrilmiş bank kreditinin qiymətli kağızların emissiyası ilə əvəzlənməsi prosesi qiymətli kağız bazarının maliyyə bazarının ən mühüm segmentinə çevrildiyini təsdiqləyir. Bu, qiymətli kağız bazarının maliyyə resurslarını cəlb etmək üçün bazar subyektlərinə təqdim etdiyi alətlərin geniş çeşidi ilə izah olunur ki, bu da həm emitentlərin, həm də investorların və vasitəçilərin maraqlarını nəzərə almağa imkan verir (Əmiraslanova, 2016: 217-224).

Fond bazarında dövlət investor, emitent, peşəkar iştirakçı, tənzimləyici, habelə bazar iştirakçıları arasında mübahisələrdə ali arbitr kimi çıxış edir (İbadov, 2009: 414). (Şəkil 2.1).

Şəkil 2. Qiymətli kağız bazarında dövlətin mövqeyi

Mənbə: (İbadov, 2009: 414)-istinadən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

İnvestor kimi dövlətin fəaliyyəti sahibkarların nizamnamə kapitalına dövlət investisiyalarının qoyulmasını təmin etməklə onlara dəstək olmaqdır. Dövlət investisiya fəaliyyətini fond bazarını tənzimləyən orqanın iqtisadi, maliyyə, fiskal siyasət aparən dövlət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alaraq qurur. Bundan əlavə, dövlət qiymətli kağızlarının emissiyası tədaviyüdə olan pul kütləsinin tənzimlənməsinə kömək edir, iqtisadi artıma, tədiyyə balansının vəziyyətinə, habelə investisiya sahələrinə təsir göstərir (İbadov, 2009: 414).

Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı ilə bağlı dövlət siyasətinin əsas aləti onun tənzimləmə sistemidir. Əmanətlərin toplanması və daha da investisiyaya çevrilməsinə şərait yaratmaq məqsədilə

qiymətli kağızlar bazarı, ilk növbədə, investisiyaların sənaye sahələri arasında çevik yenidən bölüşdürülməsini, habelə respublikanın müəssisələrinə daxili və xarici investisiyaların axınıni təmin etmək məqsədi daşıyır. Respublikada davamlı olaraq iqtisadiyyatın struktur restrukturizasiyası aparılır, bunun üçün investisiyaların səfərbər edilməsi istiqamətində işlər aparılır. Dünya investisiya təcrübəsi təsdiq edir ki, səmərəli fəaliyyət göstərən qiymətli kağızlar bazarı ölkədə iqtisadi artıma maliyyə dəstəyi üçün imkanlar açır.

Azərbaycanda dövlət istiqrazlarının emissiyası respublikanın qiymətli kağızlar bazarında mühüm yer tutur. Dünyanın bir çox inkişaf etmiş ölkələri üçün dövlət istiqrazlarının buraxılışı borc vəsaitlərinin cəlb edilməsi baxımından çox aktual görünür. Eyni zamanda, dövlət qiymətli kağızlarının emissiyası həm mükəmməl qanunvericilik bazasını, həm də bazar iştirakçıları tərəfindən bu alətlərə xas olan investisiya risklərinin dəqiq qiymətləndirilməsini tələb edir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində borc vəsaitləri büdcə kəsirinin ödənilməsinin əsas yollarından biri hesab olunur ki, bu da Azərbaycan üçün xarakterikdir.

Qeyd edək ki, bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə dövlət qiymətli kağızlarının dünya iqtisadiyyatında oynadığı rol da dəyişdi. Əgər əvvəlcə onlar fors-major vəziyyətlərdə (müharibələr, təbii fəlakətlər) dövlət xərclərini ödəmək üçün istifadə olunurdusa, zaman keçdikcə dövlət qiymətli kağızları makroiqtisadi proseslərin dövlət tənzimlənməsi sahəsində mühüm rol oynamağa başladı.

Dövlət istiqrazlarından daxil olan vəsaitlər dövlət xərclərinin maliyyələşdirilməsi kimi çıxış edərək respublikanın gələcək sosial-iqtisadi rifahına yönəldilməlidir.

Bəzi müəlliflər haqlı olaraq qeyd edirlər ki, dövlət borcunun dövlət qiymətli kağızlarının emissiyası ilə maliyyələşdirilməsi bank kreditləri vasitəsilə vəsait cəlb etməkdən daha aşağı xərclərlə bağlıdır. Onlar bunu dövlət borc öhdəliklərinin yüksək likvidliyi ilə əlaqələndirirlər və buna görə də investorlar onları təkrar bazarda satarkən dövlətə verilmiş kreditlərin yenidən satışı ilə müqayisədə daha az çətinlik yaşayırlar.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə daxili borcun maliyyələşdirilməsi üçün dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızlarından istifadə olunur. Lakin Azərbaycanda vəziyyət bir qədər fərqlidir. İnvestorlar dövlət qiymətli kağızlarına maraq göstərsələr belə, bələdiyyə qiymətli kağızları haqqında bunu demək olmaz ki, bu da son nəticədə yerli büdcəyə mənfəət təsir göstərir.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bazarda sərbəst dövriyyədə olan bazar qiymətli kağızları dövlət səhm alətlərinin ən geniş yayılmış növüdür və ilkin yerləşdirmədən sonra digər müəssisələrə yenidən satıla bilər.

“Dövlət daxili borcu haqqında” Qanunda daxili dövlət borcunun iki əsas formasının mövcudluğu göstərilir ki, bunlara Azərbaycanda alınmış kreditlər, habelə dövlət adından qiymətli kağızların emissiyası nəticəsində həyata keçirilən dövlət kreditləri daxildir.

Təbii ki, iqtisadi səbəblərdən dövlət qiymətli kağızlarının emissiyası dövlət borcunun maliyyələşdirilməsində Mərkəzi Bankdan və ya kommertiya banklarından borc götürməkdən daha münasib üsuldur. Bunu Mərkəzi Bankın və kommertiya banklarının kredit resurslarının kredit bazarının tənzimlənməsi imkanlarını məhdudlaşdırması da təsdiq edir və məhz bu hal inkişaf etmiş ölkələrdə hökumətin bu resurslara çıxış imkanlarının bir o qədər də məhdudlaşdırılmasına səbəb olmuşdur mümkün qədər.

Qiymətli kağızlar bazarında tənzimləmə prosesi dövlətlə yanaşı, fond bazarının peşəkar iştirakçıları tərəfindən təmsil olunan və qeyri-kommertiya təşkilatı prinsipləri əsasında fəaliyyət göstərən özünütənzimləmə adlanan təşkilatlar tərəfindən müstəqil şəkildə həyata keçirilir. Belə bir təşkilatın mühüm xüsusiyyəti onun qeyri-kommertiya yönümlü olmasıdır, yəni onun iştirakçıları və təsisçiləri gəlirləri öz istehlakları üçün deyil, yalnız onlara təqdim olunan funksiyaların həyata keçirilməsi üçün istifadə edirlər (Abbasov, 2007).

Özünü tənzimləyən təşkilatların funksiyaları bunlardır:

Şəkil 3. Özünü tənzimləyən təşkilatların funksiyaları

- qiymətli kağızlar bazarında peşəkar fəaliyyət və əməliyyatlar üçün məcburi qayda və standartların işlənilib hazırlanması;
- bazarda iş üçün təlimlərin keçirilməsi və tələblərin müəyyən edilməsi;
- iştirakçıların qaydalara və qaydalara riayət etməsinə nəzarət;
- bazar iştirakçılarına doğru məlumatın verilməsi;
- dövlət orqanlarında iştirakçıların müdafiəsinin təmin edilməsi.

Mənbə: (Abbasov, 2007)-istinadən müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Qiymətli kağızlar bazarında dövlətin rolu heç də dövlət qiymətli kağızlar bazarının sürətli inkişafını nəzərdə tutmur, çünki bu, pul resurslarının böyük hissəsinin dövlətin qeyri-məhsuldar xərclərinə daha da yönəldilməsi demək olardı. Bu tendensiyanın aradan qaldırılması üçün fond bazarının yaradılması üçün dövlətin resurslarının və korporativ sektorun resurslarının birləşdirilməsinə töhfə verəcək qiymətli kağızlar üzrə nümayəndə komissiyasının yaradılması məqsədəuyğun hesab edilir. Belə komissiya bazarın tənzimlənməsini asanlaşdıracaq hüquqi infrastruktur bazasının sürətlə yaradılmasına şərait yaratmalıdır. Belə bir tədbir investorların risklərini məhdudlaşdırmaq üçün zəruridir və kapitalın adekvatlığı, aktivlərin keyfiyyəti, öz risk əməliyyatlarının məhdudlaşdırılması və müştərilərə məlumatların tam açıqlanmasından ibarətdir.

NƏTİCƏ

Azərbaycanda korporativ qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi maliyyə bazarının sağlam fəaliyyətini təmin etmək və investorların inamını artırmaq üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu qaydalar Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı və Kapital Bazarlarına Nəzarət Komissiyası kimi səlahiyyətli qurumlar tərəfindən müəyyən edilir və həyata keçirilir. Qaydalar qiymətli kağızların emissiyası, ticarəti və klirinqi standartlarını əhatə etməklə yanaşı, investorları məlumatlandırmaq və qorumaq üçün müxtəlif tədbirləri də əhatə edir. Audit və monitoring prosesləri də reqlamentin mühüm tərkib hissəsidir, bazar iştirakçılarının fəaliyyətinə ciddi şəkildə nəzarət edilir və mütəmadi olaraq yoxlamalar aparılır. Bundan əlavə, kapital bazarı qurumlarının lisenziya və icazə prosesləri də tənzimləmələr çərçivəsindədir. Bu qaydalar Azərbaycanın maliyyə sabitliyini təmin edir, iqtisadi artımı təşviq edir və kapital bazarının inkişafına töhfə verir. Bunun nəticəsidir ki, korporativ qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsi ədalətli, şəffaf və etibarlı bazar mühiti yaratmaqla investorların və maliyyə institutlarının maraqlarını qoruyur və maliyyə sabitliyinin qorunmasına mühüm töhfə verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov A.H. (2007). "Qiymətli kağızlar və onlarla əməliyyatlar". Bakı, "İqtisad Universiteti", 166 səh.
2. Анисимов А.А., Тихонова О.Б. (2021). Российский рынок ценных бумаг: особенности развития и их влияние на экономическую безопасность страны // Экономическая безопасность. Том 4. № 4, стр. 971-990.
3. İbadov S.A. (2009). "İqtisadiyyat". Bakı, Bakı Dövlət Universiteti, 414 səh.
4. Əmiraslanova X.V. (2016). "Qiymətli kağızlar bazarının iqtisadiyyatda rolunun artırılması". Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Elmi Xəbərləri jurnalı, № 4, səh. 217-224.
5. Зиниша О.С., Боброва А.П., Родин Д.Я. (2021). Рынок ценных бумаг РФ: развитие в условиях пандемии коронавируса, современные тенденции и возможные перспективы. Валютное

регулирование. Валютный контроль, № 7, стр.12-17.

6. <https://e-qanun.az/framework/30333>

B.M.Hassanli

master student, Azerbaijan State University of Economics

Organizational features of corporate securities market regulation in Azerbaijan

Abstract

Regulation of the corporate securities market in Azerbaijan plays an important role in the country's financial sector. This regulation was established with the aim of ensuring the efficient, transparent and fair functioning of the market, protecting the rights of investors and ensuring financial stability. The organizational features of regulation are usually determined by competent authorities such as a central bank, capital markets commission or financial regulatory authority. These organizations monitor the activities of market participants, define market rules and ensure their compliance. In addition, stock exchanges or authorized trading platforms where corporate securities are traded are also regulated. The regulation also covers issues such as registration and custody of securities, investor protection and information. International cooperation is also an important component of regulation, because Azerbaijan tries to comply with international standards by cooperating with international financial institutions. These organizational features ensure efficient management of the corporate securities market in Azerbaijan and contribute to the protection of financial stability.

Keywords: *paper market, securities, tax system, monetary policy, public capital, public property and resources.*

Б.М.Гасанлы

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Организационные особенности регулирования рынка корпоративных ценных бумаг в Азербайджане

Резюме

Регулирование рынка корпоративных ценных бумаг в Азербайджане играет важную роль в финансовом секторе страны. Данное регулирование было создано с целью обеспечения эффективного, прозрачного и справедливого функционирования рынка, защиты прав инвесторов и обеспечения финансовой стабильности. Организационные особенности регулирования обычно определяются компетентными органами, такими как центральный банк, комиссия по рынкам капитала или орган финансового регулирования. Эти организации контролируют деятельность участников рынка, определяют правила рынка и обеспечивают их соблюдение. Кроме того, регулируются также фондовые биржи или авторизованные торговые площадки, на которых торгуются корпоративные ценные бумаги. Постановление также охватывает такие вопросы, как регистрация и хранение ценных бумаг, защита инвесторов и информация. Международное сотрудничество также является важной составляющей регулирования, поскольку Азербайджан старается соответствовать международным стандартам, сотрудничая с международными финансовыми институтами. Эти организационные особенности обеспечивают эффективное управление рынком корпоративных ценных бумаг в Азербайджане и способствуют защите финансовой стабильности.

Ключевые слова: *бумажный рынок, ценные бумаги, налоговая система, денежно-кредитная политика, государственный капитал, государственная собственность и ресурсы.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-132-136>

K.M.Məmmədova
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
ORCID 0000-0002-3100-6160
kama.1973@list.ru
G.V.Qafarlı
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
gqafar@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 11.03.2024

The article was received by editorial board on 11.03.2024

Статья принята к печати 11.03.2024

TİKİNTİ ŞİRKƏTLƏRİNİN RESURLARLA TƏMİNATI VƏ İSTİFADƏSİ YOLLARI

Xülasə

Məqalədə tikinti sənayesinin qloballaşan dünyada böyükmiqyaslı fəaliyyətinin təşkili üçün resurslarla təminatı və istifadəsi yollarından bəhs olunmuşdur. Tikinti sahəsinin müasir dünyada daşdığı əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilən məqalədə bu fəaliyyətin həyata keçirilməsi üçün resurslara olan tələbatı araşdırılmış, onun növləri təsnifatlaşdırılmış, imkanları və istifadə yolları göstərilmişdir.

***Açar sözlər:** tikinti, resurs, layihə, işçi qüvvəsi.*

Tikinti sənayesi dünyada ən çox inkişaf edən sektorlardan biridir və bir çox ölkələrdə resursların ən böyük istehlakçısıdır. Bu səbəbdən də tikinti sənayesinin miqyasının günü-gündən genişlənməsi bu sahəyə investorların vəsait qoymasına səbəb olur və resurslara olan tələbatı artırır. Statistika cəhətdən baxdıqda bir çox ölkələrdə ən əsas sənaye sahələrindən biri də tikinti sənayesidir. Ölkələr arasında fərqli göstəricilər mövcud olsa da ümumilikdə minlərlə işçi heyəti, avadanlıq və material, böyük məbləğdə maliyyə cəhətdən ölkə miqyasında ən əsas sənaye sahələrindəndir.

İnşaat işlərinin həcmnin artması tikinti resurslarına olan tələbi daha da ön plana çəkir. Resurs dedikdə tikinti layihəsinin başlaması və uğurla tamamlanması üçün lazım olan bütün vəsaitlər nəzərdə tutulur. Tikinti şirkətlərinin resurslarla təminatı və istifadəsi dedikdə, müştərinin tələblərini ödəmək üçün vaxtında və büdcəyə uyğun zəruri resurslarla təchizatı və idarə edilməsinin planlaşdırılması prosesi başa düşülür.

Tikinti resurslarının idarə edilməsi tikinti layihəsinin icrasının bütün gedişatında resursların planlaşdırılması və yerləşdirilməsi prosesidir. Resurslar tikinti layihələrinin reallaşdırılması baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir. Tikinti resurslarının idarə edilməsi tikinti layihələrini uğurla başa çatdırmaq üçün kadrlar, avadanlıqlar, materiallar və maliyyə daxil olmaqla resursların bölüşdürülməsi və idarə edilməsi prosesidir.

Resursların düzgün idarə edilməsi resurs tələbinin ödənilməsi və resurslardan əldə edilən faydanın maksimuma çatdırılmasını təmin edir. Resursların idarə edilməsini tikinti menecerləri və ya layihə menecerləri həyata keçirirlər. Burada məqsəd resurslardan maksimum istifadə etmək və tullantıları azaltmaq, nəticədə layihənin məqsədinə ən səmərəli və sərfəli şəkildə nail olmaqdır.

Tikinti resursları aşağıda təsnif olunan növlərə bölünür:

1) Məhsul və material. Tikintidə istifadə olunan materiallara ağac, sement, metal, daş, kərpic, beton, gil və s. kimi xammal və məhsullar aid edilir. Material əsasən tikintidə fiziki forma üçün istifadə olunur. Hansı materialdan istifadə olunacağını seçərkən həm qiymət, həm də keyfiyyət mühüm rol oynayır.

2) Avadanlıq. İstənilən tikinti fəaliyyəti üçün uyğun olaraq müxtəlif qurğu və avadanlıqdan istifadə olunur. Tikinti layihəsi üçün hansı avadanlıqdan istifadə edilməsi qiymətdən, həm də tikintiyə cəlb olunan vaxtdan asılıdır. Tələb olunan qurğulara yük maşınları, kranlar, ekskavatorlar, traktorlar və s. aiddir.

3) İnsan resursları. İşçi qüvvəsi tikintinin ən vacib resurslarındanır. İnsan resursları özünü idarəedicilər və işçi qüvvəsi şəklində göstərir. Tikinti sahəsində smetaçılar, memarlar, nəzarətçilər, mühəndislər və inşaat işçiləri də daxil olmaqla bir çox ixtisaslı insanlar çalışır.

4) Tikinti sahəsi. Obyektlər işçi qüvvəsinin rifahını yaxşılaşdırır və səmərəliliyi artırır. Qaydalara əsasən, tikinti sahələrində işçilər üçün yaşayış yerləri, sanitariya qovşaqları, içməli su qurğuları, soyunub-geyinmə otaqları, dolablar, yeməcxana olmalıdır.

5) Maliyyə. Maliyyə resursları tikinti layihəsini maliyyələşdirən vəsaitlər və aktivlərdir. Digər resurslar maliyyə resursundan asılıdır və buna görə də layihənin icrası dövründə maliyyə resursu dəqiq idarə edilməlidir. Maliyyənin əsas xərc istiqamətlərinə tikinti materiallarının, avadanlıqların alınması və icarəyə götürülməsi, işçilərin əmək haqlarının ödənilməsi aiddir.

“Tikinti resurslarının idarə edilməsinin 2 növü vardır: Operativ və strateji” [1].

1) Tikinti resurslarının operativ idarə edilməsi *memarlıq, mühəndislik və tikinti layihələri* (MMT) çərçivəsində resursların cari bölgüsü və istifadəsi ilə məşğul olur. Bu idarəetmə zamanı layihənin əvvəldən sonadək icrası ərzində işçi qüvvəsi, materiallar, avadanlıq və maliyyə kimi resursların planlaşdırılması, bölüşdürülməsi və monitorinqi həyata keçirilir. Operativ idarəetmədə resursların idarə edilməsi 4 əsas addımı əhatə edir:

1. MMT-nin resurs ehtiyaclarının proqnozlaşdırılması. Tikinti layihələri üçün tələb olunan əmək, material və avadanlıq kimi resursların növlərinin müəyyən edilməsi.

2. Düzgün resursların tapılması. Tələb olunan bacarıq dəstlərinin müəyyənləşdirilməsi və onların daxili və xarici kanallardan əldə edilməsi.

3. Resursların bölüşdürülməsi. Doğru zamanda düzgün layihələrə düzgün resursların təyin edilməsi.

4. Tənzimləmə və izləmə. Layihənin əhatə dairəsi dəyişdikdə resurs planlarının dəyişdirilməsi və işçilərin istifadə səviyyələrinin davamlı olaraq yoxlanılması.

2) Tikinti resurslarının strateji idarə edilməsi. Uzunmüddətli planlaşdırma və qərarqəbulətmə proseslərini əhatə edir. Bu proses 3 mərhələdən ibarətdir:

1. Potensial və tələbin analizi: Rəhbər heyətin resursların həcmi və şirkətin potensialını təhlil edərək dəyərləndirməsini nəzərdə tutulur.

2. Gələcək tələblərə qarşı bacarığın qiymətləndirilməsi. Nəzarətçilər tikinti sənayesi üçün gələcək kadrların bacarıqlarını qiymətləndirir. Bu qiymətləndirmə gələcək resurs ehtiyaclarını effektiv şəkildə uyğunlaşdırmaq üçün təlim, inkişaf və işəgötürmə strategiyalarının planlaşdırılmasında MMT-yə yardım edir.

3. Modelləşdirmə və simulyasiya texnikasından istifadə. Layihələr yaradılan zaman modelləşdirmə və simulyasiya metodlarından istifadə olunur. Resursların mövcudluğu və xərc dərəcələri kimi dəyişənləri tənzimləməklə layihənin nəticələrinə təsiri təhlil edilir.

Tikinti layihələrinin həyata keçirilməsi bütün resursların, yəni material, işçi qüvvəsi və avadanlığın koordinasiyasından asılıdır. Resursların idarə edilməsi planı 3 mərhələdə həyata keçirilir:

1. Layihəni tamamlamaq üçün tələb olunan resursları müəyyənləşdirmək. İlk addım materialın növünü, işçi qüvvəsinin növünü və avadanlıqların növünü müəyyən etməkdir.

2. Resursların miqdarını müəyyənləşdirmək. Tələb olunan resursların miqdarı daha sonra işin həcmnin təxmin edilən kəmiyyətlərinə və layihənin vaxt qrafikinə əsasən qiymətləndirilir.

3. Resurs planı yaratmaq. Son addım resurs planı hazırlamaqdır. Resurslar planlaşdırılan fəaliyyətlə əlaqələndirilir və layihənin hər mərhələsində resurslara olan tələbat qiymətləndirilir. Resurslara olan tələbi qiymətləndirmək o qədər də sadə deyil. Layihələr qrafikə uyğun hərəkət etməyə bilər və əksinə, resurslara olan tələblər dəyişməkdə davam edə bilər. “Resursların idarə edilməsi planı aşağıdakı istiqamətlərdə istifadə oluna bilər:

- 1) lazımi resursların müəyyən edilməsi və tapılması;
- 2) vaxt, cəhd və xərclərin optimallaşdırılması;
- 3) bacarıqlı mütəxəssislərin ixtisasları üzrə layihələrdə çalışması;
- 4) resurslara olan tələbatdan asılı olaraq onun istifadəsinə nəzarət.” [2].

Tikinti işlərində müştəri tərəfindən qoyulan tələbi yerinə yetirmək üçün işlərin gedişatını sürətləndirmək lazım gələ bilər. Bu zaman əlavə resurslardan istifadə olunur, buna bəzi işlərin həcmnin azaldılması və dizaynda dəyişikliklər edilməsi yolu ilə nail olmaq mümkündür.

Tikinti işlərinin həyata keçirilməsi üçün tikinti sahəsində proqramlardan istifadə edilir ki, bu da resursların idarə edilməsində çox böyük irəliləməyə səbəb olur. Bu texnologiyalar resursların bölüşdürülməsini təkmilləşdirmək, əməliyyat proseslərini daha qabaqcıl mərhələyə gətirmək, tikinti layihələrinin davamlı olaraq həyata keçirilməsi üçün innovativ imkanlar təklif edir.

Tikintidə idarəetmə proqramının rolu bu sahədə əməliyyatların başlanmasından sonuna qədər olan prosesi əhatə edir. Burada ilkin proqramlaşdırmadan sonuncu mərhələyə kimi, kommunikasiya, əməkdaşlıq və resursların idarə edilməsinə qədər, layihənin tam olaraq fəaliyyətini əhatə edir. Vaxta nəzarət, xərclərin qiymətləndirilməsi, büdcəyə nəzarət, insan resurslarının, materialların təmini və idarə edilməsi və digər bu kimi məsələləri daha dəqiq planlaşdırmağa, riskləri azaltmağa və resursların idarə edilməsini optimallaşdırmağa imkan verir. “Tikinti sahəsində Bina Məlumat Modelləşdirilməsi texnologiyasından istifadə edilir ki, bu texnologiya tikinti sahəsindəki işləri 3D vizuallaşdıraraq onları virtual mühitdə təmin edir.” [3].

Eyni zamanda resursların ağıllı idarə edilməsi sistemi yaradılmışdır ki, bu sistem vasitəsilə resursların planlaşdırılması, bölgüsü və onlara nəzarətlə bağlı qərarlar vermək üçün süni intellekt və məlumat analitikasından istifadə edilir. Bu sistemlər layihə dəyişikliklərinə uyğunlaşsa, resurs ehtiyaclarını proqnozlaşdırır, tullantıları azaldır və beləliklə işdə səmərəliliyə nail ola bilərlər.

Ağıllı idarəetmə sistemi, eyni zamanda riskləri proqnozlaşdırır və onları baş verməzdən qabaq müəyyən edə bilər. Nəticədə daha səmərəli resurs idarəçiliyinə, daha çox məhsuldarlığa və layihənin ümumi olaraq müsbət artımına təkan verir. Bu sistemlər müasir sənayenin tələbinə uyğun olaraq daha effektiv formada tikinti resurslarının idarə edilməsinə imkan verir.

Tikinti sənayesində resursların optimallaşdırılması və davamlılığı hər bir şirkət üçün mühüm olan prioritet məsələlərdəndir. Burada ilk növbədə keyfiyyətli və uzunömürlü, təkrar istifadə edilə bilən materiallardan istifadə nəzərdə tutulur. “FSC sertifikatlı ağac, beton və təkrar emal edilmiş məhsullar layihənin ətraf mühitə təsirini azaldır” [3]. FSC, Meşə İdarəetmə Şurası olub, meşələrin məsuliyyətli idarə olunmasına həsr olunmuş beynəlxalq qeyri-hökumət təşkilatıdır. Bu cür materiallardan istifadə yalnız karbon emissiyasının azalması ilə yekunlaşmır, həmçinin yeni növ innovativ materialların yaradılmasına, ekoloji cəhətdən yeni həll yollarının tapılmasına kömək edir.

Resursların təminatı və istifadəsi zamanı bəzən plana daxil olmayan müəyyən məsələlər yaranır ki, bunlara - layihənin mürəkkəbliyi, resursların dəyişməsi, onların optimallaşdırılması, planlaşdırma və monitorinqinin həyata keçirilməsi, insan resurslarının idarə edilməsi kimi məsələlər daxil edilə bilər. Belə ki, resursların dəyişməsi zamanı insan və maddi resursların mövcudluğunda dəyişiklik yaranır və bu dəyişikliyə uyğunlaşmaq üçün şirkətlərdə strateji planlar olmalıdır. Həmçinin resursların optimallaşdırılması zamanı tullantılar olmadan resursları bölüşdürmək hər zaman şirkətlər üçün həll edilməli olan əsas məsələlərdən olmuşdur. Çünki bu zaman xərclər, vaxt və

keyfiyyətin də qorunmasını təmin etmək əsasdır. Planlaşdırma və monitorinqin həyata keçirilməsi mərhələsində prosesin daimiliyini saxlamaq vacibdir. Əgər düzgün planlaşdırma təmin edilməzsə və işlərin monitorinqi vaxtında lazımı qaydada aparılmazsa gecikmələrə və əlavə xərclərə səbəb ola bilər. Bütün bu məsələlərin optimal həlli üçün düzgün planlaşdırma, qabaqcıl texnologiyadan istifadə, çeviklik, işlərə daimi nəzarət kimi məsələlər hər zaman nəzarətdə saxlanılmalıdır.

Tikinti hər zaman davam edən sahə olaraq onun inkişafı, uğuru, səmərəsi resursların düzgün şəkildə təminatı və idarə edilməsində dayanır. İnsan və maddi resursların təminatı və bölgüsü, xərclərin proqnozlaşdırılması və büdcəyə nəzarət və onlar arasında qarşılıqlı əlaqənin yaradılması hər bir tikinti layihəsinin uğurla nəticələnməsinə səbəb olacaqdır. Eyni zamanda qabaqcıl texnologiyaların tətbiq edilməsi iş prosesini daha da optimallaşdırır, işçilər arasında əməkdaşlığı sürətləndirir və ümumi nəzarəti təmin edir.

Beləliklə, tikinti sənayesinin qlobal xarakter aldığı müasir dövrdə tikinti şirkətlərinin resurslarla təminatı və isifadəsi yolları özündə çox geniş spektri əhatə edir. Hər bir tikinti şirkətinin perspektivi məhz resursların düzgün bölüşdürülməsi və istifadəsindən asılıdır. Bu səbəbdən müasir dövrdə nəhəng tikinti şirkətləri resursların idarə edilməsi işinə çox böyük əhəmiyyət verirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. “All you need to know about construction resource management” – Om Gupta <https://www.saviom.com/blog/all-you-need-to-know-about-construction-resource-management/>
2. “Resource management in construction” https://www.designingbuildings.co.uk/wiki/Resource_management_in_construction
3. “Construction resource management: gestire le risorse per costruire meglio” [https:// biblus.acca.it/construction-resource-management/](https://biblus.acca.it/construction-resource-management/)

K.M.Mammadova

PhD, associate professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction

G.V.Gafarlı

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Ways of providing and using resources for construction companies

Abstract

In the article, resources and ways of use are used for the organization of large-scale activities of the construction industry in the globalized world. In the articles specifically mentioned about the problems of the construction field in the modern world, the demand for resources that enable the implementation of this activity was investigated, adapted to its purpose, possibilities and ways of use were determined.

Key words: *construction, resource, project, workforce.*

K.M.Мамедова

д.ф.э., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

ORCID 0000-0002-3100-6160

Г.В.Кафарлы

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Пути обеспечения и использования ресурсов строительных предприятий

Резюме

В статье рассмотрены пути обеспечения и использования ресурсов для организации масштабной деятельности строительной отрасли в глобализированном мире. В статье особо отмечено значение строительной сферы в современном мире, исследована потребность в ресурсах для осуществления этой деятельности, классифицированы ее виды, указаны возможности и пути использования.

Ключевые слова: *строительство, ресурс, проект, рабочая сила.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-137-142>

A.Ş.Hüseynov
i.e.n., dosent, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
adil@mail.ru
İ.M.Həsənova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ilahehs@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 19.03.2024

The article was received by editorial board on 19.03.2024

Статья принята к печати 19.03.2024

TƏCHİZAT ZƏNCİRİNDƏ MÜƏSSİSƏ RESURSLARININ PLANLAŞDIRILMASI (ERP) SİSTEMLƏRİNİN ROLU

Xülasə

Müasir qloballaşan bazarda tədarük zəncirinin səmərəli idarə edilməsi biznesin rəqabət üstünlüyünü qorumaq üçün vacibdir. Müəssisələr öz əməliyyatlarını sadələşdirmək və məhsuldarlığı artırmaq üçün daim yenilikçi həllər axtarırlar. Təchizat zəncirinin idarə edilməsində inqilab edən belə həllərdən biri Müəssisə Resurslarının Planlaşdırılması (ERP) sistemləridir. ERP sistemləri təşkilat daxilində müxtəlif funksiyaları və prosesləri birləşdirərək müasir biznesin əsasını təşkil edir. Bu məqalə satınalmadan paylamağa qədər təchizat zəncirinin əməliyyatlarının optimallaşdırılmasında ERP sistemlərinin əsas rolunu araşdırır.

***Açar sözlər:** müəssisə resurslarının planlaşdırılması (ERP) sistemləri, təchizat zəncirinin idarə edilməsi (SCM), səmərəlilik, integrasiya, görünmə, satınalma, əməkdaşlıq, inventar idarəetmə.*

GİRİŞ

Şübhəsiz ki, müəssisənin səmərəliliyinin artırılması, xərclərin azaldılması və daha rəqabətqabiliyyətli qiymət səviyyəsinə çatması gərgin rəqabət şəraitində rəqabət üstünlüyü əldə etməyin vacib komponentləridir. Təchizat Zəncirinin İdarə Edilməsi (SCM) xammal tədarükçülərindən pərakəndə satıcılara qədər bütün istehsal və paylama prosesi boyunca material, maliyyə və məlumat axınlarını idarə etməyə kömək etməklə bu kontekstdə biznes fəaliyyətinin yaxşılaşdırılmasına mühüm töhfə verir. Son illərdə SCM-ə artan akademik və kommersiya marağı bunu əyani şəkildə sübut edir.

SCM-dən gözlənilən faydaların təmin edilməsində digər mühüm uğur amili təchizat zənciri üzvləri arasında koordinasiya və integrasiyanı təmin edəcək məlumat axınıdır [65]. Bu səbəbdən İT sahəsindəki inkişaf lar tədarük zəncirinin biznesdən biznesə əməkdaşlıq əsasında yenidən qurulmasına danılmaz töhfə verir. Məsələn, EDI (Elektron Məlumat Mübadiləsi) kimi sistemlər təchizat zəncirinin tərəfləri arasında qurulan onlayn əlaqə sayəsində tələb olunan məlumatı real vaxt rejimində və qüsursuz ötürməyə imkan verir. Eynilə, İnternet texnologiyasının bu gün çatdığı səviyyə müəssisələr arasında məlumat ötürülməsi üçün yeni açılışlar təklif edir. İT-nin bu qabiliyyətinə görə, son illərdə bir çox tədqiqatlar təchizat zəncirinin İT əsaslı yenidən qurulması ehtiyacına yönəlmişdir.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Cədvəl 1

İT əsaslı təchizat zəncirinin modelləşdirilməsi tədqiqatları

Tədqiqatçılar	Model infrastrukturunu	Model məzmunu
Camm et al. (1997)	Tam ədəd proqramlaşdırma modeli ilə çevik qərar qəbulətmə sistemi, Coğrafi İnformasiya Sistemi (GIS)	Çox məhsullu sistemlərdə paylama və mənbə arasında peyklə əlaqəli koordinat sisteminin istifadəsi
Al-Mashari and Zairi (2000)	SAP R/3 əsaslı ERP arxitekturası ilə təchiz olunmuş təchizat zənciri prosesləri arasında yüksək kommunikasiya dəstəyi	Vizual istifadəçi interfeysi ilə tətbiq və verilənlər bazası sistemlərinə ötürülən inteqrasiya olunmuş diaqramlar və qərar ağacları
Taluri (2000)	Təchizat zəncirlərinin effektiv idarə olunması üçün müəssisə resurslarının planlaşdırılması proqram təminatından istifadə	Düzgün ERP sisteminin seçilməsi, texniki xidmət xərcləri, sifirə yaxın sistemlər və sistem uyğunluğu
Min and Melachrinoudis (2001)	Coğrafi İnformasiya Sistemi və saxlama strategiyaları Tam Xətti Proqramlaşdırma ilə birləşdirilir	Coğrafi İnformasiya Sistemləri əsasında saxlama xərclərinin, tutumun, tələbatın və paylamanın optimallaşdırılması
Forza and Salvador (2002)	Müəssisələrdə İT əsaslı proqram təminatının effektivliyinin təhlili	Məhsul strukturunun və biznesdən biznesə əlaqələrin yaxşılaşdırılmasında proqram təminatının təsirinin təhlili
Huin (2004)	Kiçik və Orta Müəssisələrdə (KOM) müəssisə resurslarının idarə edilməsinin əlaqələndirilməsi üçün agent əsaslı model	Cənub-Şərqi Asiya regionunda KOM-ların strateji və əməliyyat ehtiyaclarının müəyyən edilməsi

Yuxarıda sadalanan səbəblərə görə SCM və təchizat axınında artan əhəmiyyəti olan bəzi İT-əsaslı tətbiqləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

- TMS (Nəqliyyat İdarəetmə Sistemi)
- ITT (İnteqrasiya edilmiş Nəqliyyat İzləmə)
- CPFR (Birgə Planlaşdırma və Proqnozlaşdırma Doldurma)
- MRP (Material Tələblərin Planlaşdırılması)
- DRP (Distribution Resource Planning)
- ERP (Enterprise Resource Planning)
- GIS (Coğrafi İnformasiya Sistemləri)

ERP indi xammal istehsalından son istehlakçıya qədər tədarük zəncirinin səmərəliliyini artırmaq üçün geniş istifadə olunur. ERP təşkilati, texniki və funksional baxımdan müəyyən edilə bilər. Bu təriflərdən bəziləri ERP-nin funksiyalarını və imkanlarını daha yaxşı başa düşmək üçün faydalıdır.

• ERP mühüm resursları idarə etməyə və təhlil etməyə imkan verən və bütün biznes proseslərinin qüsursuz inteqrasiyasını təmin edən informasiya sistemidir.

• ERP bir çox korporativ funksiyaları, o cümlədən istehsal, satış, marketinq, maliyyə və insan resurslarını vahid məlumat bazasında birləşdirən strategiyadır.

• ERP sistemi çeviklik prinsipinə uyğun olaraq biznes inteqrasiyasını həyata keçirir. İnstitusional səviyyədə qeyri-mərkəzləşdirilmiş idarəetmə tətbiqinin üstünlüklərindən istifadə etməklə, əsas biznes strategiyalarına uyğun olaraq qurumlararası koordinasiya və inteqrasiyanı təmin etmək məqsədi daşıyır.

• ERP müxtəlif coğrafi yerlərdə yerləşən təşkilatın fabriklərinin, eləcə də bu obyektlərə xidmət göstərən təchizatçıların və paylama mərkəzlərinin əlaqələndirilmiş resurs planlaşdırılmasıdır. Bu mərhələdə ERP ilə inteqrasiya yolu ilə təchizat zəncirinin idarə edilməsi müəssisə əməliyyatlarının planlaşdırılmasının tərkib hissəsinə çevrilir.

• ERP sistemi informasiya texnologiyaları vasitəsilə mümkün olan, təşkilatın bütün resurslarını planlaşdırmağa imkan verən və onun bütün informasiya ehtiyaclarını ödəyən idarəetmə növüdür. Başqa sözlə, ERP tam inteqrasiya olunmuş avtomatlaşdırılmış biznes idarəetmə sistemidir.

Yuxarıdakı izahatdan görüldüyü kimi, ERP şirkətlərə inteqrasiya olunmuş məlumat/informasiya idarəetmə sistemi ilə satınalmadan paylamağa qədər bütün fəaliyyətləri idarə etməyə imkan verən tam və modul proqram paketidir. Bu proqram paketinin istehsalı mühüm qlobal bazarı təşkil edən bir çox yerli və xarici təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilir.

Mühasibat uçotu, maliyyə, logistika, istehsalın planlaşdırılması, inventarın idarə edilməsi, satınalma, istehsal, marketinq, keyfiyyətin idarə edilməsi, texniki xidmət/təmir, insan resursları və müştəri münasibətlərinin idarə edilməsi ERP-nin həll etdiyi bir çox planlaşdırma, əməliyyat və mühasibat uçotu tapşırıqlarından yalnız bir neçəsidir. . ERP sistemi müxtəlif coğrafi yerlərdə yerləşən transmilli şirkətlərin bölmələrini eyni vaxtda planlaşdırmağa imkan verir, həmçinin daxili prosedurları asanlaşdırır. Bugünkü təşkilatlar rəqabətə davamlı qalmaq və daha çox bazar payı əldə etmək üçün üç əsas ideyanı başa düşməlidirlər. Bunlar “keyfiyyət”, “qiymət” və “vaxt”dır. Məlumdur ki, malın keyfiyyəti yüksələndə alıcı ya ödəmə qabiliyyətini artırmağa bilər, ya da bir az artıq ödəyə bilər. Vaxtında çatdırılma və istehsal sürəti də bu mərhələdə istehlakçı üçün əsas narahatlıq doğurur. Bu komponentlərin işığında firmalar eyni zamanda rəqabət elementlərinə nail olmaq üçün öz əməliyyatlarını və təşkilati strukturlarını müvafiq şəkildə təşkil etmək ehtiyacını hiss edirlər.

İndiyə qədər edilən müqayisəli izahatların işığında ERP sistemlərinin yaranmasının səbəblərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- qloballaşma və beynəlxalq rəqabətin istehsal strategiyalarında yaratdığı dəyişiklik;
- İT sahəsindəki inkişafın verdiyi yeni milli və beynəlxalq imkanlar;
- beynəlxalq paylama zəncirlərinin geniş yayılması;
- çoxsaylı təşkilatların effektiv idarə olunmasının zəruriliyi;
- fiziki cəhətdən səpələnmiş istehsal əməliyyatlarının genişləndirilməsi;
- qlobal bazar parametrlərinin sürətli dəyişməsi;
- təşkilati strukturların sadələşdirilməsi.

ERP-nin ümumi xüsusiyyətlərinə qısaca nəzər salmaq ERP-nin SCM-ə təsirini daha yaxşı başa düşmək üçün faydalı olacaqdır. ERP sisteminin ümumi xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar:

• ERP-nin informasiya texnologiyaları məzmununu bir sıra fəaliyyətlərdən ibarət biznes idarəçiliyi ilə birləşdirən yanaşmadır;

• digər proqram təminatından fərqli olaraq, ERP qurumların xüsusi ehtiyaclarına uyğun olaraq fərdiləşdirilə bilən bir quruluşa malikdir;

• ERP paketlərində biznes proseslərinin vizual modeli və bu proseslərin proqram təminatı uyğunlaşdırılması əlaqələndirilə bilər;

- ERP həm əsas məlumatları, həm də biznes prosesi məlumatlarını saxlayan inteqrasiya olunmuş verilənlər bazasıdır;
- güclü ERP idarəetmə məlumat sistemi adətən vahid müəssisə miqyasında texnologiya platforması yaratmaq üçün müştəri/server arxitekturasından, yerli emal gücündən və istifadəsi asan interfeyslərdən istifadə edir;
- digər proqram təminatından fərqli olaraq, ERP proqramı təchizatın idarə edilməsi, sifarişin idarə edilməsi və ödəniş əməliyyatları kimi təkrarlanan və davamlı iş proseslərini dəstəkləyir;
- ERP sistemi müəssisənin bütün funksiyaları haqqında məlumatlara çıxışı asanlaşdırmaqla inzibati səmərəliliyi təmin edir;
- ERP sistemi nəinki eyni biznesdə departamentlərin inteqrasiyasını təmin edir, eyni zamanda eyni idarəetmə altında olan müəssisələr arasında inteqrasiyanı mümkün edir;
- ERP sistemi birləşmiş fəaliyyətlərin (istehsal, insan resursları, maliyyə, təchizat zəncirinin idarə edilməsi kimi) avtomatlaşdırılması sayəsində idarəçilik nəzarətində səmərəlilik, sürətli qərarların qəbulu və əməliyyat xərclərinin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması kimi təşkilati üstünlükləri təmin edir;
- ERP sistemi müxtəlif valyutaları, maliyyə illərini, dilləri və hesablaşma məlumatlarını dəstəklədiyi üçün qurumun beynəlxalq əməliyyatlarını təkmilləşdirir;
- ERP müəssisənin yerli və ya xarici fabriklərinin və onların təchizatçı şirkətlərinin və paylama mərkəzlərinin (anbar) resurslarının əlaqələndirilmiş şəkildə planlaşdırılmasını təmin edir;
- sistem məlumatların sürətli daxil edilməsini və məlumat əldə edilməsini təmin edən onlayn formatlardan istifadə etməklə kağızdan istifadə sürətini azaldır.

Sadələndirən xüsusiyyətlərdən də anlaşıldığı kimi, ERP təkə müəssisə daxilində səmərəliliyin və məhsuldarlığın artırılmasına deyil, həm də müəssisələr arasında koordinasiyanı təmin edərək bütövlükdə təchizat zəncirinin sinerji səmərəliliyinin artırılmasına strateji töhfələr verir.

Milli və beynəlxalq iş dünyasındakı dəyişikliyin yaratdığı rəqabət təzyiqi, texnologiya və innovasiya istehsalındakı sürətli inkişaf, müəssisələrdəki böyümə və inkişaf səyləri nəticəsində getdikcə mürəkkəbləşən və şaxələndirilən məlumat axınının idarə edilməsində çətinlik kimi amillər biznesi daha yüksək səviyyəyə çatdırır. müxtəlif təşkilati və texnoloji həllərin axtarışı. İstehsal skamyalarından aşıb-daşaraq, stolüstü ofis avtomatlaşdırılmasından hər sahəyə daxil olan texnoloji avtomatlaşdırma işləri; İdarəetmə ölçüsündə yeni təşkilati strategiyaların axtarışı və keyfiyyət və səmərəlilik tədqiqatlarının intensivləşdirilməsi bu həll yollarına misal ola bilər. Bu prosesdə müəssisələr İT sahəsindəki inkişafı paralel olaraq təchizat zənciri də daxil olmaqla yeni idarəetmə yanaşmalarını inkişaf etdirmiş və kompüter proqram təminatının əhəmiyyəti getdikcə artmışdır.

TƏHLİL

Təchizat zəncirində ERP sistemlərinin əsas üstünlüklərindən biri daha yaxşı görmə qabiliyyətidir. Müxtəlif departamentlərdən və xarici maraqlı tərəflərdən məlumatların birləşdirilməsi ilə ERP sistemləri inventar səviyyələri, sifariş statusu, istehsal cədvəlləri və logistika haqqında real vaxtda məlumat verir. Bu təkmilləşdirilmiş görünürsüz maraqlı tərəflərə operativ şəkildə məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir və bununla da pozuntuları minimuma endirir və resurs bölgüsü optimallaşdırılır.

Bundan əlavə, ERP sistemləri müxtəlif şöbələr və ticarət tərəfdaşları arasında əməkdaşlığı asanlaşdırır. Mərkəzləşdirilmiş məlumat anbarlarına ortaq giriş vasitəsilə maraqlı tərəflər daha effektiv əməkdaşlıq edə, fəaliyyətləri koordinasiya edə və dəyişən bazar dinamikasına sürətlə reaksiya verə bilərlər. İstər sifarişləri yerinə yetirmək üçün tədarükçülərlə koordinasiya, istərsə də istehsal cədvəllərini tələb proqnozları ilə sinxronlaşdırmaq olsun, ERP sistemləri təchizat zənciri ekosisteminə fasiləsiz əməkdaşlığı gücləndirir. Effektiv satınalma və inventar idarəçiliyi təchizat zəncirinin optimallaşdırılmasının vacib komponentləridir. ERP sistemləri tələbin planlaşdırılması, təchizatçıların idarə edilməsi və satınalmaların optimallaşdırılması üçün alətlər təqdim etməklə bu

prosesləri avtomatlaşdırır və rasionallaşdırır. Tarixi məlumatları, bazar tendensiyalarını və təchizatçı performans göstəricilərini təhlil edərək, ERP sistemləri təşkilatlara məlumatlı satınalma qərarları qəbul etməyə, əlverişli şərtlərlə danışıqlar aparmağa və satınalma xərclərini minimuma endirməyə kömək edir.

Bundan əlavə, ERP sistemləri optimal ehtiyat səviyyələrini təmin etməklə, artıq inventarları azaltmaqla və ehtiyatları minimuma endirməklə inventar idarəetməsini optimallaşdırır. Qabaqcıl proqnozlaşdırma alqoritmləri və inventarın optimallaşdırılması üsulları təşkilatlara tələb və təklifi səmərəli şəkildə balanslaşdırmağa imkan verir və bununla da müştəri məmnuniyyətini artırır və daşınma xərclərini azaldır. ERP sistemləri istehsal və paylama proseslərinin optimallaşdırılmasında mühüm rol oynayır. İstehsalın planlaşdırılması, planlaşdırılması və icrasını birləşdirərək, ERP sistemləri təşkilatlara resurslardan istifadəni optimallaşdırmağa, istehsal müddətlərini minimuma endirməyə və istehsal səmərəliliyini artırmağa imkan verir. İstehsal iş axınının real vaxt rejimində görünməsi menecerlərə darboğazları müəyyən etməyə, resursları səmərəli şəkildə bölüşdürməyə və düzəldici tədbirləri dərhal həyata keçirməyə imkan verir.

Bundan əlavə, ERP sistemləri marşrutlaşdırma, planlaşdırma və daşıma rejimlərini optimallaşdırmaqla səmərəli paylama və logistika idarəetməsini asanlaşdırır. Sifarişlərin yerinə yetirilməsi proseslərini avtomatlaşdıraraq və real vaxt rejimində göndərişləri izləməklə, ERP sistemləri vaxtında çatdırılmanı təmin edir və müştəri xidmət səviyyələrini artırır. İstər anbar planlarının optimallaşdırılması, istər tranzit vaxtlarının azaldılması, istərsə də son mil çatdırılmasının idarə edilməsi olsun, ERP sistemləri paylama əməliyyatlarını sadələşdirmək üçün lazım olan alətlər və anlayışları təmin edir. Təchizat zəncirində ERP sistemlərinin digər mühüm üstünlüyü onların məlumat analitikasından və biznes kəşfiyyatı imkanlarından istifadə etmək qabiliyyətidir. Təşkilat üzrə böyük həcmdə məlumatı birləşdirərək, ERP sistemləri maraqlı tərəflərə bazar tendensiyaları, müştərilərin seçimləri və əməliyyat performansı haqqında təsirli fikirlər əldə etməyə imkan verir. Qabaqcıl analitik alətlər təşkilatlara nümunələri müəyyən etmək, anomaliyaları aşkar etmək və gələcək tələbi daha dəqiq proqnozlaşdırmaq imkanı verir.

Bundan əlavə, ERP sistemləri performans monitorinqi, KPI izləmə və kök səbəb təhlili üçün alətlər təqdim etməklə davamlı təkmilləşdirmə təşəbbüslərini asanlaşdırır. İnt inventar dövriyyəsi, sifarişlərin yerinə yetirilməsi dərəcələri və təchizat zəncirinin dövrü vaxtları kimi əsas göstəriciləri ölçməklə təşkilatlar təkmilləşdirmə sahələrini müəyyən edə və səmərəliliyi və rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün strategiyaları həyata keçirə bilərlər.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq qeyd edək ki, Müəssisə Resurslarının Planlaşdırılması (ERP) sistemləri bugünkü dinamik biznes mühitində təchizat zəncirinin idarə edilməsinin optimallaşdırılmasında mərkəzi rol oynayır. Müxtəlif funksiyaları və prosesləri inteqrasiya etməklə, görmə qabiliyyətini və əməkdaşlığı gücləndirərək, satınalma və inventar idarəçiliyini sadələşdirərək, istehsalı və paylanmasını optimallaşdıraraq və məlumat analitikasından istifadə etməklə, ERP sistemləri təşkilatlara əməliyyat mükəmməlliyinə nail olmağa və rəqabət üstünlüyünü qorumağa imkan verir. Müəssisələr mürəkkəb təchizat zənciri problemlərinin öhdəsindən gəlməyə davam etdikcə, davamlı inkişaf edən bazarda səmərəlilik, çeviklik və innovasiyaya təkan vermək üçün möhkəm ERP həllərinə sərmayə qoymaq vacib olacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Al-Mashari M., Zairi M. (2000). Supply chain re-engineering using enterprise resource planning (ERP) software of a SAP R/3 implementation case, *International Journal of Physical Distribution and Logistics Management*, Vol 30, Issue 3-4, pp 296-313.
2. Beşkese M. ve Beşkese A. (2003). *Techniques For ERP Software Selection*, İstanbul Teknik Üniversitesi Bildiriler Kitabı, pp. 144-148.

3. Birdoğan B. (2000). İşletme Kaynakları Planlamasının Dünü, Bugünü ve Yarını, Uludağ Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt 18, S.1.
4. Min H. & Zhou G. (2002). Supply chain modeling: past, present and future, Computers & Industrial Engineering, Vol. 43, Issue 1-2, pp231-249.
5. Öz E. ve Baykoç Ö.F. (2004). Tedarikçi Seçim Problemine Karar Teorisi Destekli Uzman Sistem Yaklaşımı, Gazi Üniversitesi, Müh. Mim.Fak.Dergisi, Cilt:19, No:3, s.275-286.
6. Swaminathan J.M., Smith S.F., Sadeh N.M. (1998). Modeling Supply Chain Dynamics: A Multiagent Approach, Decision Sciences, Vol. 29, No 3, pp 607-632.
7. Tokaç A. (2001). Kurumsal Kaynak Planlamasını Oluşturan Kavramlar, Profinans Bilgisayar.
8. Yegül M.F. ve Toklu B. (2004). Türkiye’de ERP Uygulamaları, Endüstri Mühendisliği Dergisi, Yıl:2004, Sayı:1.

A.S.Huseynov

*Candidate of Economic Sciences, Associate Professor,
Azerbaijan State Economic University*

I.M.Hesenova

master student, Azerbaijan State Economic University

The role of enterprise resource planning (ERP) systems in the supply chain

Abstract

In today's globalized marketplace, efficient supply chain management is essential for businesses to maintain a competitive edge. Enterprises are constantly seeking innovative solutions to streamline their operations and enhance productivity. One such solution that has revolutionized supply chain management is Enterprise Resource Planning (ERP) systems. ERP systems serve as the backbone of modern businesses, integrating various functions and processes across the organization. This article delves into the pivotal role of ERP systems in optimizing supply chain operations, from procurement to distribution.

Key words: *Enterprise Resource Planning (ERP) Systems, supply chain management, efficiency, integration, visibility, procurement, collaboration, inventory management.*

А.Ш.Гусейнов

к.э.н., доцент, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

И.М.Гасанова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Роль систем планирования ресурсов предприятия (ERP) в цепочке поставок

Резюме

На современном глобализованном рынке эффективное управление цепочками поставок имеет важное значение для предприятий, чтобы поддерживать конкурентное преимущество. Предприятия постоянно ищут инновационные решения для оптимизации своей деятельности и повышения производительности. Одним из таких решений, которое произвело революцию в управлении цепочками поставок, являются системы планирования ресурсов предприятия (ERP). ERP-системы служат основой современного бизнеса, интегрируя различные функции и процессы в организации. В этой статье рассматривается ключевая роль ERP-систем в оптимизации операций цепочки поставок, от закупок до распределения.

Ключевые слова: *системы планирования ресурсов предприятия (ERP), управление цепочками поставок, эффективность, интеграция, прозрачность, закупки, сотрудничество, управление запасами.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-143-152>

N.Q.Pashazade
master student, Azerbaijan State Economic University
pashazadenihad8@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 06.03.2024

The article was received by editorial board on 06.03.2024

Статья принята к печати 06.03.2024

STRATEGIC SOLUTIONS FOR BOOSTING COMPETITIVENESS IN AZERBAIJAN'S SME SECTOR

Abstract

Strategic solutions to increase the competitiveness of Azerbaijan's small and medium enterprises sector (SMEs) are essential for sustainable economic growth. This summary considers the main approaches aimed at strengthening small and medium-sized businesses in the business landscape of Azerbaijan. Initiatives include promoting innovation, introducing new technologies, and facilitating access to finance. The integration of effective mentoring and training programs eliminates skill gaps, increases the overall potential of SMEs. In addition, optimized regulatory processes and state support initiatives play a key role in creating favorable conditions for small businesses. Educational and vocational training programs can be organized to help small and medium business owners and employees improve their experience and skills. This will help them have skills that match the sectors they own. Opening and diversifying businesses in different areas can increase the competitiveness of business owners by expanding their products. This abstract presents a brief overview of the multifaceted strategies necessary to increase the competitiveness of the small and medium-sized business sector of Azerbaijan, emphasizes the importance of a holistic and purposeful approach to stimulating economic dynamism and vitality.

Key words: *management report, normative basis, legal basis, business, competition.*

INTRODUCTION

The purpose of the study is to examine strategic solutions for increasing competitiveness in the small and medium business sector of Azerbaijan. The purpose of the research is to explore strategic solutions for increasing competitiveness in the small and medium business sector of Azerbaijan and covers various aspects of business development, economic growth and policy considerations.

The originality of this work lies in the fact that specific strategic solutions have been put forward to increase the competitiveness of the small and medium business sector in Azerbaijan. For this, many factors have been taken into account in the sector. The study examines how SMEs in Azerbaijan can use innovation and adopt new technologies to increase their competitiveness. Adoption of technological advances can lead to increased efficiency, product quality, and market access. Understanding global best practices and benchmarking with successful SMEs in other countries can help Azerbaijani businesses compete internationally. This is very important for attracting foreign investments and expanding export opportunities. The study explores ways to address the financial challenges faced by SMEs and increase access to finance and credit. This is critical for the growth of businesses that may face barriers to access to traditional financing.

Research on strategic solutions for increasing competitiveness in the small and medium business sector of Azerbaijan holds significant importance for various stakeholders, including the

government, businesses, and the overall economy. Small and medium-sized enterprises (SMEs) are often considered the backbone of the economy. Research innovations aimed at increasing competitiveness in this sector can contribute to economic growth by increasing job creation and productivity. SMEs are the main contributors to job creation. By identifying and implementing strategic solutions for competitiveness, research can help SMEs expand and grow and lead to more employment opportunities for the local population.

METHOD

Analysis, synthesis, comparative, historical and comparative methods will be used in the research work. Systematic, process, resource and effective approaches will be used to achieve the scientific results of the work.

Methods:

1. Analysis - this method will help to understand the components of the topic, identify the main factors and dependencies, identify patterns and trends.
2. Synthesis - Synthesis combines data and information from different sources or aspects of research to create a more complete understanding of the topic.
3. Comparative analysis - this method will help to identify differences and similarities between different aspects or objects of research that can lead to a deeper understanding of the phenomena.
4. Historical method - analysis of historical data allows learning from past events and identifying patterns that may be relevant today.

Strategic solutions for boosting competitiveness in azerbaijan's sme sector

The Small and Medium-sized Enterprises (SME) sector constitutes a vital component of Azerbaijan's economic landscape, contributing significantly to employment, innovation, and overall economic dynamism. Acknowledging the pivotal role of SMEs in the nation's development, this exploration delves into strategic solutions designed to elevate the competitiveness of these enterprises. As Azerbaijan aims for sustainable economic growth, the resilience and adaptability of the SME sector become paramount. This introduction sets the stage for a comprehensive analysis of multifaceted strategies essential in fortifying the competitive standing of SMEs in Azerbaijan.

The discussion encompasses initiatives ranging from fostering innovation and technology adoption to facilitating improved access to financing. Recognizing the importance of human capital, the exploration also delves into mentorship and training programs tailored to address skill gaps within SMEs. Moreover, the role of streamlined regulatory processes and government support initiatives emerges as crucial components in creating an enabling environment for small businesses. By examining these strategic solutions, we seek not only to understand the challenges faced by SMEs in Azerbaijan but also to provide actionable insights into how a targeted, holistic approach can foster increased competitiveness, positioning the SME sector as a driving force in the nation's economic evolution.

According to Sülün T (2022), one possible solution is to humanize SMEs by showing their stories, values and social impact to customers and stakeholders. This can help them stand out from the competition and build trust and loyalty. For example, SMEs can use social media, blogs, podcasts or videos to showcase their products, services, processes and people and connect with their audience. They can also participate in community events, social causes or corporate social responsibility initiatives and highlight their contributions and achievements. 7. According to Yusifov A (2022), humanizing SMEs can help them attract and retain talent, as well as develop a positive and innovative organizational culture.

According to Yıldırım I (2022), another possible solution is to provide the most value to customers by offering better quality, lower prices or more benefits than competitors. This can help increase their market share, profitability and customer satisfaction. For example, SMEs may use customer feedback, market research or data analysis to identify and address unmet or emerging needs

of their customers and develop or improve their products or services accordingly. They can also use their strengths, such as flexibility, agility or creativity, to innovate and differentiate themselves from competitors. According to Aras O (2022), providing the highest value to customers can help them build a loyal and attractive customer base, as well as generate positive word-of-mouth and referrals.

According to Yıldız K (2022), a third possible solution is to stay true to the message of customers and stakeholders by clearly and consistently communicating their mission, vision and values. This can help them build their brand identity, reputation and trust, and attract and retain customers who share their beliefs and goals. For example, SMEs can use their website, social media or marketing materials to communicate their message and highlight their unique selling proposition. They can also align their actions and decisions with their messages and demonstrate their commitment and authenticity. Staying true to their message can also help them create a sense of purpose and direction for their employees, as well as foster a culture of trust and integrity.

Boosting competitiveness in Azerbaijan's Small and Medium-sized Enterprises (SME) sector involves implementing strategic solutions that address various aspects of business development. Access to finance is one of the most important factors for increasing the competitiveness of the SME sector in Azerbaijan. According to the OECD, access to finance refers to the availability and affordability of financial products and services that meet the needs of SMEs and entrepreneurs, such as loans, equity, guarantees, leasing, factoring, crowdfunding, and fintech¹. Access to finance can enable SMEs to start, grow, innovate, and export, as well as to overcome challenges and crises. However, access to finance also faces many barriers and constraints, such as the lack of collateral, credit history, financial literacy, and transparency, as well as the high costs, risks, and regulations of the financial sector (Sülün T. 2022: s.300).

Access to finance

Therefore, a strategic solution for improving access to finance for SMEs in Azerbaijan would be to implement a comprehensive and coordinated approach that involves various actors and instruments, such as the government, the financial institutions, the SMEs, and the international organizations. Some of the possible actions and measures that could be part of this approach are:

- strengthening the legal and regulatory framework for SME finance, by simplifying and harmonizing the rules and procedures, enhancing the protection and enforcement of creditors' and borrowers' rights, promoting the development and diversification of the financial market, and ensuring the stability and supervision of the financial system;

- developing and expanding the public support schemes for SME finance, by providing direct or indirect financing, such as grants, loans, equity, or guarantees, as well as non-financial services, such as information, advice, training, or mentoring, to SMEs and entrepreneurs, especially those that are underserved, such as women, youth, rural, or innovative SMEs;

- enhancing the capacity and outreach of the financial institutions, by improving their financial and operational performance, increasing their awareness and understanding of the SME sector, developing and offering tailored and innovative financial products and services, and leveraging digital technologies and platforms to reduce costs and increase access;

- improving the financial literacy and readiness of the SMEs, by increasing their knowledge and skills on financial management, accounting, reporting, and planning, as well as on the available and suitable financial products and services, and by improving their creditworthiness and transparency, such as by establishing and maintaining a credit history, a business plan, or a financial statement;

- fostering the cooperation and dialogue among the stakeholders, by establishing and strengthening the platforms and mechanisms for consultation, coordination, and collaboration among the government, the financial institutions, the SMEs, and the international organizations, as well as

by sharing and disseminating the best practices, experiences, and lessons learned on SME finance (Aras O. 2022: s.150).

These are some of the strategic solutions that could help improve access to finance for SMEs in Azerbaijan, and thus increase their competitiveness in the domestic and international markets. However, these solutions also require careful design, implementation, monitoring, and evaluation, as well as adequate resources, capacities, and incentives, to ensure their effectiveness, efficiency, and sustainability.

Capacity building and development

Capacity building and development is another important factor for increasing the competitiveness of the SME sector in Azerbaijan. Capacity building and development refers to the process of enhancing the skills, knowledge, and abilities of the SMEs and their employees, as well as the institutions and organizations that support them, such as the government agencies, the business associations, the training providers, and the consultants. Capacity building and development can help SMEs improve their performance, productivity, and innovation, as well as their compliance with the standards and regulations, and their access to the markets and finance. However, capacity building and development also faces many challenges, such as the lack of awareness, demand, and resources, as well as the low quality, relevance, and impact of the training and consulting services. Therefore, a strategic solution for improving capacity building and development for SMEs in Azerbaijan would be to implement a demand-driven and results-oriented approach that involves various actors and instruments, such as the SMEs, the trainers, the consultants, the government, and the international organizations. Some of the possible actions and measures that could be part of this approach are:

- conducting a comprehensive and systematic assessment of the training and consulting needs and gaps of the SMEs and their employees, as well as the supply and quality of the training and consulting providers and services, using various methods and tools, such as surveys, interviews, focus groups, or online platforms;

- developing and implementing a national strategy and action plan for SME capacity building and development, based on the results of the assessment, and in consultation and collaboration with the relevant stakeholders, such as the SMEs, the trainers, the consultants, the government, and the international organizations. The strategy and action plan should define the vision, objectives, priorities, targets, indicators, and resources for SME capacity building and development, as well as the roles and responsibilities of the actors and the mechanisms for coordination and monitoring;

- improving and expanding the provision and accessibility of training and consulting services for SMEs and their employees, by developing and offering tailored and innovative training and consulting programs and methods, such as online, blended, or mobile learning, coaching, mentoring, or peer-to-peer learning, as well as by providing incentives, subsidies, vouchers, or grants to SMEs and their employees, especially those that are underserved, such as women, youth, rural, or innovative SMEs;

- enhancing the capacity and quality of the training and consulting providers and services, by improving their qualifications, competencies, and standards, as well as by establishing and strengthening the accreditation, certification, and quality assurance systems and mechanisms, and by promoting the professional development and recognition of the trainers and consultants;

- evaluating and measuring the impact and effectiveness of the training and consulting services for SMEs and their employees, by collecting and analyzing the data and feedback from the SMEs, the trainers, the consultants, and other stakeholders, as well as by using various tools and methods, such as tests, surveys, interviews, focus groups, or case studies, and by reporting and disseminating the results and lessons learned.

Technology adoption

Technology adoption is another important factor for increasing the competitiveness of the SME sector in Azerbaijan. Technology adoption refers to the process of acquiring, using, and integrating new or improved technologies, such as digital, green, or biotechnologies, into the business operations, products, or services of the SMEs. Technology adoption can help SMEs enhance their efficiency, productivity, innovation, and quality, as well as reduce their costs, risks, and environmental impacts. However, technology adoption also faces many barriers and challenges, such as the lack of awareness, skills, and resources, as well as the high costs, risks, and regulations of the technology sector (Həsənov Ə. 2016: s.340).

Therefore, a strategic solution for improving technology adoption for SMEs in Azerbaijan would be to implement a holistic and inclusive approach that involves various actors and instruments, such as the SMEs, the technology providers, the government, and the international organizations. Some of the possible actions and measures that could be part of this approach are:

- raising the awareness and demand for technology adoption among SMEs, by providing information, education, and communication campaigns, as well as showcasing the benefits, opportunities, and best practices of technology adoption, using various channels and platforms, such as webinars, workshops, newsletters, or social media;

- improving the access and affordability of technology adoption for SMEs, by providing financial and non-financial support, such as grants, loans, subsidies, vouchers, or tax incentives, as well as technical assistance, advice, training, or mentoring, to SMEs and entrepreneurs, especially those that are underserved, such as women, youth, rural, or innovative SMEs;

- enhancing the supply and quality of technology adoption for SMEs, by improving the availability, diversity, and compatibility of the technology products and services, as well as by establishing and strengthening the standards, certification, and quality assurance systems and mechanisms, and by promoting the research and development and innovation activities of the technology providers;

- strengthening the legal and regulatory framework for technology adoption for SMEs, by simplifying and harmonizing the rules and procedures, enhancing the protection and enforcement of intellectual property rights, promoting the development and diversification of the technology market, and ensuring the security and sustainability of the technology system;

- fostering the cooperation and dialogue among the stakeholders, by establishing and strengthening the platforms and mechanisms for consultation, coordination, and collaboration among the SMEs, the technology providers, the government, and the international organizations, as well as by sharing and disseminating the knowledge, experience, and lessons learned on technology adoption.

Market access and export promotion

Market access and export promotion are two important factors for increasing the competitiveness of the SME sector in Azerbaijan. Market access refers to the ability and opportunity of the SMEs to enter and operate in the domestic and foreign markets, by overcoming the barriers and constraints, such as tariffs, quotas, standards, regulations, or logistics. Export promotion refers to the support and assistance provided by the government and other actors, such as trade associations, export agencies, or international organizations, to the SMEs to increase their export potential and performance, by offering various services and incentives, such as information, training, financing, marketing, or networking. Therefore, a strategic solution for improving market access and export promotion for SMEs in Azerbaijan would be to implement a coherent and comprehensive approach that involves various actors and instruments, such as the SMEs, the government, the private sector, and the international organizations. Some of the possible actions and measures that could be part of this approach are:

- improving the trade policy and regulation for SMEs, by simplifying and harmonizing the rules and procedures, reducing or eliminating the tariffs and non-tariff barriers, enhancing the protection

and enforcement of the trade rights and obligations, and ensuring the compliance and alignment with the international and regional trade agreements and standards;

- developing and implementing a national strategy and action plan for SME export promotion, based on the analysis of the export potential and challenges of the SME sector, and in consultation and collaboration with the relevant stakeholders, such as the SMEs, the government, the private sector, and the international organizations. The strategy and action plan should define the vision, objectives, priorities, targets, indicators, and resources for SME export promotion, as well as the roles and responsibilities of the actors and the mechanisms for coordination and monitoring;

- improving and expanding the provision and accessibility of export support services and incentives for SMEs, by developing and offering tailored and innovative export support programs and instruments, such as information, training, consulting, financing, marketing, or networking, as well as by providing subsidies, grants, vouchers, or tax incentives to SMEs and entrepreneurs, especially those that are underserved, such as women, youth, rural, or innovative SMEs (Hüseynova X.M. 2018: s.250);

- enhancing the capacity and quality of the export support providers and services, by improving their qualifications, competencies, and standards, as well as by establishing and strengthening the accreditation, certification, and quality assurance systems and mechanisms, and by promoting the professional development and recognition of the export support providers;

- evaluating and measuring the impact and effectiveness of the export support services and incentives for SMEs, by collecting and analyzing the data and feedback from the SMEs, the export support providers, and other stakeholders, as well as by using various tools and methods, such as surveys, interviews, focus groups, or case studies, and by reporting and disseminating the results and lessons learned.

State support programs

Government support programs are one of the important factors for increasing the competitiveness of the SME sector in Azerbaijan. Government support programs refer to the policies and measures that the government implements to provide financial and non-financial assistance to SMEs and entrepreneurs, such as grants, loans, subsidies, tax incentives, information, training, consulting, or networking. Government support programs can help SMEs overcome the challenges and constraints that they face, such as the lack of access to finance, markets, skills, technology, or infrastructure, as well as to enhance their potential and performance, such as their productivity, innovation, quality, or export. However, government support programs also face many challenges and limitations, such as the lack of resources, capacities, coordination, or evaluation, as well as the high costs, risks, or regulations of the public sector. Therefore, a strategic solution for improving government support programs for SMEs in Azerbaijan would be to implement a smart and effective approach that involves various actors and instruments, such as the government, the SMEs, the private sector, and the international organizations. Some of the possible actions and measures that could be part of this approach are:

- developing and implementing a national strategy and action plan for SME development, based on the analysis of the strengths, weaknesses, opportunities, and threats of the SME sector, and in consultation and collaboration with the relevant stakeholders, such as the SMEs, the government, the private sector, and the international organizations. The strategy and action plan should define the vision, objectives, priorities, targets, indicators, and resources for SME development, as well as the roles and responsibilities of the actors and the mechanisms for coordination and monitoring;

- improving and expanding the provision and accessibility of government support programs for SMEs, by developing and offering tailored and innovative government support programs and instruments, such as grants, loans, subsidies, vouchers, or tax incentives, as well as information,

training, consulting, or networking, to SMEs and entrepreneurs, especially those that are underserved, such as women, youth, rural, or innovative SMEs;

- enhancing the capacity and quality of the government support providers and services, by improving their qualifications, competencies, and standards, as well as by establishing and strengthening the accreditation, certification, and quality assurance systems and mechanisms, and by promoting the professional development and recognition of the government support providers;³

- evaluating and measuring the impact and effectiveness of the government support programs for SMEs, by collecting and analyzing the data and feedback from the SMEs, the government support providers, and other stakeholders, as well as by using various tools and methods, such as surveys, interviews, focus groups, or case studies, and by reporting and disseminating the results and lessons learned (Yıldırım İ. 2022: s.159).

Innovation and research development

Innovation and research development is another important factor for increasing the competitiveness of the SME sector in Azerbaijan. Innovation and research development refers to the process of creating, applying, and disseminating new or improved knowledge, products, processes, or methods in the SMEs, as well as the institutions and organizations that support them, such as the universities, research institutes, or innovation centers. Innovation and research development can help SMEs enhance their efficiency, productivity, quality, and diversity, as well as increase their market share, profitability, and customer satisfaction. However, innovation and research development also faces many barriers and challenges, such as the lack of awareness, skills, and resources, as well as the low level of investment, collaboration, and protection of the innovation and research activities. Therefore, a strategic solution for improving innovation and research development for SMEs in Azerbaijan would be to implement a collaborative and inclusive approach that involves various actors and instruments, such as the SMEs, the government, the academia, the private sector, and the international organizations. Some of the possible actions and measures that could be part of this approach are:

- developing and implementing a national strategy and action plan for innovation and research development, based on the analysis of the innovation potential and challenges of the SME sector, and in consultation and collaboration with the relevant stakeholders, such as the SMEs, the government, the academia, the private sector, and the international organizations. The strategy and action plan should define the vision, objectives, priorities, targets, indicators, and resources for innovation and research development, as well as the roles and responsibilities of the actors and the mechanisms for coordination and monitoring;

- improving and expanding the provision and accessibility of innovation and research support services and incentives for SMEs, by developing and offering tailored and innovative innovation and research support programs and instruments, such as grants, loans, subsidies, vouchers, or tax incentives, as well as information, training, consulting, or mentoring, to SMEs and entrepreneurs, especially those that are underserved, such as women, youth, rural, or innovative SMEs;

- enhancing the capacity and quality of the innovation and research providers and services, by improving their qualifications, competencies, and standards, as well as by establishing and strengthening the accreditation, certification, and quality assurance systems and mechanisms, and by promoting the professional development and recognition of the innovation and research providers (Yıldız K. 2022: s.214);

- strengthening the legal and regulatory framework for innovation and research development, by simplifying and harmonizing the rules and procedures, enhancing the protection and enforcement of intellectual property rights, promoting the development and diversification of the innovation and research market, and ensuring the security and sustainability of the innovation and research system;

- fostering the cooperation and dialogue among the stakeholders, by establishing and strengthening the platforms and mechanisms for consultation, coordination, and collaboration among the SMEs, the government, the academia, the private sector, and the international organizations, as well as by sharing and disseminating the knowledge, experience, and lessons learned on innovation and research development.

CONCLUSION

In conclusion, the strategic solutions outlined for enhancing competitiveness within Azerbaijan's Small and Medium-sized Enterprises (SME) sector collectively underscore the transformative potential of targeted interventions. As we navigate the complexities of economic development, it becomes evident that empowering SMEs is not merely a policy choice but a fundamental necessity for sustained growth and resilience. The multifaceted approach proposed, encompassing innovation, technology adoption, improved financing access, and human capital development, offers a roadmap for bolstering the competitive edge of Azerbaijani SMEs. The significance of fostering innovation within SMEs lies not only in driving productivity but also in positioning these enterprises as contributors to broader economic advancements. Concurrently, initiatives aimed at easing financial access address a longstanding challenge, enabling SMEs to flourish and contribute more effectively to the nation's economic fabric. Furthermore, the emphasis on mentorship and training recognizes that human capital is the linchpin of SME success. By addressing skill gaps and nurturing entrepreneurship, these initiatives fortify the foundation upon which competitiveness thrives. In the realm of regulatory processes and government support, the call for streamlined frameworks echoes the need for an enabling environment. Responsive policies and targeted assistance mechanisms can significantly alleviate the burden on SMEs, allowing them to navigate challenges more efficiently. In essence, these strategic solutions collectively represent a holistic vision for invigorating the SME sector, transforming it into a dynamic force propelling Azerbaijan's economic evolution. Through these measures, the nation can harness the full potential of SMEs, fostering not only their individual success but also contributing substantially to the overarching goal of a robust, diversified, and resilient national economy.

Infrastructure development is another important factor for increasing the competitiveness of the SME sector in Azerbaijan. Infrastructure development refers to the process of building, improving, and maintaining the physical assets and systems that enable the production, distribution, and consumption of goods and services, such as roads, railways, ports, airports, pipelines, power plants, water supply, and communication networks. Infrastructure development can help SMEs reduce their costs, risks, and environmental impacts, as well as increase their efficiency, productivity, quality, and diversity.

However, infrastructure development also faces many challenges, such as the lack of resources, capacities, coordination, or evaluation, as well as the high costs, risks, or regulations of the public sector. Therefore, a strategic solution for improving infrastructure development for SMEs in Azerbaijan would be to implement a participatory and integrated approach that involves various actors and instruments, such as the SMEs, the government, the private sector, and the international organizations. Some of the possible actions and measures that could be part of this approach are:

- developing and implementing a national strategy and action plan for infrastructure development, based on the analysis of the infrastructure needs and gaps of the SME sector, and in consultation and collaboration with the relevant stakeholders, such as the SMEs, the government, the private sector, and the international organizations. The strategy and action plan should define the vision, objectives, priorities, targets, indicators, and resources for infrastructure development, as well as the roles and responsibilities of the actors and the mechanisms for coordination and monitoring;

- improving and expanding the provision and accessibility of infrastructure services for SMEs, by developing and offering tailored and innovative infrastructure projects and programs, such as

roads, railways, ports, airports, pipelines, power plants, water supply, and communication networks, as well as by providing subsidies, grants, vouchers, or tax incentives to SMEs and entrepreneurs, especially those that are underserved, such as women, youth, rural, or innovative SMEs;

- enhancing the capacity and quality of the infrastructure providers and services, by improving their qualifications, competencies, and standards, as well as by establishing and strengthening the accreditation, certification, and quality assurance systems and mechanisms, and by promoting the professional development and recognition of the infrastructure providers;

- strengthening the legal and regulatory framework for infrastructure development, by simplifying and harmonizing the rules and procedures, enhancing the protection and enforcement of the infrastructure rights and obligations, promoting the development and diversification of the infrastructure market, and ensuring the security and sustainability of the infrastructure system.

References:

1. Aras O. (2022). "Azerbaycan Ekonomisi ve Dönüşüm Süreci", Ankara, "Tipik yayın evi", 401s.
2. Həsənov Ə. (2016). "Azərbaycan Respublikasının Milli İnkişaf və Sənaye Siyasətinin Əsasları", Bakı, "Zərdabi LTD", 345 səh.
3. Hüseynova X.M. (2018). "Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında yerinin idarə olunması problemləri", Bakı, "Azərnəşr nəşriyyatı", 388 səh.
4. Sülün T. (2022). "Azerbaycan'da Yatırım Ortamı ve Ekonomik Potansiyel", Ankara, "Detay Yayıncılık", 352 s.
5. Yıldırım İ. (2022). "Azerbaycan Ekonomisi: Petrol Zenginliği, Bölgesel Yapı ve Ekonomik Kalkınma", Ankara, "Seçkin Yayıncılık", 300 s.
6. Yıldız K. (2022). "Azerbaycan Ekonomisi: Sorunlar, Çözümler ve Perspektifler", İstanbul, "Detay Yayıncılık", 328 s.
7. Yusifov A. (2022). "Azerbaycan'da Ekonomik Kalkınma ve Enerji Stratejisi", İstanbul, "Beta Basım Yayım Dağıtım", 387 s.
8. Həməzəyev İ. (2018). "Azərbaycan Kiçik və Orta Biznesin İnkişafı İqtisadiyyatda Mühüm Rol Oynayır". 17 s.

N.G.Paşazadə

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycanın kiçik və orta biznesinin rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün strateji həllər

Xülasə

Azərbaycanın kiçik və orta müəssisələr sektorunun (KOM) rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün strateji həllər davamlı iqtisadi artım üçün vacibdir. Bu xülasədə Azərbaycanın biznes landsaftında kiçik və orta sahibkarlığın möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş əsas yanaşmalar nəzərdən keçirilir. Təşəbbüslər yeniliyin təşviqi, yeni texnologiyaların tətbiqi və maliyyəyə çıxışın asanlaşdırılmasını əhatə edir. Effektiv mentorluq və təlim proqramlarının inteqrasiyası bacarıq boşluqlarını aradan qaldırır, KOBİ-lərin ümumi potensialını artırır. Bundan əlavə, optimallaşdırılmış tənzimləmə prosesləri və Dövlət Dəstəyi təşəbbüsləri kiçik müəssisələr üçün əlverişli şəraitin yaradılmasında əsas rol oynayır. Kiçik və orta biznes sahiblərinə və işçilərinə təcrübə və bacarıqlarını artırmaq üçün təhsil və peşə təlimi proqramları təşkil edilə bilər. Bu, onların sahib olunduqları sektorlərə uyğun bacarıqlara malik olmalarına kömək edəcək. Fərqli sahələrdə işlərin açılması və diversifikasiya edilməsi, iş sahiblərinin məhsullarını genişləndirərək rəqabət

qabiliyyətlərini artırma bilər. Bu abstraktda Azərbaycanın kiçik və orta biznes sektorunun rəqabət qabiliyyətinin artırılması üçün zəruri olan çoxşaxəli strategiyaların qısa icmalı təqdim olunur, İqtisadi dinamizmin və canlılığın stimullaşdırılmasında vahid və məqsədyönlü yanaşmanın vacibliyi vurğulanır.

***Açar sözlər:** idarəetmə hesabatı, normativ əsaslar, hüquqi əsaslar, biznes, rəqabət.*

Н.Г.Пашазаде

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Стратегические решения для повышения конкурентоспособности малого и среднего бизнеса Азербайджана

Резюме

Стратегические решения по повышению конкурентоспособности сектора малых и средних предприятий Азербайджана (МСП) необходимы для устойчивого экономического роста. В этом резюме рассматриваются основные подходы, направленные на укрепление малого и среднего бизнеса в бизнес-ландшафте Азербайджана. Инициативы включают продвижение инноваций, внедрение новых технологий и облегчение доступа к финансированию. Интеграция эффективных программ наставничества и обучения устраняет пробелы в навыках, повышает общий потенциал малых и средних предприятий. Кроме того, оптимизированные процессы регулирования и инициативы государственной поддержки играют ключевую роль в создании благоприятных условий для малого бизнеса. Образовательные программы и программы профессиональной подготовки могут быть организованы, чтобы помочь владельцам и сотрудникам малого и среднего бизнеса улучшить свой опыт и навыки. Это поможет им приобрести навыки, соответствующие секторам, которыми они владеют. Открытие и диверсификация бизнеса в различных областях может повысить конкурентоспособность владельцев бизнеса за счет расширения ассортимента их продукции. В этом реферате представлен краткий обзор многогранных стратегий, необходимых для повышения конкурентоспособности сектора малого и среднего бизнеса Азербайджана, подчеркивается важность целостного и целенаправленного подхода к стимулированию экономического динамизма и жизнеспособности.

***Ключевые слова:** управленческий отчет, нормативная база, правовая база, бизнес, конкуренция.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-153-159>

Ü.F.Yəhyayeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ulker.yehya@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 11.03.2024

The article was received by editorial board on 11.03.2024

Статья принята к печати 11.03.2024

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İNVESTİSİYALARIN CƏLB EDİLMƏSİNDƏ KAPİTAL BAZARLARININ ROLU

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan Respublikasında kapital bazarlarının mövcud vəziyyəti, investisiyaların maliyyələşdirilmə mənbəsi kimi kapital bazarlarının rolu araşdırılmışdır. Məlumdur ki, müasir dövrdə hər bir ölkənin inkişafında investisiyaların rolu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Investisiyalar təhlükəsiz iqtisadi artımı və ölkə iqtisadiyyatında rəqabət qabiliyyətini təmin edir, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə zəmin yaradır. Investisiyaların artımını təmin etmək üçün bazar infrastrukturunun genişləndirilməsi və təkmilləşdirilməsi, iqtisadi artımı təmin etmək üçün isə investisiyaların iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə yönəldilməsi, iqtisadiyyatın quruluşunda elm tutumlu sahələrin payının artırılması zəruri hesab olunur.

Qeyd edək ki, investisiyaların maliyyələşdirilməsi mənbələri də müxtəlifdir. Bu baxımdan kapital bazarları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Çünki, digər maliyyələşmə mənbələrinə nisbətə daha az riskli hesab edirlər. Son illər respublikamızda da kapital bazarları vasitəsilə maliyyələşmə prosesləri genişlənməmişdir.

Açar sözlər: investisiya, maliyyə bazarı, kapital bazarı, qiymətli kağızlar, səhm, istiqraz.

GİRİŞ

Qloballaşma şəraitində hər bir ölkədə investisiya qoyuluşlarında kapital bazarlarına əhəmiyyət verildiyi kimi Azərbaycan Respublikasında da bu sahəyə xüsusi diqqət verilir. Hər bir ölkədə olduğu kimi maliyyə sektorunun və kapital bazarlarının inkişafı respublika iqtisadiyyatında da prioritet sahələrdən biri kimi müəyyən edilib.

Uzun illər Azərbaycanda təkcə kapital bazarı deyil, həm də onun tərkibi yəni, kommertiya və investisiya bankları, birjalar, sığorta şirkətləri və s. fəaliyyət göstərməmişdir. 2015-ci ildən maliyyə sisteminin riskə həssaslığı artmış və milli valyutanın dəyərdən düşməsi ümumən maliyyə göstəricilərində mənfi dəyişikliklər baş vermişdir. Artan risklər fonunda, bəzi maliyyə institutlarının davamlı və uzunmüddətli məqsədləri üçün fokuslanmış biznes modelinin və strategiyasının olmaması, sadə riskləri idarəetmə, maliyyə sisteminin yeni iqtisadi konyuktura və bazara uyğunlaşması şərtləri və maliyyə vasitəçiliyi kimi məsələlər mürəkkəbləşmişdir. Bununla belə, həyata keçirilən iqtisadi siyasət nəticəsində kapital sisteminin formalaşması və onun inkişafı ölkənin iqtisadi cəhətdən inkişaf etməsinə imkan yaratmışdır. Həmçinin, strateji hədəflər müəyyənləşdirilərək, yeni problemlərin həlli üçün tədbirlər, bankların restrukturizasiyası və kapitallaşdırılması, aktivlərin bərpası, sığorta bazarının inkişafı və maliyyə inklüzivliyi gücləndirilməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Müasir dövrdə kapital bazarlarının rolunun artması onun bir sıra xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Bu bazarlar uzunmüddətli investisiyaların maliyyələşdirilməsinə qənaət edir, daha sonra qiymətli kağız-

ların ticarətini aktivləşdirir, sərmayə qoyuluşunun effektivliyini artırır və s. Kapital bazarına New York Fond Birjasını aid edə bilərək hansı ki, bu bazar yüksək səviyyədə təşkil olunmuş kapital bazarının bir nümunəsidir. Digər nümunələrə Amerika Fond Birjası, London Fond Birjası və NASDAQ və s. daxildir.

Kapital bazarları treydlərə səhmləri və istiqrazları almağa və satmağa imkan verir və bununla da biznesə böyüməsi üçün maliyyə kapitalı cəlb etməyə şərait yaradır. Müəssisələr maliyyə kapitalı əldə edərkən riskləri və xərcləri azaldırlar, çünki maliyyə əldə edə biləcəkləri daha etibarlı bazarları vardır.

ƏSAS HİSSƏ

Bildiyimiz kimi, investisiya qoyuluşlarında maliyyə investisiyaları xüsusi rola malikdir. Maliyyə investisiyalarının yaranma mənbəyini maliyyə aktivləri təşkil edir. Maliyyə aktivləri maliyyə bazarlarında öz əksini tapır. Maliyyə bazarları səhmlər, istiqrazlar, müxtəlif beynəlxalq valyutalar və törəmə maliyyə alətləri də daxil olmaqla, alıcılara və satıcılara maliyyə alətləri ilə ticarət etmək üçün vasitələr təqdim edən sistemdir.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində maliyyə bazarının ən geniş yayılmış növlərindən biri kapital bazarlarıdır. Kapital bazarı maliyyə bazarının uzunmüddətli pullarının dövrüyyədə olduğu hissəsi, yəni tədavi müddəti bir ildən çox olan vəsaitləridir. Kapital bazarları maliyyə bazarının tərkib hissəsi olmaqla qiymətli kağızlardan yəni səhm, istiqrazlardan ibarətdir. Kapital bazarları əmanətlərin və investisiyaların təchizatçıları və ehtiyacı olanlar arasında ötürüldüyü yerdir. Təchizatçı dedikdə, borc vermək və ya investisiya qoymaq üçün kapitalı olan insanlar və qurumlardır. Burada kapital axtaranlar qismində isə hökumətlər və fiziki şəxslər çıxış edə bilər. Kapital bazarlarından ən geniş yayılanı fond bazarlarıdır. Bu bazarlar tədarükçüləri və kapitalla ehtiyacı olanları bir araya gətirərək, qiymətli kağızları mübadilə edə biləcəkləri yer təmin etməklə əməliyyatın səmərəliliyini artırmağa çalışırlar. Bu bazar vasitəsilə dövlətin, müəssisələrin, vətəndaşların tələbatından artıq olan pullar yığılır, kredit qismində ölkənin istehsal sektorunun inkişafına yönləndirilir.

Kapital bazarı iqtisadiyyat üçün vəsait mənbəyi təmin etməklə yanaşı, həm də aktiv bazar fəaliyyətindən kənar qalan vəsaitlərin bazara çıxarılması və iqtisadi inkişafına töhfə vermək məqsədi daşıyır. Müstəqillik qazanaraq azad bazar prinsiplərini tətbiq edən Azərbaycan Respublikası da maliyyə bazarlarının aktivləşməsinə təmin etmək üçün müəyyən siyasətlər hazırlamışdır. İqtisadi inkişafı təmin etmək məqsədilə xarici investorların ölkənin maliyyə bazarlarına çıxışını təşviq etmək və kapital bazarı vasitəsilə hökumətin iqtisadi siyasəti sayəsində bazar iştirakçılarının iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olması hədəflənmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi, kapital bazarları qiymətli kağızlardan ibarətdir. Hər bir ölkədə maliyyə mənasibətlərinin inkişaf etdirilməsində qiymətli kağızlar bazarı mühüm rola malikdir. Buna görə də, respublikamızda da inkişaf etmiş qiymətli kağızlar bazarının olması prioritet istiqamətlərdən biridir.[4].

1992-ci ilin noyabrın 24-də qəbul edilən “Qiymətli kağızlar və fond birjalari haqqında” 383 nömrəli Qanun kapital bazarları sahəsində mühüm rol oynayıb. Bu qanun investorların hüquqlarının qorunması, Azərbaycan Respublikası iqtisadiyyatının səmərəli inkişafının təmin edilməsi və qiymətli kağızlar bazarı iştirakçılarının fəaliyyətinin tənzimlənməsi, aktivlərin emissiyasının və dövrüyyesinin vahid sifariş altında toplanması qaydaları müəyyən edirdi. Daha sonra 1992-ci ildə qəbul edilən “Qiymətli kağızlar və fond birjalari haqqında” Qanun, 14 iyul 1998-ci ildə qəbul edilən “Qiymətli kağızlar haqqında” Qanunla dəyişdirilib. Bu Qanunda qiymətli kağız öz sahibinin əmlak və qeyri-əmlak hüquqlarını və bu hüquqların verilməsi imkanını müəyyən edilmiş formaya və məcburi rekvizitlərə riayət etməklə təsdiqləyən sənəd kimi tərifləndirilir [1].

Bakı Fond Birjası ölkədə fond bazarının rolunun artmasına səbəb olmuşdur. Ümumiyyətlə fond bazarı qiymətli kağızlarla əməliyyatlar aparmaq üçün alıcı və satıcılara imkan yaradır. Belə bazarlar vasitəsilə səhmlər üçün qiymət təyin etmək daha da asanlaşır. Fond bazarları iqtisadiyyatda bir növ

“barometr” rolunu oynayırlar. Açıq bazarlarda rəqabət apardıqca həm satıcılar, həm də alıcılar ədalətli qiymətə, yüksək likvidlik dərəcəsinə və şəfaflığa əmin olurlar.

Bakı Fond Birjası Azərbaycanda yeganə birjadır. Azərbaycan respublikası Mərkəzi Bankının (AMB) dəstəyi ilə 15 fevral 2000-ci ildə fəaliyyətə başlamışdır. Birjada ilk ticarət əməliyyatı 1 sentyabr 2000-ci ildə həyata keçirilmişdir. BFB 20 səhmdardan ibarət olan qapalı səhmdar cəmiyyəti formasında təşkil edilmişdir.

AMB Azərbaycanda fond birjası və qiymətli kağızlar bazarını tənzimləyən dövlət orqanıdır. Nisbətən böyük səlahiyyətlərə malik olan AMB qiymətli kağızlar bazarını tənzimləmək, o cümlədən xarici şirkətlərin Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarında iştirakı ilə əlaqədar qaydaları tərtib edə bilər.

Bakı Fond Birjasında 2024-cü ilin yanvar ayı ərzində qiymətli kağızlar üzrə keçirilən əməliyyatların ümumi həcmi 2,269,040,195 manat təşkil etmişdir. Nəticə olaraq, ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə korporativ qiymətli kağızlar üzrə ticarət həcmində 334%, repo əməliyyatları üzrə isə 103% böyümə qeydə alınmışdır. Həmçinin, ötən il ilə müqayisədə dövlət qiymətli kağızlar bazarının ilkin bazar üzrə 29% artımı qeydə alınmışdır.

2024-cü ilin yanvar ayının son ticarət günü üzrə Bakı Fond Birjasının kapitalizasiyası 5,768,811,684 manat təşkil etmişdir.

Cədvəl 1

BFB-nin ticarət dövriyyəsinin cədvəli

Bazarlar/Əməliyyatlar	01.01.2024-31.01.2024		01.01.2024-31.01.2024	
	Əqdlərin həcmi (manatla)	Əqdlərin sayı	Əqdlərin orta günlük həcmi (manatla)	Əqdlərin orta günlük sayı
1. Dövlət qiymətli kağızları	507,622,539	206	26,716,976	10.84
1.1. İlkin bazar	357,549,163	88	18,818,377	4.63
Dövlət istiqrazları (AR Maliyyə Nazirliyi)	181,044,090	66	9,528,636	3.47
ARMB qiymətli kağızları	176,505,074	22	9,289,741	1.16
1.2. Təkrar bazar	150,073,376	118	7,898,599	6.21
Dövlət istiqrazları	63,897,971	79	3,363,051	4.16
ARMB qiymətli kağızları	86,175,405	39	4,535,548	2.05
2. Korporativ qiymətli kağızlar	156,182,080	262	8,220,109	13.79
2.1. İlkin bazar	86,711,876	82	4,563,783	4.32
2.1.1. Səhmlər	196,000	1	10,316	0.05
2.1.2. İstiqrazlar	86,515,876	81	4,553,467	4.26
- İpoteka istiqrazları	50,000,000	1	2,631,579	0.05
- Digər istiqrazlar	36,515,876	80	1,921,888	4.21
2.2. Təkrar bazar	69,470,205	180	3,656,327	9.47
2.2.1. Səhmlər	474,073	144	24,951	7.58
2.2.2. İstiqrazlar	68,996,132	36	3,631,375	1.89
- İpoteka istiqrazları	55,271,697	2	2,909,037	0.11
- Digər istiqrazlar	13,724,434	34	722,339	1.79
3. Repo əməliyyatları	1,605,235,575	461	84,486,083	24.26
Dövlət istiqrazları	1,419,522,572	399	74,711,714	21.00
ARMB qiymətli kağızları üzrə	185,713,003	62	9,774,369	3.26

Korporativ qiymətli kağızlar üzrə	0	0	-	-
Cəmi	2,269,040,195	929	119,423,168	48.89
İlkin bazar	444,261,039	170	23,382,160	8.95
Təkrar bazar	219,543,580	298	11,554,925	15.68

Mənbə: bfb.az

Dünya təcrübəsində mövcud olan qiymətli kağız bazarının 2 modeli vardır: “Amerika” və “Avropa” modelləri. Modellər bazarda iştirakçı olanların fəaliyyət göstərdikləri sahələrə görə fərqləndirilir. “Amerika” modelində iştirakçı fonunda maliyyə-sənaye qrupları, investisiya şirkətləri, xüsusi fondlar eləcə də pensiya fondları çıxış edir. “Avropa” modelində isə iştirakçı fonunda kredit təşkilatları və məhdud məsuliyyətli bank təşkilatları iştirak edir. Bu modellərə əsasən Azərbaycanda formalaşan bazarın “Avropa” modelinə daha yaxın olduğunu görürük. Qiymətli kağız bazarının əsas iştirakçılara kredit və məhdud məsuliyyətli bank təşkilatları aiddir. Bunu əsaslandırmaq üçün Bakı Fond Birjasının təsisçi siyahısına baxmaq olar [2].

Cədvəl 2

Bakı Fond Birjasının təsisçilərin siyahısı

Təsisçinin adı	
Unicapital	BoB Broker
Yapı Kredi Invest	Azərbaycan Sənaye Bankı
İstanbul Fond Birjası	Standard Kapital
Azəriqazbank	Mars Kapital
Qlobal Menkul Değerler	ADB Broker
Azərbaycan Beynəlxalq Bankı	Kapital Bank
Kapital Partners	Yunayted Kredit Bank
Azertürkbank	Texnika Kapital Menecment
Brokdil-Az	Respublika Invest

“Qiymətli kağızlar haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən, qiymətli kağızlar emissiya və qeyri-emissiya qiymətli kağızlardan ibarətdir. İlk qrupa, yəni emissiya qiymətli kağızlara səhm və istiqrazlar aid dilir. Hansı ki, bunlar da öz növbəsində kapital bazarının əsas alətləridir.

Azərbaycanın kapital bazarında son dövrlərdə baş verən ən mühüm yeniliklərdən biri SOCAR tərəfindən daxili bazar üçün nəzərdə tutulan SOCAR İstiqrazlarının buraxılması olub. Yüksək gəlirliyi və likvidliyi ilə seçilən SOCAR İstiqrazları hal-hazırda ölkədə ən populyar qiymətli kağıza çevrilib. Ümumiyyətlə, istiqraz – borc qiymətli kağızlardır.

SOCAR İstiqrazları, istiqrazı buraxan şəxsdən, yəni emitentdən öncədən müəyyən edilmiş tarixlərdə faiz, yəni kupon gəliri, istiqrazın müddəti bitdikdən sonra isə ilkin qoyulan vəsaiti, yəni nominalı almaq hüququnu verən investisiya qiymətli kağızdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 16 may tarixli Sərəncamına əsasən təsdiq edilən “2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” Dövlət Proqramını əsas götürən SOCAR, 2016-cı ildə Azərbaycan vətəndaşları üçün alternativ investisiya imkanları və maliyyə alətləri yaratmaq məqsədi ilə yeniliyə imza atdı.

SOCAR İstiqrazlarının emissiyasından sonra əhali tərəfindən qiymətli kağızlar bazarına axın başladı. Bu sahəyə marağın artmasına səbəb istiqrazların likvidliyi, etibarlılığı, və faiz ödənişlərinin tam vaxtında ödənməsini göstərmək olar. 100 milyon ABŞ dolları məbləğində buraxılan SOCAR İstiqrazlarına 204 milyon dollarlıq sifariş gəldi. Satışlarda üstünlük fiziki şəxslərə verildi və sifarişlərin 90%-dən çoxu məhz Azərbaycan vətəndaşlarına aid oldu. Hər 3 aydan bir istiqraz sahiblərinin ABŞ dolları ilə olan bank hesablarına bir istiqraz üzrə 12,5 dollar məbləğində faiz gəlirləri köçürüldü.

SOCAR İstiqrazlarının özəlliyi ondadır ki, istənilən vaxt istiqrazları satış qiymətinə - 1000 ABŞ dollarına almağa hazırdır. Normalda istiqraz buraxan şirkət onları müəyyən edilmiş müddətdə, müəy-

yən edilən qiymətə alacağına zəmanət verir. Qeyd edilən vaxta qədər həmin istiqrazlar birjalarda alınıb-satılır, bununla əlaqədar olaraq qiymətləri də artıb-azalır. Əgər istiqrazın sahibi onu müəyyən edilən vaxtdan əvvəl satmaq istəyirsə, bazarda olan qiymətlə razılaşmalıdır. Bazar qiyməti də öz növbəsində istiqrazın dəyərindən aşağı ola bilər. SOCAR isə bildirdi ki, qiymətli kağızı istənilən zaman satış qiymətinə - 1000 ABŞ dollarına almağa hazırdır. Bununla da istiqraz sahibi zərər etməyəcək. Bu bir yenilik idi. Həmçinin, SOCAR İstiqrazları Azərbaycan Respublikası vətəndaşları üçün bütün növ vergilərdən azaddır.

SOCAR İstiqrazları Azərbaycanda sahiblərinə ABŞ dolları ilə ən çox gəlir gətirən, təkrar bazarda ən çox alınıb - satılan qiymətli kağız olub. BFB-da ticarət olunan bütün növ borc alətləri üzrə bağlanan alqı-satqı əqdlərinin 70%-ə yaxınını SOCAR İstiqrazları təşkil edib.

Bir neçə il ərzində “SOCAR CAPITAL”-in Azərbaycanın kapital bazarına verdiyi töhfələrin bəziləri aşağıdakılardır:

- yerli kapital bazarının inkişafına təkan vermək;
- investorlar bazasının genişlənməsinə şərait yaratmaq;
- maliyyə savadlılığının artırılmasına dəstək;
- dövrüydən kənar qalan passiv pul vəsaitlərinin iqtisadiyyata qazandırılması;
- Azərbaycan şirkətlərinin maliyyə bazarlarına çıxışının təşviq edilməsi;
- ilk dəfə Abunə Yazılışı üsulu ilə kütləvi şəkildə yerləşdirmələrin təşkili;
- bir neçə investisiya şirkəti, banklar, “ASAN xidmət” vasitəsilə investorlara abunə yazılışı sifarişlərinin toplanması və geniş xalq kütləsinə çatdırılması [5].

Kapital bazarının digər mühüm alətlərindən biri səhmlərdir. Səhm dedikdə, şirkətin mənfəəti və aktivləri ilə bağlı iddia da daxil olmaqla, şirkətin mülkiyyətində olan payını təmsil edir. Səhmdarlar şirkətin qismən sahibləridir. Investorlar bir sıra səbəblərə görə səhmləri alır və satırlar. Burada əsas məqsəd zamanla investisiyaların dəyərini artırmaq, hətta qısamüddətli belə olsa səhm qiymətlərinin hərəkətindən mənfəət əldə etməkdir. Səhmlər böyümə potensialına və digər investisiya məhsullarına nisbətdə daha yüksək gəlir əldə etmək imkanı tanıyan hər hansı portfelin hissəsidir. Səhmlərə investisiya etmək hər zaman pul qazana biləcəyimizə zəmanət vermir, əksinə pul itirilə də bilər. Buna görə də, öncədən mütləq şəkildə detallı bir maliyyə planı hazırlamaq vacibdir.

Səhmin nominal dəyəri səhmin dəyərinin cəmiyyətin nizamnaməsi ilə müəyyən edilmiş pul ifadəsidir. Səhmlərin dəyəri Azərbaycan Respublikasının milli valyutası ilə ifadə olunur. Emitent tərəfindən səhmlərinin nominal dəyərindən aşağı qiymətlə yerləşdirilməsinə icazə verilmir.

BFB-da səhmlərin yerləşdirilməsi və təkrar bazar əməliyyatları təşkil olunur. Səhmlərin ticarətə buraxılması üçün ilk növbədə həmin qiymətli kağızlar BFB-da listinqdən keçməlidir.

Qanunvericiliyə əsasən açıq səhmdar cəmiyyətlərinin səhmlərinin yerləşdirilməsi fond birjası tərəfindən həyata keçirilir. Emissiya prospektinə və onun tərtib olunmasına dair tələblər Nəzarətçici orqan tərəfindən müəyyən edilir [6].

Müəyyən dəyişikliklərə baxmayaraq Azərbaycanda kapital bazarları öz növbəsində qiymətli kağızlarla bağlı göstəricilər ümumdünya göstəricilərindən aşağıdır. Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsi ehtiyacı hələ də qüvvədə qalmaqdadır.

Hazırda ölkədə qiymətli kağızlar bazarı formasız olması ilə səciyyələnir. Yəni, ilkin və ikinci dərəcəli bazarlar arasındakı fərqlər yetərincə müəyyən edilməmişdir. Bundan başqa Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarının inkişakı üçün əsas şərtlərdən biri korporativ idarəetmə sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmasıdır [4].

Hazırda Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarında mövcud olan problemlərdən biri sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan subyektlərin investisiya aktivliyinin zəif olmasıdır. Buna səbəb isə respublika iqtisadiyyatında meydana gələn çətinliklər və ya özəl sektorların inkişafının kifayət qədər ürək açan olmaması ola bilər. Həmçinin, bank sektorunda meydana gələn problemlər, kredit ehtiyatlarından lazım olan miqdarda istifadə edə bilməmək də bu kimi problemlərə aid edilə bilər.

Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının İdarə Heyəti tərəfindən “2024-2026-cı illərdə maliyyə sektorunun inkişaf strategiyası” sənədi təsdiqlənmişdir.

Sənəddə kapital bazarlarının inkişaf strategiyasına dair məsələlər də öz əksini tapır. Strategiyanın əsas məqsədi kimi aşağıdakılar qeyd edilmişdir:

- fərdi investorların kapital bazarlarında iştirakının təşviq edilməsi;
- real sektorun kapital bazarlarından maliyyələşməsinin təşviq edilməsi;
- xidmətlərin keyfiyyəti, əlçatanlığı və effektivliyinin təmin edilməsi;
- kapital bazarlarının effektiv və çevik infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi;
- risk əsaslı nəzarətin və keyfiyyət amillərinin təmin edilmə mexanizmlərinin yaradılması [3].

NƏTİCƏ

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, ölkəmizdə investisiya mühitinin səmərəliliyinin artırılması, maliyyə bazarlarının xüsusilə kapital bazarlarının inkişafının təmin edilməsi mühüm məsələdir. Öyrənmiş olduq ki, hər bir ölkənin iqtisadi inkişafında kapital bazarları olduqca əhəmiyyətlidir.

Maliyyə bazarlarının inkişafını təmin etmək məqsədi ilə dövr ərzində əhəmiyyətli işlər görülmüşdür. Buna “2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” Dövlət Proqramını, Mərkəzi Bank tərəfindən qəbul edilən “2024-2026-cı illərdə maliyyə sektorunun inkişaf strategiyası” sənədini aid edə bilərik.

Ölkədə mövcud olan iqtisadi vəziyyəti nəzərə alaraq kapital bazarının inkişafını dəstəkləyən bir sıra məsələlərə toxunmaq olar: bazara mənfi təsir göstərə biləcək amillərin aradan qaldırılması, qanunvericilikdə mövcud olan boşluqların müəyyən edilib aradan qaldırılması, həm yerli, həm də xarici investorların qorunmasını təmin etmək, kapital bazarının inkişafını təmin etmək üçün xarici təcrübəyə müraciət etmək və s.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Qiymətli kağızlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 14 iyun 1998-ci il.
2. “2011-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında qiymətli kağızlar bazarının inkişafı” Dövlət Proqram.
3. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı “2024-2026-cı illərdə maliyyə sektorunun inkişaf strategiyası” sənədi.
4. Ramil Hacıyev. (2009). Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, “Qiymətli kağızlar bazarı və mövcud investisiya imkanları” məqaləsi, Azərbaycan.
5. <https://www.socar.az/az/page/kapital-bazarlari>
6. <https://www.bfb.az/az/korporativ-istiqrazlar>

U.F.Yahyayeva

master student, Azerbaijan State University of Economics

The role of capital markets in attracting investments in the republic of Azerbaijan

Abstract

The article examines the current state of capital markets in the Republic of Azerbaijan, the role of capital markets as a source of investment financing. It is known that in the modern era, the role of investments in the development of every country is of particular importance. Investments ensure safe economic growth and competitiveness in the country's economy, and create the basis for raising the standard of living of the population. In order to ensure the growth of investments, it is considered necessary to expand and improve the market infrastructure, and to ensure economic growth, to direct

investments to the priority areas of the economy, and to increase the share of science-intensive areas in the structure of the economy.

It should be noted that the sources of investment financing are also different. In this regard, capital markets are of particular importance. Because they are considered less risky compared to other financing sources. In recent years, financing processes through capital markets have expanded in our republic.

Key words: *investment, financial market, capital market, securities, stock, bond.*

У.Ф.Яхьяева

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Роль рынка капитала в привлечении инвестиций в Азербайджанскую Республику

Резюме

В статье рассматривается современное состояние рынков капитала в Азербайджанской Республике, роль рынков капитала как источника финансирования инвестиций. Известно, что в современную эпоху роль инвестиций в развитии каждой страны приобретает особое значение. Инвестиции обеспечивают безопасный экономический рост и конкурентоспособность экономики страны, создают основу для повышения уровня жизни населения. Для обеспечения роста инвестиций считается необходимым расширять и совершенствовать рыночную инфраструктуру, а для обеспечения экономического роста направлять инвестиции в приоритетные направления экономики, увеличивать долю наукоемких направлений в экономике. структура экономики.

Следует отметить, что источники финансирования инвестиций также различны. В этой связи особое значение приобретают рынки капитала. Потому что они считаются менее рискованными по сравнению с другими источниками финансирования. В последние годы в нашей республике расширились процессы финансирования через рынки капитала.

Ключевые слова: *инвестиции, финансовый рынок, рынок капитала, ценные бумаги, акции, облигации.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-160-166>

N.E.Əhmədov
i.ü.f.d., müəllim, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
A.A.Kərimov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
azer.kerimov010@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 18.03.2024

The article was received by editorial board on 18.03.2024

Статья принята к печати 18.03.2024

ELEKTRON TİCARƏTİN İNKİŞAFINA MANE OLAN AMİLLƏR VƏ ONLARIN HƏLLİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Xülasə

Elektron ticarətin cəmiyyətə təsiri çox geniş və müxtəlif olur. İlk olaraq, elektron ticarət məhsulların və xidmətlərin daha geniş və daha dəqiq bir şəkildə əldə edilməsini təmin edir. İstifadəçilər artıq istədikləri məhsulu və ya xidməti internet vasitəsilə asanlıqla tapa bilirlər. Həmçinin, elektron ticarət dükanların və şirkətlərin daha geniş bir müştəri bazasına çatmaq imkanını verir. İnternet vasitəsilə ticarət edən şirkətlər dünya miqyasında müştərilərə çatmaq üçün coğrafi məhdudiyyətlərə tabe olmadan satış etmək imkanına malikdirlər.

Elektron ticarət eyni zamanda yeni iş imkanları yaradır və istehlakçılar üçün rahatlıq təmin edir. İnsanlar artıq evdən çıxmadan, istədikləri məhsulu ala bilirlər. Bu da iş sahibləri üçün daha çox müştəri potensialı və gəlir deməkdir. Ancaq, buna baxmayaraq, elektron ticarətin mənfi təsirləri də mövcuddur. Məsələn, fiziki mağazalara olan təsir, əmtəə başına iş yaradılmasında azalma və məlumat təhlükələri kimi məsələlər elektron ticarətin cəmiyyətə təsirini müzakirə etməkdə mühüm rol oynayır.

Açar sözlər: elektron ticarət, e-ticarət, online alış-veriş, müştəri.

GİRİŞ

Ticarət, mal və xidmətlərin məhdud resurslarla məhdud zaman dilimi ərzində dəyişildiyi və paylanıldığı iqtisadi prosesdir. Bu proses, maddi və maddi olmayan varlıqların ticarət məqsədi ilə alınıb satılmasını, qəbul edilməsini və ödənilməsini əhatə edir. Ticarət, müxtəlif təşkilatlarda həyata keçirilə bilər, məsələn, fiziki mağazalar, onlayn platformalar, topdan satışlar, distribütör və sairələr vasitəsilə. Bu proses iqtisadi əlaqələr yaratmaq üçün əhəmiyyətli bir vasitədir.

Ticarətin tarixi insan ictimaiyyətinin başlanğıcından etibarən var olmuşdur. İnsanlar əvvəlcədən ticarət məqsədi ilə malları, məhsulları və xidmətləri bir-birilərinə mübadil edirdilər. Tarix boyu ticarət, təbii məhsullar, əl işləri, valyutalar və s. kimi müxtəlif formalar alıb-satmaq üçün istifadə olunub. (10)

İlk mərhələlərdə, ticarət daha çox yerli və regional səviyyədə həyata keçirilirdi. Lakin zamanla, ticarətin genişlənməsi, səyahət və kommunikasiya imkanlarının artması ilə birlikdə, böyük ölçüdə genişləndi. İlk mədəniyyətlər, hansı ki, Şumer, Misir, Çin və Hindistan kimi məşhur mədəniyyətlər, məhz ticarət sayəsində inkişaf etmişlər.

Orta əsrlərdə, ticarət, bir çox əraziləri birləşdirən və dəyişim təkanlarını artıran sülh dövrü ilə əlaqədar genişləndi. Ticarət, sahil dövlətləri arasında diqqət mərkəzi oldu və bunlar avadanlıqların və dəniz yollarının istifadəsi ilə geniş ticarət məkanları kimi inkişaf etdilər.

Yeni dövrlərdə, Avropa imperializmi ilə birlikdə, qüvvətli ticarət imperiyaları yarandı və dəniz ticarəti əhəmiyyətli bir rol oynadı. Sənaye İnkılabı ilə birlikdə, modern ticarət sistemləri və infrastrukturuları inkişaf etdi və sonrakı dövrlərdə elektron ticarət kimi yeni formalar əlavə olundu. Bugünkü dövrdə, global ticarət, dünya iqtisadiyyatının ən əhəmiyyətli hissələrindən biri olaraq qalır və dövlətlər arası ticarət sahəsində böyük rolu var.

Elektron ticarət, malların və xidmətlərin İnternet və digər elektronik platformalar vasitəsilə alınıb-satılması prosesini ifadə edir. Bu, onlayn mağazalar, e-bazar yerləri və digər İnternet platformaları vasitəsilə həyata keçirilir. Elektron ticarət, istifadəçilərə daha geniş məhsul və xidmət seçimi təmin edir və alış-veriş prosesini daha səmərəli və rahat həll edir.

TƏHLİL

Ticarət, əsasən məhsul və ya xidmətlərin alınıb-satılması, mübadiləsi və ya ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsi prosesidir. Ticarət müxtəlif formalar ala bilər, məsələn, mağaza ticarəti, onlayn ticarət, topdan və ya pərakəndə ticarət kimi.

Ticarətin mahiyyəti, ictimai, iqtisadi və siyasi sahələrdəki dəyişikliklərə əsaslanır. Ticarətin əsas məqsədi, məhsulların və xidmətlərin təmin edilməsi və insanların ehtiyaclarının qarşılınmasıdır. Bununla birlikdə, ticarət həm də iqtisadi səviyyədə inkişaf və bərpa, ictimai təminatın təmin edilməsi, yeni iş yerinin yaradılması, məhsul inkişafı və yeniliklərə yol verən bir prosesdir.

Ticarətin mahiyyəti ayrıca müxtəlif tərəflərin, o cümlədən müştərilərin, satıcıların, məhsulun tədarükçülərinin və maliyyə təşkilatlarının maraqlarının qarşılıqlı münasibətləri və bu münasibətlərin idarə olunması ilə də bağlıdır.

Elektron ticarət (e-ticarət), internet və digər elektron kommunikasiya vasitələri ilə məhsulların və xidmətlərin alınıb-satılması və mübadiləsinin aparılması prosesidir. Elektron ticarət, əsasən internet platformaları, mobil əlavələr və digər dijital platformalar vasitəsilə həyata keçirilir. (11)

Elektron ticarət, ənənəvi ticarət proseslərini dəyişdirir və müştərilərə 24/7 əlaqədə olma imkanı təmin edir. Onlayn mağazalar vasitəsilə, müştərilər məhsulları və xidmətləri araşdırır, satın ala və ödəniş edə bilərlər. E-ticarət platformaları geniş məhsul çeşidliliyi təqdim edər, qiymətləri müqayisə etməyə və müştərilərə rahat və sürətli alış-veriş imkanı yaratmağa kömək edir.

Elektron ticarətin əsas mahiyyəti aşağıdakı xüsusiyyətləri əhatə edir:

Əlçatanlıq və rahatlıq: Müştərilər istədikləri məhsulu istədikləri saatda onlayn ala bilərlər.

Geniş məhsul müxtəlifliyi: Onlayn mağazaların böyük məhsul seçimi təklif etməsi ilə müştərilərə daha çox seçim imkanı təmin edir.

Qiymət müqayisəsi: Elektron ticarət platformaları müştərilərə məhsul qiymətlərini müqayisə etmə imkanı verir.

Global əlaqə: Elektron ticarət sayəsində dünya miqyasında müştərilərlə əlaqə qurmaq və onlara məhsullarını təqdim etmək mümkündür.

Avtomatlaşdırılmış və idarə olunan proseslər: Elektron ticarət sistemləri, sifarişlərin qəbul edilməsi, ödəniş prosesi, anbardakı məhsulların idarə olunması kimi bir çox əməliyyatları avtomatlaşdırır və idarə edir.

Birləşmiş marketinq və reklam imkanları: Elektron ticarət platformaları, marketinq strategiyalarının, reklam kampaniyalarının və müştəri loyallığının idarə olunması üçün digər digital alətlərlə birləşdirilə bilər.

Bu xüsusiyyətlər elektron ticarəti gündəlik həyatın ayrılmaz bir hissəsi edir və bir çox şirkət və müəssisələr üçün əhəmiyyətli bir satış platforması rolu oynayır.

Elektron ticarətin, bir çox müsbət cəhətləri var. Onlardan bəzilərini təqdim edirik:

Böyük auditoriyaya giriş : Elektron ticarət coğrafi sərhədləri aşan bütün dünyada geniş müştəri bazasına çıxışı təmin edir. İnternet sayəsində potensial müştərilərə asanlıqla çatmaq olar.

Aşağı Əməliyyat Xərcləri : Ənənəvi kərpicdən hazırlanmış mağazalarla müqayisədə, e-ticarət biznesini qurmaq və idarə etmək ümumiyyətlə daha aşağıdır. İcarəyə, işçi heyətinə və digər əməliyyat xərclərinə qənaət edir.

24/7 Açıqlıq : Elektron ticarət müəssisələri istənilən vaxt onlayn olaraq açıq ola bilər. Müştərilər istədikləri zaman alış-veriş edə, biznes sahiblərini sabit gəlir mənbəyi ilə təmin edə bilərlər.

Rahatlıq : Müştərilərin onlayn məhsullarını asanlıqla tapmaq və almaq imkanı ənənəvi alış-veriş üsullarından daha sürətli, asan və daha rahat təcrübə təmin edir.

Fərdi marketing : Elektron ticarət platformaları müştəri seçimlərini və satınalma tarixini izləməklə fərdiləşdirilmiş marketing strategiyalarını həyata keçirmək üçün məlumat analitikasından istifadə edə bilər. Bu, müştəri məmnuniyyətini artırır və satışı stimullaşdırır.

Daha geniş məhsul seçimləri : Elektron ticarət müxtəlif məhsul və markaların bir yerdə tapıla biləcəyi geniş çeşiddə məhsullar təklif edir. Müştərilər istədikləri məhsul və markanı asanlıqla müqayisə edə bilərlər.

Daha sürətli əməliyyat prosesləri : Elektron ödəniş sistemləri və sürətli göndərmə imkanları sayəsində müştərilərin məhsulları daha sürətli qəbul etmələri mümkündür. Bu, müştəri məmnuniyyətini artırır.

Daha az kağız əməliyyatları : Elektron ticarət kağız istifadəsini azaldır, çünki əməliyyatların əksəriyyəti rəqəmsal şəkildə aparılır. Bu, ekoloji cəhətdən daha davamlı yaşamağı dəstəkləyir.

Bunlar e-ticarətin bəzi üstünlükləridir və biznes sahibləri üçün böyük imkanlar təqdim edir. Bununla belə, hər bir biznes modelində olduğu kimi, e-ticarətin də bəzi çətinlikləri və riskləri var. Bunlar təhlükəsizlik problemləri, rəqabət, maddi-texniki problemlər və texnoloji tələblər kimi amillər ola bilər.

Elektron ticarətin bəzi mənfi cəhətləri ola bilər. Buna təhlükəsizlik risklərini aid etmək olar. Onlayn alış-verişdə təhlükəsizlik riskləri var. Kredit kartı məlumatlarının oğurlanması və şəxsiyyət oğurluğu kimi hallar müştəriləri narahat edə və etibarlılığa dair şübhələr yarada bilər.

Elektron ticarətin hüquqi infrastrukturunu müxtəlif hüquqi tənzimləmə və standartlarla müəyyən edilir. Bu qaydalar elektron ticarətin təhlükəsiz, ədalətli və səmərəli fəaliyyətini təmin etmək məqsədi daşıyır.

Elektron ticarətin hüquqi zəmini, çoxsaylı qanunvericilər, sənədlər və müqavilələr tərəfindən təşkil olunur. Bu zəminin əsasını bəzi əsas məsələlər təşkil edir, məsələn, müştərilərin məlumatların gizliliyi, onlayn müqavilələr, elektron imza və s. Bu sahədəki hüquqi qaydalar və təcrübələr dəyişiklik göstərə bilər və fərqli ölkələrdə də müxtəlifliyin olması normaldır. Bu səbəbdən, elektron ticarətə başlamaq və ya onu genişləndirmək istəyən şəxslər və şirkətlər yerli hüquqi məsləhət almağı tövsiyə olunur. (10)

Elektron ticarətin inkişafına mane olan bir neçə amil var:

İnternet əlaqəsinin məhdudluqları: Belə ki, bəzi ölkələrdə internet əlaqəsinin yavaş olması və ya yoxluğu, elektron ticarətin genişlənməsinə mane olur.

Ödəniş və təhlükəsizlik məsələləri: İnsanlar elektron ticarət platformalarında ödəniş etmək və şəxsi məlumatlarını təhlükəsiz saxlamaq üzrə güvənişsizlik hissi yaşaya bilərlər.

Qanunvericilik məsələləri: Bəzi ölkələr həddindən artıq sərt ticarət qaydaları və təxribatlar həyata keçirmək üzrə cəhd göstərir ki, bu da elektron ticarəti məhdudlaşdırır.

Məhsulun fiziki məsafədə olması: Elektron ticarətdə alıcılar məhsulları öncə fiziki olaraq nəzərdən keçirmədikləri üçün məhsulların keyfiyyəti və uyğunluğu ilə bağlı şübhələr yaşayırlar.

Güvən məsələləri: İnternetdə ödənişlər və şəxsi məlumatların paylaşılması kimi məsələlərdə yaşanan güvən məsələləri, insanların elektron ticarətə olan inamını azaldır.

Hüquqi məsələlər: Fərqli ölkələrdəki qanunvericilik fərqlilikləri və elektron ticarət platformalarının hüquqi tənzimlənməsi də bu sahənin inkişafına maneəyə bilər.

Bu amillərə görə, elektron ticarətin daha geniş yayılması üçün bu məsələlərin həllinə çalışılmalıdır.

Elektron ticarətin müqayisəli təhlili, bu sahədə mövcud olan fərqli fəaliyyət sahələrinin, trendlərinin, güclərinin və zəifliklərinin araşdırılması və qiymətləndirilməsini əhatə edir. İşin müqayisəli təhlili, bir neçə ana hissəyə bölünə bilər:

Fəaliyyət sahələri müqayisəsi: Elektron ticarətin müxtəlif fəaliyyət sahələri arasında müqayisəsi, hər bir sektorun inkişaf etmə səviyyəsini və potensialını qiymətləndirməyə imkan verir. Məsələn, elektron ticarətin məişət texnikası, geyim və moda, elektronik məhsullar və s. sahələrdəki təsirini müqayisə etmək mümkündür.

Trendlərin müqayisəsi: Elektron ticarət sahəsindəki trendlərin, beləliklə də müştəri tələblərinin və davranışlarının müqayisəsi, sektorün gələcəkdəki yönəlmələrinin qiymətləndirilməsində kömək edir. Məsələn, mobil ticarətin artması, sosial media reklamlarının effektivliyinin artması və s. kimi trendlərin müqayisəsi əhəmiyyətli olub.

Güclü və zəif tərəflərin təhlili: Elektron ticarət sahəsində fəaliyyət göstərən şirkətlərin və platformaların gücləri və zəiflikləri təhlil edilməlidir. Məsələn, müştəri xidmətlərinin keyfiyyəti, loyallıq proqramlarının effektivliyi, məhsul çeşidinin genişliyi və s. kimi məsələlər bu təhlilin mühüm hissələridir.

Müqavilə bağlayanların təhlili: Elektron ticarətdə fəaliyyət göstərən müxtəlif şirkətlərin, platformaların və hətta fərdi alıcıların müqaviləçilərinin təhlili də əhəmiyyətli rol oynayır. Bu, konkurentlərin strateji və məqsədlərinin anlaşılmasına kömək edir.

SWOT Analizi: Fəaliyyət göstərən hər bir təşkilat və ya platforma üzrə SWOT (Güclü, Zəif, Fırsat, Təhlükə) analizi aparmaq da mümkündür. Bu, şirkətlərin özünü qiymətləndirməsində və strateji planlaşdırmasında faydalı olur.

Müqayisəli təhlil, elektron ticarət sahəsində fəaliyyət göstərən bütün təşkilatlar və stakeholderlər üçün əhəmiyyətli bir araşdırma və planlaşdırma aləmidir. Bu nəticələr əsasında şirkətlər, elektron ticarət sahəsində fəaliyyət göstərmək üçün daha effektiv strategiyalar hazırlaya bilər və müştərilərinin tələblərinə daha yaxşı cavab verə bilərlər.

Elektron ticarət və qloballaşma bir-birini dəstəkləyən iki əhəmiyyətli məqamdır. İki konsept arasındakı əlaqəni anlamaq üçün baxaq ki, elektron ticarət dünya əhalisinə məhsullara və xidmətlərə daha asan və sürətli giriş imkanı təmin edir. Qloballaşma isə iş adamlarına dünya bazarlarına daxil olmaq, müştərilərə daha geniş bir auditoriyaya çatmaq və digər ölkələrdə təkliflərə reaksiya vermək imkanı verir.

Elektron ticarət platformaları, bir məhsulun dünyanın hər yerində istifadəçilər tərəfindən əldə edilə biləcəyi və satıla biləcəyi bir bazar yaradır. Bu, iş adamlarına global bazarlarda yer alaraq sürətli rəyçilik və böyümə imkanı yaradır. Elektron ticarət sayəsində, bir şirkət bir neçə kəndi xəttindən çıxış edərək müştərilərə dünya çapında məhsul və xidmətlər təklif edə bilər.

Qloballaşmanın digər bir tərəfi, fərqli regionlar arasında ticarətə, məlumat mübadiləsinə və iş birliyinə daha asan və sürətli bir yol təmin etməsidir. Bu, müxtəlif məhsulların və xidmətlərin müştərilərə daha geniş bir seçim təklif etməsinə imkan verir və təkliflərin daha konkurentli olmasına səbəb olur.

Ən çox nəzərdə tutulan qlobal bazarlar arasında Amazon, Alibaba, eBay kimi platformalar var ki, bu platformalar dünya əhalisinə məhsullar və xidmətlər təklif edir və həm də iş adamlarına dünya miqyasında alıcılarla əlaqə quraraq satış etmə imkanı verir.

Nəticə olaraq, elektron ticarət və qloballaşma bir-birini dəstəkləyən və böyük bir təsir göstərən iki mühüm inkişaf sahəsidir. Bu iki məqamın birlikdə işləməsi, dünya əhalisinin iqtisadiyyatına və bazarına daha da birləşdirici və dəyişkən bir effekt verir.

NƏTİCƏ

Elektron ticarət dünyanın hər yerində böyük bir təsir yaratmışdır. İnternet və texnologiyadakı sürətli inkişaf, müştərilərin məhsul və xidmətləri onlayn şəkildə almağı və satmağı asanlaşdırır. Bu, şirkətlər üçün daha geniş bir auditoriya və daha çox satış imkanı deməkdir. Ən böyük internet ticarət platformaları dünya əhalisinin böyük bir hissəsinə çatmaqdadır və bu, global ticarətə daha çox insanın cəlb edilməsini təmin edir. Elektron ticarət ayrıca yeni iş modellərinin yaranmasına və müəyyən sektorlərdə dəyişikliklərə səbəb olaraq gəlir.

Gələcəkdə elektron ticarət cəmiyyətə bir sıra töhfələr verəcək. Bunlara aiddir:

Texnologiya inkişafı: İnternetin və texnologiyaların daha da inkişaf etməsi ilə birlikdə, alıcılar üçün daha interaktiv və təcrübəli alış-veriş platformalarının yaranması gözlənilir. Virtual realıq və artırılmış realitet kimi texnologiyalar, alıcıların məhsulları daha realıqla təcrübə etməsinə imkan verəcəkdir.

Mobil ticarət: Mobil cihazların istifadəsinin artması ilə, mobil ticarətin də daha da inkişaf etməsi gözlənilir. Alıcılar istədikləri məhsulları istədikləri yerdə almağı daha sadə və rahat bir şəkildə etmək imkanına sahib olacaqlar.

Personalizasiya və yenilik: Alıcıların istəklərinə və zövqlərinə uyğun olaraq, daha effektiv personalizasiya və məhsul öneriləri gözlənilir. Bu, alıcıların təcrübələrini daha gözəl və məmnun edici hala gətirəcəkdir.

Çatışmazlıqların həll edilməsi: Texnologiya və İKİT-dəki inkişaf, məhsulun sifariş edilməsinin və çatışmaların həll edilməsinin daha sürətli və effektiv olmasına imkan verəcəkdir. Bu, müştərilərə daha yaxşı bir təcrübə təmin edəcək və şirkətlərə effektiv işləməyə imkan verəcəkdir.

Global ticarət: Elektron ticarət, dünya əhalisinə məhsullara daha çox çatmaq imkanı verir. Dünya əhalisinin artmasına və digər ölkələrlə ticarət əlaqələrinin artmasına baxmayaraq, global ticarətin daha da inkişaf etməsi gözlənilir.

Elektron ticarətin müsbət tərəfləri ilə yanaşı gələcəkdə qarşılaşa biləcəyimiz mənfi tərəfləri də var. Buna aşağıdakılar aiddir:

Fiziki mağazaların zəifləməsi: Elektron ticarətin daha da inkişaf etməsi, tradişional fiziki mağazaların zəifləməsinə səbəb ola bilər. Bu, küçələrin və alış-veriş mərkəzlərinin boşalmasına və işsizlik dərəcəsinin artmasına səbəb ola bilər.

Məxfilik məsələləri: Elektron ticarət platformalarında məlumatların hər an əlçatan olması, müştərilərin məxfilik narahatlıqları yaşamasına səbəb ola bilər. Məxfilik məsələləri və şəxsi məlumatların güvənliliyi, elektron ticarətin inkişafı ilə birlikdə daha da əhəmiyyətli olacaq.

Satışlarda artım: İnternetin geniş yayılması ilə birlikdə, sahte və aldatıcı məhsulların satışı da arta bilər. Bu, müştərilərin güvənini itirərək, elektron ticarət platformalarına olan inamın azalmasına səbəb ola bilər.

Sosial izolasiya: İnsanlar daha çox internet vasitəsilə alış-veriş edərək və kommunikasiya quraraq, fiziki əlaqələri azalır. Bu, sosial izolasiyanın artmasına və insanların bir-birilərindən uzaqlaşmasına səbəb ola bilər. (11)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. 2018–2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı <http://www.e-qanun.az/framework/40164>
2. "Elektron ticarət haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu http://www.eqanun.az/alpdata/framework/data/10/f_10406.htm
3. "Elektronik Ticarət İlişkilerin Rengini Belirliyor", Information Week, S. 15, 1998.
4. "History of the Internet: A Timeline"; (<http://www.wnpl.alibrary.com/train/tutorial/timeline.html>).

5. "History of the Internet"; (<http://www.cs.rochester.edu/u/leblanc/internetcourse/history.htm>).
6. "The Internet"; (http://www.wuwien.ac.at:8082/rfc/rfc1462.hyx/rfc1462.3_b_The_bInte_rne). Giriş tarixi 10 noyabr, 2018.
7. Varian Hal R. (2011). "The Information Economy: How Much Will Two Bits Be Worth in the Digital Marketplace?"; (<http://sims.berkeley.edu/~hal/pages/sciam.htm>). Giriş tarixi 12 mart.
8. Suleymanov E. (2009). "Electronic commerce and IT's probable effects on Azerbaijan Economy" Application of Information and Communication Technologies. AICT 2009. International Conference 14-16 Oct. 2009.
9. https://anl.az/down/meqale/kaspi_az/2011/mart/163208.htm
10. https://www.coursera.org/articles/ecommerce?utm_medium=sem&utm_source=gg&utm_campaign=B2C_EMEA_coursera_FTcoF_career-academy_pmax-multiple-audiences-country-multi-set2&campaignid=20882109092&adgroupid=&device=c&keyword=&match_type=&network=x&devicemodel=&adposition=&creativeid=&hide_mobile_promo&gad_source=1&gclid=EAIaIQobChMI-MDPr6TvhAMVeReiAx1QggEDEAAYAiAAEgLyB_D_BwE
11. <https://www.investopedia.com/terms/e/ecommerce.asp>

N.E.Ahmadov

PhD, teacher, Azerbaijan State Economic University

A.A.Karimov

master student, Azerbaijan State Economic University

Factors preventing the development of electronic commerce and their solution directions

Abstract

The impact of e-commerce on society is wide and varied. Primarily, e-commerce provides wider and more precise access to products and services. Users can now easily find the product or service they want through the Internet. Also, e-commerce allows stores and companies to reach a wider customer base. Companies that trade over the Internet have the ability to sell without being subject to geographic restrictions to reach customers worldwide.

E-commerce also creates new business opportunities and provides convenience for consumers. People can now buy the products they want without leaving home. This means more customer potential and revenue for business owners. However, there are also negative effects of e-commerce. For example, issues such as the impact on brick-and-mortar stores, the decline in job creation per commodity, and data threats play an important role in discussing the impact of e-commerce on society.

Key words: *electronic commerce, e-commerce, online shopping, customer.*

Н.Э.Ахмедов

*PhD, преподаватель, Азербайджанский Государственный
Экономический Университет*

А.А.Керимов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Факторы, препятствующие развитию электронной торговли и направления их решения

Резюме

Влияние электронной коммерции на общество широко и разнообразно. Прежде всего, электронная коммерция обеспечивает более широкий и точный доступ к продуктам и услугам. Теперь пользователи могут легко найти нужный им продукт или услугу через Интернет. Кроме того, электронная коммерция позволяет магазинам и компаниям охватить более широкую клиентскую базу. Компании, торгующие через Интернет, имеют возможность продавать, не подвергаясь географическим ограничениям, и охватывая клиентов по всему миру.

Электронная коммерция также создает новые возможности для бизнеса и обеспечивает удобство для потребителей. Теперь люди могут покупать нужные товары, не выходя из дома. Это означает больший клиентский потенциал и доходы для владельцев бизнеса. Однако существуют и негативные последствия электронной коммерции. Например, такие вопросы, как влияние на обычные магазины, снижение количества создаваемых рабочих мест на каждый товар и угрозы данным, играют важную роль в обсуждении влияния электронной коммерции на общество.

Ключевые слова: *электронная коммерция, электронная коммерция, интернет-покупки, клиент.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-167-172>

N.E.Əhmədov
i.ü.f.d., müəllim, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Ç.X.Əhmədova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Chinara9901@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 11.03.2024

The article was received by editorial board on 11.03.2024

Статья принята к печати 11.03.2024

ELEKTRON KOMMERSİYANIN İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ

Xülasə

Elektron kommersiya dedikdə elektron vasitələrdən, məlumatların mübadiləsindən istifadə etməklə kommersiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsini nəzərdə tutan sahibkarlıq fəaliyyəti başa düşülür. Elektron kommersiyanın əsasında məlumatların mübadiləsi üzrə elektron vasitələrin tətbiq olunması ilə kommersiya əməliyyatlarının aparılmasının və istehsalat proseslərinin idarə edilməsinin yeni informasiya texnologiyaları durur. Elektron kommersiya istehlakçıların maraq dairəsində olan iqtisadiyyatın daha yeni bir sahəsidir. Bu səbəbdən də, təklif edilən xidmətlərdə bəzi problemlərin olması qəbul ediləndir. Əsas problem kimi təhlükəsizlik və hüquqi məsələləri, onların həlli yollarını müəyyənləşdirməyi göstərmək olar. Bundan əlavə digər tez-tez qarşılaşılan problemlər kimi ödəniş sistemləri, göstərilən xidmətlərdəki çatışmazlıqları qeyd etmək olar. Bu sahənin davamlı və daha sürətli inkişafı üçün bu tip məsələlərin həlli yollarını araşdırıb, təhlil etmək, yeni təkliflər irəli sürmək, elektron ticarətin fərdə və cəmiyyətə təsirinin sistemli araşdırılması və bu sahəyə daha çox inam və diqqət çəkmək tədqiqatın əsaslı məqsədidir. Elmi işdə bu məsələlər üzrə dolğun nəticəyə gəlmək və düzgün təkliflər irəli sürmək üçün müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə olunması zəruridir. Tədqiqat işində əsasən analiz, sintez, nəzəri təhlil kimi tədqiqat metollarından istifadə olunmuşdur.

***Açar sözlər:** elektron ticarət, elektron ticarət istehlakçıları, internet.*

GİRİŞ

İnformasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi bir dövrdə, bir sıra ictimai həyat aspektləri elektron və rəqəmsal mühitlə əvəz olunmuşdur. Belə ki, İKT və şəbəkə texnologiyalarından istifadə nəticəsində iqtisadi əlaqələrin yaranması və genişlənməsi, lokal və qlobal şəbəkələrdən daha çox istifadə, iri müəssisələrdə korporativ şəbəkə və sistemlərin yaranması və əvəzsiz rolu və s. bu kimi məsələlər iqtisadiyyatın bir sahəsi olan rəqəmsal iqtisadiyyatın yaranmasına səbəb oldu. Bunun əsasında da, inkişaf edən informasiya texnologiyaları cəmiyyətə e-kommersiya, e-ticarət, e-idarəetmə və e-hökumət kimi anlayış və faktları özü ilə birlikdə gətirmişdir. Elektron ticarət biznes qurmaq üçün qlobal kompüter şəbəkəsi texnologiyalarının istifadəsini nəzərdə tutur. Elektron ticarətin ən böyük üstünlüyü, zamandan və məkandan asılı olmayaraq müştərilərə alışı-verişi etmək imkanı yaratması, daha çox seçim təklif etməsi, istifadəçilərin məhsul və xidmətləriniz haqqında daha asan və sürətli məlumat əldə etməsini təmin etməsidir. Müasir dövrdə elektron ticarətin iqtisadiyyata təsiri artıq başlamışdır və yaxın gələcəkdə bu təsir həm kommersiya şirkətlərinə, həm də bütövlükdə cəmiyyətə toxunmaqla hərtərəfli olacaqdır. Elektron ticarət yeni inkişaf etməkdə olan

bir sahə kimi müxtəlif xarici ölkələrin alimləri və mütəxəssisləri tərəfindən arşdırılmış, öyrənilmiş, ona dair tədqiqat işləri aparılmışdır.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Elektron ticarət, ənənəvi ticarət quruluşundan qurtulub, informasiya texnologiyasının hər aspektindən istifadə edərək ticarətlə bağlı bir çox problemi asan, rahat, sürətli, detallı və iqtisadi şəkildə həll etməyi hədəfləyən ticarətin yeni növüdür. Elektron ticarət biznes sahələri, qurumları və şəxslər arasında ticarət əməliyyatlarını digital olaraq həyata keçirən əməliyyatdır. Evinizdən çıxmadan, alacağınız məhsul haqqında məlumatları əldə edib, sifariş vermək istəyirsiniz. Bu zaman sizin köməyinizə elektron ticarət çatır. Elektron ticarət texnologiya və internet istifadəçiləri üçün aşağıdakı şəraiti yaradır:

- ✓ eyni anda hər yerdə olmaq;
- ✓ sərhədləri aradan qaldıraraq, insanları və əməliyyatları dünyanın fərqli yerlərinə çatdırmaq;
- ✓ beynəlxalq standartları ortaya qoymaq;
- ✓ məlumat zənginliyi yaratmaq;

Elektron ticarət sisteminin ilkin forması 1960-cı ildə ABŞ-da ortaya çıxıb. Ancaq, müasir elektron ticarət sistemi internetin geniş şəkildə tətbiqindən sonra, yəni ötən əsrin 90-cı illərindən başlayaraq sürətlə inkişaf etməyə başladı. Hazırda dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində ticarət əməliyyatlarının yarısından çoxu internet vasitəsilə, yəni elektron (onlayn) üsulla həyata keçirilir. Dünyanın ən böyük elektron ticarət bazarına sahib olan ABŞ-da bu göstərici 75%, Avropa ölkələrində isə 60%-ə bərabərdir. Elektron ticarət dövriyyəsinin 96,4%-ni qeyri-ərzaq mallarının satışı təşkil edib. (7). Dünyada iqtisadi baxımdan yüksək inkişaf yolu keçmiş ölkələrdə əsas göstəricilərdən biri də elektron ticarət həcmi pərakəndə ticarəti üstələməsidir. Hazırda bir çox ölkədə ticarət dövriyyəsində onlayn alış-verişin həcmi yüksələn xətlə artmaqdadır. Azərbaycanda isə elektron ticarət həcmi ümumi ticarət dövriyyəsinin heç 1,5 faizini belə əhatə etmir. Əksinə, hökumətin son illər verdiyi qərarlar, xüsusən də onlayn ticarətin vergiyə cəlb olunması ona olan marağı bir qədər də azaldı. Ölkəmizə nəzər yetirsək bu sahə üzrə qanunlar qəbul edilib, inkişafı üçün müəyyən istiqamətlər müəyyənləşsə də, tədqiqatlar olduqca azdır, məlumat bazası kifayət qədər deyil. Azərbaycanda "Elektron ticarət haqqında" qanun 2005-ci ildə qəbul olunub. Lakin, 2008-ci ilə kimi Azərbaycanda internet üzərindən ödəmə sistemi, yəni onlayn ödəniş mümkün olmadığı üçün elektron ticarət tətbiq edilməyib. İlk dəfə 2008-ci ilin dekabr ayının 2-də "SilverKey Azərbaycan" şirkəti "GoldenPay" adlı onlayn ödəmə sistemi qurub. Məhz bu tarixdən sonra ölkədə elektron ticarətin tətbiqinə başlanılıb. Hazırda ölkədə dövlət və özəl qurumlar tərəfindən istehsal olunan mal və xidmətləri elektron üsulla araşdırmaq və əldə etmək mümkündür. Məsələn, bu gün elektrik enerjisi, su, qaz kimi kommunal xidmətləri çox rahatlıqla elektron üsulla satın almaq olar. (10)

Diqqət etsək görərik ki, inkişaf etmiş ölkələrdə nağdsız hesablaşmalar ümumi ticarət dövriyyəsində böyük yer tutur. Azərbaycanda isə əhalinin əksəriyyəti maaş və pensiyaları plastik kartlarla alsalar da, nağd şəkildə xərcləmək vərdişindən imtina etmək istəmirlər. Bu səbəbdən ölkəmizdə elektron ticarətin inkişafı da gecikir. Qeyd edək ki, ölkəmizdə elektron ticarətlə məşğul olmaq üçün xüsusi razılıq (lisenziya) tələb olunmur. Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan istənilən vergi ödəyicisi elektron ticarətlə də məşğul ola bilər. Ənənəvi ticarətdə olduğu kimi, burada da müqavilə bağlamaq, qəbz almaq mümkündür. Elektron ticarətin ölkəmizdə geniş vüsət alması üçün müəyyən vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi vacibdir. Buna aid laraaq elektron ticarəti ƏDV-dən azad etməklə istehlakçılar üçün daha sərfəli hala gətirmək olar. Bundan əlavə, ölkəmizdə bir çox onlayn market saytları özlərinin fiziki ünvanlarını göstərmirlər, bu isə alıcıların internet mağazalara inamını azaldır. Digər bir səbəb kimi, e-ticarət saytlarında və hətta böyük şirkətlərin saytlarında belə axtarış motoru optimallaşdırması aşağı səviyyədədir, onlayn marketlərin bloqunun mövcud olmadığını da qeyd etmək istərdim. Amazon, E-bay, Aliexpress kimi dünyanın nəhəng elektron ticarət platformalarının Azərbaycana çatdırılma xidməti yoxdur. Ümumiyyətlə, vətəndaşların plastik kartla

ödənş etməkdə maraqlı olmaları üçün il ərzində həyata keçirdikləri ödənişlərin 5-7 faizinin bonus şəklində vətəndaşın hesabına yüklənməsi bu sahənin inkişafına təkan verən faktorlardandır. Nağdsız ödənişlərin payının artırılması bizə “kölgə iqtisadiyyatından” müəyyən qədər qurtulmağa imkan verə bilər. Kağız pulların az istifadəsi ölkədə cinayətkarlığın sayının azalmasında da mühüm rol oynayır”.

TƏHLİL

Elektron ticarətin təhlükəsizliyinin təmini, elektron biznesin uğurla aparılması üçün zəruri şərt olmaqla yanaşı, həm də kontragentlər arasında etibarlı münasibətin qurulması üçün fundamentdir. Ona görə də veb serverə, veb proqramlara giriş, istifadəçilərin autentifikasiya və avtorizasiyası, verilənlərin tamlığının və məxfiliyinin təmini, rəqəmsal imzanın həyata keçirilməsi və s. kimi məsələlər də daxil olmaqla təhlükəsizliyin təmini kompleks xarakter daşıyır. Hazırda dünyada internet vasitəsilə həyata keçirilən elektron kommersiyanın sürətli inkişafında şəbəkə vasitəsilə ötürülən informasiyanın mühafizəsinə böyük diqqət yetirilir. Bununla əlaqədar olaraq müxtəlif ixtisaslaşmış protokollar geniş yayılmışdır. Ölkəmizdə elektron ticarətin geniş yayılmamasının ən ciddi səbəblərindən biri də insanların bu sistemə inamsızlığı ilə bağlıdır. İnsanlar kart hesabları ilə bağlı məlumatları başqaları ilə paylaşmağa çəkinirlər. Lakin, bütün dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də elektron ticarət sistemində təhlükəsizliyi, şəffaflığı təmin etmək üçün zəruri tədbirlər görülür. Məsələn, Visa, Visa Electron, Master Card kimi plastik kartlar xüsusi təhlükəsizlik koduna sahibdirlər. Hətta kartınızın nömrəsi oğurlansa belə, bu kodu bilmədən heç kim sizin hesabınızdan pul çıxarda bilməz. Bununla belə, artıq 3d secure xidməti mövcuddur. Hansı ki, hər hansısa əməliyyat zamanı sizin mobil nömrənizə xüsusi OTP kod göndərilir. OTP kod daxil edilmədən heç bir əməliyyat aparmaq mümkün olmur. Bundan başqa dünyada SSL (Təhlükəsiz Soketlər Protokolu) şifrələnməsindən istifadə edilir. Məlumatlar bir saytdan digərinə ötürülən zaman şifrələnir. Ölkəmizdə ödəniş sistemlərini təşkil edən şirkətlər də ("Azericard" və "GoldenPay") bu şifrələnmədən istifadə edirlər. Məlumat üçün qeyd edək ki, hazırda dünyada ən etibarlı şifrələnmə "VeriSign SSL" hesab edilir. Lakin, yenə də, bütün bunlara baxmayaraq elektron ticarət sistemində iştirak edənlərdən diqqətli olmaları tələb olunur. Mütəxəssislər tanınmış və etibarlı veb-saytlar vasitəsilə alış-veriş etməyi məsləhət görürlər.

Ötən illərdən ölkəmizdə tətbiq edilən karantin tədbirləri nəticəsində iri ticarət mərkəzləri, müxtəlif kiçik və ya orta mağazalar öz fəaliyyətlərini tam və ya qismən məhdudlaşdırdı. Nəticədə alış-veriş etmək istəyən əhali pandemiya dövründə xüsusilə sərfəli hesab olunan elektron ticarətdən istifadəyə üz tutdu. Pandemiya səbəbindən bir çox insan internetdən alış-veriş etməyə başladı. Beləliklə, karantin elektron ticarətin inkişafına və tanınmasına kömək edən bir faktor rolunu oynadı. İnsanlar virusa yoluxmaq təhlükəsi, market və mağazalardakı sıxlıq səbəbilə e-ticarət ilə əməliyyatlar etməyə başladı. Pandemiya bütün dünyanın bəlasına çevrilsə də, onlayn ticarətin inkişafı üçün xüsusi fərsətlər yaratdı, bu sahədə inkişafın, rəqabətliliyin artması üçün müəyyən fərsətlər ortaya çıxdı. Mağazaların bağlanması onlayn ticarətin həcmi artırıldı. Həmçinin daşəma şirkətlərin sayı sürətlə artdı. Beləliklə, Azərbaycanda da, 100-ə qədər daşıma şirkəti fəaliyyət göstərməyə başladı. (3)

Xüsusi karantin müddətinin ardından onlayn satış edən şəxslər özlərinə məxsus yeni ideyalar düşünərək satışlarını artırmaqdadırlar. Həmçinin real mağazalar da, pandemiya öz nəsiblərini satışların azalması şəklində aldılar. Bir çox mağaza öz müştərilərini itirdi, hətta iflas olmaq təhlükəsi ilə qarşılaşdı. E-ticarət məhz bu dövərdə insanların ehtiyaclarını qarşılıyaq bir platforma halına gəldi. Korona virus zamanında insanlar bütün ehtiyaclarını qarşılamaq üçün əsasən internetə müraciət etməyə başladı. Bu zaman sağlamlığını düşünən istehlakçıya təmassız alış-veriş etmək daha məntiqli gəlir. Bu da öz növbəsində internet satışlarını qat-qat artırır. Çatdırılma xidmətləri və qapıda ödəmə imkanları e-ticarətin əhəmiyyətini ciddi şəkildə artırmış oldu. Elektron ticarətin həyata keçirilmə üsuluna görə birbaşa və dolaylı olaraq iki növü var. Bu fərq təklif olunan mal və ya xidmətlərin çatdırılmasının həmin anda və yaxud sonra edilməsi ilə əlaqəlidir.

Birbaşa e-ticarət. Elektron ticarətin bu qrupa aid olması üçün bütün satış əməliyyatlarının tamamilə rəqəmsallaşdırılması lazımdır. Yəni rəqəmsal mühitdə tərəflərin fiziki təması birbaşa e-ticarət əməliyyatı üçün tam rəqəmsal olan e-kitab, musiqi, video və digər rəqəmsal məhsulların alqı-satqısı tələb olunur. Alıcı bu məhsulları alarkən olduğu yeri tərk etmədən kart və ya istənilən digər elektron ödəniş vasitəsilə həyata keçirə bilər.

Dolaylı e-ticarət. Bildiyimiz kimi, indi bütün növ mal və xidmətlər internet vasitəsi ilə təklif olunur. Nəticə etibarlı ilə bir çox malın yalnız fiziki vasitələrlə alıcıya çatdırılması baş verir. Vasitəçi xidmət təminatçılarının (yük daşıma şirkətləri və b.) müdaxiləsi ilə dolaylı e-ticarəti yaranır. Bu əməliyyatlar elektron şəkildə həyata keçirilsə də, aktın icrası, yəni malı çatdırmaq, poçt xidməti və ya kommersiya kuryerləri kimi ənənəvi vasitələrlə həyata keçirilir. (4)

Elektron ticarət ənənəvi ticarətdən əlavə vəsaitlər və vaxta qənaət edilməsi ilə fərqlənir. Məsələn, ənənəvi mağazalardan fərqli olaraq "elektron mağaza"lar (vəb-saytlar) üçün kirayə haqqı ödənilir. "Elektron mağaza"larda ənənəvi mağazalardakı qədər işçiyə ehtiyac olmur. Həmçinin "elektron mağaza"ların müştəriləri daha çox olur. Bu "mağaza"larada satılan məhsulları dünyanın hər yerdən satın almaq mümkündür. Evdən kənara çıxmadan istənilən məhsulu və ya xidməti satın ala bilərsiniz. Elektron ticarət əməliyyatları qeydə alındığı üçün burada vergidən yayınma halları da olmur. Bu da "gizli" iqtisadiyyatın qarşısını alır. İnternet üzərindən ticarətin bir çox mənfəi və müsbət xüsusiyyətləri vardır. Müsbət cəhət ondan ibarətdir ki, məhsul vitrinlərə daşınmadan və ona əlavə xərc sərf olunmadan birbaşa müştəriyə çatdırılır ki, bu da həmin məhsulun maya dəyərində təsir edir və nəticədə qiymət aşağı olur: "Yəni bu istehsalçı ilə müştəri arasında birbaşa əlaqədir. Müştəri evində oturub mağazaya getmək üçün vaxt sərf etmədən məhsul seçib sifariş verə bilər ki, bu da vaxta qənaət baxımından əhəmiyyətlidir". Elektron ticarətin mənfəi xüsusiyyətlərinə gəlincə, müsahibimiz bildirib ki, seçilən məhsulu müştəri bəyənmədiyi təqdirdə geri qaytarması və eynisi ilə əvəzləməsi müəyyən vaxt aparır: "Avropada bir çox şirkətlər müştəri məmnunluğu üçün birinci dəfənin geri qaytarılma xərclərini özləri qarşılayır. Elektron ticarətin digər mənfəi xüsusiyyəti də var. Bu da bank hesabının təhlükəsizliyi məsələsədir. Təbii ki, internet üzərindən alış-veriş zamanı online-bank xidmətlərindən istifadə olunur. Bu da bir çox hallarda bank hesablarına xakerlər tərəfindən müdaxilə kimi xoşagəlməz halların baş verməsinə səbəb olur".

Cədvəl 1

Satıcılar üçün qazanılanlar:	Alıcılar üçün qazanılanlar:
1.Yaxşı reklam vasitəsidir. 2.Yeni növ satış kanalıdır. 3.Dəyişikliklərə çevik uyğunlaşma imkanı vardır. 4.Məkan,yer və zaman məhdudluğu yoxdur. 5.Məhsul satışını artırmaq daha asandır. 6.Minimum əlavə xərc vardır. 7.Minlərlə məhsul üçün satış imkanı vardır. 8.Birbaşa marketing imkanı yaradır.	1.Evdən çıxmadan alış-veriş imkanı vardır 2.Nəqliyyat xərcləri və vaxt itkisi yoxdur. 3.Məhsul ilə bağlı daha ətraflı və rahat məlumat almaq imkanı vardır. 4.Daha çox məhsul çeşidi içərisindən daha uyğun məhsulu tapmaq şansı vardır. 5.Məhsul növləri daha rahat görülməlidir. 6.Real alıcı fikirlərinə asan əlçatanlıq mövcuddur.

Mənbə: müəllif tərəfindən hazırlanmışdır.

NƏTİCƏ

Elektron hökumət sisteminin genişlənməsi elektron ticarətin inkişafına təsir edə bilər. Burada söhbət hökumətin tərkibində olan müxtəlif xidmətlərin elektronlaşdırılmasından gedir. Dolayısı ilə elektron ticarətə təsir edən külli miqdarda xidmətlər var. Müxtəlif xidmət sferalarında ödənişlər artıq elektron üzərindən aparılmağa başlanıb. Dövlət və özəl sektorlardakı ofline xidmətlərin analizləri, statistikasını aparılmalı və ilk növbədə insanlara daha çox lazım olanların elektron formaya çevrilməsi üçün işlər görülməlidir. Bu elektron ticarət dövryyəsinə kifayət qədər təsir edə bilər.

Elektron ticarətdə ərzaq məhsullarının payının çox olması üçün daxili elektron alış-veriş şirkətlərinin yaradılması vacibdir: “Bizdə elektron ticarətdə qeyri-ərzaq məhsulları ona görə üstünlük təşkil edir ki, məhsullar daha çox xarici ölkələrdən sifariş edilir. Daxili şirkətlər formalaşdıqca Azərbaycanda ərzaqların elektron ticarəti inkişaf edəcək. Çünki ərzaq məhsullarının saxlanma müddəti çox az olur. Bir gün müddəti olan ərzaq məhsulları da ola bilər. Amma qeyri-ərzaq məhsulları günlərlə qala bilər. Bu baxımdan daxili elektron şirkətlər inkişaf etməlidir. O zaman ərzaq məhsullarının elektron ticarətdə payını artırmağa bilərik.

Hazırda bir çox banklar ödənişləri müxtəlif dövrlərə bölməklə hissə-hissə ödənilməsini təmin edərək ödənişlərin nağdsız edilməsini mümkünləşdirən kartlar istehsal edirlər. Bu kartlar hal-hazırda cəmiyyətdə çox dəbdədir və bundan istifadə edənlərin sayı günü-gündən artır. Amma bu kartlardan istifadə hüququn verilməsi ilə bağlı müəyyən məhdudiyyətlər var. Məncə bu məhdudiyyətlər aradan qaldırılmalıdır. Hər bir vətəndaş üçün belə kartlardan istifadə əlçatan olmalıdır ki, rahat şəkildə kartla onlayn şəkildə alış-veriş edə bilsinlər deyər. Digər tərəfdən kartlarla alış-veriş etdikdə stimullaşdırıcı təkliflər olmalıdır. Məsələn, bonuslar mexanizmi, müəyyən sürpriz gəlirlik əməliyyatları. Bu tipli stimullaşdırıcı tədbirlər həyata keçirməklə daha çox kartdan istifadəni artırmaq, elektron ticarətin inkişafını stimullaşdırmaq olar. Hazırda azərbaycanlılar elektron ticarətdən, daha çox ölkəyə mal idxal etmək üçün istifadə edirlər, ancaq daxili ticarətdə bu yetərsiz səviyyədədir. Daxili ticarətdə daha çox “instagram” üzərindən qeyri-rəsmi ticarət dövriyyəsinin mövcudluğundan danışmaq olar. Hesab edirəm ki, ölkədə elektron ticarətin inkişafı ilə bağlı müvafiq dövlət konsepsiyası və proqramının qəbul edilib, icrasına ehtiyac vardır. Bu sahədə özəl sektorun, dövlətin üzərinə düşən işlər vardır. Bunu da bir proqram çərçivəsində həyata keçirmək lazımdır. Şübhəsiz ki, yaxşı formalaşdırılmış elektron ticarət sistemi ölkədə qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın qarşısını almaq üçün də təsirli bir vasitəyə çevrilə bilər. Ancaq bütövlükdə qeyri-rəsmi iqtisadiyyatın mümkün qədər azaldılması, nağdsız ödənişlərin isə mümkün qədər artırılması üçün daha çox kompleks yanaşma tələb olunur.

Yaxın onilliklər ərzində internet xüsusiləşmiş mühit kimi deyil, universal kommunikasiya strukturu kimi fəaliyyət göstərəcək və rəqəmli video, audio, web-səhifə, maliyyə tranzaksiyası və s. özündə cəmləşdirəcəkdir. Bu isə ona gətirəcəkdir ki, elektron ticarət adı kommersiya ilə birləşəcək və ənənəvi mağazalarda alışlar nağdı pullarla deyil, elektron pullarla, məsələn, mobil telefonda və yaxud saatlarda yerləşdirilmiş CDMA-kompyuter vasitəsilə ödəniləcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Elektron ticarət haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu 10 may 2005-ci il.
2. Nəcəfova Çiçək. Sumqayıt Dövlət universiteti. Beynəlxalq ticarət əlaqələri sitemində elektron ticarətin mahiyyəti.
3. Avrasiya Bilik Mərkəzi. Covid-19 pandemiyasının Azərbaycan iqtisadiyyatına təsirləri Analitik Yazı, Bakı–Avqust, 2020.
4. M.Q.Əkbərov. (2011). “Elektron Kommersiya” Bakı, “İqtisad Universiteti” - 211 səh.
5. Süleymanov E., Əliyev F. (2011). “E-Ticarət və Azərbaycanda Tətbiqinin İqtisadi Səmərəliliyi”. Journal of Qafqaz University Number 32, Qafqaz Universiteti, Maliyyə kafedrası.Bakı. 269 səh.
6. Dilek Olcay. (2006). E-ticaretin temelleri. Pusula yayıncılık ve iletişim. 160 seh.
7. Helen Allen, John Hawkins and Setsuya Sato. (2001). Electronic trading and its implications for financial systems.
8. Дик В.В., Лужецкий М.Г., Родионов А.Э. (2005). Электронная коммерция. Москва.
9. https://www.researchgate.net/publication/253594429_Electronic_trading_and_its_implications_for_financial_systems
10. <http://academicrepository.khas.edu.tr>
11. <https://www.digital.gov.az/az/media/press>

N.E.Ahmadov

PhD, teacher, Azerbaijan State University of Economics

Ch.Kh.Ahmadova

master student, Azerbaijan State University of Economics

Development prospects of electronic commerce

Abstract

Electronic commerce is understood as entrepreneurial activity that involves the implementation of commercial transactions using electronic means and data exchange. Electronic commerce is based on new information technologies for conducting commercial transactions and managing production processes with the application of electronic means of data exchange. E-commerce is a newer area of the economy that consumers are interested in. For this reason, it is accepted that there are some problems in the services offered. The main problem can be defined as security and legal issues and ways to solve them. In addition, payment systems and deficiencies in the provided services can be noted as other frequently encountered problems. For the continuous and faster development of this field, it is the fundamental purpose of the research to investigate and analyze the solutions to these types of issues, to put forward new proposals, to systematically examine the impact of electronic commerce on the individual and society, and to attract more trust and attention to this field. In scientific work, it is necessary to use various research methods in order to reach a full conclusion on this issue and make correct proposals. Research methods such as analysis, synthesis, and theoretical analysis were mainly used in the research work.

Key words: *e-commerce, e-commerce consumers, internet.*

Н.Э.Ахмедов

PhD, преподаватель, Азербайджанский Государственный Экономический

Университет

Ч.Х.Ахмедова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Перспективы развития электронной торговли

Резюме

Под электронной коммерцией понимается предпринимательская деятельность, предполагающая осуществление коммерческих сделок с использованием электронных средств и обмена данными. Электронная коммерция основана на новых информационных технологиях проведения коммерческих сделок и управления производственными процессами с применением электронных средств обмена данными. Электронная коммерция-новая сфера экономики, которая интересует потребителей. По этой причине принято считать, что в предлагаемых услугах есть некоторые проблемы. Главную проблему можно определить как вопросы безопасности и правовые вопросы и пути их решения. Кроме того, в качестве других часто встречающихся проблем можно отметить платежные системы и недостатки предоставляемых услуг. Для непрерывного и более быстрого развития этой области основной целью исследования является изучение и анализ решений подобных проблем, выдвижение новых предложений, систематическое изучение влияния электронной коммерции на человека и общество. и привлечь больше доверия и внимания к этой области. В научной работе необходимо использовать различные методы исследования, чтобы прийти к полному выводу по данному вопросу и внести правильные предложения. В исследовательской работе в основном использовались такие методы исследования, как анализ, синтез и теоретический анализ.

Ключевые слова: *электронная коммерция, потребители электронной коммерции, интернет.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-173-178>

S.O.Şamxalova
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
H.K.Məmmədov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
mamadov.huseyin@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 27.03.2024

The article was received by editorial board on 27.03.2024

Статья принята к печати 27.03.2024

SIĞORTA MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ ƏNƏNƏVİ MARKETİNQ FƏALİYYƏTİNDƏN İSTİFADƏNİN TƏCHİZAT FUNKSIYASI BAXIMINDAN TƏDQIQI

Xülasə

Müəssisələrin fərqləndirilməsi və diqqət cəkməsi getdikcə çətinləşir. Bu dəyişikliyin fərquində olan şirkətlər rəqəmsal kanallar vasitəsilə hədəf auditoriyalarına daha sürətli çatmağa və reklam xərclərinin böyük bir hissəsini bu sahəyə köçürməyə başladılar. Bəzi hallarda böyük auditoriyaya müraciət etməkdənsə, düzgün hədəf auditoriyasını müəyyən etmək və onlarla ünsiyyət qurmaq daha effektiv ola bilər. Rəqəmsal marketinqin ölçülə bilənliyi ənənəvi marketinqdən daha yüksək olduğu üçün şirkətlər diqqəti rəqəmsal marketinq fəaliyyətlərinə yönəltməyə başlayıblar. Rəqəmsal marketinq şirkətlərə iki mühüm üstünlük təqdim edir. Baxdığımız tədqiqat işində müəssisələrdə ənənəvi marketinqdən rəqəmsal marketinqə keçid üsulları təhlil olunur. Tədqiqat işində əsasən siğorta şirkətlərində inkişaf etməkdə olan rəqəmsal marketinq təhlil olunur.

Açar sözlər: ənənəvi marketinq, rəqəmsal marketinq, siğorta şirkətləri, təchizat funksiyası.

GİRİŞ

Siğorta şirkətinin marketinq strategiyası bütün marketinq söylərinin kulminasiya nöqtəsi və diqqət mərkəzindədir. Siğorta agentliyinin təhlükəsizlik şəbəkəsi təminatçısı ilə təminatlımı qorumaq üçün ən yaxşı cavabları izləyir və siğorta ödənişini təminatlıya (zəmanətlinin perspektivinə uyğun olaraq) qorunan siğorta agentliyinin keyfiyyəti və təsnifatı ilə əlaqələndirir [2].

Effektiv marketinq planına aşağıdakılar daxil edilməlidir:

–şirkətin siğorta xidmətlərinin yerləşdirilməsi - siğortaçının siğorta əməliyyatlarını istiqamətləndirməyi planlaşdırdığı potensial yaşa, sosial və coğrafiya əsaslanan bazar seqmentlərini seçmək;

–fundamental mühafizə vasitələrinin təkmilləşdirilməsi və təşkili, habelə professor-müəllim heyətinin hazırlanması;

–biznes çərçivəsinin təkmilləşdirilməsi və mühafizə vasitələrinin təklifinin təkmilləşdirilməsi;

–mühafizə idarəsinin həyat dövrü planı;

–təşkilatın qazana biləcəyi perspektivli bazar hissəsinin qiymətləndirilməsi; potensial tədbirlərin maliyyə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi: siğorta bazarının marketinq strategiyaları.

Maliyyə komponentində xidmətin gəlirliliyinin artması, kapitalın gəlirliliyi, xalis pul vəsaitlərinin hərəkəti, xalis mənfəət və digər məqsədlər səciyyəvidir. Əsas vaxt çərçivəsi üçün məqsədləri müəyyən etmək, müşayiət olunan məsələlərin həlli vacibdir:

– aylıq və illik dövriyyə ilə;

- fayda;
- müştərilər tərəfindən zərər, müdafiə növləri və əlavə idarələr.

Bu hissənin əsas vəzifəsi müşayiət olunan göstəriciləri qiymətləndirməkdir: Sığorta məhsullarının maliyyə qabiliyyətini artırmaq:

- təklif kapitalının qaytarılması; Banka daha çox pul axını;
- xalis mənfəətin inkişafı;
- xərc dəyişikliyi.

Hazırda ölkəmizin sığorta sənayesində 20 özəl sığorta şirkəti və bir dövlət sığorta şirkəti fəaliyyət göstərir. Onu da qeyd edək ki, sığorta satış mərkəzindəki sığorta şirkətlərinin əksəriyyəti yerli biznesdir. Çünki mövcud qanun sığorta şirkətlərinin formalaşma prosesində xarici kapital cəlb etməsinə mane olur.

TƏHLİL

2017-ci ildə şirkətlər tərəfindən 163,1 milyon manat sığorta haqqı ödənilib, sığorta ödənişlərinin həcmi isə 53,07 milyon manat olub. Ödənişlərin yığılması və ödənişlərinin həcminə görə 2017-ci ildə “Azərsığorta” Dövlət Sığorta Kommersiya Şirkəti siyahıya başçılıq edir. Qurumun əldə etdiyi sığorta ödənişləri 26,50 milyon manat, qoruyucu ödənişlər isə 12,22 milyon manat təşkil edib. “Xalq Sığorta” ASC ikinci, “Ümumdünya Sığorta Agentliyi” ASC üçüncü, “Azal Sığorta” ASC dördüncü, “Atəşgah” Sığorta Agentliyi ASC beşinci, “Pasha Protection” “Təşkilat ASC 6-cı yerdədir (Azərbaycan Respublikası Valyuta Xidmətinin Dövlət Mühafizəsinin İdarə Edilməsi Administrasiyasının məlumatı əsasında yaradıcının hesablamaları nəzərə alınmaqla). Mühafizə sövdələşmələrinin inkişaf dərəcəsi bu sövdələşmələrin həcmının bir hissəsi ilə müəyyən edilir.

Müxtəlif dövlətlərin ümumidaxili məhsulun mühafizə sövdələşmələrinin diqqət mərkəzində olan hissəsi aşağıdakı cədvəldən görünməlidir. Təsadüf ki, biz ölkəmizin qoruma müqavilələrinə baxsaq, yaradılmış dövlətlərin müdafiə sövdələşmələri ilə deyil, lakin müxtəlif əvvəlki kommunist xalqların müdafiə müqavilələri ilə, açıq-aydın qorunma müqavilələrinin ÜDM-dəki hissəsi diqqət mərkəzindədir. Xalqımızın 2017-ci ilin yekun məhsuluna görə, mühafizə idarələrinin sövdələşmələrinin mütləq çeşidlərinin 556,8 milyon manat, ÜDM-in limitinin isə 57,7 milyard manat olduğunu nəzərə alsaq, o zaman görə bilərik ki, qoruyucu çeşidlərin Ümumi Daxili Məhsulda payı 0,7 faiz təşkil edir. Qərbi Avropada və digər yaradılmış dövlətlərdə bu rəqəm 4-dən 10 faizə çatır və bu xalqlar arasında ən son səlahiyyət ölçmələrinə görə ən böyük göstərici Yaponiya ilə bir yerə malikdir. Nəzərə alsaq ki, Yaponiyanın Ümumi Daxili Məhsulu 2016-cı ilin sonuna doğru 4,8 trilyon dollar olacaq və qorunma müqavilələri 480 milyard dollar olacaq, biz bunun ən böyük göstərici olduğunu nümayiş etdirəcəyik [4].

Xalqımızın müdafiə sövdələşmələri ardıcıl olaraq 6-10 faiz normallaşır və bu dövr adı haldır. 2010-cu ilin sonuna ölkənin sığorta satış mərkəzinin həcmi 155 milyon manat təşkil edib. Sonrakı bir neçə ildə həyat sığortası satış mərkəzinin böyüməsi və yeni sığorta məhsullarının tətbiqi bu həcmi təqribən iki dəfə artıraraq 341,6 milyon manata çatdırıb. Sığorta satış mərkəzi 2017-ci ildə 556,9 milyon manat gəlir əldə edib.

Cədvəl 1

Azərbaycanın sığorta bazarının əsas göstəriciləri

	Ümumi sığorta haqları mln.manat		Artım %-lə	ÜDM mlrd,manat	Sığorta haqlarının ÜDM-da payı	Adam başına düşən sığorta haqqı (manatla)
	2017	2016				
Azərbaycan	556,8	486,2	12,6%	57,6	0,7	45

Mənbə: Azərbaycan Respublikası Statistika Komitəsi

Son 10 ildə mühafizə sövdələşmələrinin həcmi 3,7 dəfə artaraq 556,8 milyon manata, razılaşmalara razılıq verənlərin sayı isə dəfələrlə artaraq 1,4 milyona çatıb. Həmçinin, mühafizə ödənişləri 3,4 dəfə artaraq 257,2 milyon manata çatıb.

Sığorta bazarının 2023-cü ilin birinci rübünün nəticələrini 2022-ci ilin oxşar vaxtı ilə müqayisə edərkən, qorunma ödənişlərinin 34% genişləndiyi görülür. Nəticədə çeşidlərin tam həcmi 258 425 min manatdan 346 909,5 min manata qədər genişlənmişdir. 2023-cü ilin ilk rübündə müdafiə ödənişlərinin mütləq həcmində əsas paya malik olan sığorta növləri üzrə inkişaf elementləri aşağıdakı kimidir:

Cədvəl 2

Azərbaycanda əsas sığorta növləri

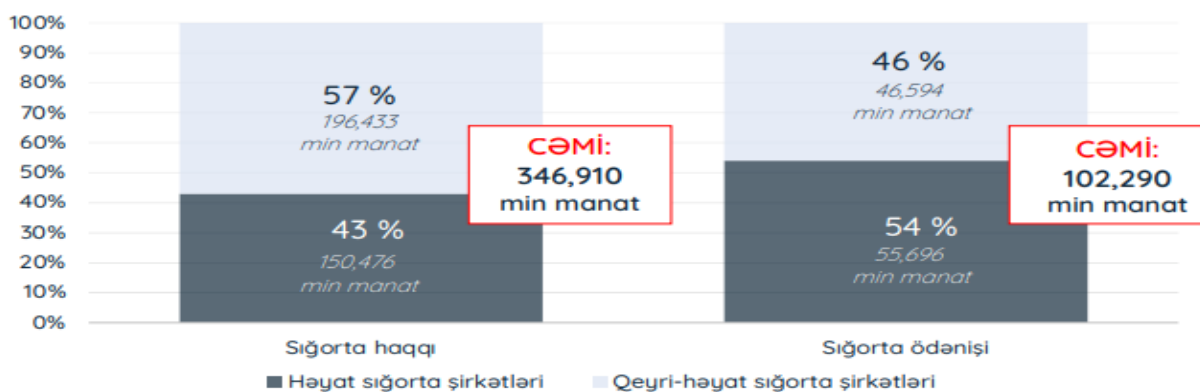
№	Sığorta növləri	Dinamika (min AZN)
1	Həyatın yaşam sığortası	43,253.4
2	Tibbi sığorta	2,693.2
3	Daşınmaz əmlakın icbari sığortası	11,188.4
4	Kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsullarının sığortası	6,851.9
5	İstehsalatda bədbəxt hadisələrdən icbari sığorta	2,031.8
6	Əmlakın yanğından və digər risklərdən sığortası	11,503.6
7	Avtonəqliyyat vasitəsi sahiblərinin mülki məsuliyyətinin icbari sığortası	13,961.9
8	Digər	3,876.6

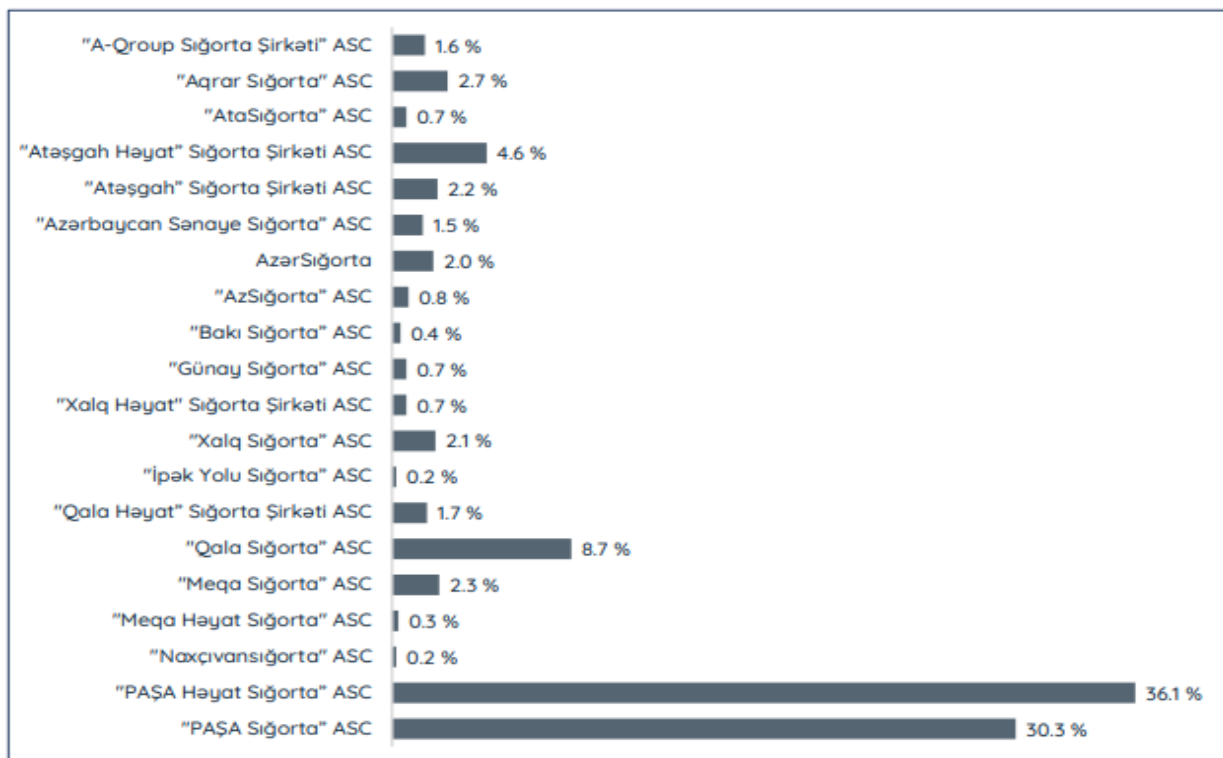
Mənbə: Azərbaycan Sığortaçılar Assosiasiyası <https://asa.az/>

Əvvəlki illərdə sığorta ödənişlərinin artırılmasında əsas təklif həyat sığortası idi. Daşınmaz əmlakın icbari sığortası növünün artması ilə əlaqədar cari hesabat dövründə həyat və qeyri-həyat sığortası sinifləri arasında pay nisbəti bu rübdə (44 faiz) bərabər görünür. 2023-cü ilin əsas rübündən və ötən ilin analoji dövründən fərqli olaraq məlum olur ki, qəsdən sığorta bazarının çeşidlərinin 193 989,1 min manatdan 255 355,9 min manata (artım 61 366,8 min manat) genişlənməsi nəticəsində bütün həcmə 68 faizini təşkil edir.

Çeşidlərin 64.435.9 min AZN-dən 91.553.6 min AZN-ə (artım dərəcəsi 27.117.7 min AZN) genişlənməsi nəticəsində qoruma ödənişlərinin ümumi həcmə 32%-ni təşkil edən mühafizə ödənişləri və məcburi müdafiə bazarı inkişaf etmişdir. Ümumiyyətlə, sığorta şirkətlərinin Azərbaycanda marketinq strategiyalarına nəzər salarkən onların bazar payları nəzərə alınmalıdır [4].

Diagram 1. Sığorta şirkətlərinin bazar payları 2023 – I rüb

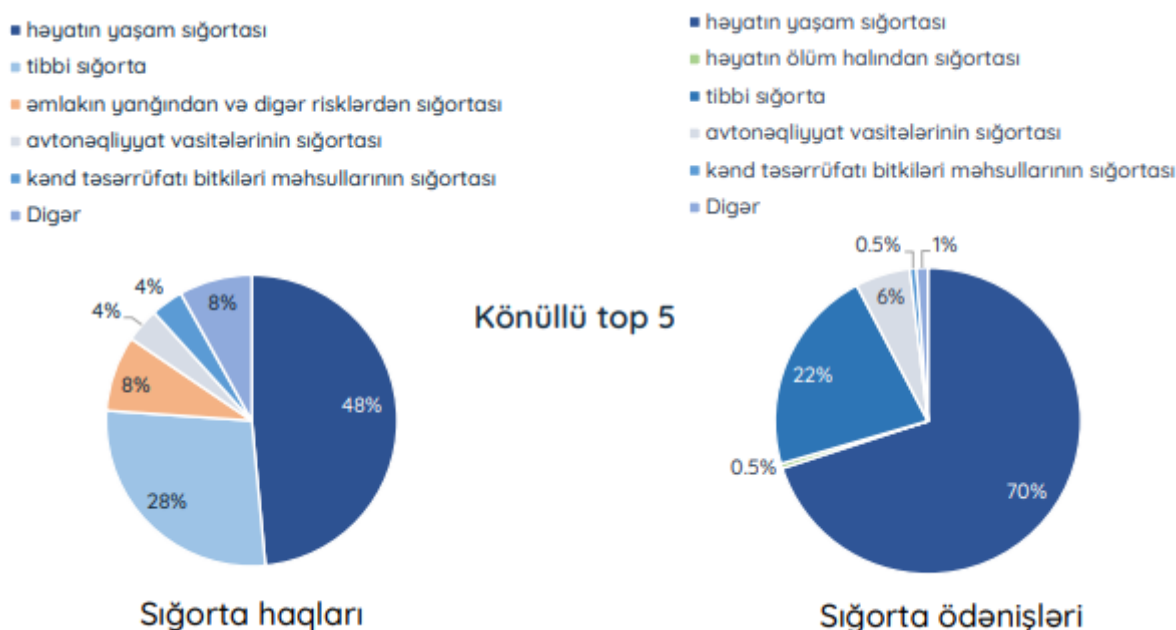

Mənbə: Azərbaycan Sığortaçılar Assosiasiyası <https://asa.az/>

Gördüyümüz kimi uğurlu marketinq strategiyası onların fəaliyyətinə öz əksini tapmışdır. Belə ki, "Paşa sığorta" və "Paşa Həyat Sığorta" ASC-nin bazar paylarının çox olması məhz onların sahib olduğu ənənəvi marketinq strategiyasının bəhrəsidir [5].

Diaqram 2. Sığorta növləri üzrə statistik göstəricilər

Mənbə: Azərbaycan Sığortaçılar Assosiasiyası <https://asa.az/>

NƏTİCƏ

Mühafizə biznesində rəqəmsallaşmanın təsiri sadəcə özünü göstərməyə başlayır. Sığorta sənayesi rəqəmsal texnologiyani mənimsəməkdə digər maliyyə sektorlarından geri qalmasına baxmayaraq, ona sürətlə uyğunlaşır və hər gün yeni rəqəmsal tətbiqləri müştərilərinə təqdim edir. Güclü kompüterləşdirilmiş proqramlar müştərilər və sığorta agentliyi arasında cəlbədicilə yazışma mühiti yaradacaq. Müştərilərin bizneslə əlaqəsi müştərilərin istədikləri məhsul haqqında məlumatı asanlıqla tapa bilməsi, istədikləri məzmunu və xüsusiyyətləri seçməsi və nəhayət, qiymət məlumatlarını tapa bilməsi ilə gücləndirilir. Beləliklə, təşkilatın mallarında müştərilərin üstünlüyü artır və sığorta agentliyi yeni müştərilər qazanmaq şansı qazanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Adiloğlu B., & Yücel G. (2018). Dijitalleşme Muhasebe Mesleği İçin Bir Tehdit mi? Yoksa Bir Fırsat mı? XX. Türkiye Muhasebe Kongresi. İstanbul.
2. Barutçu S., & Toma M. (2013). Sürdürülebilir Sosyal Medya Pazarlaması Ve Sosyal Medya Pazarlaması Etkinliğinin Ölçümü. Journal of Internet Applications & Management/İnternet Uygulamaları ve Yönetimi Dergisi, 4(1), 5-23.
3. Berthon P.R., Pitt L.F., Plangger K., & Shapiro D. (2012). Marketing meets Web 2.0, social media, and creative consumers: Implications for international marketing strategy. Business horizons, 55(3), 261-271.
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi <https://www.stat.gov.az/> source/information_society/
5. Azərbaycan Sığortaçılar Assosiasiyası <https://asa.az/>

S.O.Shamkhalova

Doctor of Economics, Professor, Azerbaijan State University of Economics

H.K.Mammadov

master student, Azerbaijan State University of Economics

A supply function study of the use of traditional marketing activities in insurance institutions

Abstract

It is becoming increasingly difficult for businesses to stand out and get noticed. Aware of this change, companies began to reach their target audiences faster through digital channels and shifted a large part of their advertising spend to this area. In some cases, it can be more effective to identify and communicate with the right target audience than to appeal to a large audience. Since the measurability of digital marketing is higher than traditional marketing, companies have started focusing on digital marketing activities. Digital marketing offers two important advantages to companies. In the research we are looking at, the methods of transition from traditional marketing to digital marketing in enterprises are analyzed. The research study mainly analyzes the emerging digital marketing in insurance companies.

Key words: *traditional marketing, digital marketing, insurance companies, supply function.*

С.О.Шамхалова

д.э.н., профессор, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Г.К.Мамедов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Изучение функции предложения при использовании традиционной маркетинговой деятельности в страховых организациях

Резюме

Бизнесу становится все труднее выделиться и быть замеченным. Осознав это изменение, компании стали быстрее охватывать свою целевую аудиторию через цифровые каналы и перенесли большую часть своих рекламных расходов в эту область. В некоторых случаях может оказаться более эффективным определить правильную целевую аудиторию и взаимодействовать с ней, чем обращаться к большой аудитории. Поскольку измеримость цифрового маркетинга выше, чем у традиционного маркетинга, компании начали концентрироваться на цифровой маркетинговой деятельности. Цифровой маркетинг предлагает компаниям два важных преимущества. В рассматриваемом нами исследовании анализируются методы перехода от традиционного маркетинга к цифровому маркетингу на предприятиях. Исследование в основном анализирует развивающийся цифровой маркетинг в страховых компаниях.

Ключевые слова: *традиционный маркетинг, цифровой маркетинг, страховые компании, функция предложения.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-179-187>

N.İ.Ağayeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
nurten.agayeva@list.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 28.03.2024

The article was received by editorial board on 28.03.2024

Статья принята к печати 28.03.2024

KOMMERSİYA MÜƏSSİSƏSİNİN İNKİŞAFINDA MARKETİNQİN ROLU: “ARAZ” SUPERMARKETLƏR ŞƏBƏKƏSİ NÜMUNƏSİNDƏ

Xülasə

Tədqiqatda kommersiya müəssisələrinin fəaliyyətində marketinqin rolu öyrənilir. Marketing bir müəssisənin fəaliyyəti üçün geniş imkanlar açır və yeni müştərilərin cəlb edilməsində əhəmiyyətli mövqe tutur. Həmçinin məqalə marketinqin funksiyalarını araşdırmaqla, bu funksiyaların gələcək fəaliyyətə nə kimi təsir göstərməsini tədqiq edir. Marketing şöbəsi müəssisənin tərkib hissəsi kimi fəaliyyət göstərməklə digər şöbələrlə qarşılıqlı əlaqədədir. Uğurlu biznesin qurulması düzgün strategiyaya əsaslanan marketing şöbəsinin fəaliyyətindən asılıdır.

Məqalənin ikinci əsas başlığında “Araz” supermarketlər şəbəkəsinin böyüməsində və inkişafında marketinqin əsas rolu araşdırılır və kommersiya müəssisəsində effektiv marketing strategiyaları üçün nümunə kimi təqdim edilir. O, supermarketlər şəbəkəsi tərəfindən həyata keçirilən müxtəlif marketing təşəbbüslərini araşdırır, onların brendin genişlənməsinə və uğuruna təsirini vurğulayır. Məqalədə bazar araşdırması, brendinq, müştəri cəlb edilməsi və “Araz”ın bazarda iştirakını artırmaq üçün istifadə etdiyi tanıtım fəaliyyətləri kimi əsas aspektlər vurğulanır. Supermarketlər zəncirindən nümunə kimi istifadə etməklə, məqalə yaxşı hazırlanmış marketing yanaşmasının kommersiya müəssisəsinin yaradılmasında, davam etdirilməsində və genişləndirilməsində necə mühüm rol oynadığını göstərir.

Bu məqalə Şuşa, Laçın və Xankəndi kimi regionlarda fəaliyyət göstərən 200-dən çox filialı olan kommersiya müəssisəsi olan “Araz” supermarketlər şəbəkəsində marketinqin çoxşaxəli rolundan bəhs edir. Müəssisənin iyerarxik strukturu həm üfüqi, həm də şaquli əlaqələri ortaya qoyur, təchizat, müxtəlif əmtəə departamentləri, özəl brendin inkişafı, biznesin genişləndirilməsi və marketing kimi kritik şöbələrə nəzarət edən kommersiya direktorunun ayrılmaz rolunu vurğulayır.

Açar sözlər: marketing, kommersiya, “Araz” supermarketlər şəbəkəsi.

GİRİŞ

Hər hansı bir müəssisənin uğurunda marketinqin əhəmiyyətini qiymətləndirməmək olmaz. Bu baxımdan “Araz” supermarketlər şəbəkəsi strateji marketinqin təşkilati fəaliyyətlərdə necə mərkəzi rol oynadığının bariz nümunəsidir. Biznes əməliyyatları kontekstində marketing təkcə məhsulların istehsalı və satışını deyil, həm də bazar tələbinin, istehlakçı ehtiyaclarının və rəqabət üstünlüklərinin dəqiq dərk edilməsini nəzərdə tutur. O, hərtərəfli bazar araşdırması, istehlakçılar və rəqiblərdən məlumatların təhlili və məhsulun təşviqi üçün effektiv strategiyaların işlənilməsi və hazırlanması da daxil olmaqla bir sıra tapşırıqları əhatə edir.

Supermarketlər şəbəkəsinin eksklüziv brendlərin, yəni "TAC" və "Blum"-un inkişafına sadiqliyi onu rəqiblərindən fərqləndirir. Araz supermarketlərinə xas olan bu özəl etiketlər digər pərakəndə satış mağazalarında olmayan məhsulları təklif etməklə müştərilərlə unikal bağ yaradır.

Qeyd edək ki, “Araz” supermarketlər şəbəkəsi özəl markalı məhsulların reklamı, daşınması, saxlanması, satışı və marketinqi üzrə məsuliyyəti öz üzərinə götürərək, kommertiya fəaliyyətinə kompleks yanaşır. 21 mindən çox işçi qüvvəsi və Veysəloğlu, Aurora, Azersun daxil olmaqla geniş yükəndərənələr və təchizatçılar şəbəkəsi və Türkiyə, Rusiya və Polşadan idxalı ilə Araz təkliflərinin yalnız supermarketlər üçün olmasını təmin edir.

Məqalədə meyvə-tərəvəz və müxtəlif regionlardan birbaşa ət məhsullarının tədarükü üçün “Tarlardan rəflərə” yanaşması vurğulanaraq tədarük zəncirinin dinamikası ilə bağlı məlumatlar verilir. Supermarketin yerli fermerləri dəstəkləmək və ciddi keyfiyyət standartlarına riayət etmək öhdəliyi onun kommertiya fəaliyyəti üçün möhkəm zəmin yaradır. Bütövlükdə, “Araz” supermarketlər şəbəkəsi düzgün icra edilmiş marketinq strategiyasının kommertiya müəssisəsinin böyüməsinə, fərqliliyinə və davamlı uğuruna necə töhfə verdiyinin nümunəsidir.

Müəssisə fəaliyyətində marketinqin rolu

Marketinq fəaliyyəti hər hansı bir şirkətin uğurlu fəaliyyətinin əsas elementlərindən biridir. Müəssisənin fəaliyyətində marketinqin rolu bazar tələbatının öyrənilməsi əsasında məhsulların istehsalını və satışını təşkil etməkdən ibarətdir. Marketinqin əsas vəzifəsi istehlakçıların ehtiyac və istəklərini aydınlaşdırmaq, həmçinin məhsulların rəqabət üstünlüklərini müəyyən etməkdir. Bunun üçün marketinq araşdırması aparmaq, istehlakçılardan və rəqiblərdən alınan məlumatları təhlil etmək lazımdır. Marketinqin əsas vəzifələrindən biri məhsulların bazarda təşviqi strategiyasının işlənilib hazırlanmasıdır. Buraya hədəf auditoriyanın müəyyən edilməsi, məhsulun paylanması kanallarının seçilməsi, reklam kampaniyalarının hazırlanması və s. daxildir. İstehsalın təşkilinə də marketinq fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. İstehsal texnologiyalarını seçərkən, məhsulların çeşidini təyin edərkən və s. zamanı bazarın tələbatını nəzərə almaq lazımdır. Bundan əlavə, marketinq fəaliyyətlərinə məhsulların keyfiyyətinin monitorinqi və müştəri xidmətləri daxildir. Müştəri məmnuniyyətini izləmək və ortaya çıxan problemlərə operativ reaksiya vermək müəssisənin gələcək fəaliyyəti üçün olduqca önəmlidir.

Marketinqin mühüm elementi həm də satış nəticələrinin təhlili və marketinq kampaniyalarının effektivliyidir. Buna əsaslanaraq, müəssisə məhsulun təşviqi strategiyasını düzəldə və müştəri xidmətinin keyfiyyətini artırmağa bilər.

Beləliklə, marketinq fəaliyyəti hər hansı bir şirkətin uğurlu fəaliyyətinin zəruri komponentidir. Marketinqin rolu bazar ehtiyaclarını müəyyən etmək, məhsulun effektiv təşviqi strategiyalarını hazırlamaq və müştəri məmnuniyyətini təmin etməkdir.

Qeyd edək ki, müəssisənin marketinq fəaliyyəti uğurlu biznesin əsas elementlərindən biridir. Biznesdə marketinqin rolu bazarda mal və xidmətlərin təşviqinə, müştərilərin ehtiyaclarını ödəməyə və müəssisənin mənfəətini artırmağa yönəlmiş bir çox funksiyaları əhatə edir (Шамилова М.И., 2019). Marketinq fəaliyyətinin əsas funksiyalarını daha ətraflı nəzərdən keçirək.

Bazar araşdırması. Bu funksiya müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi bazarın təhlilindən ibarətdir. Bu, potensial müştərilərin ehtiyaclarını və tələblərini müəyyən etməyə, rəqibləri, onların güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə, həmçinin şirkətin mal və xidmətlərinə olan tələbatı qiymətləndirməyə imkan verir.

Marketinq strategiyasının hazırlanması. Bazar araşdırmasının nəticələrinə əsasən müəssisə üçün marketinq strategiyası hazırlanır. Buraya hədəf auditoriyanın müəyyən edilməsi, mal və xidmətlərin təşviqi üçün kanalların seçilməsi, qiymətlərin təyin edilməsi və s. daxil edilir.

Malların və xidmətlərin təşviqi. Bu funksiya reklam, satış, PR fəaliyyəti və potensial müştərilərin diqqətini müəssisənin məhsul və ya xidmətinə cəlb etməyə yönəlmiş digər fəaliyyətlər daxildir.

Məhsulun idarə edilməsi. Məhsulun idarə edilməsinə yeni məhsul və xidmətlərin hazırlanması, mövcud olanların təkmilləşdirilməsi, məhsulun keyfiyyətinə nəzarət və s. aiddir.

Qiymətlərin təyin edilməsi. Malların və xidmətlərin qiymətlərinin müəyyən edilməsi marketinqin əsas funksiyalarından biridir. Qiymət müştərilərin ehtiyaclarına, bazarda rəqabətin səviyyəsinə, müəssisənin məhsul istehsalı və ya xidmətlərin göstərilməsi üçün xərclərinin səviyyəsinə uyğun olmalıdır.

Müştəri məmnuniyyətinin təmin edilməsi. Müştəri məmnunluğunun təmin edilməsi marketinqin əsas məqsədlərindən biridir. Bunun üçün müştəriləri yüksək keyfiyyətli mal və xidmətlərlə təmin etmək, onların şikayət və iddialarına operativ reaksiya vermək, müştərilərlə uzunmüddətli əlaqələr qurmaq lazımdır.

Marketing fəaliyyətinin nəticələrinin təhlili. Marketing fəaliyyətinin nəticələrinin təhlili marketing fəaliyyətinin effektivliyini qiymətləndirməyə, səhvləri və çatışmazlıqları aşkar etməyə və gələcəkdə marketingin təkmilləşdirilməsi planlarını hazırlamağa imkan verir.

Beləliklə, müəssisənin marketing fəaliyyəti biznes məqsədlərinə çatmağa yönəlmiş mürəkkəb funksiyalar sistemidir. Onun səmərəli istifadəsi şirkətin mənfəətini artırmağa, müştərilərin ehtiyaclarını ödəməyə və bazarda mövqeyini möhkəmləndirməyə imkan verir.

Bir çox təşkilat və müəssisələr marketing funksiyalarına görə məsuliyyəti marketing menecerinə və ya təşkilat daxilindəki xüsusi qrupa həvalə edirlər. Bu baxımdan marketing unikal və ayrıca bir qurumdur. Marketing şöbəsinə həmçinin brend və məhsul menecerləri, marketoloqlar, satış nümayəndələri, reklam və promosyonlar üzrə menecerlər, qiymət mütəxəssisləri və müştəri xidməti personalı daxil ola bilər. Marketing söyləri adətən aşağıdakı sahələrdə cəmlənir (Муслимова А.М., Шалагин В.О., Заводилов О.В., 2022):

- auditoriya ilə əlaqələrin qurulması;
- müştərilərin cəlb edilməsi;
- gəlir əldə etmək.

Marketing fəaliyyəti istənilən müəssisənin uğurlu fəaliyyətinin tərkib hissəsidir. Bu, təkcə yeni müştəriləri cəlb etməyə deyil, həm də mövcud müştəriləri saxlamağa, məhsulun keyfiyyətini yaxşılaşdırmağa və bütövlükdə biznesin gəlirliliyini artırmağa imkan verir.

Marketing biznes və onun məhsulları haqqında məlumatlılıq yaradır və auditoriyada maraq yaradan məzmun təqdim edir. Bu, yeni müştərilər cəlb edir və müəssisə üçün yeni iş imkanları yaradır. O, həmçinin mövcud müştəriləri cəlb edir, onları anlamağa və eşitməyə çalışır. O, rəqabəti izləyir, yeni ideyalar yaradır, pərakəndə satış nöqtələrini müəyyənləşdirir, müştəri əldə etmə strategiyalarını planlaşdırır və onları özündə saxlayır. Nəhayət, marketing şöbəsinin məqsədi gəlir əldə etməkdir (Трубицина В.А., 2016).

Anlamaq lazımdır ki, marketing biznesin qalan hissəsindən təcrid olunmuş şəkildə həyata keçirilə bilməz. Marketing şöbəsi əməliyyatlar, tədqiqat, inkişaf və maliyyə departamentləri ilə sıx əməkdaşlıq etməlidir. Xüsusilə, əməliyyatlar şöbəsi istehsal qrafiklərini planlaşdırmaq üçün marketing şöbəsinin hazırladığı satış proqnozlarından istifadə etməlidir. Satış proqnozları da maliyyə departamentinin hazırladığı büdcələrin mühüm hissəsini təşkil edəcək (Савчук Г.А., 2014).

Ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, marketing bir-birindən asılılıqlar sistemində təşkil edilmiş və müəssisələr üçün mənfəət əldə etməyə yönəlmiş, bazarın tədqiqi, tələbin proqnozlaşdırılması, məhsulun planlaşdırılması, qiymətqoyma, paylama və reklam kimi fəaliyyətlərdən ibarət olan, ilk növbədə iqtisadi, idarəetmə funksiyasıdır. Marketing şöbəsi təşkilatın biznesini və missiyasını təşviq etməkdə mühüm rol oynayır. O, şirkətin siması kimi xidmət edir, biznesi təmsil edən bütün materialları əlaqələndirir və istehsal edir. Marketing departamentinin işi şirkəti müsbət tərəfdən göstərən hərtərəfli imic yaratmaqla, perspektivlər, müştərilər, investorlar və cəmiyyətlə əlaqə yaratmaqdır.

“Araz” supermarketlər şəbəkəsi nümunəsində marketingin rolu

“Araz” supermarketlər şəbəkəsi həm ərzaq, həm də qeyri-ərzaq məhsulları ətrafında təsərrüfat fəaliyyəti ilə məşğul olur. Veysələqlü şirkətlər qrupuna bağlı olmasına baxmayaraq, əvvəllər qeyd

edildiyi kimi, qrup daxilindəki hər bir qurum fərqli təşkilati strukturla fəaliyyət göstərir. Nümunə üçün deyək ki, “Araz” supermarketlər şəbəkəsi öz marketinq departamentini saxlayır, “OBA” isə ayrıca marketinq şöbəsinə malikdir.

“Araz” Veysəloğlu holdinqi ilə birləşməsinə baxmayaraq, özünün müstəqil idarəetmə strukturu ilə fəaliyyət göstərir. Veysəloğlu qrupuna tabe olan hər bir müəssisənin öz baş direktoru var və xüsusi səviyyələrdə Veysəloğlunun Rəhbərliyi ilə uyğunlaşan iyerarxik sistem mövcuddur. “Araz” marketlər şəbəkəsi təkcə Veysəloğlunun məhsullarını satmır, digər firmaların mallarını da təklif edir. Onlar Azərbaycanın bütün ərzaq istehsalçılarından, o cümlədən xaricdən idxalı mümkün olan məhsullar və ya paylayıcı şirkətlərlə bağlanmış müqavilələr əsasında kommersiya fəaliyyəti ilə məşğul olurlar.

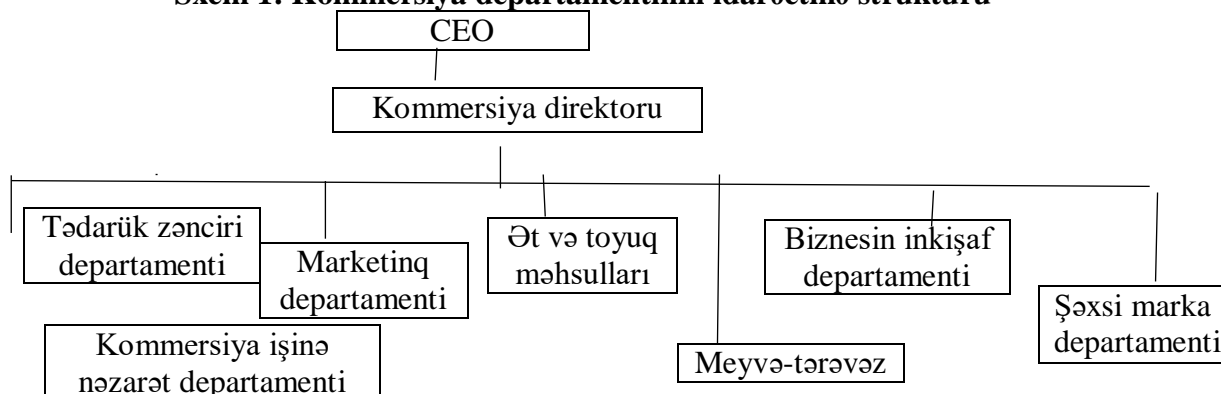
2011-ci ildə yaradılmış bu şirkətlər qrupu (Araz pərakəndə) 2011-ci ilin may ayında ilk filialını açmışdır. Veysəloğlu şirkətinin idarə heyəti təyin olunmuş səviyyələrə əsasən üç səviyyəyə bölünmüşdür.

İdarə heyətinə kommersiya direktoru daxildir və “Marketinq” şöbəsi kommersiya departamentinin tabeliyində fəaliyyət göstərir. Təşkilat strukturu Veysəloğlu şirkətinə daxil olan bütün şirkətlərdə ardıcıldır. Bəzi məhsullar yalnız Azərbaycan daxilində “Araz” marketlərində mövcuddur. Bundan əlavə, Araz supermarketlər şəbəkəsi məhsullarını birbaşa istehsalçılardan sifariş etməklə öz brendini yaratmışdır. Bu strategiya brendin təşviqi kimi tanınır və şirkətin uğurlu istehsalçı brendləri ilə rəqabət aparmaq üçün marketinq strategiyasının bir hissəsi kimi istifadə olunur.

Hal-hazırda, bu zəncir ölkə daxilində 400-ə qədər mağazası ilə 9100-dən çox insanı işlədir. Məhəmmədli qəsəbəsində yerləşən logistika mərkəzi “Araz” supermarketlər şəbəkəsinə həm ərzaq, həm də qeyri-ərzaq məhsulları ilə fasiləsiz xidmət göstərir. İdarəetmə strukturu Veysəloğlu Şirkətlər Qrupu ilə əlaqəli olsa da, hər bir fərdi şirkət, əvvəllər qeyd edildiyi kimi, fərqli idarəetmə iyerarxiyasını qoruyur.

Təşkilat iyerarxiyası bir neçə pillədən ibarətdir. I səviyyədə sədr, maliyyə direktoru, kommersiya direktoru, insan resursları direktoru, satış direktoru və logistika direktorundan ibarət icraçı komanda var. Bu direktorlar icraçı komanda qarşısında cavabdehirlər. II səviyyə müvafiq direktorlara hesabat verən müxtəlif departamentlərdən ibarətdir. III səviyyə müdirliyə tabe olan müxtəlif bölmələri əhatə edir.

Sxem 1: Kommersiya departamentinin idarəetmə strukturu

Mənbə: “Araz” supermarketlər şəbəkəsi <https://www.arazmarket.az>

Verilmiş sxem biznes əməliyyatlarının iyerarxik strukturunda həm üfüqi, həm də şaquli əlaqələrin mövcudluğunu göstərir. Konkret olaraq, kommersiya direktoru şaquli münasibətdə idarəet-

mə komandasına hesabat verir. Bu arada, qalan yeddi şöbə şaquli düzülüşü təmsil edən kommersiya departamentinin səlahiyyətindədir. Digər tərəfdən, üfqi əlaqələr eyni ümumi səlahiyyət altında fəaliyyət göstərən fərqli şöbələr arasındakı əlaqələrə aiddir.

Pərakəndə satış strukturu bilavasitə rəhbərlik komandasına tabe olan kommersiya müdirliyinə əsaslanır. Bu quraşdırma təchizat departamentini, çoxsaylı əmtəə şöbələrini (məsələn, ət, ət məhsulları, süd məhsulları, un məhsulları və s. kimi, cəmi üç şöbə), özəl brend şöbəsini, biznesin inkişafı şöbəsini və marketinq şöbəsini əhatə edir.

“Araz” supermarketlər şəbəkəsi müxtəlif istiqamətlərdə fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, əsas diqqəti kommersiya biznesinə yönəltməklə, ilk növbədə pərakəndə satış kimi fəaliyyət göstərir. Biznesin inkişafı departamenti bilavasitə kommersiya direktorunun nəzarəti altındadır və ticarətin ümumi biznesdə mühüm rolunu vurğulayır.

Araz supermarketi yalnız öz şəbəkələrində mövcud olan və Araza məxsus olan “TAC” və “Blum” adlı yeni brendləri təqdim edib. Bu fərqləndirici brendlər “Araz” supermarketinin özünəməxsus kimliyinə öz töhfəsini verir. Məsələn, şirkət rəsmilərinin sözlərinə görə, Snickers və Mars şokoladları kimi geniş yayılmış məhsullar satış müddətləri ərzində əksər satış şəbəkələrində sabit qiymətləri saxlayır.

Lakin özəl brend kimi qeyd olunan hər hansı məhsul yalnız Araz-a aiddir və digər pərakəndə satış obyektlərində mövcud deyil. Bu, Araz ilə müştəri arasında əlaqəni gücləndirir, çünki müştərinin məhsulu tapmaq üçün səy göstərməsinə ehtiyac yoxdur. Təbii ki, bu məhsullar keyfiyyəti təmin etmək üçün həm global, həm də yerli standartlara uyğun olmalıdır. Araz supermarketlərinə məxsus olan bu brendlər üçün şirkətin “Siz harada, Araz orada” şüarının bütövlüyünü qorumaq üçün lazımi keyfiyyəti təmin etmək çox vacibdir. Araz bu məhsulların reklamı, daşınması, saxlanması, satışı və marketinqi daxil olmaqla müxtəlif aspektlərinə cavabdehdir. Məsələn, Araz supermarketlərində mövcud olan “Dalğa” markalı içməli su istehsalçı tərəfindən sırf Araz üçün istehsal olunur. Araz supermarketi genişlənərək Şuşa, Laçın, Xankəndi kimi rayonlarda 200-dən çox filialı fəaliyyət göstərir.

Hazırda bu şəbəkədə 21 mindən çox insan çalışır. Araz supermarketlərində təchizat resursları və yükəndərənlərlə əməkdaşlıq üçün xüsusi şöbələr mövcuddur ki, onlar kommersiya fəaliyyətlərində mühüm rol oynayırlar. Veysələğlu, Aurora və Azərsun da daxil olmaqla, bu şirkətlərin pərakəndə mallarının əsas yükəndərənləri və qrup Türkiyə, Rusiya və Polşadan idxalla məşğul olur. İdxal malları yalnız rəflərini icarəyə verməyən Araz supermarketlərində almaq olar. Meyvə və tərəvəzlərin satışı əvvəlcədən sifariş, hesabat tələbləri və həcmlərin dəqiqləşdirilməsini əhatə edən “Tarlardan rəflərə” prinsipinə uyğundur. Əslində, fermerlər məhsullarının satışına və daşınmasına cavabdehdirlər. Eynilə, ət məhsulları birbaşa Bərdə və Ağcabədi kimi rayonlardan gətirilir və Araz supermarketlərində pərakəndə satılır. Fermerlərdən alınan mal-qara şəbəkə vasitəsilə paylanmazdan əvvəl Məhəmmədi kənd kəsim məntəqəsində emaldan keçir.

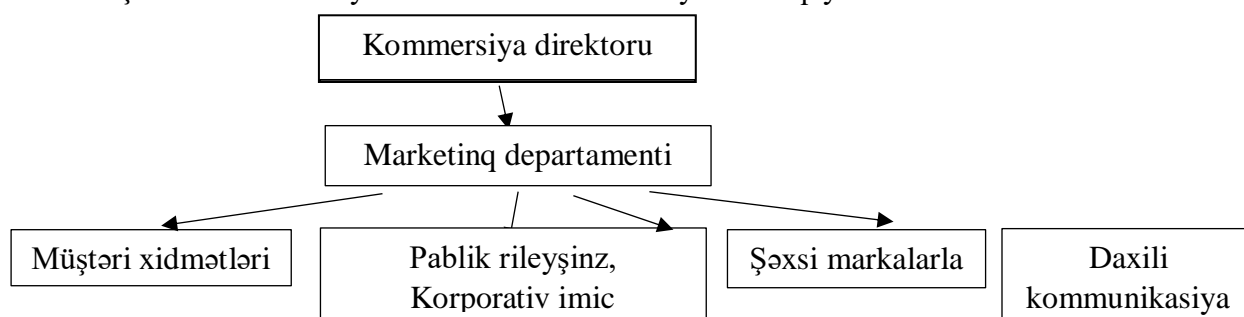
Fermerlər bu sistemin həlledici tərəfdaşlarıdır, dövriyyə xərcləri 3%-i ötürüb və son üç ildə satışda 5-10% artım müşahidə olunub. Məhsul strukturu çeşidin bolluğu ilə seçilir, gündə 1000-ə qədər məhsula 75%-ə qədər endirimlə, ayda iki dəfə 48 səhifəlik yayılan endirimli jurnalları əks etdirir. Sarı etiketlə etikətlənmiş məhsullar endirimli malları göstərir. Araz müştərilərə həm fiziki, həm də “Araz tətbiqi” vasitəsilə əldə edilə bilən, yığılmış “cashback” prinsipi ilə fəaliyyət göstərən hər 10 manatlıq alışa 2% endirim təqdim edən “Loyal” kart təqdim edir.

Qeyd edək ki, “Araz” supermarketləri kommersiya fəaliyyətləri çərçivəsində franşayzinqlə məşğul olurlar. “Araz” Azərbaycanında 200-dən çox franşayzinq təklif edən Hollandiyanın “Spar” retail şirkəti üçün franşayzinq şirkəti kimi fəaliyyət göstərir. Beləliklə, “Araz” supermarketlərinin idarə heyəti 200-dən çox “Araz” supermarketinin filiallarının fəaliyyətinə nəzarət edir.

Spar isə Araz tərəfindən verilən franşayzinq müqaviləsi əsasında müstəqil və ayrıca sahibkar kimi fəaliyyət göstərir. Araz Spar-a təlim və İT sistemlərinin yaradılması da daxil olmaqla hərtərəfli dəstək göstərir. Spar brendinin istifadəsi Araz pərakəndə satış şirkəti tərəfindən franşayzinq edilmiş

lisenziya vasitəsilə icazə verilir. Bundan əlavə, alqı-satqı müqavilələri, xidmət müqavilələri və əməkdaşlıq müqavilələri kimi kommersiya fəaliyyətinin müxtəlif formaları həyata keçirilir. Araz innovativ layihələri və cashback kartlarının təqdim edilməsi ilə digərlərindən fərqlənir, bazarda heç bir pərakəndə satışda olmayan unikal 2% endirim təklif edir. Xidmət imkanları rəqiblərini üstələyir, daha çox filial olması ilə öyünür və müştəriləri xüsusilə seçilir. Dörd qaynar xətt ilə əhəmiyyətli işçi qüvvəsi ilə sürətli və diqqətli müştəri xidməti təmin edilir. Qonşuluq Marketingi kimi kiçik müəssisələrdə onlayn satışın üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, Araz şəbəkəsi hazırda elektron satışla məşğul deyil. Şəbəkə marketing təşəbbüsləri genişdir, aktiv sosial media hesabları və müştəri rəyinə diqqət yetirməklə, 9500-dən çox işçisi olan müştəriyə həssas şirkət kimi öhdəliyini nümayiş etdirir. Marketing departamenti kommersiya müdirliyi ilə uyğunlaşdırılmışdır, ilk növbədə, müştəri məmnuniyyətinə əsas diqqət yetirməklə, kommersiya əməliyyatlarında istənilən səviyyədə vaxtında alış-satış fəaliyyətlərini asanlaşdırmağa xidmət edir. İkinci aspekt media təşkilatları ilə əməkdaşlığı, press-revizlərin verilməsini, televiziya və radio proqramlarının sponsorluğunu (yəni reklam), ictimaiyyətlə əlaqələri idarə etməyi, korporativ sosial məsuliyyət tədbirlərini həyata keçirməyi, təhsildə iştirak etməyi, səhiyyə təşəbbüslərini əhatə edən PR və imiclə bağlı fəaliyyətləri əhatə edir. Marketing və PR şöbəsi müxtəlif nazirliklərlə, o cümlədən Ekologiya Nazirliyi ilə müxtəlif layihələrdə əməkdaşlıq edir. Nümunələrə ətraf mühitə zərərini qarşısını almaq üçün ayrılmış yerlərdə batareyə qutularının yığılması kimi təşəbbüslər daxildir. Digər layihə olan “Tinq” isə Ekologiya Nazirliyi ilə birgə həyata keçirilir və burada insanlar lazımsız plastik məmulatları şitillə dəyişirlər. Ətraf mühitin və Xəzər dənizinin mühafizəsinə yönəlmiş layihələrdə müntəzəm iştirak Arazın öhdəliklərinin əsas aspektidir. Təhsil və səhiyyə nazirlikləri ilə sıx əməkdaşlıq edilir. Media təşkilatlarını əhatə edən üçüncü aspekt şəxsi brendinq üçün PR-ə yönəlib. Nəticə etibarilə, marketingin birinci qolu müştəri xidməti əlaqələrinin idarə olunmasını, ikinci bölməsi biznes layihələrinin, PR, korporativ imic və korporativ sosial məsuliyyət təşəbbüslərinin qiymətləndirilməsinə diqqət yetirir, üçüncü bölmə isə şəxsi brendlərlə bağlı fəaliyyətlərlə məşğul olur. Dördüncü bölmə daxili kommunikasiya strategiyalarının həyata keçirilməsinə həsr edilmişdir.

Üçüncü aspektdə əsas diqqət yeni özəl brendlərin yaradılmasına, o cümlədən onların dizaynına, bazarda təşviqinə və bu brendlərin şirkətin fəaliyyətinə təsirinin araşdırılmasına yönəlib. Bu yeni brendlər üçün STP-nin (Seqmentləşdirmə, Hədəfləşdirmə, Mövqeləşdirmə) həyata keçirilməsi də əsas aspektdir. Dördüncü bölmə işçilər arasında bizneslə bağlı məlumatların təşkilini, işçilərin işdən kənarında asudə vaxtlarının idarə edilməsini, gündəlik ad günlərinin qeyd edilməsini və işçilərə məlumatların yayılmasını əhatə edən daxili ünsiyyətə həsr olunub. Son vaxtlar diqqətəlayiq layihə Məşğulluq İdarəsi ilə birgə həyata keçirilən “Peşələr” təşəbbüsüdür. Bundan əlavə, daxili ünsiyyət tədbirlərinə şirkətlərarası voleybol komandalarının və oyunların qeyd edilməsi daxildir.

Şəkil 3: Marketing departamentinin strukturu

Mənbə: “Araz” supermarketlər şəbəkəsi <https://www.arazmarket.az>

Marketing şöbəsi həmçinin reklam və satışı stimullaşdırmaq üçün tədbirlər həyata keçirir. Radio reklamları və çap broşuraları kimi ənənəvi üsullar marketing departamentinin səlahiyyətlərinə

aiddir. Bundan əlavə, AT posterləri müxtəlif məhsullarda endirimləri nümayiş etdirən strateji olaraq mağazaların girişlərində yerləşdirilir.

Marketing şöbəsinin əsas problemlərinə gəldikdə, şirkət marketing fəaliyyətinin davamlı tənqid və müzakirələrə məruz qaldığını xüsusi olaraq etiraf edir. Müəyyən bir dizayn və ya layihə üçün üstünlüklər fərdlər arasında dəyişə bilər, bu da dizayn və reklam kimi sahələrdə daimi tənqidlərə səbəb olur. Müəyyən reklamların və ya layihələrin daha yaxşı və ya daha keyfiyyətli ola biləcəyi barədə təkrarlanan fikirlər var. Marketing departamentinin alıcı ehtiyaclarını və şirkətin maraqlarını ödəmək üçün xidmətini maksimum dərəcədə artırmaq üçün vurğulanır.

Vurğulanan ikinci problem ondan ibarətdir ki, marketing özlüyündə xərc elementini təmsil edir və birbaşa gəlir gətirmir. Buna görə də büdcənin dəqiq müəyyən edilməsi və medianın düzgün planlaşdırılması çox vacib hesab olunur. Tədqiqatın aparılmasında əsas məsələlərə lazımı tələblərə cavab verməyən statistik göstəricilər daxildir ki, bu da bazar araşdırmasında çətinliklər yaradır. Bundan əlavə, alıcı sorğularında açıqlığın olmaması və suallara kifayət qədər dürüst cavab verilməməsi səbəbindən maneələr yarana bilər.

Cədvəl 1

“Araz”-ın kommersiya fəaliyyətinin SWOT təhlili

Güclü tərəflər	Zəif tərəflər
+	-
<ul style="list-style-type: none"> -PROMO kompaniyaların müştərinin gözündə yaxşı görünməsi, yəni Araz-ın qiymətlərinin əlçatan olması fikrinin yaranması -Promoaksiyaların çox olması -Şirkətin şəxsi markalarının olması -Müştəri loyallıq kartı -Təzə ət və meyvə-tərəvəzin birbaşa fermerlərdən mağazalara daxil olması -“Siz harada, Araz orada” kimi uğurlu şüarın olması -Avropa brendləri ilə çalışmaları (Spar, Rosmany) 	<ul style="list-style-type: none"> -İxtisaslı kadrların bu sahədə az olması -Kadr çatışmazlığı, işçi çatışmazlığı -Logistik çətinliklər, fermerlərdən və kənd təsərrüfat, heyvandarlıq məhsullarının mağazalara çatdırılması ekstra xərc tələb edir -Regionlarda zəif genişlənmə, rəqiblərin regionlarda daha geniş fəaliyyət göstərməsi
İmkanlar	Təhlükələr
<ul style="list-style-type: none"> -Ciddi böyümə imkanları var -Əhali innovasiyalara daha çox rəğbət bəsləyir 	<ul style="list-style-type: none"> -Müştərinin etibarını itirmək -Təhlükə həmişə mövcuddur. Riteylləşmə 30%-dir.

Mənbə: Aparılan araşdırmanın nəticəsi olaraq tərtib edilmişdir.

Son olaraq qeyd etmək ki, ABŞ-da riteylləşmə 90%, Rusiyada 60%, Avropada isə 95%-ə çatır. Azərbaycanda 30 faiz olmasına baxmayaraq, artım üçün böyük imkanlar var. Kommersiya fəaliyyətinin tənzimlənməsinə mülki məcəllə nəzarət edir. Araz market şəbəkəsi daxilində malların alqı-satqısı ilə bağlı müxtəlif kommersiya əməliyyatları müqavilələr, franşayzinqlər və lisenziyalar vasitəsilə həyata keçirilir. Bu fəaliyyətlər təkcə mülki məcəllə ilə tənzimlənmir, həm də əmək məcəlləsi, vergi məcəlləsi, gömrük məcəlləsi və s. kimi digər hüquqi çərçivələrlə də tənzimlənilir.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq qeyd etmək ki, “Araz” supermarketlər şəbəkəsində mürəkkəb iyerarxiya və əməliyyat dinamikası onun çiçəklənən kommersiya fəaliyyətində effektiv idarəetmə və marketingin əsas rolunu vurğulayır. Həm üfüqi, həm də şaquli əlaqələrin qarşılıqlı təsiri kommersiya direktorluğu-

nun bütün müəssisənin dayaq nöqtəsi kimi strateji mövqeyini vurğulayır, idarə heyətinə hesabat verir və biznesi kollektiv şəkildə irəli aparın mühüm şöbələrə nəzarət edir.

Ticarət idarəsi reklam və nəqliyyatdan tutmuş stoklama, satış və marketingə qədər biznesin müxtəlif aspektləri üçün məsuliyyət daşıyır. “Dalğa” brendinin içməli suyu kimi eksklüziv məhsullar şirkətin unikal məhsullar təklif etmək öhdəliyini daha da nümayiş etdirir və onun fərqli şəxsiyyətini möhkəmləndirir. Kommersiya fəaliyyətlərinə kompleks yanaşma, şirkətin geniş xidmət sahəsini və geniş əhatə dairəsini vurğulayaraq, həm yerli, həm də beynəlxalq malgöndərənlərdən satınalmanı əhatə edir.

“Araz” supermarketlər şəbəkəsinin marketing fəaliyyəti çoxşaxəlidir və bu, təkcə ənənəvi kommersiya funksiyalarını deyil, həm də geniş sosial media varlığını və ictimaiyyətin iştirakını əhatə edir. 9500-dən çox işçi heyəti və güclü marketing departamenti ilə şirkət bazar araşdırması, qiymətlər, kataloqun yaradılması, sosial medianın idarə edilməsi və müştəri xidməti daxil olmaqla müxtəlif vəzifələri idarə edir. Marketing və PR departamenti ətraf mühitin mühafizəsi, korporativ sosial məsuliyyət, təhsil və səhiyyəyə yönəlmiş layihələrdə iştirak edərək hökumət nazirlikləri ilə əməkdaşlıq edir.

Əslində, “Araz” supermarketlər şəbəkəsinin uğuru onun kommersiya şücaətindən kənara çıxır; o, effektiv idarəetmə, müştəri mərkəzli marketing və sosial və ekoloji məsuliyyətə sadıqlıqın strateji qarışığını əks etdirir. Supermarket böyüməyə və inkişaf edən bazar mənzərəsinə uyğunlaşmağa davam etdikcə, onun biznesə vahid yanaşması sənaye üçün təqdirəlayiq nümunədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Шамилова М.И. (2019). “Роль маркетинга в коммерческой деятельности” // Вестник науки и образования. № 3(57). Часть 1. 39-42 с.
2. Савчук Г.А. (2014). “Управление маркетингом на предприятии”: учеб. пособия / Г.А. Савчук, Ю.В. Мокерова. Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 112 с
3. Муслимова А.М., Шалагин В.О., Заводило О.В. (2022). “Роль маркетинга в развитии коммерческой деятельности организации”, сборник статей Всероссийской научно-практической конференции, 2-3 ноября, 265-269 с.
4. Трубицина В.А. (2016). “Роль маркетинга в деятельности предприятия” // Научнометодический электронный журнал «Концепт», Т. 34. С. 245–249. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://e-koncept.ru/2016/56771.htm/> (дата обращения: 12.02.2019).
5. <https://www.arazmarket.az>

N.İ.Aghayeva

master student, Azerbaijan State Economic University

The role of marketing in the development of a commercial enterprise: in the example of "Araz" supermarket chain

Abstract

In the study, the role of marketing in the activity of commercial enterprises is studied. Marketing opens wide opportunities for the activity of an enterprise and takes an important position in attracting new customers. Also, the article examines the functions of marketing and how these functions affect future performance. The marketing department acts as an integral part of the enterprise and interacts with other departments. Building a successful business depends on the performance of the marketing department based on the right strategy.

In the second main title of the article, the main role of marketing in the growth and development of "Araz" supermarket chain is investigated and it is presented as an example for effective marketing strategies in a commercial enterprise. It examines various marketing initiatives undertaken by a supermarket chain, highlighting their impact on brand extension and success. The article highlights key aspects such as market research, branding, customer engagement and promotional activities used by Araz to increase market presence. Using a supermarket chain as an example, the article shows how a well-designed marketing approach plays an important role in establishing, sustaining and expanding a commercial enterprise.

This article delves into the multifaceted role of marketing within the "Araz" supermarket chain, a commercial enterprise with over 200 branches operating across regions such as Shusha, Lachin, and Khankendi. The hierarchical structure of the enterprise reveals both horizontal and vertical relationships, emphasizing the integral role of the commercial director who oversees critical departments, such as supply, various commodity departments, private brand development, business expansion, and marketing.

Key words: *marketing, commerce, "Araz" supermarket chain.*

Н.И.Агаева

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Роль маркетинга в развитии коммерческого предприятия: на примере сети супермаркетов «Араз»

Резюме

В исследовании изучается роль маркетинга в деятельности коммерческих предприятий. Маркетинг открывает широкие возможности для деятельности предприятия и занимает важную позицию в привлечении новых клиентов. Также в статье рассматриваются функции маркетинга и то, как эти функции влияют на будущие результаты деятельности. Отдел маркетинга выступает неотъемлемой частью предприятия и взаимодействует с другими отделами. Построение успешного бизнеса зависит от работы отдела маркетинга, основанного на правильной стратегии.

Во втором основном заголовке статьи исследуется основная роль маркетинга в росте и развитии сети супермаркетов «Араз» и представлена как пример эффективной маркетинговой стратегии на коммерческом предприятии. В нем рассматриваются различные маркетинговые инициативы, предпринятые сетью супермаркетов, и подчеркивается их влияние на расширение бренда и успех. В статье освещаются ключевые аспекты, такие как исследование рынка, брендинг, привлечение клиентов и рекламные мероприятия, используемые Araz для увеличения присутствия на рынке. На примере сети супермаркетов в статье показано, как хорошо продуманный маркетинговый подход играет важную роль в создании, поддержании и расширении коммерческого предприятия.

В данной статье рассматривается многогранная роль маркетинга в сети супермаркетов «Араз», коммерческом предприятии с более чем 200 филиалами, работающими в таких регионах, как Шуша, Лачин и Ханкенди. Иерархическая структура предприятия раскрывает как горизонтальные, так и вертикальные связи, подчеркивая неотъемлемую роль коммерческого директора, который курирует такие важные отделы, как снабжение, различные товарные отделы, развитие частных брендов, расширение бизнеса и маркетинг.

Ключевые слова: *маркетинг, коммерция, сеть супермаркетов «Араз».*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-188-198>

UOT 338.4
JEL L80

doktorant, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
ORCID 0000-0001-5241-9119
yusif.ismayilzade@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 01.04.2024

The article was received by editorial board on 01.04.2024

Статья принята к печати 01.04.2024

XİDMƏT SEKTORUNUN İNKİŞAFININ TƏŞKİLATİ-İQTİSADI MEXANİZMINİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi - xidmət sektorunun inkişafının təşkilati-iqtisadi mexanizminin səmərələşdirməyə dair təkliflər müəyyən olunmasıdır.

Tədqiqatın metodologiyası - kompleks təhlil, sistemli yanaşma, qruplaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın təbiiqi əhəmiyyəti - alınmış nəticələrdən xidmət sektorunun inkişafının təşkilati-iqtisadi mexanizminin təbiiqi ilə bağlı nəzəri və praktiki problemlərin həll olunmasında istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələri – xidmət sektorunun inkişafının təşkilati-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri təklif edilmişdir.

Tədqiqatın orijinallığı və elmi yeniliyi - xidmət sektorunun inkişafının təşkilati-iqtisadi mexanizminin inkişaf istiqamətləri müəyyənləşdirilmiş, onların reallaşdırılması üçün təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Açar sözlər: xidmət sektoru, təşkilati-iqtisadi mexanizm, iqtisadi üsullar, maliyyə resurslarının mənbələri, dövlət tənzimlənməsi.

GİRİŞ

Xidmət sektorunun iqtisadiyyatının fəaliyyəti onun çoxözlü xarakter daşıyan institusional və iqtisadi tənzimləmə mexanizmi ilə müəyyən edilir. Makroiqtisadi proseslərin iqtisadi mexanizminin ümumi metodoloji əsaslarının öyrənilməsi xidmət təsərrüfatının təşkilati-iqtisadi mexanizminin məzmununu müəyyən etməyə kömək edir.

Ümumi mənada, Jiltsov E.N., Petrakov N.Y. “iqtisadi mexanizmi vətəndaşların mallara, xidmətlərə və işlərə olan tələbatının ödənilməsi ilə sıx bağlı olan idarəetmə məqsədlərinə, idarəetmə metodlarına və təsərrüfat vahidlərinin inkişafına nail olmağa yönəlmiş hüquqi normaların məcmusu kimi” müəyyən edir [5, 7].

Raysberq B.A. və Lozovskiy L.Ş. təsərrüfat mexanizmini “...təşkilati struktur, idarəetmənin konkret forma və üsullar, habelə hüquqi normaların məcmusu” kimi izah edirlər ki, onların köməyi ilə konkret şəraitdə iqtisadi qanunlar və təkrar istehsal prosesi həyata keçirilir.” [5]. H.İ.Kuznetsovaya görə təsərrüfat mexanizmi çoxşaxəli iqtisadi anlayışdır, o cümlədən “ictimai istehsal sisteminin spesifik formaları, təşkilati təsərrüfat münasibətləri və iqtisadi əlaqələri, təsərrüfat idarəçiliyinin forma və üsulları” kimi izah edilir [6].

Qarnov A.P. "iqtisadi mexanizm" milli iqtisadiyyatın planlaşdırılması və təşkilati idarə edilməsini, birbaşa təsərrüfat bölmələrinin təşkilini, belə idarəetmənin üsul və vasitələrini həyata ke-

çirən səmərəli institutların təşkilini və strukturunu ifadə edir [4]. Təsərrüfat mexanizminin obyektivliyini Babiç T.N. “sosial-iqtisadi qanunlardan tam istifadəyə əsaslanan, iqtisadi və siyasi fəaliyyətin mütərəqqi forma və üsullarından, hüquqi formalarından, həvəsləndirmələrindən və digər üsullardan istifadə etməklə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi yolları” kimi şərh edir [9].

Bəzi tədqiqatçılar təsərrüfat mexanizminin obyektiv əsası kimi iqtisadi qanunların rolunu vurğulayaraq, onun fəaliyyətinin subyektiv (institusional) sferasına aid olduğunu vurğulayır. Bu qərarlara əsasən təsərrüfat mexanizminin fəaliyyət göstərməsi inzibati münasibətləri özündə birləşdirən subyektiv fəaliyyət sferasına, eyni zamanda, iqtisadi qanunların və hüquqi aktların hərəkətini əks etdirməli olan obyektiv fəaliyyət sferasına aiddir. Belə ki, fikrimizcə, xidmət sektorunun iqtisadi tənzimlənməsi mexanizminin həyata keçirilməsinin institusional və iqtisadi elementlərini ayırd edə bilərik.

Xidmət sahəsinin iqtisadi-təşkilatı mexanizminin əsas ünsürləri

İqtisadi qanunların fəaliyyət göstərməsi üçün təsərrüfat mexanizminə obyektiv əsas kimi baxılmalıdır. Təsərrüfat mexanizminin fəaliyyətinin bu obyektiv tərəfi xidmət sahəsinin iqtisadiyyatına təsir göstərir ki, bu da onu iqtisadi mexanizm kimi adlandırmağa imkan verir, çünki bu mexanizm eyni zamanda həm obyektiv iqtisadi qanunların, həm də milli iqtisadi siyasətin konkret ifadəsidir. Fikrimizcə, xidmət sahəsinin iqtisadiyyatının tənzimlənməsi mexanizmi iqtisadi metodların tətbiqi zamanı yaranan nəzarət alətləri (planlaşdırma, özünüməliyyələşdirmə, qiymətdəyişmə, həvəsləndirmə və s.) vasitəsilə həyata keçirilir və buna görə də tənzimlənmənin operativ əsasını onun iqtisadi komponenti təşkil edir.

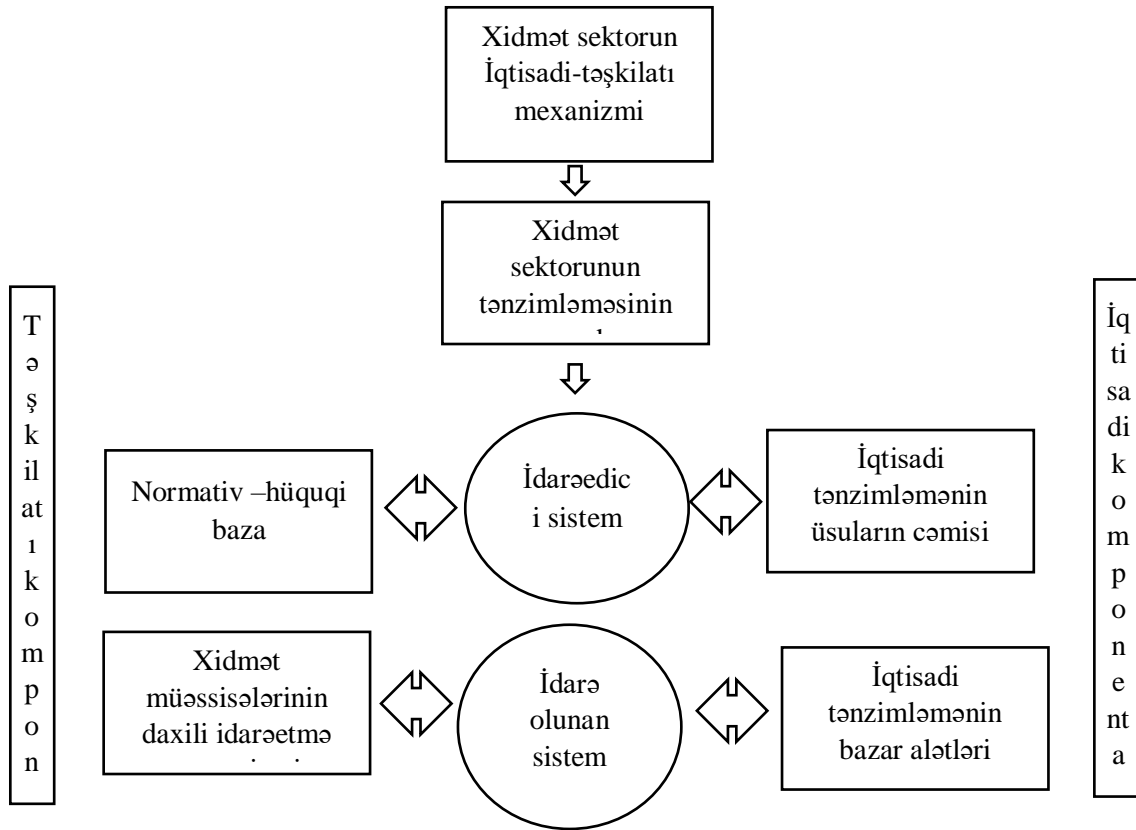
Bundan əlavə, təsərrüfat mexanizminin subyektiv tərəfini bilmək mülkiyyət münasibətlərinin və hüquq normalarının xidmət təsərrüfatının təşkilatı strukturunu, onun daxili və xarici iqtisadi əlaqələrinin aspektlərini necə tənzimlədiyini anlamağa imkan verir. Məsələn, ayrı-ayrı təsərrüfat subyektlərinin maddi maraqlarına onların davranışının və əmək münasibətlərinin məqsədyönlü tənzimlənməsi təsir göstərə bilər. Təşkilatlanma, uçot və təhlil, əməliyyat intizamı tənzimləmə obyektinə ola bilən subyektiv davranışın təzahürləridir.

Fikrimizcə, xidmət sahəsinin iqtisadi tənzimlənməsinin təşkilatı-iqtisadi mexanizmi dedikdə, daxili və xarici iqtisadi münasibətlərin (əlaqələrin) tənzimlənməsi, təsərrüfat bölmələrinin fəaliyyətini xarakterizə edən və onların institusional və hüquqi münasibətlərinin formalaşmasına təsir göstərən üsullar sistemi başa düşülməlidir.

İdarəetmə prosesi milli iqtisadiyyatın bütün səviyyələrində bazar iqtisadiyyatı qanunlarının təsiri altında altsistemlərin inteqrasiyası prosesində həyata keçirilir. Xidmət sektoru müəssisələrinin fəaliyyətini tənzimləyən dövlət qanunlarının və normativ hüquqi aktlarının və digər normativ hüquqi aktların qəbulu xidmət təsərrüfatının inkişafı üzrə daxili taktiki və strateji siyasətin həyata keçirilməsinin istiqamətlərindən biridir.

Bu vəziyyət iqtisadiyyatın xidmət sektorunda şirkətlərin fəaliyyətini idarə etmək üçün təşkilatı və idarəetmə üsullarından istifadə edilməsinə səbəb olur. Məsələn, müştərilərlə xidmət göstərən təşkilatlar arasında münasibətlərin tənzimlənməsi müvafiq dəyişikliklərlə tənzimlənən “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 1995-ci il 19 sentyabr tarixli, 1113 nömrəli Qanunu ilə tənzimlənir.

Fikrimizcə, xidmət sektorunun iqtisadiyyatının tənzimlənməsinin institusional və iqtisadi mexanizmi aşağıdakı elementləri əhatə etməlidir (Şəkil 1).

Şəkil 1. Xidmət sektoru iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin əsas elementləri

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib.

1. Xidmət təsərrüfatının fəaliyyətini tənzimləyən bazar alətləri.

Rəqabət və bazarın segmentasiyası firmanın marketing strategiyalarının formalaşdırılmasına təsir edərək, onlara istənilən effekti əldə etmək üçün istehlakçılara təsir edə biləcək bütün dəyişənləri müəyyən etməyə imkan verir. Bu, marketing tədqiqatların planlaşdırmaqla əldə edilir. Maliyyə-iqtisadi bazar münasibətlərinin inkişafı ilə yanaşı, xidmət təsərrüfatının fəaliyyətinin tənzimlənməsində bazar alətlərinin rolu getdikcə əhəmiyyətli olacaqdır.

2. Xidmət təsərrüfatında biznes müəssisələrinin tənzimlənməsinin daxili mexanizmi.

Belə bir tənzimləmə mexanizmi ayrı-ayrı şirkətlər və bütövlükdə iqtisadiyyat daxilində hazırlanır. Eyni zamanda, onların təsərrüfat fəaliyyəti məsələləri üzrə operativ, taktiki və strateji təşkilati və idarəetmə qərarları qəbul edilir. Məsələn, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin bir çox tərəfləri müəssisələrin təşkilati sənədləri ilə tənzimlənilir və təşkilati-idarəetmə üsulları əsasında həyata keçirilir. Bu aspektlərdən irəli gələrək, müəssisələrin inkişaf strategiyasının məqsədlərinə uyğun olaraq məhsul, qiymət və maliyyə siyasəti ilə müəyyən edilir.

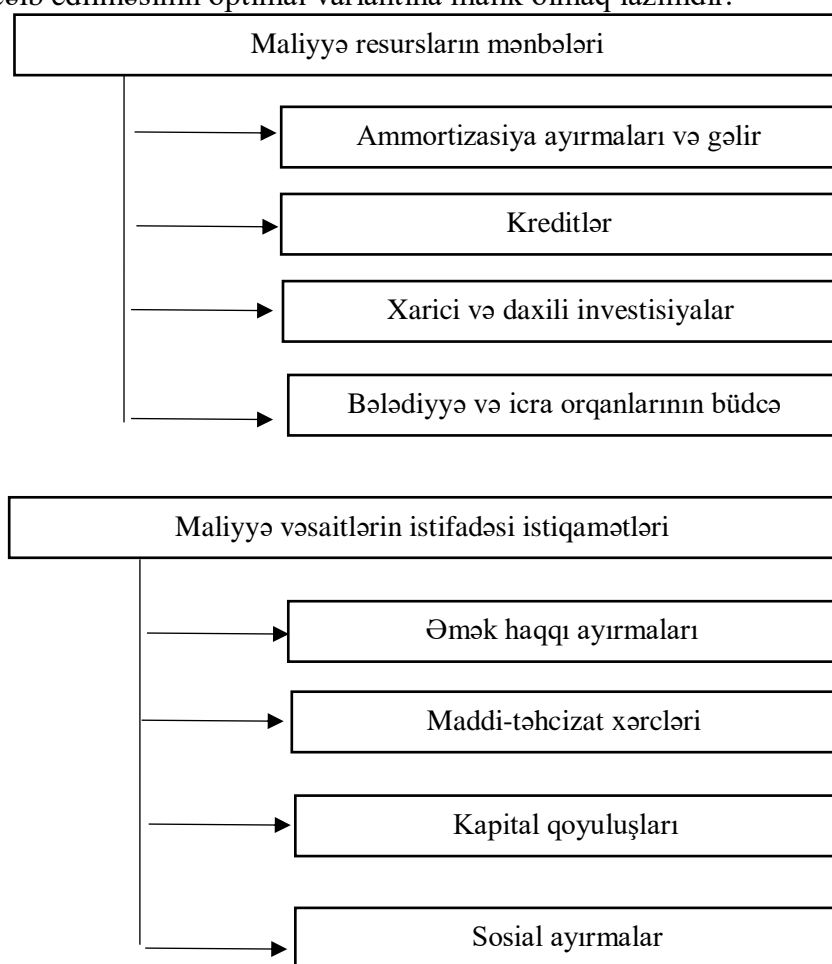
Xidmət sektorunda təsərrüfat subyektlərinin tənzimlənməsinin daxili mexanizmi idarə olunan malların təşkilati məsələlərinin idarə edilməsini və optimal fəaliyyət göstərən təşkilati idarəetmə strukturlarının yaradılmasını nəzərdə tutur.

3. Xidmət sektoru iqtisadiyyatın fəaliyyətinin tənzimlənməsinin iqtisadi üsullarının məcmusu.

İqtisadi təsir alətlərinin spesifik məzmunu idarə olunan təşkilatın xüsusiyyətləri ilə müəyyən edilir. Müvafiq olaraq, iqtisadi tənzimləmə üsulları idarəetmə praktikasında tez-tez aşağıdakı formalarda görünür: planlaşdırma, təhlil, təsərrüfat hesablaşma, qiymət və maliyyələşdirmə. Planlaşdırma texnologiyalarından istifadə bütün təsir edən amilləri nəzərə alaraq gözlənilməz halların

baş verməsini azaltmağa yönəldilmişdir ki, bu da xidmət sektorunun inkişafı üçün sosial-iqtisadi model yaratmağa imkan verir.

Maliyyə resurslarının yaradılması və idarə olunması prosesi məqsədlə xidmət təşkilatlarının bu maliyyə resurslarının yaranma və istifadə istiqamətlərini müəyyən etmək lazımdır (bax şəkil 2). Azərbaycan Respublikasının müəssisələrində aparılan analitik araşdırma göstərib ki, orta və qısamüddətli kreditlərin olmaması sahibkarlıq fəaliyyəti üçün maliyyə resurslarının çatışmazlığına gətirib çıxarır ki, bu da yuxarıda qeyd olunan sektorun müəssisələrinin gəlirlərinin azalması ilə özünü göstərir. Eyni zamanda onların aktivlərinin (xüsusilə resurs məhsuldarlığı), göstərilən xidmətlərin həcmnin, əsas kapital üzrə gəlirlərin azalması müşahidə olunur. Xidmət sektoru müəssisələrinin fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsi mənbələrinin təhlili göstərdiyi kimi, xidmət sektoru müəssisələrinin maliyyə vəsaitlərinin strukturunda öz vəsaitləri - 14,7%, borc vəsaitləri isə - 85,3% təşkil edir. Bu baxımdan, maliyyə resurslarının öz gəlirlərindən (amortizasiya xərcləri, bölüşdürülməmiş mənfəət) və xarici mənbələrdən (səhmlərin emissiyası, uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklərin buraxılışı və s.) cəlb edilməsinin optimal variantına malik olmaq lazımdır.

Şəkil 2. Xidmət sektoru müəssisələrinin maliyyə ehtiyatlarının formalaşması və istifadəsi
Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib.

Xidmət təsərrüfatının tənzimlənməsinin səmərəli təşkilati-iqtisadi mexanizmi onun məqsəd və vəzifələrinin adekvat həyata keçirilməsini təmin edir, həmçinin xidmət sektorunun təsərrüfat kompleksinin inkişafı üzrə sosial-iqtisadi vəzifənin həllinə kömək edir.

Deməli, əhaliyə xidmət göstərən mərkəzlərin (tibbi, texniki, avtomobil, məişət və s.) tənzimlənməsinin təşkilati-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi fərdi maliyyə-kredit siyasətinin

həyata keçirilməsinin, qiymətlərin tənzimlənməsinin, rəşional vergiqoymanın, texnoloji sahələrə investisiya qoyuluşunun təkmilləşdirilməsi ilə mümkündür. Bu prosesdə innovasiyaların istifadəsi nəticəsində işçilər üçün də stimullar yaradır. Biznes fəaliyyətinin və xidmət mərkəzi şirkətlərinin investisiya cəlbəediciliyini artırmağa imkan verən iqtisadi idarəetmə üsulları milli istehsal-təsərrüfat münasibətlərində iştirak edən müxtəlif profilli yerli şirkətlərin fəaliyyətində də öz əksini tapır.

Qeyd edək ki, xidmət sektorunun inkişafının əsas istiqamətlərindən biri özəl sektorun xidmət strukturunun müasirləşdirilməsidir. Bu tədbir, əhaliyə və biznes strukturlarına yüksək keyfiyyətli xidmət göstərməyə imkan verəcək. Özəl sektor tərəfindən göstərilən hərtərəfli xidmətlərin işçi qüvvəsinin yaşadığı yerə mümkün qədər yaxın olması üçün sabit və rəqabət mühitinin yaradılması vacibdir. Özəl şirkətlər şəbəkəsinin genişləndirilməsi, xidmət göstərilməsinin səmərəli və mütərəqqi formalarından istifadə də bu sahənin inkişafının mühüm istiqamətlərindəndir.

Xidmət sektorunun uğurlu inkişafının əsas amillərindən biri göstərilən xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsidir. Bu, xidmət sektorunda mövcud olan kiçik müəssisələr texniki təchizatından səmərəli istifadə etməyi tələb edir. Mövsümi və demoqrafik ehtiyacları nəzərə almaq üçün kiçik biznes və özəl sektor təşkilatlarının fəaliyyət modellərinin təkmilləşdirilməsi də vacibdir. Bu sahədə özəl sahibkarlığın inkişafı və dəstəklənməsi yüksək keyfiyyətli xidmətlərin təmin edilməsində mühüm rol oynayır [10,11].

Özəl sektorun xidmət bazarının tənzimlənməsi probleminin həlli onun formalaşma dərəcəsi ilə sıx bağlıdır və hazırda olduqca aktualdır. Təəsüqfki, bizim təhlillər göstərir ki, yerli hakimiyyət orqanları istehlak bazarlarının inkişafının təmin edilməsində və xidmət bazarında iqtisadi mexanizmlərin həyata keçirilməsində kifayət qədər rol oynamır. Belə bir şəraitdə dövlət istehlak bazarının tənzimlənməsi üzrə elmi konsepsiyaların təkmilləşdirilməsi, eləcə də özəl sahibkarlığın inkişafı və dəstəklənməsi vəzifəsini dövlət öz üzərinə götürür. Bununla belə, xidmət sektorunda istehlak bazarının dövlət tərəfindən formalaşması və inkişaf etdirilməsi siyasəti, ölkəmizin ənənələri və inkişaf şərtləri ilə uzlaşan milli bazar modelinə konkret keçidi əhatə etməlidir.

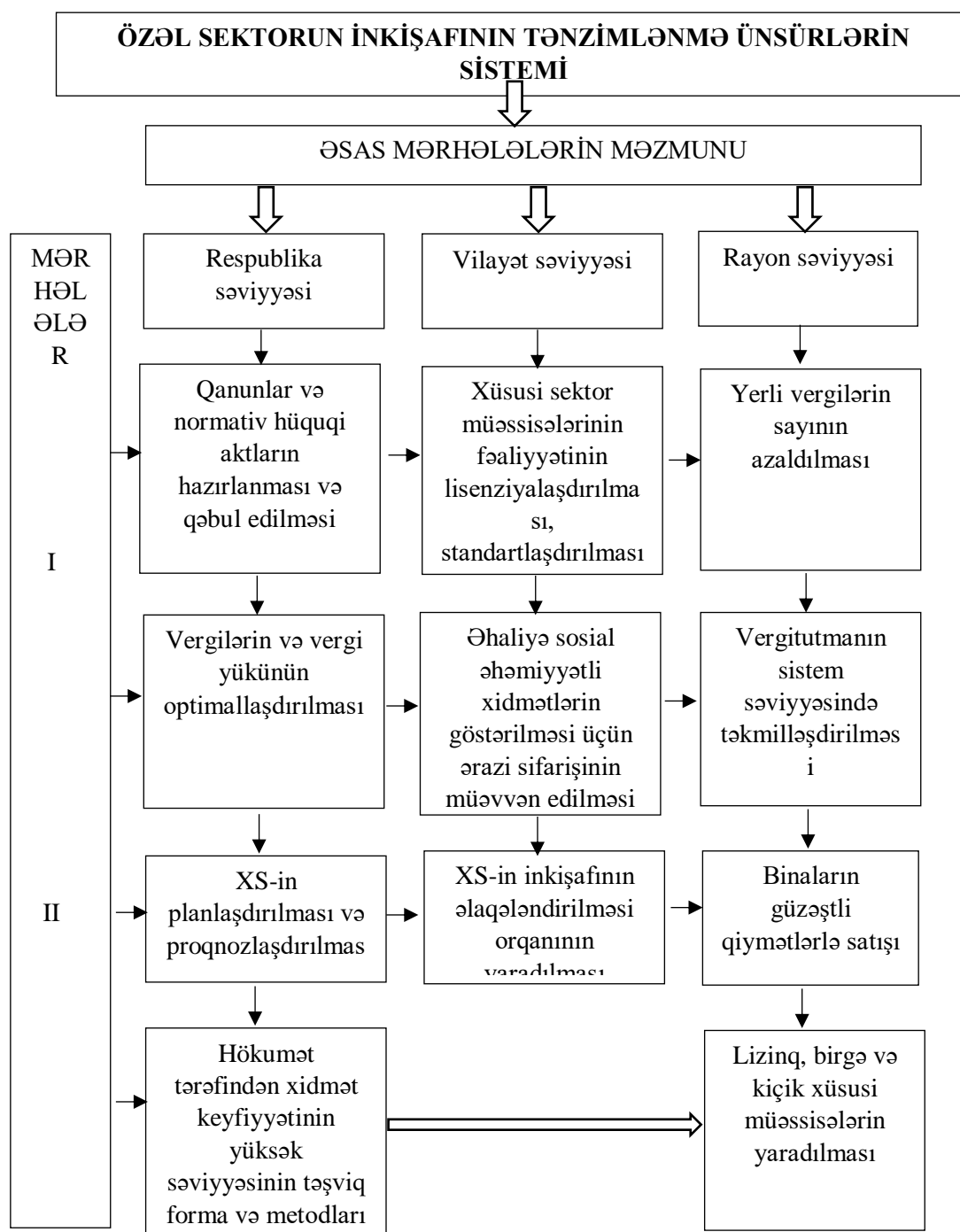
Özəl xidmət sektorun tənzimlənməsi sisteminin strukturu ümumi olaraq aşağıdakı şəkil 3-də təqdim edilib.

Buna görə də, bizim fikrimizcə, müxtəlif sahələrə və mülkiyyət formalarına aid müəssisələrin fəaliyyətinin, o cümlədən, Özəl sektorxidmət bazarının iqtisadi tənzimlənmə metodlarının istifadəsi məqsədəuyğundur. Azərbaycan Respublikasında, digər dünya ölkələrində olduğu kimi, Özəl sektorinkişaf edir və milli iqtisadiyyatın istər dövlət, istərsə də qeyri-dövlət sahələri ilə uğurla qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

Qeyd etməliyik ki, xidmət sektorunun inkişafı və onun inkişaf mexanizmləri dövlət, yerli hakimiyyət orqanları və özəl sektor arasında qarşılıqlı əlaqəni tələb edir. Özəl sektorun xidmətlərinin strukturunun müasirləşdirilməsi, xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsi, eləcə də bazarın tənzimlənməsində dövlətin iştirakı bu prosesin mühüm komponentləridir. Xidmət sektorunun inkişafı ölkənin iqtisadi inkişafının əsas vəzifələrindən biridir və onun daim təkmilləşdirilməsi tələb olunur.

Özəl sektorda xidmətlər bazarının tənzimlənməsinin əsas üsullarından biri kiçik sahibkarlıq subyektlərinə güzəşt və subsidiyaların verilməsidir. Bu dəstək çərçivəsində müəssisələr icbari ödənişlərdən və vergilərdən azad olunmaqla yanaşı, güzəştli enerji tarifləri də alırlar. Bu, müəssisələrə öz xərclərini azaltmağa və rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan verir.

Kiçik özəl müəssisələrin icbari ödənişlər və vergilər üzrə güzəştlər almaq imkanı var. Bu o deməkdir ki, onlar müəyyən ödənişlərdən azaddırlar və ya güzəştli tariflərlə ödəyirlər. Bu cür üstünlüklər müəssisələrə əhəmiyyətli məbləğlərə qənaət etməyə və onları biznesin inkişafına investisiya etməyə imkan verir.

Şəkil 3. Azərbaycan Respublikasında özəl sektorun inkişafının dövlət tənzimlənməsi mexanizminin ünsürlər sisteminin strukturu

Mənbə: şəkil müəllif tərəfindən tərtib olunub.

Kiçik biznesə dəstəyin digər forması enerjiyə güzəştli tariflərin verilməsidir. Kiçik müəssisələrin elektrik və istilik enerjisindən daha ucuz qiymətə istifadə etmək imkanı var. Bu, onlara enerji xərclərini azaltmağa və bazarda rəqabət qabiliyyətini artırmağa imkan verir.

Özəl sektorun inkişafının iqtisadi və inzibati tənzimlənməsinin məqbul üsullarından biri xidmətlərin lisenziyalaşdırılmasıdır. Lisenziyalaşdırma xidmətlərin keyfiyyətinə, iqtisadi və sanitariya normalara uyğunluğuna, habelə xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə dair müəyyən tələblərin və standartların müəyyən edilməsini nəzərdə tutur.

İstehlakçı hüquqlarının qorunmasında özəl biznes xidmətlərinin lisenziyalaşdırılması mühüm rol oynayır. Bu, bazarda keyfiyyətsiz xidmətlərin görünməsinin qarşısını almağa və yüksək səviyyədə xidmət göstərməyə imkan verir. Lisenziyalaşdırma həm də istehlakçıların təhlükəsizliyini təmin edən iqtisadi və sağlamlıq standartlarına uyğunluğa təşviq edir.

Zənnimizcə, özəl biznes xidmətlərinin lisenziyalaşdırılması yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən həyata keçirilməlidir. Bunun nəticəsində, yerli xüsusiyyətlər və əhalinin konkret ehtiyacları daha səmərəli nəzərə alın bilər. Yerli hakimiyyət orqanları kiçik müəssisələrin maddi-texniki bazasının vəziyyətini və onların işçilərinin peşə hazırlığının səviyyəsini də daha dolğun qiymətləndirə bilər.

Özəl biznes xidmətlərinin lisenziyalaşdırılması müvafiq normativ bazanın təkmilləşdirilməsini tələb edir. Kiçik müəssisələrin maddi-texniki bazasının vəziyyətini və onların işçilərinin peşə hazırlığının səviyyəsini nəzərə alaraq yeni standartların hazırlanması zəruridir. Göstərilən xidmətlərin keyfiyyətini təmin etmək məqsədilə müəyyən xidmət növlərinin sertifikatlaşdırılmasına da diqqət yetirmək vacibdir.

Vurğulamaq lazımdır ki, xidmət bazarının milli tənzimlənməsi ikili xarakterə malikdir. Bura istər lisenziyalaşdırma, subsidiyalar və kompensasiyalar kimi dövlət alətlərinin, istərsə də rəqabət və vətəndaşların alıcılıq qabiliyyəti kimi bazar alətlərinin istifadəsi daxildir.

Tədqiqatımız göstərdi ki, xidmət sahəsində rəqabət qüvvələri xidmət tədarükçülərinin gəlirlərinin səviyyəsində qeyri-bərabərlik və regional səviyyədə vətəndaşlar üçün qeyri-bərabər imkanlar yaradır.

Ayrıca şirkət səviyyəsində xidmət sahəsində strateji qərarların reallaşdırılmasının qarşısını şirkətin fəaliyyətinin xarici parametrlərinin dinamikasını nəzərə alan, dövlət tənzimləmə sistemi tərəfindən müəyyən edilən çevik və adaptiv metodların olmaması alır.

Sosial və struktur-sənaye siyasəti, regional siyasət, məşğulluq siyasəti və digər amillər xidmət sahəsinin dövlət tənzimlənməsi məqsədlərinin formalaşmasına təsir göstərir. Dövlət tənzimlənməsi məqsədlərinin müəyyən edilməsi zamanı həmçinin xidmət sahəsinin imkanlarının qiymətləndirilməsi də daxil olmaqla, xarici və daxili mühit nəzərə alınmalıdır (şəkil 4).

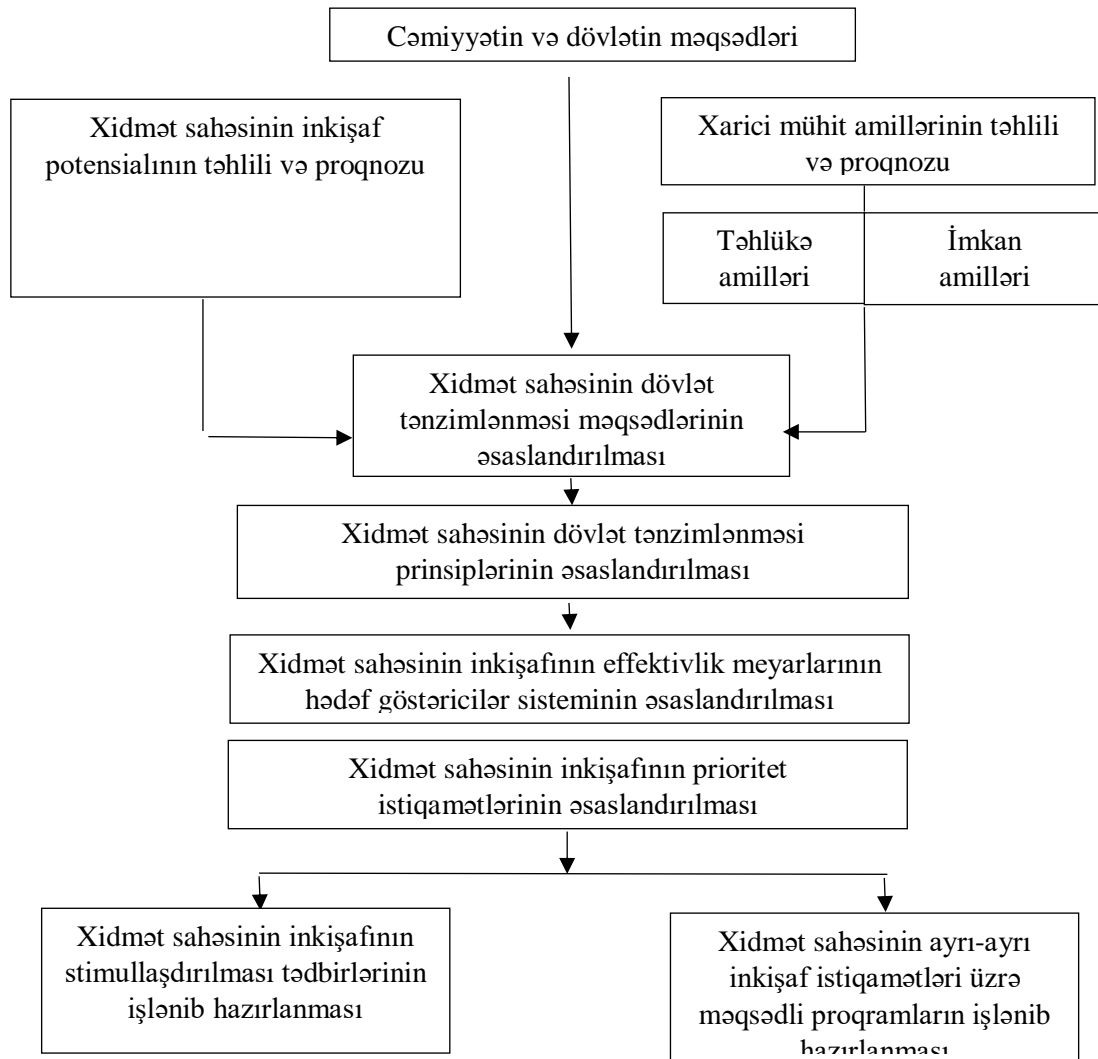
Xidmət sahəsi müasir iqtisadiyyatda mühüm rol oynayır və əhalinin həyat səviyyəsinə böyük təsir göstərir. Son illər bu sahənin potensialının təhlili və proqnozlaşdırılmasına marağın artması müşahidə olunur. Xidmət sahəsi turizm, mehmanxana işi, restoranlar, fitnes-klublar, tibbi xidmətlər, maliyyə və hüquqi xidmətlər və s. də daxil olmaqla geniş sahələr spektrini ehtiva edir. Hər bir sahənin cari vəziyyətinin təhlili onun potensialını qiymətləndirməyə və problemlə sahələri müəyyən etməyə imkan verir [1,2,3].

İqtisadiyyatın inkişafı və istehlakçı zövqlərinin dəyişməsi ilə xidmətlərə tələbin artması müşahidə olunur. Tələb dinamikasının təhlili xidmət sahəsinin dövlət tənzimlənməsi zamanı ən populyar xidmətləri müəyyən etməyə və onların sonrakı inkişafını proqnozlaşdırmağa imkan verir.

Xidmət sektorunun inkişafında turizm yeri

Yeni reallıqda vurğulanmalıdır ki, dayanıqlı turizmin inkişafı strategiyası hökumətin müstəsna məsuliyyəti ola bilməz, dövlət və müəssisələr arasında əlaqə rolunu oynamalıdır. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq (DÖT) bu cür qarşılıqlı əlaqənin ən yaxşı forması hesab olunur. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sektorunun strateji inkişafı istiqamətində turizm sektorunun "İmkanlar" bölməsində təqdim olunan SWOT təhlilində müəyyən edilmiş istiqamətlərdən biri də ixtisaslaşmış turizm sektoruna yardımın göstərilməsidir. Dövlət-özəl tərəfdaşlığı ilə turizm [77].

Şəkil 4. Xidmət sahəsinin tənzimlənməsinin məqsədlər ağacı

Mənbə: müəllif tərəfindən işlənilib hazırlanıb.

Sə Turizmdə dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığı onu ənənəvi əməkdaşlıq formalarından daha cəlbedici edən bir sıra üstünlüklər təklif edir.

yahət sənayesində DÖT-nin əsas üstünlüklərindən biri də xərc səmərəliliyidir. Dövlət-özəl tərəfdaşlıq müqavilələri çox vaxt ənənəvi maliyyələşdirmədən daha effektiv olur. Tədqiqatlar göstərir ki, DÖT layihələrinin orta hesabla 30%-dən çoxu maliyyələşdirmə məqsədlərinə çatır. Həmçinin, DÖT layihələrinin həyata keçirilməsi xərcləri ənənəvi layihələrin 18%-lə müqayisədə orta hesabla 4% artır.

Səyahət sənayesində DÖT layihənin tamamlanma müddətlərini azaltmağa kömək edir. Araşdırmalar göstərir ki, DÖT layihələri ənənəvi layihələrdən 22% daha az vaxt tələb edir. Bu, dövlət və özəl sektorlar arasında daha effektiv qarşılıqlı əlaqə, eləcə də layihənin icrası prosesinə nəzarət və koordinasiyanın təkmilləşdirilməsi ilə bağlıdır.

Turizm sektorunda DÖT formalarından biri maliyyə əməkdaşlığıdır. Bu modelə görə dövlət və özəl təşkilatlar turizm layihələrini həyata keçirmək üçün maliyyə resurslarını birləşdirir. Maliyyə tərəfdaşlığı sizə maliyyə risklərini azaltmağa və layihənin üçün sabit maliyyələşdirməni təmin etməyə kömək edəcək.

Turizm sektorunda DÖT-nin başqa bir forması infrastruktur əməkdaşlığıdır. Bu model çərçivəsində dövlət və özəl sektorlar hava limanları, yollar, otellər və digər obyektlər kimi turizm infrastrukturunu inkişaf etdirmək üçün əməkdaşlıq edirlər. İnfrastruktur tərəfdaşlığı turizm xidmətlərinin keyfiyyətini və əlçatanlığını yaxşılaşdırmağa və regiona əlavə investisiya cəlb etməyə kömək edir.

Turizm sahəsində uğurlu DÖT layihəsinə misal olaraq “Regionda turizmin inkişafı” layihəsinə göstərmək olar. Layihə çərçivəsində dövlət və özəl şirkətlər turizm infrastrukturunun inkişafı, tanıtım və marketing, eləcə də işçilərin təlimi kimi sahələrdə əməkdaşlıq edirlər. Layihə rayona gələnlərin sayını artırmış, yeni iş yerləri açmış və rayonun iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmışdır.

Turizm sektorunda uğurlu DÖT layihəsinin digər nümunəsi Yaşıl Turizm layihəsidir. Layihə davamlı turizmin inkişafı, ekoloji texnologiyaların istifadəsi və təlimlər üzrə əməkdaşlıq edən dövlət və özəl şirkətləri cəlb edir. Sxem təbii sərvətlərin qorunmasına, ətraf mühitin yaxşılaşdırılmasına və ekoloji cəhətdən şüurlu turistlərin cəlb edilməsinə kömək edir.

DÖT turizminin inkişafı davamlı inkişafa nail olmaq üçün mühüm üsula çevrilmişdir. Bununla belə, aradan qaldırılmalı çoxlu problemlər var.

Turizmdə DÖT-nin inkişaf etdirilməsi ilə bağlı problemlərdən biri hüquqi və institusional aspektlərlə bağlıdır. Yay turizminin inkişafının monitorinqinin effektiv mexanizmini yaratmaq və institusional bazanı təkmilləşdirmək lazımdır.

NƏTİCƏ

Fikrimizcə, özəl sektorun xidmət bazarının tənzimlənməsində sosial əhəmiyyətli xidmət növləri mühüm yer tutur. Kənd yerlərinin və dağlıq ərazilərin əhalisinin bu cür xidmətlərə xüsusi ehtiyacı var. Buna görə də əhalinin bu təbəqələrinə ödənişli və ya pulsuz əsaslarla xidmət göstərən kiçik müəssisə və təşkilatlara xərclərin ödənilməsinin təmin edilməsi məqsəduyğundur.

Bu məqsədlərə nail olmaq məqsədlə özəl sektorun xidmət sektorunda uzunmüddətli inkişafı üçün konsepsiya və proqram hazırlamaq lazımdır. Bu proqram çərçivəsində aşağıdakı tədbirlər nəzərdə tutula bilər:

- özəl sektorda əhaliyə pullu xidmət haqqında qanunun hazırlanması;
- özəl sektor tərəfindən göstərilən pullu xidmətlərin təsnifatının yenilənməsi;
- əhalinin kiçik özəl sektor müəssisələrinin xidmətləri ilə təmin edilərkən şəhər və rayon sifarişləri haqqında Əsasnamənin hazırlanması;
- özəl sektor üçün kadrların hazırlanması, yenidən hazırlanması və ixtisaslarının artırılması planının tərtib edilməsi;
- dövlət-özəl tərəfdaşlığın inkişaf etdirilməsi.

Özəl sektorda xidmətlər bazarının tənzimlənməsi iqtisadi inkişafın mühüm tərkib hissəsidir. Kiçik biznesə güzəştlərin və subsidiyaların verilməsi, özəl sahibkarlığın lisenziyalaşdırılması və özəl sektorun inkişafı proqramının hazırlanması xidmətlərin göstərilməsi üçün şəraitin yaxşılaşdırılmasına, istehlakçıların hüquqlarının qorunmasına və xidmətin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə kömək edə bilər. Zənnimcə, bu baxımdan normativ bazanın işlənilməsi və əhalinin sosial cəhətdən həssas təbəqələrinin ehtiyaclarının nəzərə alınması vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abdullayev K.N. (2017). Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat xidmətləri bazarı : monoqrafiya / K.N. Abdullayev ; elmi red. A. M. Əsədov ; AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. - Bakı: Elm və Bilik, - 172 s.
2. Əhmədov M.M. (2015). Xidmət sahələrinin marketingi. Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyatı. -372 s.
3. Fətəliyev T.X., Fətəliyeva N.T. (2017). Elektron tibbin formalaşmasının və tətbiqinin bəzi

məsələləri. *İnformasiya səmiiyyəti problemlər: Elmi-praktiki jurnal*, №1, s.112–119.

4. Гарнов А.П. (2022). *Инновации: пути развития цифровой экономики и финансово-вых рынков: монография / А. П. Гарнов. – Изд. 3-е, доп. и перераб. – М.: Русайнс.*

5. Жильцов Е.Н. (1991). *Основы формирования хозяйственных механизмов в сфере услуг. М.: Изд-во МГТУ, 180 с.*

6. Кузнецова Е.И. (2022). *Экономическая безопасность и конкурентоспособность. Формирование экономической стратегии государства: Е. И. Кузнецова. – 2-е изд., перераб. и доп. – Москва: ЮНИТИ-ДАНА.*

7. Петраков Н.Я. (1998). *Демократизация хозяйственного механизма. М.: Экономика, 269 с.*

8. Райзберг Б.А., Лозовский Л.Ш., Стародубцева Е.Б. (2016). *Современный экономический словарь. М.: ИНФРА-М, 496 с.*

9. *Реализация государственной экономической политики в эпоху формирования неоиндустриального общества: монография / Е. В. Агамагомедова, И. В. Андросова, Т. Н. Бабич [и др.]; под общей редакцией Ю. В. Вертаковой; Финансовый университет при Правительстве Российской Федерации. – М.: ИНФРА-М, 2022. – 205 с.*

10. <https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-elektronnogo-pravitelstva-v-tsifrovoe-pravitelstvo> (дата обращения: 16.10.2023).

11. <https://cyberleninka.ru/article/n/transformatsiya-sistemy-upravleniya-predpriyatiem-pri-perehode-k-tsifrovoy-ekonomike/viewer> (дата обращения: 16.03.2022).

Y.I.Ismailzade

PhD student, Azerbaijan University of Cooperation
ORCID 0000-0001-5241-9119

Improving the organizational and economic mechanism for the development of the service sector

Abstract

The aim of the research - identify proposals for rationalizing the organizational and economic mechanism for the development of the service sector.

Research methodology - complex analysis, systematic approach, and grouping methods were used.

Results of the research - directions for improving the organizational and economic mechanism for the development of the service sector are proposed.

Originality and scientific novelty of research – directions for the development of the organizational and economic mechanism for the development of the service sector have been identified, proposals and recommendations for their implementation have been put forward.

Keywords: service sector, organizational and economic mechanism, economic methods, sources of financial resources, government regulation.

Ю.И.Исмаилзаде

докторант, Азербайджанский Университет Кооперации
ORCID 0000-0001-5241-9119

Совершенствование организационно-экономического механизма развития сферы услуг

Резюме

Цель исследования - определить предложения по рационализации организационно-экономического механизма развития сферы услуг.

Методология исследования - использовались комплексный анализ, системный подход, методы группировок.

Практическая ценность исследования - полученные результаты могут быть использованы для решения теоретических и практических задач, связанных с применением организационно-экономического механизма развития сферы услуг.

Результаты исследования - предложены направления совершенствования организационно-экономического механизма развития сферы услуг.

Оригинальность и научная новизна исследования – определены направления развития организационно-экономического механизма развития сферы услуг, выдвинуты предложения и рекомендации по их реализации.

Ключевые слова: сфера услуг, организационно-экономический механизм, экономические методы, источники финансовых ресурсов, государственное регулирование.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-199-207>

N.Sh.Dadashova
master student, Azerbaijan State Economic University
nurlanadadasheva@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.03.2024

The article was received by editorial board on 12.03.2024

Статья принята к печати 12.03.2024

STUDY ON THE USE OF IOT, BLOCK CHAIN, BIG DATA AND AI IN ACCOUNTING AND AUDIT

Abstract

In this article, the use of IoT, blockchain, and artificial intelligence tools, which are recent innovations in accounting and auditing, has been examined. As in various fields, some progress has been achieved here with the application of innovations. Accounting today is not limited to pen and paper. Computer technology is now widely used in the accounting system. In artificial intelligence research, thinking activities performed by humans are performed by systems and machines running on computers with the help of algorithms, using highly developed hardware and software in terms of information technology. Research conducted in the world experience was studied and important points were touched upon. In the concluding part, the final provisions are mentioned based on the information obtained from local and foreign sources.

Key words: *artificial intelligence, audit, technology, blockchain, accounting.*

INTRODUCTION

The actuality of the subject: Increasing the profit of the enterprise, the efficiency of the work of the working personnel, creating the optimal structure of management is a concern of every manager. Since the head of the enterprise has to make decisions under conditions of risk and uncertainty, he must constantly monitor the activities of various financial and economic areas. This activity is reflected in documents with a large amount of information. Educated and systematized documents are a guarantee of effective management of the enterprise to a certain extent.

On the contrary, the lack of operational reliable information can lead to incorrect management decisions, and as a result, the enterprise can experience serious losses. Application of software packages in accounting is not only for automating accounting, but also for keeping warehouse records, calculating and paying employees' wages on time, managing the supply, production and sale of products, monitoring the fulfillment of contracts, timely submission of various types of reports, etc. allows

A computer cannot replace an experienced and educated accountant, but it allows to regulate accounting, increases the efficiency of accounting, reduces the number of errors in calculations, evaluates the current financial situation of the enterprise and its prospects. Mechanization helps accounting to some extent, but it does not make it fully operational, and as a result, there is less time left for preparing other reports. For this purpose, special importance is attached to the development of a package of application programs for solving all typical issues of accounting automation (Палий В. Ф., 2019).

Using computers to distribute the burden of employees in the field of accounting, frees them from time-consuming paper documentation, increases time for analytical work on improving the

financial situation of the organization. At present, it is an objective necessity to automate accounting processes and further improve them on the basis of modern technical means.

One of the main tools of the accountant's professional activity is information and communication technologies, which increases the efficiency of accounting and financial activities due to the automation of accounting in the enterprise. It is advisable to choose the accounting automation system that meets the maximum needs of the enterprise, suitable for the management of the accounting system in the enterprise, from the offered software products market. Thus, the use of Information Communication Technology seriously increases the promptness and efficiency of the accountant's professional activity, which has a highly positive effect on the activity of the enterprise.

At present, automation of accounting with the help of personal computers is not a difficult task for the user and developer of accounting programs. Today's situation in accounting has evolved from the programming of separate sections of accounting to obtaining the balance sheet of the enterprise, which is connected to various databases. Acquiring computer knowledge of accountants at the level of a programmer, not at the level of a computer user, requires a fundamental revision of the strategy of accounting programs.

The main goal and task of the research: The aim of this study is to comprehensively examine IoT technology using the document and content analysis method, which is a qualitative research method, to determine the impact of this technology on the accounting and auditing process, to identify possible risks and to offer solutions.

Research methodology: Research methods such as observation, comparative analysis, and analysis were used in the conducted research.

Limitations of the study: The lack of research related to the study of new technologies in the field of accounting has led to a number of limitations in the research work.

The information base of the research: The information base of the research is made up of the researches of local and foreign scientists, studies with a number of different approaches.

Use of Internet of Things Technology in the Accounting Process

Computers and the Internet have historically depended on humans for information. With the concept of the Internet of Things, dependence on humans in this regard is decreasing. This technology, whose use in businesses is increasing day by day, not only increases efficiency but also has positive effects on the accounting and auditing process. As with every innovation, new risks as well as positive effects emerge with this technology. The aim of this study is to determine the effects of Internet of Things technology on the accounting and auditing process by conducting a comprehensive document and content analysis, and to offer solution suggestions by identifying the risks it poses.

With the discovery of the Internet, sharing of information and ways of doing business have changed rapidly. At the beginning of this process, called WEB 1.0, the information on static web pages was made available to people individually through computers. This system, in which there were a small number of information providers and users were consumers, was replaced by WEB 2.0, a dynamic system, over time. With WEB 2.0, smart phones and objects have been integrated into the internet and information generation resources have increased. In this way, computers (devices) and the internet, which were completely dependent on humans in the past, and the strengthening of the internet with its own information tools, have significantly eliminated the problem of time reduction and human error (Brandas, C., Muntean M. ve Dıdraga O., 2018).

Today, we are moving towards the WEB 3.0 process with the Metaverse, defined as a shared virtual universe. Accounting information systems have always been used in managing corporate assets, including when the internet is not used in business processes. There are many opinions that it is not possible for geographically dispersed and large-scale businesses to continue their existence and manage without an effective accounting system. As one of today's important developments, with the

integration of Internet of Things (IoT) technology into the accounting process, it has become possible for businesses to be managed more effectively and to continue their existence. IoT is a concept used to refer to a system consisting of interrelated computing devices, mechanical and digital machines, objects, animals or people, with unique identifiers and the ability to transfer data from person to person or from person to computer over a network without the need for humans (Chukwudi, O.L., Echefu, S. C., Boniface, U. U. ve Victoria C.N., 2018).

With IoT, financial information can be supported with non-financial information. By integrating this technology, which has not yet been widely integrated into the accounting information system, into the accounting information system, especially with blockchain technology, it may be possible to manage people, assets and risks more effectively, and more accurate decisions can be made by better predicting the future performance of businesses (Brandas, C., Muntean M. ve Dıdraga O., 2018).

For example, differences in sales revenue between stores; Data from sensors and cameras that monitor visitor traffic, queue times, stocks, cleanliness, parking and potentially the emotional reactions of staff and customers can be analyzed with data obtained from IoT technology. In this sense, data quality of IoT technology; It is expected to have positive impacts on accounting and management, including transaction processing, asset, revenue, cost and risk analysis, product quality and employee performance.

Impact of blockchain technology on the accounting and auditing profession

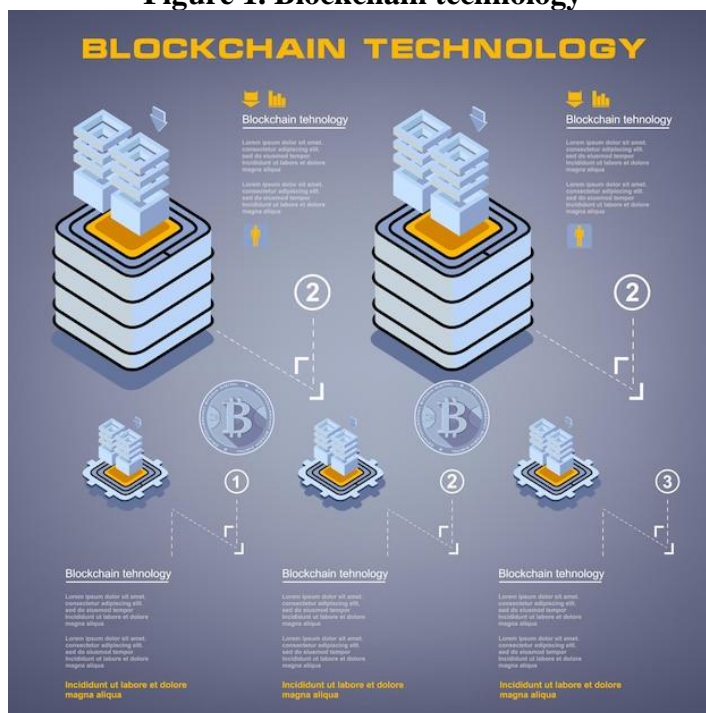
As a result of digitalization, the innovations brought by blockchain technology make our lives easier in many sectors and change the way business is done. In the continuation of technological innovations such as social media, big data, robots and artificial intelligence, blockchain technology can be defined as the revolutionary technological innovation in industry 5.0. Blockchain technology is a revolution that will lead to the digitalization of business processes and affect accounting practices. The technology in question, which is widely adopted in the business world, must meet the needs of the market in terms of accounting practices. It can be predicted that the accountants of the future will be people who adapt to this technology and acquire the necessary skills to respond to the demands of the time.

Blockchain is a promising technology for real-time accounting records and continuous auditing and has the potential to improve the quality of accounting information by being fully integrated into the accounting ecosystem. Blockchain, as a technological revolution, will require the redesign of business ecosystems. It is necessary to be informed about the latest technological developments that affect business ecosystems and therefore accounting and auditing ecosystems, and what accounting and auditing practices will be like (Tas, O. ve Mert, O., 2019).

Blockchain, known as the technology underlying digital currencies such as Bitcoin, has been considered one of the most important game-changing technologies after the Internet. Digital currencies such as Bitcoin, Ethereum and Litecoin have garnered a lot of attention in blockchain innovation. Blockchain is a new strategy for organizing, recording and validating value-based records. In this strategy, the need for central authority is eliminated by distributing trust components in an agreement-based arrangement.

Blockchain technology is a distributed architecture built under cryptographic principles such as peer-to-peer networking principles, asymmetric encryption and digital signature. Blockchain creates and shares a tamper-proof digital ledger of transactions, thus ensuring transparency. At the same time, the security of the systems is ensured to be stronger with data that cannot be changed. For this reason, blockchain can be defined as a distributed and immutable data structure managed by a consensus algorithm running on a network.

Figure 1. Blockchain technology

Modern Information Technology has led to the emergence of a new accounting infrastructure by changing the requirements of management and accounting procedures and various ways of sharing, aggregating and distributing information. Changes in the information technology industry can significantly change the accounting system. The application of innovative developments in the field of information technology in accounting provides the opportunity to process large information in the shortest possible time. The use of cognitive technology not only accelerates data processing and analysis, but also dramatically transforms control, accounting and reporting processes, ensuring transparency and instant implementation of global trends. Technological requirements such as transparency, quality and high level of information protection are met by blockchain technology.

While blockchain was initially recognized as the technology underlying the digital currency bitcoin, it also has significant implications for accounting, with the ability to create payment records, invoicing, inventory information, contracts and other documents.

Around 15,000 businesses around the world have accepted Bitcoin as a means of payment and reported it in other current assets. With the adoption of Bitcoin, many companies have realized the potential power of blockchain to improve their business. The increase in records kept on blockchain has obliged accountants to understand and use this technology. Blockchain offers a new way of recording, processing and storing financial transactions and information and has the potential to fundamentally change the face of the accounting profession and reshape the business ecosystem.

Blockchain is a distributed ledger technology that is expected to have significant impacts on the accounting and auditing profession. Blockchain technology – also known as distributed ledger technology. It is a system in which transaction records stored in blocks are kept on several computers connected to a peer-to-peer network that uses algorithms to verify transactions (Кожвин М.Л., 2017).

Although blockchain technology is still in its infancy, the big four accounting firms and many financial institutions have already realized the potential of blockchain technology and participated in technological investments to develop it.

Definition of Artificial Intelligence

Accounting is not limited to pen and paper today. Now computer technology is widely used in accounting system. In artificial intelligence studies, reasoning activities performed by humans are implemented by systems and machines running on computers with the help of algorithms, by using highly developed hardware and software in terms of information technology.

Wikipedia defines artificial intelligence as the intelligence exhibited by machines. The capabilities called artificial intelligence are Chess and Go systems and driverless cars.

The Oxford English Dictionary defines artificial intelligence as "the capacity of computers or other machines to exhibit or simulate intelligent behavior" (Zemankova, A., 2019).

Artificial intelligence; It encompasses a set of interconnected technologies such as data mining, speech and image recognition, and semantic analysis. Data mining uses a combination of statistics, machine learning, and artificial intelligence to discover patterns in large data sets. This is important as the amount of data is constantly increasing and unstructured data accounts for 90% of all data.

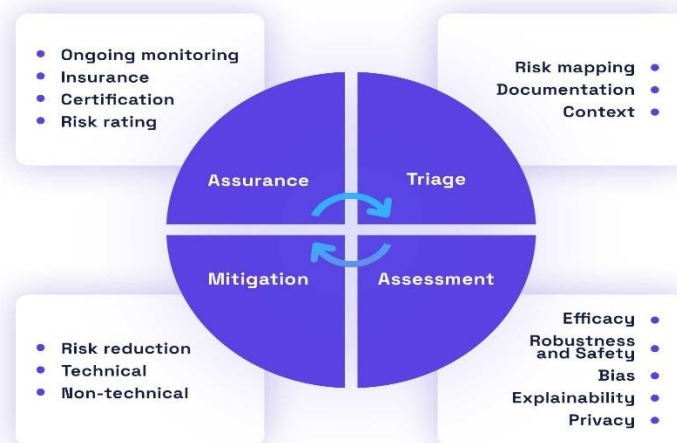
Data mining helps find relevant information faster. Artificial intelligence is a suite of programs or individual programs that can replicate some aspects of human behavior (Gacar, A., 2019). That is, it is a technology that is programmed to mimic human judgment and cognitive skills and can be designed to pick up on environmental cues. Therefore, artificial intelligence requires quality data to learn what to do.

Artificial Intelligence in Accounting and Auditing

Control space is crucial for partial automation due to labor intensity and diverse decision structures. The accounting profession was forced to computerize its activities in the late 1990s as a way to increase efficiency, resist competition and reduce costs. Recognizing the enormous potential in artificial intelligence, 4 major audit firms are interested in artificial intelligence. Jon Raphael, Deloitte's chief innovation officer, states that with the effective application of cognitive technologies, the audit process will become smarter, more insightful and more efficient. Abdolmohammadi in 1987; According to the predictions of the studies conducted by Bell et al. in 1998, ICT tools such as Electronic Data Interchange, Electronic File Transfer and image processing are gradually replacing traditional audit trails and therefore the entire audit process is completely changing.

The advent of computers has changed the scope and methods of examination. The emergence of analytics is changing auditing's concept of time (proactive rather than reactive), efficiencies, and the cost and benefit of work. The emergence of artificial intelligence includes automation of human-like activities. The big four audit firms are making significant investments in artificial intelligence for both consulting and assurance practices (Бабаева З.Б., 2011).

Figure 2. Advantages of Artificial Intelligence

In assurance practice, artificial intelligence is used to perform audit and accounting procedures such as reviewing general ledgers, tax compliance, working paper preparation, data analytics, expense compliance, fraud detection and decision making. KPMG announced in March 2017 that it would work with IBM Watson to apply cognitive computing technology to its professional services offerings. The idea is for the auditor to use Watson to analyze large volumes of financial data to detect anomalies. For example; Human skills and judgment have been scaled through the use of cognitive technology across a bank's commercial mortgage loan portfolio, allowing auditors to gain a more detailed and comprehensive understanding of the bank's credit files and potential audit exceptions based on credit ratings.

Deloitte; It collaborates with Kira Systems Inc., a contract analysis system, to create cognitive models that examine large numbers of complex documents, extract and structure textual information for better analysis, and assist auditors with the difficult task of document review. This artificial intelligence application called “Kira Systems” is used to improve Deloitte's own security activities. Ernst and Young have been providing software that models human behavior since 2015; PwC uses artificial intelligence techniques such as DeNova in its operations. This tool helps analysts and clients evaluate the disruptive potential and future use of a particular financial technology.

Ernst&Young also established its own artificial intelligence company in India by bringing together experts from many different fields. As a result of its global artificial intelligence study, PwC revealed that by 2030, 45% of the income will be provided by diversifying consumer demands with artificial intelligence work.

In its report published in 2017, PwC defines three types of artificial intelligence that will create financial gains.

Table 1

Three types of artificial intelligence

<p><i>Assistive artificial intelligence systems:</i></p>	<p>These systems exhibit mechanical intelligence that enables AI to perform routine, repetitive tasks. People who use these systems retain decision-making responsibilities. For example; A Microsoft research team has developed an AI application that can convert speech to text better than a human. Such an application could help businesses transcribe customer calls to better understand customer needs and evaluate the performance of support representatives. In terms of Accounting Audit; With the artificial intelligence application called Deloitte Argus, loan agreements signed by businesses with banks, sales agreements signed by audited companies with their customers, and purchase agreements signed with companies they purchase from are scanned, analyzed and reported to the auditor.</p>
<p><i>Augmented artificial intelligence systems:</i></p>	<p>They are systems that demonstrate analytical intelligence that supports human decision-making and increasingly learns from human and environmental interactions, thus enabling AI to learn from data and process information for problem solving. In this environment,</p>

	<p>humans and artificial intelligence are joint decision makers. For example; HSBC Bank, in its artificial intelligence-based solution for detecting fraud; By tracking millions of transactions using artificial intelligence, counting, customer behavior, IP addresses and other information, it tries to identify elements that may indicate possible fraud. Thus, it enables possible fraud situations to emerge. The bank put this system into operation first in the USA and then in the UK and Asia.</p>
<p><i>Autonomous artificial intelligence systems:</i></p>	<p>They are systems that can adapt to different situations and therefore act independently without human assistance. In this environment, humans delegate decision-making to AI. Autonomous artificial intelligence systems: These are systems that can adapt to different situations and therefore act independently without human assistance. In this environment, humans delegate decision-making to AI. Autonomous AI systems exhibit both intuitive and empathetic intelligence. Intuitive intelligence allows AI to adapt to new situations creatively and effectively. Empathetic intelligence enables AI to understand human emotions, respond appropriately to, and influence people. For example; like chatbots. Chatbots are used to effectively solve customer questions and problems. Questions or problems such as invoice maturity inquiries and account balances can be solved with these robots.</p>

CONCLUSION

Computer technology, which is widely used in the accounting system, has revealed that the accounting system is not limited to paper and pencil. The accounting profession began to computerize its activities in the late 1990s in order to increase efficiency, resist competition and reduce costs. Advances in computer technology have continued rapidly until today and will continue in the future. Especially in the field of auditing, the auditing process will become smarter, more understanding and more efficient with the effective application of cognitive technologies. Due to the continuous advancement in computer technology, most of the major accounting firms have introduced the use of artificial intelligence in making audit decisions.

As a result of the literature review in this article, the advantages and disadvantages of the use of artificial intelligence in the fields of accounting and auditing have been tried to be determined. The use of artificial intelligence in accounting and auditing fields; It has advantages such as providing cost savings and operational efficiency, increasing accuracy and speed, advanced reporting systems, enabling the analysis of large volumes of data in a very short time in the audit, establishing early warning systems against fraud, using it in estimating risks, and contributing to the professional skills of auditors.

Along with these; financial security may be endangered, the need for workforce may decrease, many different dangerous situations may arise if there is no institution that supervises the development of artificial intelligence, if he algorithms cannot ensure impartiality, it may lead to

wrong decisions, auditor independence may be harmed, the education system requires reorganization, it may prevent the development of professional judgment skills, and It has disadvantages such as situations such as making wrong decisions as a result of not making sufficient use of expert systems, which may be evidence against the auditors.

Artificial intelligence, with its advantages and disadvantages, is advancing rapidly today and new developments are being experienced. There is no doubt that these progress and developments will continue in the future. For this reason, making the necessary changes in the fields of accounting and auditing in order to adapt to the new system and ensuring that members of the profession adapt to this changing situation will contribute greatly to the development of the profession in the future.

Literature:

1. Abbasov Q.Ə., Səbzəliyev S.M., Daşdəmirov A.İ., Quliyev V.M., Sadıqov Ə.A. (2003). «Mühasibat (maliyyə) uçotu», Dərslik, Bakı.
2. Brandas C., Muntean M. ve Didraga O. (2018, Mayıs). Intelligent decision support in auditing: Big data and machine learning approach. Paper presented at the IE 2018 International Conference, Bucharest, Romania.
3. Chukwudi O.L., Echefu S.C., Boniface U.U. ve Victoria C.N. (2018). Effect of artificial intelligence on the performance of accounting operations among accounting firms in South East Nigeria. *Asian Journal of Economics, Business and Accounting*, 7(2), 1-11.
4. Gacar A. (2019). Artificial intelligence and its effects on the accounting profession: opportunities and threats. *Balkan Journal of Social Sciences*, 8, 389–394.
5. Tas O. ve Mert O. (2019). An application of artificial intelligence on auditing. 5th Global Business Research Congress, 9, 65-68.
6. Zemankova A. (2019). Artificial intelligence in audit and accounting: Development, current trends, opportunities and threats – Literature review [Tam Metin Bildiri]. 2019 International Conference on Control, Artificial Intelligence, Robotics & Optimization (ICCAIRO) içinde (ss.148-154), Majorca Island, Spain.
7. Бабаева З.В. (2011). Информационные системы в экономике. Учебно-методический комплекс для студентов. – М.: МИИТ.
8. Кожвин М.Л. (2017). Применение информационных технологий в бухгалтерии. Санкт-Петербург.
9. Палий В.Ф. (2019). Теория бухгалтерского учета: современные проблемы. – М.: Изд-во "Бухгалтерский учет".
10. Сорокина Л.Н., Кукса В.А. (2018). Информационные технологии в бухгалтерском учете. М.: НИЯУ МИФИ.
11. Титоренко Г.А. (2019). Автоматизированные информационные технологии в экономике. Учебник. - М.: ЮНИТИ.

N.Ş.Dadaşova

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Mühasibat uçotu və auditdə İOT, blokçeyn, big data və süni intellektin istifadəsinə dair araşdırma

Xülasə

Məqalədə mühasibat uçotu və auditdə son dönəm yeniliklər olan İoT, blokçeyn, süni intellekt alətlərinin istifadəsi araşdırılmışdır. Müxtəlif sahələrdə olduğu kimi burada da yeniliklərin tətbiqi ilə bir sıra irəliləyişə nail olunmuşdur. Mühasibat uçotu bu gün qələm və kağızla məhdudlaşmır. İndi

mühasibat uçotu sistemində kompüter texnologiyasından geniş istifadə olunur. Süni intellekt araşdırmalarında insanlar tərəfindən həyata keçirilən düşünmə fəaliyyətləri alqoritmlərin köməyi ilə kompüterlərdə işləyən sistemlər və maşınlar tərəfindən, informasiya texnologiyaları baxımından yüksək inkişaf etmiş aparat və proqram təminatından istifadə edilərək həyata keçirilir. Dünya təcrübəsində aparılan araşdırmalar tədqiq edilərək mühüm məqamlara toxunulmuşdur. Nəticə hissədə yerli və xarici mənbələrdən əldə edilən məlumatlar əsasında yekun müddəalar qeyd edilmişdir.

***Açar sözlər:** süni intellekt, audit, texnologiya, blokceyn, mühasibat.*

Н.Ш.Дадашова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Исследование по использованию интернета вещей, блокчейна, больших данных и искусственного интеллекта в бухгалтерском учете и аудите

Резюме

В статье рассматривается использование инструментов Интернета вещей, блокчейна и искусственного интеллекта, которые являются последними инновациями в бухгалтерском учете и аудите. Как и в различных областях, здесь достигнут определенный прогресс в применении инноваций. Бухгалтерский учет сегодня не ограничивается ручкой и бумагой. Компьютерные технологии сейчас широко используются в системе бухгалтерского учета. В исследованиях искусственного интеллекта мыслительная деятельность, выполняемая людьми, осуществляется системами и машинами, работающими на компьютерах, с помощью алгоритмов, с использованием высокоразвитого аппаратного и программного обеспечения с точки зрения информационных технологий. Были изучены исследования, проведенные на мировом опыте, и затронуты важные моменты. В заключительной части упомянуты заключительные положения на основе информации, полученной из местных и зарубежных источников.

***Ключевые слова:** искусственный интеллект, аудит, технология, блокчейн, бухгалтерский учет.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-208-218>

F.İ.Mehdizadə
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0009-0004-9479-766X
fahminmehdi01@outlook.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 18.03.2024

The article was received by editorial board on 18.03.2024

Статья принята к печати 18.03.2024

ARTIRILMIŞ REALLIQ TEXNOLOGİYASININ LOGİSTİK FƏALİYYƏTLƏRƏ TƏSİRLƏRİNİN TƏDQIQI

Xülasə

Getdikcə mürəkkəbləşən logistika tələbləri qarşısında dayanıqlı performansı təmin etmək üçün yeni texnologiyalar əməliyyatlara inteqrasiya edilməlidir. Bu, çevik və uyğunlaşa bilən logistik həllər tələb edən və müştərilərdən gələn müxtəlif tələblər nəzərə alaraq xüsusilə vacibdir. Artırılmış reallığın faydaları və imkanları və bu texnologiyanın qarşısında duran müəyyən problemlərin həllərini müəyyən edərək global bazarda olduğu kimi Azərbaycan bazarında da logistika sahəsinin inkişaf etdirilməsi, səmərəliliyin artırılması və sənaye 4.0 ilə birlikdə gələn texnologiyaların, xüsusilə də Artırılmış reallıq texnologiyasının tətbiqi ilə bağlı təklif və tövsiyələrin verilməsi əsas məqsəd olaraq müəyyən olunmuşdur.

Bu məqalədə son illərdə əhəmiyyətli dərəcədə populyarlıq qazanan artırılmış reallıq texnologiyasının logistik fəaliyyətlərə və tətbiq sahələrinə təsiri araşdırılır. Bu məqsədlə əvvəlcə artırılmış reallıq texnologiyası üzərində araşdırma aparılıb. Daha sonra, logistik fəaliyyətlərin səmərəli, sərfəli və dəqiq həyata keçirilməsi üçün artırılmış reallığın logistik proseslərə faydaları qiymətləndiriləcəkdir.

Açar sözlər: artırılmış reallıq, artırılmış reallıq tətbiqləri, logistika 4.0, logistika fəaliyyətləri, informasiya texnologiyaları, sənaye 4.0, ağıllı logistik sistemlər.

GİRİŞ

Bu gün logistika sənayesi getdikcə daha mürəkkəb təchizat zənciri prosesləri, artan müştəri gözləntiləri və global bazar rəqabəti ilə üzləşir. Bu kontekstdə texnoloji inkişafın logistika fəaliyyətlərinə daxil edilməsi şirkətlərin rəqabət üstünlüyü əldə etmələri və əməliyyat səmərəliliyini artırmaq üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir. Artırılmış Reallıq (AR) texnologiyası logistika sənayesi üçün bu çətinliklərin öhdəsindən gəlmək üçün müxtəlif variantlar təklif edir.

Rəqəmsal və fiziki dünyaları birləşdirən AR real vaxt rejimində məlumat təminatı, təlim və simulyasiya, səhv nisbətinin azaldılması, inventarın idarə edilməsi və çatdırılma prosesinin optimallaşdırılması kimi müxtəlif sahələrdə çoxsaylı tətbiqlər təklif edir. Bu texnologiyanın logistik fəaliyyətlərə daxil edilməsi üstün əməliyyat prosesinin idarə edilməsini təmin edir və qərar qəbul etmə proseslərini təkmilləşdirir.

Logistik proseslərdə üç fərqli axın var: maddi, informasiya və maliyyə axınları. Buna görə də, logistika məlumatların hərəkəti və idarə edilməsi, eləcə də məhsulların hərəkəti və idarə edilməsi ilə əlaqəlidir [1]. Təchizat zəncirində logistik fəaliyyətlər üçün məlumatların idarə edilməsi; Nə qədər məlumatın hansı sistemlərlə toplanacağı və nə qədər paylaşılacağı, informasiya axınının vaxtının necə olacağı və informasiya axınının qərarların qəbuluna necə töhfə verəcəyi kimi suallara cavab verməyə

çalışır [2]. Bu suallara optimal cavablar tapılaraq məlumatların təsirli və səmərəli istifadəsi logistika fəaliyyətinin idarə edilməsində çox əhəmiyyətli ünsürdür. İnformasiya texnologiyalarının logistik fəaliyyətə verdiyi faydaları aşağıdakı kimi sadalaya bilərik [3]:

- effektiv nəticələri təmin edir;
- ümumilikdə səhvləri azaltmağa imkan verir;
- bu, biznesin icrası prosesinin keyfiyyətini artırır;
- məmnuniyyəti artırır və işgüzar əlaqələri gücləndirir;
- təşkilati öyrənmə təmin edir və təşkilati yaddaşı gücləndirir;
- qurumlar arasında rəqabətin təmin edilməsinə və davamlı olmasına şərait yaradır;
- bəzi bazarlara çıxışı asanlaşdırır;
- xarici (xarici) mühitdən məlumatları saxlamağa imkan verir.

Bu tədqiqat logistika sənayesində artırılmış reallıq (AR) texnologiyasının potensial tətbiqlərini təhlil etmək və araşdırmaq məqsədi daşıyır. AR texnologiyası rəqəmsal və fiziki dünyanın yaxınlaşmasına imkan verir və logistika əməliyyatlarını təkmilləşdirmək, səmərəliliyi artırmaq və prosesləri sadələşdirmək üçün əhəmiyyətli imkanlar təklif edir.

Bu tədqiqatın əsas məqsədi logistika sənayesində artırılmış reallıq texnologiyasının mövcud istifadəsini qiymətləndirmək, onun faydalarını müəyyən etmək və potensial problemləri araşdırmaqdır. Biz həmçinin AR-nin logistika əməliyyatlarına inteqrasiyasının şirkətlərin rəqabət qabiliyyətinə necə təsir edə biləcəyi və sənayenin transformasiyasını sürətləndirə biləcəyi barədə hərtərəfli informasiya əldə etməyə çalışırıq.

Məqalədə logistika sənayesində AR texnologiyasının qəbulu ilə bağlı korporativ qərar qəbul etmə prosesləri haqqında obyektiv məlumat verməyi hədəfləyirik. Biliyin məntiqi inkişafı vasitəsilə AR texnologiyasının sənayedə tətbiqi zamanı yaranan çətinlikləri və imkanları nəzər yetirməyə çalışılır.

Təchizat zəncirinin iştirakçılarının əməliyyatlarında informasiya texnologiyalarının əhəmiyyəti artır. Artırılmış reallıq texnologiyası hazırda geniş istifadə olunan informasiya texnologiyalarından biridir. Məqalə bu texnologiyanın öyrənilməsinə və onun bütün təchizat zəncirinin üzvlərinə necə rəqabət üstünlüyü yaratdığını araşdırır.

ƏSAS HİSSƏ

Artırılmış reallıq təhsil, səhiyyə, hərbi, memarlıq, sənaye dizaynı, incəsənət, reklam, oyunlar, əyləncə, idman və turizm kimi çoxsaylı sahələrdə geniş tətbiqləri ilə inkişaf etməkdə olan bir sahədir. Bu innovativ texnologiya real və virtual dünyanı birləşdirərək informasiyaya daha sürətli və asan çıxışı təmin edir [4]. Artırılmış reallıq, istifadəçilərin real dünya ilə qarşılıqlı əlaqədə olarkən, real dünyaya heç bir təsir yaratmadan virtual obyektlərlə qarşılıqlı əlaqədə olduğu virtual reallıq tətbiqidir. Artırılmış reallığın daha geniş tərifini kompüter tərəfindən yaradılan materialların real dünyada əvvəlcədən müəyyən edilmiş hədəf nöqtələri ilə birləşdirilməsi, nəticənin proqramlar tərəfindən şərh edilməsi və eyni vaxtda çıxış görüntüsünün əldə edilməsidir [5]. Artırılmış Reallıq texnologiyası kompüterlərdə, mobil cihazlarda və ya planşetlərdə kameradan istifadə edərək obyekt və ya materiala baxarkən əvvəllər inteqrasiya olunmuş rəqəmsal və ya elektron məzmunu görməyə imkan verir. Bu şəkildə real həyatda olmayan bir obyekt və ya hadisə kompüter, mobil cihaz və ya planşet ekranlarından baş vermiş kimi görünür [6].

Artırılmış reallıq virtual və real kainat arasındakı sərhədi silməklə virtual dünyada görmə, toxunma, hiss etmə, eşitmə, iyləmə və hərəkətə keçmə kimi insan davranışlarının istehsalıdır. Artırılmış reallıq tətbiqi ilə insan hissələrini və emosiyalarını oyadan girişlər virtual mühitdə kompüter tərəfindən çoxaldılır və zənginləşdirilir. Beləliklə, yaranan reallıq istifadəçinin qavrayışına təqdim olunur. Zənginləşdirmə real vaxtda və ətrafdakı obyektlərlə əlaqə yaratmaqla əldə edilir. Artırılmış

reallıq bir çox fəaliyyətdə, xüsusən də istehsal proseslərində geniş şəkildə istifadə ediləcək bir yenilik olaraq görülür [7].

Genişlənmiş reallığa əsaslanan sistemlər anbar fəaliyyətlərində, məsələn hissələrin seçilməsi və mobil cihazlar vasitəsilə təmir təlimatlarının göndərilməsi kimi müxtəlif xidmətləri dəstəkləmək üçün istifadə olunur. Bu sistemlər hazırda inkişaf mərhələsindədir. Bununla belə, yaxın gələcəkdə bütün sektorlar işçilərə qərar qəbul etməkdə və iş prosedurlarını təkmilləşdirməkdə kömək etmək üçün real vaxt rejimində məlumat verən əlavə reallıq avadanlıqlarından daha çox istifadə edəcəklər [8].

Logistik proseslərdə Artırılmış Reallıq texnologiyasının istifadə və tətbiqi

Fərdi kompüterlərdən tutmuş mobil cihazlara qədər texnologiya insanların bu gün dünya ilə ünsiyyət və ünsiyyət tərzinə böyük təsir göstərir. Yeni texnologiyalar demək olar ki, hər bir sektora dərinlən təsir edir və logistika bu sektorlardan biridir. Bu gün texnologiyanın sürətli inkişafı ilə müxtəlif sektorlardakı şirkətlər iş proseslərini təkmilləşdirmək üçün artırılmış reallıq texnologiyasını tətbiq etməyə başlayıblar. Artırılmış Reallıq logistika planlaşdırma və logistika fəaliyyətlərində logistika sənayesinə yeni bir perspektiv gətirdi. Proseslərinə inteqrasiya etmək üçün artırılmış reallıq texnologiyasının aparıcı tətbiqçilərindən biri kimi logistika sənayesi əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmış xərclərdən, optimallaşdırılmış resurslardan, azaldılmış səhv dərəcələrindən, davamlı proses səmərəliliyindən və müvafiq məlumatları göstərmək qabiliyyətindən faydalanır. Artırılmış reallıq bələdçi rolunu oynayır. Logistika sənayesi son zamanlarda öz əməliyyatlarını idarə etmək üçün artırılmış reallıqdan istifadə edərək işçilərə əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə, iş şəraitini yaxşılaşdırmağa, həmkarları ilə uzaqdan əlaqə yaratmaqla problemləri həll etməyə və real vaxt məlumatlarına daxil olmağına şərait yaratdı.

Obyektlərin planlaşdırılması

Artırılmış reallıq proqramları quraşdırma zamanı obyektin görünüşünü vizuallaşdırmağa və təcrübədən keçirməyə imkan verir. Nəticədə, obyekt üçün tələb olunan xərclər minimuma endirilə bilər. Bundan əlavə, texnologiya sifariş verməzdən əvvəl obyektə logistika avadanlığının harada yerləşdiriləcəyini müəyyən etməyə kömək edir. Bu yanaşma istismara verildikdən sonra bahalı yenidənqurma ehtiyacını aradan qaldırır və zavodun dizaynını optimallaşdırmaqla əməliyyat səmərəliliyini artırır. Bu yolla, bahalı avadanlıq dəyişikliklərinin qarşısı alınır, funksional nizam təmin edilərək məhsuldarlıq artırılır və səmərəli iş mühiti təşviq edilir.

Daşıma və çatdırılma

Daşınmada ən əsas qayda məhsulların vaxtında və lazımi şəraitdə çatdırılmasıdır. Bu şərtləri optimal səviyyədə təmin etmək üçün xidmət keyfiyyətinin səviyyəsi düzgün müəyyən edilməlidir. Xidmət keyfiyyətinin səviyyəsi yüksəldikcə daşınma xərcləri də artır. Xərclərin yüksək olduğu belə bir mühitdə daşınmada ən böyük uğur tutumdan istifadənin maksimuma çatdırılması və marşrutun optimallaşdırılmasıdır. Hal-hazırda bunun üçün nəqliyyatın idarə edilməsi sisteminin proqram təminatlarından geniş istifadə olunur [9].

Artırılmış reallıq tətbiqləri yükləri və marşrutları müəyyənləşdirməyi və təyinat yerinə çatmaq üçün lazım olan vaxtı azaltmağı asanlaşdırır. Daşınan malların növü, çəkisi və həcmi, eləcə də üst-üstə yığılma məsələləri haqqında ətraflı məlumatı bu proqramlar vasitəsilə asanlıqla əldə etmək olar. Bu tətbiqlər detallı mallar üçün tələb olunan yeri hesablayaraq və planlaşdırılan marşrutu nəzərə alaraq malların avtomobilin içərisində optimal vəziyyətdə yerləşdirilməsini təmin edir.

Əlavə olaraq, artırılmış reallıq texnologiyası istifadəçilərə qlobal ticarətlə bağlı beynəlxalq yük daşımalarında kömək edir. Qlobal ticarət sahəsində ixrac/idxal qaydaları ölkələr arasında dəyişir. Artırılmış reallıq sistemi istifadəçiyə cihazın skan edilməsi vasitəsilə göndərişin təyin olunmuş təyinat üçün müəyyən ticarət qaydalarına uyğun olub-olmadığını müəyyən etməkdə kömək edə bilər. Artırılmış reallıq sistemi tələb olunan biznes sənədlərinin tərcümələrini dərhal redaktə edə və lazım olduqda düzəlişlər təklif edə bilər.

Son illərdə logistika provayderləri tərəfindən qabaqcıl informasiya texnologiyalarından istifadə yük daşımalarının səmərəliliyini, etibarlılığını və təhlükəsizliyini xeyli artırmışdır. Daşıma əməliyyatlarında genişlənmiş reallıq cihazlarının istifadəsi tamliğa nəzarət, beynəlxalq ticarət, sürücü naviqasiyası və materialların yüklənməsi kimi sahələrdə nəqliyyat sistemlərini daha da optimallaşdırmaq üçün yüksək potensiala malikdir. Daşıma əməliyyatları üçün artırılmış reallıq ilə əldə edilməsi planlaşdırılan əsas məqsədlər və istifadə halları aşağıdakılardır:

- məhsulun çatdırılmasının başa çatması və ya məhsulların çatdırılma üçün hazırlanması artırılmış reallıq cihazları ilə izlənilir;
- etiketlər və ya qabaqcıl obyekt tanıma texnologiyalarından istifadə edərək, palet və bağlama təsviri məlumatlarının və həcmələrinin müəyyən edilməsi;
- zərərsiz bağlamaların düzgün sayının müəyyən edilməsi və qəbulun avtomatik təsdiqinin təmin edilməsi;
- global ticarət xidmət təminatçılara məlumat dəstəyinin göstərilməsi;
- artırılmış reallıq cihazları ilə kommersiya sənədlərini yoxlamaq və məhsul kodu təsnifatlarını müəyyən etmək bacarığı;
- yük etiketlərinin və ya xarici ticarət şərtlərinin real vaxt rejimində izlənməsi;
- artırılmış reallıq cihazları ilə çatdırılma vasitələrində eynək və ya ön şüşə proyeksiyası kimi naviqasiya sistemlərinin istifadəsi;
- real vaxt rejimində trafik məlumatlarının təhlili və sürücünün baxış sahəsində bloklanmış və ya alternativ marşrutlar haqqında məlumatların göstərilməsi;
- ətraf mühit, avtomobil və yüklə bağlı kritik məlumatların koordinasiyasını təmin etmək;
- optimallaşdırılmış material yükləmək üçün genişlənmiş reallıq cihazlarından istifadə;
- avtomobildə yükləmə planlarını və təlimatları birbaşa artırılmış reallıq cihazı ekranında quraşdırıcıya göstərmək;
- kağız əsaslı çap edilmiş yükləmə siyahılarına ehtiyac yoxdur.

Nəqliyyat xidmətlərində və daşıma sistemlərində genişlənmiş reallıq tətbiqlərindən istifadə etməklə material yükləmə proseslərini sürətləndirmək, vaxta qənaət etmək, tamliğa nəzarət və zərərin aşkar edilməsi, ticarət sənədlərinin hazırlanmasını və beynəlxalq yük daşımalarını asanlaşdırmaq, dərhal optimallaşdırılmış marşrutların yerinə yetirilməsi və sürücülük təhlükəsizliyinin artırılması nəzərdə tutulur.

Artırılmış reallıq texnologiyasının digər mühüm tətbiq sahəsi son mil (addım) çatdırılmasıdır. Elektron ticarətdən artan istifadə təchizat zəncirinin son addımı və çox vaxt ən bahalı təchizat zənciri xidməti olan son mil çatdırılma xidmətlərinin əməliyyatlarının artmasına səbəb oldu. Buna görə də, məhsulun maya dəyərini azaltmaq və gəlirliliyi artırmaq üçün son mil çatdırılmasının optimallaşdırılması əlavə reallıq cihazları üçün perspektivli tətbiq sahəsinə çevrildi. Son mil çatdırılma əməliyyatları üçün artırılmış reallıq ilə əldə edilməsi planlaşdırılan əsas məqsədlər və istifadə halları aşağıdakılardır:

- bağlamaların daşınması, yükləmə və çatdırılma əməliyyatları üçün heyətin geyilə bilən genişlənmiş reallıq cihazları ilə təchiz edilməsi;
- artırılmış reallıq texnologiyasının köməyi ilə bütün yüklər məzmunu, həcm-çəkiyə, təyinat yerinə və s. kritik məlumat və istismar təlimatları ilə identifikasiya və yüklərin nəqliyyat vasitələrinə ağıllı şəkildə yüklənməsi;
- daha sürətli çatdırılma xidmətləri üçün genişlənmiş reallıq dəstəyi ilə bina girişlərinin, eləcə də daxili naviqasiyanın təmin edilməsi;
- xüsusilə ictimai verilənlər bazaları mövcud olmadıqda, istifadəçi tərəfindən yaradılan məzmunu əlavə edə bilən öyrənmə sisteminin inkişafı;
- üz tanıma texnologiyasından istifadə edərək, əlavə reallıq əsasında yük qəbuledicisinin aydın identifikasiyası;

- şəxsiyyət vəsiqələri və ya imzalar əvəzinə vizual təsdiq/rəddetmə sistemlərinin yaradılması.

Son mil çatdırılma əməliyyatlarında artırılmış reallıq tətbiqlərindən istifadə etməklə, paket daşıma proseslərini təkmilləşdirmək, səhv daşıma əməliyyatlarının qarşısını almaq, yükün optimallaşdırılmasını təmin etmək, sənəd xidmətlərində təhlükəsizliyi artırmaq, çatdırılma proseslərini sürətləndirmək, səmərəli daxili naviqasiya yaratmaq, axtarış və çatdırılma vaxtlarını azaltmaq, xüsusən ilk çatdırılma vaxtı qısaldılacaq.

Sifarişlərin seçilməsi və toplanması

Sifarişlərin seçilməsi zəhmət tələb edən və bahalı bir prosesdir. Adətən daxil olan sifarişləri yerinə yetirmək üçün kağız və əl terminallarından istifadəni nəzərdə tutur. Operatorlar müəssisənin resurs planlaması sistemi tərəfindən yaradılmış ehtiyat hesabatının köməyi ilə anbar mühitində axtarış aparır və məhsulları əl terminalından istifadə edərək sistemə ötürür. Bununla belə, bu yanaşma operatorun bacarığından və konsentrasiyasından asılıdır. Hal-hazırda, sifarişlərin yığılması çox vaxt minimal təlimə, aşağı əmək haqqına və yüksək əmək dövryyəsinə malik olan insanlar tərəfindən həyata keçirilir, bu da çox vaxt yavaş və qeyri-dəqiq əməliyyatlara səbəb olur.

Zəif sifariş toplama performansı bütün təchizat zəncirinə mənfi təsir göstərə bilər. Sifariş toplamaq üçün sərf olunan ümumi vaxtın təxminən yarısı məhsula çatmaq üçün, təxminən 20%-i isə onu tapmaq üçün sərf olunur [10]. Tapşırıqda iştirak edən çatma və axtarış proseslərini təkmilləşdirməklə sifariş toplama səmərəliliyi artırıla bilər. Bunun üçün müxtəlif texnikalardan, o cümlədən artırılmış reallıq texnologiyasından istifadə etmək olar. Bu texnologiyanın tətbiqi ilə kağız sənədlərdən və əl aparatlarından asılılıq aradan qaldırıla bilər. Bu yeni texnologiya operatorları sifariş seçimi zamanı məhsulun yerləşdiyi yerə istiqamətləndirir və seçilən kimi düzgün məhsulu təsdiqləyir. Bu səmərəli sistem operatorlara düzgün məhsulu axtararkən obyekt daxilində asanlıqla yolunu tapmağa və məhsulun yerini müəyyən etməyə imkan verir və nəticədə yönləndirmə xərclərini azaldır. Sistemin istifadəçi dostu olması yeni işçilərə də fayda verir. Müvafiq şəkildə tətbiq edildikdə, bu texnologiya sifariş toplama əməliyyatlarının xərclərini əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq potensialına malikdir.

Malların saxlanması və anbar xidməti

Saxlama prosesində ilk addım saxlama yerini müəyyən etməkdir. Bu proses saxlanacaq məhsulların fiziki xüsusiyyətləri (ölçüsü, çəkisi və s.), əməliyyat və texniki anbar əməliyyatları, təhlükəsizlik və qanuni tələblər kimi bir çox fərqli meyarlardan istifadə etməklə həyata keçirilə bilər [11]. Artırılmış reallıq sistemi istifadəçilərə inventar meyarları əsasında anbar sahəsini optimallaşdırmağa imkan verir. Məhsulların yerləşdirmə planını fiziki anbarın üzərinə yerləşdirərək, istifadəçilər anbar planlaşdırma xərclərini minimuma endirmək üçün ən effektiv planı müəyyən edə bilərlər.

AR anbar sistemlərində inventar idarəetməsini optimallaşdırmaq üçün istifadə edilə bilər. Anbar işçiləri AR-dəstəklənən eynək və ya cihazlar vasitəsilə anbardakı məhsulların yerini və anbar vəziyyətini tez bir zamanda görə bilirlər. Bu, inventar hesablama proseslərini sürətləndirir və ehtiyatların dəqiqliyini artırır. AR texnologiyası anbar işçilərinə anbar tərtibatı və məhsulun yerləşdirilməsi ilə bağlı rəhbərlik edə bilər. Vizual işarələr və ya naviqasiya anbar işçilərinə məhsulları dəqiq yerləşdirməyə və onlara tez çatmağa kömək edə bilər. Bu, anbar daxilində əməliyyat səmərəliliyini artırır.

Anbar işçiləri AR texnologiyası ilə təchiz edilmiş eynəklər vasitəsilə xüsusi məhsulları tez tapıb seçə bilərlər. AR-nin göstərişləri işçiləri birbaşa hədəflənmiş məhsullara yönəltməyə kömək edə bilər. Bu, toplama proseslərini sürətləndirir və sifarişləri müştərilərə daha sürətli çatdırır. AR texnologiyası anbar avadanlıqlarına texniki qulluq və təmirdə istifadə edilə bilər. Texniki heyət AR-dəstəklənən təlimatlar vasitəsilə avadanlığa dəqiq qulluq edə və ya təmir edə bilər. Bu, əməliyyat nasazlıqlarını tez bir zamanda aradan qaldırmağa və anbarın davamlılığını təmin etməyə kömək edə bilər. Bu kontekstdə AR texnologiyasının anbar proseslərinə inteqrasiyası anbar əməliyyatlarını daha

səmərəli və effektiv edə bilər. Anbar sistemlərində AR-dan istifadə logistika şirkətlərinə inventarların idarə edilməsi, anbarların yerləşdirilməsi və əməliyyat proseslərində əhəmiyyətli üstünlüklər əldə etməyə imkan verə bilər.

Logistikada genişlənmiş reallıq indiyədək anbar əməliyyatlarında ən perspektivli nəticələri göstərir. Təxmin edilir ki, bu əməliyyatlar bütün logistika xərclərinin təxminən 20%-ni, toplama tapşırığı isə anbar əməliyyatlarının ümumi dəyərinin 55%-65%-ni təşkil edir. Bu onu göstərir ki, əlavə reallıq tətbiqləri toplama prosesini təkmilləşdirməklə xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə azaltmaq potensialına malikdir. Yeni və müvəqqəti anbar işçilərinin hazırlanmasında və anbar işçi qüvvəsinin planlaşdırılmasında əhəmiyyətli dəstək göstərəcəyi də gözlənilir. Anbar əməliyyatları üçün artırılmış reallıq ilə əldə edilməsi planlaşdırılan əsas məqsədlər və istifadə halları aşağıdakılardır:

- seçim prosesi üçün seçici heyətin geyilə bilən genişlənmiş reallıq cihazları ilə təchiz edilməsi.
- təlim müddətlərinin qısaldılması;
- doğru marşrutları və elementləri daha səmərəli tapmaq üçün rəqəmsal naviqasiya sisteminin quraşdırılması;

- anbar əməliyyat proseslərinin qarışıq reallıq simulyasiyalarının yaradılması. Dəyişikliklər real mühitdə "sahə sınağına" edilə və planlaşdırılan yenidən dizayn tədbirlərinə uyğunlaşdırıla bilər.

Anbarlarda genişlənmiş reallıq proqramlarından istifadə etməklə, toplama səhvləri və axtarış vaxtları, həmçinin anbarların yenidən dizaynı və planlaşdırılması xərcləri azaldıla bilər.

Malların qablaşdırılması və taralardan istifadə

Hər bir məhsulun alışı, satışı və ya daşınması üçün normal qəbul edilən həcm və ya kəmiyyətə paralel olaraq, onun necə və nə vaxt qablaşdırılacağını müəyyən edən öz fiziki xüsusiyyətləri vardır [12]. Qablaşdırma məhsulun istehsalçıdan istehlakçıya qədər olan paylama prosesinin müxtəlif mərhələlərində və pərakəndə satış mağazasında nümayiş etdirildiyi müddətdə qorunmasına cavabdehdir. Vəsitəçi müəssisələrdə saxlama zamanı düzgün yığılmağa imkan verir və malların müxtəlif səbəblərdən xarab olmasının qarşısını alır [13].

Qablaşdırmada artırılmış reallıq texnologiyasından istifadə etməyin üç əsas səbəbi var: vaxt məhdudiyyətləri, keyfiyyət tələbləri və xərc təzyiqləri. Bu amillər çox vaxt bir-birinə əks təsir göstərir. Məsələn, zamanın təzyiqi altında səhvlərə yol verilə bilər, nəticədə məhsulun keyfiyyəti pisləşir. Qablaşdırma prosesində artırılmış reallıq texnologiyasından istifadənin məqsədi ən yaxşı nəticələr verən həllər əldə etməkdir [14]. Artırılmış reallıq texnologiyasından istifadə edərək, qablaşdırma tələb edən məhsullar avtomatik müəyyən edilə bilər, eyni zamanda vacib yerləşdirmə məlumatları, təhlükəsizlik qeydləri və əlavə məzmun təfərrüatları izlənilə və qablaşdırma təlimatlarına real vaxt rejimində baxıla bilər. Bu yanaşma qablaşdırma prosesinin təhlükəsizliyini və səmərəliliyini artırır və məhsulların səhv qablaşdırılması hallarını azaldır.

Təhlükəsizlik və keyfiyyət

Logistika sənayesində Artırılmış Reallıq (AR) texnologiyasının istifadəsi təhlükəsizlik və keyfiyyətin idarə edilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. AR-nin logistik fəaliyyətlərə təsirinin hərtərəfli təhlili biznes prosesləri üçün daha təhlükəsiz və səmərəli çərçivə yaratmaq və eyni zamanda səhv nisbətlərini azaltmaq məqsədi daşıyır.

AR logistika fəaliyyətləri haqqında real vaxt məlumatı təmin etmək qabiliyyəti ilə iş yerinin təhlükəsizliyini yaxşılaşdırıla bilər. O, anbar işçilərinə, nəqliyyat sürücülərinə və digər əməliyyat işçilərinə AR-ni aktivləşdirən eynək və ya cihazlar vasitəsilə ani məlumat və təlimatlar təqdim etməklə əməyin təhlükəsizliyini təkmilləşdirə bilər. Məsələn, təhlükəli materialların daşınması zamanı AR təhlükəsizlik protokollarına əməl etməkdə operatorlara rəhbərlik edə bilər.

Artırılmış reallıq vasitəsilə təsvirlərin video qeydi proseslərin uzaqdan təhlilini, sənədləşdirilməsini və təkmilləşdirilməsini asanlaşdırır. Operatorlar vəzifələrini yerinə yetirərkən problemlərlə qarşılaşdıqda, onlar vizual və səsli şəkildə menecerlə məsləhətləşə və problemin həlli

üçün lazımı göstərişlər ala bilirlər. Bundan əlavə, görüntülərin çəkilməsi təhlükəsizlik pozuntularının araşdırılmasına kömək edə bilər.

Logistika proseslərində AR inventar idarəetmə və qablaşdırma kimi sahələrdə keyfiyyətə nəzarəti təkmilləşdirə bilər. AR dəstəklı sistemlər məhsulların düzgün yerləşdirilməsi, düzgün qablaşdırılması və düzgün daşınması proseslərini optimallaşdırmaqla keyfiyyət standartını artırır. Bundan əlavə, AR texnologiyası sayəsində məhsulların saxlanması, izlənməsi və çatdırılması zamanı mümkün səhvləri əvvəlcədən aşkar etmək olar ki, bu da keyfiyyətə nəzarət proseslərini gücləndirə bilər.

AR logistika fəaliyyətlərində təlim və simulyasiya tətbiqlərində də istifadə edilə bilər. Operatorlara, nəqliyyat sürücülərinə və digər işçilərə AR ilə təchiz edilmiş simulyasiyalar vasitəsilə real dünya ssenariləri ilə tanış olmaq şansı verməklə, onlar fəvqəladə hallara cavab vermək bacarıqlarını təkmilləşdirə və təhlükəsizlik məlumatlılığını artırır bilirlər.

Müştəri xidmətləri

Artırılmış Reallıq (AR) texnologiyası logistika sənayesində müştəri xidmətində əhəmiyyətli dəyişikliklərə səbəb ola bilər. Bu texnologiya müştəri məmnuniyyətini artırmaq, sürətli və dəqiq məlumat vermək və müştəri təcrübəsini təkmilləşdirmək baxımından logistik fəaliyyətlərdə müxtəlif tətbiqi potensiallarına malikdir.

Logistika şirkətləri müştərilərə AR-yə imkan verən mobil proqramlar və ya cihazlar vasitəsilə onların göndərişlərinin real vaxt rejimində izlənməsini təmin edə bilər. Bu, müştərilərə gözlənilən çatdırılma vaxtları haqqında şəffaf və aktual məlumat verməklə, onların daşınmalarının harada olduğu barədə dərhal məlumat verir. Bu, müştərilərə gözlənilən çatdırılma vaxtlarını idarə etməyə və proses üzərində daha çox nəzarəti saxlamağa imkan verir.

AR müştərilərə məhsulları virtual olaraq yoxlamaq və sınaqdan keçirmək imkanı təklif edə bilər. Məsələn, logistika şirkətləri müştərilərə məhsulların ölçüsünü, spesifikasiyasını və ya qablaşdırılmasını virtual olaraq görmək imkanı verə bilər. Bu, müştərilərə daha məlumatlı seçimlər etməyə, məhsulun qaytarılmasını azaltmağa və ümumi müştəri məmnuniyyətini artırmağa imkan verə bilər.

AR texnologiyası müştərilərə sürətli qaytarma və mübadilə prosesləri vasitəsilə rəhbərlik edə bilər. Məhsulların düzgün qablaşdırılması və geri qaytarılması prosesinin asanlaşdırılması müştəri xidmətlərini daha effektiv edə bilər. AR ilə işləyən təlimatlar müştərilərə qaytarma prosesini addım-addım izləməyə və başa çatdırmağa kömək edə bilər.

AR müştəri xidməti nümayəndələrinə problemlərin daha yaxşı həlli və dəstək təmin etmək imkanı verə bilər. Canlı video zənglər və ya AR-ə imkan verən kommunikasiya vasitələri müştəri xidməti komandasına müştərilərə daha effektiv rəhbərlik etməyə imkan verə bilər. Bu, problemlərin daha sürətli həllinə və müştəri məmnuniyyətinin artmasına kömək edə bilər.

Logistika xidməti təminatçılara biznes proseslərini təkmilləşdirməyə kömək etməklə yanaşı, əlavə reallıq texnologiyaları onlara müştəri tələblərinə uyğun olaraq montaj və təmir kimi yeni əlavə dəyərli xidmətlər göstərməyə və yeni müştəri dəstək vasitələri təklif etməyə imkan verə bilər. Bir neçə tətbiq nümunəsi aşağıdakı kimi təqdim edilə bilər:

- montaj və təmir qruplarının toxunulmaz genişlənmiş reallıq cihazları və xüsusi tapşırıqları dəstəkləyən proqram təminatı ilə təchiz edilməsi;
- quraşdırılmış sistemlə hər bir işçiyə montaj və ya təmir üçün vizual təlimatlarla işin addım-addım izlənməsi təmin edilməklə yanaşı, iş addımlarını toxunmadan yerinə yetirmək imkanı verilir;
- rahat çatdırılma təcrübəsi üçün smartfonlar və planşetlər kimi son istehlakçı cihazları üçün genişlənmiş reallıq proqramlarından istifadə.

Yaxın gələcəkdə genişlənmiş reallıq tətbiqləri müştərilərə əlavə reallıq texnologiyasına uyğun cihazlardan istifadə edərək daşımaq istədikləri malların həcmnin ölçülməsini skan etməyə imkan verəcək. Çəki məlumatlarını daxil etdikdən sonra müştərilər logistik xidmət təminatçısından təklif

alacaqlar. Bundan əlavə, proqram müştərilərə müxtəlif göndərmə və sığorta qiymətləri alternativlərini nəzərdən keçirməyə imkan verəcək [15].

Artırılmış Gerçəklik (AR) sisteminin tətbiqi zamanı yaranan çətinliklər və problemlər

Artırılmış Reallıq (AR) texnologiyasının logistik fəaliyyətlərə inteqrasiyası bir sıra üstünlüklər təqdim etsə də, onun həyata keçirilməsi zamanı qarşıya çıxan müxtəlif çətinliklər və problemlər də gətirə bilər. Bu bölmədə biz AR sisteminin tətbiqi zamanı yarana biləcək əsas çətinliklər və problemlər üzərində dayanacağıq.

AR texnologiyasının tətbiqi başlanğıc xərcləri, təlim və AR infrastrukturunun qurulması kimi amillərə görə maliyyə çətinlikləri yarada bilər. Şirkətlər üçün AR sisteminə sərmayə qoyarkən xərc hazırlığını balanslaşdırmaq və uzunmüddətli gəlirləri qiymətləndirmək vacibdir.

AR texnologiyasının istifadəsi anbar işçilərinin bu yeni texnologiyaya başa düşməsi və qəbul etməsi üçün təlim tələb edə bilər. Yeni sistemə uyğunlaşma prosesi ilkin olaraq heyətdə müqavimət yarada bilər. Odur ki, AR texnologiyasına uyğunlaşmaq üçün effektiv təlim proqramının yaradılması və yardımçı heyətin yaradılması vacibdir.

AR texnologiyasının istifadəsi anbar və logistika fəaliyyətləri ilə bağlı həssas məlumatların işlənməsini tələb edə bilər. Bu, məlumat təhlükəsizliyi və məxfilik problemlərini artırır. Şirkətlərin məlumat təhlükəsizliyi protokollarını gücləndirmələri və AR sisteminin tətbiqi ilə müvafiq məxfilik tədbirləri görmələri çox vacibdir.

AR texnologiyasının mövcud logistika sistemlərinə inteqrasiyası uyğunsuzluq və inteqrasiya problemlərinə səbəb ola bilər. AR-nin logistik proqram təminatı və aparat infrastrukturunu ilə uyğun olması və problemsiz inteqrasiyası üçün diqqətli planlaşdırma və icra prosesi tələb olunur.

AR texnologiyasının istifadəsi müəyyən sənaye sahələrinə xas olan qaydalara və standartlara tabe ola bilər. Bu qaydalara riayət etmək və sənaye standartlarına uyğun fəaliyyət göstərməklə bağlı çətinliklər AR sistemlərinin tətbiqi zamanı qarşılaşa biləcək digər mühüm problemdir.

Bu çətinliklər və problemlər AR texnologiyasının logistik fəaliyyətlərə inteqrasiyası prosesində qarşılaşa biləcək potensial maneələri təmsil edir. Bu problemlərə həll yollarının hazırlanması və keçid prosesinin hamarlanması AR-nin uğurlu tətbiqi üçün çox vacibdir [16].

Logistikada Artırılmış Gerçəklik (AR) sisteminin mənfəət cəhətləri

Ətraf işığı, işıq növü və temperatur da daxil olmaqla aşağı işıqlandırma şəraiti anbarlarda və istehsal sahələrində artırılmış reallıq texnologiyasının tətbiqi üçün çətinliklər yarada bilər. Buna görə də, bu texnologiyadan uğurla istifadə etmək üçün işıqlandırma şəraitinin optimallaşdırılmasını nəzərə almaq vacibdir. Bu cür şərtlər dəyişən işıq şəraitinə məruz qaldıqda bu tətbiq vasitələrinin məlumatı qəbul etmək və emal etmək qabiliyyətinə mənfəət təsir göstərə bilər [17]. Logistika sektorunda AR texnologiyalarının istifadəsi əhəmiyyətli maliyyə resursları və infrastruktur tələb edir. Yuxarıda qeyd olunan artırılmış reallıq texnologiyasından istifadənin dəyəri bu texnologiyanın logistikada istifadəsinə maneə olan ən mühüm amillərdən biridir [18].

Sağlam və təhlükəsiz iş şəraitinin layihələndirilməsi ağıllı və davamlı logistika proseslərinin işləməsi üçün çox vacibdir. Ağıllı eynəklərin istifadəsi səmərəlilik, tullantıların azaldılması və istifadə rahatlığı kimi təkmilləşdirmələrə səbəb olsa da, ağıllı eynəklərin dizaynındakı bəzi səhvlər istifadəçilərin təcrübəsinə mənfəət təsir göstərə və iş səmərəliliyini azalda bilər. Məsələn; Davamlı istifadədən sonra Google Glass-ın həddən artıq qızdığı və istifadəçilərin bu vəziyyətdən narahat olduğu müəyyən edilmişdir [19].

Ağıllı eynəklərin əksəriyyətinin görmə sahəsini məhdudlaşdırdığını nəzərə alsaq, iş yerində ciddi qəzalar baş verə bilər. Ağıllı eynəklərin təmin etdiyi məhdud baxış sahəsi obyektin vizuallaşdırılmasına zərərli təsir göstərir, hətta müəyyən proseslər zamanı istifadəçilərin görmə qabiliyyətini zəiflədə bilər. Bundan əlavə, ağıllı eynəklərdən uzun müddət istifadə ciddi sağlamlıq problemlərinə səbəb olur. İstifadəçilər tez-tez ekran displeyinə (ekran rezulasiyası) və parlaqlığına

bağlı koqnitiv həddindən artıq yüklənmə, görmə dəqiqliyində azalma, baş ağrısı, burnunda izlər, göz yorğunluğu və baş dönməsi bağlı şikayət edirlər [20].

Logistika sahəsində artırılmış reallıq əsaslı eynəklərin qəbuluna təsir edən çatışmazlıqlardan biri məxfilik məsələsidir. Şirkətlərin yüksək səviyyəsində işləyən ağıllı eynək istifadəçiləri işçilərin davranışlarına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. O, həmçinin cihazların qeydlərindən istifadə etməklə məxfiliyin pozulmasına səbəb ola bilər. Bununla belə, bəzi ağıllı eynək modellərinin çatışmazlıqları arasında ənənəvi cihazlarla müqayisədə onların aşağı dayanıqlılığı, daha qısa batareyə ömrü və daha aşağı gigiyenik şərait daxildir [21].

Azərbaycanda “AR”-ın logistika sahəsində tətbiqi

Artırılmış reallıq (AR) hələ də Azərbaycanda inkişaf etməkdə olan texnologiyadır. Buna baxmayaraq, logistika, təhsil, səhiyyə və pərakəndə satış kimi müxtəlif sektorlarda istifadə olunmağa başlanılmışdır. Azərbaycanda AR texnologiyası logistika sektorunda hələ geniş istifadə olunmur. Bununla belə, bəzi şirkətlər bu texnologiya ilə təcrübə aparmağa başlayıblar.

Azərbaycan Dəmir Yolları QSC - AR eynəklərindən istifadə edərək lokomotivlərin təmiri və texniki xidmətini həyata keçirir. Beləliklə, təmir müddəti və xərcləri əhəmiyyətli dərəcədə azaldılmaqdadır. ABC Logistika - AR texnologiyasından istifadə edərək anbar əməliyyatlarını optimallaşdırır. AR eynəkləri sayəsində anbar işçiləri məhsulların yerini daha tez və asanlıqla tapa, sifarişləri daha tez toplaya bilirlər. Bakı Dəniz Limanı - AR texnologiyasından istifadə edərək liman əməliyyatlarını optimallaşdırmağı planlaşdırır. AR gəminin dok və yola salınması, konteynerlərin yüklənməsi və boşaldılması əməliyyatlarını daha təhlükəsiz və səmərəli etmək üçün istifadə edilə bilər. Trans Caspian - AR texnologiyasından istifadə edərək yük maşını sürücüləri üçün ən uyğun marşrutları göstərən naviqasiya sistemi hazırlayıb. Bu sistem sürücülərə nəqliyyatın qarşısını almağa, yanacaq qənaət etməyə və çatdırılma müddətlərini qısaltmağa kömək edir.

NƏTİCƏ

Tarix boyu dünyada saysız-hesabsız yeniliklər, dəyişikliklər və transformasiyalar olub. Bu gün aydındır ki, informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə klassik logistika üsulları kifayət etməyəcək. Ənənəvi üsullara etibar etmək əvəzinə, daha az yer tələb edən ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalardan istifadə etmək böyük əhəmiyyət kəsb edir. Logistika 4.0 və ya ağıllı logistika kimi tanınan bu innovativ proses sənayeni daha da inkişaf etdirmək üçün genişləndirilmiş və virtual reallıqdan, süni intellektdən, bulud hesablamalarından və böyük verilənlərdən istifadə edir. Bu kontekstdə logistika sektorunda hazırda geniş şəkildə qəbul edilən artırılmış reallığın istifadəsi və davamlılığı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Əsas logistik fəaliyyətlərin icrası zamanı bir çox insan səhvləri baş verə bilər. Artırılmış reallıq texnologiyası istifadəçilərə əlavə virtual məlumat və təlimatların köməyi ilə təbii mühitdə ssenariləri və resursları həll etməyə imkan verir. Nəticədə yarana biləcək bu cür təşkilati səhvlərin qarşısı kökündən alınır və mümkün təchizat zənciri əməliyyatlarının ardıcılığı dəstəklənir. Bundan əlavə, artırılmış reallıq texnologiyasının tətbiqi işçilərin bacarıqlarını artıracaq və onlara daha məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verəcək. Ümumiləşdirsək, artırılmış reallıq tətbiqinin məqsədi biznesin səmərəliliyini və effektivliyini artırmaqdır. Qeyri-kamil görmə və yaddaş kimi insan məhdudiyətlərini tamamlaya biləcəyi sübut olunarsa, gələcək illərdə logistik əməliyyatları böyük dərəcədə dəyişdirmək potensialına malikdir.

Artırılmış reallıq üzrə şirkət daxilində aparılacaq infrastruktur işlərinin lap əvvəlində ehtiyaclar müəyyən edilməli və ehtiyaclara cavab verən funksiyaları olan texnologiya alınmalı, həddindən artıq yüklənməməlidir. Bu şəkildə investisiyaların gəlirlilik dərəcəsi artacaq. İstifadəçilərin, eləcə də artırılmış reallıq texnologiyası xidmət təminatçılarının batareyanın ömrü, yüksək investisiya xərcləri, şəbəkə performans problemləri, məxfilik və ictimai qəbul kimi zamanla aradan qaldırılmalı olduğu bir sıra texniki və sosial problemlər də var.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Saatçioğlu Ö.Y., Görçün Ö.F., Görçün Ö., Uzel Aydınmocaq E. və Saatçioğlu D. (2016). *İnformasiya Sistemləri və Logistika*. Eskişehir: Anadolu Universiteti Yayınları
2. Ərturqut R. (2016). *Logistika və təchizat zəncirinin idarə edilməsi*. Ankara: Nobel Akademik Nəşriyyat Təlim Konsaltinq Ltd.
3. Miraldes T., Garrido Azevedo S., Charrua-Santos F. B., Mendes L. A.F. və Oliveira Matias, J.C. (2015). *Logistikada tətbiqlər və onların şirkətlərin/təchizat zəncirlərinin rəqabət qabiliyyətinə təsiri*. İaşi İqtisadiyyat Elmləri "Alexandru Ioan Cuza" Universitetinin Elmi Sənamələri, 62(1): 121 – 146. doi: 10.1515/aicue-2015-0009
4. Gökçearsan A. (2016). *Artırılmış reallıq tətbiqləri və onların qrafik dizayn sahəsində əks olunması*. *Turkish Studies*, 11(21): 697 – 708
5. Köse N. (2017). *Artırılmış reallıq tətbiqlərinin reklam kampaniyalarına təsiri*. *Yeni Media Elektronik Jurnalı*, 1(1): 53 – 59
6. Çakır R., Solak E. və Tan S.S. (2015). *Artırılmış reallıq texnologiyası ilə ingilis dili lüğətinin tədrisinin şagird performansına təsiri*. *Qazi Təhsil Elmləri Jurnalı*, 1(2): 45 – 58
7. Turel M. və Akis E. (2019). " *Sənaye 4.0 və Rəqabətliklik* ". *Biznes və İdarəetmə Araşdırma Jurnalı*, 6(3): 204-212.
8. Rübmann M., Lorenz M., Gerbert P., Waldner M., Justus J., Engel P. və Harnisch M. (2015). " *Sənaye 4.0: İstehsal sənayələrində məhsuldarlığın və artımın gələcəyi* ". *Boston Consulting Group*, 9(1): 54-89.
9. Acar A.Z. və Köseoğlu A.M. (2016). *Logistika yanaşması ilə təchizat zəncirinin idarə edilməsi*. Ankara: Nobel Akademik Nəşriyyat Təlim Konsaltinq Ltd.
10. De Koster R., Le Duc R. və Roodbergen K.J. (2007). *Anbar sifarişlərinin seçilməsinin dizaynı və nəzarəti: Ədəbiyyat icmalı*. *Avropa Əməliyyat Tədqiqatları Jurnalı*, 182 (2): 481 – 501
11. Ten Hompel M. və Schmidt T. (2014). *Anbarın idarə edilməsi: Anbar sistemlərinin avtomatlaşdırılması və təşkili*. Ankara: Nobel Akademik Nəşriyyat Təlim Konsaltinq Ltd.
12. Murphy P.R. və Knemeyer A.M. (2016). *Cari logistika*. Ankara: Nobel Akademik Nəşriyyat Təlim Konsaltinq Ltd.
13. Çekerol G.S. (2013). *Logistika menecmenti*. Eskişehir: Anadolu Universiteti Yayınları
14. B.Lorimer I., Kirks T. və Jost J. (2016). *İnsanların prosesə erqonomik inteqrasiyası kimi xüsusi tələbləri nəzərə alaraq qablaşdırma prosesində genişlənmiş reallıqdan istifadənin araşdırılması*. *Logistika Jurnalı: Proseslər*, 2016: 1 – 10
15. Glockner H., Jannek K., Mahn J. və Theis B. (2014). *Logistikada genişlənmiş reallıq.*, Troisdorf: DHL Customer Solutions & Innovation
16. Yılmaz Ümit; Duman Bülent. (2018). *Artırılmış Reallıq Texnologiyasının Logistika Fəaliyyətlərinə Təsirlərinin Tədqiqi*
17. Grabowski M., Rowen A. & Rancy J.P. (2018). " *Təhlükəsizliyin kritik sistemlərində taxıla bilən immersiv artırılmış reallıq texnologiyasının qiymətləndirilməsi*." *Təhlükəsizlik Elmi*, 103, 23-32. DOI: 10.1016/j.ssci.2017.11.013
18. Rejeb A. (2019). *Logistikada Artırılmış Reallığın Çətinlikləri: Sistemli Ədəbiyyat İcmalı*, *World Scientific News*, 134(2), 281-311.
19. Wang C.H., Tsai N., H. Lu, J.M., və Wang J. (2019). *Mobil Telefonun Sökülməsi Tapşırıqları üçün Google Glass-a əsaslanan Təlimat Tətbiqinin İstifadə Edilməsinin Qiymətləndirilməsi*. *Tətbiqi Erqonomika*, 77, 58-69.
20. Rejeb A. Keogh J., G.Leong K. və Treiblmaier H. (2021). *Logistika və Təchizat Zəncirinin İdarə edilməsində Artırılmış Reallıq Ağıllı Eynəklərin Potensialları və Çətinlikləri: Sistematik Ədəbiyyat İcmalı*, *Beynəlxalq İstehsal Araşdırmaları Jurnalı*.

F.İ.Mehdizade

master student, Azerbaijan State University of Economics
ORCID 0009-0004-9479-766X

A study on the effects of augmented reality technology on logistics activities

Abstract

To ensure sustainable performance in the face of increasingly complex logistics requirements, it is important to integrate new technologies into operations. This is especially crucial due to the varying demands from customers that require flexible and adaptable logistics solutions. The goal of Industry 4.0, particularly augmented reality technology, is to determine the benefits and opportunities of augmented reality and provide solutions to the problems it faces. This will develop the field of logistics in both the global and Azerbaijani markets, increase efficiency, and make recommendations for the application of new technologies.

This article examines the impact of augmented reality technology on logistics activities and application areas. This article examines the impact of augmented reality technology on logistics activities and application areas. The research begins with an investigation into augmented reality technology. The benefits of augmented reality to logistics processes are evaluated to ensure efficient, cost-effective, and accurate logistics activities.

Key words: *augmented reality, augmented reality applications, logistics 4.0, logistics Activities, information technologies, industry 4.0, smart logistics systems.*

Ф.И.Мехдизаде

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
ORCID 0009-0004-9479-766X

Исследование влияния технологии дополненной реальности на логистическую деятельность

Резюме

Для обеспечения стабильной работы в условиях усложняющихся требований к логистике важно внедрять новые технологии в производственную деятельность. Это особенно важно в связи с меняющимися требованиями клиентов, которые требуют гибких и адаптируемых логистических решений. Задача Индустрии 4.0, в частности технологии дополненной реальности, определить преимущества и возможности дополненной реальности и предложить решения проблем, с которыми она сталкивается. Это позволит развить сферу логистики как на мировом, так и на азербайджанском рынках, повысить эффективность и выработать рекомендации по применению новых технологий.

В данной статье рассматривается влияние технологии дополненной реальности на логистическую деятельность и сферы применения. В данной статье рассматривается влияние технологии дополненной реальности на логистическую деятельность и области применения. Исследование начинается с изучения технологии дополненной реальности. Оцениваются преимущества дополненной реальности для логистических процессов с целью обеспечения эффективной, экономичной и точной логистической деятельности.

Ключевые слова: *дополненная реальность, приложения дополненной реальности, логистика 4.0, логистическая деятельность, информационные технологии, индустрия 4.0, интеллектуальные логистические системы.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-219-225>

UOT: 338.439.4:338.28
JEL: L66; Q18; O30; O31

Ü.Ç.Əlizadə
doktorant, Azərbaycan Kooperasiya Universiteti
umidalizada9@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 14.03.2023

The article was received by editorial board on 14.03.2023

Статья принята к печати 14.03.2023

QLOBAL KONTEKSTDƏ QIDA SƏNAYESİNDƏ INNOVASİYALARIN GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ PROSESLƏRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi qlobal kontekstdə qida sənayesində innovasiyaların genişləndirilməsi proseslərinin qiymətləndirilməsindən ibarətdir. Bu məqsədlə, qlobal şəraitdə qida sənayesinin inkişaf etdirilməsi problemləri araşdırılmış və açıqlanmışdır. Qida sənayesinin innovativ inkişaf etdirilməsi imkanları baxılmışdır. Mühüm qida məhsullarının istehsal edilməsində innovasiyaların rolu və funksiyaları verilmişdir. Yaxın perspektivdə qida sənayesinin innovasiyalaşdırılması proseslərinin qiymətləndirilməsi üzrə tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın metodu bir qrup elmi metodlardan - analiz, sintez və ümumiləşdirmə metodlarından ibarətdir. Bunlarla yanaşı, bu sahədəki problemlər üzrə tədqiqat aparən alimlərin elmi əsərlərinə istinad edilmişdir.

Tədqiqatın nəticələri baxımından, məqalədə yer almış təkliflərdən qlobal şəraitdə qida sənayesinin innovasiyalaşdırılması proseslərinin qiymətləndirilməsi metodikasının işlənilməsinə və tətbiqində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: qlobal şərait, qida sənayesi, innovasiya, innovasiyaların genişləndirilməsi, innovasiya prosesləri, innovasiyaların genişləndirilməsi proseslərinin qiymətləndirilməsi, qida sənayesinin innovasiyalaşdırılması perspektivləri.

GİRİŞ

Müasir dövrdə ölkənin və onun sənaye sahələrinin inkişafına onun iqtisadi potensialının düzgün istifadəsi təsir göstərir. İqtisadi potensialdan səmərəli istifadə problemi iqtisadi elminin əsas problemlərindən biridir. Bu problemin mahiyyəti məhdud resurslar şəraitində sonsuz sosial ehtiyacların ən böyük şəkildə ödənilməsinə nail olmaq üçün yollar və vasitələr tapmaqdır. Müvafiq olaraq, dövlətin ümumi iqtisadi potensialı ölkə iqtisadiyyatında mövcud olan və istifadə oluna bilən resursların mövqeyindən və ölkə iqtisadiyyatında mövcud olan resursların köməyi ilə məhsul istehsalı üzrə sahibkarlıq fəaliyyətini reallaşdırmaq qabiliyyəti mövqeyindən araşdırılmalıdı. Hazırda ölkəmizdə qlobal şoklara cavab verməyə qadir güclü milli iqtisadi potensialın yaradılması, ərzaq təhlükəsizliyinin və ölkə əhalisinin həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi istiqamətində sistemli tədbirlər müəyyən edilmişdir. Bu baxımdan qida sənayesinin inkişafı istiqamətində fəaliyyət göstərən müəssisələrin texniki təchizatı, xarici investisiyaların, texnologiya və innovasiyaların cəlb edilməsi, digər ərzaq və kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalçıları ilə kooperasiya əlaqələrinin qurulması, xammalın və hazır məhsulların keyfiyyətinin dünya standartları səviyyəsinə çatdırılması vacibdir [1, s.147].

Qida sənayesinin innovasiyalaşdırılması proseslərinin qiymətləndirilməsi məsələlərinin tədqiqi

Ölkə iqtisadiyyatının və cəmiyyətinin hazırkı inkişaf mərhələsinin ən mühüm problemlərindən biri ərzaq təhlükəsizliyi və əhalinin ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsi problemidir. Ölkənin ərzaq bazarını yerli istehsal olan məhsullarla doyurmaq üçün obyektiv ehtiyac qida sənayesinin səmərəli fəaliyyətini nəzərdə tutur, çünki son nəticədə təkcə əhalinin həyat səviyyəsi deyil, həm də bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafı onun həcmindən asılıdır. Azərbaycanın qida sənayesi iqtisadiyyatın strateji sahələrindən biridir və əhalini lazımi miqdarda və keyfiyyətli qida ilə davamlı təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Qida sənayesi (qida, ət və süd məhsulları, balıq, un və dənli bitkilər və s.) ərzaq dövriyyəsinin yarından çoxunu təşkil edir. Bu sənayedə əhalinin ehtiyac duyduğu demək olar ki, bütün ərzaq məhsulları, o cümlədən uşaqlar üçün xüsusi məhsullar istehsal olunur.

İnkişaf etmiş qida sənayesi əhalinin rəşional qidalanmasını təmin edir, keyfiyyətli ərzaq məhsullarının qeyri-bərabər istehlakının aradan qaldırılmasına kömək edir, kənd təsərrüfatı xammalından səmərəli istifadə etməyə imkan verir və onların itkisini azaldır. Qida sənayesinin inkişafının əhəmiyyəti onun fəaliyyətinin məqsədyönlü olması ilə müəyyənləşdirilir. Ərzaq bazarının qida məhsulları ilə doyurulmasının obyektiv ehtiyacı və idxalı əvəzləmə strategiyasının reallaşdırılması yalnız qida sənayesinin səmərəli idarə edilməsi şəraitində mümkündür [2, s.53].

Nəticə etibarilə istənilən qida sənayesi müəssisəsi rəqabətqabiliyyətli olmalı və bazarda fəal mövqe tutmalıdır ki, bu da onun innovasiya tətbiqi potensialının genişləndirilməsini tələb edir. Qida sənayesinin əsas fəaliyyəti istehsalın və məhsulun həyat dövrünün bütün mərhələlərində əməliyyat səmərəliliyini artırmaq və yenilikləri tətbiq etməkdir. Qida sənayesinin innovativ inkişafı milli miqyasda strateji vəzifədir. İnnovativ inkişafın ən mühüm amili isə ixtisaslı kadrlar və peşəkar sərəştərlərin inkişafıdır. Bundan əlavə, ETT-nin iqtisadi fəaliyyətin bütün sahələrinə inteqrasiyası şəraitində rəqəmsal kompetensiyaların qida sənayesində tətbiqi böyük önəm daşıyır [3, s.230].

Ölkə iqtisadiyyatında qida sənayesinin müasir iqtisadi inkişafının əsas vəzifəsi innovativ trayektoriyaya daxil olmaq və əsaslı şəkildə yeni artım amillərindən maksimum istifadə etməkdir. Bu yanaşma müəssisələri bilik tutumlu istehsal əsasında yenidən təşkil etməyə imkan verəcəkdir. Müəssisənin innovasiya fəaliyyətini idarə etmək və innovativ potensialı qiymətləndirmək üçün ən təsirli vasitələri seçmək üçün innovativ fəallığın artırılması yollarını tapmaq lazımdır. İnnovasiya potensialı müəssisənin təkmilləşdirmək və ya yeniləmək qabiliyyətini əks etdirir, mövcud innovativ resurslardan tam istifadə etməklə mümkün olan innovativ məhsulların maksimum həcmi xarakterizə edir. Müəssisənin innovativ potensialı onun innovasiyalar yaratmaq və praktiki olaraq istifadə etmək üçün fəaliyyət göstərmək qabiliyyətini müəyyənləşdirən xüsusiyyətlərinin məcmusudur.

Hazırda qida sənayesinin inkişafını şərtləndirən amillərdən biri onun innovativ potensialının formalaşdırılması, düzgün qiymətləndirilməsi və səmərəli istifadəsidir. İnnovativ potensialının düzgün qiymətləndirilməsi müxtəlif səviyyələrdə innovasiya siyasətinin əsaslandırılması və innovasiya resurslarından səmərəli istifadəni nəzərə almaqla inkişaf proqramlarının hazırlanması üçün vacibdir. Qida sənayesində innovasiyaların yaradılması və reallaşdırılması üzrə idarəetmə fəaliyyətinin intensivliyini və keyfiyyətini xarakterizə edən göstəricilərdən biri həmin sahə müəssisələrinin innovativ fəaliyyətidir. Qida sənayesi innovativ fəaliyyətinin əsas istiqaməti innovasiyaların tətbiqi sahəsinin genişləndirilməsidir. İnnovasiyanın tətbiqi iqtisadiyyatın və onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafını müəyyənləşdirən obyektiv prosesdir. İqtisadiyyat o zaman inkişaf edir ki, o, yenilənir və təkmilləşir. Beləliklə, ölkənin bütün iqtisadiyyatının, o cümlədən qida sənayesinin innovativ inkişaf yoluna keçməsi dünyanın inkişafının obyektiv tendensiyalarına riayət olunmasının nəticəsidir. Yəni, rəqabət qabiliyyətini, istehsalı artırmaq, gəlir əldə etmək, rentabelliği təmin etmək üçün qida sənayesinin innovativ inkişafına keçid vacibdir [4, s.22].

Qida sənayesində innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsi potensialının qiymətləndirilməsi hazırda əsas prioritet vəzifələr sırasındadır. Qida sənayesində innovasiyaların tətbiqinin genişləndirilməsində investisiyaların önəmli rolu vardır. Qida sənayesinin innovativ fəaliyyətinə səmərəli investisiyaların cəlb edilməsi üçün aşağıdakılar təklif olunur:

– vergi və investisiya güzəştləri mexanizminin tətbiqi yolu ilə innovativ inkişaf məqsədilə sahibkarlıq subyektlərinin öz vəsaitlərindən istifadəsinin stimullaşdırılması;

– idarəetmənin bütün səviyyələrində menecerlərin innovasiyaların inkişafı və tətbiqinə sərmayə qoymağa stimullaşdırılmasının səmərəli mexanizminin formalaşdırılması, menecerlərin və icraçıların innovativ fəaliyyətin uğurla reallaşdırılmasına həvəsləndirilməsi, o cümlədən layihələrin mənfi nəticələrinin sığortalanması;

– potensial investorların məlumatlandırılması, habelə müvafiq regionda investisiya cəlb edilməsinin artırılması üçün konkret istiqamətlərin müəyyən edilməsi məqsədilə regionların cəlb edilməsinin sistemə monitorinqinin aparılması və nəticələrinin ictimaiyyətə təqdim edilməsi;

– konkret təsərrüfat subyektinin (regonun) mövcud və planlaşdırılan resurs mövcudluğu, bazar şəraiti, onun proqnozlaşdırılan dinamikası və digər amillər nəzərə alınmaqla innovativ layihələrə məqsədli investisiya qoyuluşu.

Bütün bunlar birlikdə qida sənayesində investisiya-innovasiya fəaliyyətinin intensivləşməsinə, investisiya qoyuluşunun səmərəliliyinin artmasına, qida sənayesinin inkişafı üzrə uzunmüddətli vəzifələr sisteminin ardıcıl şəkildə reallaşdırılmasına töhfə verəcəkdir. Müasir şəraitdə qida sənayesinin innovativ inkişafına investisiya yatırmaq zərurəti idxalı əvəz etməklə istehsalın artımı potensialının yaranması ilə bağlıdır, lakin bu gün kredit resurslarının baha olması səbəbindən bazar mexanizmlərinin optimallaşdırılması da zəruridir. Maliyyə-təsərrüfat sisteminin qeyri-sabitliyi şəraitində qida sənayesinin innovativ inkişafına investisiya qoyuluşunun bazar mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi bu gün ən aktual məsələlərdən biridir.

Bazar münasibətlərinin transformasiyasının indiki mərhələsində ölkənin regionlarında qida sənayesinin əsas istehsal fondlarının investisiya qoyuluşu proseslərinin təkmilləşdirilməsi elmi tədqiqatların nəticələrinə və proqnozlara əsaslanmalı, maddi-texniki bazanın yaxşılaşdırılmasını da əhatə etməlidir. Qida sənayesinin maddi-texniki bazasının ən mühüm tərkib hissəsi əsas istehsal fondlarıdır. Onların rəşional formalaşdırılması və istifadəsi istehsalın artırılması, əl əməyinin azaldılması və onun məhsuldarlığının yüksəldilməsi, innovativ inkişafa əsaslanan qida sənayesinin səmərəliliyinin artırılması üçün zəmin yaradır.

Qida sənayesinin innovativ inkişafının gücləndirilməsi üçün sabit iqtisadi və sosial şəraitin yaradılması xüsusi önəm daşıyır ki, onların reallaşdırılması qida istehsalının səmərəliliyini, əhalinin həyat səviyyəsini və keyfiyyətini yüksəldəcək. Odur ki, qida sənayesinin innovativ fəaliyyətinə investisiya qoyuluşunun nəzəri, metodoloji və praktiki baxımdan təkmilləşdirilməsi sisteminin və mexanizmlərinin işlənilib hazırlanması ölkənin iqtisadi potensialı ilə əhalinin həyat keyfiyyəti arasında mövcud disbalansların aradan qaldırılmasına kömək edəcəkdir. Qida sənayesinin innovativ fəaliyyətinin artırılması üçün ölkədə investisiya fəaliyyətinin optimallaşdırılması üçün aşağıdakı istiqamətlər təklif edilə bilər: ASK daxilində investisiya resurslarının struktur optimallaşdırılması və investisiya balanssızlığının aradan qaldırılması; investisiyaların texnoloji strukturunun təkmilləşdirilməsi, bu da əsas vəsaitlərin optimal strukturunun formalaşmasına gətirib çıxaracaq və sənaye müəssisələrinin innovasiyaya həssaslığını artıracaq; ASK müəssisələrinin ərazi yerləşdirilməsinin optimallaşdırılması; qida sənayesində innovativ layihələri prioritet istiqamətlər kimi qeyd etmək məqsədilə investisiyaların sahə strukturunun təkmilləşdirilməsi; ASK-da innovasiya proseslərini tənzimləyən ixtisaslaşmış investisiya institutlarının yaradılması və s.

İnnovativ layihələrə sərmayə qoymaq regionlarda və ya investisiya cəlb edilməsi yüksək olan müəssisələrdə daha effektiv olacaqdır. İnnovativ investisiya cəlb edilməsi olmayan subyektlər üçün innovasiya

fəaliyyətinin gücləndirilməsi məqsədilə dövlət-özəl sektor tərəfdaşlığının imkanlarından daha geniş istifadə edilməsi tövsiyə oluna bilər [5, s.118].

Bu gün ölkədə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı artımı və innovasiya fəallığının səviyyəsinin artırılması strategiyasının reallaşdırılması üçün müxtəlif fəaliyyət sahələrində dövlət-özəl əməkdaşlıq mexanizmi müstəsna cəlbediciliyə malikdir. Bu vəzifələri tam yerinə yetirmək üçün nə dövlət, nə də özəl sektor tam müstəqil və bir-birindən asılı olmayaraq fəaliyyət göstərə bilmədiyi üçün hökumətlə biznes arasında əməkdaşlığın gücləndirilməsi tendensiyası müşahidə olunur. Bu birləşmə forması qarşılıqlı faydalıdır, çünki dövlət vəsaitlərinin dövriyyəsinin səmərəliliyinin artırılmasına, iqtisadiyyatda investisiya və innovasiyaların payının genişləndirilməsinə, büdcə xərclərinin azaldılmasına və gəlirlərinin artırılmasına kömək edir. Əslində, dövlət-özəl əməkdaşlıq vasitəsilə innovasiyaların stimullaşdırılması uğurlu idarəetmənin və bütövlükdə cəmiyyətin rifahının açarındır.

Innovasiya sferasına münasibətdə dövlət-özəl əməkdaşlığının inkişafı üçün mühüm istiqamətlər bunlardır:

✓ elmi işlərin kreditləşdirilməsi və maliyyələşdirilməsi üçün dövlət zəmanətlərinin yaradılması;

✓ elmi-tədqiqat və inkişaf xərclərinin payının subsidiyalaşdırılması;

✓ innovativ məhsulların daxili və xarici bazarlarda kommersiyalaşdırılması.

Innovasiyalar sahəsində dövlət-özəl əməkdaşlığını reallaşdırarkən dövlət və bizneslə yanaşı, vətəndaş cəmiyyəti, elm və təhsil kimi komponentlər də önəm daşıyır. Bu onunla bağlıdır ki, innovasiyalar, ilk öncə, cəmiyyətin mövcud tələbatları nəzərə alınmaqla inkişaf etdirilməli və onları təmin etməlidir. Öz növbəsində, tədqiqat prosesində və innovasiya infrastrukturunun yaradılmasında təhsilin səviyyəsi və elmi nailiyyətlər əsas rol oynayır.

Müasir dövrdə qida sənayesində innovasiyaların genişləndirilməsi potensialının qiymətləndirilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

Qida sənayesinin investisiyalaşdırılması həmin sahə müəssisələrinin texniki cəhətdən yenidən təchizatında önəmli yerlərdən birini tutur. Qida sənayesinin texnoloji cəhətdən yenidən təchiz edilməsi o halda mümkündür ki, dövlət qida sənayesinin investisiya cəlbediciliyini artırmağa kömək edən iqtisadi siyasət formalaşdırırsın. Qida sənayesinin davamlı inkişafına yalnız xarici və daxili irimiqyaslı investisiyalar hesabına nail olmaq olar. Sahənin innovativ texnologiyalar əsasında tam modernləşdirilməsi üçün istehsalın inkişafına investisiyaların cəlb edilməsi zəruridir. Qida sənayesi istehsalında innovativ texnologiyaların tətbiqi üçün investisiya xərcləri istehsalın və iqtisadi göstəricilərin uzunmüddətli artımını şərtləndirən mühüm amillərdən biridir.

Qida sənayesində innovativ texnologiyalar məhsulların çeşidinin daimi dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Qida sənayesi məhsulları üçün xüsusi önəm daşıyan məhsulun cəlbedici görünüşü, eləcə də istifadə rahatlığıdır. Qida sənayesində məhsul istehsalı üçün innovativ texnologiyalar tətbiq edilərkən məhsulların sertifikatlaşdırılmasının xüsusi proseduru həyata keçirilir. Bu prosedur çox vaxt ən uzun prosesi təmsil edir, çox vaxt bu mərhələdə yeniliklərin tətbiqi başa çatır [6, s.108].

Qida sənayesində innovativ texnologiyalar ola bilər:1) Qida məhsullarının, əlavələrinin və bioloji aktiv maddələrin innovativ texnologiyaları. 2) Aqrar-sənaye kompleksinin emal sənayesinin təkrar ehtiyatları və tullantıları üçün resursa qənaət edən texnologiyalar. 3) Aqrar-sənaye kompleksinin emal sahələrində yeni texnika. 4) Qida sənayesi üçün kadrların hazırlanması və yenidən hazırlanması texnologiyası. 4) Yeni nəsil məhsulların yaradılmasında biotexnologiya. Biotexnologiyaların tətbiqi vacibdir ki, bunun əsasında məqsədli məhsulun daha səmərəli istehsalı ilə xammal itkisini azaldan, müxtəlif funksional xassələrə malik qida məhsullarının istehsalı ilə yüksək texnologiyalı istehsal yaradıla bilər. Bunun üçün ərzaq bazarının infrastrukturunun və logistik təminatının inkişaf etdirilməsi, müəssisələrin regionlararası və global ərzaq bazarları sistemində inteqrasiyası, ərzaq məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin yeni keyfiyyət səviyyəsində təmin edilməsi

vacibdir. Kənd təsərrüfatı xammalının emalı üçün müasir biotexniki proseslərin innovativ inkişafı böyük önəm daşıyır, istehsalı intensivləşdirməyə, onların enerji sərfiyyatını azaltmağa, çeşidini genişləndirməyə, balanslaşdırılmış, asan həzm olunan qida və içkilərin istehlak xassələrini artırmağa imkan verir.

Qida sənayesində yeni növ qida məhsullarının hazırlanmasında innovativ texnologiyalardan istifadə etməklə insan orqanizminin normal inkişafı və fəaliyyəti üçün qida rasionunu lazımi qida və enerji ilə daha yaxşı zənginləşdirmək mümkündür. Qida istehsalında innovativ texnologiyalara tələbat iki amilə əsaslanır: istehlakçıların sağlamlığına minimal mənfi təsir göstərən yüksək keyfiyyətli məhsullara tələbatın artması; digər sənaye sahələri üçün xarakterik olan hazır məhsulların qiymətlərinin optimallaşdırılması ehtiyacı [7, s.138].

Aqrar-sənaye kompleksində qida sənayesinin xammal tədarükçüsü kimi kənd təsərrüfatı və ticarətlə sıx bağlılığı vardır. Qida sənayesinin kommersiya, marketing və digər seqmentlərinin fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması zərurəti müəssisələrin informasiya ilə işləmə tərzini dəyişərək yeni imkanlar açır. Qida sənayesində ən populyar olanları telekommunikasiya texnologiyalarını mövcud informasiya sistemlərinə inteqrasiya etməklə biznes proseslərinin təkmilləşdirilməsi və mobil ticarətin yaradılması üçün mobil texnologiyalardır [8, s.1620].

Bununla yanaşı, qeyd edirik ki, qida sənayesi üçün müasir keyfiyyət idarəetmə sisteminin tətbiqi üçün kənd təsərrüfatının təmin edilməsi vacibdir. Mütəxəssislər rəqəmsal sənayələrə, elmi-texniki informasiya ilə işləmək bacarığına malik olmalı, eksperimental tədqiqatlar aparmağı bacarmalı, xammalın, hazır məhsulların və texnoloji proseslərin standart və sertifikatlaşdırma sınaqlarının aparılması qaydaları ilə tanış olmalıdırlar. Yeni qida məhsullarının hazırlanması və istehsalı texnologiyalarının tətbiqi ekoloji göstəricilər və parametrlər nəzərə alınmaqla texniki vasitələrin və texnologiyaların qiymətləndirilməsində yeni bacarıqlar tələb edir.

Beləliklə, qida məhsullarının keyfiyyətinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, yeni qida texnologiyaları və biotexnologiyaları, qida mühəndisliyinin inkişafı və sağlam qidalanmanın yaradılması sənayenin innovativ inkişafına, rəqəmsal alətlərin istifadəsinə ehtiyacı müəyyən edir. Qida sənayesinin inkişaf prosesində rəqəmsallaşma mühüm rol oynayır. Sənayenin sabit vəziyyətinə baxmayaraq, rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi olmadan onun gələcək inkişafı və saxlanması mümkün deyil. Rəqəmsal texnologiyalar qida istehsalında geniş yayılmışdır və uzaqdan dəstək göstərmək üçün istifadə olunur ki, bu da mütəxəssisin şəxsi iştirakı olmadan istehsal avadanlıqlarını müəyyənləşdirməyə və nasazlıqları aradan qaldırmağa imkan verir [9, s.285]. Rəqəmsallaşma məhsuldarlığı artırmaq və istehsal xərclərini azaltmaq üçün intensiv yolların axtarışını zəruri edir.

Qida sənayesində innovativ texnologiyanın tətbiqi prosesinə təsir edən əsas amilləri müəyyənləşdirmək olar: bazar şəraiti və innovasiyaların tətbiq olunduğu makroiqtisadi şərait; məhsullara tələbatın olması; texnologiyanın məhsuldarlığının onun tətbiqinə çəkilən xərclərə nisbəti; tətbiq edilən texnologiyaların faydalı təsiri; innovasiyanın inkişafı tsiklinin müddəti; tədqiqat, inkişaf və innovasiyaların tətbiqi ilə məşğul olan peşəkar kadrlar; texnologiyanın təcrübə olaraq reallaşdırılması üçün tələb olunan maliyyə və maddi resursların mövcudluğu və s. Qida sənayesində innovativ qərarların qəbul edilməsinin xüsusiyyətləri müxtəlif innovativ texnologiyaların (marketing, təşkilatı, proses və məhsul) inteqrasiyası ehtiyacı ilə sıx bağlıdır. Yalnız onların sinergetik qarşılıqlı əlaqəsi ilə müəssisələrin və sənayenin davamlı inkişafından danışmaq olar. Yeni məhsulların hazırlanması təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti üçün bazarda mövcud tələbatı nəzərə almaqla həm mövcud xammal növlərindən, həm də yenilərdən istifadə etməyə imkan verən yeni texnologiyaların işlənilməsi hazırlanmasını tələb edir. Bazar mexanizmlərinə əsaslanaraq, tələbatı artırmaq, çatdırılmanı sürətləndirmək və məhsulların paylanması mümkün olur. Beləliklə, yalnız müxtəlif növ innovasiyaların birgə istifadəsi ilə kifayət qədər rəqabət qabiliyyətini saxlamaq, bazarı lazımi resurslarla doyurmaq və istehsalın səmərəliliyini artırmaq mümkün olur [10, s.41].

NƏTİCƏ

Beləliklə, qida sənayesinin innovasiyalaşdırılmasını intensivləşdirmədən daxili və xarici bazarlarda rəqabətli mövqeyə nail olmaq mümkün deyil və bu istiqamətdə innovasiyaların genişləndirilməsi proseslərinin qiymətləndirilməsi üçün bir qrup məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

– fikrimizcə, qida sənayesində innovasiyalar texnoloji proseslərdə keyfiyyət dəyişikliklərinə və yeni məhsul növlərinin inkişafına yönəldilməlidir, çünki onlar uzunmüddətli perspektivdə davamlı inkişafa nail olmağa imkan verə bilər;

– ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi bilavasitə ərzaq sektorunun vəziyyətindən asılıdır, onun inkişafı isə bu istiqamətdə milli siyasətin prioritetinə çevrilməsini tələb edir və eyni zamanda qida sənayesinin innovasiyalaşdırılmasının sürətləndirilməsini zəruri edir;

– qida sənayenin innovativ potensialının formalaşmasında dövlətin önəmli roluna baxmayaraq, ərzaq məhsullarının tədarükünü məhz əmtəə istehsalçıları yaradır və onların innovativ inkişafı müəssisələrin və özəl investorların yüksək fəallığı üzərində qurulmalıdır, bu halda qida sənayesində innovativ inkişaf keyfiyyət dəyişikliklərinə gətirib çıxara bilər;

– qida sənayesində keyfiyyət dəyişikliklərinin əsasını müasir innovativ qida məhsullarının yaradılması təşkil edir ki, bunun üçün yeni xammal növləri və yüksək texnologiyalardan istifadə edilməlidir, belə olan təqdirdə yüksək keyfiyyətli hazır məhsulla yerli ərzaq bazarının tələbini təmin etmək və eyni zamanda perspektivli dünya bazarlarına çıxmaq mümkündür və s.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Quliyev Z.Q. (2021). Regional idarəetmənin təkmilləşdirilməsi: emal sənayesinin inkişafı məsələləri. *Audit*. 4 (30), – s.143-148.
2. Шмулова Т.Н. (2018). Комплексная оценка эффективности управления предприятием пищевой промышленности / Т.Н. Шмулова, И.А. Козьева // *Дельта науки*. № 1, – с. 52-57.
3. Оводенко Д.В. (2022). Инновации в пищевой промышленности: риски и перспективы, развитие производственных компетенций / Д.В. Оводенко // *Естественно-гуманитарные исследования*. № 44(6), – с. 230-234.
4. Əliyeva N.R. (2022). Azərbaycanın aqrar-emal sahələrində innovasiya fəallığının artırılması problemləri. *Elmlər doktoru elmi dərəcəsinə almaq üçün təqdim edilən dis. avtoreferatı.*/ Gəncə. 51 s.
5. Сайганов А.С., Чабатуль В.В. (2019). Современное состояние и перспективы развития инновационной деятельности в пищевой промышленности Евразийского Экономического Союза. *Проблемы агрорынка*. (1), – с. 112-120.
6. Грядобитова Е.И. (2015). Внедрение инновационных технологий в производство продукции пищевой промышленности / Е.И. Грядобитова, Г.И. Тубольцева, Я.Ю. Торгунова // *Стратегия социально-экономического развития общества: управленческие, правовые, хозяйственные аспекты*, – Курск, 25–26 ноября. – с. 107-110.
7. Мамедова С.С. (2021). Инновационные технологии в пищевой промышленности / С.С. Мамедова // *Приоритетные направления инновационной деятельности в промышленности: Сборник научных статей VI международной научной конференции*, – Казань, – 29–30 июня. – Казань: Общество с ограниченной ответственностью "КОНВЕРТ", 2021. – с. 138-139.
8. Гербер Ю.Б. (2022). Цифровой формат развития пищевой промышленности в современных экономических условиях / Ю.Б. Гербер, С.В. Балко, А.А. Якушев // *Экономика, предпринимательство и право*. – Т. 12, № 5, – с. 1613-1624.
9. Шереметьева Е.Н. (2022). Цифровизация пищевой промышленности / Е.Н. Шереметьева, А.К. Фролова // *Проблемы развития предприятий: теория и практика*. № 1-2, – с. 281-285.

10. Дмитриев Н.Д., Рогозина Е.А. (2020). Применение инновационных технологий на пищевых предприятиях// Вестник университета. № 7, – с. 36–44.

U.Ch.Alizade

doctoral student, Azerbaijan Cooperation University,

Assessing the expansion of innovation in the food industry in a global context

Abstract

The purpose of the research is to assess the processes of expanding innovation in the food industry in a global context. For this purpose, the problems of the development of the food industry in global conditions have been studied and disclosed. The possibility of innovative development of the food industry is considered. The role and functions of innovation in the production of the most important types of food products are given. Recommendations and proposals have been prepared for the effective assessment of the processes of innovation in the food industry in the near future.

Research methods - the article uses a number of scientific methods, such as analysis, synthesis and generalization. Along with this, the scientific works of various scientists in this field are taken into account.

The results of the research – explained by the possibility of using the obtained scientific results in the effective organization of assessing the processes of expanding innovation in the food industry in a global context.

Key words: *global conditions, food industry, innovation, expansion of innovation, assessment of processes of expansion of innovation, prospects for innovatization of the food industry.*

У.Ч.Ализаде

докторант, Азербайджанский Университет Кооперации

Оценка процессов расширения инноваций в пищевой промышленности в глобальном контексте

Резюме

Целью исследования является оценка процессов расширения инноваций в пищевой промышленности в глобальном контексте. С этой целью исследованы и раскрыты проблемы развития пищевой промышленности в глобальных условиях. Рассмотрена возможность инновативного развития пищевой отрасли. Дана роль и функции инноваций в производстве важнейших видов пищевых продуктов. Подготовлены рекомендации и предложения по эффективной оценке процессов инноватизации пищевой промышленности в ближайшей перспективе.

Методы исследования – в статье использованы ряд научных методов, таких как анализ, синтез и обобщение. Наряду с этим, учтены научные работы различных ученых в этой сфере.

Результатов исследования – объясняется возможностью использования полученных научных результатов в эффективной организации оценки процессов расширения инноваций в пищевой промышленности в глобальном контексте.

Ключевые слова: *глобальные условия, пищевая промышленность, инновации, расширение инноваций, оценка процессов расширения инноваций, перспективы инноватизаций пищевой промышленности.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-226-230>

M.V.Kərimzadə
i.ü.f.d., b.m, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
karimzada_mehriban@unec.edu.az
İ.Z.Rəhimov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
rehimov0245@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 01.04.2024

The article was received by editorial board on 01.04.2024

Статья принята к печати 01.04.2024

İNFORMASIYA VƏ KOMMUNİKASIYA TEXNOLOGİYALARININ TƏHSİL SİSTEMİNƏ TƏSİRİ

Xülasə

Məqələdə informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının mahiyyəti, İKT-nin təhsilə təsiri, mövzunun aktuallığı, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının təhsil sistemində üstünlükləri və s. geniş şəkildə araşdırılmış və verilmiş tədqiqat işində öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) təhsil sistemində olan təsiri günümüzdə son dərəcə aktual və əhəmiyyətli bir mövzudur. Bu texnologiyalar, elektronika, kompüterlər, internet, telekommunikasiya, yazılım, informasiya sistemləri və sair kimi sahələri özündə birləşdirir. İKT, hər cür informasiyanın mübadiləsini və əlaqələndirməsini asanlaşdırır və sürətləndirir. Nəticə etibararı ilə, bu kimi məsələlər məqalədə geniş izah edilmiş, təhlillər aparılmış, mövzu ilə bağlı gələcək nəticə və tövsiyələr məqalənin sonunda qeyd olunmuşdur.

***Açar sözlər:** informasiya və kommunikasiya texnologiyaları, təhsil sistemi, kompyuter, texnologiya, internet.*

GİRİŞ

Müasir dünyada elmi və texnoloji inkişaf bir tərəfdən yeni təhsil ehtiyacları yaratmaqda, digər bir tərəfdən də təhsil tətbiqlərinə yeni imkanlar təqdim etməkdədir. Bu imkanların başında şübhəsiz kompyuter ilk sıralarda gəlir. Kompyuter ilk əvvəllər hərbi məqsədlər üçün yaradılsa da sonralar ictimai həyatın bir çox sahəsində istifadə edilməyə başlanmış, hətta gündəlik həyatın ayrılmaz bir parçası halına gəlmişdir. Kompyuterin ilk yaranması müxtəlif mərhələlərdən keçmiş və 1946-cı ildə universal adlı kompyuter yaradılmışdır. Artıq indiki vaxtda, Kompyuterin cəmiyyət həyatında gedərək yayılması, sabahın dünyasının bu günkündən çox dəyişik, kompleks və irəli səviyyədə olacağı təəssüratını verir. Hal-hazırda dünyada kompyuter texnologiyasında ictimai həyatın bütün sahələrində istifadə edildiyi kimi təhsil sahəsində də geniş tətbiq edilməkdədir. Dünyanın bir çox ölkələri bir neçə illərdir ki, bu sahədə bir sıra uğurlu addımlar atmışdır. Məsələn, ABŞ-da kompyuter texnologiyasından əsasən 60-70-ci illərdən geniş istifadə edilməyə başlamışdır, ictimai həyatın müxtəlif sahəsində istifadə olunmağa başlamışdır. Bu sahədə digər Avropa ölkələri bu sahədə öndə gedən ölkələr sırasındadır.

İnformasiya və Kommunikasiya Texnologiyalarının (İKT) təhsil sistemində olan təsiri günümüzdə son dərəcə aktual və əhəmiyyətli bir mövzudur. Müasir texnologiyaların sürətli inkişafı, təhsilin keyfiyyətini və effektivliyini dəyişdirir və tənzimləyir. İKT, təhsilin müəyyən aspektlərini dəyişdirərək, tələbələrə daha geniş imkanlar təqdim edir və onların öyrənmə prosesini cəlb edir.

Həmçinin, İKT-in tətbiqi, müəllimlər və tələbələr arasında əlaqələndirməni artırır və təhsil prosesini daha əlverişli və interaktiv hala gətirir. Bununla birlikdə, İKT, təhsilin tədqiqat və inkişafına dəstək olmaq üçün də istifadə olunur, bu da təhsilin daim inkişaf etməsini təmin edir. İKT-in təhsilə təsiri, müasir iş bazarının tələblərinə cavab verə bilən daha böyük rəqabətə sahib, daha yüksək səviyyəli bilik və bacarıqlara malik tələbələrin yetişdirilməsini təmin edir. Həmçinin, pandemiya dövründə görülən uzaqdan təhsil prosesləri, İKT-in təhsil sistemindəki rolunu daha da artıraraq, digər öyrənmə metodları ilə birləşərək müəyyən bir norm halına gəlmişdir. Bütün bunlar, İKT-in təhsil sistemindəki əhəmiyyətini və aktuallığını vurğulayır və bu sahədə ətraflı araşdırmaların, inkişafın və yeniliklərin aparılmasını tələb edir.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

XXI əsrin texnologiya, geniş yayılmış sahədir və insanların ən yaxın dostu kimi məşhurdur. Müasir dünyada kompüter texnologiyası, xüsusilə internetin insanların təhsil, mədəniyyət və s. qrupları üzərindəki təsiri dəqiqlərə çatılmışdır. Bu mövzuda fikirlər iki tərəfli olub, birinci tərəfdə olanlar kompüterin təhsilə zərərli olduğunu iddia edirlər, əksinə, daha çox Sovet təhsil sistemi dəstəkləyiciləridir. İkinci tərəfdə olanlar isə kompüter texnologiyasının təhsildə faydalı olduğunu düşünürlər və onun təhsil sahəsindəki istifadəsinin dərs təliminə müsbət təsiri olduğunu qeyd edirlər. Bu fikri irəli sürənlər daha çox Qərbi təhsil sistemini üstün tutanlardır.

Qeyd edək ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyaları (İKT), informasiyanın yaranması, emalı, depolaması, ötürülməsi və paylaşılması proseslərində texnologiyalardan istifadə edən məsələlərin bütününi ifadə edir. Bu texnologiyalar, elektronika, kompüterlər, internet, telekommunikasiya, yazılım, informasiya sistemləri və sair kimi sahələri özündə birləşdirir. İKT, hər cür informasiyanın mübadiləsini və əlaqələndirməsini asanlaşdırır və sürətləndirir. Bu texnologiyalar insanların bir-birilərini daha asan və sürətli şəkildə əlaqə saxlamağını, informasiyanı daha effektiv şəkildə idarə etməsini və işləri daha effektiv hala gətirməsini təmin edir. İKT, informasiyanın axını sürətli və dəqiq şəkildə təmin edir, məsafəsiz əlaqə quraraq və insanların iş və həyatlarında daha çox qulluq etməyə imkan verir. Bu texnologiyalar, mədəniyyətlərarası əlaqələri də dəstəkləyir və dünya əhalisinin bir-birilərinə daha yaxın hiss etməsinə kömək edir. İKT, tibbi sahədə də inqilab yaratmış, teletibbi, digər sağlamlıq xidmətləri və medisinal informasiya sistemi kimi sahələrdə öz təsirini göstərir. İKT, təhsil sahəsində də geniş təsir göstərir, məktəb və universitet təhsili, uzaqdan təhsil proqramları, elektron kitablar və interaktiv təlim vasitələri ilə təhsil prosesini dəyişdirir. Bununla yanaşı, İKT sahəsi sürətlə inkişaf edir və hər gün yeni vəziyyətləri möhkəmləndirir, ən son texnologiyalardan və inkişaf etməkdə olan texnologiyalardan yararlanmağa nail olmaq üçün tez-tez yeniliklərə və inkişafa açıq olmağa ehtiyac var.

Təhsildə informasiya-kommunikasiya texnologiyalarından istifadənin bir sıra əsas üstünlükləri var. Əvvəlcə, bu texnologiyalar təhsil prosesini interaktiv və maraqlı hala gətirir, tələbələrə daha cazibədar öyrənmə təcrübəsi təqdim edir. Həmçinin, İKT, müəllimlərə öyrənmə prosesini idarə etmək və müəyyən etmək üçün daha effektiv alətlər təmin edir. Bu texnologiyalar ayrıca ətraflı tədqiqat və öyrənmə imkanlarını artırır, tələbələrə müasir bilik və məlumatlarla daha yaxından tanış olma imkanı verir. İKT-in istifadəsi, öyrənmənin özünəmənalı, özünətapqıran və özündənbaşqa təcrübələrə səbəb olur, bu da tələbələrin müdrikliklərini inkişaf etdirməyə kömək edir. Nəhayət, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları, tələbələrin müxtəlif öyrənmə üslublarını qarşılaya bilən və onların fərdi ehtiyaclarını nəzərə almağa imkan verən fərqli öyrənmə platformaları təqdim edir. Bu üstünlüklər birləşərək, İKT-nin təhsil sahəsində geniş istifadəsinin əsas səbəblərini təşkil edir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsildə istifadəsinin bir başqa əsas üstünlüyü də tələbələrin öyrənmə prosesində daha çox özələşmə imkanı yaratmasıdır. Bu texnologiyalar, tələbələrə fərdi öyrənmə planları təyin etmək, öz həyəcanlılıqlarına uyğun müəyyən etmək və özünəmənalı tədqiqat apararkən onları dəstəkləmək üçün geniş imkanlar təqdim edir. Hər bir tələbənin öyrənmə ehtiyacları və gücləri fərqlidir, bu səbəb-

dən İKT-in fərdi ehtiyacları nəzərə almağı və müəyyən etmək üçün vacib bir alət olduğunu görmək vacibdir. Bundan başqa, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları tələbələrə ətraflı və cəlbcar öyrənmə məzmunu təqdim etmək üçün bir sıra multimedia alətlər və resurslar təmin edir. Bu, tələbələrin daha dərin anlayışa və müasir məlumatlarla daha yaxından tanış olmağa imkan verir. İKT-in istifadəsi, təhsil sistemində ətraflı tədqiqat və təcrübə əsaslı öyrənmə təcrübələrinin inkişafına da kömək edir. Bütün bu səbəblər, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının təhsil sahəsində tətbiqinin əsaslı faydalarını və üstünlüklərini təşkil edir.

TƏHLİL

Aparılan araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) təhsil sistemindəki təsirini təhlil etmək üçün bir neçə məqamı nəzərə ala bilərik. Əvvəlcə, İKT-in təhsilə təsiri, tələbələrin öyrənmə prosesində daha interaktiv və maraqlı təcrübələr yaşamalarına səbəb olur. Kompüterlər, smartfonlar və internet vasitəsilə tələbələr müəyyənliklərini əldə edir və müəyyən edir, bu da daha effektiv öyrənmə prosesinə gətirib çıxarır. İKT, öyrənmə məzmununun daha çeşidlənməsini və daha dərin anlayışa nail olmağı təmin edir, bu da tələbələrin məlumat baza və mədəniyyət səviyyələrini artırır. Həmçinin, İKT, müəllimlərə öyrənmə prosesini idarə etmək və tənzimləmək üçün daha effektiv alətlər təmin edir. Öyrənmə planlarını tərtib etmə, dərsləri planlaşdırma və sınaqların hazırlanması kimi proseslər İKT vasitəsilə daha asanlaşır. İKT-in təhsilə təsiri həmçinin ətraflı tədqiqat və öz-özünətapqıran öyrənmə məzmunları təmin etməkdən asılıdır. Bu, tələbələrin müdrikliklərini inkişaf etdirmələrinə və müxtəlif öyrənmə üslublarını qarşılamaqlarına kömək edir. Nəhayət, İKT, tələbələrin fərdi ehtiyaclarını nəzərə almaq və fərdiyyətlərini nüfuzlu hala gətirmək üçün fərqli öyrənmə platformaları təqdim edir. İKT-in təhsil sahəsindəki təsiri geniş və müsbətdir və müasir təhsilin əsas bir hissəsini təşkil edir.

Odur ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 22 oktyabr 2005-ci il tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2005-2008-ci illər üçün Dövlət Proqramı (Elektron Azərbaycan)" rabitə və informasiya texnologiyalarının geniş tətbiqinə imkan yaradan, habelə bölgələrdə geniş yayılmasını təmin edən mükəmməl fəaliyyət konsepsiyasına çevrilmişdir. 11 avqust 2008-ci il tarixli "Azərbaycan Respublikasında rabitə və informasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə 2010-2012-ci illər üçün Dövlət Proqramının (Elektron Azərbaycan)" təsdiq edilməsi haqqında sərəncam da bu sahədə həyata keçirilən dövlət siyasətinin keyfiyyətə yeni mərhələyə qədəm qoyduğunu göstərir.

Qryd edək ki, 2010-cu ilin Təhsil Nazirliyi tərəfindən "Təhsildə İKT ili" elan olunması, Azərbaycanda bu sahədə görülən işlərin ən möhkəm dönəməsi kimi qiymətləndirilə bilər. "Təhsildə İKT ili" çərçivəsində yeni layihələr və tədbirlər həyata keçirilərək, elektron resursların yaradılması ilə bağlı səmərəli addımlar atılmışdır. Artıq respublikamızda bütün təhsil pillələri üçün İKT üzrə proqramlar hazırlanıb təsdiq edilmiş, distant təhsil üçün ilk təcrübələr başlamışdır. Hal-hazırda, təhsil portalının informasiya resursları formalaşmaqdadır və bir çox təhsil müəssisəsinin saytları fəaliyyət göstərməkdədir. Təhsilin idarə olunmasının məlumat sistemlərinin yaradılması, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının ümumtəhsil məktəblərində tətbiqi və ümumtəhsil məktəbləri üçün informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində ixtisaslı pedaqoji, həmçinin köməkçi heyət kadrlarının hazırlanması üzrə işlər artırılmış şəkildə aparılmışdır.

NƏTİCƏ

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının təhsil sistemindəki təsiri mövzusunun nəticələri aşağıdakı kimi sıralaya bilərik:

- İKT, təhsil prosesini daha effektiv və maraqlı hala gətirir və tələbələrin öyrənmə motivasiyasını artırır;
- tələbələrə daha geniş məlumat resurslarına və öyrənmə imkanlarına giriş imkanı təmin edir;
- İKT-in təhsilə təsiri, müəllimlərin tələbələri dəstəkləmə və məlumatları daha effektiv şəkildə ötürmə imkanlarını artırır;

• təhsil müəssisələri və tələbələr arasında daha effektiv kommunikasiya və əməkdaşlıq imkanları yaradır;

• İKT-in təhsilə təsiri, tələbələrə müasir texnologiyaların istifadəsini öyrətməklə onları müvəffəqiyyətlərə hazırlayır;

• bu texnologiyalar, tələbələrin müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarını nəzərə almaq və fərdiyyətlərini inkişaf etdirmək üçün fərdi yanaşmaları təmin edir.

Bu nəticələr, İKT-in təhsil sahəsindəki mövcudluğunun və tətbiqinin əhəmiyyətini və üstünlüklərini nəzərə alır.

İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının təhsil sistemində təsiri mövzusunda təkliflərim isə aşağıdakı kimidir:

• İKT texnologiyalarının daha geniş yayılması və təhsil sahəsində daha çox integrasiya edilməsi üçün dövlət tərəfindən daha böyük səylər göstərməlidir;

• tələbələrin və müəllimlərin İKT-in effektiv şəkildə istifadəsi üçün təlimlər və müəyyənlaşdırıcı proqramlar təşkil edilməlidir;

• İKT texnologiyalarının təhsil sahəsində mühüm rolu və tətbiqi üstünlükləri barədə daha çox məlumat vermək üçün təşkilatlar və təhsil müəssisələri tərəfindən daha çox təşəbbüs edilməlidir;

• tələbələrə müasir İKT vasitələrinin mənasını və potensialını daha yaxşı başa düşmələri üçün təlim və məsləhətlər təmin edilməlidir;

• İKT texnologiyalarının təhsil prosesində istifadəsinin nəticələri və səmərəliliyi düzgün şəkildə qiymətləndirilməlidir.

Bu təkliflər İKT-in təhsil sahəsində daha effektiv şəkildə tətbiqinə dair cəmiyyət və təhsil orqanlarının diqqətini cəlb etmək və İKT-in potensialından daha çox yararlanmaq üçün təsirli addımlar atmaq məqsədilə irəli sürülə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Попов В.Б. (2007). Основы информационных и телекоммуникационных технологий. Мультимедиа [Текст]. М.: Финансы и статистика, - 336 с. ISBN: 978-5-279-03176-4.

2. Пилко И.С. (2006). Информационные и библиотечные технологии [Текст]: Учеб. пособие / И.С.Пилко.- СПб.: Профессия, -342 с.-

3. Трайнев В.А. (2012). Новые информационные коммуникационные технологии в образовании [Текст] / В.Ю. Теплышев, И.В. Трайнев. - М.: Дашков и Ко, - 320 с. - ISBN: 978-5-394-01685-1.

4. Чепмен Н. (2006). Цифровые технологии мультимедиа [Текст]. - М.: Вильямс, - 624 с. - ISBN: 5-8459-0888-4.

5. Чернобай Е.В. (2012). Технология подготовки урока в современной информационной образовательной среде [Текст]. - М.: Просвещение, - 56 с. - ISBN: 978-5-09-024975-1.

6. <http://www.ict.edu.az/az/tehsil-sisteminde-ikt-infrastrukturunun-inkisaf-etdirilmesi.html>

7. eco.gov.az/.../Ibrahimov%20Ali%20Zulfuqar%20oglu-Hefte%20Ichi-qa.

8. <http://www.paritet.az/olke/2769.html>

9. <http://www.muallim.edu.az/arxiv/2010/44/25.htm>

M.V.Karimzade

*Doctor of Philosophy in Economics, Senior Lecturer,
Azerbaijan State University of Economics*

I.Z.Rahimov

master student, Azerbaijan State University of Economics

The impact of information and communication technologies on the education system

Abstract

The article covers the essence of information and communication technologies, the impact of ICT on education, the relevance of the topic, the advantages of information and communication technologies in the education system, etc. it has been extensively researched and reflected in the given research work. It is known that the influence of information and communication technologies (IKT) on the education system is an extremely relevant and important topic today. It combines such areas as technologies, electronics, computers, the internet, telecommunications, software, information systems, etc. ICT facilitates and speeds up the exchange and communication of all kinds of information. As a result, such issues were widely explained in the article, analyzes were carried out, conclusions and recommendations on the topic were mentioned at the end of the article.

Key words: *information and communication technologies, education system, computer, technology, internet.*

М.В.Керимзаде

д.ф.но э., ст.преп., Азербайджанский Государственный Экономический Университет

И.З.Рагимов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Влияние информационно-коммуникационных технологий на систему образования

Резюме

В статье рассматриваются сущность информационно-коммуникационных технологий, влияние ИКТ на образование, актуальность темы, преимущества информационно-коммуникационных технологий в системе образования и др. он широко исследован и отражен в данной исследовательской работе. Известно, что влияние информационно-коммуникационных технологий (ИКТ) на систему образования является сегодня чрезвычайно актуальной и важной темой. Он включает в себя такие области, как технологии, электроника, компьютеры, интернет, телекоммуникации, письменность, информационные системы и многое другое. ИКТ облегчает и ускоряет обмен и координацию всех видов информации. Следовательно, подобные вопросы подробно описаны в статье, проведен анализ, а выводы и рекомендации по теме изложены в конце статьи.

Ключевые слова: *информационные и коммуникационные технологии, система образования, компьютер, технология, интернет.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-231-239>

E.M.Piriyeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti,
Beynəlxalq Magistratura və Dokrantura Mərkəzi
piriyeva_ellada@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 01.04.2024

The article was received by editorial board on 01.04.2024

Статья принята к печати 01.04.2024

MÜXTƏLİF TEAMBUILDİNG TEXNOLOGİYALARI VƏ ONLARIN TƏTBİQİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Xülasə

Teambuilding sosial münasibətləri gücləndirmək və komandalar daxilində rolları müəyyən etmək üçün istifadə edilən müxtəlif fəaliyyət növləri üçün ümumi termdir. O, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən daha çox səmərəliliyi artırmaq üçün biznes menecerləri və HR Biznes Partnyoru tərəfindən hazırlanmış komanda təlimindən fərqlidir. Bir çox komanda qurma təlimləri qrup daxilində şəxsiyyətlərarası problemləri üzə çıxarmaq və həll etmək məqsədi daşıyır. Zamanla, bu fəaliyyətlər komanda əsaslı mühitdə performansını yaxşılaşdırmaq üçün nəzərdə tutulub. Komandanın qurulması idman komandaları, məktəb sinifləri, hərbi hissələr və ya uçuş heyətləri kimi qruplara tətbiq oluna bilən təşkilati inkişafın əsaslarından biridir. Komanda qurmağın formal tərifinə daxildir:

- məqsədlər ətrafında uyğunlaşma;
- səmərəli iş əlaqələrinin qurulması;
- komanda üzvlərinin rol qeyri-müəyyənliyini azaltmaq;
- komanda problemlərinin həlli yollarını tapmaq.

Açar sözlər: teambuilding, komanda, strategiya, kommunikasiya.

GİRİŞ

Məqalənin əsas məqsədi Teambuilding anlayışı haqqında informasiya bazasının təmin edilməsi və Teambuildingin inkişaf dərəcəsinin artırılması üçün hansı tədbirlər görülə biləcəyinin tədqiqatının aparılmasıdır. Bu anlayışın şirkətlərdə düzgün formada və effektiv üsullarla tətbiq edilməsinin necə dəyişikliklər yaradacağını görmək mümkündür. Onun inkişaf potensialında və qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çata bilmə nüansında yaratdığı fərq araşdırma obyektini olaraq məqsədəuyğun olduğunu göstərir. Tədqiqat zamanı müxtəlif metodlardan istifadə olunmuşdur ki, bunlara müşahidə, induksiya, deduksiya, analiz, sintez kimi metodları qeyd etmək olar.

ƏSAS HİSSƏ

1. Teambuildingin konseptual anlayışları və əhəmiyyəti

Teambuilding komandanın hər bir üzvünə qabiliyyətlərini maksimum dərəcədə artırmağa imkan verən və təkbaşına əldə edilə bilməyəcək nəticələr əldə etmək üçün hər bir fərdinin güclü tərəflərini birləşdirərək komandanın yaradılmasını ifadə edən bir anlayışdır. Fərdi dəyərlər zamanla daha çox spesifikləşdikcə, komandaya rəhbərlik etmək və yalnız güclü liderlik vasitəsilə performansını artırmaq çətinləşdi. Komandanın qurulması fərdlərin bacarıqlarını inkişaf etdirməkdən getdikcə daha

vacib hala gəlir, çünki bu, müxtəlif üzvlərə öz qabiliyyətlərini maksimum dərəcədə artırmağa imkan verir.

Komanda qurarkən əsas məqsəd hər bir üzvün bacarıq və təcrübələrindən istifadə etməkdir. Teambuilding termini həmçinin komanda qurmaq üçün iş və proqramlar, daha yaxşı komanda yaratmaq üçün təlim və işgüzar ünsiyyət kimi xüsusi metodları da özündə cəmləşdirir.

Təşkilatlar çoxsaylı komandalardan ibarət olduğundan, komandanın qurulması təşkilat daxilində məhsuldarlığın artırılmasında vacib elementdir. Bundan əlavə, son illərdə biznes mühiti daha da mürəkkəbləşib və sürətli qərar qəbul etməyi tələb edir. Bu şəraitdə fərdlərin avtonom şəkildə işləyə biləcəyi komandaların qurulmasının əhəmiyyəti artır.

Bəs komanda quruculuğunun məqsədləri sırasına nələr daxildir?

1. Potensial işçilərə və gənc işçilərə müstəqil girişin təmin edilməsi. Bu, bəzən potensial işçilərin və yeni məzunların işə aktiv münasibətini təşviq etmək üçün istifadə olunur.

2. Liderlik bacarıqlarını və orta səviyyəli işçiləri düzgün yönləndirmək üsullarını inkişaf etdirmək.

Şirkətdə üç il və daha çox işləmiş əməkdaşlar rəhbərlik və yeni işçilər arasında dayanmaq üçün daha çox imkanlara malikdirlər, buna görə də onlar əlaqələndirici rolunu oynamalı və komandanın effektiv işləməsini təmin etməlidirlər. Teambuilding vasitəsiylə siz idarəetmə üçün lazımi bacarıqları inkişaf etdirə bilərsiniz.

3. Məsul şəxslər və menecerlər üçün sistemin yaradılması. Təşkilat rəhbərlərindən və menecerlərdən idarəetmənin ideyalarını tabeliyində olanlara çatdırmaq tələb olunur. Komanda qurulmasını həyata keçirməklə siz idarə etdiyiniz departamentlərin perspektivlərini uyğunlaşdırma və hədəflərə çatmaq üçün sistem qura bilərsiniz. Möhkəm sistemin qurulması həm də tabeliyində olanların inkişafına səbəb ola bilər.

4. Rəhbərliyin vizyonu nöqtəyi-nəzərindən potensialı artırmaq. İdarəetmənin mühüm vəzifələrindən biri idarəetmə siyasətini formalaşdırmaqdır. Teambuilding vasitəsiylə hər bir işçinin uyğunlaşdırılmış vizyonunu paylaşmaq mümkündür və bu, həm də şirkət daxilində nüfuz səbəb ola bilər.

5. Komanda performansının yaxşılaşdırılması. Komandaya hədəflər qoymağa və hər bir üzvün rollarını aydınlaşdırmağa kömək edən komanda qurulması.

6. Komanda üzvləri arasında əlaqələrin gücləndirilməsi. Üzvlər arasında əlaqələr qurmaq üçün teambuildingdən istifadə edilə bilər. Asanlıqla ünsiyyət qura bilən komanda işin səmərəliliyini artırmaqla yanaşı, yeni ideyalar yaratmağı asanlaşdırır.

7. Müvafiq işçi heyəti. Komanda qurmaq bir-birinizin dəyərlərini və düşüncə tərzini anlamağa imkan verir. Hər bir üzvün anlayışını artırmaqla liderlər optimal insan resurslarının bölüşdürülməsini həyata keçirə bilərlər.

8. Düşüncənin formalaşdırılması. Məsələn, oyun hissi olan təşəbbüsləri həyata keçirməklə əyləncə yaratmaq və üzvləri bir-biri ilə aktiv ünsiyyət qurmağa təşviq etmək olar. Komandanın həmrəyliyi artacaq və hədəflərə çatmaq üçün irəliləmək düşüncəsi formalaşacaqdır.

9. Komanda baxışının nüfuzu. Şirkətə yeni işçilər qoşulduqda teambuilding sessiyaları keçirmək komandanın məlumatlılıq dərəcəsini gücləndirməkdə faydalı olacaqdır. Bu zaman rəhbərlərdən tutmuş şirkət təcrübəsi az olan işçilərə qədər hər kəsin komanda və strategiyalar ilə bağlı baxış bucaşı inkişaf edəcəkdir və komanda birliyi hissi daha da artacaqdır.

Komanda formalaşdırarkən bəzi məqamlara diqqət etməliyik. Həmin məqamları aşağıdakı başlıqlarda birləşdirmək olar.

1. Komandanın məqsədlərini dəqiq təyin etmək. Komandanın məqsədləri aydın şəkildə müəyyən edilərsə, hər bir üzv motivasiyasını saxlaya və məqsədə çatmaq üçün çalışa bilər. Məqsədlər mücərrəddirsə və ya komanda üzvləri arasında bölüşdürülmürsə, komanda işini nümayiş etdirmək çətindir.

2. Üzvlərin rollarının aydınlaşdırılması. Komanda olaraq nəticə əldə etməkdə həlledici amil hər bir üzvün rolunun spesifik olub-olmamasıdır. Üzvləri bir araya gətirərkən müxtəlif bacarıq və təcrübələri müəyyən etmək və hər bir insanın rolunu aydınlaşdırmaq lazımdır. Bu, hər bir komanda üzvünün məqsədlərinə doğru irəliləməsini, müvafiq rollarını yerinə yetirməsini və komandanın məqsədlərinə çatmasını asanlaşdıracaq.

3. Müxtəlif dəyərlərin qəbulu. Komanda üzvlərinin hər birinin fərqli dəyərləri var və hər bir insanın düşüncə tərzi əvvəl lider, sonra isə bir-biri tərəfindən başa düşülməlidir. Qarşılıqlı anlaşmaya malik olmayan komandada birlik olmayacaq və nəticədə onun işində problemlər yaranacaq.

4. Məcburi məqsədlər. Üzvlər nə qədər çox işləməyə məcbur olduqlarını hiss etsələr, komandanın performansı bir o qədər pis olacaq. Məqsədlər təyin edərkən onları buna məcbur etməyin, əksinə, hər bir üzvün fəal şəkildə çalışa biləcəyi məqsədlər qoyun. Faktiki olaraq, komanda qurarkən üzvlərdən nə üzərində işləmək istədiklərini soruşmaq yaxşı olardı.

5. Üzvlərə işlərində sərbəstlik vermək vacibdir, ancaq onlara sadəcə tapşırıqları təhvil versəniz, onların işi görməyə məcbur olma ehtimalı yüksəkdir. Missiyanın və işin mənasını diqqətlə izah etmək üçün səylər tələb olunur.

6. Komandanın tərkibi. Komanda formalaşdırarkən sadəcə kifayət qədər insanın olması məsələsi deyil. Əhəmiyyətli olan hər bir üzvün bacarıqlarını və münasibətlərini nəzərə alan komanda qurmaqdır. Yanlış yerləşdirmə üzvlər arasında münaqişələrə və komanda daxilində zəif performansla səbəb ola bilər.

2. Teambuilding texnologiyalarının növləri

Bir şirkətin böyüməyə davam etməsi üçün komandanın məhsuldarlığını artırmaq vacibdir. Keçmiş Apple CEO-su Stiv Cobs demişdir: “Bütünün gücü onun hissələrinin cəmindən qat-qat böyükdür. Bir komanda fərdlərin heç vaxt bacara bilmədiyi şeylərə nail ola bilər. Biznesin gözəlliyi budur” deyən komandalardan fərdlər üzərində əhəmiyyətini izah edir.

Bir çox təşkilat biznes məqsədlərinə çatmaq üçün və birlikdə işləmək üçün komandalara etibar edir. Əməkdaşlıq etdikləri zaman, komandalardan münaqişə riskini minimuma endirməklə yanaşı, öz potensiallarına daha yaxşı çatırlar. Komanda üzvlərinə bir-birlərinin güclü tərəflərini və komandada hansı rolu oynadıqlarını başa düşməyə kömək etmək üçün komanda qurma təlimlərindən və fəaliyyətlərindən istifadə edə bilərsiniz. Bu yazıda komanda qurma üsullarının nə olduğunu, onların əhəmiyyətini və cəlb olunan müxtəlif üsulları müzakirə edəcəyik.

Komanda quruculuğu üzrə müxtəlif təlimlər və seminarlar planlaşdırılır. Bu məzmunu dörd növə bölmək olar: dialoq, oyunlar, fəaliyyətlər və idman. Dörd növ təşəbbüs fərdi və ya kombinasiyada həyata keçirilir. Onları tək yerinə yetirmək mümkün olsa da, kombinasiyada həyata keçirmək daha effektivdir. Məlumdur ki, insanlar oyun və idman vasitəsilə tez bir zamanda yaxınlaşdıqda, özlərini açıqlaya bildikləri bir əlaqə ilə dialoqa girdikdə, səthi deyil, işin mahiyyətinə varmaq daha asan olur. Komanda qurarkən əvvəlcə ünsiyyəti asanlaşdırmağa çalışın, sonra oradan komanda gücünü artırmağa keçin. Komanda qurmağı planlaşdırırlar hədəf komandanın vəziyyətini, zəif tərəflərini və çətinliklərini dərk etməklə başlamalıdır. Komanda qurmağın məqsədini və diqqətini aydınlaşdırmaqla daha effektiv proqram planlaşdırıla bilərsiniz.

Fəaliyyətə əsaslanan metod komandanı gündəlik vəzifələrindən uzaqlaşdıraraq qrup şəklində fəaliyyətlərə əsaslanır. Bu üsul işçilərə adi təhlükəsiz yerlərdən uzaqlaşmağa və qrup məşqlərində iştirak etməyə kömək edir. Fəaliyyətlər zehni, fiziki və ya hər ikisinin qarışığı ola bilər. Açıq hava fəaliyyəti tez-tez birlikdə işləyən və qarşılıqlı etimadı olan komandalara fayda verə bilər. Komanda üzvləri ipuçlarını həll etmək və ilk bitirən olmaq üçün birlikdə işləyirlər. Fasilitatorlar təcrübəni artırmaq üçün əlavə problemlər təşkil edə bilərlər.

Bacarıqlara əsaslanan üsullar bir bacarıq və ya bir sıra bacarıqlara əsaslanaraq onların inkişaf etdirilməsini özündə ehtiva etdirir. Komandanın qurulmasının bu üsulu birbaşa komandanın fəaliyyətinə aiddir və məqsəd komanda üzvlərinin bu bacarıqları öz rollarına inteqrasiya etməsidir.

Bu, həm də onların bilik və təcrübəsini artırır ki, bu da komandanın ümumi fəaliyyətinin yaxşılaşması ilə nəticələnə bilər. Liderlik, idarəetmə bacarıqları, münaqişələrin idarə edilməsi, danışıqlar və yaradıcı düşüncəni əhatə edən təlim və inkişaf kursları və ya seminarlar işçinin rolunu artırır və komandanın ümumi performansını inkişaf etdirə bilər.

İş yerlərində fərdlər müxtəlif xarakter və düşüncələrə sahib olduğundan, şirkətlər üçün müxtəlif şəxsiyyət növlərini müəyyən etmək və inkişaf etdirmək faydalıdır. Myers-Briggs tipi göstərici şəxsiyyət testi müxtəlif şəxsiyyət xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün hazırlanmış bir sıra ssenari sualları yaradır. Cavablar, digərləri kimi güclü olmayan şəxsiyyət sahələrini müəyyən edərkən işçinin güclü tərəflərini göstərir. Bu, insanların bir-birindən necə fərqləndiyini anlamağa kömək edir və qərar qəbul etmə, ünsiyyət və münaqişə kimi problemlərlə üzləşdikdə komandalara üçün dəyərli vasitə ola bilər.

Şəxsiyyət növlərini başa düşmək şirkətlərə tapşırığı təyin edəcək şəxsin tipini müəyyən etməyə kömək edə bilər. İntrovert komanda üzvləri daha yaradıcı işlərdən həzz ala bilər, ekstrovert insanlar isə başqalarının iştirak etdiyi vəzifələrlə məşğul olurlar. Bütün şəxsiyyət növləri şirkət daxilində rol oynayır və hər bir üzv komandaya fərqli bir şey təklif edə bilər. Fərqli şəxsiyyətləri daxil etmək üçün texnikaların tətbiqi bütün üzvlərə hər bir insanın başqaları ilə necə qarşılıqlı əlaqədə olduğunu anlamağa kömək edir və hər bir komanda üzvünün təklif etdiyi şeyləri daha yüksək qiymətləndirir.

Problemlərin həlli üçün komanda qurma məşqləri komandalara intellektual çətinliklər yaradır. Bu, adətən komandaya həll tapmaq üçün əməkdaşlıq etdikləri bir tapşırıq və ya bir sıra tapşırıqlar təyin etməyi əhatə edir. Bəzi işçilər çətinlikləri maneələr kimi görür, digərləri isə onlardan zövq ala bilərlər. Problemin həlli fəaliyyətləri komanda üzvlərinin bir-birini tanıması və şirkətlərə ortaq məqsədə çatmaq üçün birlikdə nə qədər yaxşı işlədiklərini görmək üçün yaxşı bir yol ola bilər

Dialog

Bir-birinin dəyərlərini müzakirə etmək və qarşılıqlı anlaşmanı dərinləşdirmək üçün ünsiyyət üsuludur. Bu, kiçik söhbət kimi səthi məlumat mübadiləsi ilə məhdudlaşmır, həm də fikirlərin bir-birinə zidd olduğu və ya ümumiləşdirildiyi müzakirədən fərqlidir.

Dialogun məqsədi kiçik bir qrupla, məsələn, iki nəfərlə və ya bütün komanda ilə ola bilər. Dialog irəlilədikcə onun getdikcə müzakirəyə çevrildiyi hallar olur. Fasilitatorlar komandaların müzakirəyə nə vaxt getdiyini qeyd etməli və onları dialoga qayıtmağa təşviq etməlidir.

Dialogun məqsədi cavab vermək və ya böyük ideyalar yaratmaq üçün fikirləri toplamaq deyil, qarşılıqlı anlaşmanı dərinləşdirməkdir.

Dialogun faydaları nələrdir?

- komanda birliyi və inam hissi yaradır;
- başqalarının düşüncələri və şərtləri vasitəsilə siz öz sabit fikirləriniz, qərəzləriniz və düşüncə vərdişlərinizdən xəbərdar ola bilərsiniz;
- münasibətinizin keyfiyyətinin yaxşılaşacağını gözləmək olar;
- təşkilati öyrənmə üçün zəmin və mədəniyyət formalaşır.

Konkret dialog nümunələrinə gəlicə fərdi müsahibələr, komanda görüşləri və s. nümunə göstərmək olar.

Fəaliyyət

Bu, insanların fəaliyyət halında komanda üzvləri ilə ünsiyyəti üçün bir üsuldur. Oyunlardan fərqli olaraq, rəqabət, qalibiyyət və ya məğlubiyyət yoxdur. Bütün komandanın bir fəaliyyətlə məşğul olması ilə siz komanda işini təkmilləşdirir və nailiyyət hissənin paylaşılmasını təmin edə bilərsiniz.

Fəaliyyətin faydaları nələrdir?

- komanda üzvləri ümumi təcrübələri paylaşa bilərlər;
- işlə birbaşa əlaqəsi olmayan işləri yerinə yetirməklə siz üzvlərin həmişəkindən fərqli bir tərəfinə nəzər sala, yaxınlığınızı və qarşılıqlı anlaşmanızı dərinləşdirə bilərsiniz.

Konkret fəaliyyət nümunələrinə gəlincə

- halqa Estafeti (komandalar hər iki tərəfdəki insanlarla əl-ələ tutaraq bir dairə təşkil edir və hula halqasının ətrafında dolanır),
- divar (heç bir avadanlıqdan istifadə etmədən, sadəcə komanda üzvlərinin ağılı və əməkdaşlığı ilə hündür divara dırmaşmaq),
- böyük şəkil çəkmək (hər bir döngə üçün ayrıca kətan üzərində bir şəkil və hər kəs bir böyük şəkil tamamlayır) və s.

İdman

Bu, fəaliyyətə bənzəyir, lakin daha ənənəvi idmana xas üsuldur. Komanda yarışları kimi, təbii olaraq, komanda daxilində əməkdaşlıq tələb edən idman növlərini seçilir. Komanda işini gücləndirmək və ünsiyyət əlaqələrini qurmaq üçün bir yol kimi istifadə olunur.

İdmanın faydaları nələrdir?

- bunu komanda yarışına çevirmək komandada birlik hissini artırır;
- fəaliyyətlərə bənzər şəkildə, siz üzvlərin həmişəkindən fərqli bir tərəfinə nəzər sala, yaxınlıq və qarşılıqlı anlaşma hissini dərinləşdirə bilərsiniz.

Konkret idman nümunələrinə gəlincə futbol, beysbol, basketbol və voleybol kimi idman növləri istifadə olunur. Bundan əlavə kor futbol və bayraqlı futbol (burada əməkdaşlıq tələb edən sistemlər daxildir, məsələn, oyunçulara topun harada olduğunu bildirmək üçün zəngdən istifadə etmək) son illərdə diqqəti cəlb edir.

Uğurlu komanda qurmağın ən vacib elementi üzvlərin təşəbbüsüdür. Bir çox teambuilding metodları faktiki işlə birbaşa əlaqəli olmayan təşəbbüsləri əhatə etdiyindən üzvlər vaxtlarını boşa xərclədiklərini və ya bir şey etməyə məcbur olduqlarını hiss edə bilərlər. Təşəbbüsün məqsədini və həll etmək istədiyiniz problemi əvvəlcədən bölüşmək yaxşı olar. Tədbirdən sonra fikirləriniz yalnız “Əyləncəli idi” və ya “Mən qazandım/uddum” olmasına icazə verməyin. İştirakçıların proqramın təsirlərindən xəbərdar olması üçün proqramdan əvvəl və sonra hansı dəyişikliklərin və öyrənmələrin baş verdiyini düşünmək vacibdir.

Bunlardan əlavə “Açıq Kosmos Texnologiyası”nı “tabeliyində olanların böyüməsi” şüurunda olan teambuilding üsulu kimi təqdim etmək istərdim.

Open Space Technology (OST) 1985-ci ildə təşkilati inkişaf üzrə məsləhətçi Harrison Owen tərəfindən təklif edilmişdir.

OST hər bir fərdin fərqli cavabı olduğuna hörmət edərək, eyni fikir və ya maraqları olan bir qrup insan yaratmaqla müəyyən bir sualın müzakirəsi üsuludur. OST-un əsas məqamı başqalarının təsirinə düşməkdənsə, müzakirədə fəal iştirak etməkdir. Bundan əlavə iştirakçılar müzakirənin gedişi ilə bağlı fikirlərini dəyişdirərlər, başqa qrupa keçə bilərlər. Bu səbəbdən onu kəpənək və arı ilə müqayisə edə bilərlər. Kəpənək kimi siz də eyni yerdə qalıb dincələ, dostlarınızla dialoqunuzu dərinləşdirə və ya arı kimi yerdən yerə uçub fikirlərinizi yaymaq olar. Burada rahat olduğunuz bir seçim etmək vacibdir.

OST-da mümkün qədər çox insanın olması müxtəlif müzakirələr aparılması üçün daha yaxşıdır. Tələb olunan vaxt 1 ilə 3 saat arasındadır. Xüsusi axın aşağıdakı kimidir:

Əvvəlcə bir fasilitator bir mövzunu bütün iştirakçılara elan edəcək. Müxtəlif fikir və ideyaların mübadiləsinə imkan verən bir mövzu seçimi daha effektiv nəticələrin əldə edilməsi üçün vacibdir.

Mövzu təqdim edildikdən sonra iştirakçılardan mövzunun həlli yolları tələb edilir.

Məsələn, deyək ki, mövzu "Elektron ticarət satışlarını artırmaq üçün nə etməliyəm?"-dir. Fasilitator iştirakçılardan mövzu ilə bağlı həllər tələb edəcək. Həll yolu olan hər kəs əlini qaldırıb təklif verəcək. Təklif edən şəxs niyə belə bir təkliflə çıxış etdiyini də açıqlayır.

Təklif olunan planla razılaşan və müzakirə aparan iştirakçılar qrupu yaradılır. İştirakçılar öz təklifləri əsasında qruplara bölündükdən sonra təklif edən şəxs qrupun fasilitatoru olur və daha dərin müzakirə aparır.

Təklif edən qrupda deyilənləri elan edir.

Təklif edən şəxs qrup müzakirəsi zamanı hansı konkret ideyalar irəli sürdüklerini, problemin necə həll oluna biləcəyini və qrup müzakirəsindən nə öyrəndiklərini təqdim edir.

OST-nin cəlbədiciyi ondan ibarətdir ki, iştirakçılar öz iradələri əsasında müzakirələrə qatılır və beləliklə, mövzuya daha həvəslə yanaşır. İnsanlar özləri üçün düşünüb əmin olduqdan sonra hərəkətə keçə bildikdə müstəqil hiss edirlər, öz hərəkətlərində və sözlərində inam qazana bilirlər.

Xülasə, menecerləri narahat edən bir nömrəli məsələ təbəçiliyində olanların inkişafıdır. Menecerlərdən təşkilatın ehtiyac duyduğu və biznesin uğuruna töhfə verə biləcək insan resurslarını inkişaf etdirmələri tələb olunur. Buna nail olmaq üçün “açıq kosmos texnologiyası”-nı müstəqilliyi gücləndirən komanda qurma metodu kimi daxil etmək yaxşı olardı.

Komanda quruculuğu son illərdə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, komanda performansını maksimuma çatdırmağa yönəlmiş bir təşəbbüsdür.

Məsələn, komandaya yeni işçi qoşulduqda, komandaya yeni üzv daxil olduqda və ya yeni layihə işə salındıqda istifadə olunur. Bu səbəbdən, ünsiyyətin canlandırılmasının bir hissəsi olaraq komanda quruculuğu və sosial toplantıların bir yerdə keçirilməsinə artan ehtiyac görünür. Buna görə də biz "yemək bişirməklə komanda qurmağı" tövsiyə edirik.

Yeməklərin hazırlanmasının birgə tapşırığı “rolların bölünməsi”, “güclü və zəif tərəflərin dərk edilməsi”, “planlaşdırma”, “əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi və əməkdaşlıq” və “yaratıcılıq”dır. O, çox şey ehtiva edir və komanda qurmaq üçün effektivdir. Yemək bişirmək əla ünsiyyət vasitəsidir. Adi ofisinizdən uzaq olmaq sizə rahatlamağa və təbii olaraq fikrinizi açmağa kömək edəcək. Həmçinin birlikdə yemək bişirdikdən sonra dostlarınızla yemək yeyərək əylənə bilərsiniz. Yemək zamanı söhbət, bağımızı gücləndirmək üçün əla fürsətdir. Niyə komandanız üçün “Yemək bişirməklə komanda qurmaq” düşünməyəsiz?

Daxili insan resurslarının inkişafı

Bəzi şirkətlər insan resurslarını inkişaf etdirmək və ya gələcək nəsil liderləri inkişaf etdirmək vasitəsi kimi komanda qurulmasından istifadə edirlər.

İş təcrübəsi olmayan yeni işçilər, işləyən yetkinlər kimi ünsiyyət bacarıqlarından və iş icra bacarıqlarından məhrumdurlar. İşçilərin mümkün qədər tez işə hazır olması üçün daxili təlim vacibdir.

Qrup təlimləri vasitəsilə bacarıqlar əldə edə bilərsiniz, lakin komanda təşkil etsəniz ünsiyyət daha aktiv olacaq. Yeni işçilər veteran işçilərin işini yaxından izləyə biləcəklər ki, bu da onların böyüməsini sürətləndirəcək.

Digər tərəfdən, veteran və orta karyera işçilərindən komanda lideri rolunu oynamaq tələb olunur. Bir komanda təşkil etdikcə və menecerlər və gənc işçilər arasında körpü rolunu oynadıqca idarəetmə bacarıqlarınız mükəmməlləşəcək.

3. Teambuilding texnologiyalarının tətbiqinin əhəmiyyəti

Şirkətiniz və komandalarınız üçün komanda quruculuğunun necə göründüyünü araşdırmağa başladığımız zaman insanların həm komandaları daxilində, həm də ümumilikdə təşkilat daxilində rol və məsuliyyətlərini nəzərə alın. İnsanlar hazırda necə bir yerdə işləyirlər? Həvəsləndirici zəiflik, şəffaflyq və etibar hər səviyyədə necə görünür? Öz komanda işi bacarıqlarınızın zəif olduğunu harada görürsünüz və bu komandaya necə təsir edir?

Bunlara cavab vermək heç də asan deyil, lakin komanda birliyi istiqamətində işləyərkən lazımı məlumatları əldə etmək üçün onlara müraciət edilməlidir. Komanda birliyi o zaman baş verir ki, bir qrup insan ortaq məqsədə uyğun gəlsin və birlik hissi ilə ona doğru hərəkət etməyi seçsin. Bu birləşmə ilə yanaşı, hər bir fərd öz ehtiyaclarını yerinə yetirdiyi qədər qrupun ehtiyaclarına da diqqət yetirməyə

önəm verir. Tədqiqatçı Brüs Tuckman komandanın inkişaf mərhələləri üçün çərçivə hazırladı. 1960-cı illərin ortalarında o vaxtdan bəri dövriyyədə olan və komandanın nəyə ehtiyacı olduğunu anlamaqda faydalı mənbə ola biləcək yeni bir baxış bucağı formalaşdırdı. Bu dörd mərhələ komandanın davranış nümunələrinin tanınması üçün çərçivə təmin edə və komanda qurmaq strategiyası üçün əsas təşkil edə bilər.

Formalaşma: Komanda üzvləri komandanın bir hissəsi olmaqdan və irəlidə işləməkdən məmnun olduqları bir prosesdir. Eyni zamanda, onlar komandaya qoşulmaqdan narahat ola bilər və komanda yoldaşları ilə düzgün müqayisə oluna bilməyəcəklərindən narahat ola bilərlər. Əgər komandanız bu mərhələdədirsə, aydın strukturları, məqsədləri, istiqamətləri və rolları paylaşaraq icma hissi yaradın ki, üzvləri sizinlə və bir-birləri ilə inam yaratmağa başlaya bilsinlər. Bu mərhələdə komandanın enerjisinin böyük hissəsi komandanın müəyyənləşdirilməsinə yönəlib, ona görə də tapşırıqların icrası kifayət qədər yüksək səviyyədə olmaya bilər. Komanda qurma fəaliyyətləri aşağı qiymətlərlə olmalıdır. Görüşlərdən əvvəl daha interaktiv üsullarla kontakt qurma yollarını axtarın və formalaşma mərhələlərində asinxron əlaqə saxlayın.

Fırtına: Komanda üzvləri başa düşürlər ki, problemlər yaranmağa başlayanda komanda bütün həyəcanlarını və gözləntilərini yerinə yetirə bilməyəcək və onların diqqəti əllərindəki vəzifələrdən məyusluq və ya stress hissələrinə keçə bilər. Bu mərhələdə komanda üzvləriniz həmkarlarının fikir ayrılıqlarına və münaqişələrə necə reaksiya verəcəyini anlamağa çalışırlar. Bu zaman, komandanın məqsədlərinə, rollarına və tapşırıqlarına əlavə aydınlıq gətirmək və komanda üzvlərinə onları prosese daxil etməklə məyusluq və çətinlikdən çıxmağa kömək etmək vaxtıdır.

Norma: Komanda üzvləri ilkin gözləntiləri ilə komandanın reallığı arasında qəbul etdikləri uyğunsuzluğu aradan qaldırmağa başlayırlar. Əgər siz və komandanız çevik, əhatəli normalar və gözləntilər müəyyən etməkdə uğur qazanırsınızsa, üzvlər fikir və hissləri ifadə etməkdə daha rahat hiss etməlidirlər. Bu, öz növbəsində, komandada başqalarının daha çox qəbul edilməsinə səbəb olacaq. Komanda birliyinin bu mərhələsinə çatdığınız zaman insanlar kömək istəməkdə və çətin qərarlar qəbul etməkdə özlərini daha rahat hiss edəcəklər. Bu davranışları inkişaf etdirən və təşviq edən komanda proseslərini müəyyən etmək üçün çalışılması məqsədəuyğundur.

Performans: Komanda irəliləyişindən razıdır, şəxsi və qrup tərəqqi prosesi ilə bağlı fikirləri asanlıqla paylaşa bilər. Hər kəs bütövlükdə komandaya bağlı olduğunu hiss edir. Bu zaman komanda üzvləri komandanın prosesində və tərəqqisində problemlərin qarşısını ala və ya həll edə bilər və siz onun məqsədlərinə doğru ən çox irəliləyiş görəcəyiniz zamandır. Bu müddət ərzində nailiyyətləri ölçün və qeyd edin - onlar çoxlu emosional əmək və zəkanın nəticəsidir.

Komandanızı hər kəsin sinxron işlədiyi və insanların bir-birləri ilə həssas və real olmaq üçün təhlükəsiz hiss etdikləri son mərhələyə çatdırmaq qeyri-mümkünlük kimi hiss edilə bilər. Lakin bu mühiti inkişaf etdirmək üçün davamlı olaraq vaxt və enerji sərf etməklə yüksək səviyyəli müşahidələr və tədqiqatlar nəticəsində əldə olunan strategiyalar ilə formalaşdırmaq mümkündür. Bu mənsubiyyət və etibar hissini hiss etmək zaman keçdikcə zəifləyir, ona görə də onu yeniləmək üçün imkanlar axtarmaq vacibdir, xüsusən də uzaq və ya hibrid komanda mühitində, çünki inam yaratmaq və zəifliyi gücləndirmək üçün üzvi qarşılıqlı əlaqənin şansları daha azdır.

Uinston Çörçill bu mövzu ilə bağlı öz fikrini bu şəkildə ifadə etmişdir: "Biz binalarımızı formalaşdırırıq, sonra binalarımız bizi formalaşdırır." Komandalarımızda yerləşdirdiyimiz proqram təminatı və üsullar da belədir. Motivasiya verən və iş proseslərinə əyləncə elementi daxil edən üsulların seçilməsi komandanızda əhəmiyyətli fərq yarada bilər. Məsələn, Slack məşhur şəkildə iş yerində emoji reaksiyalarını və gifləri normallaşdırdı. Bu, yalnız mətnə ibarət olan ünsiyyətin kənarına çıxmaqla bir çox məhsul gündəlik asinxron yoxlanışlar üçün istifadə edilə bilər və istifadə edilməlidir. Bu, bir neçə gün üz-üzə görüşmələr belə, komandaları bağlı hiss etdirir və insanların nə üzərində işlədiyini onlara pozitiv aura yaradan bir üsul ilə xatırladır.

NƏTİCƏ

Ümumilikdə qeyd edə bilərik ki, teambuilding bütün şirkətlər üçün düzgün və hərtərəfli strategiya formalaşdırılmasının əhəmiyyətli bir parçasıdır. Teambuilding bu səbəbdən daha çox diqqət mərkəzinə alınmalı və onunla bağlı daha ətraflı alternativlər tərtib olunmalıdır. Şirkətlər üçün ən önəmli nüans qarşıya qoyduqları məqsədlərə öz strategiyaları ilə düzgün zamanda və məqsəduyğun üsullarla nail olmaqdır. Bunun üçün də şirkətlər öz işçi heyətinin yüksək motivasiya və dəqiqlikə işlərini icra etməsinə ehtiyac duyur. Heç şübhəsiz bu sadəcə istəyərək baş verən proses deyildir və bunun üçün şirkətlər müxtəlif tədbirlər həyata keçirməlidirlər. Bu tədbirlər də özlüyündə teambuilding anlayışının ortaya çıxmasına səbəb olub və onun zamanla daha çox inkişaf etdirilməsi üçün aşağıdakı bəzi təkliflərdən yararlanmaq mümkündür:

- Teambuilding ilə bağlı daha effektiv üsul və strategiyaların mənimsənilməsi üçün bu mövzuda inkişaf etmiş xarici təcrübələrdən yararlanmaq.
- Daha effektiv bir komandanın formalaşdırıla bilməsi üçün mövzu ilə bağlı sorğular apararaq mövcud komandanın fikir və təkliflərini diqqət mərkəzində tutmaq.
- Şirkət qarşısına böyük hədəflər qoyarsa bunun komandanın da effektiv fəaliyyəti nəticəsində əldə oluna biləcəyini dərk edərək komandanın daha çox motivasiya alması və çalışmaq həvəsinin artması üçün hər zaman lazımı üsullardan istifadə etmək.
- Komandanın qarşılıqlı ünsiyyətinin yüksək səviyyədə olmasının iş prosesinə də yansıtacağını nəzərə alaraq bunun üçün uyğun şərait və düzgün teambuilding üsulları formalaşdırmaq.
- Teambuilding ilə bağlı professional olan şəxslərin fikir və məsləhətlərindən yararlanaraq və onları lazımı zamanda və formada tətbiq edərək komanda fəaliyyətlərində effektivlikdən faydalanmaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

Rus dilində:

1. Кулявцева Е.В. (2020). Что такое тимбилдинг и как повысить его результативность. Москва.
2. Семина А.П. (2020). Анализ моделей и подходов в формировании команды компании.
3. Нургалиева А.М., Ахметшина А.Р, Сайфудинова Н.З. (2018). Современные методики формирования эффективной команды в организации. Kazan.
4. Крамаренко А.А. (2018). Успешный тимбилдинг: Базовые принципы и основные этапы.
5. Литвиненко Т.Ю., Андреева И.Г. (2015). Тимбилдинг в организации.
6. Львовна Ш.Т., Олегович А.А. (2014). Тимбилдинг и его влияние на производительность труда.
7. Г.Н.Мартынов, В.Ю.Подуева, О.Г.Селивоненко. Формирование команды в системе управления персоналом организации: технологический аспект.

İngilis dilində:

1. Begüm AL. (2022). The Effect of Teamwork and Conflict Management on Perceived Individual Performance. İstanbul.
2. Muhammad.R.K, Abuzar. W. Role of Leadership and Team Building in Employee Motivation at Workplace.
3. Tinuke.F.M. Towards Effective Team Building in the Workplace. International Journal of Education and Research.
4. Sergey P. (2010). The Model Selection in the Process of Teambuilding for the Management of the Organization. Russia.

5. Minh Phuoc Doan. (2020). Work team building and planning problem : Models and experiments in the service-to-business context. Université de Lyon.

İnternet resursları:

1. <https://skillbox.ru/media/management/glavnoe-o-timbildinge-chto-eto-takoe-i-kak-on-prevra-s-hchaet-kollektiv-v-splochyennuyu-komandu/>
2. <https://secrets.tinkoff.ru/razvitie/team-building/>
3. <https://managementstudyguide.com/importance-of-team-building.htm>
4. <https://www.facilitator.school/blog/open-space-technology>

E.M.Piriyeva

*master student, Azerbaijan State University of Economics,
International Master's and Doctoral Center*

Various teambuilding technologies and the importance of their application

Abstract

Team building is a general term for activities designed to strengthen social relationships and establish roles for teams. It is different from team training designed by business managers and HR Business Partner to gain more from interpersonal relationships. A team building exercises group to address and solve many personality problems. Over time, performance in this activities-based environment has improved for the team. Team building is one of the fundamentals of organizational development that can be applied to groups such as sports teams, school classrooms, military units, or flights. A formal definition of team building includes:

- *alignment around goals;*
- *setup for proper operation;*
- *reduce the role ambiguity of team members;*
- *finding solutions to the team's problems.*

Key words: *teambuilding, team, strategy, communication.*

Э.М.Пириева

*магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический
Университет, Международный Центр Магистратуры и Докторантуры*

Различные технологии тимбилдинга и важность их применения

Резюме

Teambuilding - это общий термин для мероприятий, направленных на укрепление социальных отношений и установление ролей в командах. Это отличается от тренинга для команд, разработанного бизнес-менеджерами и партнерами по HR, чтобы получить больше от межличностных отношений. Упражнения по формированию команд направлены на решение многих проблем личности в группе. С течением времени производительность в этой основанной на деятельности среде улучшилась для команды. Формирование команд является одним из фундаментальных принципов организационного развития, который можно применять к группам, таким как спортивные команды, школьные классы, военные подразделения или экипажи. Формальное определение формирования команд включает:

- *выравнивание вокруг целей;*
- *настройка для правильной работы;*
- *сокращение неопределенности роли участников команды;*
- *поиск решений проблем команды.*

Ключевые слова: *формирование команд, команда, стратегия, коммуникация.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-240-244>

F.A.Mammadova
Ph.D., Associate Professor, Azerbaijan University of Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-1284-7562
fidanmammadova.edu@gmail.com
Sh.Y.Huseynli
master student, Azerbaijan Architecture and Construction University
ORCID 0009-0000-3183-8023
sholehuseinli@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 18.03.2023

The article was received by editorial board on 18.03.2023

Статья принята к печати 18.03.2023

ROLE OF INFORMATION TECHNOLOGY IN SUCCESSFUL PROJECT MANAGEMENT

Abstract

In the conditions of modern global competition, increasing the competitiveness of businesses and effective use of their resources is directly related to the correct use of information technologies. This article explains the most important key roles of information technology in project management success. These key roles are: plan and organize teamwork, data analysis, using information technology successfully, and so on. All of this helps project managers make more efficient and accurate decisions during the project and simplify processes. By using information technology, organizations, and project managers are more likely to achieve their goals on time and budget. Therefore, being aware of the latest innovations, adapting to the times and taking advantage of technological opportunities are of great importance in the project management process. Investing in Information Technology has become one of the most important issues of almost all businesses.

This research thoroughly examines how Information Technology and project management work together, using real-world examples and best practices for support. Information technology integration helps the organization's well-being and project success.

Key words: *information technology, project management, streamlined processes, information technology tools, integration.*

INTRODUCTION

In today's business environment, successful and good project management is highly dependent on the effective use of information technologies. As the complexity and scale of projects continue to increase day by day, it has become essential to use information technology to ensure accurate data management and timely decision-making. This article aims to explore the multifaceted role that IT plays in project management and highlight the impact of these technologies on project outcomes and organizational success. We'll explore key IT tools and strategies to show how they empower project managers and empower them to tackle challenges with agility and precision.

METHODOLOGY

This article uses a multidisciplinary research approach to explain the importance of project management. The information contained in the article includes the professional experiences of experienced project managers. He provided valuable perspectives on how and in what form to apply information technologies during project management. Also, we looked at scientific articles and real-

life examples to find proof supporting the use of technology in project management. This article is based on a mix of stories and numbers, giving a complete and fact-based look into the topic.

Information Technology in Successful Project Management

Nowadays, with the increasing use of developing technology in business life, IT projects are carried out in all kinds of institutions and the results of these projects have great strategic importance. Therefore, it is important for organizations to design and implement IT project processes in accordance with their own structures, previous experiences and available resources.

In the globalization process that accelerates day by day, businesses are under the pressure of increasing competition and rapid progress. Businesses planning their future regularly gives them an advantage over those who aim to move forward with change. Naturally, businesses based on strategic management models will be the ones that overcome this competition and become leaders. Strategic management is a dynamic process consisting of a complex series of actions and reactions. In the process of globalization, which is accelerating day by day, enterprises are under the pressure of increasing competition and rapid progress. Enterprises that regularly plan their future will always be ahead.

On the contrary, enterprises that adapt to the system, do not regularly plan future steps and are satisfied with the available opportunities without keeping up with the latest technological innovations will undoubtedly fail in this process. Of course, businesses based on strategic management models will win this competition and become leaders.

There are a number of information technology tools available for project management works implementation. Project management tools are specifically designed to help an individual or team manage projects and tasks effectively. Each is used for different purposes.

Some of these types of information technology in project management help project managers in project planning, task allocation and progress monitoring. Asana and Microsoft Project are information technologies that serve these purposes. Both tools address different aspects of project management.

Asana is a project management platform that enables effective collaboration. This platform performs tasks such as proper division of tasks, effective project management and etc. Asana's interface is simple and intuitive, making more teams more productive. At the same time, Microsoft Project is an information technology designed to perform tasks such as planning and resource management. It visualizes project timelines using Gantt charts. This tool is especially useful for complex and large-scale projects. Asana provides more project progress and task tracking, while Microsoft Project provides in-depth and detailed project planning and resource allocation.

In addition to planning and monitoring the work of the project, establishing a continuous and effective relationship between the project participants is also one of the important factors. Here, a number of information technologies help project managers to communicate and collaborate. For example: Zoom, Microsoft Teams, etc. Both information technologies help team members to communicate easily and efficiently between project teams. Microsoft Teams serves as a comprehensive platform for project discussions, file sharing, and real-time collaboration. Also known for its powerful virtual conferencing capabilities, Zoom provides project management and efficiency as it allows sharing of virtual meetings, presentations, and workshops. Both Microsoft Teams and Zoom make significant contributions to project management.

Eliminating or preventing factors that may create risk during the start and continuation of the project is one of the important factors. A number of effective tools are used to prevent potential risks in project management. Active Risk Manager and Risk Watch are examples of these tools. Active Risk Manager identifies, assesses, and takes measures to prevent risks. Ensures cooperation between teams. Risk Watch, on the other hand, has powerful risk assessment capabilities and a simple interface that allows users to systematically identify and assess risks. This tool facilitates users with visualizations and

reports for effective, efficient communication and decision making. Both tools increase the overall safety and effectiveness of project management by performing tasks such as identifying potential risks, assessing those risks, and more.

Another key factor in project management is effective budgeting and resource management. These are of great importance in project management. Mavenlink and Sciforma are information technologies that help project managers in budgeting and resource management and simplify processes. Mavenlink can manage resource planning and finance by finding common solutions for teams. It allows users to track costs and expenses throughout the project. Sciforma excels in resource management. It offers powerful functionality for project resource optimization, project portfolio management, and more. It allows teams to allocate resources efficiently, ensuring optimal use in projects. Also, this information technology facilitates strategic planning.

CONCLUSION

As a result, the interaction between information technologies and project management has become one of the important factors in today's dynamic business world. As explored in this article, information technology tools and strategies are critical to successful project management.

The versatile role of information technology, from effective team collaboration to risk mitigation and strategic planning, makes it indispensable in modern project management. The real-world examples and best practices outlined in this article highlight the impact of information technology integration on organizational and project success.

In today's global competition, being able to use the power of information technologies appropriately and correctly has become a strategic necessity. Careful planning and organization of the work of teams, data analysis and successful use of information technologies allow project managers to make more flexible and efficient decisions.

Additionally, various information technology tools discussed, such as Asana, Microsoft Project, Zoom, and others, have a special place in project management. For businesses that want to achieve their goals on time and within budget, investing in information technology is no longer an option, but a necessity. Keeping up with the times, being aware of technological innovations and using the opportunities offered by Information Technologies are important components of successful project management. As the globalization process accelerates, businesses that adopt strategic management models and integrate information technologies into their processes are preparing to become leaders in the competitive environment.

In conclusion, this study highlights the key role of information technology in shaping the future of project management. Information technology integration is not just a trend, it is a strategic imperative. Organizations that recognize and invest in this reality are better positioned to navigate the complexities of today's business environment, ensuring not only project success but also sustainable organizational development and leadership.

References:

1. Kathy Schwalbe, seventh edition. 2015. Information Technology Project Management, pp 9-14 / 82-117.
2. Albert Lester. (2017). Project Management, Planning and Control: Managing Engineering, Construction, and Manufacturing Projects to PMI, APM, and BSI Standards, pp 1-16.
3. Scott Berkun . (2008). Making Things Happen, Mastering Project Management, pp 1- 23.
4. James Cadle and Donald Yeates, fifth edition. (2008). Project Management for Information Systems, pp 4-9 / 399-411.

5. Harold Kerzner, thirteen editions. (2022). Project Management, A System Approach to Planning, Scheduling and Controlling, pp 44-50.
6. Eric Verzuh, fourth edition. (2012). The Fast Forward MBA in Project Management, pp 11-21.
7. <https://www.wrike.com/project-management-guide/faqwhat-are-project-management-tools/>

F.Ə.Məmmədova

i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-1284-7562

Ş.Y.Hüseynli

magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0009-0000-3183-8023

Uğurlu layihə idarəetməsində informasiya texnologiyasının rolu

Xülasə

Müasir global rəqabət şəraitində biznesin rəqabət qabiliyyətinin artırılması və onların resurslarından səmərəli istifadə olunması bilavasitə informasiya texnologiyalarından düzgün istifadə ilə bağlıdır. Bu məqalə layihənin idarə olunması prosesində uğur qazanılmasında informasiya texnologiyalarının ən mühüm rollarını izah edir. Komanda işini planlaşdırmaq və təşkil etmək, məlumatların təhlili, informasiya texnologiyalarından uğurla istifadə etmək və s. bu kimi əsas rollardandır. Bütün bunlar layihə menecerlərinə layihə zamanı daha səmərəli və dəqiq qərarlar qəbul etməyə və prosesləri sadələşdirməyə kömək edir. İnformasiya texnologiyalarından istifadə etməklə, təşkilatlar və layihə menecerləri öz məqsədlərinə vaxtında və büdcə daxilində nail olurlar. Ona görə də layihənin idarə olunması prosesində ən son yeniliklərdən xəbərdar olmaq, zamana uyğunlaşmaq və texnoloji imkanlardan yararlanmaq böyük əhəmiyyət kəsb edir. İnformasiya Texnologiyalarına sərmayə qoymaq demək olar ki, bütün müəssisələrin ən vacib məsələlərindən birinə çevrilib.

Bu tədqiqat real dünya nümunələri və ən yaxşı təcrübələrdən istifadə edərək informasiya texnologiyaları və layihə idarəetməsinin birlikdə necə işlədiyini hərtərəfli araşdırır. İnformasiya texnologiyalarının inteqrasiyası təşkilatın rifahına və layihənin uğuruna kömək edir.

***Açar sözlər:** informasiya texnologiyaları, layihələrin idarə edilməsi, sadələşdirilmiş proseslər, informasiya texnologiyaları vasitələri, inteqrasiya.*

Ф.А.Мамедова

д.ф.но э., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-1284-7562

Ш.Я.Гусейнли

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0000-3183-8023

Роль информационных технологий в успешном управлении проектами

Резюме

В условиях современной глобальной конкуренции повышение конкурентоспособности бизнеса и эффективное использование его ресурсов напрямую связано с правильным использованием информационных технологий. В этой статье объясняются наиболее важные ключевые роли информационных технологий в успехе управления проектами. Этими ключе-

выми ролями являются: планирование и организация командной работы, анализ данных, успешное использование информационных технологий и так далее. Все это помогает менеджерам проектов принимать более эффективные и точные решения в ходе проекта и упрощать процессы. Используя информационные технологии, организации и менеджеры проектов с большей вероятностью достигнут своих целей вовремя и в рамках бюджета. Поэтому быть в курсе последних инноваций, адаптироваться ко времени и использовать технологические возможности имеют большое значение в процессе управления проектами. Инвестиции в информационные технологии стали одним из важнейших вопросов практически для всех предприятий. В этом исследовании тщательно рассматривается, как информационные технологии и управление проектами работают вместе, используя примеры из реальной жизни и передовой опыт поддержки. Интеграция информационных технологий способствует благополучию организации и успеху проекта.

Ключевые слова: информационные технологии, проект менеджмент, оптимизированные процессы, инструменты информационных технологий, интеграция.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-245-253>

L.B.Guliyeva
master student, Azerbaijan State University of Economics
l.guliyeva20@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.03.2024

The article was received by editorial board on 12.03.2024

Статья принята к печати 12.03.2024

THE NATURE OF THE FINANCIAL REPORTING ENVIRONMENT IN AZERBAIJAN

Abstract

Azerbaijan has made substantial progress in harmonizing its accounting practices with international standards, particularly those set by the International Financial Reporting Standards (IFRS). This shift towards IFRS compliance has been driven by the government's commitment to enhancing transparency, attracting foreign investments, and fostering economic growth. The existing accounting system in Azerbaijan is primarily regulated by the Ministry of Finance and the State Statistical Committee. These authorities oversee the development and implementation of accounting policies and standards. The National Accounting Council plays a pivotal role in formulating these policies and ensuring their alignment with international norms. Accounting policies in Azerbaijan cover various aspects of financial reporting, including revenue recognition, asset valuation, and disclosure requirements. The primary aim of this research is to conduct an in-depth analysis of Azerbaijan's accounting systems and policies, focusing on the transition to International Financial Reporting Standards (IFRS) and its impact on the country's economic development and financial stability. This study seeks to understand the intricacies of these systems and policies, their evolution, current state, and future prospects, with a special emphasis on how they influence business practices, investor confidence, and the overall economic well-being of Azerbaijan.

Key words: *accounting systems, Azerbaijan, accounting policies, international standards, financial reporting.*

INTRODUCTION

Accounting systems and policies play a critical role in the economic development and stability of any nation. Azerbaijan, a Eurasian country at the crossroads of Eastern Europe and Western Asia, has undergone a remarkable transformation in recent years in its accounting practices. This introduction provides an overview of the existing accounting systems and accounting policies in Azerbaijan, highlighting the significant shifts and developments in the country's financial reporting landscape. Azerbaijan, with its rich reserves of oil and gas, has experienced substantial economic growth over the past two decades. As part of its commitment to enhancing transparency, attracting foreign investments, and aligning with international standards, the country has embarked on a journey to modernize its accounting systems and policies. The evolution of accounting in Azerbaijan has been influenced by both governmental and regulatory bodies. The Ministry of Finance, in conjunction with the State Statistical Committee, has played a pivotal role in formulating accounting policies and overseeing their implementation. The establishment of the National Accounting Council has further strengthened the standard-setting process, ensuring that Azerbaijan's accounting practices align with international norms. This transformation has not been without its challenges, particularly for small and medium - sized enterprises (SMEs) adapting to the complexities of international accounting

standards. Despite these challenges, the adoption of International Financial Reporting Standards (IFRS) principles has significantly improved the quality and comparability of financial reporting in Azerbaijan. This shift has, in turn, made the country a more attractive destination for investors and stakeholders seeking reliable financial information.

In this comprehensive exploration of Azerbaijan's accounting landscape, we delve into the existing accounting systems and policies, shedding light on the key developments, challenges, and opportunities that have shaped the country's financial reporting environment. By analyzing the transition towards international standards and its implications, we gain valuable insights into the broader economic and financial outlook of Azerbaijan.

Research Purpose. The purpose of this research is to provide a detailed and nuanced understanding of the accounting systems and policies in Azerbaijan. It intends to examine the historical evolution, current challenges, and future opportunities in Azerbaijan's accounting landscape. This study aims to shed light on how these accounting practices affect various sectors of the economy, contribute to the country's economic growth, and align with global financial standards. Additionally, it seeks to explore the effects of these changes on corporate governance, transparency, and the attractiveness of Azerbaijan as a destination for international investment.

Research Relevance. This research is highly relevant in the context of global economic integration, where understanding and adhering to international accounting standards is crucial for economic development. For Azerbaijan, a country rich in natural resources and strategically positioned, this research is particularly pertinent. It provides insights into how changes in accounting systems and policies can impact economic growth, attract foreign investment, and improve financial transparency. The relevance extends to policymakers, investors, financial professionals, and international bodies interested in the economic and financial dynamics of emerging economies like Azerbaijan.

Research Novelty. The novelty of this research lies in its comprehensive approach to examining Azerbaijan's accounting systems and policies in the context of its rapid economic development and integration with international standards. Unlike previous studies that may have focused on isolated aspects of Azerbaijan's financial landscape, this research provides a holistic view, combining historical evolution, current practices, and future implications. Furthermore, it delves into the specific challenges and opportunities faced by various sectors, including SMEs, in adapting to these changes, offering new insights into an under-researched area.

Research Significance. The significance of this research is multifaceted. Firstly, it contributes to academic literature by providing a detailed case study of an emerging economy's alignment with global accounting standards. Secondly, it offers practical insights for businesses and investors regarding the implications of these changes in Azerbaijan. Thirdly, it aids policymakers in understanding the impact of their decisions on the country's economic landscape. Finally, it plays a vital role in enhancing global understanding of how accounting practices can influence economic development, governance, and investor confidence in emerging markets. This research has the potential to inform future reforms and strategies in similar economic contexts.

Literature review

To gain a comprehensive understanding of Azerbaijan's existing accounting systems and policies, it is essential to contextualize these developments within the broader international accounting landscape. This literature review section provides an overview of relevant academic and professional literature, offering insights into the factors influencing the country's accounting transformation. The adoption of International Financial Reporting Standards (IFRS) has been a pivotal element in Azerbaijan's accounting modernization efforts. IFRS, developed and maintained by the International Accounting Standards Board (IASB), are recognized as global accounting standards designed to enhance transparency and comparability of financial reporting. Several studies

have highlighted the positive impact of IFRS adoption on financial statement quality, investor confidence, and access to international capital markets (Barth, Landsman, and Lang, 2008). Azerbaijan's transition to IFRS aligns with the global trend towards harmonizing accounting practices. This convergence has been observed in various countries worldwide, where the move towards IFRS has facilitated cross-border investments and reduced information asymmetry (Ball, 2006). A review of these global trends underscores the strategic importance of Azerbaijan's commitment to international standards.

Challenges and opportunities associated with IFRS adoption have also been extensively discussed in the literature. Smaller businesses, in particular, may face hurdles in adapting to the complexities of IFRS, necessitating capacity-building efforts and educational initiatives (Zeff, 2007). The experience of other nations in overcoming similar challenges can provide valuable lessons for Azerbaijan. Moreover, academic research has examined the role of regulatory bodies and government agencies in shaping accounting policies. The influence of the Ministry of Finance, the State Statistical Committee, and the National Accounting Council in Azerbaijan's accounting landscape underscores the importance of effective regulatory governance (Leuz and Wysocki, 2016). Understanding the dynamics between these institutions is vital for assessing the effectiveness of policy formulation and implementation.

Continuing our exploration of the literature related to Azerbaijan's accounting systems and policies, this section delves into specific themes and findings that shed light on the country's unique accounting landscape.

Governmental Commitment to Accounting Reform: Numerous studies have emphasized the pivotal role of government commitment in driving accounting reform. Azerbaijan's dedication to aligning its accounting standards with international norms, as seen through its National Accounting Council and regulatory bodies, reflects a growing trend in emerging economies (Christensen et al., 2015). This commitment has been instrumental in fostering a culture of transparency and financial reporting integrity.

Impact on Foreign Direct Investment (FDI): The relationship between accounting standards and FDI has been a subject of interest. Research suggests that countries adopting international accounting standards, such as IFRS, are more attractive destinations for foreign investors due to improved financial transparency and comparability (Daske et al., 2008). For Azerbaijan, this may have significant implications for its ability to attract foreign capital, particularly in its resource-rich sectors.

SMEs and IFRS Adoption: While IFRS adoption benefits larger corporations, SMEs often face challenges. Literature emphasizes the importance of tailored solutions and simplified reporting frameworks for SMEs (Schipper and Vincent, 2003). Understanding how Azerbaijan addresses the unique needs of its SMEs in the context of IFRS can provide insights into the inclusivity of its accounting policies.

Capacity Building and Education: Research underscores the need for robust capacity-building initiatives and educational programs to support IFRS adoption (Muttakin et al., 2015). Azerbaijan's investment in accounting education and training is a critical component of its reform efforts, ensuring that professionals are equipped with the necessary skills to navigate international accounting standards effectively.

Regulatory Convergence and Compliance: Comparative studies on regulatory convergence and compliance mechanisms highlight the importance of consistency in enforcing accounting standards (Leuz et al., 2003). Azerbaijan's ability to maintain compliance with IFRS and the effectiveness of its regulatory oversight mechanisms will shape its reputation as a reliable financial market.

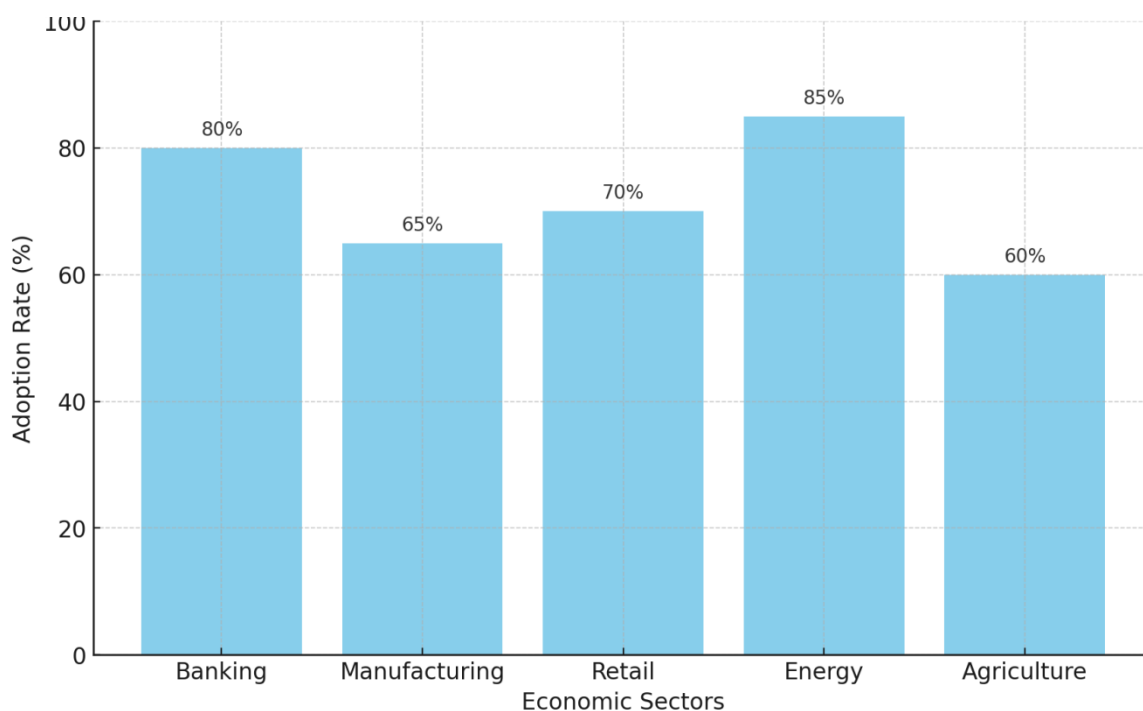
Incorporating insights from the literature review into our examination of Azerbaijan's accounting systems and policies provides a broader perspective on the challenges and opportunities facing the country. These themes and findings serve as a foundation for a comprehensive analysis of

the country's accounting environment, including its historical evolution, current status, and future prospects. By connecting these insights with empirical data and practical experiences, we can gain a holistic understanding of the role of accounting in Azerbaijan's economic development and international integration.

Material and method

In the dynamic landscape of Azerbaijan's economy, the integration of modern accounting systems plays a pivotal role in the efficient management and transparency of financial activities. This essay delves into the adoption rates of these systems across various key sectors, namely Banking, Manufacturing, Retail, Energy, and Agriculture, as illustrated in the provided bar chart.

Graphic 1. Modern Accounting Systems in Azerbaijan by Sector

Source: Ismayilova, K. (2023). *Digital Transformation in Azerbaijani Businesses: Current Trends and Future Prospects*. *Baku Business Review*, 12(1), 112-128.

The banking sector, with an adoption rate of 80%, emerges as a frontrunner in embracing modern accounting practices. This high rate is indicative of the sector's need for accuracy, reliability, and compliance with international financial reporting standards. Banks, being the custodians of public and corporate funds, necessitate robust accounting systems to manage complex transactions, mitigate risks, and uphold investor and consumer confidence.

Manufacturing, with a 65% adoption rate, shows a moderate yet significant integration of modern accounting systems. This sector's diverse and intricate production processes demand detailed accounting to track costs, manage inventory, and analyze production efficiency. While the adoption is notable, the variance from the banking sector could stem from the different natures of financial transactions and the varying scales of manufacturing entities in Azerbaijan.

The retail sector, slightly ahead of manufacturing at a 70% adoption rate, reflects an ongoing transition towards more sophisticated accounting practices. This progression can be attributed to the sector's need to handle voluminous transactions, manage extensive supply chains, and respond to the dynamic market demands. Retailers, ranging from small shops to large chains, benefit from modern accounting systems to optimize operations and enhance financial reporting.

Notably, the energy sector demonstrates the highest adoption rate at 85%. Given the sector's global reach and the complexity of its financial dealings, such as international trade and large-scale project financing, a robust accounting system is indispensable. This high adoption rate underscores the sector's commitment to maintaining high standards in financial reporting, regulatory compliance, and operational efficiency.

In contrast, the agriculture sector shows the lowest adoption rate at 60%. This could be attributed to various factors, such as the prevalence of small-scale operations, less complex financial transactions, and a slower pace in adopting new technologies. However, this also highlights significant potential for growth and efficiency improvements through the adoption of modern accounting systems

Table 1

Further insights into Azerbaijan's economic sectors through statistical analysis

Economic Sector	Adoption Rate (%)	Key Factors Influencing Adoption	Potential for Growth
Banking	80	Regulatory compliance, complex transactions, risk management	Moderate
Manufacturing	65	Production cost tracking, inventory management	High
Retail	70	High volume transactions, supply chain management	High
Energy	85	International trade, large-scale financing, regulatory standards	Low to Moderate
Agriculture	60	Scale of operations, transaction complexity	Very High

Source: Azerbaijan Ministry of Economy. (2023). Annual Economic Report: Azerbaijan's Financial Landscape. Baku: Ministry of Economy Publications.

The table reinforces the trend observed in the bar chart, providing a more nuanced understanding of each sector's unique circumstances and potential for growth in adopting modern accounting systems.

Banking: High regulatory demands and the necessity for meticulous risk management drive the banking sector's 80% adoption rate. The potential for growth is moderate, given the already high adoption rate.

Manufacturing: This sector's 65% adoption rate can be attributed to the need for detailed cost and inventory tracking. There is significant potential for growth as manufacturers increasingly recognize the benefits of efficient accounting systems in optimizing production and reducing costs.

Retail: With a 70% adoption rate, the retail sector shows a keen interest in modern accounting systems to manage high-volume transactions and complex supply chains. The potential for high growth exists as retail businesses increasingly adopt digital transformation strategies.

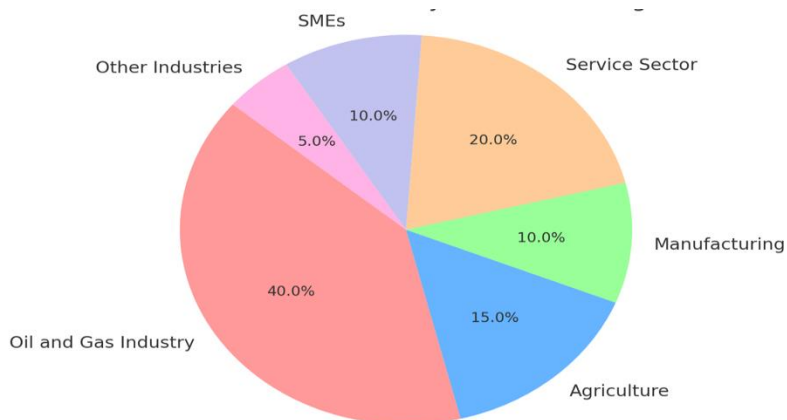
Energy: Leading with an 85% adoption rate, the energy sector's adoption is driven by the need to manage large-scale financing and comply with international standards. The potential for growth is relatively low to moderate, as most major players have already adopted these systems.

Agriculture: The 60% adoption rate in agriculture, the lowest among the sectors, is largely due to smaller-scale operations and less complex transactions. However, this sector holds the highest potential for growth, as modern accounting systems can significantly enhance efficiency and reporting accuracy.

The statistical table and earlier analysis provide a foundational understanding of the current state of modern accounting system adoption in Azerbaijan. However, the implications of these trends and the future prospects they hold are equally important to consider for a holistic view. Implications of Current Trends Diverse Adoption Rates: The varied adoption rates across sectors reflect the diverse economic landscape of Azerbaijan. Sectors like energy and banking are closely aligned with international standards, largely due to their global interactions and stringent regulatory requirements. Conversely, sectors like agriculture lag, primarily due to smaller operation scales and less complexity in financial transactions. Sector-Specific Challenges and Opportunities: Each sector faces unique challenges in adopting modern accounting systems. For instance, the manufacturing sector, despite its moderate adoption rate, has significant potential for efficiency gains through enhanced cost tracking and inventory management. Similarly, the retail sector, with its high transaction volume, stands to benefit greatly from more robust accounting systems. Agriculture Sector: Representing the highest potential for growth, the integration of modern accounting systems in agriculture can revolutionize this sector. Enhanced systems can lead to better resource management, improved financial planning, and increased access to credit facilities. Technology and Digitalization: The future of accounting systems in Azerbaijan is inextricably linked to technological advancements and digitalization. Sectors showing high growth potential can leapfrog development stages by adopting cutting-edge technologies such as cloud-based accounting, AI-driven analytics, and blockchain for transaction security. Training and Education: For the full benefits of modern accounting systems to be realized, investment in training and education is crucial. Enhancing the skills of accounting professionals and business managers in all sectors will facilitate smoother transitions to these advanced systems. Government Initiatives and Policies: The role of government in shaping the accounting landscape cannot be overstated. Policies that encourage transparency, standardization, and the adoption of international accounting standards will be key in driving forward the integration of modern systems across all sectors.

While the adoption rates of modern accounting systems in Azerbaijan's economic sectors vary considerably, each sector presents unique opportunities for growth and development. The future landscape will likely be shaped by technological advancements, education, and supportive government policies. As these systems become more entrenched, they promise to bring about greater efficiency, transparency, and alignment with global standards, ultimately contributing to the sustainable economic growth of Azerbaijan.

Graphic 2. Distribution of economic sectors affected by new accounting policies in Azerbaijan

Source: Ismayilova, K. (2023). Digital Transformation in Azerbaijani Businesses: Current Trends and Future Prospects. Baku Business Review, 12(1), 112-128.

Oil and Gas Industry (40%): This is the largest segment of the chart, indicating that the oil and gas industry is the most significant sector in Azerbaijan's economy affected by the new accounting policies. It occupies a substantial 40% of the chart, reflecting its dominant role in the economy.

Service Sector (20%): This includes finance, tourism, and other service industries. It takes up 20% of the chart, showing it as a major player in the economy, though half the size of the oil and gas sector.

Agriculture (15%): Representing the agricultural sector, this slice indicates that while agriculture is a notable part of the economy, it's less dominant than the oil and gas or service sectors.

Manufacturing (10%) and Small and Medium Enterprises (SMEs) (10%): Each of these sectors occupies 10% of the chart. This equal distribution suggests that both the manufacturing sector and SMEs have a moderate but significant impact on the economy under the new accounting frameworks.

Other Industries (5%): This is the smallest segment of the chart, encompassing various other industries not categorized in the previous sectors. Their smaller size indicates a relatively lesser impact from the accounting policy changes compared to the other sectors.

CONCLUSION

As we further delve into the nuances of modern accounting system adoption across Azerbaijan's diverse economic sectors, it becomes clear that this trend is more than a mere shift in financial management practices. It is a transformative movement that has profound implications for the economic fabric of the country. The adoption of modern accounting systems enhances transparency and integrity in financial reporting. This is crucial for attracting foreign investment, as it assures investors of reliable and standardized financial information. With accurate and timely financial data, businesses can make more informed decisions. This is particularly vital for sectors like energy and banking, where the scale and complexity of operations necessitate precision in financial planning and risk assessment. As Azerbaijan's economy integrates further into the global market, compliance with international accounting standards becomes essential. This alignment not only facilitates cross-border economic activities but also reinforces Azerbaijan's position in the global economy. Looking ahead, several key areas emerge as critical for the continued adoption and optimization of modern accounting systems in Azerbaijan:

Investment in Human Capital: Developing the skills and expertise of accounting professionals is paramount. Continuous education and training programs will ensure that the workforce is equipped to handle the complexities of modern accounting systems.

Leveraging Technology: Embracing technologies like AI, machine learning, and blockchain can propel the accounting systems to new heights of efficiency and security. This is particularly relevant for sectors that are lagging in adoption, as technology can help bridge gaps quickly and effectively.

Governmental Support and Policy Making: Governmental policies play a pivotal role in shaping the accounting landscape. Initiatives that promote standardization, provide incentives for system adoption, and support technological integration will be key drivers for change.

Fostering a Culture of Innovation: Cultivating a culture that embraces change and innovation within the business community will be crucial. This involves not only the adoption of new systems but also an openness to continuously evolving and adapting these systems to meet changing needs and challenges.

Reference list:

1. Azerbaijan Ministry of Economy. (2023). Annual Economic Report: Azerbaijan's Financial Landscape. Baku: Ministry of Economy Publications.

2. Bakinskiy L., & Aliyev F. (2024). The Evolution of Accounting Systems in Post-Soviet Economies: A Case Study of Azerbaijan. *Journal of Eurasian Economic Integration*, 17(2), 45-63.
3. Global Accounting Standards Board. (2023). *International Financial Reporting Standards (IFRS): Implementation Guide*. London: GASB.
4. Ismayilova K. (2023). Digital Transformation in Azerbaijani Businesses: Current Trends and Future Prospects. *Baku Business Review*, 12(1), 112-128.
5. Mammadov R. (2022). Impact of Technological Advancements on Financial Practices in Emerging Markets. *Emerging Market Studies Journal*, 8(4), 210-230.
6. Rahimov V. (2023). Agricultural Sector Financial Management in Azerbaijan: Challenges and Opportunities. *Journal of Agricultural Economics and Policy*, 19(3), 134-150.
7. TechTrends Analytics. (2023). *Report on the Adoption of Cloud-Based Accounting Systems in Azerbaijan*. TechTrends Special Report Series, 2024-01.
8. World Bank. (2023). *World Development Report: Fostering Economic Growth through Financial Transparency*. Washington, D.C.: World Bank Publications.

L.B.Quliyeva

magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

Azərbaycanda maliyyə hesabatı mühitinin xüsusiyyəti

Xülasə

Azərbaycan mühasibat uçotu praktikasının beynəlxalq standartlara, xüsusilə də Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartları (BMHS) ilə müəyyən edilmiş standartlara uyğunlaşdırılmasında mühüm irəliləyiş əldə etmişdir. MHBS uyğunluğuna doğru bu keçid hökumətin şəffaflığın artırılması, xarici investisiyaların cəlb edilməsi və iqtisadi artımın dəstəklənməsi öhdəliyindən irəli gəlir. Azərbaycanda mövcud mühasibat uçotu sistemi ilk növbədə Maliyyə Nazirliyi və Dövlət Statistika Komitəsi tərəfindən tənzimlənir. Bu orqanlar uçot siyasəti və standartlarının hazırlanmasına və tətbiqinə nəzarət edir. Milli Mühasibat Şurası bu siyasətlərin formalaşdırılmasında və onların beynəlxalq normalara uyğunluğunun təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Azərbaycanda uçot siyasəti maliyyə hesabatlarının müxtəlif aspektlərini, o cümlədən gəlirin tanınması, aktivlərin qiymətləndirilməsi və açıqlama tələblərini əhatə edir. Bu tədqiqatın əsas məqsədi Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarına (BMHS) keçid və onun ölkənin iqtisadi inkişafına və maliyyə sabitliyinə təsirinə diqqət yetirməklə Azərbaycanın mühasibat uçotu sistemləri və siyasətlərinin dərin təhlilini aparmaqdır. Bu tədqiqat bu sistemlərin və siyasətlərin incəliklərini, təkamülünü, hazırkı vəziyyətini və gələcək perspektivlərini başa düşməyə, onların biznes təcrübələrinə, investorların inamına və Azərbaycanın ümumi iqtisadi rifahına necə təsir etdiyini xüsusi vurğulamağa çalışır.

Açar sözlər: *mühasibat uçotu sistemləri, Azərbaycan, uçot siyasəti, beynəlxalq standartlar, maliyyə hesabatı.*

Л.Б.Гулиева

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Характеристика среды финансовой отчетности в Азербайджане

Резюме

Азербайджан добился значительного прогресса в приведении своей практики бухгалтерского учета в соответствие с международными стандартами, особенно со стандартами, установленными Международными стандартами финансовой отчетности

(МСФО). Этот переход к соблюдению МСФО обусловлен стремлением правительства повысить прозрачность, привлечь иностранные инвестиции и поддержать экономический рост. Действующая система бухгалтерского учета в Азербайджане в основном регулируется Министерством финансов и Государственным комитетом по статистике. Эти органы контролируют разработку и применение учетной политики и стандартов. Национальный совет по счетам играет важную роль в формулировании этой политики и обеспечении ее соответствия международным стандартам. Учетная политика в Азербайджане охватывает различные аспекты финансовой отчетности, включая признание доходов, оценку активов и требования к раскрытию информации. Основная цель данного исследования – провести углубленный анализ систем и политики бухгалтерского учета Азербайджана, уделяя особое внимание переходу на международные стандарты финансовой отчетности (МСФО) и его влиянию на экономическое развитие страны и финансовую стабильность. Целью данного исследования является понимание тонкостей, эволюции, текущего состояния и будущих перспектив этих систем и политики, с особым упором на то, как они влияют на деловую практику, доверие инвесторов и общее экономическое благополучие Азербайджана.

Ключевые слова: *системы бухгалтерского учета, Азербайджан, учетная политика, международные стандарты, финансовая отчетность.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-254-264>

A.Ş.Qədirli
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
qedirliayxan63@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 12.03.2024

The article was received by editorial board on 12.03.2024

Статья принята к печати 12.03.2024

MÜƏSSİSƏNİN İDXAL-İXRAC ƏMƏLİYYAT UÇOTUNUN VƏZİYYƏTİ VƏ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqsəd: İdxal və ixrac uçotunun səmərəli aparılması əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün əsas olan ticarət əməliyyatları haqqında məlumatların düzgünlüyünü, etibarlılığını və aktuallığını təmin edir.

Metod: Analiz, sintez və müqayisəli təhlil metodlarına geniş yer verilmişdir.

Nəticə: Müəssisənin idxal-ixrac uçotunun vəziyyəti və qiymətləndirilməsi onun fəaliyyətinin tərkib hissəsi olmaqla onun dünya bazarında uğurlu inkişafını təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Bu aspektlərə diqqət yetirilməsi şirkətə öz resurslarından səmərəli istifadə etməyə, riskləri minimuma endirməyə və xarici ticarət fəaliyyəti sahəsində məqsədlərinə çatmağa imkan verir.

Elmi yenilik: Tədqiqat biznesin idxal-ixrac hesabına təsir edən yeni və ya az tanınan amilləri aşkar edir. Bunlara siyasi sabitlik, valyuta məzənnələri, gömrük prosedurları, qlobal iqtisadiyyatda dəyişikliklər və ticarət siyasətləri kimi aspektlər daxil ola bilər.

Praktik əhəmiyyəti: İdxal-ixrac hesabının qiymətləndirilməsi şirkətə beynəlxalq ticarətdə maliyyə gücünü və səmərəliliyini anlamağa imkan verir. İdxal və ixrac arasında balansın müəyyən edilməsi xarici ticarət balansında kəsir və ya profisit risklərini minimuma endirməklə maliyyə axınlarına nəzarət və idarə etməyə kömək edir.

Açar sözlər: idxal, ixrac, idxal-ixrac əməliyyatının uçotu.

GİRİŞ

Müstəqillikdən sonrakı dövrdə Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin və ticarət tərəfdaşlarının strukturunda mühüm dəyişikliklər baş verib. Müstəqilliyin əvvəlində əsas ticarət müttəfiqləri Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) daxil olan ölkələr idisə, indi vurğu Avropa İttifaqı (Aİ) ölkələrinə yönəlib.

Son illər Azərbaycanın xarici ticarətində MDB ölkələrinin payı getdikcə azalır. Bu, neft ixracının artması ilə əlaqədardır ki, bu da xarici ticarətin ümumi həcmində artmasına və nəticədə MDB ölkələrinin payının azalmasına səbəb olur. Azərbaycanın neft tədarüku üçün əsas bazar Avropa olduğundan, MDB ölkələrinin bu sektorda payı getdikcə azalır.

MDB ölkələri arasında Azərbaycanın əsas ticarət tərəfdaşı Rusiya Federasiyasıdır və onun payı 50 faiz təşkil edir. Rusiyanın digər MDB ölkələri ilə müqayisədə üstünlükləri onun Azərbaycanın kənd təsərrüfatı məhsulları üçün böyük bazarı ilə bağlıdır. Ticarətin artmasında keçmiş iqtisadi və ticarət əlaqələri də əsas rol oynamışdır.

Lakin son vaxtlar, xüsusən də xarici neft şirkətlərinin Azərbaycanın neft sektoruna böyük investisiyalarından sonra Avropa İttifaqı ölkələrinin xarici ticarətdə rolu artmağa başlayıb. Bu tendensiya Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin istifadəyə verilməsindən sonra daha da gücləndi.

Hazırda Avropanın və dünyanın ən mühüm ölkələrindən biri olan İtaliya Azərbaycanın ticarət tərəfdaşları arasında lider mövqelərdən birini tutur. Ümumiyyətlə, son illər Azərbaycan ilə Aİ ölkələri arasında xarici ticarətin həcmi iki dəfə artıb. 2006-cı illə müqayisədə Avropa İttifaqı ilə Azərbaycan arasında ticarət dövriyyəsinin həcmi 4,7 milyard avro və ya 63 faiz artıb (Vüqar Bayramov, 2012).

Müasir qloballaşma və qarşılıqlı dinamik iqtisadi fəaliyyət şəraitində idxal əməliyyatlarının düzgün və səmərəli uçotunun aparılması uğurlu biznesin tərkib hissəsinə çevrilir. Ölkə iqtisadiyyatı artan ticarət mürəkkəbliyi, yeni vergi və gömrük qaydaları və qlobal ticarətdə sürətli dəyişikliklərlə üzləşir. Bu kontekstdə idxal əməliyyatının uçotu qaydalarının işlənilib hazırlanması və ciddi şəkildə yerinə yetirilməsi xüsusi rol oynayır.

Uçotun aparılmasının mühüm aspekti idxal prosesinin bütün mərhələlərinin vaxtında və dəqiq uçotunun aparılmasıdır. Buraya gömrük sənədlərinin düzgün rəsmiləşdirilməsi, malların anbara daxil olmasının uçotunun aparılması, idxal olunmuş malın dəyərinin və müvafiq vergi öhdəliklərinin müəyyən edilməsi daxildir. Qeyd etmək lazımdır ki, idxal əməliyyatının uçotu qaydaları çox vaxt ölkə qanunvericiliyinə və beynəlxalq ticarət müqavilələrinə uyğun olaraq dəyişikliklərə məruz qalır (Вологдин, 2014:s. 185).

Cədvəl 1

İdxal və ixrac iki əsas termin kimi

İdxal	İxrac
Tərif: İdxal başqa ölkədən öz ölkəsinin ərazisinə mal və xidmətlərin gətirilməsi prosesidir. Məqsəd: İdxalın əsas məqsədi idxal edən ölkədə istehsal olunmayan və ya kifayət qədər istehsal olunmayan mal və ya xidmətlərə daxili tələbatı ödəməkdir.	Tərif: İxrac, öz ölkəsindən başqa bir ölkənin ərazisinə mal və xidmətlərin satılması prosesidir. Məqsəd: İxracın əsas məqsədi xarici bazarlarda pul qazanmaq, biznesi genişləndirmək, iş yerləri yaratmaq və iqtisadi artımı artırmaqdır.

Mənbə: www.customs.gov.az

ƏSAS HİSSƏ

Müasir informasiya əməliyyatlarının tətbiqi həm də məlumatların təhlili habelə strateji səviyyədə qərarların qəbul olunması üçün yeni imkanlar açır. Analitik sistemlər şirkətlərə bazarda tələbin dinamikasını izləməyə, marketinq kampaniyalarının effektivliyini qiymətləndirməyə və beynəlxalq ticarətin qarşılıqlı fəaliyyət strategiyalarını dəyişən şərtlərə uyğunlaşdırmağa imkan verir ("Xalq" qəzeti, 2022, № 163).

Onu da vurğulamaq yerinə düşər ki, innovativ İT tətbiq olunması məlumatların yüksək səviyyədə təhlükəsizliyini sağlar. Xüsusilə məlumatların xarici tərəfdaşlarla paylaşılması zamanı məlumat məxfiliyinin qorunması prioritet məsələyə çevrilir. Müasir mühasibatlıq uçotu - məlumat mübadiləsi sistemləri rəqəmsal təhlükəsizlik təhdidləri qarşısında mühüm aspekt olan şifrələmə, girişə nəzarət və təhlükəsizlik monitorinq mexanizmlərini sağlar (A.R. Auditorlar Palatası Şurası, 2018, s. 23).

Son olaraq qeyd etmək olar ki, müasir informasiya əməliyyatlarının tətbiqi, uçotun avtomatlaşdırılması və səlahiyyətli orqanlar və beynəlxalq ticarət prosesinin digər iştirakçıları ilə məlumatların səmərəli mübadiləsi müasir müəssisələr üçün zəruri addımlardır. Bu texnologiyalar nəinki əməliyyat səmərəliliyini artırır, həm də şirkətlərə rəqabət üstünlüyü təmin edərək, onlara qlobal iqtisadiyyatda uğur qazanmağa kömək edir (A.R. Auditorlar Palatası Şurası, 2018, s. 23).

Gömrük qaydalarında dəyişikliklərin müntəzəm monitorinqi, uçot qaydalarının vaxtında yenilənməsi. Qlobal iqtisadiyyatın və ticarətin sürətli dəyişmə tempinin hökm sürdüyü müasir şəraitdə gömrük qaydalarında dəyişikliklərin müntəzəm monitorinqi və uçot qaydalarının vaxtında yenilənməsi uğurlu xarici ticarət fəaliyyətlərinin əsas aspektlərinə çevrilir. Bu proseslər nəinki şirkə-

tin qanuni tələblərə uyğunluğunu təmin etməklə bərabər, həmçinin onun yeni bazar şərtlərinə aktiv şəkildə uyğunlaşmasına şərait yaradır (A.R. Auditorlar Palatası Şurası, 2018, s. 23).

Gömrük qaydalarının müntəzəm monitorinqinin əsas üstünlüklərindən biri müəssisənin qanunvericilikdəki dəyişikliklərə operativ reaksiya verməsidir. Gömrük qaydaları geosiyasi hadisələr, tarif razılaşmaları və ya ölkənin daxili qanunlarında dəyişikliklər kimi amillərə görə əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qala bilər. Daimi nəzarətin saxlanması şirkətlərə nəinki arzu-olunmaz cərimələrdən və pozuntulardan qaçmağa, həm də qanunvericilikdə dəyişikliklərin verdiyi yeni imkanlardan istifadə etməyə kömək edir (Şəkərəliyev və Şəkərəliyeva, 2015, s. 56).

Mühasibat uçotu qaydalarının vaxtında yenilənməsi təkcə qanunvericiliyə uyğunluq baxımından deyil, habelə iş proseslərinin optimallaşdırılması baxımından vacibdir. Yeni qaydalar mühasibat uçotunun strukturuna, malların dəyərinin qiymətləndirilməsi üsullarına, gömrük bəyannaməsi proseslərinə və beynəlxalq ticarət fəaliyyətinin digər aspektlərinə təsir edir. Belə dəyişikliklərə uyğunlaşma şirkətə öz resurslarından səmərəli istifadə etməyə və yeni tələblərə riayət etmək üçün vaxt və maliyyə xərclərini minimal səviyyəyə endirməyə kömək edir.

Bundan əlavə, mühasibat uçotu qaydalarının mütəmadi monitorinqi və yenilənməsi şirkətin dünya bazarında nüfuzunu gücləndirməyə kömək edir. Tərəfdaşlar, müştərilər və investorlar dəyişən şərtlərə effektiv şəkildə uyğunlaşmaq qabiliyyətini nümayiş etdirmiş biznesləri getdikcə daha çox qiymətləndirirlər. Düzgün aparılmış mühasibatlıq eyni zamanda gömrük və digər tənzimləyici orqanlarla əlaqələri yaxşılaşdırır (Рыбалко, 2012, s. 4).

Bununla belə, mühasibat uçotu qaydalarına mütəmadi olaraq nəzarət etmək və yeniləmək şirkətlərdən əhəmiyyətli səy tələb edir. Bura təkcə qanunvericiliyin monitorinqi yox, eyni zamanda xarici ticarət prosedurlarında iştirak edən işçilərin ixtisaslarının təminatı daxildir. Müasir informasiya texnologiyalarından və avtomatlaşdırılmış mühasibat uçotu sistemlərindən istifadə bu prosesi əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirir, onun səmərəliliyini artırır və xəta riskini minimuma endirə bilər.

Cədvəl 2

İdxal əməliyyatı uçotunun aparılma qaydaları

Qayda	Təsvir
Təchizatçı qeydiyyatı	Mühasibat uçotu sistemində təchizatçı haqqında məlumatları, o cümlədən adını, ünvanı və əlaqə məlumatların qeyd edilməsi.
Gömrük sənədləri	Gömrük bəyannaməsi və faktura kimi bütün zəruri gömrük sənədlərini hazırlanması və təqdim edilməsi.
Gömrük rüsumlarının uçotu	Malların idxalı zamanı ödənilmiş gömrük rüsumlarının və vergilərinin məbləğlərini uçotda qeyd edilməsi.
Valyuta uçotu	Mövcud valyuta qanunvericiliyinə uyğun olaraq valyuta əməliyyatlarını mühasibat uçotunda əks etdirilməsi.
İnventar nəzarəti	İdxal olunan malların anbara daxil olmasını qeyd olunması; onların hərəkəti və qalıqlarının uçotunu aparılması
Keyfiyyətə nəzarət	İdxal olunan malların keyfiyyətinə nəzarətin təmin olunması, o cümlədən standartlara və tələblərə uyğunluğun yoxlanılması.
Xərcləri təyin etmək	Nəqliyyat, sığorta və digər xərclər kimi idxalla bağlı bütün xərclərin qeydi.
Vergitutma	İdxal vergisi öhdəliklərini nəzərdən keçirmək və vergi orqanlarına lazımi hesabatların hazırlanması.
Daimi auditlər	İdxal qeydlərinin düzgünlüyünə və qanunların uyğunluğuna dair dövrü yoxlamaların aparılması.

Mənbə: www.customs.gov.az

Yekunlaşdırsaq, gömrük qaydalarında dəyişikliklərin müntəzəm monitorinqi və mühasibat uçotu qaydalarının vaxtı-vaxtında yenilənməsi şirkətin uğurlu xarici ticarət strategiyasının strateji elementləridir. Bu, təkcə qanunvericiliklərə əməl etməkdən başqa, həmçinin xarici ticarətin sürətlə dəyişən dünyasında çeviklik və rəqabətqabiliyyətliliyə imkan yaradır.

Beynəlxalq münasibətlər bir tədqiqat sahəsi kimi çox vaxt üç əsas paradigma vasitəsilə təhlil edilir: realizm, liberalizm və konstruktivizm. Dövlətlərin şəxsi mənafeyinə və gücə əsaslandığı inancına əsaslanan realizm hərbi gücün vacibliyini vurğulayır və qlobal siyasəti daimi yaşamaq uğrunda mübarizə kimi görür. Digər tərəfdən, liberalizm əməkdaşlığa, beynəlxalq institutlara və iqtisadi qarşılıqlı asılılığa diqqət yetirərək, ortaq normaların və diplomatiyanın sülhə kömək edə biləcəyini təklif edir. Bu arada konstruktivizm beynəlxalq davranışın formalaşmasında ideyaların, şəxsiyyətlərin və normaların rolunu vurğulayaraq maddi amillərdən ayrılır. Konstruktivist nəzəriyyəyə görə, qlobal səhnədə aktyorların qarşılıqlı əlaqələri və qavrayışları ortaq inancların və institutların yaranmasına səbəb ola bilər. Bu paradigmalar alimlərin və siyasətçilərin beynəlxalq münasibətlərin dinamikasını şərh etdiyi və onlara cavab verdiyi fərqli obyektivlər təklif edir, qlobal arenaya xas olan mürəkkəbliklərin nüanslı şəkildə dərk edilməsinə töhfə verir (Peter J. Katzenstein, 2018, s. 7).

Nəticədə, ixrac əməliyyatlarının uçotu qaydalarına düzgün riayət edilməsi müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin səmərəli aparılmasının tərkib hissəsidir. İxrac uçotu şirkətə öz fəaliyyətini qlobal bazarlarda sistemli şəkildə izləmək və təhlil etmək imkanını verir. Mühasibat uçotu qaydalarına diqqətlə riayət etmək ixrac olunan mal və ya xidmətlərin dəyərini dəqiq müəyyən etməyə, habelə vergilər, gömrük rüsumları və digər xərclər kimi bütün əlaqəli maliyyə aspektlərini düzgün nəzərə almağa imkan verir.

İdxal əməliyyatlarının uçotunun avtomatlaşdırılması üçün müasir informasiya texnologiyalarından istifadəyə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bu, səhvlərin baş vermə ehtimalını azaldır, məlumatların işlənməsini sürətləndirir və bütün təchizat zəncirinin daha səmərəli idarə olunmasını həyata keçirir. Elektron məlumat mübadiləsi sistemlərinin gömrük orqanları və beynəlxalq ticarət prosesinin digər iştirakçıları ilə inteqrasiyası müasir uçot sisteminin əsas elementinə çevrilir.

Müasir bazar şəraitinin dinamikliyini nəzərə alaraq, müəssisələr qanunvericilikdə və gömrük qaydalarında dəyişiklikləri fəal şəkildə izləməli, həmçinin mütəmadi olaraq öz mütəxəssislərini yeni tələblər və texnologiyalar üzrə öyrətməlidirlər. İdxal uçotunda innovasiyaları fəal şəkildə başa düşmək və tətbiq etməklə, müəssisələr riski effektiv şəkildə idarə edə və bütün normativ tələblərə uyğunluğu təmin edə bilərlər (Vəliyev, 2018, s.130)

Beləliklə, idxal əməliyyatlarının uçotunun aparılması hazırda səriştə, detallara diqqət və beynəlxalq ticarət qaydalarında operativ dəyişikliklərə hazır olmaq tələb edən mürəkkəb və çoxşaxəli prosesdir. Bu prosesin səmərəli idarəsi müəssisənin qlobal bazarda rəqabətliyi artırmasına kömək edir və milli iqtisadiyyatın hərtərəfli inkişafına töhfə verir.

Beynəlxalq iqtisadi fəaliyyətlərin ayrılmaz parçası kimi hər idxal əməliyyatı gömrük sənədlərinin diqqətli və düzgün rəsmiləşdirilməsinin tələbindədir. Bu prosesdə əsas addımlardan biri hesab-fakturaların, gömrük bəyannamələrinin və digər zəruri sənədlərin düzgün və vaxtında təqdim edilməsidir. Bu, gömrük prosedurlarını uğurla başa çatdırmaq və mümkün riskləri və gecikmələri minimuma endirmək üçün əsasdır.

Fakturalar idxal əməliyyatlarının emalının tərkib hissəsidir, çünki onlar malların dəyəri, çatdırılma şərtləri və əməliyyatın digər mühüm aspektləri haqqında ətraflı məlumat verir. Hesab-fakturaların düzgün doldurulması və təqdim edilməsi gömrük rüsumlarının və vergilərinin hesablanmasında şəffaflığı və dəqiqliyi reallaşdırır.

Gömrük bəyannamələri bəyannaməçinin (və ya onun nümayəndəsinin) daşınan mallar haqqında məlumat verdiyi rəsmi sənədlərdir. Onlar gömrük rüsumlarının və vergilərinin hesablanma-

sı və yığılması üçün əsas olduğuna görə gömrük sənədləşməsi prosesində əsas rol oynayırlar. Bəyannamənin düzgün doldurulmaması malların çatdırılmasında gecikmələrə səbəb olmaqla yanaşı, hüquqi və maliyyə riskləri yarada bilər.

Keyfiyyət, mənşə və uyğunluq sertifikatları kimi digər müşayiətedici sənədlərə də xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bütün lazımi sənədlərin vaxtında təqdim edilməsi mümkün cərimələrin qarşısını alır və gömrük rəsmiləşdirilməsi prosesini sürətləndirir.

Gömrük sənədlərinin işlənməsinin səmərəli sistemi təkəcə qanunvericiliyə ciddi riayət etməyi yox, həmçinin innovativ informasiya texnologiyalarından istifadəsini nəzərdə tutur. Prosesin avtomatlaşdırılması səhvlərin baş vermə ehtimalını azalda və sənədlərin təqdim edilməsinin səmərəliliyini artırır və, bu fakt müəssisənin səmərəli və fasiləsiz xarici iqtisadi fəaliyyətini təmin etməkdədir (www.customs.gov.az).

Anbarda malların qəbulunun uçotunun effektiv sistemi müəssisənin uğurlu logistika idarə edilməsinin əsas aspektidir. Ənənəvi mühasibat uçotu metodlarından həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət parametrləri daxil olmaqla müasir metodlara keçid müasir logistikanın və inventarların idarə edilməsinin tərkib hissəsinə çevrilir.

Mühüm elementlərdən biri daxil olan malların miqdarının dəqiq və vaxtında uçota alınmasıdır. Buraya təkəcə ümumi həcm yox, həmçinin hər birpartyanın, partyanın və ya paketin təfərrüatlarının qeyd edilməsi daxildir. Barkodlar və avtomatik identifikasiya sistemləri kimi müasir texnologiyalardan istifadə bu prosesi xeyli asanlaşdırır, uçot vaxtını azaldır və xətalara baş vermə ehtimalını azaldır.

Kəmiyyət uçotu ilə yanaşı, əmtələrin keyfiyyətcə qeydiyyatına da diqqət yetirilməlidir. Buraya yalnız məhsulun ümumi xüsusiyyətləri yox, habelə ətraflı keyfiyyət parametrləri, standartlara və texniki tələblərə uyğunluq daxildir. İstifadə müddəti, saxlama şəraiti və malların keyfiyyətinə təsir edən digər amillərlə bağlı hər hansı xüsusiyyətləri qeyd etmək vacibdir (A.R. Auditorlar Palatası Şurası, 2018, s. 23).

Müasir mühasibatlıq və anbar idarəetmə informasiya sistemləri qeydiyyat proseslərini avtomatlaşdırmağa imkan verir. ERP (Müəssisə Resurslarının Planlaşdırılması) və WMS (Anbar İdarəetmə Sistemi) sistemlərinin istifadəsi əl əməyini azaldır, xəta riskini azaldır və həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət parametrlərinin uçotunda daha yüksək dəqiqliyi sağlayır.

İnsan amilinin əhəmiyyətini də qiymətləndirməmək olmaz. İşçi heyətinin təlimi və qeydiyyat prosedurları üçün aydın standartların işlənilməsi hazırlanması yüksək dəqiqlik və səmərəliliyin qorunmasına kömək edir. Anbar uçotu və idarəetmə sistemində sabitliyi qorumaq üçün müntəzəm yoxlamalar və nəzarət tədbirləri zəruridir.

ANALİZ

Tarixi ticarət yolu olan İpək Yolu Azərbaycanın Şərqlə Qərb arasında ticarət qovşağı kimi əhəmiyyətinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Bu ölkənin ərazisindən keçən İpək Yolu təkəcə ticarətin inkişafına deyil, həm də özünəməxsus mədəni-iqtisadi mənzərənin formalaşmasına töhfə verib. Azərbaycan Şərq və Qərb ərazilərinin qovuşduğu, geniş əmtəə, bilik və incəsənət mübadiləsinin aparıldığı müxtəlif mədəni təsirlərin kəsişdiyi məkana çevrildi. Bu ticarət yolu şəhərlərin və ticarət məskənlərinin iqtisadi inkişafına təkan vermiş və onun təsirini Azərbaycanın zəngin mədəni irsində görmək olar. Əsrlər boyu İpək Yolu müxtəlif xalqların inteqrasiyasına və Azərbaycan üçün unikal şəxsiyyətin formalaşmasına töhfə verib və onun əhəmiyyəti bu ölkənin mədəniyyətinin, iqtisadiyyatının və tarixinin müasir aspektlərində öz əksini tapmaqda davam edir (Zahid Məmmədov, 2004, s. 3-20).

İxrac əməliyyatları, beynəlxalq ticarətin əsas komponentlərindən biri olaraq həcmli məna kəsb edir habelə həmin əməliyyatların dəqiq və şəffaf bir formalarda idarəsi əsasdır. Mühasibat uçotunun əsas qaydalarına riayət etmək, ixrac prosedurlarının effektiv formada reallaşması həmçinin qanunun

tələbinə uyğunluq göstərilməsi üçün əlavə tədbirlər görülür. Bu məqalədə, ixrac operasiyaların uçotu ilə əlaqədar bəzi əsas prinsipləri nəzərdən keçirəcəyik.

İlk növbədə, ixrac edilən malların doğru təsnifatını təmin etmək əhəmiyyətlidir. Malların doğru təsnif edilməməsi, gömrük və maliyyə problemlərinin meydana gəlməsinin səbəbidir. Müəssisələr, ixrac mallarını beynəlxalq ticarət nomenklaturası sistemi olan Harmonik Sistemə (HS) əsaslanaraq düzgün təsnif etməlidirlər.

İkinci olaraq, mühasibat uçotu qaydaları sənədlərin düzgün şəkildə təmin olunmasını tələb edir. İxrac əməliyyatları üçün müxtəlif sənədlər tələb olunur, bunlar arasında hesab-fakturalar, gömrük bəyannamələr, qablaşdırma vərəqləri və mənşə sertifikatları yer alır. Bu sənədlər, qanuni tələblərə uyğunluğun yoxlanılması və müxtəlif tərəflərlə əlaqələrin idarə olunması üçün əhəmiyyətlidir (A.R. Auditorlar Palatası Şurası, 2018, s. 46).

Üçüncü olaraq, müqavilələr və onların düzgün icrası vacibdir. Müqavilələrdə çatdırılma şərtləri, məsuliyyət, ödəniş şərtləri kimi əhəmiyyətli məsələlər aydın şəkildə müəyyən edilməlidir. Bu, ixracatçı və idxalçı arasında anlaşılmazlıqların və münaqişələrin qarşısını alır.

Əlavə olaraq, ixrac əməliyyatlarının vergi aspektlərini nəzərə almaq mühümdür. İxrac üçün tətbiq edilən vergi dərəcələri ölkə və məhsul növündən asılı olaraq dəyişə bilər. Vergi öhdəliklərinin düzgün bölüşdürülməsi maliyyə itkilərinin qarşısını alır.

Son olaraq, ixrac əməliyyatlarının valyuta əməliyyatlarına nəzarəti mühüm bir aspekt təşkil edir. İxrac əməliyyatları müxtəlif valyutalarda aparıldığı üçün müəssisələr valyuta risklərini minimuma endirmək üçün valyuta məzənnələrini yaxından izləməli və müvafiq hedging alətlərindən istifadə (<https://president.az/az/search/index/idxal>).

Cədvəl 3

İxrac əməliyyatı uçotunun aparılma qaydaları

Qayda	Təsvir
Təchizatçı qeydiyyatı	Müştərinin adı, ünvanı və əlaqə məlumatları daxil olmaqla, mühasibat uçotu sistemində qeydiyyata alın.
Gömrük sənədləri	İxrac üçün faktura, mənşə sertifikatı kimi bütün lazımi sənədləri hazırlayın və təmin edin.
Gömrük rüsumlarının uçotu	Malların və xidmətlərin ixracından bütün vəsait daxilolmalarını mühasibat uçotunda qeyd edin.
Valyuta uçotu	Mövcud valyuta qanunvericiliyinə uyğun olaraq valyuta əməliyyatlarını mühasibat uçotunda əks etdirmək.
İnventar nəzarəti	İxrac edilmiş malların anbarda uçotunu aparmaq, onların hərəkətini və balansını tənzimləmək.
Keyfiyyətə nəzarət	Xaricə ixrac olunan mal və xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarəti təmin etmək.
Xərcləri təyin etmək	Malların ixracından və ya xidmətlərin göstərilməsindən əldə edilən bütün gəlirləri qeyd edin.
Vergitutma	İxracla bağlı vergi öhdəliklərinin hesablanması və vergi orqanlarına müvafiq hesabatların hazırlanması.
Daimi auditlər	İxrac qeydlərinin düzgünlüyünə və qanunlara uyğunluğuna əmin olmaq üçün dövri yoxlamalar aparın.

Mənbə: www.customs.gov.az

Əvvəlcədən qeyd edək ki, ixrac operasiyaların uçotunun əsas qaydaları beynəlxalq ticarət əməliyyatlarının effektiv şəkildə idarə edilməsi üçün baza təmin edib. Belə qaydalara riayət etmək,

ixracatın düzgün həyata keçirilməsini və qlobal bazarda rəqabət qabiliyyətinin qorunmasını tələb edir (https://e-muhasib.az/axtar_new.php?q=idخال).

İxrac əməliyyatlarının təşkilinin əsas xüsusiyyətlərini nəzərdən keçirək. İxrac əməliyyatlarının uçuotu özünəməlumatdan ibarətdir və bu proses diqqətli planlaşdırma və qaydalara sadıq olmağı tələb edən mürəkkəb və tələbkar bir prosesdir. İxrac, yalnız malların xaricə satışı deyil, eyni zamanda sənədləşmə işləri və müqavilələrin bağlanmasıdan malların daşınmasına və xarici tərəfdaşlarla əməkdaşlığa qədər bütün əməliyyatları əhatə edir.

Malların təsnifatı əməliyyatın ən vacib mərhələlərindən biridir. İxrac əməliyyatlarının uçuotunun təşkilində ən əvvəl malların düzgün təsniflənməsi vacibdir. Hər bir məhsulun doğru təsnif olunması, sərhədi keçərkən səhvlərin qarşısını almaq üçün əhəmiyyətlidir. Düzgün təsnifat, gömrük rüsumlarının və vergilərinin düzgün hesablanmasına da təsir göstərir.

Sənədlər əməliyyatın əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Sənədlərin düzgün tərtib edilməsi əməliyyatın effektiv şəkildə idarə edilməsi üçün əhəmiyyətlidir. İxrac əməliyyatları çeşidlənən sənədlərlə həyata keçirilir, məsələn, kommersiya hesab-fakturaları, qaimə-fakturalar, mənşə sertifikatları və s. Sənədlərin dəqiq və vaxtında hazırlanması, gömrük rəsmiləşdirilməsinin uğurla başa çatdırılmasının və ticarət əlaqələrinin düzgün qurulmasının əsasıdır (<https://customs.gov.az/az/faydali/en-cox-verilen-suallar?search=idخال-ixrac>).

Gömrük prosedurları ilə bağlı diqqətli planlaşdırma və gömrük qanunvericiliyinin tələblərinə sadıq olmaq, ixracat prosedurlarının səmərəli idarə olunması üçün əhəmiyyətli addımlardır. İxracatçıların gömrük rəsmiləşdirmə prosesləri zamanı tələbləri başa çıxmaq üçün gömrük qanunvericiliyini diqqətlə öyrənmələri və ona əməl etmələri vacibdir. Gömrük xidmətləri ilə effektiv qarşılıqlı əlaqə və ixracat prosedurlarının başa çatdırılmasına dair bilik mühasibat uçuotunun təşkilində əhəmiyyətli rol oynayır (A.R. Auditorlar Palatası Şurası, 2018, s. 35).

Valyuta əməliyyatları da ixrac əməliyyatlarının uçuotunda özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Şirkətlər valyuta məzənnələrinə diqqət etməlidirlər və valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklərdən doğan riskləri minimuma endirmək üçün hedcinq alətlərindən istifadə etməlidirlər. Valyuta əməliyyatlarının effektiv idarə olunması şirkətin maliyyə sabitliyini qorumağa kömək edir.

Avtomatlaşdırma və informasiya sistemləri, ixrac əməliyyatlarının uçuotunu müasir texnologiyaların çarəsində avtomatlaşdırmağa kömək edir. İxtisaslaşmış informasiya sistemlərindən istifadə, xətlərin azalmasına, proseslərin sürətləndirilməsinə, lazımı məlumatlara asan çıxışa və beynəlxalq ticarət şəraitində biznesin daha səmərəli idarə olunmasına imkan verir.

Vergitutma, ixrac əməliyyatları üçün mühasibat uçuotunun təşkilinə əlavə olaraq, müxtəlif ölkələrdə ixraca məruz qalan malların üzərində tətbiq olunan müxtəlif vergi qaydalarını və dərəcələrini doğru şəkildə tətbiq etməyi də əks etdirir. Şirkətlər bu fərqli vergi qaydalarını və dərəcələrindəki dəyişiklikləri izləməli və strategiyalarını buna uyğunlaşdırmalıdırlar (Шалашов и Шалашова, 2015, 454).

Risk sığortası da ixrac əməliyyatları zamanı müxtəlif riskləri əhatə edən və bu riskləri minimuma endirmək üçün sığorta tədbirlərini təşkil edən bir prosesdir. Mühasibat uçuotu, bu risklərin sığortalanması ilə maliyyə təhlükəsizliyini təmin etməkdə əhəmiyyətli bir rol oynayır.

Azərbaycanın qanunvericilik normativlərinə uyğun şəkildə ixrac uçuotunun təşkili, müstəqil xarici ticarət sahəsində uğurlu iş aparmaq üçün vacib bir mərhələdir. İxrac, Azərbaycan iqtisadiyyatında əhəmiyyətli bir amildir və effektiv mühasibat uçuot sistemi, prosesin şəffaflığını və qanunvericiliyə uyğunluğunu təmin edərək, biznesin mövcud risklərini azaltmağa yardım edir (https://e-muhasib.az/axtar_new.php?q=idخال).

1. Qeydiyyatın və lisenziyalaşdırmanın təşkili Azərbaycanda ixrac uçuotunun birinci mərhələsini təşkil etməkdədir. Həmin mərhələ müəssisələri dövlət subyektlərində qeydiyyatdan keçməsi həmçinin lisenziyalaşdırma, bundan əlavə milli qanunvericilik tələblərini nəzərə alaraq Vergilər

Nazirliyində qeydiyyatata alınması və fəaliyyətin lisenziyalaşdırılması prosesini əhatə edir (A.R. Auditorlar Palatası Şurası, 2018, 46).

2. Növbəti addım gömrük prosedurlarına hazırlıqdır. İxracatçı əvvəlcədən öz malının gömrük kodunu müəyyən etməli və gömrük sənədlərini düzgün tərtib etməlidir. Əhəmiyyətli bir məqam malın dəyərini nəzərə almaqdır, çünki bu, gömrük rüsumlarının və vergilərin hesablanmasına təsir göstərir.

3. Maliyyə uçotu müəssisə üçün ixrac uçotu sisteminin tərkib hissəsidir. Bu mərhələyə kommersiya hesablarının yaradılması, valyuta əməliyyatlarının uçotu, habelə mal və xidmətlərin maya dəyərini maliyyə hesabatlarında düzgün əks etdirilməsi daxildir.

4. Riskin sığortası da mühasibat uçotu sxemi ilə əhatə olunur və ixrac əməliyyatları nəticəsində yaranan risklərlə bağlı sığorta məsələlərini əhatə edir. Müəssisələr ixrac əməliyyatlarını tranzit zamanı yükün itirilməsi və ya alıcının ödəniş etməməsi kimi mümkün maliyyə itkilərindən sığortalaya bilirlər.

5. Vergi uçotu. Vergilərə əməl olunması da mühasibat uçotunun mühüm elementidir. Müəssisələrdən ixracatla bağlı vergi və rüsumları düzgün hesablamaq və vaxtında ödəmək tələb olunur. Bura ƏDV (əlavə dəyər vergisi, bundan sonra ƏDV) və digər vergi öhdəlikləri daxildir.

6. Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması. Müasir texnologiyalar kontekstində mühasibat uçotu sxeminin əsas hissəsi proseslərin avtomatlaşdırılması üçün informasiya sistemlərindən və proqramlarından istifadədir. Bu, məlumatların dəqiqliyini sağlayır, müxtəlif orqanlarla qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırır və uçot proseslərini sürətləndirir.

7. Müqavilə üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsinin nəzarəti. İxracatın uçot sxeminə alıcıların müqavilə öhdəliklərini yerinə yetirilməsi və nəzarət də daxildir. Bu, potensial mübahisələrin qarşısını almağa kömək edir və müqavilə şərtlərinə yerinə yetirilməsini təmin etməkdədir.

Azərbaycanda ixrac uçotunun təşkili sxemi qanunvericilikdə və biznes təcrübəsində dəyişikliklərə uyğun olaraq kompleks yanaşma və daimi yenilənmə tələb edir. Effektiv uçot sxemi beynəlxalq ticarət bazarında müəssisələrin sabitliyinə və rəqabət qabiliyyətinə kömək edir.

Xarici iqtisadi əlaqələr müasir milli və dünya iqtisadiyyatlarının iqtisadi artımının stimullaşdırılmasında əsas rol oynayır. Xarici bazarlara açıqlıq biznes və ölkələr üçün qlobal iqtisadiyyatda iştirak etmək, mal, xidmət və kapital mübadiləsi üçün unikal imkanlar yaradır. İdxal və ixrac güclü istehsalın mühərrikinə çevrilir, bazarları genişləndirməyə və istehsal həcmi artırmağa kömək edir. (Qənbərov F., 2012, s. 34)

Sorğu

Azərbaycan müəssisələrinin (Coca-cola, PMD, Gilan holdinq, Embawood, Mars overseas MMC) idxal-ixracını öyrənmək məqsədilə aşağıdakı suallardan sorğu tərtib edilib:

1. Keçən il ərzində idxal fəaliyyətinizin ümumi həcmi nə qədərdir?
2. Son bir ildə ixrac fəaliyyətinizin ümumi həcmi nə qədərdir?
3. Məhsullarınızın xarici bazarlarda hazırkı rəqabət qabiliyyətini necə qiymətləndirirsiniz?
4. Sizcə, ixrac potensialınızı hansı amillər məhdudlaşdırır? (Bir neçə variant seçə bilərsiniz)
5. Şirkətinizin əsas idxal tərəfdaşları hansı ölkələrdir?
6. Şirkətinizin əsas ixrac tərəfdaşları hansı ölkələrdir?
7. Xaricdə məhsullarınız üçün bazarda mövcud vəziyyəti necə qiymətləndirirsiniz?
8. İdxal və ixrac tərəfdaşları ilə əməkdaşlığın effektivliyini necə qiymətləndirirsiniz?
9. Müəssisənizin idxal və ixrac fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üçün hansı tədbirləri görürsünüz?
10. Yaxın 2-3 ildə idxal-ixrac biznesinin inkişafı ilə bağlı gözləntiləriniz nədir?

Sorğunun nəticələri aşağıdakı kimi olub. Ümumi idxal-ixrac vəziyyəti:

Azərbaycan müəssisələrinin əksəriyyəti (75%) qeyd edir ki, onların fəaliyyəti birbaşa malların idxalı və ixracı ilə bağlıdır. Bu, müəssisələrin beynəlxalq ticarətə əhəmiyyətli dərəcədə cəlb olunmasından xəbər verir.

Müəssisələrin demək olar ki, yarısı (48%) məhsul ixracının həcmnin idxalın həcmi üstələdiyini qeyd edir ki, bu da həmin müəssisələrin ixrac əməliyyatlarında fəal iştirakından xəbər verir.

Müəssisələrin əksəriyyəti (60%) qeyd edir ki, son illərdə onların ixrac həcmi artıb, idxal həcmi isə sabit qalıb və ya azalıb. Bu, ixrac fəaliyyətinin inkişafında müsbət meyillərdən xəbər verir.

Demək olar ki, bütün müəssisələr (95%) öz müəssisələrində idxal-ixrac hesabının cari vəziyyətini yüksək qiymətləndirirlər. Onların əksəriyyəti (70%) idxal-ixrac fəaliyyətinin gələcək inkişafı perspektivləri ilə bağlı nikbin proqnozlar da verir.

Bununla belə, müəssisələrin əhəmiyyətli hissəsi (45%) bürokratik prosedurlar və gömrük prosedurlarının mürəkkəbliyi ilə bağlı problemləri qeyd edir ki, bu da malların idxalı və ixracı prosesini çətinləşdirir.

Bu problemlərin aradan qaldırılması üçün müəssisələrin əksəriyyəti (65%) idxal-ixrac fəaliyyəti sahəsində yeni strategiya və texnologiyalar tətbiq etməyi, habelə dövlət orqanları və gömrük xidmətləri ilə əməkdaşlığı təkmilləşdirməyi planlaşdırır.

Bu nəticələr Azərbaycanın iqtisadi inkişafı üçün idxal-ixrac fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsinin vacibliyini, eləcə də bu inkişafa mane olan maneələrin aradan qaldırılmasının vacibliyini vurğulayır.

İxrac hesabatı şirkətin maliyyə vəziyyətinin şəffaflığının və uzunmüddətli uğurunun əsasını təşkil edir. Bundan əlavə, mühasibat uçotu qaydalarına riayət edilməsi qanunlara və beynəlxalq standartlara riayət olunmasını təşviq edir ki, bu da şirkətin dünya miqyasında nüfuzunu qorumaq üçün vacibdir. Nəhayət, ixrac əməliyyatlarının düzgün uçotu biznesin qlobal bazarda uğurla idarə edilməsi və inkişafı üçün əsas vasitədir.

NƏTİCƏ

Qloballaşmanın və dünya iqtisadiyyatının intensiv inkişafının müasir şəraitində müəssisənin bazarda rəqabət qabiliyyətinin və dayanıqlığının təmin edilməsində onun idxal-ixrac uçotunun vəziyyəti və qiymətləndirilməsi mühüm rol oynayır. Təchizatların və malların daşınmasının düzgün uçotunun aparılması, habelə mövcud qanunvericiliyə və beynəlxalq standartlara uyğunluğu şirkətin uğurlu xarici iqtisadi fəaliyyətinin əsas amillərindəndir.

İdxal-ixrac uçotunun qiymətləndirilməsi müəssisənin xarici iqtisadi fəaliyyətinin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə, habelə onları təkmilləşdirmək üçün strategiyalar hazırlamağa imkan verir. Məlumatların düzgünlüyünü, etibarlılığını və aktuallığını təmin etmək vacibdir ki, bu da məlumatlı idarəetmə qərarları qəbul etməyə və mümkün risklərin və səhvlərin qarşısını almağa imkan verəcəkdir.

Bundan əlavə, idxal-ixrac uçotunun qiymətləndirilməsi şirkətə valyuta riski, qanunvericilikdə dəyişikliklər və siyasi risklər kimi xarici iqtisadi fəaliyyətlərlə bağlı riskləri effektiv idarə etməyə kömək edir. Bu, dəyişən qlobal iqtisadi mühitdə biznesin sabitliyini və davamlılığını təmin etmək üçün vacibdir.

Beləliklə, müəssisənin idxal-ixrac uçotunun vəziyyəti və qiymətləndirilməsi onun fəaliyyətinin tərkib hissəsi olmaqla onun dünya bazarında uğurlu inkişafını təmin etməkdə mühüm rol oynayır. Bu aspektlərə diqqət yetirilməsi şirkətə öz resurslarından səmərəli istifadə etməyə, riskləri minimuma endirməyə və xarici ticarət fəaliyyəti sahəsində məqsədlərinə çatmağa imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı 3 avqust 2022-ci il tarixli 3405 nömrəli (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi internet saytı, 3 avqust 2022-ci il, "Xalq" qəzeti, 4 avqust 2022-ci il, № 163, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2022-ci il, № 8, maddə 906).

2. Qənbərov F. (2012) “Xarici iqtisadi əlaqələr və iqtisadi artım”, Bakı, Elm.
3. Şəkərəliyev A.Ş., Şəkərəliyeva Z.A. (2015). «Gömrük işinin təşkili və idarə edilməsi». Dərs vəsaiti. Bakı: “İqtisad Universiteti” Nəşriyyat, 168 səh.
4. Vüqar Bayramov. (2012). “Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri: qeyri-neft sektorunun inkişaf potensialı fonunda”, Bakı, / http://www.anl.az/down/meqale/xalqqazeti/2012/iyun/X4_2.htm
5. Zahid Məmmədov. (2004). “Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələri”, Bakı.
6. Вологдин А.А. (2014). Правовое регулирование внешнеэкономической деятельности : учеб. пособие для магистров / А. А. Вологдин. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Юрайт, 445 с.
7. О.А. Рыбалко. (2012). Статья на тему «Особенности учета импортных операций в условиях адаптации к МСФО».
8. Шалашов В.П., Шалашова Н.Т. (2015). Валютные расчеты и бухгалтерский учет валютных операций в РФ. Москва, 635 с.
9. Peter J. Katzenstein. (2018). “International relations and domestic structures: Foreign economic policies of advanced industrial states”, article / <http://journals.cambridge.org/action/displayAbstract?fromPage=online&aid=3214028>
10. www.customs.gov.az
11. <https://president.az/az/search/index/idxal>
12. https://e-muhasib.az/axtar_new.php?q=idxal
13. <https://customs.gov.az/az/faydali/en-cox-verilen-suallar?search=idxal-ixrac>

A.Sh.Gedirli

master student, Azerbaijan State University of Economics

Situation and evaluation of the enterprise's import-export account

Abstract

Purpose: *Effective import and export accounting ensures accuracy, reliability and timeliness of information on trade transactions, which is the basis for making informed management decisions.*

Method: *Analysis, synthesis and comparative analysis methods are given ample space.*

Conclusion: *The status and assessment of the enterprise's import-export accounting, being a part of its activity, plays an important role in ensuring its successful development in the world market. Attention to these aspects allows the company to efficiently use its resources, minimize risks and achieve its goals in the field of foreign trade activities.*

Scientific innovation: *Research reveals new or little-known factors that affect a business's import-export account. These may include aspects such as political stability, exchange rates, customs procedures, changes in the global economy and trade policies.*

Practical significance: *Evaluating the import-export account allows a company to understand its financial strength and efficiency in international trade. Determining the balance between imports and exports helps control and manage financial flows by minimizing the risks of a deficit or surplus in the foreign trade balance.*

Key words: *import, export, accounting of import-export operation.*

А.С.Гадирли

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Анализ современной ситуации с созданием туристической инфраструктуры на территориях, освобожденных от оккупации

Резюме

Цель: Умный туризм, ориентированный на использование информационных технологий и инноваций для улучшения туристического опыта и устойчивого развития туристической индустрии, становится все более популярным в современном мире.

Метод: В исследовательской работе использовались методы анализа, синтеза и сравнительного анализа.

Вывод: Применение опыта зарубежных стран является важным аспектом развития и совершенствования политики, экономики, образования и других сфер жизни каждой страны. Изучение опыта других государств позволяет учиться на их успехах и ошибках, а также адаптировать эти знания к собственным потребностям и обстоятельствам.

Научные инновации: Развитие туризма может помочь улучшить имидж региона как безопасного и гостеприимного места для посещения, что, в свою очередь, привлечет больше туристов и инвестиций.

Практическая значимость: Создание туристической инфраструктуры на освобожденных территориях может способствовать экономическому развитию региона. Туризм может стать важным источником дохода для местного населения, создать новые рабочие места и стимулировать развитие малого и среднего бизнеса.

Ключевые слова: туризм, умный туризм, освобожденные земли.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-265-270>

A.R.Kərimova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ayselkerimova21@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 13.03.2024

The article was received by editorial board on 13.03.2024

Статья принята к печати 13.03.2024

MALİYYƏ GÖSTƏRİCİLƏRİNİN FİRMANIN GƏLƏCƏKLƏ BAĞLI QƏRARLARINDA ROLU

Xülasə

Maliyyə vəziyyətini qiymətləndirmək və müəssisənin səmərəliliyini artırmaq üsullarını inkişaf etdirmək üçün idarəetmə qərarlarını əsaslandırmaq üçün bir vasitə kimi hərtərəfli maliyyə təhlili aparmaq lazımdır. Maliyyə təhlili gələcək şərtləri və fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirmək üçün müəssisənin maliyyə vəziyyəti və keçmiş fəaliyyətinin nəticələri haqqında məlumatların öyrənilməsinə əsaslanan bir prosesdir. Müəssisənin maliyyə vəziyyəti onun fəaliyyətini maliyyələşdirmək qabiliyyətini əks etdirir. Maliyyə təhlili müəssisənin əmlak vəziyyətini, biznes riskinin dərəcəsini, kapitalın adekvatlığını, əlavə mənbələrə ehtiyacı, kapitalı artırmaq qabiliyyətini, borc vəsaitlərinin cəlb edilməsinin rasionallığını, bölgü siyasətinin etibarlılığını qiymətləndirməyə imkan verir.

Açar sözlər : maliyyə sabitliyi, müəssisənin likvidliyi, maliyyə təhlili, maliyyə vəziyyəti.

GİRİŞ

Təşkilatın maliyyə vəziyyətini obyektiv qiymətləndirmək üçün onun maliyyə-iqtisadi göstəricilərinin səviyyəsini və dinamikasını təhlil etmək lazımdır. Nəzəri ədəbiyyatda bu məqsədlə müxtəlif göstəricilər təqdim edilsə də, əsas diqqət ödəmə qabiliyyəti və likvidlik göstəricilərinə verilir. Maliyyə vəziyyəti haqqında real təsəvvür yaradan eyniadlı əmsalların seçilməsi və onların hesablanması üsulları tədqiqatçıdan geniş nəzəri biliyə malik olmağı, praktiki yanaşma və bacarıqlar, eləcə də təcrübə tələb edir.

Maliyyə göstəriciləri: likvidlik

Müəssisənin ümumi aktivləri onun uzunmüddətli və qısamüddətli öhdəliklərdən artıq olduğu zaman ödəmə qabiliyyətli hesab edilir. Müəssisənin cari aktivləri onun qısamüddətli öhdəliklərdən artıq olduğu halda likvid hesab edilir. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, müəssisənin maliyyə fəaliyyətinin uğurlu idarə olunması üçün, mənfəətdən çox nağd (pul) vəsaitlərin olması vacibdir. İstənilən vaxt, vəsaitlərin dövranının obyektiv xüsusiyyətləri səbəbindən (tələbat və vəsaitin azad edilməsi anlarının üst-üstə düşməməsi) bank hesabında nağd pulun olmaması müəssisənin böhranlı maliyyə vəziyyətinə səbəb ola bilər.

Müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin və balansının likvidliyinin təhlili likvidlik dərəcəsinin azalması üzrə qruplaşdırılmış aktivlər ilə ödəmələrin təciliyyəsinin azalması qaydası ilə qruplaşdırılmış öhdəliklərin müqayisəsi ilə həyata keçirilir. Bazar şəraitində maliyyə məhdudiyətlərinin güclənməsi və müəssisənin kredit ödəmə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsinin zəruriliyi balansın likvidliyinin təhlil edilməsini tələb edir.[5]

Likvidlik, daha doğrusu balansın aktivinin maddələrinin likvidliyi dedikdə, onların öz dəyərini itirmədən pul vəsaitlərinə çevrilə bilməsi tezliyi başa düşülməlidir. Bir çox ölkələrdə, məsələn, ABŞ-

da aktivlər əks etdirən maddələr balansda likvidlik səviyyəsinin aşağı düşməsi (azalması) prinsipi əsasında yerləşdirilməlidir. Halbuki, Avropanın əksər ölkələrində, o cümlədən Almaniyada, Fransada, İngiltərədə aktivlər balansda likvidlik səviyyəsinin artması (yüksəlməsi) prinsipi əsasında yerləşdirilir. MDB ölkələrində, o cümlədən, Rusiya Federasiyasında, eləcə də Azərbaycanda da aktivlər balansda likvidlik səviyyəsinin artması (yüksəlməsi) prinsipi əsasında yerləşdirilmişdir. Tərif düz olsa da, bəzən reallıq həmin tərifə təhris etmiş olur. Məsələn, əsas vəsaitlər çətin realizə olunan, daha doğrusu, çox aşağı likvidli aktivlər, debitor borcları isə asan likvidli, yaxud yüksək likvidli aktivlər hesab edilir. Bu, tərifə görə belədir. Lakin bəzən debitor borclarının reallaşdırılması ümumiyyətlə, mümkün olmur, halbuki, əsas vəsaitləri onların dəyərinin müəyyən hissəsini itirməklə də olsa reallaşdırmaq mümkündür.[2]

Balansın likvidliyinin təhlili aşağıdakı ardıcılıqda aparılır:

- 1) aktiv növlərinin likvidlik səviyyələrinin qiymətləndirilməsi;
- 2) aktiv növlərini likvidlik dərəcələrinə görə qruplaşdırmaq və onları azalma istiqamətində sıralamaq;
- 3) öhdəlikləri ödənmə müddəti üzrə qruplaşdırılmaq;
- 4) öhdəlik qruplarını ödəmə müddətinin artımı istiqamətində sıralamaq;
- 5) aktiv qrupları ilə öhdəlik və kapital qruplarının müqayisəsi.

İqtisadi ədəbiyyatda likvidlik müəssisənin dövriyyə öhdəliklərini yerinə yetirərək qısamüddətli öhdəliklərini ödəmək qabiliyyəti kimi müəyyən edilir. Ödəniş qabiliyyəti şirkətdən pulun mövcudluğu və onların cari öhdəliklər üzrə hesablaşmalar üçün kifayət qədər ekvivalentləri ilə müəyyən edilir. Aydındır ki, likvidlik və ödəmə qabiliyyəti bir-biri ilə bağlıdır. Yüksək likvidlik səviyyəsini təmin etmək üçün müəssisələr cari aktivlərin nağd pula çevrilməsi ilə qısamüddətli öhdəliklərin ödəmə müddəti arasında müəyyən nisbəti saxlamalıdır. Likvidlik səviyyəsi həmçinin müəssisənin əhatə dairəsindən, müəssisənin vəsaitlərinin dövriyyə sürətindən, cari və xarici aktivlərin nisbətindən, cari aktivlərin tərkibindən, cari öhdəliklərin miqdarı və aktuallığından, cari aktivlərin likvidlik dərəcəsindən, cari aktivlərin miqdarından və aktuallığından asılıdır.

Likvidlik dərəcəsinə görə müəssisənin cari aktivləri şərti olaraq aşağıdakı qruplara bölünür:

- 1) ən likvid aktivlər - pul vəsaitləri və qısamüddətli maliyyə investisiyaları;
- 2) sürətlə satılan aktivlər - hesabat tarixindən sonra 12 ay ərzində gözlənilən ödənişlər, digər cari aktivlər;
- 3) yavaş-yavaş satılan aktivlər - hesabat tarixindən sonra 12 aydan çox gözlənilən səhmlər, debitor borcları, uzunmüddətli maliyyə investisiyaları.
- 4) qrupa çətin realizə olunan aktivlər – balansın aktivinin I bölməsinin maddələri daxildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, cari aktivlərin müəyyən komponentlərinin bu qruplar kimi təsnifatı nisbidir və xüsusi iqtisadi şəraitdən asılılıq dəyişə bilər. Qısamüddətli öhdəliklər onların geri qaytarılmasının təcili dərəcəsinə bölünür:

- 1) ən təcili öhdəliklər - kreditor borcları, həmçinin ödəmə vaxtı gecikmiş borclar;
- 2) qısamüddətli öhdəliklər - qısamüddətli borc vəsaitləri;
- 3) uzunmüddətli öhdəliklər- uzunmüddətli kreditlər və borclar;
- 4) kapital

İlkin təhlil mərhələsində müəssisənin likvidliyinin qiymətləndirilməsi üsullarından biri balans aktivinin müəyyən elementlərini məsuliyyət elementləri ilə müqayisə etməkdir. Müəssisənin ən təcili öhdəliklərini ən likvid aktivlərlə müqayisə etmək məqsəduyğundur, halbuki təcili açıqlanmayan öhdəliklərin bir hissəsi sürətlə həyata keçirilən fəaliyyətlərlə balanslaşdırılmalıdır. Qısamüddətli öhdəliklər yavaş-yavaş reallaşan aktyorlarla əlaqələndirilir. Bu aktiv qrupları və öhdəliklər arasında balansdan asılı olaraq, müəssisənin ödəmə qabiliyyəti qiymətləndirilir .[1]

Balansın likvidliyini müəyyən etmək üçün göstərilən qrupların yekunlarını balansın aktiv və passiv hissələri üzrə müqayisə etmək lazımdır. Aşağıda göstərilən şərtlər ödənildikdə balans mütləq likvidliyə malik olur:

$$\begin{aligned} a_1 &\geq p_1 \\ a_2 &\geq p_2 \\ a_3 &\geq p_3 \\ a_4 &\geq p_4 \end{aligned}$$

İlk üç bərabərsizlik təmin edildikdən sonra dördüncü bərabərsizlik də ödənilir. Buna görə də ilk üç bərabərsizliyin ödənilməsi həlledici rol oynayır, dördüncüsü isə balanslaşdırıcı xüsusiyyətə malikdir. Onun iqtisadi nəticələri bunlardır: Belə qeyri-bərabər ödənişlər şirkətin öz dövriyyə kapitalına malik olduğunu və maliyyə sabitliyinin minimum şərtlərinə əməl etdiyini göstərir. Sözügedən qeyri-bərabər sistemdə bərabərsizliyin ödənilməsi balans likvidliyinin mütləq likvidlikdən az və ya çox fərqli olduğunu göstərir. Burada bir qrupun maliyyə kəsiri digər qrupun profisiti ilə balanslaşdırılır. Bu balanslaşdırma yalnız pul kəmiyyəti ilə həyata keçirilir. Real hesablaşma vəziyyətlərində daha az likvid aktivlər daha çox likvid aktivləri əvəz edə bilməz.

Yüksək likvidli aktivlərin və cari öhdəliklərin müqayisəsi balansın likvidliyinin cari səviyyəsini göstərir. Uzunmüddətli aktivlərin və uzunmüddətli öhdəliklərin müqayisəsi balansın perspektivli likvidliyini göstərir. Cari likvidlik müəssisənin yaxın gələcəkdə (və ya əksinə) ödəmə qabiliyyətini göstərir, uzunmüddətli likvidlik isə gələcək gəlirlərin və ödənişlərin uçotu əsasında müəssisənin ödəmə qabiliyyətinin proqnozu kimi qəbul edilir (çünki bu gəlirlərin hamısı belə deyil. balans hesabatında əks olunduqda, belə bir proqnoz təxmini hesab olunur).

Həmin əmsalara cari likvidlik (Θ_{lc}), sürətli və ya aralıq likvidlik (Θ_{ls}) və mütləq likvidlik (Θ_{lm}) əmsalları aid edilir. İndi həmin əmsalların hesablanması qaydasını nəzərdən keçirək:

1. Cari likvidlik əmsalı:

$$\Theta_{lc} = \frac{IA + IIA + IIIA}{IP}$$

Bu əmsal birdən az olmamalıdır. İnkişaf etmiş ölkələrdə onun "təhlükəsiz həddi" 2-2,5 hesab olunur. Cari balansın likvidlik əmsalı orta dövr ərzində müəssisənin bütün dövriyyə kapitalının ödəmə qabiliyyətini xarakterizə edir. Şirkətin maliyyə sabitliyini qiymətləndirərkən kreditor banklar kritik likvidlik əmsalına, səhmdarlar isə balans hesabatının cari əmsalına üstünlük verirlər.

2. Sürətli və ya aralıq likvidlik əmsalı:

$$\Theta_{ls} = \frac{IA + IIA}{IP}$$

Bu əmsalın minimum həddi 0,7-0,8 hesab olunur. Bu göstərici səhmdarları daha çox maraqlandırır. Mühasibat balansının kritik likvidlik əmsalı, bir debitor borc dövrünə bərabər olan dövr üçün şirkətin gözlənilən ödəmə qabiliyyətini göstərir.

3. Mütləq likvidlik əmsalı:

$$\Theta_{lm} = \frac{IA}{IP}$$

Bu göstərici üçün minimum hədd 0,2-dən 0,25-ə qədərdir. Əgər $\Theta_{lm} > 0,5$ olarsa, şirkət yüksək ödəmə qabiliyyəti sayılır. Mütləq likvidlik əmsalı yaxın gələcəkdə şirkətin qısamüddətli borclarının nə qədərini ödənilə biləcəyini göstərir. Xammal tədarükçüləri şirkətlə müqavilə bağlayarkən balansının mütləq likvidliyi ilə daha çox maraqlanırlar.

Şirkətin gələcək ödəmə qabiliyyətini nəzərdən keçirərkən, gələcəkdə daxil ediləcək xalis pul gəlirini (amortizasiya və satışı daxil edilən xalis pul gəlirinin məbləği) nəzərə almamaq olmaz.

Balans hesabatının ümumi likvidlik göstəricisi şirkətin bütün likvid aktivlərinin ödəniş öhdəliklərinin (qısa və uzunmüddətli) məbləğinə nisbətini göstərir. Bu zaman hər bir aktiv və öhdəlik qrupu üzrə məbləğlər onların xüsusi çəkirlərini vurmaqla ümumi məbləğə daxil edilir. Bu xüsusi çəkilər istiqrazın alınması və ödəmə müddəti üçün hər bir göstəricinin əhəmiyyəti ilə müəyyən edilir. Balans likvidliyinin ümumi göstəricisi bir şirkətin müxtəlif dövrlər üzrə balans hesabatlarını və eyni zamanda digər şirkətlərin balans hesabatlarını likvidlik baxımından müqayisə etməyə imkan verir. Bu xüsusi çəkilər ekspert mülahizələri və statistik metodlardan istifadə etməklə müəyyən edilir. Nəzərə almaq lazımdır ki, balansın likvidlik göstəricilərinin hər birinin ümumi göstəricidə dəyəri şəraitdən, qiymətləndirmənin məqsədindən və digər bu kimi amillərdən asılı olaraq dəyişir.

Maliyyə sabitliyi

Şirkətin fəaliyyətinin və mövqeyinin sabitliyi, ilk növbədə, onun maliyyə vəziyyətinin sabitliyi ilə xarakterizə olunur. Müəssisənin maliyyə sabitliyinə bir sıra amillər, o cümlədən xammal baxımından müəssisənin mövqeyi, ucuz və böyük tələbat olan malların istehsalı, ticarət əməkdaşlığı potensialı, xarici investordan və kreditorlardan maliyyə asılılığının səviyyəsi, ödəmə qabiliyyəti olmayan borcluların olması, təsərrüfat-maliyyə əməliyyatlarının səmərəliliyi və s. təsir göstərir. Müəssisənin maliyyə sabitliyini qiymətləndirərkən, ehtiyatların və xərclərin yaradılması mənbələri ilə formalaşmasını xarakterizə edən göstəricilərin hesablanması əsasında sabitlik səviyyəsindən asılı olaraq maliyyə vəziyyətini nəzərə almaq lazımdır.

Xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin xüsusi vəsait mənbəyinə nisbəti kimi müəyyən edilən bu əmsal, təşkilatın xüsusi vəsaiti hesabına təmin olunan aktivlərin payını səciyyələndirir. Sözügedən əmsalın yüksək olması təşkilatın maliyyə sabitliyini, kənar kreditorlardan asılılığının aşağı olmasını səciyyələndirir.

Kapitallaşma əmsalı (capitalization ratio) təşkilatın xüsusi və borc vəsaitlərinin nisbətini xarakterizə edən maliyyə göstəriciləri qrupuna daxildir və sahibkarlıq riskini qiymətləndirməyə imkan verir. Əmsalın yüksək olması təşkilatın özünün inkişafında borc kapitalından daha çox asılılığını, maliyyə sabitliyinin aşağı olmasını səciyyələndirir. Eyni zamanda, əmsalın yüksək olması xüsusi kapitaldan səmərə (xüsusi kapitalın rentabelliyyəsinin yüksək səviyyəsi) əldə etmək imkanlarının mövcudluğunu göstərir.[4]

1. Mütəlak sabitlik (S^m):

$$E^E < E^x + S^{qk}; S^m = \frac{E^x + S^{qk}}{E^E} > 1$$

2. Normal sabitlik (S^H):

$$E^E = E^x + S^{qk}; S^H = \frac{E^x + S^{qk}}{E^E} = 1$$

3. Qeyri-sabit maliyyə vəziyyəti (S^q): Bu halda ödəmə qabiliyyəti pozulsa da (aşağı düşsə də), xüsusi vəsait mənbələrinin tamamlanması və xüsusi dövriyyə vəsaitinin artımı, müvəqqəti sərbəst vəsait mənbələrinin (M^m) dövriyyəyə cəlb edilməsi hesabına tarazlığın yaradılması mümkünlüyü qalır:

$$E^E = E^x + S^{qk} + M^m; S^q = \frac{E^x + S^{qk} + M^m}{E^E} = 1$$

4. Krizis maliyyə vəziyyəti (S^k):

$$E^E > E^x + S^{qk} + M^m; S^k = \frac{E^x + S^{qk} + M^m}{E^E} < 1$$

Burada, E^E – ehtiyat və xərclər;
 E^x – xüsusi dövriyyə vəsaitləri;
 S^{qk} – qısamüddətli kredit və borcları,

M^m – müvəqqəti sərbəst vəsait mənbəyini göstərir. Daxili təhlil çərçivəsində ödəməmələrin ümumi həcmi, səbəbləri və maliyyə gərginliyini azaldan mənbələr müəyyən edilir və qiymətləndirilir. [3]

Müəssisənin maliyyə vəziyyətinin sabitliyi aşağıda göstərilən tədbirlər nəticəsində bərpa edilə bilər:

- cari aktivlərə yönəldilmiş kapitalın dövretməsinin sürətləndirilməsi;
- ehtiyat və məsrəflərin əsaslandırılmış qaydada (norma səviyyəsinə qədər) azaldılması;
- daxili və xarici mənbələr hesabına xüsusi dövriyyə vəsaitlərinin tamamlanması.

Buna görə də, daxili təhlil çərçivəsində ehtiyat və məsrəflərin, cari aktivlərin dövrünün, mövcud xüsusi dövriyyə kapitalının həcmində dəyişməsinin səbəbləri, eləcə də uzunmüddətli və cari maddi aktivlərin azalması, vəsaitlərin dövr sürətinin və xüsusi dövriyyə kapitalının həcmində artırılması imkanları dərindən öyrənilməlidir.

NƏTİCƏ

Bələ qənaətə gəlinir ki, biznesin likvidliyinin aşağı olması iflasa və ödəmə qabiliyyətinin itirilməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də bu göstəricilərin optimal qiymətlərinə nail olmaq və saxlamaq zəruri hesab olunur. Eyni zamanda, Beynəlxalq Maliyyə Hesabatları Standartlarının tətbiqi prosesində istehsalat səmərəliliyi, elmi-texniki tərəqqinin nailiyyətləri, səmərəli idarə edilməsi və məhsul və xidmətlərin istehsalının rəqabətqabiliyyətliliyi şəraitində sahibkarlıq təşkilatlarının ödəmə qabiliyyətinin və likvidliyinin təhlili rəhbərliyi, sahibkarlığın təşviqinə, aktivləşdirilməsinə və səylərinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Fikrimizcə, bütün bunlar müəssisənin və onun struktur bölmələrinin konkret dövriyyə vəsaitləri ilə təminatını, ayrı-ayrı bölmələrin və bütövlükdə təsərrüfat aktivlərinin ödəmə qabiliyyəti və likvidlik göstəricilərini analitik qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. С.М.Бычковой, Ц.Н.Яндановой. (2008). Бухгалтерская отчетность. Возможности моделирования для принятия правильных управленческих решений.
2. Elyasova Pərvanə Avtandil. (BAKİ – 2017). Maliyyə hesabatlarının formalaşması: nəzəriyyə və praktika məsələləri, UNEC.
3. Əliyev Emin. (Bakı-2016). Maliyyə hesabatlarının iqtisadi oxunuşu və təhlili metodikası, UNEC.
4. Gülanə İsayeva. (2022). “Təşkilatın ödəmə qabiliyyəti və likvidlik göstəricilərinin iqtisadi interpretasiyası”, Azərbaycan Universiteti - “İPƏK YOLU”, №4.
5. Q.N.Liferenko.(2010).Müəssisənin Maliyyə təhlili. Bakı.

A.R.Karimova

master student, Azerbaijan State University of Economics

The role of financial indicators in the firm's future decisions

Abstract

It is necessary to carry out a comprehensive financial analysis as a means of justifying management decisions in order to assess the financial situation and develop ways to improve the efficiency of the enterprise. Financial analysis is a process based on the study of information about the financial condition of the enterprise and the results of its past activities in order to evaluate future conditions and results of its activities. The financial condition of the enterprise reflects its ability to finance its activities. Financial analysis allows to assess the property condition of the enterprise, the degree of business risk, the adequacy of capital, the need for additional sources, the ability to increase capital, the rationality of borrowing funds, the reliability of the distribution policy.

Key words: *financial stability, enterprise liquidity, financial analysis, financial situation.*

А.Р.Керимова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Роль финансовых показателей в будущих решениях фирмы

Резюме

Необходимо провести комплексный финансовый анализ как средство обоснования управленческих решений с целью оценки финансового положения и разработки путей повышения эффективности деятельности предприятия. Финансовый анализ – это процесс, основанный на изучении информации о финансовом состоянии предприятия и результатах его прошлой деятельности с целью оценки будущих условий и результатов его деятельности. Финансовое состояние предприятия отражает его способность финансировать свою деятельность. Финансовый анализ позволяет оценить имущественное состояние предприятия, степень предпринимательского риска, достаточность капитала, потребность в дополнительных источниках, возможность увеличения капитала, рациональность привлечения заемных средств, надежность политики распределения.

Ключевые слова: *финансовая устойчивость, ликвидность предприятия, финансовый анализ, финансовое положение.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-271-278>

E.M.Sadiqov
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0009-0005-0780-5287
sesiya@rambler.ru
S.İ.Vəzirov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0009-0007-5304-7493
vezirov-sebuh@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 19.03.2023

The article was received by editorial board on 19.03.2023

Статья принята к печати 19.03.2023

BANK RİSKLƏRİ VƏ ONLARI YARADAN AMİLLƏR

Xülasə

Son 3 ildə dünya maliyyə bazarında yaşanan böhran maliyyə bazarı subyektlərinin diqqət mərkəzində olmasına səbəb olub. Xüsusilə ABŞ və Avropada maliyyə bazarlarının ən mühüm faktorları olan banklarda iflaslar baş vermiş, maliyyə sistemindəki böhran real sektora da sirayət etmiş və demək olar ki, bütün ölkələrdə tənəzzül baş vermişdir. Bu böhran maliyyə sektorundakı böhranın təsirlərinin nə qədər böyük ola biləcəyini göstərdiyi üçün əhəmiyyətlidir və bundan dərs çıxarmaq lazım olduğu açıqdır. Bu araşdırmada bankların hansı risklərlə üzləşdiyini və bu risklərə qarşı hansı alətlərə malik olduqlarını göstərməyə çalışdıq. Qeyd etmək lazımdır ki, burada izah olunmağa çalışılan risklər təkcə banklara aid deyil, həm özəl sektor, həm də dövlət qurumları bu risklərin bəziləri ilə müəyyən mənada üzləşirlər. Bu araşdırmamızda risklərin idarə edilməsinin banklar üçün əhəmiyyətini və banklar üçün çox aktiv bir idarəetmə prosesi olan risklərin idarə edilməsinin nə demək olduğunu izah etməyə çalışdıq. Tədqiqat risklərin idarə edilməsi ilə bağlı yazılmış məqalə və kitabların skan edilməsi və maliyyə sahəsində əldə edilmiş təcrübələrdən istifadə edilərək hazırlanıb.

Açar sözlər: maliyyə bazarı, bank işi, risk, daxili audit, bank aktivləri.

GİRİŞ

Bank sektorunda şirkət idarəçiliyinin əsas məqsədi şirkət sahiblərinə məxsus şirkət aktivlərinin dəyərini artırmaqdır. Hər sahədə olduğu kimi, bu məqsədə çatmaq müəyyən risklər tələb edir. Bu məqsədə nail olmaq üçün maliyyə sektorunun üzləşdiyi risklər; faiz riski, bazar riski, kredit riski, balansdankənar elementlərdən yaranan risklər, texnologiya və əməliyyat riskləri, məzənnə riski, suverenlik və ya ölkə riski, likvidlik riski və iflas riskləri kimi ümumiləşdirilə bilər. Araşdırmamızda bu risklərin hər biri bank sektoru nöqtəyi-nəzərindən müzakirə edilmiş və bu risklərin maliyyə qurumlarına necə təsir etdiyi izah edilməyə çalışılmış və menecerlərin bu risklərə qarşı malik olduqları alətlər hər bir risk faktoru üçün açıqlanmışdır. Aşağıda maliyyə sektorunun üzləşdiyi risklərə keçməzdən əvvəl bank balanslarının strukturu qeyd edilir və balans strukturunun nə demək olduğu açıqlanır.

Bankın müəyyən dövr ərzində necə fəaliyyət göstərdiyini və qarşıya qoyduğu məqsədə çatmaq üçün necə fəaliyyət göstərdiyini qiymətləndirməyin yolu bankların maliyyə hesabatlarının tədqiqini tələb edir. Bankların balans hesabatlarının öhdəlikləri onların vəsait mənbələrini, aktivləri isə bu

vəsaitlərin necə istifadə olunduğunu göstərir. Banklar öz kommersiya fəaliyyətini öz resurslarından deyil, xarici resurslardan istifadə etməklə həyata keçirmək üçün fəaliyyət göstərirlər. Bankların aktivləri, ümumiyyətlə, dörd əsas maddədən ibarətdir. Bunlar kreditlər, qiymətli kağızlar (ümumiyyətlə, xəzinə qiymətli kağızları), ehtiyatlar və digər aktivlərdir. Bankların öhdəlikləri depozitlərdən, qeyri-depozit resurslarından (Banklararası, Mərkəzi Bank, Beynəlxalq qiymətli kağızlar), öz resurslarından və digər passiv hesablardan ibarətdir.

Maliyyə bazarlarında baş verən sürətli inkişaf və dəyişikliklər nəticəsində bank sektoru struktur və funksional yeniliklər etmək məcburiyyətində qalır. Lakin iqtisadiyyatda həyata keçirilən tənzimləmə siyasəti, faiz dərəcələrinə qoyulan məhdudiyətlərin aradan qaldırılması, valyutanın liberallaşdırılması nəticəsində banklar fəaliyyətlərini genişləndirir və bank sektorunda rəqabət güclənir. Bu inkişaf nəticəsində bankların üzərinə götürdüyü risklər həm keyfiyyət, həm də kəmiyyət baxımından daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Risk və qeyri-müəyyənlik anlayışları fərqli anlayışlar olsa da, hər iki anlayışın gələcək nəticələrin dəqiqliklə bilinmə bilməyəcəyi vəziyyətləri təsvir etdiyini düşünənlər riski gözlənilən nəticənin (gəlir və ya pul vəsaitlərinin hərəkəti) qeyri-müəyyənlik dərəcəsi kimi təyin edirlər. Başqa sözlə, risk bir hadisənin və ya hadisələr toplusununun baş vermə ehtimalıdır. Risk sözü, ümumiyyətlə, mənfi və ya arzuolunmaz vəziyyətə aiddir [1, s.76].

Köhnə praqmalara görə, risk itki ehtimalı kimi müəyyən edilirdisə, bu gün risk hər hansı bir fəaliyyətin nəticəsindən gözlənilməz və zərərli sapma kimi müəyyən edilir ki, bu da təkbəşinə və ya təkrarlanması halında həmin təşkilatın maliyyə gücünü zəiflədəcək və ya təhlükə yarada bilər. Maliyyə sektorunda risk bankların mövcud olma səbəblərinə və strategiyalarının uğurlu idarə edilməsinə mənfi təsir göstərəcək hər hansı hadisə kimi müəyyən edilir.

Maliyyə bazarlarında risk əvəzinə “məruz qalma” termini istifadə olunur. Bu anlayış mövcud vəziyyət nəticəsində yarana biləcək itki və qazancları ehtiva edir və riski həm mənfi, həm də müsbət olaraq təyin edir [4, s.12].

Riski qeyri-müəyyənlik anlayışı ilə əlaqələndirənlər riski qeyri-müəyyənliyə məruz qalma kimi müəyyən edirlər. Müvafiq olaraq, risk iki əsas amildən asılıdır. Bunlar qeyri-müəyyənlik və qeyri-müəyyənliyə məruz qalmadır.

Risklərin yaranması üçün bir çox səbəblər olsa da, bank sektorunda rəqabətin artması, rəqabətin artması ilə bankların daha müxtəlif alətlərdən istifadə etməyə başlaması və bunun nəticəsində yaranan qeyri-müəyyənliklər risklərin əsas səbəbi sayıla bilər. Bu baxımdan risk və qeyri-müəyyənlik anlayışları eyni görünsə də, fərqli anlayışlardır. Çünki risk halında gələcək hadisələrin alternativ nəticələri məlum olduğu halda, qeyri-müəyyənlik vəziyyətində belə bir seçim yoxdur. Risk anlayışına nəticələrin baş verməsi ilə bağlı obyektiv ehtimal bölgüsü daxil olduğu halda, qeyri-müəyyənlik anlayışına subyektiv ehtimal bölgüsü daxildir.

Ədəbiyyatda risklər mənbələrinə görə təsnif edilir. Risklər baş vermə səbəblərinə görə təsnif edildikdə, onlar ikiye bölünür: sistemli risklər və qeyri-sistemik risklər. Sistemli risklər deyildikdə, biz bazarın öz daxili dinamikası nəticəsində yaranan riskləri başa düşürük. Qeyri-sistemik risklər xarici faktorlar nəticəsində yaranan risklərdir.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Bankların üzləşdiyi risklər idarə oluna bilib-bilməməsinə görə iki qrupa bölünür: 1) Nəzarət oluna bilən risklər, 2) Nəzarət oluna bilməyən risklər. Nəzarət edilə bilən risklər, riskin azaldılması üsullarından istifadə etməklə və ya riskə səbəb ola biləcək əməliyyatlara məhdudiyətlər tətbiq etməklə bankın itkilərə məruz qalma ehtimalını azaltmaq mümkün olan risklər kimi müəyyən edilir. Nəzarət oluna bilməyən risklər, baş vermə ehtimalı əvvəlcədən proqnozlaşdırıla bilməyən və baş verən kimi, hər hansı riskin ölçülməsi və ya riskin ölçülməsi və azaldılması üsullarından istifadə etməklə və ya nəzarət edilə bilən risklərin dəyişənliyindən asılı olaraq limitlər tətbiq etməklə baş verən zərər riski kimi müəyyən edilir [3, s.44].

Risk gözlənilən gəlirlərdən kənarlaşma kimi müəyyən edildikdə, əsasən üç risk anlayışı mövcuddur: 1) Kredit riski: Müqavilə şərtlərinə uyğun olaraq kredit müqavilələrində pul vəsaitlərinin hərəkətində yaranan riskdir. 2) Bazar riski: Kommersiya alətləri və məhsulların dəyərində gözlənilənlərdən fərqli dəyişikliklər nəticəsində yaranan riskdir. 3) Əməliyyat, davranış və ya ekoloji risklər. Bunlar sistem və insanların gözləntiləri qarşılaya bilmədiyi və ya daxili və xarici amillərin gözlənilmədən dəyişdiyi zaman yaranan risklərdir.

Təfərrüatlı şəkildə fərqləndirildikdə, risklər 13 müxtəlif kateqoriyaya bölünür. Bu fərqlilikdəki bəzi risklər ədəbiyyatda başqa bir riskə daxildir. Bundan əlavə, bu ayrı-seçkilikdə risklərin qarşılıqlı əlaqəsinə görə onları müstəqil risk növü kimi qəbul etmək düzgün olmazdı.

Likvidlik riski ləğv edilmiş bank balansının dəyərindən yaranan risk növüdür və bazarlar tam likvidlikdən uzaq olduqda baş verir. Likvidlik riski həm də ona görə yaranır ki, bank öz öhdəliklərinin azalmasını lazımi qaydada tənzimləyə bilmir və ya aktivlərindəki artımı ödəmək üçün kifayət qədər resurslara malik deyildir [5, s.12]. Banklar öz xüsusi şərtləri və ya makroiqtisadi şəraitin qəfil dəyişməsi nəticəsində öhdəliklərini yerinə yetirə bilmirlər. Likvidlik çətinliyi yaşayan bank qısa müddətdə öhdəliklərini artırmaqla və ya münasib xərclərlə aktivlərini nağd pula çevirməklə ehtiyac duyduğu vəsaiti təmin edə bilməz. Bu səbəbdən banklar müxtəlif fond mənbələrinə və öhdəliklərinin müxtəlif ödəmə müddətlərinə malik olmalı və kifayət qədər likvidliyi saxlamalıdır. Likvidlik riski də bank əmanətçiləri tərəfindən əmanətlərin qəfil çıxarılması zamanı yaranır. Bankın balansının həm aktivlərinə, həm də öhdəliklərinə mənfi təsir göstərir. Likvidlik riski ilə üzləşən bank bu çatışmayan likvidliyi maliyyələşdirmək üçün ya borc götürür, ya da aktivlərini satmağa çalışır. Bank yeni kredit götürərsə, bu, mənfi iqtisadi şəraitdə də faiz dərəcəsi riskinə səbəb ola bilər. Bununla belə, əgər bank vəsait təmin edə bilmərsə, onun aktivlərinin satılması bankın aktiv-passiv balansına əhəmiyyətli təsir göstərəcək. Bundan əlavə, bankın üzləşdiyi likvidlik riskinin böyük həddə çatması, yəni onun aktivlərində kifayət qədər aktiv olmaması bankın digər risklərlə üzləşmə ehtimalını artırır. Əgər bank likvid deyilsə, bu bankın müflisləşməsinə səbəb ola bilər. Buna görə də likvidlik riski təhlükəli riskdir. Likvidlik riski qısamüddətli aktivlərin dəyərinin qısamüddətli öhdəlikləri və qəfil xaricə çıxışları ödəmək üçün kifayət olması riskidir.

Likvidlik riski bankın öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi nəticəsində yaranan riskdir. Bank rəhbərliyi əmin olmalıdır ki, o, borclu olduğu təsərrüfat subyektlərinin və bankdan borcalanların mümkün tələblərini məqbul qiymətə ödəyə bilər. Likvidlik riski dinamikası bankın vəsait əldə etdiyi bazarlardan, onun balans hesabatından və maliyyə strukturundan asılı olaraq dəyişsə də, mümkün likvidlik problemlərinin ən ümumi əlamətləri maliyyələşdirmə xərclərinin artması, reytinginin aşağı düşməsi, limitlərin və ya limitlərin daralmasıdır.

Bankların ən əsas və mühüm fəaliyyət istiqamətlərindən biri kreditlərin verilməsidir. Bu səbəbdən də bank rəhbərlərinin kredit verərkən borcalanın kredit statusunu, yəni etibarlılıq səviyyəsini nəzərə almaları və kredit əməliyyatı ilə bağlı düzgün qərarlar qəbul etmələri həm bankın balans strukturuna, həm də onun gələcəyinə təsir göstərir. Bu baxımdan bank sektorunun üzləşdiyi ən mühüm risklərdən biridir. Bu baxımdan kredit riski borcalanın müqaviləyə əməl etmədiyi vəziyyət kimi müəyyən edilə bilər. Bu baxımdan kredit riski təkcə kredit əməliyyatlarında deyil, həm də balansdankənar əməliyyatlarda (zəmanətlər və qəbullar, qiymətli kağızlara qoyuluşlar və s.) yarana bilər [3, s.94].

Kredit riski maliyyə bazarlarında ən qədim forma olsa da, onun tarixi eramızdan əvvəl 1800-cü ildə Babil dövrünə gedib çıxır. Kredit riski borcalanın öz öhdəliyini yerinə yetirməməsi nəticəsində yaranan mütləq itki və əməliyyat dəyəri kimi müəyyən edilir və üç hissəyə bölünür: a) Daxili Risk b) Riskə məruz qalma riski c) Konsentrasiya Riski.

Kredit riskinin müxtəlif tərifləri olsa da, ən çox qəbul edilən təriflərdən biri belədir: Kredit riski dedikdə, bank müştərisinin müqavilə tələblərinə əməl etməməsi və öhdəliklərini qismən və ya tamamilə yerinə yetirə bilməməsi səbəbindən bankın üzləşdiyi vəziyyət başa düşülür. Kredit riski,

sadə mənada, bankın kredit müştərisinin və ya müqavilə tərəfinin müqavilənin şərtlərinə uyğun olaraq öz öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi ehtimalıdır. Kredit riskinin idarə edilməsinin məqsədi müvafiq parametrlər daxilində bankın məruz qala biləcəyi riskləri idarə etməklə, bankın riskə uyğunlaşdırılmış gəlirini maksimuma çatdırmaqdır. Banklar kredit risklərinin digər risklərlə əlaqəsini də nəzərə almalıdırlar. Kredit riskinin effektiv idarə olunması risklərin idarə edilməsinə kompleks yanaşmanın mühüm elementlərindən biridir [1, s.45].

TƏHLİL

Banklar üçün kredit riskinin səbəbi kreditlər olsa da, bankın fəaliyyətindən asılı olaraq balans və balansdankənar hesablardakı digər amillər də kredit riskinə səbəb ola bilər. Bu amillərə misal olaraq banklararası əməliyyatlar, akseptlər, ticarətin maliyyələşdirilməsi, valyuta əməliyyatları, svop əməliyyatları, istiqrazlar, opsiyonlar, gələcək əməliyyatlar, zəmanətlər və zəmanətlər daxildir.

Əməliyyat riski daxili nəzarətin pozulması və şirkət rəhbərliyindəki səhvlər nəticəsində yaranan risk kimi müəyyən edilir. Daxili nəzarətin pozulması mövcud səhvlərin və saxtakarlıqların diqqətdən kənar qalmasına səbəb ola biləcəyi üçün, bu risk bankın zərər çəkməsinin səbəblərindən biri ola bilər. Əməliyyat riski bankların rəhbərlərinin səhvləri və səriştəsizliyi ucubundan itkilərə məruz qalma riskidir. Bu risk bankların öz fəaliyyətlərini səmərəli həyata keçirə bilməməsi nəticəsində yaranır. Texnoloji inkişafı izləməklə, bank xidmət göstərməkdə rəqabət qabiliyyətini itirə bilər və ya bank menecerləri aktiv-passiv ödəmə müddəti harmoniyasına məhəl qoymamaqla, lüzumsuz filiallar açaraq, kifayət qədər bilikləri olmayan sahələrə girərək, bankın fəaliyyətini dayandıraraq banka zərər verə bilər.

Əməliyyat riski bankın daxili nəzarətinin pozulması, bank rəhbərliyinin və işçi heyətinin vaxta və şərtlərə uyğun hərəkət etməməsi, səhvlər və pozuntular nəticəsində gözdən qaçırılan səhvlər və pozuntular nəticəsində yarana biləcək itki və ya itkilərə məruz qalma ehtimalıdır. Bank idarəçiliyində, informasiya texnologiyaları sistemlərində baş verən səhvlər və pozulmalar, zəlzələ, yanğın və sel kimi fəlakətlər göstərir.

Əməliyyat riskinə texnologiya riski, fırladaçılıq riski, hüquqi risk, mənəvi risk və reputasiya riski daxildir. Əməliyyat riski bankın informasiya sistemlərinin hesabat sistemlərinin risklərinin daxili monitorinqi qaydalarının pisləşməsi nəticəsində bankın məruz qaldığı risk növüdür [5, s.9]. Əməliyyat riskləri hüquqi qaydalara və düzəlişlərə əməl edilməməsi, sistem xətalı, prosedur və nəzarətlərin olmaması, informasiya şəbəkəsindəki səhvlər və nöqsanlar, istifadəçi xətalı, saxtakarlıq, fırladaçılıq, fəlakətlər, qanun və qaydalardakı dəyişikliklərə uyğunlaşmamaq nəticəsində yaranır.

Əməliyyat riskinə daxil olan hüquqi risk, qeyri-kafi və ya səhv məlumat və sənədlər səbəbindən debitor borclarının dəyərini itirdiyi və ya öhdəliklərin gözləntilərdən artıq reallaşdığı vəziyyətlərə aiddir. Tənzimləmə risklərinin əsas problemi tənzimləmələrin tez-tez dəyişdirilməsi, qeyri-müəyyənlik və dəyişkənlik mühitinin yaradılmasıdır. Mövcud qaydalara uyğun olaraq yaradılmış bank portfeli və maliyyə balansları qanunvericilikdəki dəyişikliklər nəticəsində pozula bilər və banklar risk və itkilərə məruz qala bilər.

Faiz dərəcəsi riski faiz dərəcələrindəki mənfi dəyişikliklərin bankın maliyyə strukturuna təsiri kimi müəyyən edilir. Başqa sözlə, faiz dərəcəsi riski faiz dərəcələrindəki dəyişikliklər səbəbindən mövqeyindən asılı olaraq bankın məruz qala biləcəyi zərər ehtimalına aiddir. Bu tərifdə əks hərəkətlər təkcə faiz dərəcələrinin artması və ya azalması demək deyil. Faiz dərəcəsi riskinə gəlincə, bu, faiz dərəcələrindəki dəyişikliklər səbəbindən bankın maliyyə vəziyyətindən asılı olaraq məruz qaldığı riskdir.

Bununla belə, faiz riskini bankın gəlirləri ilə əlaqələndirən tərifə görə, faiz riski faiz dərəcələrinin dəyişməsi nəticəsində gəlirin azalması riskidir. Bu iqtisadi şəraitdə bank faiz dərəcəsi riski ilə üzləşə bilər.

Faiz dərəcəsi riski ilə üzləşən bank aktivlər və öhdəliklər arasında ödəmə müddətinin uyğunsuzluğu ilə üzləşə bilər. Başqa sözlə, faiz dərəcəsi riski təkcə faiz dərəcələrinin dəyişməsindən deyil, həm də bankın balansındakı aktiv və öhdəlik maddələrinin ödəmə müddətlərinin uyğunsuzluğundan yarana bilər. Məsələn, əgər bankın öhdəliklərinin ödəmə müddəti 1 il və maliyyələşdirmə dəyəri 9 faiz, aktivlərin ödəmə müddəti 2 il və maliyyələşdirmə dəyəri 10 faizdirsə, bankın 2-ci ildə qazanacağı mənfəət deyil. Faiz dərəcələri dəyişməzsə, ikinci ildə bank 1 faiz mənfəət əldə edir. Faiz dərəcəsi artarsa, məsələn, ikinci ildə bankın borcu 11 faizə çatarsa, bankın mənfəəti mənfəət ola bilər. Nəticə etibarilə, əgər bank öhdəliklərindən daha çox aktivə malikdirsə, o, yenidən maliyyələşdirmə riski ilə üzləşə bilər. Eyni şəkildə, əgər bank aktivlərindən daha çox öhdəlik daşıyarsa və faiz dərəcələri aşağı düşərsə, bank yenidən investisiya riski ilə üzləşə bilər [3, s.67].

Bank işində faiz riski təbii sayılsa da, bankın mənfəəti arta bilər. Bununla belə, həddindən artıq faiz dərəcəsi riski bank gəlirləri və kapital bazası üçün böyük təhlükə yarada bilər. Bu təhlükə faiz dərəcələrindəki dəyişikliklər bankın faizə həssas gəlir və əməliyyat xərclərini dəyişdiyi üçün yarana bilər. Faiz dərəcələrinin dəyişməsi bankların aktivlərinə, öhdəliklərinə və balansdankənar əməliyyatlara təsir göstərir. Çünki gələcək pul vəsaitlərinin cari dəyəri faiz dərəcələri dəyişdikcə dəyişə bilər.

Bretton-Vuds sistemindən üzən məzənnə sisteminə keçid və kapital hərəkətlərinin liberallaşması ilə məzənnə riski banklar üçün ən mühüm risk növlərindən birinə çevrilmişdir. Bankların beynəlxalq fəaliyyətinin artması ilə xarici valyuta ilə əməliyyatların həcmi də tədricən artmışdır.

Real məzənnənin uzunmüddətli determinantı alıcılıq qabiliyyəti paritetidir - müxtəlif fərziyyələr altında. Bu yanaşmaya görə real məzənnə iki ölkə arasındakı inflyasiya fərqi qədər dəyişir. Əgər bir ölkə inflyasiya artdıqca öz valyutasını devalvasiya etməzsə, real məzənnə azalır, başqa sözlə, ölkənin valyutası dəyər qazanır. Bu vəziyyət tədiyyə balansına mənfəət təsir göstərəcəyindən, milli valyutaya devalvasiya təzyiqi artmağa başlayır. Digər tərəfdən, real faiz dərəcələri real məzənnənin dəyişməsi ilə ölkə risk mükafatının cəmindən yuxarı qaldıqca, ölkəyə isti pul adlanan qısamüddətli spekulyativ valyuta daxilolmaları baş verir. Lakin belə bir iqtisadiyyatda xarici kapital axını ilə yanaşı, yerli maliyyə subyektləri (xüsusən də banklar) həm də xarici valyutada borc alır və yüksək faizli yerli maliyyə alətlərinə investisiya qoyurlar. Başqa sözlə desək, bankların balansında qısa müddətə ifadə edilən risk yaranır.

Bazar riski bankların maliyyə bazarlarında mövcud olan mövqelərdəki dalğalanmalar nəticəsində yaranan faiz, məzənnə və səhm qiymətlərinin dəyişməsindən asılı olaraq faiz dərəcəsi riski, səhm mövqeyi riski və məzənnə riski ilə əlaqədar bankın zərərlərə məruz qalma ehtimalı kimi müəyyən edilir. balans və balansdankənar hesablar. Bu tərifdən göründüyü kimi bazar riskinə faiz dərəcəsi riski, məzənnə riski, səhm mövqeyi riski və əmtəə qiymət riski daxildir. Ümumiyyətlə, bazar riski gələcək tarixdə mövcud aktiv və ya öhdəliyin bazar dəyərinin qeyri-müəyyənliyi kimi müəyyən edilə bilər. Bu baxımdan bazar riski bank sektorunun üzləşdiyi risklərdən ən əhatəlisidir.

Bu gün iri miqyaslı kommersiya bankları, investisiya bankları və sığorta şirkətləri müxtəlif bazar riski modellərini işləyib hazırlayıblar. Daxili modellər olan bu modellər inkişaf etdikcə müxtəlif yanaşmalar inkişaf etmişdir. Tədqiqat bu yanaşmalardan üçü üzərində dayanır. Bunlar: 1) Riskmetriya Modeli 2) Tarixi Simulyasiya 3) Monte Karlo Simulyasiyası.

Bazar riskinin ölçülməsi üsullarından biri olan Riskmetrics modeli bazarın mövcud şərtləri dəyişdikdə maliyyə institutunun və ya bankın potensial itkilərinin hesablanmasıdır. Ona görə də sabah bazar şəraiti əlverişsiz olarsa, maliyyə institutları potensial itkiləri hesablamaq istəyirlər. Müvafiq olaraq, bazar riski əlverişsiz bazar şəraitində potensial itkilərin hesablanması prosesidir. Bazar riski risk şəraitində maliyyə institutunun gündəlik gəlirinə aiddir.

Tarixi Simulyasiya Metodunda portfelin riskini hesablamaq üçün standart kənarlaşma və korrelyasiya hesablamağa ehtiyac yoxdur. Bundan əlavə, bu üsulla portfelin riskə məruz qaldığı ən

pis vəziyyətləri son 500 günün məlumatları ilə görülə bilər. Bu metodun mənfi tərəfi odur ki, 5 faizlik ehtimalla VAR tapılarkən ən çox son 500 günün məlumatlarından istifadə edilir və köhnə məlumatlardan istifadə etmək mümkün deyil [7]. Bununla belə, keçmiş dövr məlumatlarından istifadə edilərkən, əvvəlki dövrlərdə iqtisadi strukturda baş verən dəyişikliklər (məsələn, məzənnə siyasətindəki dəyişikliklər) kimi amillər nəzərə alınmır.

Bu modelin mənfi cəhətlərindən təsirlənməmək üçün iki yanaşma var. Bunlardan biri tarixi simulyasiya metodunda keçmiş müşahidələrə çəki verməkdir və bu üsulda indiyə yaxın keçmiş müşahidələrə daha çox çəki verilir. İkinci üsul Monte Karlo Simulyasiya Metodudur.

Ölkə riski ümumiyyətlə, borcalanın və ya təşkilatın fəaliyyət göstərdiyi ölkənin iqtisadi, sosial və siyasi quruluşuna görə öz öhdəliklərini tam və ya qismən yerinə yetirə bilmədiyini beynəlxalq kredit əməliyyatlarına aiddir. Başqa sözlə, ölkə riski ölkənin müxtəlif səbəblərdən və ölkənin özünəməxsus şərtlərindən dolayı daxili və xarici öhdəliklərini yerinə yetirə bilməməsi və ya yerinə yetirə bilməməsi nəticəsində yaranan bütün risklərin məcmusu kimi müəyyən edilə bilər.

Ölkə riskinin yaranmasına səbəb olan amilləri aşağıdakı kimi sıralamaq olar. Siyasi şərait (müharibə, işğal, üsyan, təhdid altında olan daxili sülh, idarəçilik problemi), sosial şərait (sosial disbalans, dini və etnik qütbləşmə) və iqtisadi şərait (inflyasiya, tənəzzül və depressiya, tədiyyə balansının kəsirləri) [7].

Ən mühüm xarici investorlardan biri də banklardır. Ölkə riskini ölçərkən banklar ölkənin sosial, iqtisadi və siyasi şəraitini araşdıran təhlillər nəticəsində ölkə risk indekslərini dərc edirlər. Bundan əlavə, ölkə risk reytingləri Moody's və Standard and Poor's kimi reyting qurumları tərəfindən hazırlanır. Ölkə təhlilində siyasi rejim, hüquqi tənzimləmələr, ölkənin üzv olduğu beynəlxalq təşkilatlar və bu təşkilatlarla əlaqələri, artımı, valyuta ehtiyatları, tədiyyə balans, inflyasiya səviyyəsi, idxal-ixrac balans kimi iqtisadi və siyasi amillər, xarici borclar, borc yükü, əhali, məşğulluq, gəlir bölgüsü və s. və sosial dəyişənlər mühüm rol oynayır və yer alır.

Banklar və maliyyə institutları ölkə riskini ölçmək üçün kəmiyyət modellərindən keyfiyyət modellərinə qədər müxtəlif modellərdən istifadə edirlər. Bu üsullardan bəziləri daxili qiymətləndirmələr, bəziləri isə xarici qiymətləndirmələrdir [8].

Xarici hesablama modelləri avromoney hesablama indeksi, Korporativ İnvestisiya indeksi, daxili hesablama modelləri isə statistik modellər, borclara xidmət nisbəti, idxal dərəcəsi, investisiya dərəcəsi, ixrac gəlirliliyi fərqi və daxili pul təklifinin artım sürətidir. Ən mühüm xarici hesablama modelləri Euromoney İndeksi və Korporativ İnvestisiya İndeksidir. Avro Pul İndeksi, 1979-cu ildə nəşr olunan Euromoney indeksi, Avro bazarlarında ödənilməli olan, ölkənin LIBOR üzərindəki borcunun məbləğinə və ödəmə müddətinə uyğun olaraq düzəldilmiş faiz nisbətindəki fərkdir. Bu indeks ölkə risk problemlərinin müəyyən edilməsində nisbi əhəmiyyətinə görə obyektiv şəkildə ölçülən çoxlu sayda iqtisadi və siyasi faktorlar əsasında qurulur.

NƏTİCƏ

Son 20-25 ildə qloballaşmanın və liberallaşan maliyyə sisteminin təsiri ilə dünyada müxtəlif maliyyə böhranları baş verib. Bu böhranların bəziləri bank böhranları, digərləri isə valyuta böhranları, valyuta böhranları və likvidlik böhranlarıdır. Bu maliyyə böhranlarının arxasında müxtəlif səbəblər dayansa da, bu böhranlar ümumilikdə bank sisteminin kövrəkliyi, düzgün olmayan monetar-fiskal siyasət, hüquqi tənzimləmələrin vaxtında həyata keçirilməməsi, siyasi qeyri-sabitlik və iqtisadi göstəricilərdəki sapmalar nəticəsində yaranmışdır. Bu səbəbdən bank-maliyyə sistemində risklərin rolu və təsiri 1980-ci illərin sonlarından görünməyə başladı.

Bank sektorunda riski artıran səbəblərə nəzər saldıqda inkişaf etmiş və inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün fərqli səbəblərin olduğunu görmək olar. Lakin ümumilikdə risklər mikroiqtisadi səbəblərdən (ən çox bankın balansı ilə bağlı amillər), makroiqtisadi göstəricilərdəki qeyri-sabitlikdən, maliyyə tənzimlənməsinin və maliyyə sistemindəki yeniliklərin mənfi təsirlərindən yaranır. İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət kəsiri və kapitalın artıqlığı, inkişaf etməkdə olan ölkələrdə artan xarici borc və

qeyri-sabit kapital hərəkətləri (məsələn, isti pul) beynəlxalq bazarlarda qeyri-müəyyənliyi artırmışdır. Beynəlxalq bazarlarda qeyri-müəyyənliyin artması 1980-ci illərdən sonra dünyanın müxtəlif ölkələrində və bölgələrində yaşanan böhranların əsas səbəblərindən biri olmuşdur.

Yuxarıda qeyd olunan risklər və onlara qarşı bankların əllərində olan alətlər bankların gəlirliliyinin təmin edilməsində və davam etdirilməsində bankların risklərin idarə edilməsi proseslərinin nə qədər əhəmiyyətli olduğunu ortaya qoyur. Yaşadığımız qlobal maliyyə böhranı göstərir ki, bankların sahib olduğu risklər diqqətlə qiymətləndirilməli, onların vura biləcəyi zərərlər nəzərə alınmalı və riskləri minimuma endirmək üçün strategiyalar hazırlanmalıdır. Risklərin idarə edilməsi banklar tərəfindən həyata keçirilməli olan bir fəaliyyət deyil, maliyyə təcrübəsi tələb edən və diqqətlə həyata keçirilməli olan bir fəaliyyət sahəsidir. Bank sektorunda daxili audit fəaliyyəti risk modellərində istifadə olunan məlumatların bank sektorunun üzlaşdığı risklərə uyğunluğunun, adekvatlığının, etibarlılığının və vaxtlılığının, eləcə də qiymət və qiymətləndirmə sistemlərinin yoxlanılması ilə yüksək rəhbərliyə əlavə dəyər təmin edilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Daxili audit fəaliyyətlərinin effektiv olması və əlavə dəyər təmin etməsi üçün daxili audit hərəkatı həyata keçirən auditorların maliyyə məsələlərində kifayət qədər bilik və təcrübəyə malik olması gözlənilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Arora N., Bohn J.R., Zhu F. (2015). Reduced Form vs. Structural Models of Credit Risk: A Case Study of Three Models - Moody's KMV Company, 139 p.
2. Baione F. and Biancalana D. (2019). An individual risk model for premium calculation based on quantile: a comparison between generalized linear models and quantile regression. In: North American Actuarial Journal 23 (4), pp. 573–590.
3. Əsgərova R. (2007). Pul, kredit və banklar. Qanun, Bakı, 256 s.
4. Löffler G., Prosch P.N., Schöne C. (2016). Bayesian methods for improving credit scoring models. Technical report, Department of Finance - Germany, University of Ulm, 27 p.
5. Mango D. (2016). Applying Actuarial Techniques in Operational Risk Modeling. ERM Symposium, 21 p.
6. Zhu K. (2016). Bootstrapping the portmanteau tests in weak auto-regressive moving average models. In: Journal of the Royal Statistical Society: Series B (Statistical Methodology) 78 (2), pp. 463–485.
7. <https://banker.az>
8. <https://cbar.az>

E.M.Sadigov

Doctor of Economic Sciences, Professor, Azerbaijan State University of Economics
ORCID 0009-0005-0780-5287

S.I.Vazirov

master student, Azerbaijan State University of Economics
ORCID 0009-0007-5304-7493

Banking risks and factors that create them

Abstract

The crisis experienced in the world financial market in the last 3 years has caused the attention of financial market subjects. Bankruptcies occurred in banks, which are the most important actors of the financial markets, especially in the USA and Europe, the crisis in the financial system also spread

to the real sector, and recession occurred in almost all countries. This crisis is important because it shows how big the effects of a crisis in the financial sector can be, and there are clear lessons to be learned from it. In this study, we tried to show what risks banks face and what tools they have against these risks. It should be noted that the risks explained here are not only related to banks, but both the private sector and government institutions face some of these risks in a certain way. In this study, we have tried to explain the importance of risk management for banks and what is meant by risk management, which is a very active management process for banks. The study was developed by scanning the articles and books written on risk management and using the experiences gained in the field of finance.

Key words: *financial market, banking, risk, internal audit, bank assets.*

Э.М.Садыгов

д.э.н., профессор Азербайджанский Государственный Экономический Университет
ORCID 0009-0005-0780-5287

С.И.Везиров

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
ORCID 0009-0007-5304-7493

Банковские риски и факторы их создания

Резюме

Кризис, переживаемый на мировом финансовом рынке в последние 3 года, привлек внимание субъектов финансового рынка. Банкротства произошли в банках, которые являются важнейшими субъектами финансовых рынков, особенно в США и Европе, кризис финансовой системы распространился и на реальный сектор, а рецессия произошла почти во всех странах. Этот кризис важен, потому что он показывает, насколько серьезными могут быть последствия кризиса в финансовом секторе, и из него можно извлечь четкие уроки. В этом исследовании мы попытались показать, с какими рисками сталкиваются банки и какие инструменты у них есть против этих рисков. Следует отметить, что описанные здесь риски касаются не только банков: как частный сектор, так и государственные учреждения определенным образом сталкиваются с некоторыми из этих рисков. В этом исследовании мы попытались объяснить важность управления рисками для банков и что подразумевается под управлением рисками, которое является очень активным процессом управления для банков. Исследование было разработано путем сканирования статей и книг, написанных по управлению рисками, и использования опыта, полученного в области финансов.

Ключевые слова: *финансовый рынок, банковское дело, риск, внутренний аудит, банковские активы.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-279-283>

T.Ə.Sadıqov
i.e.n., dosent, Azərbaycan Universiteti
tsadiqov59mail.ru
S.N.Qasımova
magistrant, Azərbaycan Universiteti
sevinc1127qasimova@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 22.03.2024

The article was received by the editorial board on 22.03.2024

Статья принята к печати 22.03.2024

DÖVLƏTİN VERGİ SİYASƏTİNİN REALİZƏ OLUNMASINDA VERGİ MEXANİZMİNİN ROLU

Xülasə

Məqalədə dövlətin vergi siyasətinin məzmunu, onun formaları, böhran da daxil olmaqla iqtisadiyyatın inkişafının müxtəlif mərhələlərində həyata keçirilməsi metodları nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycanda dövlətin veri siyasətinin ayrı-ayrı faktları tədqiq olunmuş, dünya təcrübəsinə münasibətdə onun məzmununun xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

***Açar sözlər:** vergi strategiyası, vergi taktikası, vergi sistemi, vergitutmanın prinsipləri, iqtisadi artım, verginin funksiyaları.*

GİRİŞ

İndiki iqtisadiyyatın rəqəmsallaşdırılması şəraitində hər bir vergi ödəyicisini dövlətin düzgün vergi siyasəti apardığını və vergi sisteminin normal fəaliyyət göstərməsi maraqlandırıcıdır. Müasir qabaqcıl texnologiyaların tətbiq olunduğu indiki dövrdə vergi ödəyiciləri dövlətdən əlavə preferensiya, vergi güzəştləri və vergi yükünün azaldırılmasını gözləyir. Bu səbəbdən fikrimizcə, vergi siyasətinin məzmunu və onun növləri haqqında təsəvvürlərinin olması olduqca mühümdür.

Dərslük və elmi ədəbiyyatda “vergi siyasəti” anlayışı birmənalı şərh olunmur. Məsələn, dərslükdə onun tərifinə belə verilir: “Vergi siyasəti – dövlətin milli sərvətinin yığılması və səmərəli istifadəsini stimullaşdıran, iqtisadiyyat və cəmiyyətin maraqlarına cavab verməklə cəmiyyətdə sosial-iqtisadi inkişafı təmin edəcək sosial-iqtisadi siyasətinin tərkib hissəsidir” [Злобина Л.А., 2013: с.53].

Dövlətin vergi siyasəti aparılan iqtisadi siyasətin mühüm elementi olmaqla müstəqil mahiyyətə malik olmaqla yanaşı, müasir elmi vergi nəzəriyyəsinə əsaslanmalıdır. Dövlətin iqtisadi siyasətə hansı düzəlişlər etməsi və vergi sistemini necə qurması aparılan vergi siyasətinin nəticələrindən əhəmiyyətli dərəcədə aslıdır.

Ölkənin iqtisadi inkişafının stimullaşdırılmasında vergi siyasətinin rolunun tədqiq edilməsinin aktualığı, Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini elan etdikdən və ölkə iqtisadiyyatına birbaşa müdxilə prinsiplərinə tərəfdar olduğdan, dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin yalnız dolaylı metodlarından istifadə olunduqdan, eləcə də bütün istehsal vasitələrinə dövlət monopoliyasından imtina etdikdən sonra, dövlət gəlirlərinin formalaşmasının yeni mənbələrinin axtarılmasının lazım olması zərurətindən ibarətdir. Yuxarıda sadalanan şərtlər vergi anlayışının yaranmasına səbəb oldu (Злобина Л.А., 2013: с.150).

Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının 73-cü maddəsinə əsasən qanunvericilikdə müəyyən edilmiş vergi, yığım və digər məcburi ödənişləri ödəmək hər bir şəxsin bədcü və öhdəliyi

kimi əks olunmuşdur. Bütövlükdə cəmiyyətin maddi rifahı, dövlətin sərvəti düşünülmüş, ardıcıl və səmərəli vergi siyasətindən əhəmiyyətli dərəcədə aslıdır.

İqtisadi proseslərin səmərəli idarə edilməsi və tənzimlənməsi üçün vergi siyasətinin işlənilib hazırlanmasında çoxsaylı alim və iqtisadçıların böyük əməyi olmuşdur.

İqtisadi artım problemi – iqtisadi nəzəriyyə və praktikanın mərkəzi nöqtəsidir. İstehsalın inkişafı və onun effektivliyi, əhalinin, eləcə də bütövlükdə cəmiyyət və dövlətin həyat səviyyəsi və onun keyfiyyətinin artırılması göstəriciləri məhz iqtisadi artım problemi ilə əlaqədardır.

İqtisadi siyasətin həyata keçirilməsi üzrə hökumətin praktiki fəaliyyəti son nəticədə həmçinin onun həllinə yönəldilib. Bütçə-vergi siyasəti dövlətin iqtisadi siyasətinin həlledici həlqəsi olmaqla, gəlirlərin yığılması üzrə respublikanın bacarığı və xərclərin səmərəli idarə edilməsinə əsasən müəyyən edilən, makroiqtisadi proporsiyaların tənzimlənməsi alətidir.

İstənilən dövlət bazar iqtisadiyyatı şəraitində bazarın neqativ hadisələrinin tənzimləyicisi kimi vergi siyasətindən geniş istifadə edir. Məsələn, iqtisadi rıçaqlar arasında vergilərə mühüm yer verilir və onların köməkliyi ilə dövlət bazar iqtisadiyyatına təsir edir. Kommersiya maraqlı sahibkarlar, tabeçilik və mülkiyyət, təşkilati-hüquqi formasından aslı olmayaraq müəssisələrlə ümumdövlət maraqlarının qarşılıqlı əlaqələrin təmin və idarə edilməsinin iqtisadi metodlarından biri də vergilərin tətbiq edilməsidir. Vergi ödəyicilərinin bütçə, banklar, yuxarı təşkilatlar və vergi münasibətlərinin digər iştirakçıları ilə qarşılıqlı münasibətləri vergilərin köməkliyi ilə müəyyən edilir (Злобина Л.А. Стажкова М.М., 2008: s. 110).

Vergilər dövlət üçün mövcud olmaq məsələsidir, çünki onun fəaliyyətinin maliyyələşməsinə təmin edir, dövlətin əsas gəlir mənbəyidir. Vergilər vasitəsilə toplanan pul vəsaitləri bütçə və ya dövlətin digər pul fondlarına daxil olur. Oradan isə dövlət aparatının saxlanmasına, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin tənini olunmasına və qanun-qaydanın saxlanmasına, dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsinə, bütçə sferasında çalışan işçilərə əmək haqqının ödənilməsi üçün xərclənir. Vergilər vasitəsilə toplanan vəsaitlərin lazımcıca olmaması, vergi sisteminin effektiv olmaması, vergi ödənişindən kütləvi yayınma, bilavasitə dövlətin öz funksiyalarının yerinə yetirilməsinin keyfiyyətinə neqativ təsir göstərir. Dövlət vergilərdən dalgıca borudan verilən aya ehtiyacı olduğu kimi aslıdır.

ABŞ vergi idarələrinin birinin fəsadında belə bir yazı vurulmuşdur: “Vergilər –sivilizasiyalı cəmiyyətin qiymətidir”. Bizdə olduğu kimi amerikalılar da vergi ödəməyi sevmirlər. Onların hər biri belə hesab edir: “Cəmiyyətin sivilizasiyasının dəyərini qoy başqası ödəsin. Xalq çoxdur, əgər mən ödəməsəm belə nə dövlət, nə də sivilizasiyaya zərər dəyməz” (Курбангалеева О.А., 2010: s. 252).

Bu səbəbdən hər bir vergi ödəyicisindən fərqli olaraq, daha çox vergi almağa maraqlı olan dövlət, icra olunmamasına görə vergi məsuliyyətinə cəlb edilməyə qədər məsuliyyətə cəlb olunmaq kimi ciddi vergi öhdəliyi müəyyən etmək məcburiyyətində qalır. Həç də təsadüfi deyil ki, amerika adövlətçiliyinin “əsasını qoyan atalardan” biri olan Benjamin Franklin aforik olaraq qeyd etmişdir “Həyatda iki şey labüddür: ölüm və vergilər” (Салькова О.С., 2010: s. 34).

Azərbaycan Respublikasında iqtisadi siyasətin əsasını bazar iqtisadiyyatı prinsipləri təşkil edir. Ölkədə irimiqyaslı iqtisadi, siyasi və hüquqi islahatlar aparılır ki, onların da əsas məqsədi demokratik, müstəqil və bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş dövlət qurmaqdan ibarətdir. Keçid dövründəki mövcud problem və çətinliklərə baxmayaraq, azad bazar iqtisadiyyatı yolunu seçmiş Azərbaycan iqtisadi inkişaf yolunda əminliklə irəliləyir. Ölkədə rəqabətli bazar mühitünün formalaşması, fərdi sektor və sahibkarlığın inkişafı aparılan islahatlar kursu kimi artıq qaçılmaz xarakter daşıyır.

Şəxsi mülkiyyətin müəyyənədicisi rolu ilə xarakterizə olunan bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətdən öz funksiyalarını yerinə yetirmək üçün lazım olan xərclərini müəyyənləşdirməyi tələb edir. İrimiqyaslı özəlləşdirmə proqramının həyata keçirilməsi nəticəsində dövlətin sərəncamında qalan mülkiyyətin xüsusi çəkisinin az olduğu, cəmiyyətin iqtisadi bazası və idarə edilməsinin əsaslı şəkildə yenidən təşkil olunduğu indiki yeni şəraitdə, ölkənin maliyyə sistemi fəaliyyətinin və onun

inkışafının, iqtisadi islahatların aparılması və əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinin ən etibarlı mənbəyi məhz vergilərdir.

Dövlət tənzimlənməsinin tərkib hissəsi kimi vergi tənzimlənməsi ilk baxışdan büdcə-maliyyə fəaliyyəti sferasında ilk öncə dövlətin maraqlarını güdməlidir. Bu maraqlar isə ictimai tələbatların təmin edilməsindən və onların maliyyə ödənişindən ibarətdir. Lakin unutmamaq olmas ki, dünyanın vergi sistemləri dövlət büdcəsinin əsas formalaşma kanalı kimi xidmət etməsinə baxmayaraq, təkrar istehsalı strukturları üçün böyük iqtisadi əhəmiyyət kəsb edir. Optimal vergi sistemi fərdi təsərrüfat, korporativ kapital və vətəndaşların gəlirlərinin artırılması üçün real şərait yaratmaq imkanına malikdir. Son nəticədə, onların artırılması ictimai sərvətin artırılması üçün real imkan yaradır. Bu məsələlərin həlli müxtəlif vergi tənzimlənməsi və iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin mümkün olan metodlarının uyğunlaşması ilə təmin edilə bilər. Vergi tənzimlənməsinin son məqsədi ictimai, korporativ və fərdi iqtisadi metodların tarazlaşdırılmasından ibarətdir (Rzayev P.Q. 2013: s. 292).

Dövlət quruculuğunda iri həcmli yenidənqurma işlərini həyata keçirə biləcək effektiv vergi sisteminin formalaşması cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkışafının əsas problemi. Mərkəzi və regional idarəetmə (hakimiyyət) orqanları onların qarşısında qoyulmuş dövlət tapşırıqlarının müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi üçün müvafiq maliyyə bazasına malik olmalıdır. Hal-hazırda dövlət büdcə gəlirlərinin əsas hissəsini vergi daxilolmaları təşkil edir.

Vergilərin ölkənin sosial-iqtisadi inkışafının stabilliyinin təmin edilməsindəki rolu yalnız onların fiskal funksiyasının yerinə yetirilməsi ilə məhdudlaşmır. İndiki bazar iqtisadiyyatı şəraitində vergilərin ödənilməsi mexanizmini müfəssəl bilməyən müasir müəssisə (firma) rəhbəri, sahibkar və aparıcı mütəxəssisləri, o cümlədən bilavasitə vergi agenti funksiyasını yerinə yetirən mühasibləri təsəvvür etmək mümkün deyil.

Dövlət iqtisadi həyatın gediçatına yalnız ayrı-ayrı pul vəsaitlərinə malik olmaqla təsir edə bilər. Pul vəsaitlərini isə dövlətin öz funksiyalarının yerinə yetirilməsində maraqlı olan tərəflər (vətəndaşlar və hüquqi şəxslər) təqdim edə bilər. Məhz bunun üçün vergi sistemi, yəni dövlətə məcburi ödənişlər mövcuddur.

Dövlət vergi sisteminin tənzimləyici funksiyası vasitəsilə bazarın "işinə" aktiv şəkildə müdaxilə edir, istehsalın inkışafını tənzimləyir, müəyyən sahənin və ya mülkiyyət formasının inkışafının sürətləndirilməsi, digərlərini isə ləngiməsi üçün şərait yaradır.

Müasir şəraitdə dövlət büdcəyə vəsaitlərin cəlb edilməsi üçün müxtəlif növ vergilər tətbiq etməklə, mürəkkəb vergi sistemindən istifadə edir. Vergilərin sayının çox olması, vergitutmanın ödənilmə mənbələri (əmək haqqı, səhmlər üzrə dividendlər, icarə haqqı və kapitalla görə digər gəlir formaları) və obyektlərinin (gəlir, əmlak və onun verilməsi, istehlak, idxal-ixrac) çox olmasıdır.

Vergilərin çoxsaylı olması vergi ödəyicilərinin ödəniş qabiliyyətini daha çox müəyyən etmək, ümumi vergi yükünü psixoloji cəhətdən daha az nəzərəcarpacaq dərəcədə etmək, müxtəlif gəlir formalarını əks etdirmək, iqtisadi proses iştirakçılarının hərəkətlərinə təsir etmək imkanı verir.

Vergitutma vasitəsilə fondlar formalaşır və dövlət onların hesabına aşağıdakıları həyata keçirir:

- xalq təsərrüfatında sadə və genişləndirilmiş təkrar istehsal üzrə bəzi xərcləri maliyyələşdirir;
- sosial proqramları (pensiya və sosial təminat, təhsil, səhiyyə) maliyyələşdirir;
- özünün təhlükəsizlik və müdafiəsini təmin edir;
- qanunverici, icra və məhkəmə orqanlarını, dövlət hakimiyyət və idarəetmə orqanlarını saxlayır;

- digər ölkələrə kredit verir və əvəzsiz yardımlar edir.

Vergilərin birinci və əsas funksiyası – dövlət xəzinəsi (dövlət büdcəsi və dövlətin digər pul fondları) üçün vəsait mənbəyi kimi xidmət etmək.

Bazar iqtisadiyyatında vergilərin ikinci funksiyası – bazar rəqabətinin saxlanması və inkışafı vasitəsi kimi xidmət etmək. Əmtəə istehsalçılarının vergiyə cəlb edilməsinin əsas prinsipi onun bəra-

bərlkdir və buna bir qayda olaraq vergi dərəcələrinin köməkliyi ilə nail olunur. Mülkiyyət formasından aslı olmayaraq bütün müəssisələr üçün gəlir və ya mənfəət əldə olunması şərtləri eynidir.

Bazar iqtisadiyyatında vergilərin üçüncü funksiyası – əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin həyatının yüngünləşdirilməsi vasitəsi olmaqdır. Bu məqsədlə vətəndaşların vergiyə cəlb edilməsi sistemi, bir qayda olaraq, progressiv şkala üzrə qurulur. Progressiv şkala üzrə vergitutma zamanı daha çox dəlir əldə edənlər yüksək dərəcələrlə, az gəlir əldə edənlər isə əksinə aşağı dərəcələrlə vergi ödəyir. Bir çox hallarda bəzi vergi ödəyicisi kateqoriyaları üçün gəlirin vergi tutulmayan minimumu müəyyən edilir.

Bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət gəlir əldə edən iki subyekt qrupunu vergiyə cəlb edirlər: müəssisələr (hüquqi şəxslər) və vətəndaşlar (fiziki şəxslər). Əsas vergitutma obyektləri kimi müəssisənin mənfəəti (gəliri), istehsal prosesində əlavə edilmiş dəyər, mal və xidmətlərin dövriyyəsi, vətəndaşların gəlirləri və əmlak çıxışıdır. Müəssisələr tərəfindən ödənilən ən iri məcburi ödəniş, sosial-sığorta xətti ilə pensiya və müavinətlərin verilməsi üçün nəzərdə tutulmuş, sığorta ayırmalarıdır. Digər vergi və ödənişlərin dövlətə daxil olmalarının ümumi məbləğindəki xüsusi çəkisi nisbətən azdır (Миронова О.А., 2019: s. 208).

Vergilər ölkənin ümumi daxili məhsulunun və milli gəlirinin yenidən bölüşdürülməsi prosesində mühüm rol oynayır. Dövlət onun köməkliyi ilə öz gəlirlərini formalaşdırdıqdan sonra məqsədyönlü şəkildə iqtisadiyyat təsir edir.

Vergilər bütün dövretmə mərhələsində kapitala təsir edir. Əgər onlar özünün fiskal funksiyasını yerinə yetirərkən yalnız kapitalın əmtədən pul formasına və ya əksinə dəyişməsi zamanı təsir edərsə, əksinə vergi tənzimlənməsi həm istehsal, həm də istehlak mərhələsində təsir göstərir. Bu dövlətə yalnız mallara deyil, həmçinin kapitallara olan kütləvi tələb və təklifə nəzarət etmək imkanı verir, çünki gəlir əhalinin tələbinin və istehsal mərhələsində kapital fəaliyyətinin son nəticəsidir (Е.С. Былкова, 2014: s.234).

Vergi tənzimlənməsinin daha çox yayılmış metodları aşağıdakılardır:

- vergi daxilolmalarının həcmının dəyişdirilməsi;
- vergitutmanın bir üsul və ya formasının digəri ilə əvəz olunması;
- diferensial vergi dərəcələri;
- vergi dərəcələri və güzəştlərinin dəyişdirilməsi;
- vergilərin əhatə dairəsinin dəyişdirilməsi və s.

Vergi tənzimlənməsi ictimai geniş təkrarın strukturuna aktiv şəkildə təsir etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Dövlət vergi müxanizminin köməkliyi ilə elmi-texniki tərəqqinin inkişaf etdiyi perspektiv sahələrə, eləcə də azrentabelli, lakin həyatı dərəcədə lazım olan istehsal və xidmət sferalarına kapital yığımasının sürətləndirilməsi üçün lazımı şərait yaradır.

Vergi mexanizmi iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş bölmələrdə yerləşən müəssisələri tam və ya qismən vergidən azad etməklə, əsas vəsaitlərin dəyərini sürətləndirilmiş amortizasiya vasitəsi ilə istehsal xərclərinə silmək imkanı verməklə, ölkə inkişafının regional səviyyəsinin bərabərləşdirilməsi üçün istifadə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Кузулгуртова А.Ш. (2012). Особенности государственной налоговой политики в периоды глобальной финансовой нестабильности // Финансы и кредит. № 4.
2. Майбуров И.А. (2012). Налоги и налогообложение. М.
3. Пансков В.Г. (2010). Налоги и налогообложение: теория и практика: учебник для вузов. М.
4. Алиев Б.Х., Абдулгалимов А.Н. (2008). Теоретические основы налогообложения: учеб. пособие для вузов. М.

5. Карп М.В. (2001). Налоговый менеджмент: учебник для вузов. М.
6. Едророва В.Н., Мамыкина Н.Н. (2005). Сущность и элементы налоговой политики // Финансы и кредит. № 5.
7. Сердюков А.Э. (2006). Формирование и реализация налоговой политики современной России. СПб.

T.A.Sadigov

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Azerbaijan University

S.N.Gasimova

master student, Azerbaijan University

The role of tax mechanism in realising government tax policy

Abstract

The article reviewed the content of the government's tax policy, its forms, and its life methods at various stages of economic growth, including the crisis. Individual facts of the government's data policy in Azerbaijan have been studied, and the characteristics of its content have been shown concerning world experience.

Key words: *tax strategy, tax tactics, tax system, tax principles, economic growth, and tax functions.*

T.A.Садыгов

к.э.н., доцент, Азербайджанский Университет

С.Н.Гасимова

магистрант, Азербайджанский Университет

Роль налогового механизма в реализации государственной налоговой политики

Резюме

В статье рассмотрено содержание налоговой политики государства, ее формы и методы жизни на различных этапах экономического роста, в том числе в условиях кризиса. Были изучены отдельные факты государственной информационной политики в Азербайджане и показаны особенности ее содержания в связи с мировым опытом.

Ключевые слова: *налоговая стратегия, налоговая тактика, налоговая система, принципы налогообложения, экономический рост, налоговые функции.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-284-290>

A.A.Əmrahli
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
adememrh@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 27.03.2024

The article was received by editorial board on 27.03.2024

Статья принята к печати 27.03.2024

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA MALİYYƏ BAZARININ FƏALİYYƏT XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ TƏHLİLİ

Xülasə

Məqalə hazırda sürətlə yayılan dünya maliyyə bazarlarında ticarətə Azərbaycanın da inteqrasiyası üçün onun perspektiv amillərinin araşdırılması ilə bağlıdır. Məqalədə Azərbaycan maliyyəbazarlarının son illərdəki inkişafı, yeni maliyyə alətləri və texnologiyanın tətbiqi, bu sahədəki innovasiyalar araşdırılmış, Azərbaycan Respublikasında mövcud maliyyə bazarlarının ayrılıqda təhlili aparılmışdır.

Təhlildən öncə Azərbaycan Respublikasında mövcud maliyyə bazarları ilə bağlı araşdırılma aparılmış, onların inkişaf istiqamətləri və inkişafına təsir edən amillər haqqında məlumat verilmişdir.

Həmçinin, ölkədə xalqın maliyyə bazarlarının təhlükəsizliyi üçün alınan ehtiyatlar, habelə qoyulan qanunlar, bu çərçivədə qurulmuş tənzimləmə mexanizmləri və bu məqsədlə yaradılmış qurumlarmüzakirə edilmişdir.

Son olaraq maliyyə bazarlarının cəm şəkildə Azərbaycanda ümumi investisiya mühitinə təsiri müzakirə olunmuşdur. Bu bazarın inkişaf etdirilməsi və iqtisadiyyatda rolunun artırılması üçün təklif və tövsiyələr olunmuşdur.

Açar sözlər: maliyyə bazarları, maliyyə alətləri, tənzimləmə mexanizmləri, investisiya.

GİRİŞ

Azərbaycan Respublikasında maliyyə bazarlarının inkişaf etmiş fəaliyyət sahələrini araşdırmaq və bu sahələrin inkişaf dərəcəsini təhlil etmək tədqiqatın əsas məqsədidir. Bu məqsədə çatmaq üçün, maliyyə bazarlarının fəaliyyət prinsiplərini qiymətləndirmək, maliyyə bazarlarının fəaliyyətinin metodologiya əsaslarını tətbiq etmək və iqtisadi struktur içində maliyyə bazarlarının yerini və oynadığı rolunu öyrənmək kimi vəzifələr ortaya qoyulmuşdur.

Araşdırma aparılarkən ümumi iqtisadi – statistik metodlardan və tənsifləşdirmə və qruplaşdırmadan istifadə edilmişdir. Eyni zamanda yazı məqalədə induktiv metodla araşdırılma aparılmış, sonra deduktiv metodla nəticəsi verilmişdir.

Tədqiqat Azərbaycanda Respublikasının maliyyə bazarında fəaliyyət göstərən yerli, eləcə də, xarici bazar iştirakçılara mövcud vəziyyəti başa düşməkdə kömək olacaqdır. Aparılmış təhlil əsasında Azərbaycanda perspektivli maliyyə bazarları aşkar olunacaq, bu işə şübhə altında qalan investorlarda fikir formalaşdıracaqdır.

Azərbaycanda bir çox maliyyə bazarlarının düzgün şəkildə və lazımı tempdə inkişaf etməməsi, informasiya şəffaflığının aşağı səviyyədə olması, investor cəlb edilməsi üçün kifayət qədər resursun ayrılmasız və maliyyə resursunun kifayət qədər olmaması, bunun yanı sıra müsbət amil kimi qələmə veriləcək Azərbaycanda qiymət kağızlar bazarlarının perspektivli tərəfləri nümayiş etdirilmişdir.

Müasir dövrimüzdə maliyyə bazarlarının sürətli şəkildə yayılması və həmçinin beynəlxalq

maliyyə bazarlarına Azərbaycanın inteqrasiya proseslərinin tempinin artırılması zərurəti, Azərbaycanda maliyyə bazarlarının perspektiv fəaliyyət sahələrini öyrənməyi vacib edir. Bu səbəbdən Azərbaycan Respublikasında maliyyə bazarları sahələrinin təhlilini aparmaq, müasir maliyyə alətlərindən istifadə etmək və onların inkişafı üçün təsiredici amillər göstərmək tədqiqatın elmi yeniliyidir.

Azərbaycan Respublikasında maliyyə bazarlarının fəaliyyət xüsusiyyətləri

Təşkilati nöqteyi-nəzərdən maliyyə bazarları mahiyyət etibararı ilə qiymətli metalların, qiymətli kağızların, valyutaların və bunun kimi digər investisiya alətlərinin alqı-satqısı ilə əlaqəli ticari münasibətlərin qurulduğu bazarlardır. Bu bazarların qloballaşması birdən çox amillərin təsiri altında baş vermişdir ki, bu da hər gün yenilənən bazarda beynəlxalq sazişlərin tez-tez təzələnməsi və tənzimlənməsini vacib edir.

Dünya maliyyə bazarları XIX əsrin sonlarına doğru sürətlə inkişaf etməyə başladı və hazırda əmtəə və əmək bazar birgə məcmu bazarın 4 %-ni təşkil edərkən, 96 %-i maliyyə bazarları əhatə edir. Maliyyəbazarlarının qloballaşması ölkə rezidentləri üçün daxili bazarın öz əhəmiyyətini itirməsi və maliyyə fəaliyyətlərinin öz ölkələri daxilində baş tutmaması, bununla da bütün dünya üçün xarakterik olan tələblərə uyğun ticarətin şərtləndirilməsini zəruri edən dünya bazar iqtisadiyyatının təbii inkişaf prosesidir. Maliyyə bazarlarının qloballaşdığı və əhəmiyyətliliyinin artdığı bu dövrdə Azərbaycanın da bu bazarlarda aktiv iştirakını zəruri edir [1].

1991-ci il 18 Oktyabr müstəqilliyin əldə edilməsi və demokratiyanın təsiri ilə Azərbaycan Daxili Maliyyə bazarlarında dirçəliş baş verdi. Qısa müddət ərzində maliyyə bazarlarının tənzim edilməsi və onun inkişaf etdirilməsi ilə bağlı normativ aktlar tərtib edildi və tənzimləmə mexanizmləri quruldu. Azərbaycan da Maliyyə bazarının strukturuna gəldikdə isə, ölkəmizdə əsas maliyyə alətləri dövlətin qısa müddətli öhdəlikləri, Azərbaycan Mərkəzi Bankının (AMB) notları və onların emissiyasından ibarətdir. Veksellər və korporativ istiqraz vərəqələri kimi alətlər bazarda öz yerini tuta bilmədi. Daha sonra 15 Fevral 2000-ci il tarixi ilə Azərbaycan Respublikası daxilində maliyyə bazarlarının təşkil olunmasını həyata keçirən Bakı Fond Birjası quruldu. Şirkətlər maliyyə bazarlarında ticarət üçün ilk öncə Bakı Fond Birjasında listinqə düşməlidirlər. Listinqə düşmələri üçün isə listinqin şərtlərinə cavab verməlidirlər [2]. Bir çox ölkələrdə iqtisadi fəallığın göstəricisi fond birjalının indeksləri ilə müəyyən edilir. Məsələn, Almaniyada "DAX" indeksi ölkələri üçün ən önəmli fond indeksi hesab olunur. Bura Almaniyanın otuz ən böyük şirkəti daxildir. Ölkəmizdə maliyyə bazarlarının həcmi ölkənin iqtisadi fəallığının göstəricisi hesab olunur [3].

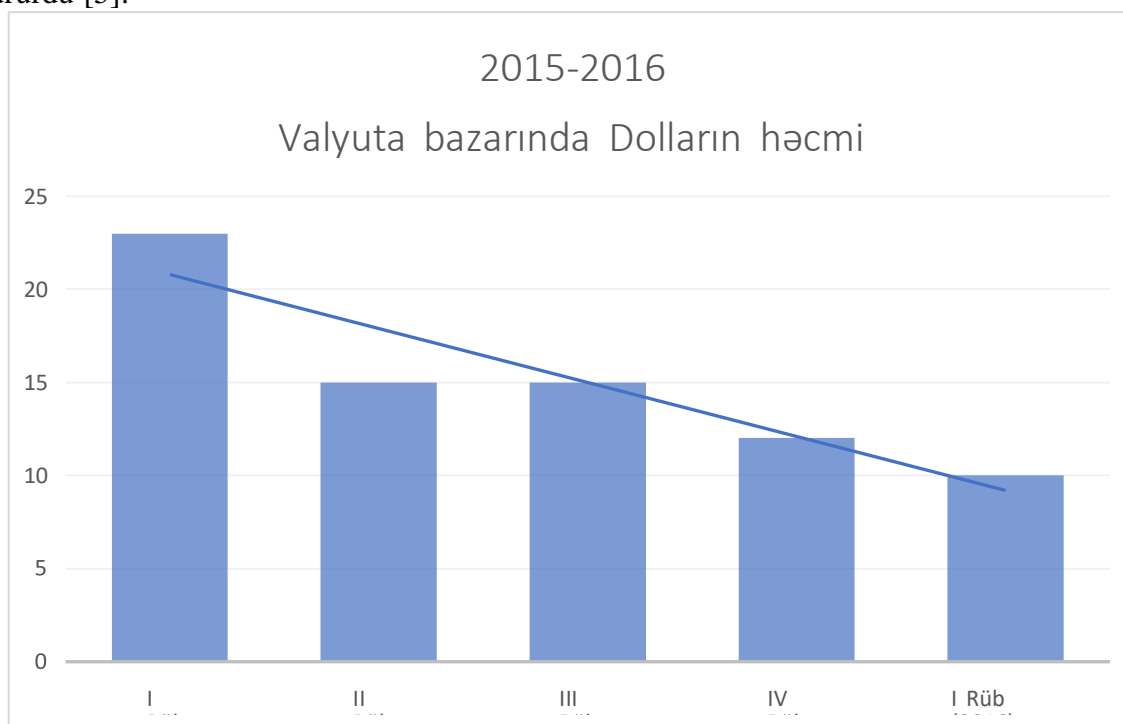
2017-ci ildən etibarən Bakı Fond Birjasında əmtəə və valyuta əsaslı törəmə maliyyə alətlərinin ticarəti başlamışdır. Bu zaman likvidlik müvafiq market-meykerlər tərəfindən tərtib olunurdu. Bu ildə birjada 204,7 milyon manat məbləğində əmtəə əsaslı və 4,1 milyard məbləğində valyuta əsaslı törəmə maliyyə bazarlarında ticarət həyata keçirildi. Təkcə törəmə maliyyə bazarlarındakı bu artışı, həmən ildə maliyyə bazarlarında ticarət həcmi 1,5 dəfə artırmışdır [1].

Müasir dövrdə səhm bazarında likvidlik olduqca aşağıdır. Buna səbəb səhmdarlar cəmiyyəti bazarında sərbəst dövriyyədə olan səhmlərin payının azlığıdır. Ölkəmizdə bankların və sığorta şirkətlərinin səhmdar cəmiyyət formasında yaradılmasının müsbət tərəfi onların nizamnamə kapitalının artmasıdır. Bu səbəblə ölkədə səhm buraxılışı artır və nəticədə səhmlərin ikin bazar həcmi artır. 2011- 2013-cü illər üzrə təklif edilmiş 109 emissiya prospektinin 72-si kommertiya banklarına, 19-u isə sığortaşirkətlərinə aid olmuşdur. 2014-cü ildə səhm bazarlarının payında artışı yaşanmış, buna səbəb Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının kommertiya banklarının nizamnamə kapitalının minimum həcminə qoyduğu tələblər olmuşdur [1].

Valyuta bazarlarına göz atsaq son illərdə ticarət həcmi artırması və bank sistemində xarici borclanma xarici valyutaya olan tələbi artırmışdır. Ölkəmizdə daxili və xarici resursların dövriyyəyə buraxılması valyuta bazarlarının formalaşmasına zərurət yaratmışdır. Mərkəzi Bankın keçirdiyi pul siyasəti valyutanın dayanıqlı sabitliyinə xüsusi ilə xidmət edir. AMB - nin tədbirləri sayəsində bank

sektoruna etimadın saxlanması və valyuta risklərinin minimallaşdırılması məqsədi ilə valyuta sabitliyinin qorunmasına yönəlik nəzarət rejimi tətbiq edilmişdir. 2015-ci ildə manatın devalvasiyası şəraitində ölkənin valyuta bazarında güclü dalğalanmalar baş vermişdir. Riskin özünü göstərdiyi bu dövrdə kompleks risk idarəetmə və maliyyə institutlarının inkişafını şərtləndirəcək yeni bir strategiyanın olmaması valyuta bazarlarının müasir maliyyə sistemində uyğunlaşma imkanlarını çətinləşdirmişdir. Bütün bunlar manatın dollar qarşısında dəyərdən düşməsinə səbəb oldu və nəticədə valyuta satışına məhdudiyət qoyuldu. Lakin qara bazarda valyuta satışının hələ də davam etməsi manatın dəyərdən düşməsinə dayandıra bilmədi. Bu səbəbdən 4 hərracda ABŞ dolları satışa çıxarıldı. İlk valyuta hərracına 2016-cı il 8 Sentyabr tarixində 300 milyon ABŞ dolları çıxarıldı. Bu vəsaitin 100 milyonunu Mərkəzi Bank tərəfindən, 200 milyonunu isə Neft Fondu tərəfindən təşkil edilmişdi. Bu hərracın sonunda qısamüddətli dəolsa gərginlik səngidi. 14 Sentyabr tarixində daha bir hərraca 150 milyon ABŞ dolları çıxarıldı, lakin bu vəsaitin sadəcə 78 milyonunu satıla bildi. Bu psixoloji faktor özündə əks etdirdi. Sonrakı iki hərracda da psixoloji faktor özünü büruzə verdi və valyutaya olan tələb azaldı. Hərraclar nəticəsində milli valyutanın dövriyyədən çıxarılması manatın dəyərini yenidən möhkəmləndirdi. [4]

2016-cı ildə Mərkəzi Bank valyuta bazarlarının aktiv iştirakçısına çevrildi və bu ildə bazarda toplamda 636 milyon ABŞ dolları satdı. Bunun nəticəsində xarici valyuta ehtiyatı tükənməyə başladı və minimum həddə düşdü. Həmin ilin Fevral ayında dollar rezervi 4,026 milyard ABŞ dollarına təşkil edirdi ki, Dekabr ayında bu vəsait 3,974 milyard dollara qədər endi. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı bir tərəfdən dolları satışa çıxarması nəticəsində xarici valyuta rezervində boşluq yaradır, bir tərəfdən də bu boşluğu Neft Fondunun konvertasiyası hesabına doldururdu [5].

Diagram 1. 2015-2016-cı il Azərbaycan valyuta bazarında dolların həcmi (mlrd.)
Mənbə: AMB Pul siyasəti icmalı Yanvar – Mart 2016

Azərbaycan Respublikasında Maliyyə Bazarlarının Təhlili

90-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq bazar iqtisadiyyatına keçid və iqtisadi islahatlar kapital bazarının mövcudluğuna zəmin yaratdı ki, bu da fond bazarlarının ümumilikdə desək maliyyə bazarlarının təməlini qoydu.

1998-ci il 14 iyul tarixli Azərbaycan Respublikası Qiymətli kağızlar haqqında qanunda bildirilir ki, qiymətli kağızlar bazarı Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankının normativ aktları və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı müqavilələr ilə tənzimlənir. Qanunda qeyd olunduğu kimi istiqrazlar milli və xarici valyuta ilə ifadə oluna bilər. Qiymətli kağızlar hesabına dövrüdə iştirak etməyən müvəqqəti pul vəsaitləri toplanılır və investisiya cəlb edilir.

Bakı Fond Birjasının 2023 Yanvar-Oktyabr statistikasına əsasən qiymətli kağızlar üzrə keçirilən əməliyyatların həcmi 19.5 milyard (AZN) olmuşdur (Cədvəl 1). Bu keçən ilin göstəricisi ilə müqayisədə 86% böyümə deməkdir. Eyni zamanda korporativ qiymətli kağızların ilkin və təkrar bazarlarında toplamda keçən il ilə müqayisədə 39% artım müşahidə olunmuşdur. Buna səbəb hökumətin qiymətli kağızlar bazarında keçirdiyi institusional islahatlar nəticəsində firmaların bu bazara marağının artmasıdır. Belə ki, 2023-cü il 1 Fevral tarixindən kapital bazarlarında əlverişli vergi mühiti ilə bağlı qanun qüvvəyə mindi. Bu qanuna görə 5 il müddətində yalnız kütləvi təklif edilmiş və tənzimlənən bazarda ticarətdə olan istiqrazlar və səhmlər üzrə ödənilən dividend, diskont və faiz gəlirləri vergidən azad edilmişdir. Digər bir dəyişikliyə əsasən artıq qiymətli kağızlar üzrə gəlirlərdən vergi hesablanması qaydası beynəlxalq təcrübəyə əsaslanmışdır. Belə ki, artıq bu verginin hesablanmasında əsas meyar istiqraz sahibinin istiqraza sahib olduğu günlərdir. Əlavə olaraq, artıq bu istiqrazlardan əldə edilmiş gəlirlərin bəyanatı ödəmə mənbəyində deyil, ümumi mənfəətdə ödəniləcək şəkildə düzəliş edilmişdir [6].

Qiymətli kağızlar bazarında stimullaşdırıcı tədbirlərdən biridə Bakı Fond Birjasının yeni "Listing Məsləhət Proqramı" layihəsidir. Bu proqram çərçivəsində Bakı Fond Birjası tərəfindən qiymətli kağızların buraxılışı vasitəsi ilə maliyyələşmək istəyən şirkətlərə ödənişsiz şəkildə tam dəstək göstərilir.

Cədvəl 1

2023 Yanvar-Oktyabr ayı üzrə qiymətli kağızlar bazarında statistika

ƏMƏLİYYATLAR	HƏCM (AZN)	SAY	ORTA GÜNLÜK HƏCM (AZN)	ORTA GÜNLÜK SAY
CƏMI	19.452.794.779	10.560	97.263.974	52,80
Dövlət Qiymətli Kağızları	6.914.163.003	2.448	34.570.815	12,24
Korporativ Qiymətli Kağızları	1.183.069.556	2.850	5.915.348	14,25
Repo Əməliyyatları	11.355.562.220	5.262	56.777.811	26,31

Mənbə: BFB.AZ

Hərçənd ki, Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarı öncəki dövrlərə nisbətən xeyli inkişaf etsə də, praktikada beynəlxalq bazarlardan geri qalır. Azərbaycanda qiymətli kağızlar bazarında perspektivini qoruyub-saxlayan və tələb və təklifi yüksək olan iki qiymətli kağız var: istiqrazlar və səhmlər.

İstiqrazlar sahibinə müəyyən bir müddət ərzində emitent tərəfindən təyin olunan və faiz və ya diskont təyinatlı gəlir imkanı yaradan qiymətli kağızlardır. Hazırda Azərbaycanda maliyyə bazarlarında dövlət istiqrazları, korporativ istiqrazlar və Mərkəzi Bankın istiqrazları mövcuddur.

Dövlət qiymətli kağızları və Mərkəzi Bankın notları ticarətdə ən böyük həcmə malik maliyyə alətləridir. Bakı Fond Birjasının statistikasına əsasən 2023-cü il Yanvar-Oktyabr perioduna nəzər salsaq, təkrar bazarda 7.6 milyon istiqraz dövriyyəyə buraxılaraq, toplamda istiqraz həcminin 1.9 milyarda (AZN) çatdığını görürük. Ümumi istiqraz həcmində ən böyük paya sahib Maliyyə nazirliyinə məxsus dövlət istiqrazlarıdır. Maliyyə Nazirliyinin istiqrazlarının qısa, orta və uzunmüddətli olmaqla bərabər, alıcıları fiziki və hüquqi şəxslər, o cümlədən rezidentlər və qeyri-rezidentlər ola bilər. Mərkəzi Bankın notları təyinatına görə istiqrazlara eyni kateqoriyaya aid edilir və diskontlu istiqrazlar kimi tədaviyə buraxılır. Ticarətdə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının qiymətli kağızları ilkin və təkrar bazar daxil olmaqla cəmi 3.4 milyarda çatmışdır.

Səhmlər üzvü olunan cəmiyyətin nizamnamə kapitalında sahibinin iştirakını təsdiqləyən, ona bu cəmiyyətdə idarəetmə hüququ verən, mənfəətdən dividend əldə edən investisiya məqsədli qiymətli kağızlardır. Qanuna görə səhm buraxılışının qərarı cəmiyyətin ümumi yığıncağında qəbul edilir. Səhmlərədi səhmlər və imtiyazlı səhmlər ola bilər. Adi səhmlər sahiblərinə səhmi buraxan cəmiyyətin mənfəətinin bir hissəsini dividend şəklində almaq, idarə olunması fəaliyyətində iştirak etmək və emitentin ləğvindən sonra qalan əmləkdən pay sahibi olmaq hüququ verən qiymətli kağızlardır. İmtiyazlı səhmlərsahiblərinə isə sabit faizli dividend və emitentin ləğv olması zamanı pay alınmasında üstünlük hüququ tanıyan qiymətli kağızlardır. Bakı Fond Birjasının Oktyabr hesabatına görə 2023-cü il Yanvar-Oktyabr ayı üzrə səhmlərin ticarət həcmi 5,000,904,144 AZN təşkil etmişdir. Son bir ərzində səhm ticarət dövriyyəsində 22% artım müşahidə olunmuşdur.

NƏTİCƏ

Son illərdə Azərbaycan maliyyə bazarlarında çox əlverişli bir mühit formalaşmışdır. Lakin bu əlverişli mühiti dəyərləndirmək üçün müəyyən bir informasiya bazası lazımdır. Bu informasiya bazasının emal olunması zamanı dünya təcrübəsinə əsaslanılması vacib faktordur. Maliyyə bazarlarının qlobalaşması və bazarda iştirakçı sayısının hər gün artması bu bazarları daha innovativ bazar etsə də, rəqabət mühitini olduqca çətinləşdirir. Bu rəqabətdə üstünlük əldə etmək və beynəlxalq bazarlarda ticarətdövriyyəsində üstünlük əldə etmək üçün ən vacib nüans bu sahədə savadlı kadrların yetişdirilməsidir. Hərçənd ki, bu gün Azərbaycan Respublikası daxilində maliyyə sahəsi üzrə təhsilə irihəcmli resursların ayrılması nəticəsində son illər üzrə göstəricidə daimi artımlar olacağı şübhəsizdir.

Ölkəmizdə maliyyə bazarlarını illər üzrə müqayisə etsək bu artım tendensiyasının əsas səbəbinin investisiya mühitinin əlverişləndirilməsində görürük. Bu mühitə təsir edən ən güclü amil vergidir. Buna misal olaraq, 2023-cü il üzrə investisiya mühitinin yaxşılaşdırılması və investorların mənafeyinin qorunması məqsədi ilə qanun üzrə vergi dərəcələrinin endirilməsi və vergidən azad olmaları gətirə bilərik. Elə məzh cari il üzrə artıq faizinin böyük bir hissəsi bu səbəbdən qaynaqlanmışdır.

Azərbaycan maliyyə bazarlarında ticarət həcminə təsir göstərən digər bir amil isə bu bazar iştirakçılarında dəstək layihələrinin təşkil olunmasıdır. Əgər dövlət yardımı ilə düzgün yönləndirmə olarsa korporativ firmaların bu yöndə maliyyələşmə marağı artacaqdır. Bu səbəblə dövlət qurumlarının təşkilatçılığı ilə respublika ərazisində daha çox bu tipli layihələrin qurulması və inkişaf etdirilməsi vacibdir. Qeyd edilən tədbirlərin reallaşdırılması ölkəmizdə maliyyə bazarlarının daha da inkişaf etməsini və beynəlxalq bazarlara inteqrasiya olmasını sürətləndirəcəkdir. Bütün bunlara istinadən deyə bilərik ki,artıq Azərbaycan maliyyə bazarlarında formalaşma mərhələsindən inkişaf mərhələsinə keçid etmişdir. Bu səbəbdən ölkədə daxilində müxtəlif inkişaf strategiyalarının hazırlanması, beynəlxalq bazarlarda inteqrasiyanın sürətlənməsi və ölkəyə yeni iştirakçıların və investorların cəlb edilməsi şərtidir. Azərbaycan Respublikasında universal maliyyə bazarlarının fəaliyyəti sürətli iqtisadi inkişafa şərait yaradacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Mirzə Əliyev və A.A.Rəfiyev. (2018). “Maliyyə Bazarının Təhlili və Proqnozlaşdırılması”, səh.12-15; 63-64
2. E.Hacızadə. (2018). “Dünya İqtisadiyyatı və Azərbaycan”, 770-775 səh.
3. <https://tr.wikipedia.org/wiki/DAX>
4. C.Cəfərov. (2015). “Azərbaycanda maliyyə bazarının təkmilləşdirilməsi istiqamətləri”, 41-42səh.
5. İsmayılı Rafiz, İ.A.Kərimli. (2017). “Beynəlxalq iqtisadiyyatda valyuta bazarı və əsas valyuta əməliyyatları”, 59-88 səh.
6. Bakı Fond Birjası (www.bfb.az)
7. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (www.cbar.az)
8. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası (<https://e-qanun.az/>)

A.A.Əmrahli

master student, Azerbaijan State University of Economics

**Characteristics and analysis of financial market activity in the republic of Azerbaijan
Abstract**

The article is related to the investigation of its perspective factors for the integration of Azerbaijan in trade in the world financial markets, which is currently spreading rapidly. In the article, the development of Azerbaijan's financial markets in recent years, the application of new financial instruments and technology, innovations in this field were examined, and a separate analysis of the existing financial markets in the Republic of Azerbaijan was carried out.

Before the analysis, research was conducted on the existing financial markets in the Republic of Azerbaijan, and information was provided on their development directions and factors affecting their development.

As well, the reserves taken for the security of the financial markets in the country, as well as the laws, the regulatory mechanisms established in this framework and the institutions created for this purpose were discussed.

In conclusion, the impact of financial markets on the overall investment environment in Azerbaijan was discussed.

Proposals and recommendations were made for developing this market and increasing its role in the economy.

Key words: *financial markets, financial instruments, regulatory mechanisms, investment.*

A.A.Əmrahli

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

**Характеристика и анализ деятельности финансового рынка в Азербайджане
Резюме**

Статья связана с исследованием перспективных факторов интеграции Азербайджана в торговлю на мировых финансовых рынках, которая в настоящее время быстро происходит. В статье рассмотрено развитие финансовых рынков Азербайджана в последние годы, применениеных финансовых инструментов и технологий, инновации в этой сфере, а также проведен отдельный анализ существующих финансовых рынков в Азербайджанской Республике.

Перед анализом было проведено исследование существующих финансовых рынков в Азербайджанской Республике и предоставлена информация о направлениях их развития и факторах, влияющих на их развитие.

Также были обсуждены резервы, принимаемые для обеспечения безопасности финансовых рынков в стране, а также законы, механизмы регулирования, созданные в этой рамках и институты, созданные для этой цели.

В заключение было обсуждено влияние финансовых рынков на общую инвестиционную среду в Азербайджане.

Были сделаны предложения и рекомендации по развитию этого рынка и повышению его роли в экономике.

Ключевые слова: *финансовые рынки, финансовые инструменты, механизмы регулирования, инвестиции.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-291-296>

R.M.Əliyev
i.ü.f.d, dosent, AMEA İqtisadiyyat İnstitutu
ramil-turkel@mail.ru
B.M.Məhərrəmov
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
bilalmeherremov1122@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 28.03.2024

The article was received by editorial board on 28.03.2024

Статья принята к печати 28.03.2024

MİLLİ MÜHASİBAT UÇOTU SİSTEMİNİN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİK QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Milli mühasibat uçotu sisteminin idarə edilməsi qanunlarla nizamlanır. Milli mühasibat uçot sistemi maliyyə mexanizminin aparıcı iqtisadi alətidir. Bu üsulun həyata keçirilməsi sahibkarlıq mühitinin formalaşmasına ciddi təsir edir. Belə demək olar ki, milli mühasibatlıq dövlətlə sahibkar arasında uçot sistemi rolunu oynayır. Tədqiqatdakı nəticələrimizdən, tələbələr, eyni sahəylə əlaqəli şəxslər, dövlət qurumları tərəfindən milli mühasibat uçot sistemi qaydalarının təkmilləşdirilməsində istifadəsi məqsəduyğundur.

Açar sözlər: milli, mühasibat uçotu, idarə olunma, iqtisadi inkişaf, beynəlxalq standartlar.

GİRİŞ

Müasir iqtisadi şəraitdə milli mühasibat uçot sistemi dövlət və müəssisələr arasında bir sıra elementlər, sahələr və bölgələr arasında olan bölüşdürülmə mexanizmini, ümumi formalı qanuna uyğunluqlarını, kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərini aşkar etmək, bölgü mərhələsində dövlətin maliyyə sahəsində olan vasitəçi rolunun mahiyyətini başa düşmək üçün əhəmiyyətli iqtisadi məsələlər sırasındadır.

Qeyd edək ki, bazar iqtisadiyyatı mühitində milli mühasibat uçotu sistemi, makroiqtisadi sabitliyə yönələn fəaliyyətləri ilə sistemli formada həyata keçirilərək dövlətin maliyyə sisteminin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Məqsədyönlü və çevik idarəetmə qərarlarının tətbiqi makroiqtisadi sabitliyin əldə olunmasında əsas amillərdən biridir. İlk növbədə, büdcə-vergi əlaqələrinin balanslaşdırılmış formada aparılması ölkədə olan makroiqtisadi sabitlik vəziyyətinə mühüm təsir edir.

Milli mühasibat sistemi büdcə gəlirlərinin və xərclərinin formalaşmasında kəmiyyət parametrlərinin və onun mühüm vəzifələrinin müəyyənəşdirilməsi, dövlətin məqsəduyğun fəaliyyəti çərçivəsində iqtisadi siyasətinin vacib hissələri kimi dəyərləndirilir.

Mühasibat sistemi bazar iqtisadiyyatı mühitində fiskal qaydaların tənzimlənməsi üçün inkişaf etmiş ölkələrin tələbinin idarə olunmasında əsas iqtisadi aləti kimi tətbiq edilir. Milli mühasibat sisteminin mahiyyəti məcmu tələbi stimullaşdırmaq üçün dövlət xərcləri və vergi dərəcələrində dəyişiklik etməkdir. Məhz buna görə də dövlət tərəfindən milli mühasibat sisteminin təkmilləşdirilməsi daim diqqətdə olan önəmli iqtisadi məsələlərdəndir.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Milli mühasibat uçotu sistemi dövlət müəssisələrini, sahibkarlıq fəaliyyətini idarə etmək və

istifadənin səmərəliliyinə nəzarət etmək üçün etibarlı bir iqtisadi fəaliyyət növüdür. Milli mühasibat uçot sistemi vasitəsilə istər hüquqi şəxslər istərsə də fiziki şəxslər vaxtında və müvafiq (faydalı) məlumat əldə etmək üçün uçot prosesinin ən optimal qurulmasının elementləri və vasitələri sistemini həyata keçirtmiş olurlar.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən bütün növ sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul müəssisələr beynəlxalq mühasibat uçotu prinsiplərinə uyğun qurulmalıdır. Bu zaman hesablama, ehtiyatlılıq prinsipləri və hesabat ili ərzində qəbul edilmiş uçot siyasəti əsas prioritet götürülür. Baxılan ardıcılıq və uyğunluq dövlət uçot siyasətinin tərkib hissələrindən olmalıdır.

Milli mühasibat uçotu həyata keçirilən zaman bir sıra prinsiplər nəzərə alınmalıdır:

- 1) ehtiyatlılıq prinsipi;
- 2) ardıcılıq prinsipi;
- 3) uyğunluq prinsipi.

Ehtiyatlılıq prinsipi dedikdə, müəssisə tərəfindən məsrəflərin daima nəzarətdə saxlanması başa düşülür.

Ardıcılıq prinsipi mühasibat sisteminin uyğun metodologiyasından asılı olaraq təyin olunur. Bu zaman müəssisə özünə uyğun seçilmiş mühasibat metodologiyasına uyğun öz fəaliyyətini ardıcılıqla təmin etmiş olur. Qeyd edək ki, müəssisə fəaliyyəti zamanı daha məqsədəuyğun metodologiyadan da istifadə edə bilər. Təbii ki, bu zaman müəssisənin uçot sistemi və fəaliyyətinə heç bir zərər gəlməmək şərti nəzərə alınmalıdır.

Uyğunluq prinsipi hesabat ili ərzində qəbul edilmiş uçot siyasətinə uyğun həyata keçirilir. Bu zaman müəssisə mühasibat uçotu apararkən, hesabat ili ərzində iqtisadi və maliyyə əməliyyatlarının uçotunun qəbul edilmiş uyğunluğunu təmin etməlidir.

Nəzəriyyədə qeyd olunur ki, hər bir müəssisədə mühasibat uçotunun təşkilində ən vacib şərtlər aşağıdakılardan ibarətdir:

- dövlət tərəfindən milli mühasibat uçot sisteminin konsepsiyasının hazırlanması;
- milli mühasibat sisteminin yeni metodologiyalara uyğun tənzimlənməsi;
- sənaye sferasında xüsusi uçot siyasətinin tətbiqi;
- uçot siyasətinin dövlət tərəfindən tənzimlənməsi;
- şirkətdə fəaliyyət göstərən mühasiblərin yüksək ümumi iqtisadi və xüsusi hazırlığı;
- mühasibat uçotu aparatı işçilərinin ixtisasının artırılması və əməyinin elmi təşkili.

Tədqiqatda müqayisə, təhlil, modelləşdirmə və ümumiləşdirmə kimi müxtəlif metodoloji vasitələrdən istifadə edilmişdir. Əsas nəticə müəyyən müasir proqram məhsulları əsasında mühasibat uçotu sisteminə keçidin təşkilatı modelidir ki, bu da biznes bölmələrinin və bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına təsir göstərəcəkdir. Mühasibat uçotu sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi zərurəti dövrümüzün çağırış və risklərinə vaxtında cavab verməyə kömək edən rəqəmsal texnologiyalardan istifadə etməklə mühasibat uçotu sistemi modelinin mərhələli şəkildə tətbiqi ilə nümayiş etdirilmişdir.

Keçən dövrlərdə Azərbaycanda milli mühasibat uçotu sisteminin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması üçün də mühüm tədbirlər icra edilmişdir. Qeyd edə bilərik ki, bu məqsəd üçün 2004-cü il sentyabrın 2-də "Mühasibat uçotu haqqında" AR-nın Qanunu, 2005-ci il fevralın 7-də isə "Mühasibat uçotu haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə" prezidentin fərmanı qüvvəyə düşmüşdür. Göstərilən qanun və fərmana uyğun olaraq Maliyyə Hesabatları Beynəlxalq Standartları və Milli Mühasibat Uçotu Standartlarının tətbiqi üçün əsas məqsədlər aşağıdakılardır:

- beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq kommertiya və dövlət sektorları üçün maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlar və milli uçot standartlarına uyğun formada hazırlanması;
- müəssisələrin fəaliyyətində şəffaflığın təmin edilməsi və dünya bazarına çıxış üçün uyğun

şəraitin yaradılması;

- mühasibat uçotu sektorunda idarəetmə vəzifələrinin təşkili və islahatların aparılması üçün institusional innovasiya xəttinin dəstəklənməsi.

Bu sistemdə bütün idarəetmə funksiyaları ilə sıx əlaqə mövcuddur ki, bu da uzunmüddətli perspektivdə resursların səmərəli idarə edilməsi hesabına biznes bölmələrinin xərclərini azaltmağa imkan verəcəkdir. Mühasibat uçotu texnologiyasının inkişafına bu cür yanaşma, ölkədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edən vahid rəqəmsal infrastrukturun formalaşmasına və mühasibat uçotunun həyata keçirilməsinə keçidi asanlaşdıracaq yerli istehsalın yeni müasir informasiya texnologiyalarından istifadəsini tələb edir. Bu vəziyyət rəqəmsal texnologiya kontekstində mühasibat uçotunun yeni fəlsəfəsinin inkişafını təmin edəcək resurslardan səmərəli istifadə və yerli istehsalın informasiya proqram məhsullarından istifadə etməklə mümkündür.

TƏHLİL

Texnologiya və mühasibat uçotu informasiya sistemləri onların səmərəliliyini artırmaq məqsədi ilə təşkilatlarda tətbiq edilir. Şirkətlər təşkilati performanslarını yaxşılaşdırmaq üçün hər il bu alətlərə böyük miqdarda pul xərcləyirlər. Bu tədqiqatın məqsədi texnoloji uyğunlaşmanı, informasiya idarəçiliyi və texnoloji infrastrukturun mühasibat uçotu informasiya sistemlərinin istifadə olunduğu qurumun fəaliyyətinə təsirini müəyyən etməkdir.

Mühasibat uçotu müəssisəni irəli aparan mühərrikdir və ona rəqiblərin söyləri, ticarət müqavilələri, maliyyə məsələləri və s. öhdəsindən gəlməyə kömək edir. Mühasibat uçotunun məqsədi müəssisənin vəziyyətini, maliyyə hesabatlarını və nəticələrini əks etdirməkdir. Şirkətdə qərar qəbul edənlər bu məlumatı aldıqda ondan faydalanırlar. Məsələn, onlar şirkətə hansı istiqamət verə biləcəklərinə və ya hansı siyasətləri inkişaf etdirə biləcəklərinə qərar verə bilirlər. Eynilə, mühasibat uçotu ilə bağlı məlumatlar müəssisənin tərəfdaşları üçün də faydalıdır, çünki şirkətin yaxşı fəaliyyəti onların bundan əldə edəcəyi faydaları müəyyən edə bilər.

Amerika Birləşmiş Ştatlarında yerləşən Amerika Sertifikatlı Mühasiblər İnstitutu mühasibat uçotu mütəxəssislərinin bilik və bacarıqlarına informasiya texnologiyaları (İT) anlayışlarının daxil edilməsi zərurəti ilə bağlı çağırış etdi. Onlar iddia edirlər ki, bu cür səlahiyyətlər təşkilatın fəaliyyətinin təkmilləşdirilməsi söylərinə tətbiq edilməlidir. Bunun üçün təşkilatların mühasibat uçotu funksiyasının əhəmiyyətindən xəbərdar olması əsasdır, əks halda bütün maliyyə məlumatları kifayət qədər istifadə olunmayan mənbəyə çevrilə bilər. Bununla belə, sahibkarlar tez-tez İT investisiyalarının, xüsusən də Mühasibat Uçotu İnformasiya Sistemlərinə (AİS) sərmayənin qaytarılması ilə bağlı suallar qaldırırlar, baxmayaraq ki, onların məhsuldarlıq və təşkilati performans kimi müxtəlif aspektlərə müsbət təsir göstərdiyinə dair sübutlar mövcuddur, çünki onlar satış səviyyələrini artırmağa kömək edir və daha çox müştəriyə çıxış və onlarla əlaqələri yaxşılaşdırmaq, biznes proseslərində səmərəlilik səviyyəsini yüksəltmək və digərləri ilə yanaşı xərcləri azaltmaq kimi imkanlar yaradır. Həmin təriflərə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bu sistem bir-biri ilə əlaqəli bir neçə komponentdən ibarət kompüter əsaslıdır. Beləliklə, o, maraqlı tərəflər görə qərar qəbul etmək üçün maliyyə məlumatlarını ehtiva edən hesabat hazırlayır. Hər bir mühasibat məlumat sistemi aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

1. rəhbərliyin və digər maraqlı tərəflərin nəzərdən keçirə bilməsi üçün təşkilat tərəfindən həyata keçirilən fəaliyyətlərə, bu fəaliyyətlərdən təsirlənən resurslara aid məlumatların toplanması və saxlanması;

2. məlumatları planlaşdırma, həyata keçirmə və nəzarət fəaliyyətləri üçün qərarların qəbulu prosesində rəhbərlik tərəfindən nəzərə alın bilən informasiyanın emal edilməsi;

3. təşkilati məlumatlar üzərində lazımi nəzarəti həyata keçirilməsi üçün məlumatların, dəqiq və etibarlı olmasının təmin edilməsi.

İnnovativ layihənin həyata keçirilməsinə hazırlıq işində, innovativ layihənin birbaşa həyata

keçirilməsinə qədər, onun həyata keçirilməsinin məqsədinin müəyyən edilməsindən tutmuş konkret innovasiya üçün planın təsdiqlənməsinə qədər bir innovasiyanın həyat dövrünün müddətini başa düşmək lazımdır. İnnovativ fəaliyyətin uçotu üçün xüsusi hesabdən istifadə etmək tövsiyə olunur, çünki bu, əsas olmayan və zamanla qeyri-bərabər həyata keçirilən xüsusi bir fəaliyyət növüdür. İnnovativ fəaliyyətlərin məsrəflərinin uçotu zamanı 30 №-li "İnnovativ fəaliyyətlərə xərclər" idarəetmə uçotu hesablarından istifadə etmək tövsiyə olunur.

Bu üsul E.M.Rubtsovanın "İnnovativ fəaliyyət xərclərinin mühasibat uçotu hesablarında əks etdirilməsi" məqaləsində təklif olunur. 30 sayılı tranzit hesabından istifadə tam əsaslıdır, çünki "20-39 sayılı hesabların tərkibi və istifadə metodologiyası Rusiya Federasiyasının Maliyyə Nazirliyinin müvafiq tövsiyələri əsasında fəaliyyətin, strukturun, idarəetmənin təşkilinin xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq təşkilat tərəfindən müəyyən edilir. Bununla belə, müəllif tərəfindən təklif olunan metodologiya hazırlıq işlərinə çəkilən xərclər və innovasiya növləri üzrə xərclərin bölünməsi nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməlidir. Bundan əlavə, bu subhesablara uyğun olaraq hər bir innovativ layihə üzrə analitik hesabların açılması zəruridir. İnnovasiya fəaliyyəti ilə bağlı xərclərin uçotu məsrəflərin növləri üzrə aparılmalıdır. Həmçinin innovasiya fəaliyyəti ilə bağlı xərclərin uçotu zamanı "İnnovasiya" subhesabının tətbiqi tövsiyə olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, innovasiya tərkibinə təkcə təşkilatın özü tərəfindən həyata keçirilən işlər deyil, həm də üçüncü tərəf təşkilatından alınmış xarici tədqiqat və inkişaf daxildir. Mühasibat uçotunun beynəlxalq uyğunlaşdırılması məsələlərinin aktuallığı bir ölkədə mühasibat uçotu sisteminin inkişafına və inkişafına təsir edən amillərin nəzərə alınması və ətraflı araşdırılması ehtiyacını qoyur. Yuxarıda göstərilən amillərin müxtəlif təsnifatını, habelə ədəbiyyatda çıxarılan və ya xüsusi vurğulanan amilləri nəzərə alaraq, onlardan bəziləri təsvir edilmişdir. Mühasibat uçotu sisteminin işlənilməsinə və layihələndirilməsinə ölkələr arasında iqtisadi əlaqələrin təsiri inkişaf etmiş beynəlxalq mübadilənin nəticəsidir. Müvafiq olaraq, bir ölkənin mühasibat uçotu sisteminə digər ölkənin mühasibat uçotu sistemi təsir göstərə bilər, çünki onun coğrafi mövqeyi onu qonşu edir, həmçinin birincisi ikincisi üçün böyük ixrac bazarını təmsil edir və onun bizneslərinin çoxu digər ölkənin qiymətli kağızlarına keçir.

Mühasibat uçotu sahəsində təhsilin keyfiyyəti çox vaxt mühasibat uçotu sisteminin işlənilməsinə və layihələndirilməsinə əhəmiyyətli amil kimi qeyd olunur. Müxtəlif müəlliflər razılaşırlar ki, bu amil yoxdursa, mühasibat uçotu sisteminin inkişafında məhdudlaşdırıcı amil ola bilər. Mühasibat uçotu təhsilinin keyfiyyətinə cəmiyyətin ümumi bilik səviyyəsi birbaşa təsir etdiyi halda, ona ölkədə mühasib peşəsinin vəziyyəti, iqtisadi inkişaf səviyyəsi, digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələr və s. kimi amillər də təsir edir. İqtisadiyyatın inflyasiya səviyyəsini onun ölkənin mühasibat uçotu sisteminə təsiri kontekstində də nəzərdən keçirmək olar, xüsusən də bu, aktivlərin qiymətləndirilməsi metoduna təsir etdiyinə görə yüksək inflyasiya şəraitində inflyasiyaya uyğun mühasibat uçotunun olması vacibdir. Ölkələrin mühasibat uçotu sistemləri təkcə mühasibat uçotu qaydaları ilə deyil, həm də mövcud mühasibat uçotu qaydalarının praktikada tətbiqi dərəcəsi ilə fərqlənir. Bu amili siyasi və hüquqi sistemlərin, eləcə də ölkənin mühasibat uçotu qaydalarını qurma tərzinin təsirinin davamı kimi nəzərdən keçirmək olar.

İqtisadi inkişafın əldə edilmiş səviyyəsinin mühasibat uçotu sisteminə təsiri yuxarıda təsvir edilən bəzi təsiredici amillərdə də aydın görünür. Şübhəsiz ki, mühasibat uçotu sisteminin inkişafı ölkənin iqtisadi inkişafı ilə, yəni onun əldə etdiyi iqtisadi inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənir. Nəzərə alsaq ki, dünyanın əksər hissəsi varlıqlar və kasıblar olaraq bölünə bilər, ölkələr də mühasibat uçotu sistemi olan və olmayan qruplara bölünə bilər.

Güclü iqtisadiyyatla yanaşı, inkişaf etmiş ölkələr həm də iqtisadi və öz növbəsində maliyyə fəaliyyətlərinin müxtəlifliyi ilə seçilir. Kapitalın mülkiyyət strukturunda səhmdarlar üstünlük təşkil edir; qiymətli kağızlar bazarları mövcuddur və fəaliyyət göstərir. Əvvəllər qeyd olunurdu ki, biznes müəssisələrinin həcmi və mürəkkəbliyinin təsirini izah edərkən, ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi də bu atributlara təsir göstərir.

Buradan belə nəticə çıxır ki, fəaliyyətləri milli hədudları aşan iri və mürəkkəb biznes müəssisələri inkişaf etmiş ölkələrdə üstünlük təşkil edən formadır və idarəetmə mürəkkəb texnikaların, alətlərin və qərar qəbul etmə prosedurlarının tətbiqi baxımından yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir.

NƏTİCƏ

Ölkəmizdə sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsində milli mühasibat uçotu sisteminin rolu əvəzsizdir. Praktika göstərir ki, uçot sisteminin tətbiqi optimal fiskal siyasətin reallaşdırılmasında başlıca olan iqtisadi-siyasi məsələdir. Milli mühasibat uçotu sisteminin təkmilləşdirilməsi dövlət büdcəsinin formalaşmasında, o cümlədən müəssisələrin maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsində əvəzsiz iqtisadi mahiyyətə malikdir. Qeyd olunları nəzərə alsaq, fəaliyyətin təmin olunmasını aşağıdakı istiqamətlərdə məqsədmüvafiq hesab etmək olar:

1. Məlumdur ki, milli mühasibat uçotu sistemi vasitəsilə ölkədə baş verən iqtisadi proseslərə müdaxilə olunur və tənzimlənməsi prosesi həyata keçirilir. Belə güman edilir ki, milli mühasibat uçot sistemi dövlət büdcəsinin gəlir hissəsinin aşağıdakı müsbət təsirlərini göstərir:

- iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına;
- milli iqtisadiyyatda səmərəliliyinin yüksəldilməsinə;
- iqtisadi artımın əldə edilməsinə;
- məşğul əhali səviyyəsinin yüksəldilməsinə;
- vergitutmanın məqsədəuyğun tətbiqinə;
- pul axınının sabitləşdirilməsinə.

2. Qeyd etdiklərimizə əsaslanaraq deyə bilərik ki, Respublikamızda milli mühasibat uçotu sistemi həm dövlət maliyyəsi, həm də müəssisələrin maliyyəsinin əsas iqtisadi alətidir.

Azərbaycan Respublikasında milli mühasibat uçotu sistemi ictimai məqsədlərə uyğun olaraq bunlara əsaslanmalıdır:

- iqtisadiyyatda dövrü nizamlanmaya;
- iqtisadi yüksəlişə;
- mülayim inflyasiya sürətinin tətbiqinə.

Azərbaycanda milli mühasibat uçotu sisteminin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- fərqli növ vergilər;
- transferlər də daxil digər ödənişlər.

3. Ölkəmizdə həyata keçirilən iqtisadi siyasət konseptual formadadır. Praktikadan görünür ki, milli mühasibat uçotu sistemi geniş və mürəkkəb tədbirlər birləşməsindən ibarətdir. Respublikada həyata keçirilməsi vacib olan tədbirlər planı aşağıdakı formadadır:

- milli mühasibat uçotu sisteminin ümumi konsepsiyasının işlənməsi;
- milli mühasibat uçotu sisteminin sadəliyi;
- milli mühasibat uçotu sisteminin maliyyə fəaliyyətinin idarə olunması.

4. Milli mühasibat uçotu sisteminin əsas istiqamətlərinə aşağıdakılar aid etmək olar:

- milli mühasibat uçotu sisteminin idarə edilməsi müstəqil və mükəmməl vəziyyətə gətirilməsi;
- bütün mülkiyyət funksiyalarının təmin olunması;
- milli mühasibat uçotu sistemində ETT-nin nailiyyətindən istifadə;
- milli mühasibat uçotu sistemi azad sahibkarlığı dəstəkləməli, kiçik biznesin inkişafına xidmət etməlidir.

Milli mühasibat uçotu sistemi iqtisadi siyasət xüsusiyyətində elmi tərəfdən əsaslandırılmalıdır. Elmi tərəfdən əsaslandırılmış milli mühasibat uçotu sistemi real iqtisadiyyatı əks etdirməli və dövlətlə

mövcud vəziyyət arasında ayaqlaşmanı yaratmalıdır.

Müəssisələrdə mühasibat uçotunun fasiləsiz formada təşkil edilməsi onun yarandığı gündən ləğv olunana qədər olan bütün dövrü ərzində fəaliyyətinin hansı formada və necə təşkil edildiyini bilmək üçün çox vacib prosesdir. Mühasibat uçotunda yeni sistemlərin tətbiq olunması onun əmlakının, öhdəliyin dəyişməsi üzrə olan bütün təsərrüfat fəaliyyətlərini – gəlir, xərc, mənfəət, zərər kimi maliyyə vəziyyətinin əsas göstəricilərini ikili yazılış forması ilə heç bir xəyata yol vermədən düzgün formada istifadəsi məqsədəuyğundur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycanın statistik göstəriciləri Bakı: «Səda» nəşriyyatı. 2019, 840 s.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı: 2019, 292 s.
3. A.Kərimov. (2018). “Mühasibat uçotu, vergilər”, “Elm və təhsil” Bakı, 183s.
4. Aygün Əliyeva. (2016). “MÜHASİBAT UÇOTU”. “Elm və təhsil” Bakı, 256 s.
5. A. F.Musayev. (2004). Vergi siyasətinin iqtisadi problemləri. Bakı, 792 s.

R.M.Aliyev

Associate Professor, ANAS Institute of Economics

B.M.Maharramov

master student, Azerbaijan State University of Economics

Theoretical and practical evaluation of the national accounting system

Abstract

The management of the national accounting system is regulated by laws. The national accounting system is the leading economic tool of the financial mechanism. The implementation of this method has a serious impact on the formation of the entrepreneurial environment. It can be said that national accounting plays the role of an accounting system between the state and the entrepreneur. It is appropriate to use the results of our research in improving the rules of the national accounting system by students, people related to the same field, and government institutions.

Key words: *national, accounting, management, economic development, international standards.*

Р.М.Алиев

д.ф.но э., доцент, Институт Экономики НАНА

Б.М.Магеррамов

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Теоретическая и практическая оценка национальной системы учета

Резюме

Управление национальной системой бухгалтерского учета регулируется законами. Национальная система бухгалтерского учета является ведущим экономическим инструментом финансового механизма. Внедрение этого метода оказывает серьезное влияние на формирование предпринимательской среды. Можно сказать, что национальный учет играет роль системы учета между государством и предпринимателем. Результаты наших исследований целесообразно использовать при совершенствовании правил национальной системы бухгалтерского учета студентами, людьми, имеющими отношение к той же сфере, и государственными учреждениями.

Ключевые слова: *национальный, бухгалтерский учет, менеджмент, экономическое развитие, международные стандарты.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-297-302>

E.M.Quliyev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
alvingulieff@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 28.03.2024

The article was received by editorial board on 28.03.2024

Статья принята к печати 28.03.2024

VALYUTA MƏZƏNNƏLƏRİ VƏ FAİZ DƏRƏCƏLƏRİNİN İQTİSADI TƏHLİLİ VƏ MƏRKƏZİ BANKLARIN SİYASƏTİNƏ TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Xülasə

Məqalə valyuta məzənnələrinin faktorları, faiz dərəcələrinə xarici təsirlər və mərkəzi bankların strategiyasında bu iki terminin qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Məqalədə valyuta məzənnələrinin tənzimlənmə səviyyəsi, bunun müxtəlif formaları, faiz dərəcələrinin iqtisadi əhəmiyyəti və mərkəzi bankların fərqli yanaşmaları ayrı-ayrılıqda təhlili aparılmışdır.

Valyuta məzənnələri və faiz dərəcələri, iqtisadiyyatın əsas komponentlərindən biri kimi hesab olunur. Bu iki mühüm komponent iqtisadi prosesləri, ticarəti, investisiya qərarlarını və eyni zamanda milli və beynəlxalq maliyyə siyasətlərinə ciddi şəkildə təsir edir.

Həmçinin, faiz dərəcələrinə təsir edən faktorlar qruplaşdırılaraq müzakirə edilmiş, valyuta məhdudluğu növləri geniş şəkildə təhlil edilmişdir.

Son olaraq, mərkəzi bankların ölkənin valyuta məzənnəsini sabit mühitdə saxlamaq müzakirə olunmuşdur. Bu yolda mərkəzi bankların yeritdikləri siyasətlər qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: valyuta məzənnələri, faiz dərəcələri, mərkəzi bank, inflyasiya, deflyasiya, diskont siyasət, proteksionist tədbirlər.

GİRİŞ

Məqalə ölkə iqtisadiyyatında valyuta məzənnələri və faiz dərəcələrinin rolunu və mərkəzi bankların bu göstəriciləri idarə etmək üçün istifadə etdiyi strategiyaları başa düşməyi hədəfləyir. Aparılmış tədqiqatın məqsədi, valyuta məzənnələri və faiz dərəcələrinin ölkənin ticarət fəaliyyətləri, maliyyə səviyyəsi, xarici ticarət və beynəlxalq münasibətlər üzərindəki təsirlərini qiymətləndirmək, həmin göstəricilərin qeyri-müəyyənliklərini və dəyişikliklərini başa düşməkdir.

Araşdırma aparılarkən ümumi iqtisadi – statistik metodlardan və tənsifləşdirmə və qruplaşdırmadan istifadə edilmişdir. Eyni zamanda yazı məqalədə induktiv metodla araşdırılma aparılmış, sonra deduktiv metodla nəticəsi verilmişdir.

Məqalə iqtisadiyyatın maliyyə səviyyəsi, ticarət fəaliyyətləri və beynəlxalq münasibətlər üzərindəki təsirləri anlamaqda əhəmiyyətli bir rol oynayır. Bu məqalənin nəticələri, mərkəzi bankların valyuta və faiz səviyyələrini idarə etmək üçün daha effektiv strategiya və siyasətlər təyin etməsinə kömək edərək iqtisadiyyatın istiqrarını təmin edir və maliyyə sistemlərinin funksionallığını artırmağa xidmət edir.

Məqalənin nəticələri valyuta məzənnələri və faiz dərəcələrinin ticarət, investisiyalar, xarici borclar və iqtisadi inkişaf kimi əsas iqtisadi sahələrə olan təsirini daha yaxşı başa düşmək, mərkəzi bankların maliyyə siyasətlərini formalaşdırmaq və bu göstəriciləri idarə etmək üçün daha yaxşı strategiyalar təyin etməsinə kömək etməkdir. Bundan əlavə, valyuta məzənnələri və faiz dərəcələrinin

qeyri-stabil olması və dəyişmələri öncədən proqnozlaşdırmaq üçün daha effektiv vəziyyət proqnozları hazırlanmasına kömək edir.

Bu məqalədə ortaya qoyulan ən vacib yenilik, valyuta məzənnələri və faiz dərəcələrinin iqtisadiyyat üzərindəki təsirini daha ətraflı və dəqiq şəkildə qiymətləndirmək üçün inkişaf etmiş analitik modellərin və metodologiyaların istifadəsi olmuşdur. Məqalə, valyuta məzənnələri və faiz dərəcələrinin müxtəlif iqtisadi sahələrdəki təsirlərinin daha detallı təhlilinə imkan verən analitik modelləri dəstəkləyir.

ƏSAS HİSSƏ

Valyuta məzənnələri və faiz dərəcələri, iqtisadiyyatın əsas komponentlərindən biri kimi hesab olunur. Bu iki mühüm komponent iqtisadi prosesləri, ticarəti, investisiya qərarlarını və eyni zamanda milli və beynəlxalq maliyyə siyasətlərinə ciddi şəkildə təsir edir.

Valyuta məzənnələri, bir ölkənin valyutasının digər ölkələrin valyutası ilə müqayisə dəyərini göstərir. Bu dəyər çox saylı faktorlara əsasən dəyişir. Məsələn, hərbi müharibələr, iqtisadi siyasət dəyişiklikləri, istehlak və istehsal dərəcələri, beynəlxalq ticarət və s. məzənnələrə təsir edən əsas amillərdəndir. Valyuta məzənnələrinin dəyişməsi iqtisadi dəyərlərə, ölkələrin ticarət balansına, ixrac və idxal dərəcəsinə, xarici investisiyalara və beynəlxalq ticarətə təsir edir.

Valyuta məzənnəsinin səviyyəsini bazar və dövlət tənzimlənməsi mövcuddur. Bazar tənzimlənməsi tələb və təklif səviyyələrinə əsaslanır və öz-özünə baş verir. Dövlət tənzimlənməsi isə, bazar tənzimlənməsinin mənfi nəticələrinin aradan qaldırılması və sabit iqtisadi artımın təmin edilməsi, tədiyyə balansının tarazlığı, işsizliyin və inflyasiyanın səviyyəsinin aşağı salınmasının təmin edilməsinə yönəlmişdir. Valyuta məzənnəsinin səviyyəsinin tənzimlənməsi valyuta siyasəti ilə həyata keçirilir. Valyuta siyasəti dövlət tərəfindən valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi məqsədilə həyata keçirilən hüquqi, iqtisadi, inzibati tədbirlərin kompleksidir. Valyuta siyasəti əsasən bir neçə formada həyata keçirilir. İlk olaraq diskont siyasəti, mərkəzi bankın uçot dərəcəsinin dəyişdirilməsi yolu ilə valyuta məzənnəsinin tənzimlənməsi qaydasıdır. Daha sonra, valyuta müdaxiləsi siyasəti valyuta bazarlarında tələb və təklifin tarazlığının qorunması məqsədi ilə, mərkəzi bankın valyutaların alqı-satqısı əməliyyatlarında daimi iştirakıdır. Son olaraq, devalvasiya siyasəti milli valyutanın xarici valyutalara nisbətən məzənnəsinin məqsədyönlü uçotlaşdırılması və revalvasiya siyasəti milli valyutanın xarici valyutalara nisbətən məzənnəsinin qaldırılması hesab edilir. [4]

Proteksionist tədbirlər, ölkə iqtisadiyyatının müdafiəsinə, eyni zamanda milli valyutanın müdafiəsinə yönəlmiş tədbirlərdir. Ona ilk növbədə valyuta məhdudiyyətləri aiddir. Valyuta məhdudiyyətləri rezidentlərin və qeyri-rezidentlərin valyuta əməliyyatlarının qanunvericilik və inzibatçılıq yolu ilə qadağan edilməsi və ya reqlamentləşdirilməsidir. Valyuta məhdudiyyətləri növlərinə aşağıdakılar aiddir:

- valyuta blokadası;
- xarici valyutanın sərbəst alqı-satqısına qadağa;
- beynəlxalq ödəmələrin, kapital hərəkətinin, gəlirin repatriasiyanın, qızıl və qiymətli kağızların hərəkətinin tənzimlənməsi;
- xarici valyutanın və digər valyuta dəyərlərinin dövlətin əlində təmərküzləşməsi.

Faiz dərəcələri isə kredit imkanlarını, istehlak və investisiya səviyyələrini, valyuta məzənnələri ilə birlikdə ölkənin iqtisadiyyatı üzərində təsir göstərir. Məsələn, bank faiz dərəcələri iqtisadi təşkilatlar, fiziki şəxslər və dövlətlər üçün kredit mənbəyi olaraq əhəmiyyət kəsb edir. Faiz dərəcələrinin yüksəlməsi və ya enməsi, istehlakı və investisiya təşviq etmə və ya saxlamaqda dəyişikliklərə gətirib çıxara bilər. [1]

Bu dərəcələrin iqtisadiyyat üzərindəki təsirləri çox kompleksdir və bir-birilərini də təsirləyə bilərlər. Məsələn, faiz dərəcələrinin artması investisiya fəaliyyətini aşağı salır və bu da ölkənin iqtisadi-

di inkişafına təsir edir. Habelə, valyuta məzənnələri dəyişiklikləri ölkənin idxal və ixrac dərəcələrini dəyişdirərək ticarət balansını pozur və iqtisadiyyata müsbət və ya mənfə təsir edir.

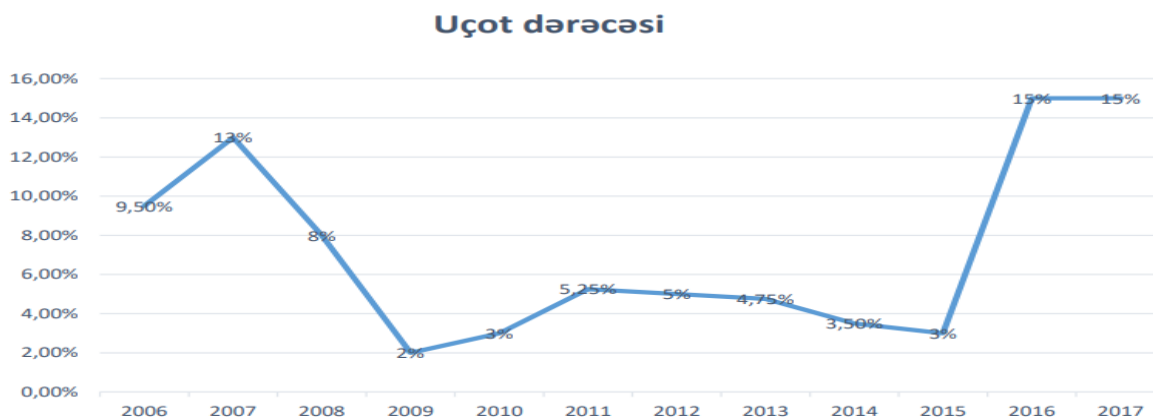
Faiz dərəcələri əksər ölkələrdə müdaxilələrə ən açıq olan transmissiya kanalıdır. Mərkəzi banklar əgər müstəqil deyilsə faiz dərəcələrinin aralıq hədəf olaraq səmərəli şəkildə müəyyən etməsi çətinləşəcəkdir. Bu baxımdan, bu göstəricinin inflyasiya üçün yaxşı bir determinant ola bilməsi, müstəqil bir mərkəzi bankın varlığı ilə reallaşa bilər. Çünki, pul siyasətinin siyasi iradənin mənfəətləri istiqamətində istifadə edilməsi ilə meydana çıxma biləcək problemlərə ancaq müstəqil bir mərkəzi bank qarşı qoya bilər. Əks halda, təzyiqlərə açıq olan faiz dərəcəsi siyasəti, pul siyasəti hədəfi olma xüsusiyyətini və gücünü itirir. Monetarist iqtisadçıların da qeyd etdiyi kimi, faiz dərəcəsinin sabit bir göstərici olmaması və xarici faktorların daim təsiri altında olması, faiz dərəcəsinin aralıq hədəf olaraq müəyyən edilməsinə ciddi bir maneə yarada bilər. Çünki, belə bir vəziyyətdə, iqtisadi subyektlərə informasiyaların doğru təqdim edilməsi ön plana çıxır. [5]

Başqa sözlə, faiz dərəcələrinin sabit olması pul siyasəti məqsədlərinin sabitləşməsi demək deyildir. Faiz dərəcələri sabit olarkən qiymət gözləntilərinin dəyişməsi nəticəsində real faiz dərəcələri dəyişə bilər və tarazlıqlar pozula bilər. Bu səbəbdən, faiz dərəcəsinin aralıq hədəf olaraq müəyyən edilməsi bir o qədər əhəmiyyətli deyildir. Belə ki, bir çox ölkələrdə pul siyasətinin aralıq hədəfi olaraq seçilən faiz dərəcələri gözlənilən nəticələri verməmişdir. Faizlər aralıq hədəf olaraq istifadə edildiyində qısa dövrlü faizlərin yekun hədəflə əlaqəsinin çox az olması, uzun dövrlü faizlərin yekun hədəflə əlaqəli olmağına baxmayaraq, mərkəz bankının idarəsində olmamağı, faizlərin aralıq hədəf olaraq alınmasını çətinləşdirmişdir. [2]

Faiz dərəcələrinə aşağıdakılara təsir edir:

- borc verilmiş və ya götürülmüş məbləğin hansı valyutada ifadə olunması;
- investisiyanın gəlir gətirmə müddəti;
- borcalanın müflis ehtimal olma ehtimalı;
- bazarda təklif və tələb və s.

Mərkəzi bankın yüksək uçot dərəcəsi təyin etməsi, digər faiz dərəcələrinin yüksəlməsinə gətirib çıxarır, çünki əksər kommertiya bankları və digər kredit təşkilatları üçün borcun əsas hissəsini pul təşkil edir. Belə bir situasiyanı ləngidici pul siyasəti də adlandıra bilərik. Uçot dərəcəsinin nə qədər yüksək olması kreditlər faiz dərəcələri və normal bazar faiz dərəcəsi arasındakı əlaqələrdən asılıdır. Ümumiyyətlə uçot dərəcəsi bankların aldığı kreditin xərcini göstərir. Başqa sözlə banklar Mərkəzi bankdan nə qədər az xərclə borc alırlarsa, müştərilərə də daha aşağı faizlə kredit verirlər. Uçot dərəcələri, Mərkəzi Bankın kommertiya banklarına və digər maliyyə təşkilatlarına verdiyi pulun faizini göstərir və Azərbaycanda bu 2006-2017-ci illərdə aşağıdakı kimi olmuşdur (Diaqram 1).

Diaqram 1. 2006-2017-ci illərdə Azərbaycanda uçot dərəcəsi

Mənbə: <https://www.cbar.az/>

Valyuta məzənnələri və faiz dərəcələrinin mərkəzi bankların siyasətinə təsiri

Mərkəzi banklar bütün dünya ölkələri tərəfindən kommertiya bankçılıq sənayesini idarə etmək, mərkəzi bank faiz dərəcələrini təyin etmək və ölkə daxilində maliyyə sabitliyini qorumaq üçün istifadə edilən muxtar qurumlardır. Mərkəzi bankın son instansiya kreditoru kimi olması investorların inamını artırır. İnvestorlar hökumətlərin öz borc öhdəliklərini yerinə yetirəcəyinə daha çox əmindirlər ki, bu da dövlət borclanma dərəcələrini azaltmağa kömək edir.

Mərkəzi banklar üç əsas funksiyayı yerinə yetirirlər:

1) Bazarın tənzimlənməsi: Mərkəzi bankların əsas işi bəzən əsas faiz dərəcəsi adlandırılan faiz dərəcələrini müəyyən etməklə iqtisadi fəaliyyəti idarə etməkdir. Mərkəzi banklar xarici valyuta bazarına birbaşa nəzarət etməsələr də, əsas faiz dərəcəsinə yüksəltməklə və ya azaltmaqla inflyasiyaya və valyuta məzənnələrinə birbaşa təsir göstərə bilərlər.

2) Xarici valyuta ehtiyatlarının idarə edilməsi: Əsas faiz dərəcəsi ilə yanaşı, mərkəzi banklar xarici ehtiyatların tənzimlənməsini də idarə edirlər. Onlar öz valyutalarının möhkəmliyini qorumaq üçün öz xarici ehtiyatlarına nəzarət edir və tənzimləyirlər. Valyuta ehtiyatları iqtisadiyyatlar üçün vacibdir, çünki onlar dövriyyədə kifayət qədər xarici valyuta ehtiyatının olmasını və ölkələr arasında adekvat investisiya axınının olmasını təmin edir.

3) Milli valyutanın buraxılması: Mərkəzi bank həm də valyutanın çapına və iqtisadiyyatda kifayət qədər nağd pul ehtiyatının olmasını təmin etməyə cavabdehdir.

Mərkəzi bankların ən mühüm rollarından biri ölkənin valyutasının mümkün qədər sabit olmasını təmin etməkdir. Mərkəzi bankların əsas faiz dərəcələri valyuta məzənnələrinə birbaşa təsir göstərir. Mərkəzi banklar valyuta məzənnələrinə təsir göstərmək üçün bu strategiyalardan istifadə edirlər. Əsas faiz dərəcəsinin artırılması və ya aşağı salınması, Mərkəzi bank faiz dərəcələrini qaldırıqda, bu, pula tələbin aşağı olduğunu və ölkənin valyutasının müvafiq devalvasiyasının olduğunu göstərir. İnvestorlar daha yüksək faiz dərəcəsi axtarırlar ki, bu da valyutaya tələbin artmasına səbəb olur. Mərkəzi bank faiz dərəcələrini aşağı saldıqda, bu, pula tələbin yüksək olduğunu və ölkənin valyutasının müvafiq olaraq bahalaşdığını göstərir. İnvestorlar aşağı faiz dərəcəsiindən çəkinirlər, beləliklə, valyutaya tələbat azalır. [3]

Xarici valyutaların alqı-satqısı isə mərkəzi banklar valyuta bazarında alqı-satqı yolu ilə bazara müdaxilə edirlər. Mərkəzi bank xarici valyuta alanda ona tələbi artırır və bununla da valyutanı gücləndirir. Mərkəzi bank valyuta satdıqda ona olan tələbi azaldır və bununla da valyutanı zəiflədir.

Mərkəzi bank dövlət qurumu olsa da, bazar iştirakçısı sayılır. Mərkəzi bank hər dəfə bazara müdaxiləsi riskli bir təşəbbüsdür. Bunun bir neçə səbəbi var:

1) kapital axınının əksi, mərkəzi bankın aldığı valyuta kursu tərsinə çevirərək devalvasiyaya səbəb ola bilər. Mərkəzi bank xarici valyutaya çevirdiyi pulu öz milli valyutasına çevirsə, bu, öz valyutasının devalvasiyasına səbəb olacaq;

2) spekulyativ hücumlar, mərkəzi bankın hərəkətləri ədalətsiz və ya kifayət qədər neytral hesab edilərsə, spekulyativ hücumlara məruz qala bilər. Məsələn, əgər mərkəzi bank müəyyən iqtisadi seqmentə kömək etmək üçün müdaxilə edən kimi görülürsə, investorlar həmin ölkənin valyutasını atıb çıxara bilər;

3) müstəqilliyin itirilməsi, mərkəzi bankın müstəqilliyi onun ən vacib atributlarından biri hesab olunur. Əgər mərkəzi bankın hərəkətləri siyasi narahatlıqların əsassız təsirinə məruz qalırsa, etibarın itirilməsinin real ehtimalı var;

4) kapitala nəzarət, Bir çox ölkədə müəyyən valyutaların alınmasına mane olan kapital nəzarəti var. Əgər mərkəzi bank bu valyutaların çoxunu alacaqsa, bu nəzarəti pozacaq.

Mərkəzi banklar pul istehsalı gücünə sahib olduqları üçün dünyanın ən güclü maliyyə institutlarıdır. Onlar həm də ən təsirli hesab olunurlar, çünki hər hansı digər maliyyə institutundan daha çox ölkənin valyutasına birbaşa təsir göstərə bilərlər. İstənilən ölkənin potensial olaraq mərkəzi bankı ola bilər, lakin yalnız inkişaf etmiş ölkələrin dövlət nəzarətindən asılı olmayan mərkəzi bankı

var. Mərkəzi bank sayılmaq üçün qurum ölkənin pul kütləsi üzərində tam səlahiyyətə malik olmalı və hökumətin təsirindən azad olmalıdır.

NƏTİCƏ

Məqalənin əsas nəticələrindən biri, valyuta məzənnələrinin və faiz dərəcələrinin iqtisadiyyatdakı rolunu və mərkəzi bankların siyasətlərindəki əhəmiyyətini daha dəqiq qiymətləndirməkdir. Bu tədqiqatın əsas məqsədi, valyuta məzənnələri ilə faiz dərəcələrinin iqtisadi fəaliyyətlərə təsirlərinin dəqiq analizi və ölçülməsidir. Nəticələr göstərir ki, valyuta məzənnələri və faiz dərəcələri ölkənin ixracatına, idxalatına, investisiyalarına və maliyyə səviyyəsinə müsbət və ya mənfi təsir edə bilər. Bundan əlavə, məqalə mərkəzi bankların maliyyə siyasətlərində daha effektiv olaraq valyuta məzənnələri və faiz dərəcələrinin dinamiklərini nəzarət altında saxlamaq üçün daha yaxşı yolların axtarılmasına kömək edir.

Bu məqalənin əsas təkliflərindən biri, mərkəzi bankların valyuta məzənnələri və faiz dərəcələrinin dəyişən dinamiklərindən daha sürətli şəkildə məlumat almaq və bunlara cavab vermək üçün daha adaptiv siyasət yanaşmaları təyin etməsidir. Bundan başqa, məqalə, valyuta məzənnələri və faiz dərəcələrinin xüsusi şərait və iqtisadi dövrlərdəki müəyyən risklərə və fəaliyyətlərə olan təsirini anlamaq üçün daha detallı analitik alətlərin və model vəziyyətlərinin inkişafına diqqət çəkir.

Nəticələr, mərkəzi bankların iqtisadi dəyişikliklərə daha effektiv cavab vermək üçün valyuta məzənnələri və faiz dərəcələrinin qeyri-müəyyənliklərinin öncədən təhlil edilməsi və yaxşı proqnozlaşdırılmasının önəmini vurğulayır. Bu məqalənin nəticələri, iqtisadiyyatın daha sürətli reaksiya verə biləcəyi, riskləri azaldacağı və istiqrarlı bir maliyyə sistemi yaratmaq üçün strateji yanaşmaları zərurət hesab edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Z.F.Məmmədov. (2008). “Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi”, Bakı.
2. M.A.Əhmədov, A.C.Hüseyn. (2011). “Dövlətin iqtisadi siyasəti”, Bakı.
3. G.A.Əzizova. (2015). “İqtisadiyyatın tənzimlənməsi”, Bakı.
4. Cəlilov Elgün. (2020). “Sabit məzənnə sisteminin müsbət və mənfi cəhətləri, xarici ticarətə təsirləri” ADİU magistr dissertasiyası, Bakı.
5. Paşayev Səbuhi. (2018). “Qlobal maliyyə böhranı şəraitində milli iqtisadiyyatın inkişafının pul-kredit mexanizmi və onun tənzimlənməsinin xarakterik cəhətləri ” ADİU magistr dissertasiyası, Bakı.
6. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı (<https://www.cbar.az/>)

E.M.Quliyev

master student, Azerbaijan State University of Economics

Economic analysis of exchange rates and interest rates and assessment of impact on central banks' policy

Abstract

The article is related to the factors of exchange rates, external influences on interest rates and evaluation of these two terms in the strategy of central banks. In the article, the level of regulation of exchange rates, its various forms, the economic importance of interest rates, and the different approaches of central banks were analyzed separately.

Exchange rates and interest rates are considered as one of the main components of the economy. These two important components strongly influence economic processes, trade, investment decisions, as well as national and international financial policies.

Also, factors affecting interest rates were grouped and discussed, types of currency restrictions were analyzed broadly.

In conclusion, it was discussed that the central banks should keep the country's exchange rate in a stable environment. In this way, the policies implemented by the central banks have been evaluated.

Key words: *exchange rates, interest rates, central bank, inflation, deflation, discount policy, protectionist measures.*

Э.М.Гулиев

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Экономический анализ обменных курсов и процентных ставок и оценка влияния на политику центральных банков

Резюме

Статья посвящена факторам валютного курса, внешнему влиянию на процентные ставки и оценке этих двух условий в стратегии центральных банков. В статье отдельно проанализированы уровень регулирования валютных курсов, его различные формы, экономическое значение процентных ставок, а также различные подходы центральных банков.

Курсы валют и процентные ставки рассматриваются как одна из основных составляющих экономики. Эти два важных компонента сильно влияют на экономические процессы, торговлю, инвестиционные решения, а также на национальную и международную финансовую политику.

Также были сгруппированы и обсуждены факторы, влияющие на процентные ставки, широко проанализированы виды валютных ограничений.

В заключение обсуждалось, что центральные банки должны поддерживать обменный курс страны в стабильных условиях. Таким образом, была оценена политика, проводимая центральными банками.

Ключевые слова: *обменные курсы, процентные ставки, центральный банк, инфляция, дефляция, учетная политика, протекционистские меры.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-303-307>

Ə.E.Adıgözəlov
magistrant, Azərbaycan Texniki Universiteti
ali.adigozalovv@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 31.03.2024

The article was received by editorial board on 31.03.2024

Статья принята к печати 31.03.2024

FİSKAL SİYASƏT VƏ İQTİSADI STİMUL, İQTİSADI TƏNƏZZÜLLƏRİ İDARƏ ETMƏK ÜÇÜN STRATEGİYALAR

Xülasə

Fiskal siyasət və iqtisadi stimullaşdırma iqtisadi tənəzzülləri idarə etmək üçün mühüm strategiyalardır. Məqsədli dövlət xərcləri və vergi tənzimləmələri vasitəsilə fiskal siyasət tələbi və investisiyaları artırmaqla iqtisadiyyatları sabitləşdirməyi hədəfləyir. İqtisadi stimullaşdırma paketləri çox vaxt infrastruktur layihələrini, vergilərin azaldılmasını və rifah proqramlarını əhatə edir, bazarlara likvidlik daxil edir və istehlakçılarının inamını bərpa edir. Bu tədbirlər tənəzzülün mənfi təsirlərini azaldır, artımı, məşğulluğu və ümumi iqtisadi sabitliyi gücləndirir. Fiskal siyasətin effektiv əlaqələndirilməsi və həyata keçirilməsi tsiklik tənəzzüllərə qarşı durmaq və davamlı bərpa trayektoriyalarını təşviq etmək üçün vacibdir.

Açar sözlər: fiskal siyasət, iqtisadi stimulaşdırma, iqtisadi tənəzzül, mövcud strategiyalar, müasir dövr.

GİRİŞ

İqtisadi tənəzzül dövründə hökumətlər tez-tez mənfi təsirləri idarə etmək və iqtisadi fəallığı stimullaşdırmaq üçün əsas vasitə kimi fiskal siyasətə müraciət edirlər. Fiskal siyasət hökumətin davamlı inkişafı, sabitliyi və məşğulluğu təşviq etmək məqsədi ilə iqtisadiyyatın fəaliyyətinə təsir etmək üçün vergitutma və xərcləmələrdən istifadə etməsini nəzərdə tutur. Fiskal tədbirlər vasitəsilə siyasətçilər iqtisadi tənəzzüllərin təsirlərini yumşaltmağa, inamı bərpa etməyə və iqtisadiyyatı bərpaya doğru irəliləməyə çalışırlar.

Fiskal siyasətin mahiyyəti onun tənəzzüllər zamanı müxtəlif iqtisadi amillərin mürəkkəb qarşılıqlı təsirini idarə etmək qabiliyyətindən ibarətdir. Tənəzzül, yüksək işsizlik və ya ləng artım kimi iqtisadi problemlərlə üzləşdikdə, hökumətlər likvidliyin yeridilməsi, tələbin artırılması və investisiyaların artırılmasına yönəlmiş bir sıra fiskal strategiyalardan istifadə edə bilər. Bu strategiyalar təkcə iqtisadiyyatı tənəzzüllərdən xilas etmir, həm də uzunmüddətli davamlılıq və rifah üçün zəmin yaradır. İqtisadi tənəzzül zamanı fiskal siyasətin əsas alətlərindən biri dövlət xərcləridir. İnfrastruktur layihələrinə, sosial proqramlara və ictimai xidmətlərə xərcləri artırmaqla hökumətlər tələbi stimullaşdırma və məşğulluq imkanları yarada bilərlər. Bu təşəbbüslər təkcə fərdlərə və bizneslərə təcili yardım təmin etmir, həm də davamlı iqtisadi fəaliyyət və məhsuldarlığın artırılması üçün əlverişli mühit yaradır.

Eyni zamanda, vergi siyasəti fiskal stimullaşdırma söylərində həlledici rol oynayır. Tənəzzüllər zamanı hökumətlər vergiləri azaltmağı və ya fiziki şəxslərə və bizneslərə vergi güzəştləri təklif etməyi seçə bilər, bununla da birdəfəlik gəliri və investisiyaları artırır. Vergilərin azaldılması istehlakı stimullaşdırma, sahibkarlığı təşviq edə və korporativ genişlənməyə təkan verə bilər və bununla da çətin şəraitdə iqtisadi artımı sürətləndirə bilər (Zhang, 2014).

Bundan əlavə, maliyyə siyasəti iqtisadi tənəzzüllərdən qeyri-mütənasib şəkildə təsirlənən xüsusi sektorlara və ya sənayelərə müraciət etmək üçün istifadə edilə bilər. Məqsədli subsidiyalar, qrantlar və ya kredit proqramları vasitəsilə hökumətlər mübarizə aparən sektorlara mühüm dəstək göstərə, kütləvi ixtisarların qarşısını ala və mühüm iqtisadi infrastrukturunu qoruya bilər. Bu cür müdaxilələr təkcə çətin vəziyyətdə olan sektorları sabitləşdirməklə yanaşı, həm də inkişaf edən iqtisadi reallıqlar qarşısında innovasiyaları, rəqabət qabiliyyətini və uyğunlaşma qabiliyyətini artırır.

Bundan əlavə, fiskal siyasət daha geniş makroiqtisadi çərçivədə, çox vaxt pul siyasəti ilə birlikdə fəaliyyət göstərir. Fiskal tədbirlər dövlət xərclərinə və vergiyə yönəldildiyi halda, pul siyasəti faiz dərəcələri, pul təklifi və kreditin mövcudluğu ilə bağlı mərkəzi bank tədbirlərini əhatə edir. İqtisadi stimullaşdırma tədbirlərinin effektivliyini artırmaq və makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək üçün fiskal və monetar orqanlar arasında əlaqələndirilmiş səylər vacibdir.

Bununla belə, fiskal siyasətin həyata keçirilməsi müəyyən çətinliklər və güzəştlər tələb edir. Artan dövlət xərcləri və vergilərin azaldılması büdcə kəsirinə və dövlət borcunun yığılmasına gətirib çıxara bilər ki, bu da potensial olaraq uzunmüddətli fiskal dayanıqlığa xələl gətirir. Bundan əlavə, fiskal stimullaşdırma tədbirlərinin effektivliyi tənəzzülün miqyası, həyata keçirilməsinin səmərəliliyi və xarici iqtisadi şərait kimi amillərdən asılı olaraq dəyişə bilər. Yekun olaraq, fiskal siyasət tənəzzüllər zamanı iqtisadi idarəetmənin təməl daşı rolunu oynayır və siyasətçilərə mənfi təsirləri azaltmaq, böyüməni stimullaşdırmaq və davamlılığı gücləndirmək üçün çox yönlü alətlər dəsti təklif edir. Fiskal tədbirləri ağılla həyata keçirməklə hökumətlər iqtisadi tənəzzüllərin mürəkkəbliyindən çıxış edə, rifahı qoruya və möhkəm və əhatəli bərpa üçün zəmin yarada bilər.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Fiskal siyasət və iqtisadi stimullaşdırma iqtisadi tənəzzülləri idarə etmək və iqtisadiyyatları sabitləşdirmək üçün əsas komponentlərdir. Bu strategiyalara nəzəri yanaşmalara aşağıdakılar daxildir:

Keyns İqtisadiyyatı:

Con Meynard Keyns tərəfindən hazırlanmış Keyns iqtisadiyyatı, xüsusən də iqtisadi tənəzzül dövründə dövlətin iqtisadiyyata aktiv müdaxiləsini müdafiə edir. Keynsə görə, tənəzzül və ya depressiya zamanı məcmu tələb aşağı düşür, bu da işsizliyə və resurslardan kifayət qədər istifadə edilməməsinə səbəb olur. Keynsçi nəzəriyyə təklif edir ki, hökumətlər tələbi artırmaq və iqtisadi fəallığı stimullaşdırmaq üçün xərcləri artırmalı, vergiləri azaltmalı və ya digər genişlənən fiskal siyasətlərdən istifadə etməlidirlər. İqtisadi artıma təkan vermək və işsizliyi azaltmaq üçün məcmu tələbin artırılmasına diqqət yetirilir (Valihura, 2020).

Monetarist nəzəriyyə:

Milton Fridman kimi iqtisadçılarla əlaqəli monetarist nəzəriyyə, iqtisadi dalğalanmaların idarə edilməsində pul siyasətinin roluna diqqət yetirir. Monetaristlər iddia edirlər ki, pul təklifindəki dəyişikliklər məcmu tələbə və ümumi iqtisadi fəaliyyətə əhəmiyyətli təsir göstərir. Onlar mərkəzi bankların pul kütləsinə nəzarət etməsini və onu sabit saxlamasını müdafiə edirlər, çünki pul kütləsinin həddindən artıq artması inflyasiyaya səbəb ola bilər. Monetaristlər hesab edirlər ki, pul sabitliyi uzunmüddətli iqtisadi artımı və sabitliyi təşviq etmək üçün çox vacibdir.

Təchizat İqtisadiyyatı:

Təchizat tərəfi iqtisadiyyatı, həmçinin damcı iqtisadiyyat kimi də tanınır, əmtəə və xidmətlərin istehsalını (təchizatını) artırmaq məqsədi daşıyan siyasətləri vurğulayır. Təchizat yönümlü iqtisadiyyatın tərəfdarları iddia edirlər ki, vergilərin, xüsusən də biznes və yüksək gəlirli şəxslərə tətbiq edilən vergilərin azaldılması və bazarların tənzimlənməsinin dayandırılması investisiya, sahibkarlıq və innovasiyaları stimullaşdıraraq daha yüksək iqtisadi artıma gətirib çıxara bilər. Təchizat tərəfi olan iqtisadçılar hesab edirlər ki, iqtisadiyyatın güclü təklif tərəfi nəticədə cəmiyyətin bütün təbəqələri üçün fayda yaradacaq (Krysovaty, 2019).

Neokeyns İqtisadiyyatı:

Neokeyns iqtisadiyyatı Keyns iqtisadiyyatının təməl prinsiplərinə əsaslanır, lakin müasir iqtisadi nəzəriyyədən olan fikirləri özündə cəmləşdirir. Neo-Keynesçilər iqtisadi fəaliyyətin idarə edilməsində məcmu tələbin vacibliyini qəbul edir, eyni zamanda gözlənilən, bazar qüsurları və sərtlik kimi amilləri vurğulayırlar. Onlar bazar uğursuzluqları və səmərəsizlikləri aradan qaldırarkən, tənəzzüllər zamanı iqtisadiyyatı sabitləşdirmək üçün infrastruktur xərcləri, işsizlik müavinətləri və vergilərin azaldılması kimi məqsədyönlü dövlət müdaxilələrini müdafiə edirlər.

Avstriya İqtisadiyyat Məktəbi:

Lüdviq fon Mizes və Fridrix Hayek kimi iqtisadçılar tərəfindən təmsil olunan Avstriya İqtisadiyyat Məktəbi iqtisadi artımın və sabitliyin təmin edilməsində azad bazarların, sahibkarlığın və sağlam pulun rolunu vurğulayır. Avstriyalılar iddia edirlər ki, hökumət müdaxilələri, o cümlədən fiskal stimullaşdırma tədbirləri çox vaxt bazar siqnallarını təhrif edir və uzunmüddətli perspektivdə iqtisadi tənəzzülləri daha da gücləndirə biləcək zərərli investisiyalara səbəb olur. Onlar hökumətin iqtisadiyyata minimal müdaxiləsini müdafiə edir, bazar qüvvələrinə resursları səmərəli şəkildə bölüşdürməyə və balanssızlıqları təbii yolla düzəltməyə imkan verir (Zhang, 2014).

Bu nəzəri yanaşmalar hökumətlərin və siyasətçilərin iqtisadi tənəzzüllərə necə reaksiya verə biləcəyi və iqtisadi fəaliyyəti stimullaşdırma biləcəyi ilə bağlı müxtəlif perspektivlər təklif edir. Təcrübədə siyasətçilər tez-tez bu nəzəriyyələrin elementlərini iqtisadiyyatın konkret şərait və məqsədləri əsasında birləşdirirlər.

TƏHLİL

Fiskal siyasət və iqtisadi stimullaşdırma hökumətlər tərəfindən iqtisadi tənəzzülləri idarə etmək və artımı stimullaşdırmaq üçün istifadə olunan kritik alətlərdir. Bu strategiyaların təhlilini parçalayaq:

Fiskal Siyasət:

Fiskal siyasət iqtisadiyyata təsir etmək üçün dövlət xərclərinin və vergilərin istifadəsinə aiddir. Buraya dövlət xərcləri, vergitutma və borclanma ilə bağlı qərarlar daxildir.

Genişləndirici Fiskal Siyasət: İqtisadi tənəzzül zamanı hökumətlər tez-tez genişləndirici fiskal siyasətlər həyata keçirirlər. Bu, məcmu tələbi stimullaşdırmaq və iqtisadi fəallığı artırmaq üçün dövlət xərclərinin artırılmasını və/və ya vergilərin azaldılmasını nəzərdə tutur (Krysovaty, 2019).

Daraldıcı Fiskal Siyasət: Əksinə, yüksək inflyasiya və ya iqtisadi həddindən artıq istiləşmə dövründə hökumətlər daraldıcı fiskal siyasətlər həyata keçirə bilər. Bu, məcmu tələbi azaltmaq və inflyasiyaya nəzarət etmək üçün dövlət xərclərinin azaldılmasını və/və ya vergilərin artırılmasını nəzərdə tutur.

Avtomatik Stabilizatorlar: Fiskal siyasətlərə tez-tez işsizlik müavinətləri və mütərəqqi gəlir vergiləri kimi avtomatik stabilizatorlar daxildir ki, bu da birdəfəlik gəlirləri sabitləşdirmək və istehlak xərclərini dəstəkləmək üçün iqtisadi tənəzzüllər zamanı avtomatik tənzimlənir.

Effektivlik: Fiskal siyasətin effektivliyi müxtəlif amillərdən, o cümlədən həyata keçirilən tədbirlərin miqyasından və müddətindən, iqtisadiyyatın strukturundan, digər iqtisadi şərait və siyasətlərin mövcudluğundan asılıdır.

İqtisadi stimullaşdırma strategiyaları:

İnfrastruktur xərcləri: Hökumətlər yollar, körpülər, ictimai nəqliyyat və kommunal xidmətlər kimi infrastruktur layihələrinə investisiya qoymaqla iqtisadi artımı stimullaşdırma bilər. Bu investisiyalar iş yerləri yaradır, məhsuldarlığı artırır və uzunmüddətli iqtisadi potensial artırır.

Vergi endirimləri: Şəxsi və korporativ gəlir vergilərinin azaldılması istehlak xərclərini və biznes investisiyalarını stimullaşdırma bilər və bununla da iqtisadi fəallığı artırma bilər. Bununla belə, vergi endirimlərinin effektivliyi ev təsərrüfatlarının və müəssisələrin əlavə gəlirə necə reaksiya verməsindən asılıdır (Seftarita, 2020). Pul Siyasətinin Koordinasiyası: Fiskal siyasət tez-tez pul siyasəti ilə birlikdə işləyir ki, bu da faiz dərəcələrinə və mərkəzi banklar tərəfindən pul təklifinə nəzarəti nəzərdə tutur. Fiskal və monetar orqanlar arasında əlaqələndirilmiş səylər iqtisadi stimullaş-

dırma tədbirlərinin effektivliyini artırma bilər.

Məqsədli Xərcləmə Proqramları: Hökumətlər iqtisadi tənəzzüldən xüsusilə təsirlənən konkret sektorlara və ya sənayelərə yönəlmiş məqsədyönlü xərc proqramları həyata keçirə bilər. Məsələn, mübarizə aparan sənayelər üçün subsidiyalar və ya kiçik bizneslər üçün maliyyə yardımı tənəzzül təzyiqlərinin mənfi təsirini azaltmağa kömək edə bilər.

Borc Mülahizələri: Fiskal stimullaşdırma tədbirləri qısamüddətli relyefi təmin edə və iqtisadi fəallığı stimullaşdırma bilsə də, siyasətçilər dövlət borclarının artmasının və borc yığılmasının uzunmüddətli nəticələrini də nəzərə almalıdırlar. Dərhal stimullaşdırma ehtiyacının uzunmüddətli fiskal davamlılıq ilə balanslaşdırılması çox vacibdir.

Beynəlxalq Mülahizələr: Qlobal miqyasda qarşılıqlı əlaqədə olan iqtisadiyyatda fiskal stimullaşdırma tədbirlərinin effektivliyinə beynəlxalq ticarət dinamikası, valyuta məzənnələri və digər ölkələrin hərəkətləri təsir göstərə bilər. Millətlər arasında koordinasiya və əməkdaşlıq mənfi yayılma təsirlərini azaltmağa və iqtisadi stimullaşdırma səylərinin səmərəliliyini artırmağa kömək edə bilər (Gustafson, 2013). Qısacası, fiskal siyasət və iqtisadi stimullaşdırma strategiyaları iqtisadi tənəzzülləri idarə etmək və artımı təşviq etmək üçün vacib alətlərdir. Bununla belə, onların effektivliyi müxtəlif amillərdən asılıdır və siyasətçilər fiskal sabitliyi qoruyarkən istənilən nəticələrə nail olmaq üçün qərarlarının kontekstini və nəticələrini diqqətlə nəzərdən keçirməlidirlər.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq, fiskal siyasət və iqtisadi stimullaşdırma iqtisadi tənəzzüllərin idarə olunmasında və tənəzzüllərin mənfi təsirlərinin yumşaldılmasında mühüm alətlərdir. Hökumət xərcləri, vergi siyasətləri və məqsədyönlü müdaxilələrin kombinasiyası vasitəsilə fiskal siyasət iqtisadiyyatı sabitləşdirməyə, artımı təşviq etməyə və iqtisadi çətinliklər dövründə işsizliyi azaltmağa yönəlir. Fiskal siyasətin əsas üstünlüklərindən biri onun çevikliyi və dəyişən iqtisadi şəraitə uyğunlaşmasıdır. Hökumətlər spesifik problemlərin həlli üçün fiskal tədbirləri uyğunlaşdırma və tələbi stimullaşdırmaq və iqtisadiyyata inamı bərpa etmək üçün infrastruktur investisiyaları, sosial rifah proqramları və vergi güzəştləri kimi müxtəlif vasitələrdən istifadə edə bilər (Seftarita, 2020). Tənəzzül və ya yavaşlama dövrlərində siyasətçilər tez-tez iqtisadiyyata likvidlik daxil etmək və məcmu tələbi artırmaq üçün hökumət xərclərinin artması və/yaxud vergilərin azaldılması ilə xarakterizə olunan genişləndirici fiskal siyasətlərə müraciət edirlər. İstehlak xərclərini və biznes investisiyalarını stimullaşdırmaqla fiskal stimullaşdırma tədbirləri iqtisadi fəallığın canlanmasına, iş yerlərinin açılmasına və uzunmüddətli tənəzzülün qarşısının alınmasına kömək edə bilər. Bundan əlavə, fiskal siyasət struktur disbalansların aradan qaldırılmasında və uzunmüddətli iqtisadi dayanıqlığın təşviqində həlledici rol oynaya bilər. Təhsil, səhiyyə, innovasiya və infraqstruktura strateji sərmayələr məhsuldarlığı artırma, innovasiyaları təşviq edə və uzun müddət ərzində davamlı iqtisadi artım üçün zəmin yarada bilər.

Bununla belə, fiskal siyasətin çətinlikləri və məhdudiyyətləri də yoxdur. İcra gecikmələri, siyasi məhdudiyyətlər, büdcə məhdudiyyətləri, inflyasiya və borcun davamlılığı ilə bağlı narahatlıqlar fiskal stimullaşdırma tədbirlərinin effektivliyini çətinləşdirə bilər. Bundan əlavə, fiskal siyasətin uğuru pul siyasəti ilə koordinasiyadan və arzu olunan nəticələrə nail olmaq üçün digər tamamlayıcı tədbirlərdən asılıdır. Bundan əlavə, fiskal stimullaşdırma tədbirlərinin effektivliyi mövcud iqtisadi şəraitdən, tənəzzülün miqyasından və ev təsərrüfatlarının və bizneslərin siyasət müdaxilələrinə reaksiyasından asılı olaraq dəyişə bilər. Siyasətçilər inflyasiya təzyiqləri, aktivlərin köpüyü və ya özəl investisiyaların sıxışdırılması kimi gözlənilməz nəticələrin qarşısını almaq üçün fiskal tədbirləri diqqətlə kalibrleməlidirlər. Qısacası, fiskal siyasət və iqtisadi stimullaşdırma iqtisadi tənəzzülləri idarə etmək və bərpanı təşviq etmək üçün güclü alət ola bilsə də, onların uğuru ehtiyatlı siyasətin qurulmasından, effektiv həyata keçirilməsindən və iqtisadiyyatın mürəkkəb dinamikasının hərtərəfli başa düşülməsindən asılıdır. Təşəbbüskar və əlaqələndirilmiş yanaşmanı qəbul etməklə hökumətlər çətin iqtisadi dövrlərdən keçmək, davamlı artımı dəstəkləmək və vətəndaşlarının rifahını artırmaq üçün maliyyə siyasətindən istifadə edə bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Gustafson C.M. (2013). Three Fiscal Policy Experiments in an Agent-Based Macroeconomic Model. In 2013 International Conference on Social Computing. IEEE.
2. Krysovatyi A., Lutsyk A., & Synyutka N. (2019). Influence of Time Lags on the Efficiency of Fiscal Policy in Ukraine. In 2019 9th International Conference on Advanced Computer Information Technologies (ACIT). IEEE.
3. Valihura V., Hutsul I., Tkachyk F., & Dmytriv V. (2020). Fiscal Aspects of the Functioning of the Electronic Declaration System of Citizens' Income and Property in Ukraine. In 2020 10th International Conference on Advanced Computer Information Technologies (ACIT). IEEE.
4. Seftarita C., Ferayanti, Fitriyani, & Diana A. (2020). Fiscal and Monetary Policy, Trade Openness, and its Impact on Indonesian Exchange Rate. In 2020 International Conference on Decision Aid Sciences and Application (DASA). IEEE.
5. Zhang B. (2014). Empirical study on Japan's fiscal policy to promote the development of emerging industries: Take new energy vehicles as example. In 2014 International Conference on Management Science & Engineering 21th Annual Conference Proceedings. IEEE.

A.E.Adigozalov

master student, Azerbaijan Technical University

Fiscal policy and economic stimulus, strategies for managing economic declines

Abstract

Fiscal policy and economic stimulus are important strategies for managing economic downturns. Fiscal policy aims to stabilize economies by increasing demand and investment through targeted government spending and tax adjustments. Economic stimulus packages often include infrastructure projects, tax cuts and welfare programs, injecting liquidity into markets and restoring consumer confidence. These measures reduce the negative effects of recession, strengthen growth, employment and overall economic stability. Effective coordination and implementation of fiscal policy is essential to counter cyclical downturns and promote sustainable recovery trajectories.

Key words: *fiscal policy, economic stimulus, economic recession, current strategies, modern era.*

A.Ə.Адигёзалов

магистрант, Азербайджанский Технический Университет

Бюджетная политика и экономический стимул, стратегии управления

экономическим спадом

Резюме

Налогово-бюджетная политика и экономическое стимулирование являются важными стратегиями преодоления экономических спадов. Налогово-бюджетная политика направлена на стабилизацию экономики за счет увеличения спроса и инвестиций посредством целевых государственных расходов и налоговых корректировок. Пакеты экономических стимулов часто включают инфраструктурные проекты, снижение налогов и программы социального обеспечения, влияющие на ликвидность на рынках и восстанавливающие доверие потребителей. Эти меры уменьшают негативные последствия рецессии, укрепляют экономический рост, занятость и общую экономическую стабильность. Эффективная координация и реализация налогово-бюджетной политики имеют важное значение для противодействия циклическим спадам и продвижения траекторий устойчивого восстановления.

Ключевые слова: *фискальная политика, экономический стимул, экономический спад, текущие стратегии, современная эпоха.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-308-314>

А.Р.Мамедова
магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
aida.mamedova.2000@list.ru

Мəqalə redaksiyaya daxil olub 02.04.2024

The article was received by editorial board on 02.04.2024

Статья принята к печати 02.04.2024

АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ МСФО (IFRS) 16 НА УЧЁТ АРЕНДЫ

Резюме

Новая модель учета, МСФО (IFRS) 16, установила новые критерии и фиксированный режим для всех видов аренды, независимо от того, переходят ли риски владения активом к арендатору. Стандартизируя способ учета аренды, МСФО (IFRS) 16 стремится обеспечить, чтобы отчитывающиеся предприятия учитывали финансирование от операционной аренды в своих балансах, а также чтобы анализ кредитного риска был менее предвзятым. Некоторые отрасли, включая авиоперевозки, розничную торговлю и туризм/отдых, новые критерии повлияют больше, чем другие, и большинство игроков рынка уже предприняли шаги для решения связанных с этим проблем. Тем не менее, широкие последствия нового стандарта только начинают пониматься.

***Ключевые слова:** МСФО 16, учет аренды, анализ воздействия, финансовая отчетность, прозрачность.*

ВВЕДЕНИЕ

В соответствии с действующей моделью бухгалтерского учета (МСФО (IAS) 17 и связанные с ним интерпретации) отчитывающиеся предприятия должны различать операционную и финансовую аренду. Если все риски передаются от арендодателя к арендатору, договор считается финансовой арендой, и отчитывающиеся организации должны признать как актив, так и обязательство. С другой стороны, если риски не передаются, аренда квалифицируется как операционная аренда, и отчитывающиеся предприятия признают ежегодные расходы по аренде как операционные расходы в своих отчетах о прибылях и убытках [2].

Новая модель учета (МСФО 16) устанавливает фиксированный порядок учета для всех договоров аренды. Независимо от того, переходят ли риски владения активом к арендатору, последний должен учитывать аренду по традиционной формуле капитализации.

Основная цель состоит в том, чтобы отчитывающиеся предприятия отражали финансирование, представленное операционной арендой, в своих балансах. Учитывая, что в настоящее время условия аренды рассматриваются по-разному в зависимости от договора, анализ кредитного риска, проводимый финансовыми учреждениями и участниками рынка, может быть предвзятым.

В соответствии с действующей системой учета аренда по-разному признается в финансовой отчетности отчитывающихся предприятий. Однако анализ достоинств МСФО (IFRS) 16 и его последствий поднимает три важных вопроса:

■ использование операционной аренды не является решением, принимаемым исключительно для повышения коэффициента заемного капитала, а, скорее, отражает выбор

более гибкого механизма по сравнению с традиционными методами финансирования активов [1];

- использование операционной аренды в значительной степени является скорее отраслевой тенденцией, чем решением, принятым на уровне отдельной компании;

- рейтинговые агентства и, соответственно, рыночные аналитики уже оценили необходимость корректировки финансовой отчетности компаний, которые склонны полагаться на операционную аренду, чтобы гарантировать, что их рейтинги должным образом отражают риск, которому подвергаются финансисты, стремящиеся профинансировать эту аренду [5].

В результате, несмотря на изменение бухгалтерской информации, которая будет раскрыта этими отчитывающимися организациями, агенты, использующие эту информацию, уже были осведомлены о расхождениях, поэтому выводы их оценок рисков не должны существенно измениться.

Арендаторы: наиболее затронутые МСФО (IFRS) 16

Во-первых, изменения в учете операционной аренды повлияют на балансы арендаторов, а также на их отчеты о прибылях и убытках. В отчетах о движении денежных средств единственным влиянием будет реклассификация различных статей (поскольку потоки денежных средств по договорам аренды не будут изменены).

В активе баланса:

- отчитывающиеся организации-арендаторы увидят, что их активы увеличатся на сумму договоров операционной аренды, сторонами которых они являются (признаются как арендованные активы или активы в форме права пользования);

- этот остаток будет признан по приведенной стоимости арендных платежей, подлежащих выплате в течение срока действия договора;

- аренда на срок менее 12 месяцев и аренда малоценных активов (телефонов, компьютеров, планшетов и т. д.) по-прежнему будут признаваться в качестве операционных расходов [7].

По пассивам баланса:

- обязательства аналогичным образом увеличатся на сумму их обязательных обязательств по договорам аренды (как если бы они были финансовым обязательством).

- это изменение может повлиять на соответствующие коэффициенты лeverеджа (например, соотношение долг/ЕБИТДА).

В прибылях и убытках (см. таблицу 1):

- прежние операционные расходы по аренде (признаваемые выше ЕБИТДА) будут заменены двумя статьями:

- амортизация права пользования активом (представлена ниже ЕБИТДА);

- расходы по процентам по аренде, которые, поскольку это финансовые расходы, будут признаны ниже операционной прибыли (ЕБИТ).

- в результате МСФО (IFRS) 16 будет подразумевать увеличение заявленной операционной прибыли (ЕБИТДА и ЕБИТ), поскольку арендные платежи (представляющие собой финансовый компонент соглашения) будут перемещены ниже этих статей.

Таблица 1

Основные изменения в отчете о прибылях и убытках [1].

Рамки	МСФО (IAS) 17	МСФО (IFRS) 16
Категория	Операционная аренда	
Доход	X	X
Операционные затраты	Разовые расходы по аренде: 1. Амортизация	

	2. Процентные расходы	
ЕБИТДА		
Износ и амортизация		Амортизация права пользования
ЕБИТ		
Финансовые затраты		Проценты по договору аренды
Прибыль до вычета налога		

Ключевыми переменными, определяющими сумму, по которой операционная аренда признается для целей бухгалтерского учета, являются:

- срок аренды;
- процентная ставка, которая будет использоваться для целей дисконтирования/измерения;
- любые опции в договоре.

Срок аренды определяется как не подлежащий расторжению период аренды, а также периоды, на которые распространяется опцион на продление или прекращение аренды, в зависимости от вероятности реализации этих опционов.

Таким образом, данный термин не является объективной переменной. Исходя из этого определения, прошлая практика арендодателя в отношении периода, в течение которого он обычно использовал определенные типы активов (как арендованных, так и находящихся в собственности), а также экономические причины такого использования могут предоставить информацию, полезную для оценки срока аренды [6].

Важно подчеркнуть, что, хотя стандарт предусматривает, что аренда на срок менее 12 месяцев по-прежнему учитывается как операционные расходы, есть два исключения:

- чем короче неотменяемый период аренды, тем выше вероятность продления из-за затрат на поиск заменяющего актива;
- связанным с этим фактором является важность базового актива для деятельности арендатора: уникальный или стратегический характер этих активов очень затруднит оправдание использования очень коротких сроков аренды.

Отчитывающиеся организации могут использовать одну из двух процентных ставок для целей признания аренды:

- процентная ставка, заложенная в договоре аренды: процентная ставка, при которой приведенная стоимость арендных платежей и негарантированная остаточная стоимость равны сумме справедливой стоимости базового актива и любых первоначальных прямых затрат арендодателя;
- ставка дополнительных заимствований арендатора (обязательная для существующих договоров аренды на дату первого применения МСФО (IFRS) 16): процентная ставка, которую арендатору пришлось бы заплатить, чтобы получить заем на аналогичный срок и с аналогичным обеспечением, необходимо для получения актива аналогичной стоимости в аналогичных экономических условиях.

На практике скрытая ставка, как правило, не наблюдаема, поэтому вполне вероятно, что отчитывающиеся предприятия будут прибегать к использованию своих дополнительных затрат по займам для дисконтирования своих договоров аренды до приведенной стоимости.

Процентная ставка является более объективной переменной, чем срок аренды, но поскольку первая обусловлена вторым, неспособность смоделировать реалистичные условия может привести к систематической ошибке в оценке. При определении срока аренды и оценки продолжительности периода аренды, не подлежащего расторжению, организация должна применить определение договора и определить период, в течение которого договор подлежит исполнению.

Договор аренды больше не подлежит исполнению, если и арендатор, и арендодатель имеют право расторгнуть договор аренды без разрешения другой стороны с не более чем незначительным штрафом.

Варианты прекращения аренды бывают нескольких форм:

- только арендодатель имеет право расторгнуть договор аренды: срок аренды будет включать период, не подлежащий отмене, и период, на который распространяется действие этого права;

- только арендатор имеет право расторгнуть договор аренды: срок аренды будет сокращен на период опциона в зависимости от вероятности того, что опцион будет реализован;

- как арендодатель, так и арендатор имеют право расторгнуть договор аренды: в этом случае предполагается, что обязательств по продлению договора аренды нет, и, следовательно, срок аренды совпадает с периодом, не подлежащим расторжению.

С точки зрения анализа кредитоспособности компании наиболее значимыми изменениями ожидаются:

- уменьшение финансовой самостоятельности отчитывающихся организаций, поскольку доля заимствований третьих сторон в общей сумме активов увеличится;

- изменение показателей EBITDA и EBIT в отчетности [3];

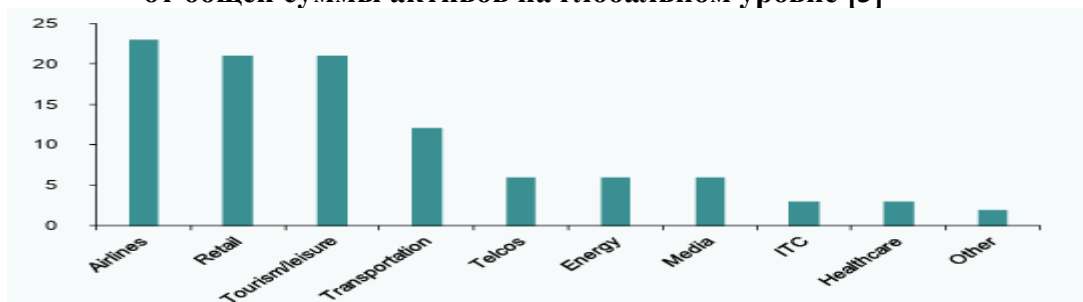
- изменения коэффициента левериджа (чистый долг/EBITDA), направление которых будет зависеть от изменений заимствований, связанных с признанной арендой, и пропорциональным сокращением операционных расходов в отчете о прибылях и убытках. Поскольку это соотношение, как правило, является частью стандартных условий, включенных в соглашения о займах, будет важно обеспечить отсутствие нарушений условий в результате этих изменений.

Могут также произойти изменения в показателях оценки, обычно используемых на рынках, например, в оценках компаний, основанных на показателях прибыли. В соглашениях о покупке акций, в которых коэффициент оценки, привязанный к EBITDA, был согласован до вступления в силу МСФО (IFRS) 16, изменения, подразумеваемые новым стандартом, фактически предполагают увеличение оценок бизнеса. Важно учитывать эти соображения в текущих переговорах по слияниям и поглощениям, чтобы свести к минимуму риск того, что в будущем будут уплачены цены, которые не отражают текущую деловую реальность.

Три сектора будут более подвержены новым критериям учета: авиакомпания, розничная торговля и туризм/отдых. Каждый из этих секторов традиционно использовал операционную аренду в качестве ключевого инструмента для настройки операционных активов, и новые правила приведут к признанию новых займов и активов на их балансах.

По глобальным оценкам Совета по МСФО, доля операционной аренды в совокупных активах в этих трех секторах составляет более 20 процентов. Другие сектора, такие как телекоммуникации, энергетика и средства массовой информации, подвержены операционной аренде в меньшей степени (около пяти процентов от общего объема активов) (рисунок 1).

Рисунок 1. Вес приведенной стоимости операционной аренды в процентах от общей суммы активов на глобальном уровне [3]

Вполне вероятно, что самые большие изменения в классических коэффициентах оценки кредитного риска будут сосредоточены в этих трех секторах, хотя МСФО (IFRS) 16, естественно, также повлияет на компании в других секторах.

Рейтинговые агентства и сообщество кредитных аналитиков в целом за многие годы уже сформулировали процедуры корректировки информации, представленной в финансовой отчетности компаний, чтобы должным образом отразить риск, связанный с торговлей их ценными бумагами или их финансированием. Эти методологии не совсем такие же, как предложенные в МСФО (IFRS) 16.

Подход, принятый рейтинговыми агентствами, состоял из одного из двух вариантов:

- определение приведенной стоимости договоров аренды компании с использованием минимальных подлежащих уплате арендных платежей с учетом верхнего предела (устанавливаемого как кратное арендным платежам);
- применение соответствующего отраслевому коэффициенту к арендным платежам, производимым компанией.

Эти корректировки, которые носят аналитический характер (агентства не ставят под сомнение достоверность финансовой информации), были сделаны по всем направлениям, независимо от конкретных применяемых стандартов бухгалтерского учета (ОПБУ США или МСФО). Множители и допущения, используемые для оценки аренды, со временем корректировались с учетом изменений в экономической среде, а также рисков, которым подвергаются различные сектора.

За пределами рейтинговых агентств несколько опросов профессионалов финансового сектора показали, что обычно вносятся корректировки, когда компании используют операционную аренду, не делая различия между размером компании или сектором [1].

По всем этим причинам введение МСФО (IFRS) 16 не должно повлиять на кредитные рейтинги пострадавших компаний или на выводы, сделанные о кредитном риске компании, поскольку все договоры операционной аренды рассматривались как дополнительные заимствования, изменяя моментальную картину, непосредственно наблюдаемую из финансовой отчетности.

Однако субъективный характер определения срока аренды в новом стандарте бухгалтерского учета (и, по определению, применимой ставки дисконтирования) может спровоцировать расхождения в проводимых в настоящее время аналитических корректировках, что приведет к асимметрии в выводах, сделанных на основе раскрытия финансовой информации компании [4].

Компании используют операционную аренду не только по причинам, связанным с их коэффициентами заемного капитала, но и потому, что они являются гибкими. Если использование операционной аренды можно считать специфической для отрасли практикой, действительно ли критерии должны были меняться, когда все игроки рынка уже осознавали необходимость корректировки финансовой информации компаний для надлежащего отражения кредитного риска (независимо от формулы, используемой для финансирования)?

Оценка аренды для целей бухгалтерского учета - договоров, которые не обращаются на организованном рынке - предполагает значительную долю субъективизма. Уровень свободы действий, допускаемый при определении срока аренды, и влияние на ставку дисконтирования могут означать, что финансовая отчетность фактически не сможет предоставить достоверную информацию.

Крайне важно, чтобы отчитывающиеся организации выбирали допущения для оценки, соответствующие реалиям их бизнеса, а не критерии, призванные минимизировать влияние на финансовую отчетность. Нельзя сбрасывать со счетов вероятность того, что отчитывающиеся организации предоставят необъективную информацию (возможно, несовместимую с метрика-

ми риска, используемыми в финансовой отрасли для оценки договоров аренды), что может затруднить интерпретацию информации, публикуемой компаниями.

На практике актив не финансируется полностью за счет заемных средств. Следовательно, стоимость финансирования или стоимость дополнительных заимствований, которые следует применять, должны в определенной степени учитывать вклад собственных средств компании, на чем настаивал бы любой финансист. В результате стоимость долга или дополнительные затраты по займам должны оказаться в промежуточной точке между стоимостью старшего долга компании и ее стоимостью собственного капитала или субординированного долга.

Однако МСФО (IFRS) 16 не рассматривает использование затрат, взвешенных по структуре капитала. Это отклонение от методов оценки рисков, которые мог бы выполнить любой финансист, и оно бросает значительную тень на то, сможет ли новый стандарт бухгалтерского учета создать более стандартизированное раскрытие финансовой информации.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Внедрение Международного стандарта финансовой отчетности 16 (МСФО 16) оказало глубокое влияние на практику учета аренды в различных отраслях. Одним из ключевых выводов, сделанных в результате анализа этого воздействия, является значительное повышение прозрачности и подотчетности в отчетности по аренде. Требуя от арендаторов признавать большую часть договоров аренды на своих балансах, МСФО (IFRS) 16 предоставил заинтересованным сторонам более четкое представление об обязательствах компании по аренде и финансовых обязательствах. Это привело к более информированному процессу принятия решений и повышению сопоставимости финансовой отчетности, что в конечном итоге улучшило общее качество и надежность финансовой отчетности.

Кроме того, принятие МСФО (IFRS) 16 побудило организации пересмотреть свои стратегии управления арендой и оптимизировать свои арендные портфели. Сейчас компании сосредотачиваются на переговорах о более выгодных условиях аренды, более строгой оценке решений об аренде или покупке и внедрении эффективных систем управления арендой для обеспечения соответствия стандарту. В результате МСФО (IFRS) 16 не только обеспечил большую прозрачность, но также способствовал повышению операционной эффективности и стратегическим улучшениям в практике управления арендой, способствуя развитию стандартов финансовой отчетности в глобальной бизнес-среде.

Список использованной литературы:

1. Europe Economics (2017), "Ex ante Impact Assessment of IFRS 16," February.
2. IAS 17. Leases. <https://www.iasplus.com/en/standards/ias/ias17>
3. IASB. (2016), "Effects Analysis. International Financial Reporting Standard: IFRS 16. Leases," January.
4. Коршунова Л., Korshunova L., Проданова Н. & Prodanova N., Зацаринная Е., & Zacarinnaya E., Гендон А., Gendon A., Рудская И., & Rudskaya I. (2019). Fundamentals of financial management. 10.12737/textbook_5d3961a55db7f9.62246330.
5. МСФО (IAS) 17. Аренда. <https://finotchet.ru/articles/1275/>
6. МСФО (IFRS) 16. Аренда. https://time-to-study.ru/pages/msfo/16_lease.html
7. Свириденкова С. (2023) Арендное имущество - актив арендатора, но это не точно. <https://news.korpusprava.com/ru/analytics/3-osen-2022/arendovannoe-imuchestvo-aktiv-arendatora/>

A.R.Məmmədova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

BMHS (IFRS) 16-nin icarə uçotuna təsirinin təhlili

Xülasə

Yeni mühasibat modeli, BMHS (IFRS) 16, aktivə sahib olma risklərinin kirayəçiyə keçib-keçməməsindən asılı olmayaraq, bütün icarə növləri üçün yeni meyarlar və sabit rejim müəyyən etmişdir. İcarə uçotunun standartlaşdırılması yolu ilə BMHS (IFRS) 16 hesabat verən müəssisələrin əməliyyat icarəsindən maliyyələşməni balanslarında nəzərə almasını və kredit riskinin təhlilinin daha az qərəzli olmasını təmin etməyə çalışır. Hava nəqliyyatı, pərakəndə satış və turizm/istirahət daxil olmaqla bəzi sahələr, yeni meyarlar digərlərindən daha çox təsir edəcək və bazar oyunçularının əksəriyyəti bununla əlaqəli problemləri həll etmək üçün artıq addımlar atmışlar. Bununla birlikdə, yeni standartın geniş təsirləri Yeni başa düşülməyə başlayır.

Açar sözlər: *BMHS 16, icarə uçotu, təsir təhlili, maliyyə hesabatları, şəffaflıq.*

A.R.Mammadova
master student, Azerbaijan State University of Economics

Analysis of the impact of IFRS 16 on lease accounting

Abstract

The new accounting model, IFRS 16, has established new criteria and a fixed regime for all types of leases, regardless of whether the risks of ownership of the asset are transferred to the lessee. By standardizing the way leases are accounted for, IFRS 16 seeks to ensure that reporting entities account for financing from operating leases in their balance sheets and that credit risk analysis is less biased. Some industries, including air transportation, retail, and tourism/leisure, will be more affected by the new criteria than others, and most market players have already taken steps to address related issues. However, the broad implications of the new standard are just beginning to be understood.

Key words: *IFRS 16, lease accounting, impact analysis, financial reporting, transparency.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-315-320>

A.Ə.Abasova
t.e.n., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0003-1633-6257
abasova@gmail.com
A.İ.İsmayilov
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
agarzaismayilov@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 18.03.2024

The article was received by editorial board on 18.03.2024

Статья принята к печати 18.03.2024

MÜASİR ŞƏHƏRLƏRDƏ FORMALAŞMIŞ İNTELLEKTUAL KAPİTAL

Xülasə

“İntellektual kapital” təşkilatın və ya fərdin bilik, bacarıq və təcrübə kimi qeyri-maddi aktivlərinə aiddir. Bu aktivlər ənənəvi maliyyə hesabatlarına daxil edilmir, lakin onlar təşkilatın dəyərini və rəqabət üstünlüyünün müəyyən edilməsində mühüm rol oynayırlar. İntellektual kapitalın rəsmiləşdirilməsi bu qiymətli aktivlərin müəyyən edilməsi, idarə edilməsi və istifadəsi prosesinə aiddir.

İnsan kapitalına təhsil, təlim, kəşfiyyat, bacarıqlar, sağlamlıq kimi aktivlər və işəgötürənlərin sədaqət və punktuallıq kimi dəyər verdiyi digər şeylər daxildir. Beləliklə, o, şirkətin balans hesabatında qeyd edilməyən (və ola bilməyən) qeyri-maddi aktiv və ya keyfiyyətdir. İnsan kapitalı termini işçinin təcrübə və bacarıqlarının iqtisadi dəyərini ifadə edir.

Açar sözlər: intellektual kapital, insan kapitalı, bacarıqların inkişafı, intellektual kapital və təhsil, intellektual kapital və insan.

GİRİŞ

İnsan kapitalı işçilərin fəaliyyətini yaxşılaşdıran və iqtisadiyyata fayda verən qeyri-maddi aktivləri və keyfiyyətləri tanıyır. Bu keyfiyyətləri qəbul edən və ya sahib olan insanlardan ayırmaq olmaz.

1950-ci və 1960-cı illərin əvvəllərində Nobel mükafatı laureatları və Çikaqo Universitetinin iqtisadçıları Qari Bekker və Teodor Şults insan kapitalı nəzəriyyəsinin inkişafı üçün əsas məsuliyyət daşıyanlar arasında idilər. Bekker hesab edirdi ki, işçilərə qoyulan sərmayə kapital avadanlıqlarına investisiya qoymaqdan fərqlənmir, bu da digər istehsal amilidir. Hər ikisi gəlir və digər nəticələr verən aktivlərdir. Bekker ümumi və xüsusi insan kapitalını fərqləndirmişdir. (19)

Xüsusi insan kapitalı: Yalnız bir şirkətə fayda verən təlim və ya təhsil.

Ümumi insan kapitalı: Ümumilikdə bütün cəmiyyətə, fərdlərə fayda verən təlim və ya keyfiyyətlər.

Bekkerin insan kapitalı ilə bağlı əsas tədqiqatları təhsilə yönəlmişdir. Bekker qeyd etdi ki, təhsilin dəyəri vaxt və pul baxımından fürsət dəyəri məsələlərini ortaya qoyan bir investisiyadır.

Bekker qeyd edirdi ki, təhsil almaq tələbələrin işləmək, səyahət etmək və ya uşaq sahibi olmaq imkanlarını itirməsi deməkdir. İnsanlar yalnız potensial gəlir qazancı xərcdən çox olduqda təhsilə can atırdılar.

Müasir şəhərlərdə formalaşmış intellektual kapital, şəhərlərin sosial, intellektual, və ya mədəni mühitində yaranan vəziyyətlərin bir növüdür. Bu, bir şəhərin insanları, mədəniyyəti, sənaye vəzifələri, təhsil təşkilatları, inovasiya potensialı və digər faktorlar vasitəsilə yaradılan dəyərlərin bir kombinasiyasını ifadə edir.

“İntellektual kapital” termini cəmiyyətin və ya təşkilatın bilik, bacarıq, təcrübə və innovasiya kimi intellektual resurslarına aiddir. İntellektual kapital ənənəvi maddi aktivlərdən daha yüksək dəyərə malikdir və şirkətin rəqabət üstünlüyünü müəyyən edə bilər. İntellektual kapitalın formalarına aşağıdakılar daxildir:

İnsan Kapitalı : Cəmiyyətdə olan fərdlərin bilik, təcrübə, və bacarıqlarını ehtiva edir. İnsan kapitalı fərdlərin təhsili, təcrübəsi və yaradıcılığı kimi amillər əsasında həmin cəmiyyətin dəyərini artırır.

Innovasiya: İnnovativ ideyaların, ixtiraların və yeni məhsulların inkişafı üçün tədqiqat və təkmilləşdirmə fəaliyyətlərini əhatə edir. Bu, həmin cəmiyyətin və ya dövlətin digərlərindən seçilməsinə səbəb ola bilər. (18)

TƏHLİL

İntellektual kapitala – konkret insanların bilik, təcrübə, iş vərdişləri, qeyri-maddi aktivlər, proqram təminatı, məlumat bazaları, ticarət nişanları daxildir.

İntellektual kapitalın əsas funksiyaları ümumiyyətlə aşağıdakı kimi sadalanır:

Biliyin yaradılması və innovasiyası: İntellektual kapital yeni ideyaların, biliklərin və innovasiyaların yaradılmasına imkan verir. Bu, şirkətin rəqabət üstünlüyünü artırır.

İnformasiyanın idarə edilməsi və saxlanması: İntellektual kapital təşkilat daxilində məlumat axınıni təşkil edir, saxlayır və idarə edir. Bu, məlumatdan səmərəli istifadəni təmin edir.

Dəyərin Yaradılması: İntellektual kapital şirkətin dəyərini artırır. Xüsusilə biliyə əsaslanan şirkətlər üçün onların malik olduqları bilik və bacarıqlar əhəmiyyətli rəqabət üstünlüyü ola bilər.

Riskin azaldılması: İntellektual kapital qeyri-müəyyənlikləri azalda və riskləri idarə etməyə kömək edə bilər. Məlumatlı qərarlar daha yaxşı məlumatın üstünlükləri ilə daha dəqiq ola bilər.

İnsan Resurslarının İnkişafı: İntellektual kapital işçilərin bilik, bacarıq və təcrübəsini qiymətləndirir və inkişaf etdirir. Bu, şirkətin insan resursları potensialını artırır.

Bu funksiyalar təşkilata öz bilik və imkanlarını səmərəli şəkildə idarə etməklə davamlı rəqabət üstünlüyü əldə etməyə kömək edir. (18)

İntellektual kapital bugünkü iqtisadiyyatda getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir, çünki bilik və istedad rəqabət üstünlüyü və uzunmüddətli davamlılıq üçün çox vacibdir. Buna görə də dövlətlər intellektual kapitalın idarə edilməsinə və inkişafına diqqət yetirərək uzunmüddətli uğur qazanmağa çalışırlar.

İntellektual kapitalın, bir şəhərin inkişafında mühüm bir rol oynayır. Yüksək intellektual kapitala malik şəhərlər, araşdırma və innovasiya, sənaye diverifikasiyası, yaradıcılıq və yeni iş sahələrinin inkişafı üçün daha müsait bir mühit yaradır. Bu şəhərlər, peşəkar insanların, mühəndislik qurumlarının, universitetlərin və digər təhsil mərkəzlərinin mövcudluğu ilə tanınır.

İntellektual kapitalın artması, inkişaf və sürətlənməsi üçün birləşmiş təsirə malik olan bir sıra mühüm elementləri özündə əks etdirir:

Yüksək təhsil mərkəzləri: Universitetlər, kolleclər və araşdırma mərkəzləri şəhərin intellektual kapitalının əsas amillərindən biridir. Bu mərkəzlər, elm və texnologiyada yeniliklərin yaranması, tədqiqatlar, və müasir biliklərin yayılması üçün mühüm bir rol malikdir.

Yaradıcı mühit: Bir şəhərdəki mədəniyyət, yaradıcılıq və inkişafı dəstəkləyən bir mühit yaratmaq, intellektual kapitalın artmasını təmin edir. Mədəni hadisələr, sərgilər, festival və ya performanslar, insanların yaradıcılığını artıraraq, inkişafına kömək edir.

Yüksək texnologiyalı sənaye: Yenilikçi sənaye sahələri, texnologiya istifadəsi və texnologiyalı şirkətlərin varlığı, bir şəhərin intellektual kapitalını artırır. Bu, peşəkar işçilərin cəlb edilməsi, innovativ layihələrin yaranması və şəhərin inkişafına dəstək verir.

Yaradıcı və innovativ iş gücü: Şəhərdə yaradıcı insanların varlığı, intellektual kapitalın artmasında mühüm bir rol oynar. Bu, peşəkarlar arasında bilgi paylaşımını, innovativ fikirlərin yayılmasını və yeni layihələrin yaranmasını təmin edir.

Diversifikasiya: Şəhər, müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən sənaye, texnologiya və mədəniyyət sahələrində diversifikasiya edilmiş bir iqtisadiyyatın inkişafını təmin etməlidir. Bu, intellektual kapitalın artmasını və şəhərin dayanıqlılığını artırır.

Əsasən, müasir şəhərlərdə formalaşmış intellektual kapital, mədəniyyət, təhsil, innovasiya və iqtisadiyyat sahələrindəki aktivlərin bir araya gəlməsi ilə formalaşır və bu, şəhərin inkişafında əhəmiyyətli bir rol oynayır. (16)

Yüksək səviyyəli təhsil şəhərləri, ümumilikdə tədris müəssisələrinin çox olduğu, təhsil sahəsindəki imkanların zəngin olduğu və təhsilin şəhərin əsas iqtisadi və sosial sənətinin bir hissəsi olduğu şəhərlərdir. Bu şəhərlərdə universitetlər, kolleclər, tədqiqat mərkəzləri, təhsil təşkilatları və digər yüksək təhsil müəssisələri mövcuddur.

Yüksək təhsil şəhərlərinin bir neçə xüsusiyyəti var:

Akademik Mərkəzlər: Bu şəhərlərdə müxtəlif sahələrdə mükəmməl akademik mərkəzlər mövcuddur. Bu mərkəzlər dünya səviyyəsində tanınmış tədqiqatlar aparır və yüksək keyfiyyətli təhsil təklif edirlər.

Yenilikçilik Mərkəzləri: Yüksək təhsil şəhərləri, innovasiya və yeniliklər üçün böyük bir potensial daşıyır. Bu şəhərlərdəki universitetlər və araşdırma mərkəzləri, yenilikçi layihələri dəstəkləyir və yeni texnologiyaların inkişafına öncülük edir.

Mədəniyyət və Təhsil Bağlantısı: Bu şəhərlərdə mədəniyyət və təhsil arasında güclü bir əlaqə var. Mədəni hadisələr, sərgilər, tezislər və digər tədbirlər təhsil mühitini zənginləşdirir və insanların mədəni interaktivliyini artırır.

Gələcəyə Nəzarət: Yüksək təhsil şəhərləri, əməyin gələcəkdəki tələbatına cavab vermək üçün işçilərini təhsillə təmin edir. Bu, şəhərlərin iqtisadiyyatının inkişafını və rekord nəticə göstərməsini təmin edir.

Qlobal Reytingdə Yer Almaq: Bir şəhər üçün yüksək təhsilin keyfiyyəti, o şəhərin qlobal reytinglərdəki mövqeyini də təyin edə bilər. Yüksək keyfiyyətli təhsil təklif edən şəhərlər daha çox beynəlxalq tələbatı cəlb edir və beynəlxalq işgücünün inkişafını təmin edir.

Bunlar, yüksək təhsil şəhərlərinin əsas xüsusiyyətləridir. Bu şəhərlər, genelliklə peşəkar inkişaf, innovasiya və mədəniyyət sahələrində mühüm mərkəzlər kimi tanınır və şəhərin inkişafında katalizator və rol model rolunu oynayırlar.

NƏTİCƏ

İntellektual kapitalın gələcəkdə mümkün müsbət aspektləri ola bilər: Buna aşağıdakıları aid edə bilərik:

Innovasiya: İntellektual kapital şirkətlərin innovasiya imkanlarını artırır. Bilik, təcrübə və yaradıcılıq yeni məhsul və xidmətlərin inkişafına səbəb ola bilər ki, bu da rəqabət üstünlüyü təmin edə bilər.

Məhsuldarlığın artması: İntellektual kapital biznes prosesləri və əməliyyatları daha səmərəli idarə etməyə imkan verə bilər. Məlumat mübadiləsi və əməkdaşlıq iş axınına yaxşılaşdırma və biznes proseslərində lazımsız xərcləri azalda bilər.

Rəqabət qabiliyyəti: İntellektual kapital şirkətin rəqabət qabiliyyətini artırır. Xüsusilə biliyə əsaslanan sektorlarda bilik və bacarıqlar şirkətin bazar payını və gəlirliliyini artırır.

Çeviklik və Uyğunluq: İntellektual kapital şirkətlərə sürətlə dəyişən bazar şərtlərinə uyğunlaşmağa kömək edə bilər. Biliyə əsaslanan yanaşma şirkətlərin çevikliyinə artırır və sürətlə dəyişən tələblərə cavab verə bilər.

İnsan Resurslarının İnkişafı: İntellektual kapital işçilərin bilik, bacarıq və təcrübəsini təkmilləşdirir, eyni zamanda şirkət daxilində istedadı artırır. Bu, işçilərin məmnuniyyətini və sədaqətini artırır.

Ümumilikdə isə qeyd etməliyik ki, şirkətlər öz intellektual kapitallarını səmərəli idarə etsələr, belə müsbət təsirlərə nail olmaq olar.

İntellektual kapitalın gələcək zaman üçün müsbət tərəfləri olduğu kimi mümkün mənfi tərəfləri də var. Mənfi cəhətlərə nəzər salaq:

İnformasiya təhlükəsizliyi riskləri: İntellektual kapitalın artırılması informasiya təhlükəsizliyi risklərini də artırır. İnformasiyanın oğurlanması, məlumatların sızması və məlumat əldə etməkdə pozuntular kimi problemlər yarana bilər.

İnformasiyanın həddən artıq yüklənməsi: Şirkətlər hədsiz məlumat axını ilə sıxıla bilər və mühüm məlumatları ayırd etməkdə və ya idarə etməkdə çətinlik çəkə bilərlər. Bu, qərar qəbul etmə proseslərinə təsir göstərə bilər.

İnformasiyanın sürətli tükənməsi: İnformasiya texnologiyalarında baş verən sürətli dəyişikliklər şirkətin məlumatlarını tez bir zamanda köhnəlmiş və ya dəyərsiz hala gətirə bilər. Bu, investisiya edilmiş məlumatın ömrünü qısaldır.

Bilikdən asılılıq: Şirkətlər öz intellektual kapitallarından hədsiz dərəcədə asılı ola bilərlər. Bu o demək ola bilər ki, məlumatın itirilməsi və ya məlumatın əldə edilməsində fasilələr kimi risklər daha böyük təsirlərə səbəb ola bilər.

Rəqabət və məxfilik problemləri: İnformasiyaya əsaslanan rəqabət şirkətlər arasında rəqabəti artırırsa da, məlumat məxfiliyi və ticarət sirlərinin qorunması kimi problemlər də gətirə bilər.

Bu kimi məsələlər şirkətlərin öz intellektual kapitalını idarə edərkən nəzərə alınmalı olduqları vacib məsələlərdir.

Bu gün əhəmiyyətli və önəmli olan məsələlərdən biri də intellektual kapitalın gələcək nəsillərə çatdırılmasıdır. İntellektual kapitalın gələcək nəsillərə ötürülməsi vacibdir, çünki o, təşkilatın davamlılığını və rəqabət üstünlüyünü təmin edə bilər. İntellektual kapitalın gələcək nəsillərə ötürülməsi üçün istifadə oluna biləcək bəzi strategiyalar bunlardır:

İnformasiya idarəetmə sistemləri: Şirkətlər məlumat toplamaq, saxlamaq, paylaşmaq və əldə etmək üçün effektiv informasiya idarəetmə sistemləri yarada bilərlər. Bu sistemlər keçmişdə əldə edilmiş bilik və təcrübələri qoruyub gələcək nəsillərə ötürür.

Məlumat və Təcrübələrin Sənədləşdirilməsi: Mühüm məlumatların və təcrübələrin sənədləşdirilməsi onların gələcək nəsillərə ötürülməsini asanlaşdırır. Bu, yazılı sənədlər, təlimatlar, hesabatlar, təlim materialları və daxili ünsiyyət vasitələri vasitəsilə həyata keçirilə bilər.

Mentorluq Proqramları: Təcrübəli işçilər mentorluq proqramları vasitəsilə gənc və yeni gələn işçilərlə bir araya gətirilə bilər. Bu proqramlar bilik və təcrübənin ötürülməsini təşviq edir və institusional bilikləri qoruyur.

Biliklərin İdarə Edilməsi Sistemlərinin yaradılması: Şirkətlər biliklərin idarə edilməsi sistemlərini yaratmaqla vacib məlumat və təcrübələri təşkil edə və əlçatan edə bilərlər. Bu sistemlər gələcək nəsillərə bu məlumatı asanlıqla əldə etməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. A.Ə.Abasova. İnformasiya texnologiyaları bir innovasiya kimi nəzarət sistemində. “İşğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkə iqtisadiyyatına reintegrasiyası: hədəflər və istiqamətlər” Beynəlxalq elmi konfrans. C:/Users/menecment/Desktop/konfrans%20toplu %202023.pdf

2. Abasova S.H. (2008). Texnologiyalar və yeniliklərin idarəedilməsi. Bakı, 288 s.
3. Muradov Ş.M. (2004). İnsan potensialı. Bakı, 660 s.
4. Müstəqillik illərində Azərbaycanda innovasiyaların inkişafı – məqalə toplusu. AMEA Elmi innovasiyalar mərkəzi. Bakı 2011, 225 s.
5. Təhsil haqqında qanun, <http://edu.gov.az/az/page/72/302>
6. Бесполов П.В. (2001). Интеллектуальный капитал – стратегический потенциал. Москва – 2003 19. Брукинг Э. Интеллектуальный капитал. - СПб: Питер, – 288 с.
7. Букович У., Уильямс Р. (2002). Управление знаниями: руководство к действию. – М.: ИНФРА-М, – 504.
8. Гапоненко А.Л., Орлова Т.М. (2008). Управление знаниями. Как превратить знания в капитал. М.: Эксмо.
9. Голубкин В.Н., Клеева Л.П., Патока Л.В. Интеллектуальный капитал в эпоху глобализации мировой экономики. URL: http://www.oulink.ru/pub/business_obraz_1_18.htm
10. Гэлбрейт Дж.К. (2008). Новое индустриальное общество: избранное / пер. с англ. П.А.Алябьева, С.А.Батасова, О.С.Васильева и др. // Антология экономической мысли. – М.: Эксмо.
11. Methods for measuring intangible assets. URL: <http://www.sveiby.com/articles/IntangibleMethods.htm>
12. Stewart T. Intellectual Capital: The New Wealth of Organizations. Nicholas Brealey Publishing. Business Digest. New York, 1997.
13. http://ecsn.ru/files/pdf/201604/201604_74.pdf
14. <http://www.innovation.ca/en/AboutUs>. (Интернет-портал Национального фонда содействия инновациям Канады. URL: http://window.edu.ru/resource/692/58692/files/OECD_No2_Ger.pdf.)
15. https://www.coursera.org/articles/human-capital-management?utm_medium=sem&utm_source=gg&utm_campaign=b2c_emea_coursera_ftcof_coursera-plus_arte_march_24_dr_geo-mu_lti-set2_pmax_gads_lg-all&campaignid=21057262980&adgroupid=&device=c&keyword=&mathtype=&network=x&devicemodel=&adposition=&creativeid=&hide_mobile_promo&gad_source=1&gclid=EAIaIQobChMI_4f3_dj2hAMVTURBAh2o1gu-EAAYASAAEgK1VPD_BwE

A.A.Abasova

*candidate of technical sciences, associate professor,
Azerbaijan University of Architecture and Construction*

A.I.Ismayılov

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

Intellectual capital formed in modern cities

Abstract

"Intellectual capital" refers to the intangible assets of an organization or individual, such as knowledge, skills and experience. These assets are not included in traditional financial statements, but they play an important role in determining an organization's value and competitive advantage. Intellectual capital formalization refers to the process of identifying, managing and using these valuable assets.

Human capital includes assets such as education, training, intelligence, skills, health and other things that employers value such as loyalty and punctuality. As such, it is an intangible asset or quality that is not (and cannot be) recorded on a company's balance sheet. The term human capital refers to the economic value of an employee's experience and skills.

Key words: *intellectual capital, human capital, skills development, intellectual capital and education, intellectual capital and people.*

А.А.Абасова
к.т.н., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
А.И.Исмаилов
магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Интеллектуальный капитал, сформированный в современных городах **Резюме**

«Интеллектуальный капитал» относится к нематериальным активам организации или человека, таким как знания, навыки и опыт. Эти активы не включаются в традиционную финансовую отчетность, но они играют важную роль в определении стоимости и конкурентных преимуществ организации. Формализация интеллектуального капитала относится к процессу выявления, управления и использования этих ценных активов.

Человеческий капитал включает в себя такие активы, как образование, профессиональная подготовка, интеллект, навыки, здоровье и другие вещи, которые ценят работодатели, такие как лояльность и пунктуальность. По существу, это нематериальный актив или качество, которое не отражено (и не может быть) отражено на балансе компании. Термин «человеческий капитал» относится к экономической ценности опыта и навыков работника.

Ключевые слова: *интеллектуальный капитал, человеческий капитал, развитие навыков, интеллектуальный капитал и образование, интеллектуальный капитал и люди.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-321-328>

A.R.Mehraliyeva
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aygul.mehraliyeva00@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 29.02.2024

The article was received by editorial board on 29.02.2024

Статья принята к печати 29.02.2024

MÜASİR DÖVRDƏ ELEKTRON İNSAN RESURSLARININ İDARƏETMƏSİ VƏ ONUN FUNKSİYALARI

Xülasə

Müasir dövrdə rəqəmsallaşmanın yaratdığı yeni imkanlar iqtisadi proseslərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməkdədir. Baş verən bu dəyişikliklər iqtisadiyyatın bütün sahələrində müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Məhz insan resurslarının idarə olunmasında baş verən dəyişikliklər də müasir rəqəmsal transformasiyanın nəticəsi olaraq meydana gəlmişdir. Təşkilatlar artıq istehsal, təchizat, satış, idarəetmə və.s kimi hər bir təşkilati prosesdə müasir texnika və texnologiyalardan istifadə edərək səmərəliliklərini artırmağa və rəqabət mübarizəsində öndə olmağa çalışırlar. Baş verən dəyişikliklər təşkilatın əsas resurslarından biri hesab olunan insan resurslarının da idarə olunmasında yeni yanaşmaların meydana gəlməsinə səbəb olur. Elektron insan resursları idarəetməsi məhz müasir rəqəmsallaşma dövründə meydana gələn bir anlayışdır. Belə ki, hər hansı bir biznesin indi və gələcək dövrdə uğur qazanması üçün yüksək səviyyədə bilik və bacarıqlara sahib olan insan resurslarına, bu resursları idarə etmək bacarığına malik olan çevik və adaptiv insan resursları idarəetməsi sistemə ehtiyacı mövcuddur. Elektron insan resursları idarəetməsi mövzusunda bu məqalə məhz ilk növbədə bu anlayışın meydana gəlməsi və insan resurslarının idarə olunması funksiyalarında baş verən yenilikləri araşdırmağa istiqamətlənmişdir.

Açar sözlər:elektron insan resursları idarəetməsi, rəqəmsallaşma, insan resurslarının idarəetməsində rəqəmsal transformasiya.

GİRİŞ

Hazırda yaşadığımız dövr rəqəmsal texnologiyalar dövrü hesab olunur. XX əsrin ortalarından öz başlanğıcını götürən bu rəqəmsal era elmin əldə etdiyi nailiyyətlərə əsaslanır. Bu nailiyyətlərin ən başında isə müasir hesablama texnologiyaları, kompüter yaddaşı, fiziki məsafələri aradan qaldıran internetin yüksəlişi durur. Rəqəmsal iqtisadiyyatın gətirdiyi yeniliklər ənənəvi idarəetmə prosesində də köklü dəyişikliklərin həyata keçirilməsini tələb etməkdədir. Gələcəkdə daha çox uğur qazana bilmək üçün artıq təşkilatlar, müəssisələr rəqəmsal transformasiyaya uyğunlaşmalıdırlar. Nəzərdə tutulan rəqəmsal inqilabın əsasını rəqəmsal transformasiya təşkil edir. Mobillik, internet, böyük verilənlər bazası, müasir hesablama texnologiyaları və sosial şəbəkələr müasir dövrdə rəqəmsal transformasiyanın aparıcı qüvvələridirlər. Göstərilən rəqəmsal amillərdən istifadə bizneslər üçün həm gəlir mənbəyi, həm də itkilərin aradan qaldırılması üçün bir vasitə kimi çıxış edə bilər. Amazon, Google, Uber kimi təşkilatlar bunun ən uğurlu nümunələri kimi göstərilir. Bu qeyd olunan şirkətlər müasir dövrün tələbi olan rəqəmsal transformasiyaya uyğunlaşmağa böyük önəm vermiş və öz strategiyalarındakı dəyişikliklərlə bazarda liderliklərini qoruya bilməşlərdir. Rəqəmsal iqtisadiyyatın gətirdiyi yeniliklərə ayaq uydura bilməyən təşkilatlar isə yenidən əvvəlki prestijlərini əldə etməkdə

çətinlik çəkirlər. Rəqəmsal transformasiyanın yaratdığı yeni imkanlar biznes proseslərinin yenidən qurulmasına və avtomatlaşdırma sayəsində xərclərin azaldılmasına səbəb olur.

Dördüncü sənaye inqilabının ən böyük göstəricilərindən biri isə bu prosesin təkcə texnologiyalarla deyil, həmçinin insanlarla da bağlı olmasıdır. Texnologiyanın inkişafının zirvədə olduğu bir dövrdə əldə olunacaq uğurun əsas səbəbkarlarından biri isə müasir yeniliklərə adaptasiya oluna bilən insan resurslarının mövcudluğu olacaqdır. Burada əsas diqqət mərkəzində olan mövzulardan biri isə kadrların müasir texnologiyaların bir birinə uyğunlaşmasıdır. Əgər təşkilat istehsal prosesində ən müasir texnologiyalardan istifadə edərsə, bu zaman kadrların bu texnologiyadan istifadə etmək qabiliyyətində olmaması əldə olunacaq faydaya əhəmiyyətli dərəcə mənfi təsir göstərəcəkdir. Əmək bazarında liderlik, cəlbədicilik iş mühiti və işçilərin davamlı inkişafı, o cümlədən istedadların idarə edilməsi bütün bazarın və biznes liderlərinin əsas vəzifələrindən biridir. Bugünkü kadrların səmərəli idarə edilməsi müasir texnologiyalar ilə yanaşı rəqəmsal mədəniyyətin də mövcudluğunu tələb edir. Rəqəmsal mədəniyyətin mövcudluğu isə ilk növbədə biznesin uğur əldə etməsində texnologiyanın əhəmiyyətini anlamağı və işçilərin məlumatla əlçatanlığı ilə müasir texnologiyadan düzgün formada istifadə etməyi təmin edən mühitin olması kimi ifadə olunur. Rəqəmsal mədəniyyət işəgötürən tərəfin cəlbədiciliyini artıran bir amil olaraq çıxış etməkdədir.

Kadrların idarə olunması rəqəmsal iqtisadiyyatda əsas sahələrdən biridir. Bu sahədə baş verən dəyişikliklər məşğulluq mexanizmlərində də əhəmiyyətli fərqlərə səbəb olmuşdur. Rəqəmsal inteqrasiya ilk növbədə çevik idarəetmənin həyata keçirilməsini tələb edir. Artıq kadrların idarə olunmasında mövcud olan ənənəvi yanaşma müasir dövrün tələblərinə cavab vermir. Çünki müasir dövr kadrlar şöbəsinin yerinə yetirdiyi funksiyaların dəyişdirilməsinə və avtomatlaşdırılmasına səbəb olmuşdur. Süni intellekdən istifadə olunması idarəetmə proseslərini sürətləndirərək yeni idarəetmə üsullarının tətbiqini tələb edir. Belə ki, işçilərin virtual komandalarda bir araya gəlməsi bu komandaların idarə edilməsi və multikultural mühitdə işləmək bacarıqlarını aktuallaşdırır. Rəqəmsallaşma işçilər və işəgötürənlər arasında mövcud olan ənənəvi münasibətləri dəyişdirir. Aktuallaşan rəqəmsallaşma prosesi işçilərin qiymətləndirilməsi, onların işə qəbulu, işçilərin təlimi kimi proseslərin də yenidən qurulmasına və rəqəmsal mühitə transformasiya olunmasına səbəb olmaqdadır. Qeyd olunanları nəzərə alaraq demək olar ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas resursu olan insan kapitalı yeni idarəetmə üsullarından istifadəni tələb edir. Rəqəmsal iqtisadiyyat kadrların idarə olunmasında mövcud olan addımların hər birini daha da sadələşdirərək bizneslərə yeni inkişaf imkanları yaradır. Bu inkişaf yollarından istifadə edərək rəqəmsallaşan dünyaya uyğunlaşan şirkətlər isə rəqabət mübarizəsində uğur qazana bilirlər.

Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, işçilərinin əmək məhsuldarlığının artması və ümumilikdə rəqəmsal texnologiyalardan istifadə nəticəsində kadrların idarə edilməsi sisteminin səmərəliliyinin artırılması təşkilatların rəqabət qabiliyyətinin artmasına səbəb olur. Kadrlar isə öz növbəsində uzaqdan işləmək imkanları olan, rəqəmsal nailiyyətlərdən daha geniş şəkildə istifadə edən təşkilatlara üstünlük verirlər. Bu fikir statistik göstəricilərdə də özünü əks etdirməkdədir.

Tədqiqat mövzusunun seçilməsində əsas məqsəd rəqəmsallaşma prosesinin müasir bir tendensiya olaraq kadrların idarə olunması sisteminə əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməsi ilə bağlıdır. İnsan resursları hər bir biznesdə əsas üsüddür və rəqəmsal transformasiya gündən günə ona daha çox öz təsirini göstərir. Çünki rəqəmsallaşma prosesi sabit bir xəttlə deyil, daim yüksələn xəttlə inkişaf etməkdədir. Gələcəkdə blokchain texnologiyası vasitəsilə işçilər barəsində məlumatların məxfi formada saxlanması, süni intellekt texnologiyası vasitəsilə fərdi təlimlərin keçirilməsi kadrların idarə edilməsi prosesinə həddindən çox yeniliklərin gətiriləcəyinin xəbərçisidir. Bu baxımdan bugünün və gələcəyin aktual sahəsi olan bu mövzunu araşdırmaq əldə olunacaq nəticələrlə yeni təkliflər irəli sürmək üçün faydalı olacaqdır.

Kompüterlərin iş həyatında geniş olaraq istifadə olunması və internet texnologiyasındakı sürətli inkişaf insan resurslarının idarə olunmasına və son nöqtədə elektron insan resursları idarəetməsi (E-

HRM) anlayışının yaranmasına səbəb oldu. Hazırda bir çox təşkilatlar e-insan resursları idarəetməsi sistemindən istifadə edir. E-HRM termini əslində 1990-cı illərdən aktiv istifadə olunmağa başlayan elektron ticarət anlayışından ilhamlanaraq yaradılmışdır. Buradakı e önsözü elektronika sözünü ifadə edir. Elektron insan resursları idarəetməsi dedikdə təşkilatın insan resursları idarəetməsi funksiyalarını və fəaliyyətlərini internet texnologiyası vasitəsilə yerinə yetirməsi nəzərdə tutulur.

Elektronik insan resursları idarəetməsinin əsas məqsədi insan resurslarının işə qəbul, motivasiya, işçilərin karyera inkişafı, fəaliyyətin qiymətləndirilməsi kimi funksiyalarının yerinə yetirilməsini texnoloji yeniliklərə uyğunlaşmış formada həyata keçirməkdir.

Elektron insan resursları idarəetməsinin formalaşmasına təsir göstərən əsas hərəkətverici amillər aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

- informasiya texnologiyaları;
- prosesi yenidən planlama və təşkilmə;
- yüksək sürətli idarəetmə;
- şəbəkə təşkilatları;
- informasiya işçiləri;
- qloballaşma.

Elektron insan resursları idarəetməsi operativ, əlaqəli və transformativ olaraq üç əsas kateqoriyaya ayrılmışdır. Operativ elektron insan resursları idarəetməsi insan resurslarına diqqət yetirməklə, insan resurslarını təsvir edən inzibati vəzifələri təmsil edir. O, insan resursları idarəetməsinə səmərəli yüksəliş imkanı yaradır. Elektron qeydlər, işçilər haqqındakı məlumatların idarə edilməsi misal olaraq verilə bilər. Əlaqəli elektron insan resursları idarəetməsi isə insan resurslarının inkişaf edən strukturlarını dəstəkləməklə, xidmətdəki əməkdaşlığı və keyfiyyəti artırmaq üçün işçiləri bir nöqtədə birləşdirir. Bu fəaliyyətlər elektron işə qəbul, performansın idarəedilməsi, qiymətləndirmə, təlim prosesləri və.s daxildir. Transformasiyalı elektron insan resursları idarəetməsi isə veb əsaslı cihazlar vasitəsilə dəyişən prosesləri, biliklərin idarə edilməsini təşkilatı dəyər yaratmaq məqsədilə istiqamətləndirir.

Elektron insan resursları idarəetməsi ilk növbədə yeni texnologiyaların işəgötürənlər və işçilər üçün əlçatan olması ilə daha geniş yayılmışdır. Belə ki, müasir texnologiyalar insan resursları ilə bağlı olan fəaliyyətləri onlayn formada yerinə yetirməyə imkan yaratmışdır. Lakin burada təkə həmin texnologiyaların mövcudluğu deyil, həmçinin bu texnologiyalardan istifadə etmək bacarığına malik olan kadrların da olması əsas şərtlərdən biri olaraq çıxış edir. Bunun üçün işçilərin və rəhbərlərin texnoloji bacarıqlarının artırılması istiqamətində addımlar atılmalıdır. Əlbəttə, rəqəmsal iqtisadiyyatın tələb etdiyi bacarıqların formalaşması müəyyən bir dövrü əhatə edir və onların dəqiq müəyyənləşdirilməsi qeyri-müəyyən olaraq qalır. Bununla belə bir sıra bacarıqlar toplusu mövcuddur ki, müasir dövrdə hərəkəs üçün vacibdir. Bu bacarıqlara savadlılıq, İKT biliklərinə sahib olmaq, yaradıcı düşünmə qabiliyyəti və.s daxildir. Daim davam edən rəqəmsallaşma prosesi yeni zamanda ömür boyu inkişaf etməyi də tələb edir. İş mühitinin tələblərinə uyğun olaraq artıq təhsil sistemində də dəyişikliklər baş verməkdədir.

Müasir dövrdə gənclər rəqəmsal texnologiyalar, informasiya texnologiyaları, kiber təhlükəsizlik kimi sahələrdə təhsil almağa daha maraqlıdırlar. Bununla yanaşı, əgər əvvəllər kadrların sırf bir sahədə ixtisaslaşmasına üstünlük verilirdisə artıq bu tendensiya dəyişilməkdədir. Geniş bacarıqlara sahib olan kadrlara olan ehtiyac daha da artmaqdadır. Burada əlavə ixtisaslar dedikdə bir neçə ixtisasa sahib olmaq deyil, əlavə yaradıcı bacarıqlar və digər ixtisasla bütünləşmiş olması nəzərdə tutulur. Xüsusilə texnoloji sahədə biliklərin mövcudluğu əsas tələblərdəndir. Tibbin texnologiyası, kənd təsərrüfatının texnologiyası və informasiya texnologiyalarının idarə olunması və.s kimi ixtisaslar texnologiya ilə sahələrin birləşməsi nəticəsində meydana gələn sahələrdəndirlər.

Ümümiyyətdə personalın rəqəmsal səriştələri sırasına əsasən aşağıdakı tələbləri aid edə bilərik:

- əsas kompüter bilikləri - Əməliyyat sistemləri, ofis proqramları, internet brauzerləri kimi əsas biliklər tələb olunur;
- məlumatların idarə olunması və analitik bacarıqlar - Məlumatların təhlili, idarə edilməsi və əsas analitik bacarıqlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir;
- rəqəmsal təhlükəsizlik məlumatlılığı - Rəqəmsal təhlükəsizlik anlayışı, şifrələmə və məlumat təhlükəsizliyi kimi məsələlərdən xəbərdar olmaq;
- rəqəmsal ünsiyyət bacarıqları - Elektron poçt, rəqəmsal görüşlər, video konfrans kimi rəqəmsal ünsiyyət vasitələrinə yiyələnmək vacibdir;
- yaradıcı rəqəmsal bacarıqlar - Qrafik dizayn və video redaktə kimi əsas yaradıcı rəqəmsal bacarıqlara sahib olmaq faydalı ola bilər;
- problemləri həll etmək bacarığı - Rəqəmsal vasitələrdən istifadə edərək problemləri həll etmək bacarığı vacibdir;
- davamlı öyrənmə və uyğunlaşma - Sürətli dəyişən rəqəmsal mühitdə davamlı öyrənməyə açıq olmaq və yeni texnologiyalara uyğunlaşmaq çox vacibdir.

Bu bacarıqlar işçilərə işlərini daha səmərəli yerinə yetirməyə kömək edir və rəqəmsal transformasiya prosesində şirkətin uğuruna töhvə verir.

Elektron insan resursları idarəetməsinin əsas üstünlüklərinə aşağıdakılar daxildir:

- insan resursları idarəetməsində kağız və sənəd işlərini aradan qaldırmaqla məlumatların saxlanılmasını asanlaşdırır;
- zaman və məkana bağlı qalmadan proseslərin həyata keçirilməsi;
- insan resurslarının idarə edilməsinin rutin işlərinin aradan qaldırılması;
- təşkilatda zaman idarəetməsini inkişaf etdirmək;
- insan resurslarının idarəedilməsi ilə bağlı bir sıra xərclərin azaldılması;
- təşkilatların bilik və texnoloji dövründəki yeniliklərə tez bir zamanda uyğunlaşması;
- müəssisə daxilində mövcud olan işçi qüvvəsinin motivasiyası üçün effektiv metodların seçilməsi;
- işçilərin iş qəbulu prosesi ilə bağlı olan prosesləri sürətləndirir;
- müəssisənin kadrların idarə olunması prosesinə ayırdığı vəsaitin azalmasına səbəb olur;
- müəssisə daxilində ünsiyyət qurmaq üçün əlverişli şərait yaradır və qərarların tez bir zamanda qəbuluna imkan verir.

Elektron insan resursları idarəetməsinin əsas üstünlükləri ilə yanaşı bir sıra mənfi cəhətləri də mövcuddur. Belə ki, elektron insan resursları idarəetməsi sisteminin mövcud olması üçün lazım olan strukturu yaradılması bir qədər müddət tələb edə bilər. Bununla yanaşı texnoloji sferada daima baş verən dəyişikliklər əvvəlki mövcud olan sistemin yenilənməsini şərtləndirir. Ənənəvi formada idarə olunan təşkilatlarda insanlar üz-üzə görüşlər təşkil edirdisə, artıq müasir dövrdə görüşlər onlayn formatda təşkil olunur. Bu amil tərəflər arasında olan münasibətlərə mənfi təsir göstərə bilər. Həmçinin elektron insan resursları idarəetməsi işçilər haqqındakı məlumatların daxil edilməsində və bu məlumatların təhlükəsizliyinin təmin edilməsində də problemlər yarada bilər.

TƏHLİL

Elektron insan resursları idarəetməsinin funksiyaları

1) İnsan resurslarının elektron planlanması

Elektron insan resursları idarəetməsi şirkətdə işləyən insanların sahib olduğu bilik, bacarıq və səriştələri ilə bağlı məlumatların toplanması, saxlanılması, yenilənməsi və lazım olduğu halda bu məlumatlara tez bir zamanda çatmaq üçün bir sıra asanlaşdırıcı vasitələr təklif edir. İnsan resurslarının planlanması zamanı 1)informasiya toplama və vəziyyətin analizi, 2)işçi qüvvəsinə olan tələbin və insan resurslarının ehtiyacının müəyyənəşdirilməsi, 3)insan resurslarına olan ehtiyacın qarşılınmasına istiqamətlənmiş fəaliyyət planının hazırlanması, 4)dəyərləndirmə - nəzarət formasında

ifadə olunan mərhələlərində də komputerlərdən və elektron vasitələrdən istifadə oluna bilər. Bu proseslərin elektron formada həyata keçirilməsi işəgötürənlərə bir sıra üstünlüklər verir. Onlar tez bir zamanda böyük məlumat bazasından özlərinin ehtiyac duyduqları işçi qüvvəsi miqdarının müəyyənləşdirə bilirlər. Həmçinin müəssisənin sahib olduğu işçilərin bacarıq səviyyəsinə baxaraq, gələcəkdə işçi qüvvəsinə olan tələbatın müəssisə daxilindən, yoxsa xaricindən ödənilməsi istiqamətində də qərarlar qəbul edə bilirlər.

2) Elektron işə qəbul

Elektron işə qəbul prosesi 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq mənimsənilməyə başlanmışdır. İşə qəbul prosesində çəkilən xərclərin azaldılması, işə qəbul prosesinin sürətləndirilməsi və daha böyük iş müraciəti hovuzuna sahib olmaq internetin yaratdığı imkanlardan biridir. Bu yeni imkanlar şirkətlərin elektron işə qəbul prosesinə olan marağını daha da artırmışdır. Bizneslərin əksəriyyəti həm öz veb saytlarında, həm də bu sahədə reklam fəaliyyəti göstərərək elanlar paylaşan səhifələrdə öz iş elanlarını yerləşdirə bilirlər. Adətən kiçik müəssisələrin veb saytlarına nəzər yetirən insanların sayı az olduğundan onlar digər saytlarda reklam yerləşdirməyə daha çox üstünlük verirlər. Veb saytlar vasitəsilə artıq iş elanlarının yerləşdirilməsi, müraciətin edilməsi, tərəflər arasında görüşlərin təşkil edilməsi və s. online formada təşkil olunur. Elektron işə qəbul prosesi işəgötürənlərlə ilə yanaşı, həmçinin işçi qüvvəsi üçün də bir sıra üstünlüklər yaradır. Bunlardan ən əsası artıq insanlar eyni anda bir çox vakansiyaya müraciət edə bilirlər və özlərinə uyğun olan iş elanlarını asanlıqla izləyə bilirlər.

Müasir dövrdə istifadə olunan işə qəbul vasitələrindən biri də işçilərə və işəgötürənlərə mail və ya başqa vasitələrlə mesajların göndərilməsidir. Belə ki, hər hansı bir fərd özünün bilik və təcrübəsi, təhsil səviyyəsi və s. haqqında məlumatları qeyd etdikdən sonra sayt həmin işçiyə uyğun olan iş imkanlarını təklif edir. Bunun işəgötürənlər üçün də tətbiq olunan forması mövcuddur. Bu sistem tərəflər arasındakı əlaqənin daha operativ təşkil olunmasına şərait yaradır.

Elektron işə qəbul prosesinin əsas üstün cəhətləri aşağıdakılar ola bilər:

- xərcləri və idarəetmə ilə bağlı olan müddətləri azaldır;
- daha səmərəli fəaliyyət mühiti yaradır;
- təşkilatın imicini yüksəldir;
- işə qəbul prosesinə ayrılan vaxtı azaldır;
- daha çox sayda müraciətçini nəzərdən keçirməyə imkan verir;
- beynəlxalq səviyyədə, başqa sözlə ölkə sərhədlərindən kənarında olan iş imkanlarını da dəyərləndirməyə şərait yaradır.

Elektron işə qəbulun bir sıra mənfi cəhətlərinə isə aşağıdakılar daxildir:

- elektron işə qəbul üçün lazımi olan texniki sistemin qurulması bəzi hallarda ola bilər;
- texniki sistemin tətbiqi zamanı bir sıra problemlər meydana gələ bilər;
- internet və müasir texnologiyalar nə qədər geniş yayılırsa, əhəlinin bir qismi üçün hələ də belə vasitələr əlçatan deyil. Ona görə də bu prosesin elektron formada həyata keçirilməsi bəzi insanların iş imkanlarını qaçırmasına səbəb olur;

• təşkilatlar bəzən avtomatik yaradılan və gerçək olmayan şəxslərin müraciətlərinə rast gəlirlər və bu onların vaxt itkisinə səbəb olur.

3) Elektron öyrənmə

Kommunikasiya texnologiyalarının və internetin inkişafı öyrənmə prosesini məsafədən və elektron öyrənmə formasına salmışdır. Elektron öyrənmə anlayışı ingilis dilində olan "e-learning" sözündən götürülmüşdür. Elektron öyrənmənin təşkilatlar üçün əsas üstünlüklərinə aşağıdakılar daxildir:

- təşkilatlara öz işçilərinə daima təhsil vermək imkanı qazandırır;
- lazım olduğu halda mövcud təlim materialları asanlıqla yenilənə bilər;

- təlim alan işçilərin hər hansı bir yerə getməyinə ehtiyac qalmır;
- işçilərin daşınması, təşkilat xaricindəki təlim xərclərinin azalmasına səbəb olur;
- işçilərinə tələb etdikləri anda və yerdə öyrənmə və inkişaf imkanı təklif edirlər;
- işçilərin təlimlərə qoşulub qoşulmadığını asanlıqla müəyyənləşdirə bilirlər;
- elektron öyrənmə vasitələrindən istifadə edərək təşkilat həmçinin xarici həmkarlarla əlaqə saxlayaraq işçilərinin beynəlxalq təcrübəyə yiyələnməsinə şərait yarada bilər.

Bütün bu müsbət cəhətlərə baxmayaraq, təşkilatların internet sürətlərinin yüksək səviyyədə olmaması, bəzi işçilərin elektron öyrənmə prosesinə soyuq yanaşması, bəzən online öyrənmə metodlarının onlar üçün çətin olması və.s kimi səbəblər elektron öyrənmə prosesini çətinləşdirə bilər.

4) Elektron performans idarəetməsi

Elektron performans idarəetməsi fərdi və ya qrup məlumatlarının hesabatında komputer sistemləri kimi alətlərdən istifadədir. İşçilərin performansını işçilər, həmkarlar, müştərilər, menecerlər və.s tərəfindən qiymətləndirilir. Hər bir işçi qiymətləndirmə barəsində daima onlayn şəkildə öz hesabından istifadə edərək məlumat əldə edə bilər.

5) Ödənişlərin elektron idarə edilməsi

Bu zaman şirkətin ödənişlər haqqındakı məlumatları internet üzərində əldə etməsi nəzərdə tutulur. İşçinin adı, soyadı, doğum tarixi, cinsi, şəbəsi və.s informasiyaları daxil etməklə işçilərin əmək haqqı ödənişləri barədə məlumat əldə etmək mümkün olur.

6) Elektron karyera idarəetməsi

Müasir dövrdə karyeranın idarəedilməsində elm və texnologiyanın inkişafından istifadə olunur. Bunun əsas aləti isə işçilər ilə onlayn görüşlərin təşkil olunmasıdır. Hətta bu sahədə fəaliyyət göstərən müxtəlif internet saytları da mövcuddur. Həmin saytlarda işçilərə karyera inkişafı ilə bağlı məsləhətlər verilir, müxtəlif ixtisaslar üzrə müasir dövrdə tələb olunan bilik və səriştələr haqqında informasiya verilir.

7) Elektron işdən çıxma

İşçilərin işdən çıxma prosesi də elektron insan resursları idarəetməsi vasitəsilə asanlıqla həyata keçirilə bilər. Belə ki, işçilərin haqqında məlumatların elektron formada mövcud olması və müxtəlif alətlər vasitəsilə işçilərin rəsmi qayda da işdən azad edilməsi mümkündür. Bu proses həm işçilər, həm də işəgötürənlər üçün vaxt itkisinin qarşısını alır və prosesi sadələşdirir.

NƏTİCƏ

Müasir rəqəmsallaşma dövründə insan resursları idarəetməsi daimi olaraq inkişaf edir və yenilənir. Artıq insan resursları idarəetməsini həyata keçirən menecerlər işçilərin işə qəbulu, onların qiymətləndirilməsi, motivasiyası və.s kimi funksiyalarını yerinə yetirmək üçün müasir texnoloji alətlərdən istifadə etməyə başlayıblar. Bu prosese ayaq uydurmaq bəzən nə qədər çətin olsa da, müəssisələr üçün yaratdığı yeni imkanlar da bir o qədər çoxdur. Rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafı davam etdiyi müddətcə, HRM yeni ixtisaslı kadrları cəlb etmək, onları işdə saxlamaq və inkişaf etdirmək üçün əsas funksiyalardan biri olaraq qalacaq.

Bu məqalə müasir dövrün tələbi olan elektron insan resursları idarəetməsini və onun funksiyalarını nəzəri baxımdan araşdırmaq məqsədilə yazılmışdır. Məqalə elektron insan resursları anlayışı və elektron insan resurslarının funksiyaları mövzusunda yazılan məqalələrlə yaxınlıq təşkil edir.

Müəssisələr hazır ki dövrdə elektron insan resursları idarəetməsi ilə ənənəvi insan resursları idarəetməsi formasını birgə tətbiq edirlər. Məsələn işə qəbul prosesində elektron insan resursları idarəetməsi formalarından istifadə olunursa, işçilərin qiymətləndirilməsi prosesində isə ənənəvi insan resursları idarəetməsi formaları tətbiq olunur. Bu səbəbdən təşkilatlarda elektron insan resursları idarəetməsi formasının tətbiqi dərəcələri də dəyişməkdədir. Lakin müasir texnoloji yeniliklərdən insan resurslarının idarə olunmasında istifadə etmək bizneslər üçün faydalı olan bir yenilikdir.

Məqalə daxilində elektron insan resursları idarəetməsi və onun funksiyaları araşdırılmışdır. Nəzəriyyə və praktikaya baxdıığımız zaman bu funksiyalardan bəzilərinin daha çox, bəzilərinin isə daha az istifadə olunduğunu müşahidə edə bilirik. Daha çox istifadə olunan funksiyalar isə elektron işəqəbul, elektron öyrənmə və elektron performans idarəetməsidir.

Texnologiyanın inkişaf etməsi ilə birgə hər gün şirkətlər üçün yeni imkanlar meydana gəlməkdədir. Buna görə də şirkətlərdə elektron insan resursları idarəetməsi sisteminin yaradılması istiqamətində addımlar atılmamışdan öncə, təşkilatın özünəməxsus olan xüsusiyyətləri nəzərə alınmalı, öz istək və idarəetmə prinsipinə uyğun addımların atılması tövsiyyə oluna bilər. Buna görə də elektron insan resursları idarəetməsinin prinsiplərini başa düşmədən atılan addımlar fayda əvəzinə daha çox zərər verə bilmək qabiliyyətinə malikdir.

Texnologiyanın inkişafı ilə birgə elektron insan resurslarına olan maraq hər nə qədər artsada, bizneslər ilk növbədə bu idarəetmə prosesini səmərəli təşkil edə biləcək idarəedicilərə və prosesi icra edə biləcək kadrlara ehtiyac duyurlar. Buna görə də təşkilatlar ilk növbədə sahib olduqları imkanları nəzərdən keçirməli və atacaqları hər addımın təşkilat üçün faydalı olub olmayacağını nəzərə almalıdırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Məhəmməd Əliyev, Həmid Həmidov. (2013). *Biznesdə insan resurslarının idarə edilməsi*. Azərbaycan Dövlət İqtisadi Universiteti, Bakı.
2. Rəqəmsal iqtisadiyyatda insan kapitalının idarə edilməsinin xüsusiyyətləri, Sevinc Ağabala qızı Məmmədova, Elmi Xəbərlər № 1, 2023 (İctimai və Texniki elmlər seriyası).
3. Klaus Ş. (2020). Dördüncü sənaye inqilabı. Bakı: "İqtisadi Universiteti" nəşriyyatı, 200 səh.
4. Rəqəmsal İqtisadiyyatda İnsan Resurslarının İdarə Olunmasının Müasir Vəziyyəti və Xüsusiyyətləri. Nigar Cəfərova. V İqtisadiyyat Və İdarəetmə Sahəsində Tədqiqatçıların Beynəlxalq Elmi Konfransı.
5. İsmayılov İsmayıl. (2011). "İnsan resurslarının idarə edilməsinin müasir problemləri". Əmək və Sosial Problemlər». Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi Əmək və Sosial Problemlər üzrə Elmi Tədqiqat və Tədris Mərkəzinin Elmi əsərlər toplusu. 2-ci (8-ci) buraxılış, Bakı.
6. İsmayılov İsmayıl. (2022). "Müasir dövrdə kadr potensialının təhlili və qiymətləndirilməsinə metodoloji yanaşma". *Tikinti İqtisadiyyatı və Menecment Elmi- Praktiki jurnalı*, № 2 (19).
7. Elektronik İnsan Kaynakları Yönetimi İle İlgili Bir Yazın Taraması. Özden İbrahimağaoğlu. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*.
8. Elektronik İnsan Kaynakları Yönetimi: Kavramsal Bir Çerçeve. Öğr. Gör. Pınar Uçar, Antalya Akev Üniversitesi, Bankacılık ve Sigortacılık Program.
9. Elektronik insan kaynakları yönetimi ve fonksiyonları. Altan Doğan. İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi İnsan Kaynakları Yönetimi Anabilim Dalı.
10. İşletmelerin e-insan kaynakları yönetimi ve e-işe alim süreçlerindeki gelişmeler. Yrd. Doç. Dr. Ebru Çetin Güler Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü.
11. Dijital Dönüşümün İnsan Kaynakları Yönetimi Üzerine Etkileri. Ebru Beyza Bayarçelik. Maltepe Üniversitesi, İşletme ve Yönetim Bilimleri Fakültesi, İstanbul.
12. E-insan kaynakları yönetiminde e-işe alim süreci. Çağlar Genç. Anadolu Üniversitesi İletişim Bilimleri Fakültesi
13. The impact of electronic human resource management on the role of human resource managers. A. Chamuru De Alwis.
14. Digitalisation of Human resources management. School of business and social sciences.
15. <https://business.expertjournals.com/23446781-1003/>

A.R.Mehraliyeva

master student, Azerbaijan State University of Economics

Electronic human resource management and its functions in modern era

Abstract

In the modern era, the new opportunities created by digitalization significantly impact economic processes. These changes manifest themselves across various levels in all sectors of the economy. The alterations occurring in the management of human resources are also a result of contemporary digital transformation. Organizations are striving to enhance their efficiency and stay competitive by leveraging modern technology in every operational aspect, including production, supply, sales, and management. These changes lead to the emergence of new approaches in managing what is considered one of the primary resources of an organization: human resources.

Electronic Human Resource Management is precisely a concept born out of the contemporary era of digitalization. It underscores the necessity for agile and adaptive HR management systems capable of handling resources possessing high levels of knowledge, skills, and the ability to manage these resources effectively. This article on Electronic Human Resource Management is primarily aimed at exploring the inception of this concept and the innovations occurring in the functions of human resource management.

Key words: *electronic human resource management, digitalization, digital transformation in the management of human resources.*

A.P.Мехралыева

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Электронное управление человеческими ресурсами и его функции в современной эпохе

Резюме

В современной эпохе новые возможности, созданные цифровизацией, значительно влияют на экономические процессы. Эти изменения проявляются на различных уровнях во всех секторах экономики. Изменения, происходящие в управлении человеческими ресурсами, также являются результатом современной цифровой трансформации. Организации стремятся повысить свою эффективность и оставаться конкурентоспособными, используя современные технологии во всех аспектах деятельности, включая производство, снабжение, продажи и управление. Эти изменения приводят к возникновению новых подходов в управлении тем, что считается одним из основных ресурсов организации: человеческими ресурсами.

Электронное управление человеческими ресурсами - это именно концепция, родившаяся из современной эпохи цифровизации. Она подчеркивает необходимость гибких и адаптивных систем управления человеческими ресурсами, способных обрабатывать ресурсы с высоким уровнем знаний, навыков и способностей эффективно управлять этими ресурсами. Эта статья о электронном управлении человеческими ресурсами в первую очередь направлена на изучение зарождения этой концепции и инноваций, происходящих в функциях управления человеческими ресурсами.

Ключевые слова: *электронное управление человеческими ресурсами, цифровизация, цифровая трансформация в управлении человеческими ресурсами.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-329-335>

S.R.Tağıyev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
surxay999tt@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 09.03.2024

The article was received by editorial board on 09.03.2024

Статья принята к печати 09.03.2024

ÖYRƏNİLMİŞ ÇARƏSİZLİK VƏ TƏŞKİLATİ BAĞLILIQ ANLAYIŞLARIN ƏSASLARI

Xülasə

Məqalə öyrənilmiş çarəsizlik və təşkilati bağlılıq arasındakı əlaqəni araşdırır və birincinin ikinciyə necə mənfi təsir göstərə biləcəyinə diqqət yetirir. Məqalə öyrənilmiş çarəsizliyi və onun təsirlərini müəyyənləşdirir, işçilərin motivasiyası və performansını üçün təşkilati bağlılığın əhəmiyyətini müzakirə edir və öyrənilmiş çarəsizliyin təşkilati bağlılığın azalmasına necə təsir göstərə biləcəyini araşdırır. Məqalə həmçinin öyrənilmiş çarəsizliyin təsirlərinin aradan qaldırılmasını və ya azaldılması üçün potensial həllər təklif edir, o cümlədən muxtariyyət və nəzarət imkanlarının təmin edilməsi, aydın və nail oluna bilən məqsədlərin müəyyən edilməsi, müsbət və məhsuldar iş mühitinin yaradılmasının əhəmiyyətini vurğulayır. Məqalə iş yerində öyrənilmiş çarəsizliyin tanınması və aradan qaldırılmasının vacibliyini vurğulamaqla, daha həvəsli və sadıq işçi qüvvəsini təşviq etməklə yekunlaşır.

Açar sözlər: öyrənilmiş çarəsizlik, təşkilati bağlılıq, iş yerində motivasiya, işçilərin performansını, nəzarət.

GİRİŞ

XX əsrin ortalarından başlayaraq əməyin, işçi qüvvəsinin təşkilinin psixoloji və sosial aspektlərinə göstərilən diqqət bugün də vacibliyini qorumağa davam edir. Çünki, müasir iş dünyasında əməyin və işçi qüvvəsinin təşkilində riyazi metodlarla yanaşı sosial və psixoloji metodların məhsuldarlığı inkar edilməz bir faktır. “Öyrənilmiş çarəsizlik” sindromu müasir dövrdə işçilər arasında çox sıx rast gəlinən bir hala çevrilmişdir. Bu nəzəriyyə 1960-1970-ci ildə Amerikalı psixoloq Martin Seligman öyrənmək prosesini tədqiq etmək məqsədilə aparılan təcrübələr nəticəsində ortaya çıxarmışdır və hələ də depresiya modellərinin araşdırılmasında böyük rol oynayır.

MÖVZÜNUN AKTUALLIĞI

Öyrənilmiş çarəsizlik, fərdin öz vəziyyətini dəyişdirmək imkanına malik olsa belə, özünü aciz və ya aciz hiss etdiyi bir vəziyyəti təsvir edən psixoloji bir anlayışdır. Bu fenomen psixologiya sahəsində geniş şəkildə tədqiq edilmişdir və iş yeri üçün, xüsusən də işçilərin motivasiyası və öhdəlikləri kontekstində mühüm təsirlərə malikdir. Xüsusi ilə də Azərbaycanda baxmayaraq ki, “öyrənilmiş çarəsizlik” bilinməyən və araşdırılmayan bir anlayışdır, fəaliyyət göstərən özəl və dövlət təşkilatlarında işçilər arasında daha çox müşahidə olunmağa başlamışdır. “Öyrənilmiş çarəsizlik” nəzəriyyəsi haqqında Azərbaycan dilində elmi ədəbiyyatın yox səviyyəsində az olması səbəbindən, bu tədqiqatın nəticələri Azərbaycanda fəaliyyət göstərən təşkilatlarda işçilərin qarşılaşdığı öyrənilmiş çarəsizlik sindromunu daha yaxşı başa düşmək və onun aradan qaldırılmasında müxtəlif həll yollarının tapılmasında köməklik göstərə bilər. İş dünyasında dəyişikliklər və müstəqil fəaliyyətlər həmişə olur. Təşkilatlar, bu dəyişikliklərə uyğun gəlməli və inkişaf etməlidirlər. Öyrənilmiş çarəsizliklə mübarizə, təşkilatlara daha böyük adaptasiya gücü verir və onları müasir iş dünyasının tələblərinə uyğunlaşdırır.

mağa kömək edir. Təşkilati bağlılıqla öyrənilmiş çarəsizlik arasındakı bu əlaqəni başa düşmək menecerlərə və liderlərə öyrənilmiş çarəsizliyi azaltmaq və təşkilati bağlılığı artırmaq üçün müdaxilələr və strategiyaların həyata keçirilməsində istiqamət verə bilər.

“Öyrənilmiş çarəsizlik” anlayışı psixologiyadan, xüsusən də fərdi davranış və motivasiya kontekstində yaranır. Bu psixoloji fenomenin işinin öz təşkilatına bağlılığına necə təsir edə biləcəyini başa düşmək iş yerində psixoloji rifahın yüksəldilməsi üçün çox vacibdir. Bu məqalədə biz öyrənilmiş çarəsizlik anlayışını, onun təşkilati bağlılıq ilə əlaqəsini və təşkilatların öyrənilmiş çarəsizliyin təsirlərinin qarşısını almaq və ya yumşaltmaq yollarını araşdıracağıq.

ÖYRƏNİLMİŞ ÇARƏSİZLİK FENOMENİN ƏSASLARI

1967-ci ildə Overmier və Seligman müəyyən etdilər ki, bir vəziyyətdə qaçınılmaz elektrik şokuna məruz qalan itlər sonradan qaçmağın mümkün olduğu fərqli bir vəziyyətdə şokdan xilas olmağı öyrənə bilmədilər. Qısa müddətdən sonra Seligman və Maier bu təsirin ilkin şokların idarəolunmazlığından qaynaqlandığını nümayiş etdirdilər.

M.Seliqman və S.Mayer təcrübələrin nəticələrini ümumiləşdirərək belə nəticəyə gəldilər ki, çarəsizliyə mənfi hadisələrin özündən deyil, bu hadisələrin idarəolunmazlığı təcrübəsi səbəb olur. Canlı heç bir şeyin onun aktiv fəaliyyətindən asılı olmadığına, bələlərin öz-özünə baş verdiyinə və onların baş verməsinə və dayanmasına təsir göstərməyin mümkün olmadığına öyrəşsə, aciz qalır.

Heyvanlardakı öyrənilmiş çarəsizliyin davranış miqyasının xəritəsini çəkmək, nəzəriyyəni ifadə etmək və onu ortaya çıxan bir çox problemə qarşı müdafiə etmək, hətta ən enerjili alimin illərlə məşğul olması üçün kifayət edərdi, amma Seliqmanı yox. Çünki yuxarıda təsvir edilən inkişaf cərəyan etdiyi üçün Seliqman da çarəsizlik fenomenini tamam başqa istiqamətə götürür, onun insandakı əhatə dairəsini və xarakterini araşdırırdı. İnsan çarəsizliyi ilə bağlı ən erkən tədqiqatlar, insan tədqiqat iştirakçılarını qaçmaq mümkün olmayan xoşagəlməz hadisələrə, adətən ağ səs-küy partlayışlarına məruz qoyaraq, heyvanlarla aparılan tədqiqatlara ciddi şəkildə bənzəyirdi. İştirakçılar daha sonra mənimsənilə bilən tapşırıqlar üzərində sınaqdan keçirildi. Heyvanlarda olduğu kimi, etibarlı tapıntı ondan ibarət idi ki, ya əvvəlki sınaq təcrübəsi olmayan, ya da idarə oluna bilən hadisələrlə bağlı təcrübəsi olmayan şəxslərə nisbətən, idarəolunmazlığı yaşayanlar tez-tez çatışmazlıqlar göstərirdilər: mənfi təsir, daha yavaş problem həll etmək, tapşırıqları mənimsəməkdə daha çox uğursuzluqlar və məhsuldar olmayan strategiyalarla əzmkarlıq.

İnsan çarəsizliyi tədqiqatının bu erkən dövründən ən çox istinad edilən məqalələrdən biri insan çarəsizliyinin ümumiliyi və bu çarəsizliyin insanın idraki, instrumental bacarıqlarına necə bir təsir göstərdiyini müəyyən etmək üçün Seligman və Donald Hiroto (Hiroto & Seligman, 1975) tərəfindən eyni vaxtda aparılan sınaqlarıdır. Hiroto və Seliqmanın tədqiqatlarının nəticələri Hirotonun 1974-cü ildə apardığı tədqiqatın nəticələrinə bənzəyirdi. Test tapşırıqları ilkin təlimlərə oxşar olduqda çarəsizlik göstəricilərin aşkar olması təəccüblü deyildi. Bu nəticələr demək olar ki, hər hansı bir nəzəriyyə tərəfindən proqnozlaşdırıla bilərdi. Daha maraqlısı, test tapşırıqları və ilkin təlimlər bir-birinə bənzəməyəndə çarəsizlik göstəricilərin dəəşkar olması idi. O dövrdə məşhur olan jarqondan istifadə edən Hiroto və Seliqman belə qənaətə gəldilər ki, “çarpaz modal çarəsizlik” yaranıb və bu, çarəsizlik inkişaf edərək insanın hadisələrə nəzarət edə bilmədiyini öyrənməklə bağlı nəzəriyyəyə güclü dəstəkdir.

Sonradan bir çox müxtəlif eksperimentlər aparılaraq sübuta yetirildi ki, əgər insan bütün söylərinə baxmayaraq, mütəmadi olaraq uğursuzluq yaşayarsa, heç bir şəkildə təsir edə bilmədiyi neqativ hallar yaşayarsa, özünü xaosun ortasında, qaydaların daim dəyişdiyi və hər hansı bir hərəkətin cəzaya səbəb ola biləcəq mühitinin içərisində tapırsa, o, ümumiyyətlə hər hansı bir şey göstərmək və hər hansı bir şey etmək istəyini itirir. Nəticə etibarlı ilə daha sonra insan apatiya və depressiya hissetməyə başlayır. Uzun müddət davam edən depressiya isə, orqanizimdə müxtəlif fəsadlara yol açmaqla yanaşı, fərdin özünə qəsd etmə ehtimalını artmasına səbəb olur.

Seliqmanın şəxsiyyət nəzəriyyəsinin əsası onun öyrənilmiş çarəsizliklə ilk qarşılıqlı əlaqəsindən qaynaqlanır. Seliqman çarəsizliyi insanın etdiyi heç bir şeyin əhəmiyyəti olmayacağına inamı ehtiva edən intuitiv bir anlayış olaraq təyin edirdi. İtlərlə çoxsaylı təcrübələr keçirərək, Seliqman passivlik və çarəsizliyin təkrar nəticələri aşkar edildikdə öyrənilmiş çarəsizlik haqqında nəzəriyyələrini möhkəmləndirdi. Öyrənilmiş çarəsizliyin bu nəticələrindən istifadə edərək, Seliqman iki izahlı üslubdan - optimist və pessimistdən istifadə edən şəxsiyyət nəzəriyyəsini inkişaf etdirdi. Seliqman nəzəriyyəsini optimist və pessimist izahat üslublarını əhatə edəcək şəkildə genişləndirdikdə, bu yeni fikrin doğruluğunu sübut etmək üçün bir çox araşdırma aparıldı (Odabasi B., 2013).

1993-cü ildə Seliqman və onun həmkarları öyrənilmiş çarəsizliyi və onun gətirdiyi hər şeyi təfərrüatlı şəkildə öyrəndikləri bir kitab yazdılar. Bu kitabda izahlı üslubların sağlamlığa təsirləri izah edilmişdir. Müəyyən edilib ki, optimist izah tərzinə malik olan insanlar pessimist izahat tərzinə malik insanlardan daha sağlamdır. Bu, qismən, pessimistlərin hərəkətlərinin az əhəmiyyət kəsb etdiyinə inanmasından qaynaqlanır. Adətən, pessimistin siqaret çəkmək, pəhriz saxlamaq, idman etmək və hətta vaxtında tibbi müalicə almaqla bağlı xəstəliyin qarşısını almaq üçün davranışlarını dəyişmək istəməsinə gətirib çıxarır.

Onların kitabında aparılan bir araşdırma, optimist insanların pessimist insanlara nisbətən daha az xəstələndiyini göstərdi. Optimistlər xəstələndə isə dincəlməklə və ya həkimlərə müraciət etməklə daha çox məsuliyyətli davranış göstərirdilər. Əsasən, insan optimist izah tərzini mənimsəsə, çarəsizliyin qarşısını alır, o, bədbin izahat tərzini mənimsəyirsə, o zaman çarəsizlik həyatın bütün sahələrinə yayılacaq. Optimist insanlar adətən həyatlarında olan problemləri müvəqqəti, spesifik və xarici olaraq əlaqələndirirlər. Pessimist insanlar adətən həyatlarında olan problemləri qalıcı, geniş yayılmış və daxili problemlərlə əlaqələndirirlər. Optimist izahlı üslub aşağı səviyyəli depressiv simptomlarla yanaşı, daha yüksək motivasiya, nailiyyət və fiziki rifahla bağlıdır. Bu izahedici üslublar insanın şəxsiyyətini müəyyən etmək üçün vacibdir. Onlar həmçinin bir insanın sağlamlığına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər.

Öyrənilmiş çarəsizlik anlayışı o vaxtdan insanlara da şamil edilmiş və psixi sağlamlıq, motivasiya və performans bir sıra mənfi təsirləri olduğu göstərilmişdir. İş yerində öyrənilmiş çarəsizlik iş məmnunluğunun azalmasına, davamsızlığın artmasına və məhsuldarlığın azalmasına şərait yarada bilər. (Seligman M.E., 1975)

TƏŞKİLATI BAĞLILIQ ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ

Təşkilati bağlılıq fərdin bir təşkilatla eyniləşdiyi və ona aid olduğu psixoloji vəziyyətdir.

O, tez-tez fərdin təşkilata emosional, normativ və davamlı bağlılığını qiymətləndirən meyarlardan istifadə etməklə ölçülür. Emosional bağlılıq fərdin təşkilata emosional bağlılığını, normativ bağlılıq isə təşkilatda qalmaq məcburiyyətini ifadə edir. Davamlılıq bağlılığı, təşkilatı tərk etmək üçün qəbul edilən xərclərə aiddir.

Təşkilatlar işçiləri saxlamaq üçün onlar öz səriştələrinin inkişaf proqramlarının yüksək səviyyədə təşviq edildiyi bir mədəniyyət yaratmağa çalışmalıdırlar. Bu investisiya işçinin təşkilata qarşı öhdəlik hissələri yaradan sosial mübadilə əlaqələri ilə əlaqələndirilir. Bu perspektivə əsaslanaraq hesab edilir ki, bu təcrübələrin qavrayışının işçilərin münasibət və davranışlarına təsiri əhəmiyyətli dərəcədə sosial mübadilə (Blau 1964) və qarşılıqlılıq normasına (Gouldner 1960) əsaslanır. Əgər işçi təşkilatın öz səriştələrinin inkişafına sərmayə qoyduğunu hiss edərsə, o, işə qəbullu bağlı daha yüksək qavrayışa sahib olacaq, bu da təşkilata daha yüksək bağlılığın (təsirli və normativ) inkişafına, işçi dövryyəsinin azalmasına səbəb olacaq.

Təşkilati bağlılıq 1970 və 1980-ci illərdə fərdlər və təşkilatlar arasında münasibətlərin əsas amili kimi ortaya çıxdı. Bağlılıq subyektivliyin ifadəsi, insanın özünün etik varlıq tərzində hərəkət etmək üçün həvalə olunduğunu hiss etdiyi münasibət aktı kimi müəyyən edilir. Lakin Porter və

digərlərinə (1974) görə bağlılıq, fərdin müəyyən bir təşkilatla identifikasiyasının və iştirakının gücüdür və üç amil ilə xarakterizə olunur:

- A. təşkilatın məqsəd və dəyərlərinə güclü inam və qəbul edilməsi. (identifikasiya);
- B. təşkilat naminə böyük səy göstərməyə hazır olmaq. (cəlb etmək);
- C. təşkilat üzvlüyünü qorumaq üçün qəti istək. (sadiqlik).

Münasibət perspektivi işçinin təşkilatla identifikasiyası və cəlb olunması ilə bağlı formalaşdırdığı psixoloji və ya təsirli bağlılığa aiddir.

Porter və digərləri (1974) təşkilati bağlılığı təşkilatda qalmaq niyyəti və təşkilatın dəyər və məqsədləri ilə eyniləşdirmə və onun naminə əlavə səy göstərməyə hazır olması ilə xarakterizə olunan təşkilata bağlılıq kimi müəyyən edirlər. Fərdi işçilər öz dəyərlərinin və məqsədlərinin təşkilatla nə dərəcədə əlaqəli olduğunu təşkilati öhdəliyin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirdiklərinə görə, bu, fərdi işçi ilə təşkilat arasında əlaqə hesab olunur (Renuka V., 2019).

Bekkerə (1960) görə təşkilati bağlılıq mübadilə əsaslı tərifi nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, fərdlər, yaşadıqları stresli şəraitdən asılı olmayaraq, tutduqları vəzifələr qədər təşkilata sadiqlər. Lakin onlara alternativ imtiyazlar verildikdə onlar təşkilati tərki etməyə hazır olacaqlar.

Mowday və başqaları təşkilati öhdəliyi “fərdlərin müəyyən bir təşkilata bağlanması və bu problemlə necə məşğul olduqları proseslə əlaqəli davranış” kimi təsvir edir.

Morris və Sherman (1981) görə təşkilati bağlılıq anlayışı müxtəlif qavrayışlardan konseptuallaşdırılıb. Davranış nöqtəyi-nəzərindən Təşkilati bağlılıq işəgötürənlər və işçilər arasında mükafatlar, töhfə mübadiləsi proseslərinin nəticəsi ilə müəyyən edilmişdir. Digər tərəfdən, psixoloji yanaşma təşkilati bağlılığı işçilərin işlədikləri təşkilatla özlərini eyniləşdirilməsi baxımından nəzərdən keçirir.

Weiner (1982) təşkilati öhdəliyi “şəxsin normativ təzyiği qavrayışı ilə müəyyən edilən davranış niyyəti və ya reaksiya” kimi təyin edir.

Meyer və Allen (1984) əvvəlcə təşkilati bağlılığın emosionallığı və davamlılığı əhatə edən iki ölçülü bir anlayış olduğunu, burada emosional bağlılığın, təşkilatına bağlılıq və iştirakla eyniləşdirmənin müsbət hissləri kimi qəbul edildiyini və davamlı bağlılığın işçilərin nə dərəcədə təşkilatlarına sadıq hiss etdiklərini hesab edirdilər. Əlavə araşdırmadan sonra Allen və Meyer (1990) "işçinin təşkilatda qalma bağlılıq hissləri" ilə məşğul olan normativ bağlılıq kimi üçüncü bir ölçü əlavə etdi. Beləliklə, təşkilati bağlılıq anlayışı emosional, davamlılıq və normativ ölçüləri özündə birləşdirən üç ölçülü konsept siya kimi təsvir edilmişdir.

Nəticə etibarilə təşkilati bağlılıq haqqında iki tanınmış fikir qəbul edilir. Rəylərdən biri Porter, Mowday və Boulian (1974) tərəfindən işlənilib hazırlanmışdır ki, bu da bağlılığı davranış vəziyyəti kimi izah edirdi; buna görə də bağlılıq bir şəxsin müəyyən bir təşkilatla eyniləşdirilməsi və cəlb edilməsi gücü kimi izah olunur. İkinci baxış bağlılığı təşkilata üzvlüyünü saxlamaq meyl kimi nəzərdən keçirir. Məsələn, Savey və Syme (1996), Allen və Meyer (1990) tərəfindən uyğunlaşdırılmış yanaşma kimi.

Tədqiqatlar göstərdi ki, təşkilati bağlılıq iş məmnuniyyəti, məhsuldarlıq və təşkilati vətəndaşlıq davranışları ilə müsbət əlaqələndirilir. Yüksək səviyyəli təşkilati bağlılıq həm də təşkilatlar üçün müsbət ola biləcək nəticələrə gətirib çıxara bilər. (Meyer J.P., & Allen N. J., 1997).

Təşkilati bağlılıqlar təşkilata mənfi və ya müsbət təsir göstərə bilər. Mənfi təsir, təşkilati bağlılığın səviyyəsinin aşağı olduğu halda göstərir.

Aşağı səviyyədə təşkilati bağlılığı olan işçilər səmərəsiz olmağa meyllidirlər və bəziləri işdə boşboğaz olurlar. Lowman qeyd edir ki, təşkilati öhdəliyi “az bağlılıq və həddən artıq öhdəliklə səciyyələndikdə iş disfunksiyası” kimi qəbul etmək olar. Aşağıda Lowmana görə həddən artıq öhdəlik və aşağı öhdəliyin xüsusiyyətləri verilmişdir:

Cədvəl 1

Aşağı səviyyə təşkilati bağlılıq	Yüksək səviyyə təşkilati bağlılıq
---	--

Uğur qorxusu. Uğursuzluq qorxusu. Xroniki və davamlı süründürməçilik. Mənfi mədəni, ailəvi və şəxsiyyət faktorları. Xroniki və davamlı uğursuzluq.	Həddindən artıq sadıq işçilər. İş və peşəyə həddindən artıq diqqət. İşdə obsesif-kompulsiv çatışmazlıq nümunələri. Uğur qazanmaq üçün düşüncəvi məcburiyyət. Həddindən artıq yüksək enerji səviyyəsi.
--	---

Mənbə: Lowman, 1993

Müəyyən hallarda kadr dəyişikliyinə və işdən yayınma səviyyəsinin yüksək olması təşkilati bağlılığın aşağı səviyyəsi ilə əlaqələndirilir. Cohene görə, “təşkilati bağlılığın və ya sədaqətin olmaması işçilərin yerdəyişməsi, əmək sərfinin azalması, oğurluq, işdən narazılıq və başqa yerə köçmək istəməməsinin izahı kimi göstərilir”. Təşkilati bağlılıq, daha tez-tez istifadə olunan iş məmnuniyyəti proqnozlaşdırıcısından daha çox işçilərin dövrüyyəsinin ən yaxşı proqnozlaşdırıcısı hesab olunur (Miller, 2003). Davamlılıq bağlılığı ölçüsündə fəaliyyət göstərən işçilərin qalma müddətinin hesablanması faktını nəzərə alsaq, belə işçilər istədikləri zaman davamlı olaraq işdən uzaq qala bilərlər.

Cohen bildirir ki, “üzləri daha yüksək səviyyəli bağlılıqlara malik olan təşkilatlar daha yüksək performans və məhsuldarlıq, daha aşağı işdən yayınma və gecikmə səviyyələri göstərir”. Bu o deməkdir ki, yüksək bağlılığı olan işçilər öz resurslarını təşkilatda yerinə yetirmək və investisiya etmək üçün daha çox səy göstərməyə meyllidirlər (Saal & Knight, 1988). Təşkilati bağlılıq sabit və məhsuldar işçi qüvvəsi ilə nəticələnə bilər. Bu, işçilərə öz yaradıcılıqlarını sərbəst buraxmağa və təşkilati inkişaf təşəbbüslərinə töhfə verməyə imkan verir. Yüksək sədaqətli işçilər təşkilati tərkiyə etmirlər, çünki onlar narazı deyillər və çətin işlərlə məşğul olurlar. Yüksək səviyyəli təşkilati bağlılığı olan üzvlər, adətən, nailiyyətlərə və innovativliyə yönümlüdürlər və son məqsədi performansını artırmaqdır (Meyer & Allen, 1997).

Təşkilati bağlılığın digər müsbət təsirlərinə təşkilatın səmərəliliyini və effektivliyini artırmağa meylli olan mənsubiyyət, bağlılıq və vətəndaşlıq davranışı daxildir. Effektiv və normativ cəhətdən bağlı üzvlər təşkilat üzvlüyünü qoruyub saxlamaq və təşkilatın uğuruna töhfə vermək ehtimalı davamlılığa sadıq olan üzvlərə nisbətən daha çoxdur (Meyer & Allen, 1997).

ÖYRƏNİLMİŞ ÇARƏSİZLİK VƏ TƏŞKİLATI BAĞLILIQ ARASINDAKI ƏLAQƏ

Öyrənilmiş çarəsizliyin motivasiya və performansın azalmasına səbəb ola biləcəyini nəzərə alsaq, bunun təşkilati bağlılıqla da mənfi əlaqəsi ola biləcəyini düşünmək məqsədəuyğundur. Həqiqətən, tədqiqat göstərdi ki, öyrənilmiş çarəsizlik təsirli bağlılıq, normativ bağlılıq və davamlılıq bağlılığı ilə mənfi əlaqəlidir.

Slocum tərəfindən bir araşdırma. (1995) öyrənilmiş çarəsizliyi yaşayan işçilərin işlədiyi təşkilatlara daha az bağlı olduqlarını aşkar etdilər. Xüsusilə, onlar öyrənilmiş çarəsizliyin təsirli bağlılıq və normativ bağlılıqla mənfi əlaqədə olduğunu, lakin davamlılıq bağlılığı ilə əlaqəli olmadığını tapdılar. (Slocum Jr. J.W., Cron W.L., & Turner K.J., 1995)

Yoon tərəfindən başqa bir araşdırma. (2018) öyrənilmiş çarəsizliyi yaşayan işçilərin davamsızlıq və oğurluq kimi qeyri-məhsuldar olan iş davranışları nümayiş etdirmə ehtimalının daha yüksək olduğunu aşkar etdi. Bu, öyrənilmiş çarəsizliyin təşkilati öhdəliklərə, eləcə də digər vacib nəticələrə mənfi təsir göstərə biləcəyini göstərir. (Yoon D.Y., Baker S.D., & Ko J., 2018)

Öyrənilmiş çarəsizlik, fərd davamlı olaraq neqativ, idarəolunmaz bir vəziyyətlə üzləşdikdə və hətta bunu etmək imkanına malik olsa belə, öz şərtlərini dəyişdirməyə cəhd etməyi dayandırdıqda baş verir. Məsələn, siqaret çəkən bir adam dafələrlə atmağa cəhd edə bilər və uğursuz ola bilər. O, məyus ola bilər və etdiyi heç bir şeyin kömək etməyəcəyinə inanır və buna görə də ümumiyyətlə cəhd etməyi dayandırır. Vəziyyəti idarə edə bilməyəcəyini qəbul etmək, baş verən zərərə passiv reaksiya verir. Öyrənilmiş çarəsizlik adətən özünə hörmətin olmaması, aşağı motivasiya, əzmkarlığın olmaması, bacarıqsız olduğuna inanmaq və nəticədə uğursuzluq kimi özünü göstərir. Uşaqlıqda laqeydlik və sui-istifadə və ya məişət zorakılığı kimi təkrarlanan travmatik hadisələrlə üzləşmiş insanlar üçün öyrənilmiş çarəsizlik daha çox rast gəlinir.

Öyrənilmiş çarəsizlik, bir insanın gələcəkdə baş verəcək pis şeylərdən qaça bilməyəcəyinə inanmağı öyrəndiyi psixoloji bir fenomendir və bu, onları qarşısını almağa çalışmağı dayandırmağa səbəb olur. Öyrənilmiş çarəsizliyin öhdəsindən gəlməyə kömək edə biləcək bəzi üsullar bunlardır:

Aktiv olun: Tədqiqatlar göstərir ki, məşq acizlik hissləri ilə mübarizə aparmağa kömək edə bilər.

Xəbərdarlığınızı artırın: Depressiv rejimdə və ya çarəsizlik dövründə qalanlar vəziyyətlərindən xəbərsiz ola bilərlər. Şüurun artırılması mənfə düşüncə nümunələrinin müəyyən edilməsinə kömək edə bilər.

Koqnitiv terapiyanı sınayın: Bu tip terapiya mənfə düşüncə tərzini və nümunələrini dəyişmək məqsədi daşıyır.

Qeyd etmək vacibdir ki, öyrənilmiş çarəsizlik psixi sağlamlıq və rifaha dərin təsir göstərə bilər, bu da depressiya əlamətlərinə, yüksək stress səviyyələrinə və fiziki sağlamlığın qayğısına qalmaq üçün daha az motivasiyaya səbəb ola bilər.

Öyrənilmiş çarəsizliyin təşkilati bağlılığa və digər nəticələrə mənfə təsirlərini nəzərə alaraq, təşkilatlar üçün onun təsirlərin aradan qaldırmaq və ya azaltmaq vacibdir. Bunun yollarından biri işçilərə müstəqillik və işlərinə nəzarət imkanları verməkdir. Bu, işçilərin daha özünə inamlı və daha az çarəsiz hiss etmələrinə köməklik göstərə bilər ki, bu da artan motivasiya və bağlılığa səbəb ola bilər.

Öyrənilmiş çarəsizliyin aradan qaldırmağın başqa bir yolu işçilərə aydın və nail oluna bilən məqsədlərin verilməsidir. İşçilər, onlardan nə gözləndiyini tam və düzgün hiss etdikdə və məqsədlərinə çata bildikdə, onlar, daha az çarəsiz hiss etməyə başlayırlar və öz iş yerlərinə daha çox bağlı olurlar. (Luthans F., & Peterson S.J., 2002)

NƏTİCƏ

Öyrənilmiş çarəsizlik, təşkilati bağlılıq və işçilərin motivasiyası üçün mühüm təsirlər göstərən psixoloji bir anlayışdır. İşçilər vəziyyətlərini dəyişdirmək üçün çarəsiz və gücsüz hiss etdikdə, təşkilatlarına daha az bağlı ola bilərlər və ən yaxşısını yerinə yetirmək üçün daha az motivasiyalı ola bilərlər. Buna görə də, təşkilatların öyrənilmiş çarəsizliyin nəticələrinin qarşısını almaq və ya azaltmaq üçün addımlar atması vacibdir.

İşçilərə öz işlərinə muxtariyyət və nəzarət imkanları, eləcə də aydın və əldə edilə bilən məqsədlərlə təmin etmək öyrənilmiş çarəsizliyin qarşısını almağa və təşkilati öhdəlikləri təşviq etməyə kömək edə bilər. Bundan əlavə, təşkilatlar işçiləri risk almağa və səhvlərindən dərs almağa təşviq edən dəstəkləyici və müsbət iş mühiti yarada bilər ki, bu da dözümlülük yaratmağa və öyrənilmiş çarəsizliyin qarşısını almağa kömək edə bilər.

Ümumilikdə, öyrənilmiş çarəsizlik və təşkilati bağlılıq arasında əlaqə mürəkkəb və çoxşaxəlidir. Bununla belə, öyrənilmiş çarəsizliyin potensial mənfə təsirlərini dərk etməklə və onun təsirlərinin qarşısını almaq və ya yumşaltmaq üçün tədbirlər görməklə təşkilatlar daha həvəsli və sadıq işçi qüvvəsini inkişaf etdirə bilərlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Battal Odabasi. (2013). "The effect of learned helplessness to the success", International Journal of Academic Research, Part B., 5(4), p.125- 133.
2. Luthans F., & Peterson S.J. (2002). "Employee engagement and manager self-efficacy: Implications for managerial effectiveness and development". Journal of Management Development., 21 (5), 376-387.
3. Meyer, J. P., & Allen, N. J. (1997). Commitment in the workplace: Theory, research, and application. Sage Publications.
4. Miller G.A. (2003). "The cognitive revolution: A historical perspective". Trends in Cognitive Sciences., 7(3), p. 141–144.

5. Renuka Vanarse. (2019), ORGANIZATIONAL COMMITMENT AND JOB SATISFACTION, Uttar Pradesh, India. “Empyrean Publishing House”, 142 p.

6. Saal F.E., & Knight P.A. (1988). Industrial/organizational psychology: Science and practice. Thomson Brooks/Cole Publishing Co.

7. Seligman M.E. (1975). Helplessness: On depression, development, and death. WH Freeman/Times Books/Henry Holt & Co.

8. Slocum Jr., J.W., Cron W.L., & Turner K.J. (1995). “Antecedents and consequences of learned helplessness in the workplace”. Journal of Organizational Behavior, 16(5), 517-531.

9. Yoon D.Y., Baker S.D., & Ko J. (2018). “Employees' learned helplessness and deviant workplace behavior”. Journal of Managerial Psychology, 33(4), 229-242.

S.R.Taghiyev

master student, Azerbaijan State Economic University

Conceptual basics of learned helplessness and organizational commitment

Abstract

This article examines the relationship between learned helplessness and organizational commitment, focusing on how the former can negatively impact the latter. The article defines learned helplessness and its effects, discusses the importance of organizational commitment to employee motivation and performance, and examines how learned helplessness can contribute to the decline of organizational commitment. The article also suggests potential solutions for eliminating or reducing the effects of learned helplessness, including the importance of providing autonomy and control, setting clear and achievable goals, and creating a positive and productive work environment. The article concludes by emphasizing the importance of recognizing and overcoming learned helplessness in the workplace, promoting a more motivated and committed workforce.

Key words: *learned helplessness, organizational commitment, workplace motivation, employee performance, control.*

С.Р.Тагиев

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Концептуальные основы выученной беспомощности и организационной приверженности

Резюме

В статье исследуется взаимосвязь между выученной беспомощностью и организационной приверженностью, уделяя особое внимание тому, как первое может негативно повлиять на второе. В статье дано определение выученной беспомощности и ее последствий, обсуждается важность организационной приверженности для мотивации и производительности сотрудников, а также исследуется, как выученная беспомощность может способствовать снижению организационной приверженности. В статье также предлагаются потенциальные решения для устранения или уменьшения последствий выученной беспомощности, включая важность обеспечения автономии и контроля, постановки четких и достижимых целей и создания позитивной и продуктивной рабочей среды. В заключение статьи подчеркивается важность распознавания и преодоления выученной беспомощности на рабочем месте, содействия формированию более мотивированной и преданной своему делу рабочей силы.

Ключевые слова: *выученная беспомощность, организационная приверженность, мотивация на рабочем месте, эффективность работы сотрудников, контроль.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-336-344>

K.M.Məmmədova
i.ü.f.d., dosent, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ORCID 0000-0002-3100-6160
kama.1973@list.ru
İ.E.Rüstəmli Səfərli
magistrant, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
ilahrustamli99@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 11.03.2024

The article was received by editorial board on 11.03.2024

Статья принята к печати 11.03.2024

KORPORATİV STRATEGİYANIN XARİCİ AMİLLƏRİ

Xülasə

Xarici amillər təşkilatın korporativ strategiyasının formalaşmasında və təsirində əsas rol oynayır. Onlara müxtəlif rakurslardan biznesə təsir edə biləcək bir çox aspektlər daxildir. Bu amillər şirkətlərə öz daxili və xarici imkanlarını və məhdudiyyətlərini daha yaxşı anlamağa kömək edən SWOT analizindən istifadə etməklə qiymətləndirilə bilər. Uğurlu strategiyalar dəyişən bazar şərtlərinə uyğunlaşmaq və rəqabətə davamlı qalmaq üçün adətən bu xarici amilləri nəzərə alır.

***Açar sözlər:** korporativ strategiya, təşkilatın strukturu, məhsulların və texnologiyaların inkişafı, daxili amillər, rəqabət.*

Korporativ strategiyanın formalaşmasında və həyata keçirilməsində iqtisadi amillər əsas rol oynayır. Onlar şirkətin biznes mühitinə və iş şəraitinə əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Korporativ strategiyaya təsir edə biləcək bəzi mühüm iqtisadi amillər bunlardır:

- **Biznes dövrü:** Bum, tənəzzül, bərpa kimi iş dövrünün mərhələləri istehlakçı fəallığına, investisiyaya və maliyyənin mövcudluğuna əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Şirkətlər mövcud iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq öz strategiyalarını uyğunlaşdırırlar.

- **İnflyasiya və pul siyasəti:** İnflyasiya resursların, əmək və xammalın qiymətinə təsir göstərir. Mərkəzi bankların pul siyasəti kreditlərin mövcudluğuna və faiz dərəcələrinin səviyyəsinə də təsir edir.

- **Valyuta Dəyişmələri:** Əgər şirkət beynəlxalq səviyyədə fəaliyyət göstərsə, valyuta məzənnələrindəki dəyişikliklər strategiyanın uyğunlaşdırılmasını tələb edən mal və xidmətlərin idxalı və ixracı xərclərinə təsir göstərir.

- **Əmək bazarı:** İşsizlik dərəcələri, əmək resursları və bacarıq tələbləri əmək xərclərinə və təşkilatda lazım olan bacarıqların mövcudluğuna təsir göstərir.

- **Qloballaşma:** İqtisadi qloballaşma şirkətlər üçün yeni bazarlar açır, eyni zamanda rəqabət, tariflər və siyasi qeyri-sabitlik riski şəklində problemlər yaradır.

- **Texnoloji Dəyişiklik:** İnnovasiya və texnoloji irəliləyiş yeni biznes imkanları yaradır, həm də ənənəvi biznes modelləri üçün köhnəmə təhlükəsi yaradır.

- **Qanunvericilik və Vergi Siyasəti:** Qanunvericilik və vergi siyasətindəki dəyişikliklər xərclərə, mənfəətə və biznes strukturuna təsir göstərir.

- Hökumət Proqramları və Subsidiyalar: Hökumət dəstəyi və ya proqramlarının mövcudluğu şirkətin strategiyasına təsir göstərir, xüsusən də subsidiyalara və ya vergi güzəştlərinə çox etibar edən sənayelərdə [1, 134].

- Şirkətlər xarici amillərin öz strategiyalarına təsirini nəzərə almaq və dəyişən iqtisadi mühitə uyğunlaşdırmaq üçün tez-tez PESTEL (Siyasi, İqtisadi, Sosial, Texnoloji, Ekoloji, Hüquqi) təhlilləri aparırlar.

- Korporativ strategiya uzunmüddətli perspektivdə korporasiyanın məqsədlərinə çatmağa yönəlmiş qərarlar və tədbirlər toplusudur. Korporativ strategiyanın iqtisadi nəzəri əsaslarını bir neçə nöqtəyi-nəzərdən nəzərdən keçirmək olar:

1. *Böyümə tələbləri:*

Firmanın böyüməsi nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyə təşkilatların iqtisadi səmərəliliyini artırmaq və səhmdarların dəyərini artırmaq üçün müxtəlif inkişaf strategiyalarından (məhsul xətlərinin genişləndirilməsi, bazarların genişləndirilməsi və s.) necə istifadə edə biləcəyini araşdırır.

2. *Bazar quruluşu və rəqabət:*

Sənaye təşkili nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyə bazar strukturunun (iştirakçıların sayı, konsentrasiya dərəcəsi) firmaların strateji davranışına necə təsir etdiyini öyrənir. Rəqabətin və inhisarçılığın iqtisadi prinsipləri də korporativ strategiyanın mühüm əsasları ola bilər.

3. *Resurs və qabiliyyət nəzəriyyəsi:*

Resurs və Bacarıq Nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyə təşkilatın rəqabət üstünlüyünün formalaşmasında unikal resurslarının və imkanlarının rolunu vurğulayır. Əsas iqtisadi aspektlərə qiymətli, nadir, təqlid olunmayan və əvəz edilə bilməyən (VRIN) resursların müəyyən edilməsi daxildir.

4. *Səmərəlilik və performans:*

Firma Xərcləri Nəzəriyyəsi: Bu nəzəriyyə firmaların miqyas iqtisadiyyatına necə nail ola biləcəyini, istehsal xərclərini azalda biləcəyini və daha rəqabətli ola biləcəyini araşdırır. Xərclərin səmərəliliyi xərclərin azaldılması strategiyalarının formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır.

5. *Maliyyə aspektləri:*

Maliyyə İdarəetmə Nəzəriyyəsi: Kapital strukturu, maliyyə risklərinin idarə edilməsi və səhmdarların dəyərinin yaradılması kimi maliyyə aspektləri korporativ strategiyanın iqtisadi əsaslarını başa düşmək üçün vacibdir [2, 244].

6. *İnnovasiya və texnoloji tərəqqi:*

İnnovasiya nəzəriyyəsi: İnnovasiya və texnoloji tərəqqinin iqtisadi prinsipləri məhsul və proseslərin davamlı innovasiyası vasitəsilə rəqabət qabiliyyətini qorumağa çalışdıqları üçün təşkilatların strategiyalarına təsir göstərir.

Bu nəzəri çərçivələrin tədqiqi və anlaşılması menecerlərə və strateji planlaşdırıcılara korporativ strategiyaları tərtib edərkən və həyata keçirərkən daha məlumatlı qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Şirkətin korporativ strategiyasının formalaşmasında siyasi amillər mühüm rol oynayır. Bu amillərə siyasi mühitin biznes proseslərinə və qərarların qəbuluna təsir göstərə biləcək müxtəlif aspektləri daxildir. Aşağıdakılar korporativ strategiyaya təsir edə biləcək əsas siyasi amillərdən bəziləridir:

- Qanunlar və Qaydalar: Qanunlar və qaydalardakı dəyişikliklər biznesə əhəmiyyətli təsir göstərir. Buraya vergi siyasəti, rəqabət qanunları, əmək qanunları və digər hüquqi aspektlər daxildir.

- Siyasi Sabitlik: Siyasi mühitdə qeyri-sabitlik biznes üçün qeyri-müəyyənlik yaradır. Məsələn, siyasi münaqişələr, hökumət dəyişiklikləri və ya sosial etirazlar şirkətin fəaliyyətinə təsir göstərir.

- Beynəlxalq Münasibətlər: Əgər şirkət global bazarda fəaliyyət göstərsə, beynəlxalq siyasi əlaqələr onun strategiyasına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Ticarət sanksiyaları, gömrük maneələri və digər beynəlxalq amillər strategiyaya uyğunlaşma tələb edir.

- İqtisadi siyasət: İqtisadi inkişafa və ya sabitləşməyə yönəlmiş siyasətlər investisiya, inflyasiya, faiz dərəcələri və pul siyasəti kimi biznesin maliyyə aspektlərinə təsir göstərir.

- Hökumət proqramları və təşəbbüsləri: Şirkətlər innovasiya və davamlılıq strategiyalarına təsir göstərə bilən ekoloji, sosial məsuliyyət və ya texnoloji inkişaf kimi dövlət proqramlarına da cavab verə bilər.

- Siyasi Dəstək və Lobbicilik: Siyasi strukturlarla qarşılıqlı əlaqə və lobbicilik şirkətin maraqlarını qorumaq və əlverişli tənzimləmələr yaratmaq üçün vacibdir.

- İctimai Rəy və Reputasiya: Şirkətlər siyasi məsələlərlə bağlı ictimai rəylə bağlı problemlərlə üzləşir. Belə hallarda reputasiyanın idarə edilməsi və ictimaiyyətlə əlaqələr mühüm əhəmiyyət kəsb edir [3, 122].

Uğurlu şirkətlər öz strategiyalarına siyasi amilləri inteqrasiya etməyə, siyasi mühitlə bağlı riskləri və imkanları qiymətləndirməyə və biznes planlarını buna uyğunlaşdırmağa çalışırlar.

Korporativ strategiyanın nəzəri əsasları müxtəlif aspektləri, o cümlədən siyasi aspektləri əhatə edir. Siyasi amillər şirkətin korporativ strategiyasına əhəmiyyətli təsir göstərə bilər. Korporativ strategiyanın siyasi ölçüsü ilə bağlı bəzi əsas nəzəri aspektlər bunlardır:

1. Siyasi mühitin təhlili:

- Siyasi təsisatlar: Siyasi institutları, onların sabitliyini və üstünlüklərini öyrənmək şirkətə öz strategiyasını qaydalara və siyasi məhdudiyyətlərə uyğunlaşdırmağa kömək edir.

- Qanunvericilik və Vergilər: Qanunvericilik və vergi siyasətindəki dəyişikliklər şirkətin fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Strategiyanızı bu dəyişikliklərə uyğunlaşdırmaq kritik ola bilər.

2. Lobbicilik və dövlət orqanları ilə əlaqələr:

- Lobbicilik maraqları: Şirkətlər öz maraqlarını qorumaq üçün siyasi strukturlarla fəal şəkildə qarşılıqlı əlaqədə ola bilərlər. Bura lobbicilik fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və dövlət qurumları ilə tərəfdaşlıq qurmaq daxildir.

- Siyasi Münasibətlər: Siyasi liderlər və hakimiyyət orqanları ilə müsbət əlaqələr qurmaq bacarığı mənfi siyasi amillərin təsirini azaldır.

3. Risklər və imkanlar:

- Siyasi Risklər: Tənzimləmə dəyişiklikləri, geosiyasi gərginliklər və s. kimi mümkün siyasi risklərin qiymətləndirilməsi strateji planlaşdırmanın vacib hissəsidir.

- Siyasi imkanlar: Bəzi hallarda siyasi dəyişikliklər yeni biznes imkanları yarada bilər. Məsələn, siyasi islahatlardan sonra yeni bazarların açılması.

4. İctimai həyatda iştirak:

- Korporativ Sosial Məsuliyyət (KSM): Cəmiyyətdə fəal iştirak və korporativ sosial məsuliyyət siyasətlərinin həyata keçirilməsi cəmiyyətdə və siyasi liderlər arasında şirkət haqqında müsbət rəyi gücləndirir.

5. Qlobal Siyasət:

- Geosiyasi amillər: Şirkətlər, xüsusən də transmilli korporasiyalar qlobal bazarda strategiyalar hazırlayarkən geosiyasi tendensiyaları və münaqişələri nəzərə almalıdırlar [4, 44].

Ümumiyyətlə, uğurlu korporativ strategiya siyasi amillərin diqqətlə təhlilini və onların strategiyanın hazırlanması və həyata keçirilməsinə daxil edilməsində çeviklik tələb edir.

Təşkilatın korporativ strategiyasının formalaşmasında və həyata keçirilməsində hüquqi amillər mühüm rol oynayır. Korporativ strategiyaya təsir edə biləcək bəzi əsas hüquqi amillər bunlardır:

1. Qanunvericilik və tənzimləmə:

- Milli Qanunvericilik: Müxtəlif ölkələrdə biznes proseslərini tənzimləyən müxtəlif qanunlar var. Bu, hüquqi məhdudiyyətlərdən və imkanlardan asılı olaraq strategiya seçiminə təsir göstərir.

- Beynəlxalq hüquq: Qlobal bazarda fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün beynəlxalq qaydalar və müqavilələr də strategiyaya təsir edir.

2. Əqli mülkiyyətin qorunması:

- Patentlər, Müəllif Hüquqları, Ticarət Nişanları: Əqli mülkiyyətin qorunması strategiyanın mühüm hissəsi ola bilər, xüsusən də innovativ sənayelərdə.

3. Antiinhisar qanunvericiliyi:

- İnhisarçılığın qadağan edilməsi və rəqabətin məhdudlaşdırılması: Rəqabət və bazar payı ilə bağlı strategiya seçərkən antiinhisar qanunlarını bilmək və onlara riayət etmək vacibdir.

4. Əmək qanunvericiliyi:

- Əmək Münasibətləri və İşçilərin Hüquqları: Əmək qanunları işə qəbul, təlim və saxlama strategiyalarına təsir göstərir.

5. Maliyyə və vergi qanunları:

- Vergi Siyasəti: Vergi dərəcələri və qaydalar maliyyə əməliyyatları ilə bağlı strategiyanın seçimini də müəyyən edir.

6. Təhlükəsizlik və istehlakçıların müdafiəsi haqqında qanunlar:

- İstehlakçının Müdafiəsi: Məhsulun təhlükəsizliyi və istehlakçıların müdafiəsi qanunlarına uyğunluq marketing və istehsal strategiyalarına təsir göstərir.

7. Ətraf mühit qanunları:

- Ətraf Mühit Standartları: Ətraf mühit qanunlarına uyğunluq şirkətdən davamlılığa və ətraf mühitə mənfi təsirlərin azaldılmasına yönəlmiş strategiyalar qəbul etməyi tələb edir.

8. Kibertəhlükəsizlik Qanunları:

- Məlumatların Mühafizəsi: Kibertəhlükələrin artması ilə kibertəhlükəsizlik qanunları məlumatların qorunmasına və informasiya təhlükəsizliyi strategiyalarına təsir göstərir [5, 54].

Bu hüquqi amilləri başa düşmək və nəzərə almaq uğurlu korporativ strategiya və potensial hüquqi problemlərdən qaçınmaq üçün vacibdir.

Korporativ strategiya şirkətin inkişafının məqsəd və istiqamətlərini müəyyən edən uzunmüddətli plandır. Korporativ strategiyanın formalaşmasında və həyata keçirilməsində hüquqi amillər mühüm rol oynayır. Korporativ strategiyanın hüquqi aspektləri ilə bağlı bəzi nəzəri çərçivələr və aspektlər bunlardır:

1. Mülkiyyət və idarəetmə forması:

- Şirkət strukturunun növü: Struktur seçimi (korporativ, etimad, tərəfdaşlıq və s.) hüquq və vəzifələrin bölüşdürülməsinə, həmçinin vergi öhdəliklərinə təsir göstərir.

2. Mülkiyyət və hüquqların müdafiəsi:

- Əqli Mülkiyyət: Patentlərin, ticarət nişanlarının və müəllif hüquqlarının qorunması xüsusilə innovativ sənayelərdə strategiyanın əsas elementidir.

- Müqavilələrin hüquqi sənədləri: Riskləri minimuma endirmək üçün təchizatçılar, tərəfdaşlar və müştərilərlə müqavilələr düzgün qurulmalıdır.

3. Birləşmə və satınalmalar:

- Antiinhisar Qanunları: Rəqabət qanunları birləşmələr və satınalmalar kimi strateji qərarlara təsir göstərir.

- Səhmdarların müdafiəsi: Səhmdarların məsuliyyəti qanunları şirkətin strateji qərarlar qəbul etmək azadlığının dərəcəsinə təsir göstərir.

4. Qlobal strategiya:

- Beynəlxalq hüquq: Şirkətlər xaricə genişlənərkən beynəlxalq hüquqdakı fərqləri, həmçinin ticarət, investisiya və vergi kontekstində nəzərə almalıdırlar.

5. Etika və sosial məsuliyyət:

- Qanunlara və Qaydalara Uyğunluq: Şirkətlər öz hərəkətlərinin müxtəlif ölkələrdəki qanun və qaydalara uyğunluğunu nəzərə almalı, həmçinin korporativ sosial məsuliyyət (KSM) strategiyalarını qəbul etməlidirlər.

6. Risk və idarəetmə:

- Risklərin idarə edilməsinə hüquqi dəstək: Risklərin effektiv idarə edilməsi şirkəti mümkün hüquqi nəticələrdən qorumaq üçün strategiyaların işlənilib hazırlanmasını tələb edir.

7. Daxili təhlükələrdən qorunma:

- Korporativ İdarəetmə: Şirkət daxilində maliyyə firıldaqlarının və digər qeyri-münasib təcrübələrin qarşısını almaq üçün daxili nəzarət siyasəti və prosedurlarının hazırlanmasını tələb edir [6, 23-24].

Bu amillərin korporativ strategiyaya inteqrasiyası şirkətə qanunlara əməl etməyə, riskləri idarə etməyə və uzunmüddətli davamlılıq qurmağa imkan verir. Hüquqi ekspertiza və məsləhət korporativ strategiyanın uğurla həyata keçirilməsində əsas rol oynayır.

Ətraf mühit amilləri təşkilatın korporativ strategiyasına təsir edən xarici mühitin mühüm tərkib hissəsidir. Bu amillər ekoloji qanunvericilikdən tutmuş istehlakçı tələblərindəki dəyişikliklərə qədər dəyişə bilər. Korporativ strategiyaya təsir edə bilən ətraf mühit amillərinin bəzi əsas aspektləri bunlardır:

- Ətraf mühit qanunvericiliyi: Ətraf mühit qanunvericiliyində dəyişikliklər şirkətlərdən yeni standartlara və qaydalara riayət etməyi tələb edir. Bu, zərərli maddələrin emissiyasına, tullantıların utilizasiyasına, ekoloji cəhətdən təmiz texnologiyalardan istifadəyə məhdudiyətlər və s.

- İctimai rəy: Ətraf mühitlə bağlı məsələlərə ictimai diqqətin artması şirkətin reputasiyasına təsir edir. İstehlakçılar ekoloji təmiz təcrübələri fəal şəkildə həyata keçirən şirkətləri dəstəkləməyə daha çox meyilli ola bilərlər.

- Ətraf Mühit Təmayülləri və İnnovasiyalar: Ekoloji texnoloji yeniliklər şirkətlərə istehsal proseslərini təkmilləşdirmək, tullantıları azaltmaq və resurs səmərəliliyini artırmaq üçün yeni imkanlar təqdim edir.

- İqlim Dəyişikliyi Riski: İqlim dəyişikliyi resursların mövcudluğuna, istehsal proseslərinə və logistika təsir göstərir. Şirkətlər daha tez-tez baş verən təbii fəlakətlər, enerji və xammal qiymətlərinin dəyişməsi və istehlakçı tələbatının dəyişməsi təhlükəsi ilə üzləşir.

- Təchizat zəncirində ekoloji risklər: Təchizat zəncirindəki ekoloji problemlər, məsələn, xammalın keyfiyyətinin pisləşməsi və ya ekoloji böhranlar səbəbindən logistika problemləri səbəbindən şirkətlər risk altında ola bilərlər [9, 37-38].

Müvəffəqiyyətli şirkətlər standartlara cavab vermək, innovasiyalar etmək, enerji səmərəliliyini artırmaq və müsbət ekoloji reputasiyanı qorumaq üçün addımlar ataraq bu amilləri öz strategiyalarına inteqrasiya edirlər. Ekoloji məsuliyyət davamlılıq və məsuliyyət məsələlərinə artan diqqət ilə korporativ idarəetmənin getdikcə daha vacib aspektinə çevrilir.

Ətraf mühit faktorları təşkilatın korporativ strategiyasının formalaşmasında mühüm rol oynayır. Onlara müəssisənin fəaliyyətinə təsir göstərə bilən ətraf mühitin müxtəlif aspektləri daxildir. Korporativ strategiya kontekstində ətraf mühit amilləri ilə bağlı bəzi nəzəri aspektlərə nəzər salaq:

1. Ekoloji qanunvericilik:

Korporasiyalar ekoloji qanun və qaydalara nəzarət etməlidir. Bu qanunlara uyğunluq istehsal proseslərində, texnologiyalarda və resurslardan istifadədə dəyişikliklər tələb edir.

2. Davamlı İnkişaf Strategiyaları:

Təşkilatlar getdikcə daha çox iqtisadi, sosial və ekoloji aspektlərin balanslaşdırılmış birləşməsinə diqqət yetirən davamlı inkişaf strategiyalarını həyata keçirirlər. Bura bərpa olunan enerjiden istifadə, emissiyaların azaldılması və digər tədbirlər daxil olur.

3. Ətraf mühitin marketinqi:

Şirkətlər ekoloji məsuliyyəti və məhsul və ya xidmətlərinin davamlılığını vurğulayaraq marketinq strategiyalarında ətraf mühit amillərindən istifadə edirlər.

4. Risk və fürsət:

Ətraf mühitdəki dəyişikliklər biznes üçün həm risklər, həm də imkanlar təqdim edirlər. Məsələn, iqlimdəki dəyişikliklər və ya ciddi ekoloji standartlar təchizat zəncirinə təsir göstərir və ya davamlı məhsullar üçün yeni bazar seqmentləri açır.

5. Maraqlı tərəflər və ictimai rəy:

İstehlakçılar və investorlar da daxil olmaqla, maraqlı tərəflər getdikcə daha çox şirkətlərdən məsuliyyətli ekoloji təcrübələri qəbul etməyi gözləyirlər. Ətraf mühit məsələlərinə ictimai reaksiya biznesin nüfuzuna və uğuruna dərin təsir göstərir [11, 55].

6. Ətraf mühitin auditi:

Ətraf mühit auditindən istifadə etməklə biznesin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsi resursların səmərəliliyi və ətraf mühitə mənfi təsirlərin azaldılması baxımından təkmilləşdirmələrin edilə biləcəyi sahələri müəyyən etməyə kömək edir.

Uğurlu korporativ strategiya bu nəzəri aspektləri nəzərə almalı və biznes maraqlarını ətraf mühitə hörmətlə tarazlaşdırmaq üçün praktiki tədbirlər həyata keçirməlidir. O, həmçinin dəyişən ekoloji mənzərədə şirkətin rəqabət qabiliyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir.

Sosiomədəni amillər təşkilatın korporativ strategiyasına təsir edə bilən xarici mühitin mühüm aspektidir. Bu amillər regionlar və ölkələr arasında dəyişən sosial və mədəni tendensiyaları əks etdirir. Korporativ strategiyaya təsir edə biləcək bəzi sosial-mədəni amillər bunlardır:

- Demografik: Müəyyən yaş qruplarının, sosial siniflərin və ya etnik qrupların sayında artım və ya azalma kimi əhəlinin strukturunda dəyişikliklər şirkətin məhsul və xidmətlərinə olan tələbata təsir göstərir.

- Həyat tərzini və İstehlakçı Tercihləri: Həyat tərzində, moda meyllərində və istehlakçı seçimlərində dəyişikliklər şirkətin məhsul və ya xidmətlərini uyğunlaşdırmasını tələb edir.

- Sosial Dəyərlər və Mədəni Fərqlər: Dəyərlər və mədəni xüsusiyyətlərdəki fərqlər şirkətin marketing strategiyalarına və kommunikasiyalarına təsir göstərir. Reklam kampaniyaları hazırlayarkən və məhsulların təşviqi zamanı müxtəlif mədəni kontekstləri nəzərə almaq lazımdır.

- Təhsil və savadlılıq səviyyələri: Müəyyən bir regionda təhsil və savad səviyyələri xüsusi bilik və bacarıqlar tələb edən məhsullara tələbata təsir göstərir.

- Texnoloji Dəyişiklik: Sosial-mədəni amillər də məhsul və xidmətlərə olan tələbata təsir edə bilən texnoloji dəyişiklik və innovasiya ilə əlaqələndirilir.

- Sosial məsuliyyət və davamlılıq: Ətraf mühit, etik və sosial məsuliyyət haqqında məlumatlılığın artması şirkətdən öz strategiyasında bu aspektlərə daha çox diqqət yetirməyi tələb edir.

- İctimai rəyde dəyişikliklər və şəffaflıq tələbləri: Şirkətlər həmçinin ictimai rəyde dəyişiklikləri və şəffaflıq tələblərini öz fəaliyyətlərində nəzərə almalıdırlar [12, 66-67].

Bu sosial-mədəni amillərin başa düşülməsi və nəzərə alınması şirkətlərə dəyişən xarici mühitə daha effektiv uyğunlaşmağa və istehlakçıların gözləntilərinə və ehtiyaclarına cavab verən strategiyalar hazırlamağa imkan verir.

Təşkilatın korporativ strategiyasının formalaşmasında və həyata keçirilməsində sosial-mədəni amillər mühüm rol oynayır. Bu amillər şirkətin biznes proseslərinə və strateji davranışına təsir edə biləcək sosial və mədəni dəyişiklikləri əks etdirir. Korporativ strategiyanın sosial-mədəni aspektləri ilə bağlı bəzi nəzəri çərçivələr bunlardır:

1. PESTEL Təhlili:

Sosiomədəni təhlil geniş PESTEL (Siyasi, İqtisadi, Sosial, Texnoloji, Ekoloji, Hüquqi) təhlilinə daxildir. Sosial-mədəni təhlilin bir hissəsi kimi şirkətlər sosial və mədəni tendensiyaları, o cümlədən demografik, həyat tərzini, dəyərlər, davranış meylləri və sosial gözləntiləri qiymətləndirirlər.

3. Təşkilat mədəniyyəti nəzəriyyəsi:

Təşkilatın mədəniyyəti işçiləri arasında əsas dəyərləri, normaları və davranış modellərini formalaşdırır. Kollektivizm, innovasiya, müştəri diqqəti və s. kimi mədəni elementlər xarici mühitlə ardıcılıq və uğurlu qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək üçün korporativ strategiyaya daxil edilir.

3. Maraqlı tərəflər nəzəriyyəsi:

Müştərilər, işçilər, cəmiyyət və hətta səhmdarlar kimi maraqlı tərəflər korporativ strategiyaya təsir göstərir. Maraqlı tərəflərin sosial-mədəni gözləntilərini və ehtiyaclarını başa düşmək korporasiyalara strategiyalarını geniş maraq dairəsinə cavab vermək üçün uyğunlaşdırmağa kömək edir.

4. Biznesin sosial məsuliyyəti (KSM) konsepsiyası:

Sosial-mədəni amillərlə bağlı strategiyalara sosial və mədəni təşəbbüslərdə iştirak da daxil olur. Davamlılıq və sosial məsuliyyəti birləşdirən şirkətlər öz nüfuzlarını artırma və daha geniş auditoriyaya cəlb edirlər.

5. Adaptiv strategiyalar:

Sosial-mədəni mühitdəki dəyişikliklər şirkətin uyğunlaşmasını tələb edir. Adaptiv strategiyalar mədəni üstünlüklər, davranış meylləri və sosial dəyərlərdəki dəyişikliklərə tez reaksiya verməyə imkan verir.

6. Mədəniyyətlərarası idarəetmə:

Çoxmillətli təşkilatları idarə etmək mədəni fərqlilikləri başa düşməyi və onlara hörmət etməyi tələb edir. Mədəniyyətlərarası idarəetmə müxtəlif mədəni mühitlərdə fəaliyyət göstərən şirkətlər üçün korporativ strategiyanın mühüm hissəsidir [10, 33-35].

Bu nəzəri yanaşmalar şirkətlərə öz strategiyalarını sosial-mədəni reallıqlara uyğunlaşdırmağa kömək edir ki, bu da öz növbəsində biznes fəaliyyətini yaxşılaşdırma və rəqabət mövqelərini gücləndirir.

Demoqrafik amillər təşkilatın korporativ strategiyasına təsir edən bilən xarici mühitin mühüm aspektidir. Bu amillər əhali və onun xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Demoqrafik məlumatların korporativ strategiyaya təsir edən biləcəyi bəzi yollar bunlardır:

- Yaş bölgüsü: Fərqli yaş qruplarının fərqli ehtiyacları və üstünlükləri var. Korporasiyalar hədəf auditoriyadan asılı olaraq strategiyalarını uyğunlaşdırmağa bilirlər. Məsələn, gənclər əhalinin böyük bir hissəsini təşkil edərsə, şirkətlər gənclərə yönəlmiş məhsulları və marketinqi vurğulayır.

- Əhali artımı: Müəyyən bölgələrdə əhalinin artması biznesin genişləndirilməsi üçün yeni bazarlar və imkanlar yaradır. Bunun əksi də doğrudur: əhalinin azalması strategiyaları yenidən nəzərdən keçirmək və bazarları daraltmaq ehtiyacına səbəb olur.

- İşçi qüvvəsinin dinamikası: Frilanserlərin nisbətinin artması və ya bacarıq tələblərinin dəyişməsi kimi işçi qüvvəsinin strukturunda dəyişikliklər korporativ yenidən qurulması və HR strategiyasının nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

- Etnik Tərkibi: Əhalinin etnik tərkibindəki fərqlər müxtəlif istehlakçı qruplarının üstünlüklərinə və mədəni xüsusiyyətlərinə daha yaxşı uyğunlaşmaq üçün marketinq strategiyalarının uyğunlaşdırılmasını tələb edir.

- Təhsil səviyyəsi: Əhalinin təhsili biznes üçün də vacibdir. Təhsil səviyyəsi yüksək olan cəmiyyətlərdə yeni texnologiyaların və yüksək texnologiyalı sənayelərin inkişafı mümkündür.

- Ailə strukturunda dəyişikliklər: Ailə strukturunda baş verən dəyişikliklər, məsələn, tək yaşayanların sayının artması və ya ailə strukturunun dəyişməsi müəyyən mal və xidmətlərə olan tələbatə təsir edir [8, 55-56].

Uğurlu şirkətlər bazar və istehlakçı tələblərinə daha yaxşı cavab vermək üçün strategiyalar hazırlayarkən bu demoqrafik amilləri nəzərə alırlar. Dəyişən demoqrafik göstəricilərə tez reaksiya vermək bacarığı rəqabət qabiliyyətinin əsas elementi ola bilər.

Təşkilatın korporativ strategiyasının formalaşmasında demoqrafik amillər mühüm rol oynayır. Demoqrafiya yaş, cins, təhsil səviyyəsi, gəlir və coğrafi bölgü kimi əhalinin strukturuna və dəyişiklik-

lərinə aiddir. Bu demoqrafik aspektləri başa düşmək şirkətlərə istehlakçı davranışında və bazar dinamikasında dəyişikliklərə uyğunlaşmağa imkan verir. Demoqrafik amillərlə əlaqəli korporativ strategiya üçün bəzi nəzəri çərçivələr bunlardır:

- Bazar Araşdırması və Seqmentasiya: Şirkətlər auditoriyanı daha dəqiq hədəfləmək üçün demoqrafik məlumatlardan istifadə edirlər. Bazarın yaş, cins, gəlir və digər demoqrafik xüsusiyyətlərə görə seqmentləşdirilməsi şirkətlərə konkret istehlakçı qruplarının ehtiyaclarına daha yaxşı cavab verən məhsullar və marketing strategiyaları yaratmağa imkan verir.

- Trendlərin və dəyişikliklərin proqnozlaşdırılması: Demoqrafik tendensiyaların təhlili şirkətlərə bazar mühitindəki dəyişiklikləri proqnozlaşdırmağa kömək edir. Məsələn, yaşlı insanların sayının artması səhiyyə və qayğı ilə bağlı məhsul və xidmətlərə tələbatın artmasına səbəb olur.

- Məhsul və Xidmətlərin İnkişafı: İstehlakçı demoqrafikasını anlamaq şirkətlərə ehtiyaclarını ən yaxşı şəkildə qarşılamağa imkan verir. Məsələn, yeni məhsul və ya xidmət hazırlanarkən müxtəlif yaş qruplarının üstünlükləri nəzərə alınır.

- HR Siyasəti: Demoqrafik amillər də HR strategiyalarına təsir göstərir. Komanda müxtəlifliyinin idarə edilməsi, bərabər imkanların təmin edilməsi və iş mühitinin müxtəlif yaş qruplarına uyğunlaşdırılması korporativ strategiyanın mühüm elementlərinə çevrilir.

- Qlobal strategiya: Beynəlxalq şirkətlər üçün demoqrafik fərqlər müxtəlif regionlar üçün strategiyanın uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Fərqli mədəni, linqvistik və demoqrafik xüsusiyyətlər strategiyayı tərtib edərkən diqqətli təhlil və nəzərə alınmasını tələb edir [7, 44-45].

Uğurlu korporasiyalar öz istehlakçılarını daha yaxşı başa düşmək, dəyişən mühitə uyğunlaşmaq və bazarda rəqabət qabiliyyətini artırmaq üçün strateji fəaliyyətlərində demoqrafik məlumatlardan fəal şəkildə istifadə edirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Michael E. Porter. (2001). *Competitive Strategy: Techniques for analysing industries and competitors*. -New York: Free Press, pp. 126-156.
2. Ансофф И. (1999). *Новая корпоративная стратегия*. - СПб.: Питер Ком.
3. Армстронг М. (2002). *Стратегическое управление человеческими ресурсами*. - М.: Инфра-М.
4. Виханский О.С. (2000). *Стратегическое управление: Учебник*. - М.: Гардарики.
5. Каплан Роберт С. (2006). *Стратегическое единство*. - М.: Вильямс.
6. Маркидес К.К. (2005) *Все верные решения. Руководство по созданию стратегий прорыва*. - СПб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге.
7. Масленченков Ю.С., Тронин Ю.Н. (2004). *Стратегический и кризисный менеджмент фирмы*. - М.: Дашков и К0.
8. Минцберг Г., Альстрэнд Б., Лэмпел Дж. (2001). *Школы стратегий*. - СПб.: Питер.
9. Новицкий Е.Г. (2001). *Проблемы стратегического управления диверсифицированными корпорациями*. - М.: Буквица.
10. Платов В.Я. (2006). *Современные управленческие технологии*. - М.: Дело.
11. Салмон Р. (2004). *Будущее менеджмента*. - СПб.: Питер.
12. *Теория организации: Учебник / Д.В. Олянич и др. (2008)*. - Ростов н/Д.: Феникс.

K.M.Mammadova

*PhD in Economics, associate professor, Azerbaijan University of
Architecture and Construction
ORCID 0000-0002-3100-6160*

I.E.Rustamli Safarli

master student, Azerbaijan University of Architecture and Construction

External factors of corporate strategy

Abstract

External factors play a key role in the formation and influence of the organization's corporate strategy. They include many aspects that can affect the business from different angles. These factors can be assessed using a SWOT analysis, which helps companies better understand their internal and external capabilities and limitations. Successful strategies typically take these external factors into account in order to adapt to changing market conditions and remain competitive.

Key words: *corporate strategy, organization structure, development of products and technologies, internal factors, competition.*

К.М.Мамедова

д.ф.э., доцент, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет
ORCID 0000-0002-3100-6160

И.Э.Рустамли Сафарли

магистрант, Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет

Внешние факторы корпоративной стратегии

Резюме

Внешние факторы играют ключевую роль в формировании корпоративной стратегии организации и влияют на нее. Они включают в себя множество аспектов, которые могут повлиять на бизнес с разных сторон. Эти факторы можно оценить с помощью SWOT-анализа, который помогает компаниям лучше понять свои внутренние и внешние возможности и ограничения. Успешные стратегии, как правило, учитывают эти внешние факторы, чтобы адаптироваться к изменяющимся рыночным условиям и оставаться конкурентоспособными.

Ключевые слова: *корпоративная стратегия, организационная структура, разработка продуктов и технологий, внешние факторы, конкуренция.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-345-350>

N.F.İbrahimova
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
narminibrahimova2808@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 19.03.2024

The article was received by editorial board on 19.03.2024

Статья принята к печати 19.03.2024

MÜƏSSİSƏNİN İNNOVATİV İNKİŞAFINDA İNSAN KAPİTALININ ROLU

Xülasə

Innovativ inkişaf müasir iqtisadiyyatın əsas prioritetidir. Bu, intellektual kapitala əsaslanan və cəmiyyətdə istehsal amillərinin yeni birləşmələri sistemini dəstəkləyən biznes fəaliyyəti üçün bir stimuldur. Belə bir sistem təkcə iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətliliyinin əsasını təşkil etmir, o, şəxsiyyətin yaradıcı özünü həyata keçirməsi və insan kapitalına investisiya yatırmaqla hərtərəfli inkişafına şərait yaradır. İnnovasiya inkişafın investisiya yoluna keçidinin əsası və iqtisadi artımın yeni keyfiyyət amilidir. Onlar artan rəqabət qabiliyyətini təmin edir və milli iqtisadiyyatın mühərrikinə çevrilirlər. İnnovativ iqtisadiyyat ənənəvi iqtisadiyyatdan fərqlənir və onun subyektləri arasında istehsal prosesində yaranan yeni iqtisadi münasibətlər tipini təmsil edir. Başa düşmək lazımdır ki, innovativ inkişafa keçid innovativ iqtisadiyyatın subyektivi olan insanın məhsuldar qüvvələrinin müvafiq inkişafı ilə şərtlənir. İnnovativ istehsalın inkişaf prosesinin əsas elementi yaradıcı insandır və onun insan kapitalı yeni biliklərin yaradılması əsasında innovativ istehsalın əsas resursuna çevrilir.

İnnovasiyaya əsaslanan istehsalın özəlliyi ondan ibarətdir ki, istehsal prosesi biliyin yeni məhsula çevrilməsinin yaradıcı prosesinə çevrilir. Eyni zamanda, innovativ biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın əsas effekti həm yeni biliklərin yaradılmasında və yüksək texnologiyalı məhsulların istehsalında, həm də bütün sənaye və sahələrdə istifadəsindədir. Effektiv innovasiya fəaliyyəti innovasiya istehsal prosesinin innovasiya iqtisadiyyatı subyektinin özünün inkişafı və təkmilləşdirilməsindən güclü asılılığını təyin edən insanın özünü həyata keçirmək üçün yaradıcılıq qabiliyyətlərinin rolunun artması deməkdir. İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (OECD) tərəfindən müəyyən edilmiş qlobal iqtisadi inkişaf meylləri bilik və insan kapitalının toplanması prosesinin iqtisadi inkişaf tempinə əhəmiyyətli təsirdən xəbər verir.

Açar sözlər: innovativ iqtisadiyyat, insan kapitalı, əmək resursları, ehtiyaclar, qabiliyyətlər.

GİRİŞ

Müasir şəraitdə ölkənin innovativ inkişafı baxımından rəqabət üstünlükləri toplanmış və reallaşdırılmış insan kapitalı ilə müəyyən edilir. Bu, insan resurslarıdır, yəni. insanlar öz təhsili, ixtisası, təcrübəsi və dəyər sistemi ilə ölkənin texnoloji, iqtisadi və sosial inkişafının sərhədlərini və imkanlarını müəyyən edir. İnnovasiya sektorunda yüksək ixtisaslı kadrların rolu çox böyükdür və daim artır.

Dünya iqtisadi artımının xarakteri qismən innovasiya sürəti ilə bağlıdır. Bu, sürətli texnoloji təkamül, məhsulun daha qısa həyat dövrləri və yeni məhsulların daha yüksək inkişaf tempi nəzərə alınmaqla mümkündür. Aydın ki, qloballaşan dünyada beynəlxalq iş bölgüsü nisbi əmək haqqı xərclərinin nəticəsi deyil, məhsul və/və ya məhsuldarlıqdakı keyfiyyət fərqlərinin nəticəsidir. Xüsusilə, bilik cəmiyyətində bu fərqlər onun yaradılması üçün tətbiq olunan elm və texnologiyanın

istifadəsindən asılıdır, bu, birləşdirilmiş zəkanın kəmiyyətindən asılıdır. Bu mənada innovasiya şirkətlərə məhsuldarlığı, maya dəyərini və qiymətləri yaxşılaşdırmaq üçün bilik və texnoloji imkanlar toplamağa imkan verən, eyni zamanda yeni məhsulların yaradılmasına və mövcud olanların keyfiyyətinin artırılmasına töhfə verən proses kimi müəyyən edilə bilər.

Müasir müəssisənin fəaliyyətində və inkişafında insan kapitalı mühüm rol oynayır. Onun iqtisadi potensialını müəyyən edir və rəqabət qabiliyyətini artırır, innovasiya üçün əsas mənbə və stimuldur. Məqaləmizin əsas məqsədi müəssisənin innovativ inkişafında insan kapitalının rolunu öyrənməkdir.

Tədqiqat məqsədinin həyata keçirilməsinə statistik məlumatların təhlili, müəyyən edilmiş mövzuya uyğun elmi işlərin tədqiqi, onların nəzərdən keçirilməsi, əldə edilmiş yekun nəticələrin ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi əsasında nail olunmuşdur.

İnnovasiya müəssisənin rəqabət qabiliyyətini artıran əsas amillərdən biridir, çünki o, əmək məhsuldarlığının artmasına, yeni məhsulların yaradılmasına, istehsal xərclərinin azalmasına, məhsulun qiymətinin aşağı düşməsinə və nəticədə müəssisənin bazar dəyərini artırması. İnnovasiya həm işçilərin fərdi biliklərindən, həm də müəssisənin daxili və xarici biliklərindən asılı olduğunu nəzərə alsaq, ən çox bilik tələb edən təşkilati proses hesab edilə bilər. İnnovasiya həm də təşkilatın bazarda baş verən dəyişikliklərə reaksiyası kimi qəbul edilir ki, bu da onun rəqabət mühitində sağ qalmasına və böyüməsinə zəmanət verir (Carmeli, 2013, s. 73–76).

İnnovasiyadan istifadə təkcə qabaqcıl texnologiyalar vasitəsilə müəssisələrdə daxili proseslərin qurulmasına kömək etmir, həm də rəqabətqabiliyyətlik səviyyəsini yüksəltməyə və zamanla spesifik üstünlükləri saxlamağa kömək edir (Castello-Climent, 2014).

İnsan kapitalı müəssisənin innovativ inkişafında mühüm rol oynayır, biliklərin inkişafına töhfə verir və müəssisənin yeni bilikləri mənimsəmə qabiliyyətini dəstəkləyir. Bu biliklər müəssisə daxilində aparılan elmi-tədqiqat işlərinin nəticəsi olaraq toplana bilər və ya insanların bacarıq və bacarıqlarından əldə edilə bilər (Edalova, 2017, s. 653–677).

İqtisadiyyat və idarəetmə baxımından insan kapitalı tədqiqatın ən vacib mövzularından biridir. Əslində insan kapitalı haqqında bir sıra anlayışlar həm mikro, həm də makroiqtisadiyyatda konkret nəticələrə gətirib çıxaran insan xüsusiyyətlərinin məcmusu kimi müəyyən edilir (Gokhberg, 2018, s. 10–15).

Ən dəyərli və gəlirli investisiya işçilərin inkişafına və təliminə qoyulan investisiyadır. İnsan kapitalı xərc elementi deyil, perspektivli investisiyadır (Klijn, 2014, s.54–58).

İnsan kapitalı müəssisənin innovativ potensialının yaradılmasında həlledici rol oynayır. İnnovativ potensial müəssisənin istehsal amillərinin yenilənməsini, istehsalın texnoloji prosesində birləşməsinə, təşkilati-idarəetmə strukturunu və korporativ mədəniyyətini təmin etmək üçün şərait yaratmaq qabiliyyətidir. Müəssisənin innovativ potensialı onun strateji məqsədlərinə nail olmaq üçün zəruri olan resurslar toplusu vasitəsilə inkişaf edir (Petrova, 2018, s.391–412). Müəssisənin innovativ potensialının strukturu innovasiya potensialının mahiyyəti kimi innovasiyanın artırılması və təkrar istehsalı imkanlarının hərtərəfli sistematik baxışını təmsil edir. Buraya tək resurs və ya təcrid olunmuş nəticələr toplusu deyil, həm də proses və nəticə arasındakı əlaqə vəziyyətinin xarakteri və innovasiyanın təkrar istehsal qabiliyyəti daxildir. İnnovasiya potensialı təkcə innovasiyanı təmin etmək üçün istifadə edilə bilən resurs deyil, həm də bir-biri ilə əlaqəli amillər sistemidir (Tuguskina, 2016, s.48–52). Müəssisənin innovativ inkişafını təmin etmək üçün müəyyən insan kapitalının idarə edilməsi sistemlərini təkmilləşdirmək lazımdır (Klijn, 2014, s. 54–58).

İqtisadi artımın və sosial rifahın səviyyəsi hazırda innovasiyada ən mühüm amil olan insan kapitalının keyfiyyətindən çox asılıdır. Bugünkü işçi qüvvəsinin gələcək imici həyatda qalmaq və müsbət və konstruktiv rolunu qorumaq üçün müəyyən bir sahə üçün tələb olunan dərin bilik və məlumatı tez tapa bilən yüksək təhsilli, yaradıcı və ünsiyyətçi şəxsiyyətdir. İnsan kapitalının səmərəli idarə edilməsi müasir müəssisənin inkişafına kömək edir (Vaxitova, 2017, s.1–17).

“İnsan kapitalının idarə edilməsi” anlayışına müxtəlif yanaşmalar mövcuddur:

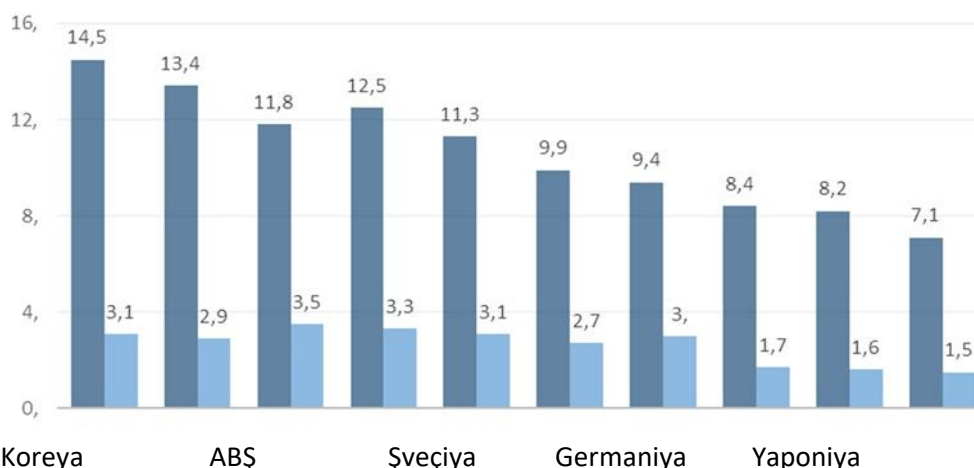
- insanın bilik, bacarıq və bacarıqlarının idarə edilməsi;
- məhsuldarlığın artırılması üçün müəssisə işçilərinin idarə edilməsi.

İnsan resurslarının idarə edilməsi ən dəqiq şəkildə peşəkar fəaliyyəti yaxşılaşdırmaq və məhsuldarlığı artırmaq üçün texniki və peşəkar təcrübənin idarə edilməsi kimi müəyyən edilə bilər (Vaxitova, 2017, s.322–323).

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının 2023-ci ilə qədər təhsilin vəziyyəti haqqında hesabatının məlumatlarına əsasən, müəyyən edilmişdir ki, yaşlı azərbaycanlıların yarısından çoxu ali təhsillidir (Tuguskina, 2016, s.80–82).

Cəmiyyətin insan kapitalının təkrar istehsalına olan tələbatının ödənilməsində təhsil mühüm rol oynayır. Bilik yüksək texnologiyalı məhsullara və yüksək ixtisaslı xidmətlərə çevrilə bilər. Yeni ideyalar yaratmaq və praktiki həyata keçirilməsini təmin etmək üçün biliyə malik mütəxəssislərin olması müəssisənin innovativ inkişafının vacib elementidir.

2018-ci il üçün dünya ölkələrində təhsilə dövlət xərclərinin ümumi dövlət xərclərindən xüsusi çəkisini nəzərə alsaq, ən yüksək göstəricinin ABŞ-da olduğunu qeyd edə bilərik (şək. 5) (Tuguskina, 2016, s. 80–82).

Statistika göstərir ki, ən çox təhsilli əhali ali təhsilin qiymətinin ən yüksək olduğu ölkələrdədir. Amma praktikada yüksək keyfiyyətlər həmişə yüksək keyfiyyətli bacarıqlara çevrilmir. Bununla belə, aparıcı ali təhsil sisteminə malik olan ölkələr, bir qayda olaraq, daha yüksək səviyyəli ixtisas nümayiş etdirirlər (Klijn, 2014, s.54–58). İnsan kapitalının idarə edilməsinin effektivliyini artırmaq üçün əsas alət və üsullara aşağıdakılar daxildir:

- ✓ insan resurslarının keyfiyyətinə və inkişafına, texnologiyanın inkişafına və məhsuldarlığa qoyulan investisiyalarda yüksək investisiya səmərəliliyinin təşviq edilməsi;
- ✓ insanları xarakterizə edən insani keyfiyyətlər;
- ✓ motivasiya və şəxsi inkişaf mövqeyinə cavab verən əmək haqqı sistemi;
- ✓ kvalifikasiyalar, səriştələr;
- ✓ fərdin və bütövlükdə kollektivin inkişafında yaradıcı yanaşma imkanlarını müəyyən edə bilən fəaliyyətlərin təşkili.

İnsan kapitalının idarə edilməsində fəaliyyətin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsində vacib olan əsas göstəricilərə diqqət yetirmək lazımdır. (Klijn, 2014, s.54–58).

Tərəfimizdən aparılan araşdırmaya görə, insanların idarə edilməsi, məhsuldarlıq və gəlirliliklə bağlı fərdi amillər arasında güclü əlaqə var. Alimlər müəyyən ediblər ki, şirkətin kadr idarəçiliyinin səmərəliliyi yüksəldikcə məhsuldarlıq və gəlirlilik əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşır və işçilərin dövrüyyəsi əhəmiyyətli dərəcədə azalır. Nəticədə insan kapitalına qoyulan investisiyalar əmək məh-

suldarlığının artmasına, bu isə öz növbəsində mənfəətin artmasına səbəb olur (Petrova, 2018, s.29–32). Ən gəlirli investisiyalar insan kapitalına qoyulan investisiyalardır. Buna görə də inkişaf etmək və innovativ olmaq istəyən müəssisələr insan kapitalı resurslarını zənginləşdirməlidirlər. Dinamik biznes dünyasında rəqabət üstünlüyünü artırmaq üçün innovativ aspektlərə və üsullara diqqət yetirmək çox vacibdir.

Hər bir ərazinin səlahiyyətli orqanları bir neçə səbəbə görə istehsal və xidmət sektoru subyektlərinin bütün növ innovativ fəaliyyətində maraqlıdırlar:

– birincisi, belə müəssisələrdə daha yüksək əmək haqqı alan və buna görə də daha yüksək yaşayış səviyyəsinə malik olan və müxtəlif vergiləri daha çox ödəyən daha ixtisaslı kadrlar çalışır;

– ikincisi, inkişafının davamlılığı baxımından ərazi aktiv innovasiya fəaliyyətinə də maraq göstərir. İnnovativ fəal müəssisələr iqtisadi böhranlara daha az həssas olur və məhsul, texnoloji və təşkilati innovasiyaların tətbiqi ilə bazarda öz mövqelərini daha asan və tez bərpa edirlər.

– üçüncüsü, innovasiya-aktiv regionun əhalisi daha çox innovativ məhsullardan istifadə edir. İnnovativ fəal regionda sakinlər şəxsi istehlak üçün yeni avadanlıq tələb etmək və istifadə etmək üçün xüsusi mentalitet inkişaf etdirirlər. Belə olan halda yeni texnologiyadan gündəlik həyatda istifadənin sosial effekti müəyyən yerdə yaşayış şəraitini daha rahat, asan və sağlam edir.

Biznes rəsmi təlim təklif etməklə və ya işçilərə boş vaxt verməklə insan kapitalına sərmayə qoya bilər. Bu təcrübələr təhsillə yanaşı, müəssisə daxilində insan kapitalının səviyyəsini artırır və həmin müəssisənin innovativ nəticələrinə təsir göstərə bilər. Nəticə etibarilə, işçilərin inkişafına qoyulan sərmayələr işəgötürənlər tərəfindən tədqiqat və təkmilləşdirməyə qoyulan investisiyalarla bərabər nəzərə alınmalıdır. İnsana qoyulan kapital bütün kapitalların ən qiymətlisidir. Bir insana sərmayə qoymaq yeni təcrübə əldə etmək ilə əlaqələndirilir. İnsan kapitalı rəqabət üstünlüyünün yaradılmasında ən mühüm amillərdən biri olduğu üçün strateji resurs kimi müəyyən edilir (Vaxitova, 2017, s.1–17).

Beləliklə, bütün bu istiqamətlər insan kapitalının inkişafının əsas yolunu müəyyən etməyə imkan verir ki, bu da faktiki olaraq təhsil və peşə səviyyəsinin, iqtisadi mədəniyyətin, həvəsləndirmə münasibətlərinin, bölgü münasibətlərinin, əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması və nəticə etibarilə əmək qabiliyyətinin artırılmasından ibarətdir. yaşayış səviyyəsi. Dərin ixtisas bilikləri, yüksək peşə hazırlığı, ümumi insan mədəniyyəti və insan kapitalının digər komponentləri həyat səviyyəsindən və insanların ehtiyaclarının ödənilmə dərəcəsindən asılıdır. İnsan ehtiyacları inkişaf etdikcə həmişə insanın və onun şəxsiyyətinin inkişafında stimül rolunu oynayır. Bu o deməkdir ki, insan kapitalının formalaşması və inkişafına artan tələbatlar prizmasından baxmaq lazımdır ki, bu, təkcə ictimai istehsalın məqsədi deyil, həm də insan kapitalının formalaşması və inkişafı üçün vasitə və zəruri şərtidir. Özəl sektor və bizneslə müqayisədə ən böyük resurs və imkanlara malik olan dövlət insan kapitalının inkişafı üçün əsas məsuliyyət daşıyır. Onun əsas vəzifəsi insan kapitalı sisteminin sosial və bioloji komponentlərinin inkişafı proqramlarının səmərəli həyata keçirilməsinə şərait yaratmaq və onların əlaqələndirilməsindən ibarətdir. Ölkəmizdə baş verən sosial-iqtisadi transformasiyalar innovativ inkişaf yoluna keçid dövründə iqtisadi artımın təmin edilməsi şərtlərindən biri kimi insan kapitalının formalaşması problemlərinə ciddi diqqət yetirməyi tələb edir. Artım daha çox insan kapitalının inkişaf səviyyəsindən, fərdin və cəmiyyətin tələbatının ödənilməsindən, inkişaf etmiş informasiya infrastrukturunun mövcudluğundan asılıdır. İqtisadi artıma təhlükə müəyyən dövr ərzində milli insan kapitalının keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərinin azalması nəticəsində yaranan real və potensial zərər kimi müəyyən edilə bilər.

NƏTİCƏ

İnnovasiya və insan kapitalı yeni məhsullar yaratmaq və ya köhnə məhsulların transformasiyası üçün zəruri olan biliklər kompleksini təşkil edir. İnnovasiya və insan kapitalının vəhdəti innovasiya inkişafının əsas amillərindən biridir.

Araşdırmamız çərçivəsində müəssisənin innovativ inkişafında insan kapitalının cari tərifləri verilmişdir. İnsan kapitalının idarə edilməsinin məhsuldarlığının artırılmasına yönəlmiş alətlər və metodlar işlənib hazırlanmış, müəssisənin innovativ inkişafı prosesində insan kapitalının idarə edilməsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üçün əsas göstəricilər vurğulanmışdır. İnsan resursları ilə müəssisənin innovasiya potensialı arasında dəqiq əlaqəni təmin etmək üçün insan resurslarının idarə edilməsinin əsas prinsipləri araşdırılmışdır.

İnnovasiya innovativ inkişafın əsası və müəssisənin iqtisadi artım amilidir. İnsan kapitalı innovativ inkişafın əsas amilidir, müəssisənin mühüm innovativ potensialıdır. Bu, təkcə müəssisənin rəqabət qabiliyyətinin əsası deyil, həm də insanın yaradıcı özünü həyata keçirməsi və insan kapitalına sərmayə qoyuluşu vasitəsilə hərtərəfli inkişafı üçün ilkin şərtidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Carmeli A. (2013). “Rəqabətli fərqliliyi ilə insan resurs kapitalından necə istifadə etmək kommersiya və ictimai təşkilatların fəaliyyətini necə artırır” “İnsan Resurslarının İdarə Edilməsi”. № 44 (4). R. s. 391–412.
2. Castello-Climent A. (2014). “İnsan kapitalı bərabərsizliyi, gözlənilən ömür və iqtisadi artım” “The Economic Journal”. № 118 (528). s. 653–677.
3. Edalova E.S. (2017). “İntellektual kapitala investisiya qoyuluşunun xüsusiyyətləri” “Müasir elmi tədqiqat və innovasiya”. № 13 (65). – səh. 54–58.
4. Gokhberg L.M. (2018). “Təhsil rəqəmlərlə: 2018: qısa statistik toplusu” Milli tədqiqat Universiteti “Ali İqtisadiyyat Məktəbi”. – Moskva: Milli Tədqiqat Universiteti İqtisadiyyat Ali Məktəbi, s.80–82.
5. Greenberger D. (2015). “Fərqi nəzarətin performans və məmnuniyyətə təsiri” “Təşkilat-ti davranış və insan qərar qəbul etmə prosesləri.” № 43 (1). – R. 29–32.
6. Klijn M. (2014). “Psixoloji baxımdan təşkilatlarda yaradıcılığa baxış” İnkişaf İdarəetmə jurnalı. № 29 (4). –R. 322–323.
7. Petrova V.E. (2018). “İntellektual kapital və onun innovativ cəmiyyətdə rolu” “İnnovativ texnologiyaların iqtisadiyyatı və idarə edilməsi.” № 12 (63). – S. 70–73.
8. Tuguskina G.N. (2016). “İnsan kapitalı: inkişafın idarə edilməsi” Ali təhsil müəssisələ-rinin xəbərləri. Volqa bölgəsi. İqtisadiyyat Elmləri. № 1 (4). – səh. 51–58.
9. Vaxitova Z.R. (2017). “İntellektual kapital və onun müəssisənin inkişafında rolu” “İnnovativ texnologiyaların iqtisadiyyatı və idarə edilməsi”. № 1 (64). – səh. 73–76.

N.F.İbrahimova

master student, Azerbaijan State Economic University

The role of human capital in the innovative development of the enterprise

Abstract

Innovative development is the main priority of the modern economy. It is an incentive for business activity based on intellectual capital and supporting the system of new combinations of production factors in society. Such a system is not only the basis of the competitiveness of the economy, it creates conditions for the comprehensive development of the personality by investing in human capital and creative self-realization. Innovation is the basis of the transition of development to the investment path and a new qualitative factor of economic growth. They provide increased competitiveness and become the engine of the national economy. The innovative economy differs from the traditional economy and represents a new type of economic relations between its subjects in the production process. It is necessary to understand that the transition to innovative development is

conditioned by the corresponding development of the productive forces of the person who is the subject of the innovative economy. The main element of the development process of innovative production is a creative person, and his human capital becomes the main resource of innovative production based on the creation of new knowledge. The peculiarity of innovation-based production is that the production process becomes a creative process of turning knowledge into a new product. At the same time, the main effect of the economy based on innovative knowledge is both in the creation of new knowledge and the production of high-tech products, as well as in the use of it in all industries and fields. Effective innovation activity means an increase in the role of creative abilities of a person for self-realization, which determines the strong dependence of the innovation production process on the development and improvement of the subject of the innovation economy. Global economic development trends determined by the Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) indicate a significant impact of the process of knowledge and human capital accumulation on the pace of economic development.

Key words: *innovative economy, human capital, labor resources, needs, abilities.*

Н.Ф.Ибрагимова

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Роль человеческого капитала в инновационном развитии предприятия

Резюме

Инновационное развитие является главным приоритетом современной экономики. Это стимул к деловой активности, основанной на интеллектуальном капитале и поддерживающей систему новых сочетаний факторов производства в обществе. Такая система является не только основой конкурентоспособности экономики, она создает условия для всестороннего развития личности путем инвестирования в человеческий капитал и творческой самореализации. Инновации – основа перехода развития на инвестиционный путь и новый качественный фактор экономического роста.

Они обеспечивают повышение конкурентоспособности и становятся двигателем национальной экономики. Инновационная экономика отличается от традиционной экономики и представляет собой новый тип экономических отношений между ее субъектами в производственном процессе. Необходимо понимать, что переход к инновационному развитию обусловлен соответствующим развитием производительных сил человека, являющегося субъектом инновационной экономики. Главным элементом процесса развития инновационного производства является творческая личность, а его человеческий капитал становится основным ресурсом инновационного производства, основанного на создании новых знаний. Особенность инновационного производства состоит в том, что производственный процесс становится творческим процессом превращения знаний в новый продукт. При этом основной эффект инновационной экономики, основанной на знаниях, заключается как в создании новых знаний и производстве высокотехнологичной продукции, так и в ее использовании во всех отраслях и сферах. Эффективная инновационная деятельность означает повышение роли творческих способностей человека для самореализации, что определяет сильную зависимость инновационного производственного процесса от развития и совершенствования субъекта инновационной экономики. Тенденции глобального экономического развития, определяемые Организацией экономического сотрудничества и развития (ОЭСР), свидетельствуют о существенном влиянии процесса накопления знаний и человеческого капитала на темпы экономического развития.

Ключевые слова: *инновационная экономика, человеческий капитал, трудовые ресурсы, потребности, способности.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-351-355>

Ə.B.Əliyev
t.e.d., i.e.d., nəqliyyat doktoru, professor,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti
adalat.aliev48@mail.ru

Məqalə redaksiyaya daxil olub 11.03.2024

The article was received by editorial board on 11.03.2024

Статья принята к печати 11.03.2024

XARİCİ TƏCRÜBƏDƏ TEXNOPARKLAR VƏ AZƏRBAYCANDA İNNOVASIYA İNKİŞAFI ƏRAZİLƏRİ

Xülasə

Məqalə inkişaf etmiş qabaqcıl ölkələrdə texnoparkların inkişafına həsr edilmişdir. Texnoparkların yaradılmasında iqtisadi siyasət və onun sənayenin inkişafına təsiri və xüsusiyyətləri məsələlərinə baxılmışdır. Texnoparkların inkişafına dair milli strategiyanın xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə dövlət tərəfindən texnoparkların dəstəklənməsi məsələləri nəzərdən keçirilmişdir. Azərbaycanda texnoparkların inkişafının xüsusiyyətləri nəzərdən keçirilmişdir.

***Açar sözlər:** iqtisad, texnoparklar, innovasiya, tədqiqat, inkubatorlar, elm, maliyyələşdirmə, dövlət proqramı.*

Yeni rəqabətqabiliyyətli məhsulun, məhsul növlərinin istehsalı və qabaqcıl istehsalat texnologiyaların tətbiqi, işlənməsinin stimullaşdırılmasının ən səmərəli alətlərindən biri unikal istehsalat texnoloji avadanlığa və xidmətə biznes dairələrinə yol açmaqdır. Belə siyasətin aparılması sənaye texnoparkların inkişafının sürətləndirilməsinə ölkə ərazisində imkan yaradır və öz növbəsində yüksək texnoloji sənayeni Azərbaycanın ərazisində yerləşdirilməsinə səbəb ola bilər. Texnoparklar bütün dünyada yeni və davamlı məhsul növlərinin istehsalında yeni texnologiyaların işlənməsi meydançalarına çevrilən, yeni innovasiya kompaniyaların yaranmasına və inkişafına sənaye sahələrinin yüksək texnologiyasına impuls verməyə qadir olan bir faktordur. Bu xidmətə nail olmayan texnoloji kompaniyalar rəqabət şəraitində ümid bəsləyə bilməz. Azərbaycanda texnoparkların inkişafına maraqlı olanlar və onların bir çox tərəfdaşları bu sahənin fəaliyyətinin artması üçün texnoparkların ərazilərinə, inkişafına, infrastrukturuna, yaradılmasına vahid tələblərin yerinə yetirilməsini xüsusi sənədlərin işlənməsini irəli sürürlər. Mənə belə gəlir ki, artıq 2019-2020 illərdə Azərbaycan hökuməti ölkənin yeni elmi inkişafına dair proqramların hazırlanmasına və bunun əsasında texnoparkların inkişafına ciddi dəstək verəcək.

Bu addımlar yaxın vaxtlar atılmasa Azərbaycan sənayesinin 95% tutarlı şəkildə çökəcək. texnoparkların istiqaməti üzrə inkişaf etdirilməsi dövlətin, hökumətin ciddi nəzarəti və proqramı şəkilində həyata keçirilməlidir. əfsuslar olsun ki, bu gün bir çox insanlar, iqtisadçılar bu gün ölkədə yaradılmış və yaradıla biləcək sənaye parklarına texnopark kimi qəbul edirlər. Bu böyük bir səhvdir və bunun texnoparklara heç bir aidiyyəti yoxdur. Qabaqcıl sənaye parkları onun istehsal texnologiyaları və istehsalı məhz texnoparkların elmi yaradıcılıq prinsipinə əsaslanaraq uğurla həyata keçirməlidir.

Əfsuslar olsun ki, bəzi texnoparkların yaradılmasına dair prinsipal elmi cəhətdən əsaslandırılması mövqelər bəzi dairələr tərəfindən lazımi diqqət yetirilmir.

Dünya ölkələrinin, xüsusən də ABŞ, Avropa Birliyinin, Kanada, Yaponiya, Çinin, Finlandiyanın texnoparkların yaradılması dövlətin elmin inkişafı proqramı əsasında qeyd olunan ölkələrin təcrübəsi nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir. Texnoparkların yaradılması üçün milli standartlar işlənilməlidir. Eyni zamanda ölkə ərazisində texnoparkların yaradılmasına dair əsaslı qanunvericilik və metodiki bazaları yaradılmalıdır. Milli standartlara dair əsas tələblər bundan ibarət olmalıdır:

1. texnoparkların ərazisində 2MVt qücündə elektrik mənbəyi;
2. texnoparkların 1 hektar ərazisində 0.2 MVt qücündə elektrik mənbəyi;
3. texnopark üçün ayrılan minimum 5000 m² sahə;
4. su, qaz, istilik və kanalizasiya mərkəzi sistemə qoşulma imkanları;
5. bəzi texnoloji infrastruktur obyektlərinin mövcudluğu;
6. texnoparkların idarə edici kompaniyasının mövcudluğu;
7. ümumi xüsusişdirilmiş 3.5 hektar ərazisi;
8. rezidentlərin yerləşdirilməsi üçün ən azı 20% ərazi;
9. sənaye torpaqlar kateqoriyasına aid torpaq sahələri, hansında ki, sənaye obyektləri yerləşdiriləcək.

İndi isə texnoparkların infrastrukturuna dair düşüncələrim haqda.

Texnoparkların infrastrukturunu

1. biznes inkubatoru;
2. injenerinq mərkəzi;
3. elmi avadanlıqdan kollektiv şəkildə istifadə edilməsi;
4. innovasiya yaradıcılığı gənclik mərkəzi;
5. əks tiplilik mərkəzi;
6. adaptiv texnologiyalar mərkəzi;
7. təcrübə sənaye avadanlığından kollektiv şəkildə istifadə mərkəzi;
8. laboratoriyalar və proqnozlaşdırma mərkəzi.

Texnoparkların infrastrukturunu başqa görkəmdə də ola bilər.

Təcrübə göstərir ki, texnoparkların səmərəliliyi bir başa vahid qanunvericilik və metodik bazaların olması ilə əlaqədardır. Bu tələblərə əməl edilmədikdə hər region öz düşündüyü kimi texnoparkların yaradılmasına və fəaliyyətinə yanaşır. Və belə olduğu halda texnoparkların regiondan regiona dair fərqliliyi ortaya çıxır, və nəticədə texnoparklar öz funksialarını lazımi şəkildə yerinə yetirə bilmirlər.

Dünyada texnoparkların inkişafına dair üç əsas inkişaf strategiyası mövcuddur: köçürmə strategiyası, lider texnologiya strategiyası və yüklənmə strategiyası. Texnoparkların dəstəklənməsi və saxlanılmasının vacibliyinin dərk edilməsi elmi tədqiqat və ümumi konstruktor işləmələri prosesinin kommersiyyalaşdırılmasının sürətləndirilməsindən və ölkənin regionlarında yeni istehsal sahələrinin uzun dövr ərzində inkişafına nail olması rolunun yerinə yetirilməsindən keçir. Ölkənin elm yönlü müəssisələrinə lazımi iqtisadi şərait yaradılmasa o dövlət innovasiya inkişaf strategiyasına nail ola bilməz. Ona görə də orta və kiçik biznes sahələrində yeni texnologiyalar və yüksək texnoloji istehsal sahələrinin yaradılması üçün texnoparkların yaradılması əsas vacib bir məqsəddir.

Texnoparkların milli inkişaf strategiyasının formalaşması, qabaqcıl ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, bu dövlətin başlıca idarəedicilik funksiyası ilə bağlıdır. Məhz dövlət innovasiya layihələrinin yerinə yetirilməsinə nəzarət edir və stimullaşdırır. Cədvəl 1-də texnoparkların milli inkişaf strategiyalarına nəzər salaq.

Cədvəl 1

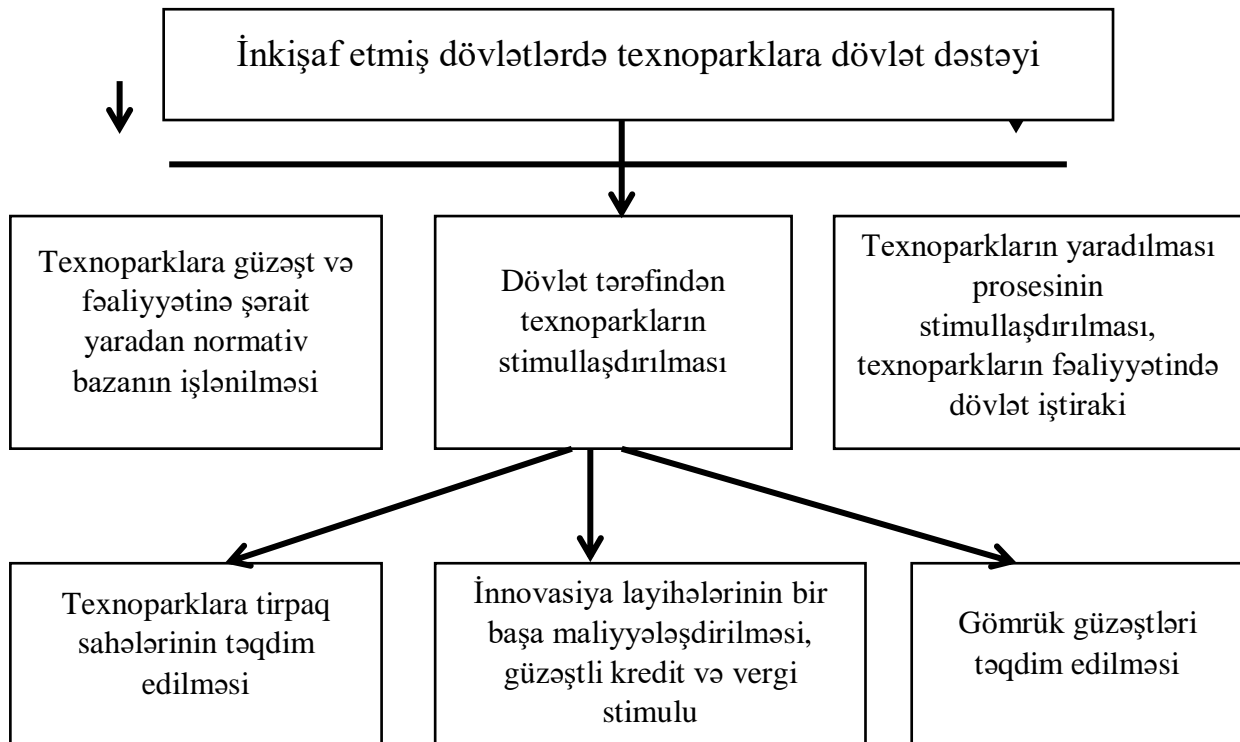
Texnoparkların inkişafının milli strategiyaları

Strategiyanın növü	İqtisadi mahiyyəti	Strategiyanı realizə edən ölkələr
---------------------------	---------------------------	--

Köçürülmə strategiyası (sürəti köçürülmə)	Mövcüd xarici elmi texniki potensialının yüksək texnologiyalarının alınması və istifadəsi yolu ilə rəqabətqabiliyyətli məhsulun istehsalı, hansılar ki, qabaqcıl ölkələrdə istehsal olunurlar	Yaponiya
Lider texnologiyaları strategiyası	Dünyanın yüksək inkişaf etmiş ölkələrinin elm yönü məhsulunun istehsalı üçün ona tələbin formalaşması və yeni bazara çıxmaq üçün əsas kapital qoyuluşunun artırılması əsasında şəxsi elmi texniki potensialdan istifadə etmək.	Cənubi Şərq Asiya ölkələri
Strateji yüklənmə	Öz şəxsi elmi tükənici potensialdan istifadə etməklə prinsipial olaraq yeni məhsul növünün yaradılması, hansılar ki, müasir məhsul bir iki nəsil növünü qabaqlayar və fundamental elmə yaxınlaşar.	ABŞ və Qərbi Avropa dövlətləri

Xalq təcrübə göstərir ki, effektiv fəaliyyət göstərən texnoparklar ölkə iqtisadiyyatının diversifikasiya hesabına öz töhvəsini verir, biznesdə kiçik və orta müəssisələrin uğurlu inkişafına, yerli büdcəyə gəlirin artmasında onu daha da dayanıqlı edir.

Xaricdə fəaliyyət göstərən texnoparklar yavaş yavaş qarışıq maliyyələşdirmə formasına keçirlər (ilkin maliyyə axını bir qayda olaraq dövlətdən daxil olur), bundan başqa vergi və gömrük güzəştləri hökumət orqanları tərəfindən keçirilir. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə texnoparkların dövlət tərəfindən dəstəklənməsinin ümumi sxemi şəkil 1-də verilmişdir.

Şəkil 1. İnkişaf etmiş ölkələrdə texnoparklara dövlət dəstəyi sxemi

Beləliklə, dövlət dəstəyinin əsas məqsədi ondan ibarətdir ki, o texnoparkların maksimal nəticə ilə çalışmasını və səmərəli mexanizminin yaradılması ilə milli iqtisadiyyatın innovasiya sahələrinin inkişafını təmin etməkdir.

Azərbaycanda texnoparkların inkişafı strategiyasının formalaşması elmin təhsilin və istehsalatın inteqrasiyasına istiqamətləndirilməlidir, eyni zamanda elmi texniki inkişafının prioritet istiqamətində resursları cəmləşdirmək, intellektual mülkiyyətin hüquqi müdafiəsini, personalın yaradıcılıq aktivliyini stimullaşdırmasını beynəlxalq elm əlaqələrini inkişafını təmin etməkdən ibarətdir. Texnoparkların milli innovasiya sistemində onlara təsir edən digər təşkilatı formalarla qarşılıqlı əlaqələrini təmin edilməsi lazımdır.

Texnoparkların milli inkişaf strategiyasının formalaşması aşağıdakı məsələlərin həllinə istiqamətləndirilir:

- texnoparkların səmərəli inkişaf üçün normativ hüquqi və institusional şəraitin təmin edilməsi;
- innovasiya biznesi sahəsində kadrların hazırlanması və peşəkarlığın artırılması sisteminin inkişafı;

- texnoparkların elmi texnoloji potensialının inkişafı və qorunması;
- texnoparkların elmi istehsal aktivliyinin yaxşı iqtisadi şəraitin yaradılması;
- dövlət hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətini koordinasiya etməkdir.

Azərbaycan hakimiyyəti texnoparkların regionlar üzrə yaradılması həmin regionların inkişafını istehsal etdiyi xammal, yaxud məhsul üzərində qurulmasının proqramlaşdırılmasını, maliyyələşdirilməsini, istiqamətləndirilməsini, hüquqi fəaliyyətinin təminatını, kadrların təminatını və hazırlanmasını konkret elmi inkişaf proqramı üzərində qurulmalıdır.

Möasir dövrdə ölkələrin iqtisadiyyatının güclənməsi bir başa texnoparkların fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Texnoparkların yaradılması, inkişafı, fəaliyyəti artıq yeni bir faktor deyildir.

Dünyanın qabaqcıl ölkələri sırasına daxil olan dövlətlər bu yolu uğurla keçiblər. Azərbaycan isə bu yolu iqtisadiyyatının güclənməsi, sosial vəziyyətin inkişafı naminə keçməlidir, və bu yolda digər ölkələrin təcrübəsindən bəhrələnməlidir, öz, çox uzaq olmayan, keçmiş sənaye sahələrinə nəzər salaraq, onların innovativ əsaslarla bərpa etməlidir. Və bu yolda texnoparkların qüdrətindən yararlanmalıdır.

Qeyd olunanları əldə etmək üçün, əlbətdə ki, ilk növbədə iqtisadiyyat bütün sahələrini keçmişini və gələcəyini, xammal potensialını, insanların intellekt potensialını nəzərə almaqla texnoparkların yaradılması siyasətini həyata keçirməlidir. Və bunun üçün hakimiyyətin elmi cəhətdən əsaslandırılmış iradəsi, iqtisadi maliyyə qüdrəti və istəyi olmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Korsunskiy S.V. (2003). Scientific and technological sphere as key element of economic development the USA. Scientific and technological information, no.3, pp 16-20.

2. Wagner C., Brahmakulam I., Peterson D.J., Stafili I., Wong A. (2002). U.S. Government Funding for Science and Technology Cooperation with Russia, RAND Corporation, MR-1504-OSTP.

3. China Science and Technology Parks-Statistiks Data Book, Ministry of Science and Technology of the People's Republik of China, Availabe at <http://www.most.gov.cn/eng/statistics/2010/20080/PO2008010957344872>

А.Б.Алиев

*д.т.н, д.э.н., доктор транспорта, профессор,
Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет*

**Технопарки в зарубежной практике и развитие инновационных площадей в
Азербайджане.**

Резюме

Статья посвящена развитию технопарков в зарубежных развитых странах. Рассмотрена экономическая политика по созданию технопарков, ее цель и особенность влияние на развитие промышленности. Исследована особенность национальной стратегии развития технопарков, роль государственной поддержки технопарков в развитых странах, а также особенность развития технопарков в Азербайджане.

Ключевые слова: экономика, технопарки, инновация, исследование, инкубаторы, наука, финансирование, государственная программа.

A.B.Aliyev

*doctor of economic sciences, doctor of technical sciences,
doctor of transport, professor,
Azerbaijan Architecture and Construction University*

Technoparks in foreign practice and innovation development in Azerbaijan

Abstract

This article is devoted to the development of technology parks in foreign developed countries. The economic policy for the creation of technology parks, its purpose and peculiarity of the impact on the development of the industry are considered. The peculiarity of the national strategy for the development of technology parks has been studied. The role of state support of technology parks in developed countries. The development feature of technology parks in Azerbaijan is considered.

Key words: economics, technology parks, innovation, research, incubators, science, financing, state program.

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-356-362>

V.Z.Rizayeva
i.ü.f.d., b.m., Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
Vildan.vildan@mail.ru
A.S.Seyhunlu
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
aysu.hesenova.01@mail.ru
R.N.Sultanova
doktorant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
roya.sultanova@unec.edu.az

Məqalə redaksiyaya daxil olub 21.03.2024

The article was received by editorial board on 21.03.2024

Статья принята к печати 21.03.2024

BEYNƏLXƏLAQ MİQRASIYA VƏ ƏTRAF MÜHİTİN DEQRADASIYASININ BEYNƏLXALQ MİQRASIYAYA TƏSİRİ

Xülasə

Dövrümüzdə qloballaşmanın bir sıra hadisələrə təsir göstərdiyi açıqca ortadadır. Miqrasiya anlayışı da qloballaşmanın təsirindən yan keçməyən sahələrdən biridir. Qloballaşmanın beynəlxalq səviyyədə yaratmış olduğu siyasi, sosial və iqtisadi sferalardakı dəyişikliklər isə özliyiündə miqrasiyaya və bununla yanaşı da miqrantların özləri üçün məskulaşacaqları yerlərin seçilməsi ilə bağlı verəcəkləri qərarlara təsir edir. Atılan bu addımlar isə sosial elm adamlarından miqrasiya fenomeni ilə məşğul olan zaman transmilli əhali hərəkətləri, bu hərəkətin yaratdığı multikulturalizm, həm beynəlxalq, həm də milli dövlət daxilində formalaşan yeni tip icmalar kimi bir çox amilləri nəzərə almağı tələb edir. Çünki qloballaşma və beynəlxalq miqrasiya bu fenomenin bir ölçüsünü, milli dövlətlərin sərhədlərinin və hüquqi sanksiyalarının mövcudluğu isə fenomenin başqa bir ölçüsünü təşkil edir (Çağlayan Savaş 2006).

Bu məqalədə isə sadəcə qloballaşma anlayışına deyil eyni zamanda qloballaşmanın təsir etdiyi beynəlxalq miqrasiya və ətraf mühitdə baş verən dəyişiklərin miqrasiyaya göstərmiş olduğu təsirlərə xüsusilə diqqət çəkməyi hədəfləyir. Çünki keçmiş dövrlərdən bu günə qədər nəzər salsaq ətraf mühitdə baş verən bir çox hadisələrin, təbii fəlakətlərin dünya səviyyəsində qloballaşmış miqrasiyaya illər boyu durmadan təsir etdiyini görə bilərik. Bunun nəticəsidir ki, miqrantların çox böyük əksəriyyəti köç etdikləri zaman təbii fəlakətlərin daha durğun, rahat şəkildə yaşamaq üçün yaşam standartlarının və həyat səviyyəsinin digər ərazilərlə müqayisədə daha da yüksək səviyyədə olduğu ərazilərdə məskunlaşmağa üstünlük verirlər. Bu məqalədə isə təbii fəlakətlərin və ətraf mühit hadisələrinin miqrasiyaya necə təsir etdiyi yaxından araşdırılır.

Açar sözlər: qloballaşma, beynəlxalq miqrasiya, ətraf mühit, deqradasiya.

GİRİŞ

Keçmiş zamanlardan etibarən başlamış və bugünə qədər davam edən miqrasiya anlayışı uzun illərdir ki, bir çox alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. İllər boyu dünyada bir sıra dəyişiklərin baş verməsinin miqrasiyanın səbəblərinə, növlərinə və miqrasiyanın nəticələrinə göstərmiş olduğu təsir

miqrasiya anlayışının diqqət mərkəzində olmasının ən əsas səbəblərindən olmuşdur. Tarixi məqamdan yanaşdıqda əslində miqrasiyanın baş verməsinin ən əsas səbəblərindən biri müharibələr, ölkələr tərəfindən həyata keçirilən işğalçılıq və müstəmləkə siyasətləri olmuşdur. Həyata keçirilmiş olan işğalçılıq siyasətləri nəticəsində insanlardan qul olaraq istifadə edilmişdir. Bir müddət sonra qul siyasəti öz yerini əməyə versə də, insanlar aşağı əmək haqqı qarşılığında işlədikləri üçün onların əməkləri sui istifadə olunmuşdur. Bunun nəticəsində də insanlar bu ağır şəraitdən uzaqlaşmaq üçün bir yerden başqa yerə doğru hərəkət etməyə başlamışdır. Lakin 20-ci yüzillikdən etibarən baş verən miqrasiya proseslərinin tek səbəbi müharibələr olmamışdır. İqlim dəyişiklikləri, ətraf mühitdə baş verən bir çox hadisələr, texnologiyanın inkişaf etməsi ilə həyat səviyyəsinin yaxşılaşması və s. kimi faktorlar da miqrasiyanın baş verməsində mühim rol oynayan faktorlardandır.

Soyuq Müharibədən sonrakı dövrdə ətraf mühitin deqradasiyası anlayışı miqrasiyanın baş verməsinin ən əsas səbəblərindən biri olaraq görünür. Və son illərdə baş verən deqradasiya isə hal hazırda insan təhlükəsizliyi üçün böyük bir problem olaraq görünür. Ətraf mühitin deqradasiyası yerdəyişmənin əsas səbəbi olduğundan bu mövzu ilə bağlı olaraq əhalinin maarifləndirilməsi bu mövzu ilə bağlı olan ən önəmli addımlardan biri hesab olunur.

Beynəlxalq miqrasiya

Dünya tarixinə nəzər salsaq aydın şəkildə görə bilərik ki, bu günə qədər mövcud olan və hazırda da davam edən miqrasiyanın ən önəmli səbəbləri olaraq dünya ölkələri arasında baş verən müharibələr, yeni torpaqların işğal olunması, yeni və daha məhsuldar ərazilərin mənimsənilməsi və ən əsası insanların başqa ölkələrdə iş axtarışı olmuşdur. Ölkələrin əhalisi bəzən bu miqrasiya könüllü iştirak etmiş, bəzən isə məcburiyyət qarşısında qalaraq öz ölkələrini tərk etmişdirlər.

Dünyada mövcud olan bütün cəmiyyətlərdə insanların bir yerdən digərinə olan hərəkətlərinin artması ölkə əhalisinin bölüşdürülməsində və mövcud ölkə əhalisi arasında yeni strukturların müydana gəlməsində əhəmiyyətli dərəcədə çıxış edir. Yəni həm ölkələrin öz əraziləri daxilində, həm də beynəlxalq miqyasda insan hərəkətliliyi nəticəsində immiqrantlar və ölkə ərazisində keçmişdən yaşayan insanlar birlikdə yaşayırlar və bu da akkulturasıyanın yaranmasına səbəb olur. Akkulturasıya, ölkə mədəniyyətlərinin qarşılıqlı şəkildə bir-birinə nüfuz etməsidir. Yəni bu halda ölkələrin mövcud olan mədəniyyətlərində müəyyən qədər dəyişikliklər baş verir.

Ümumiyyətlə miqrasiya insanın bir yerdən digərinə hərəkəti olduğu üçün özündə miqrantların sosial maraqlarını, onların hüquq və azadlıqlarını da ehtiva edir. Miqrant dedikdə ilk növbədə onun da bir insan olduğunu və öz hüquqlarını özü ilə hərəkət etdiyi bütün ərazilərə daşdığını nəzərə alsaq, miqrasiyanın eyni zamanda insan hüquqlarının ən önəmli daşıyıcılarından biri olduğunu vurğulaya bilərik.

Hazırkı dövrdə qloballaşmanın bu qədər geniş şəkildə vüsət alması miqrasiya məvhumunun qlobal miqyasda tanınmasına səbəb olur. Miqrasiya anlayışının qloballaşmanın tərkib hissəsi kimi bu qədər yaxından iştirak etməsi dünya ölkələrinin həm əhalisinin, həm də mədəniyyətlərinin əvvəlki ilə müqayisədə daha da zənginləşməsinə, eyni zamanda Dünya Miqrasiya mərkəzlərinin yaranması ilə ölkələrin inkişafına səbəb olur. Güc Mərkəzləri isə (ABŞ-Kanada-Avstraliya, Rusiya, Avropa İttifaqı, Çin, Hindistan, Braziliya) öz növbəsində miqrasiyanın hesabına dünya üzərində qlobal tərəfən böyük bir nəzarətə sahib olurlar.

Miqrasiyanın bu qədər inkişaf etməsi isə öz növbəsində həm müsbət, həm də mənfi nəticələrə gətirib çıxarır. Miqrasiya hər nə qədər ölkələrin mədəniyyətinin rəngarəngləşməsinə və inkişafına səbəb olsa da, eyni zamanda ölkənin demoqrafik cəhətdən yükünün çoxalmasına, eyni zamanda əhali sıxlığının artmasına və s. səbəb olur. Miqrasiya prosesləri bir tərəfdən, əhali sıxlaşması fonunda sosial-demoqrafik tarazlığın pozulmasını meydana gətirir (buna “yığılan miqrasiya” demək olar), digər tərəfdən də, məsələn, ərazisi 41 böyük olan ölkələr daxilində – demoqrafik-sosial tarazlığın formalaşmasını (buna “yayılan miqrasiya” demək olar) təmin edir (Elşən Nəсібov, 2017).

İnsanlar özlərinə məxsus fərdi,iqtisadi və ya siyasi olmaq üzərə müxtəlif səbəblərdən kütləvi şəkildə bir yerdən başqa yerə hərəkət edirlər. Onlar köç etmiş olduqları bu ölkələrdə daimi və yaxud müvəqqəti məskunlaşmağa başlayırlar.

Miqrasiya çoxtərəfli bir prosesdir və siyasi, iqtisadi, sosial və ya mədəni məzmunlu səbəblərdən baş verir. Siyasi səbəblərə adətən böhranlar və müharibələr, iqtisadi səbəblərə isə müxtəlif iqtisadi səbəblərdən işçi qüvvəsinin ailə üzvlərinin yerdəyişməsi aid edilir.

Miqrasiyanın baş verməsinə müxtəlif amillər təsir edir: daxili (işsizlik, həyat səviyyəsinin aşağı olması, elm və təhsilin, səhiyyənin pis vəziyyəti) və kənar amillər təsir edir.

Miqrasiyanın bir digər təsnifləşdirilmə forması isə daxili və xarici miqrasiyadır. Əgər insan hərəkətliliyi eyni ölkə daxilində baş verirsə bu daxili miqrasiya, bir ölkədən başqa bir ölkəyə doğru baş verdikdə isə xarici və ya beynəlxalq miqrasiya adlanır.Bu gün dünya əhalisini təxminən 3%-i yəni 200 milyonu iş, təhsil və s kimi səbəblərdən öz doğulduqları ölkələri tərk edərək başqa yerlərə üz tuturlar. Bu isə xarici miqrasiyanın ən böyük nümunələrindən biridir.

Dünya üzərində baş verən müharibələr, fəlakətlər insanların bir ölkədən başqa ölkəyə və ya eyni ölkə daxilində hərəkət etməsinə səbəb olur ki, insanlar bu hərəkətliliyi məcbur qaldıqları üçün həyata keçirdiklərindən buna məcburi miqrasiya deyilir. Bunun əksinə insanlar öz həyat şəraitlərini daha yaxşı hala gətirmək, daha yüksəkəməkhaqqı qazanmaq üçün öz yaşayış yerlərini istəyərək, könüllü şəkildə tərk edirlər. Bu isə könüllü miqrasiya və ya əmək miqrasiyası olaraq adlandırılır. Məsələn, 60-cı illərdə baş verən miqrasiya və ya türklərin Avropa və ya Almaniya kimi ölkələrə köç etməsi və s.

Ətraf Mühitin Deqradasiyasının miqrasiyaya təsiri

Ətraf mühitin deqradasiyasının miqrasiyaya necə təsir etdiyini anlamaq üçün ilk öncə deqradasiya anlayışının açıqlamasına nəzər salınmalıdır. Deqradasiya latın dilindən tərcümədə "enmə" və ya "aşağı düşmə" kimi mənaları ifadə edir. Ətraf mühitin deqradasiyası dedikdə isə ətraf mühitdə baş verən pozulmalar nəticəsində insanların həyatlarına və yaşamlarına müvəqqəti və ya davamlı şəkildə göstərilmiş olan təsirlər nəzərdə tutulur.

Ətraf mühitin deqradasiyası dedikdə:

1. fəlakət yaradan müxtəlif hava hadisələri və geoloji hadisələr (zəlzələ, vulkan, tornado, qasırğa, tayfun, daşqın və sel, qyraqlıq və s.);

2. səharalaşma və torpaqların deqradasiya olması (şoranlaşma, eroziya, meşə deqradasiyası və s.);

3. qlobal hadisələr (Qlobal istiləşmə, dəniz səviyyəsinin qalxması ilə meydana gələn daşqınlar, ərzaq və su çatışmamazlığı, mussonlar və s.);

4. inkişaf ilə bağlı həyata keçirilən layihələr (bəndlərin salınması və digər infrastruktur layihələr);

5. sənayeləşmənin baş verməsi və təbii qaynaqların ehtiyatsız şəkildə tükənməsi;

6. ekoloji hadisələr (zəhərli tullantıların ətrafa yayılması, nüvə qəzaları və s.);

7. müharibələr nəticəsində bitki örtüklərinin məhv edilməsi, ekoloji soyqırımlar, ərəzilərin minalardan təmizlənməməsi və s. nəticəsində ətraf mühitin məruz qaldığı dəyişikliklər nəzərdə tutulur.

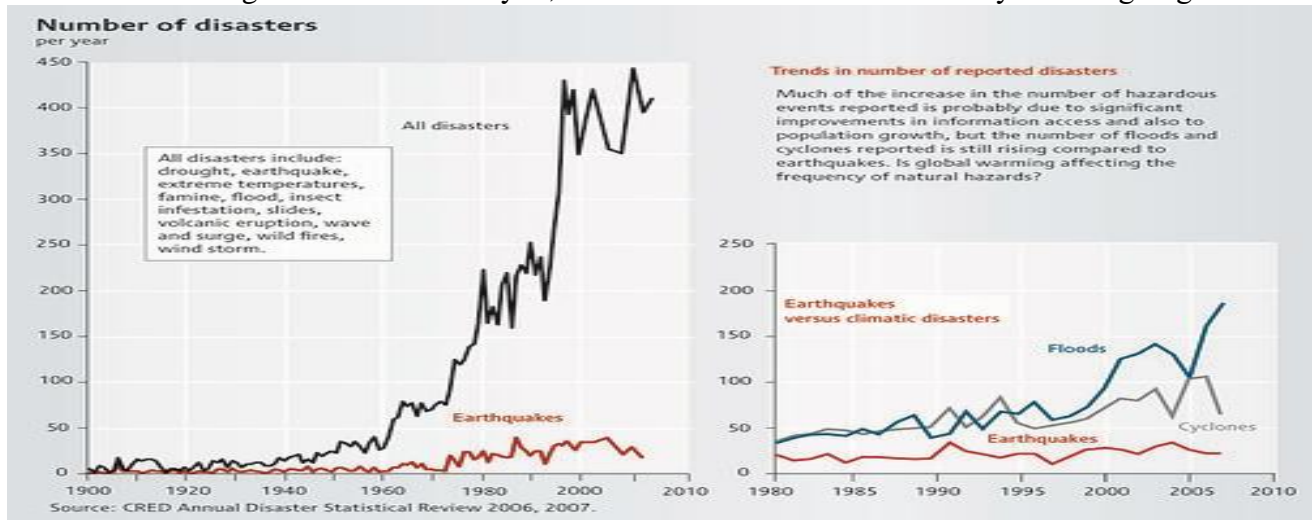
Deqradasiya qurbanı olaraq öz yaşayış yerlərini dəyişən insanları və ümumilikdə bu prosesi ifadə etmək üçün isə bir sıra terminlərdən istifadə olunur: ekoloji miqrant, ekoloji qaçqın, ekoloji məcburi miqrasiya və s. Bu günə kimi baş verən fəlakətlərə nəzər salsaq, 2000-ci illərdə Myanmarda baş verən fəlakətlər nəticəsində 7 milyondan çox, 2004-cü ildə Hind okeyanında baş verən tsunami nəticəsində isə 2 milyondan çox insan öz yaşayış yerlərini dəyişmək məcburiyyətində qalmışdır.

2005-ci ildə Amerikada baş verən böyük fəlakətlərdən biri olan Katrina qasırğası Amerika tarixi üçün ən böyük fəlakətlərdən biri hesab olunur. Qasırğanın yaratmış olduğu fəlakət nəticəsində 1.5

milyon insan keçici olaraq, 300 min insan isə daimi olaraq yaşayış yerlərini dəyişdirmək məcburiyyəti ilə qarşı-qarşıya qalmışdır. Biraz daha keçmiş tarixə nəzər saldıqda 1991-ci illərdə baş vermiş olan Qorki tropik siklonu nəticəsində sürəti saatda 260 km-ə çatan küləklər 138 min insanın ölümünə, 10 milyondan çox insanın isə evsiz qalaraq miqrasiya etməsinə səbəb olmuşdur.

Dünya Fəlakət Reportu tərəfindən verilən məlumata əsasən isə hazırda 300 milyona yaxın insanın hava və ya geofiziki fəlakətlər nəticəsində təsirə məruz qaldığı qeyd olunmuşdur.

Dünyada baş verən təbii fəlakətlərin illər keçdikcə daha da artması nəticəsində 21-ci yüzilliyin əvvəllərində 24 milyona yaxın olan miqrant sayı hazırda 50 milyonu keçib. Aparılan araşdırmalar isə 2050-ci illərdə bu göstəricinin 200 milyon, 2050-ci illərdən sonra isə 700 milyon olacağını göstərir.

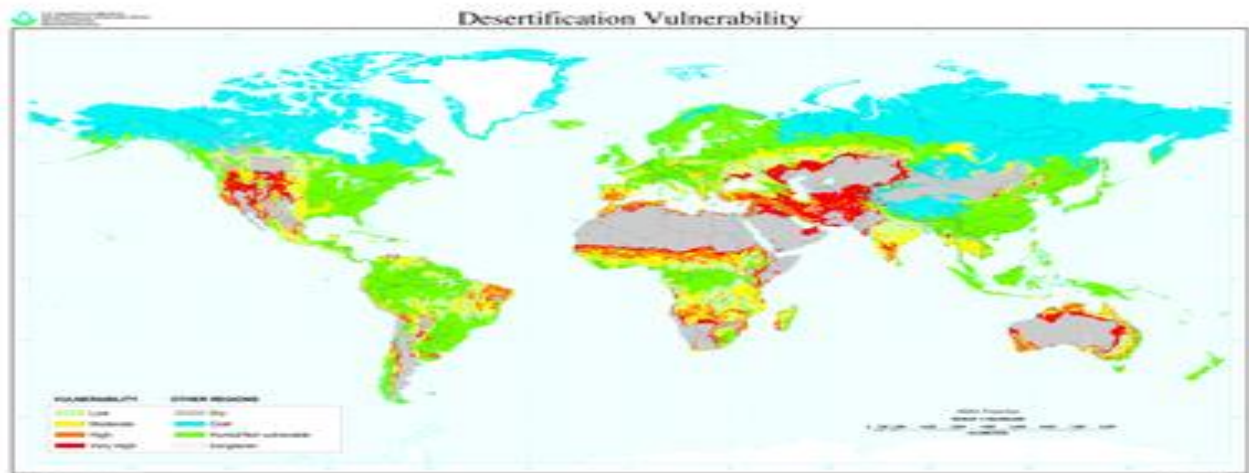

Şəkil 1. Dünya üzərində illik fəlakətlərin sayı

Mənbə: Mavi Karbon - Karbonun bağlanması sağlamlıq okeanlarının rolu, www.grida.no

Dünya üzərində qlobal miqyasda yayılmış olan miqrasiya anlayışının bir digər önəmli səbəbi də iqlim dəyişikliyi ilə bağlı olan amillərdir. İqlim ilə bağlı olan amillərə dəniz sularının səviyyəsinin yüksəlməsi, çölləşmə prosesinin illər keçdikcə artaraq davam etməsi, su və ərzaq məhsullarının artan əhali nisbəti səbəbindən kifayət etməməsi kimi amillər misal göstərilə bilər.

İllər boyu artan və hazırda da artmaqda davam edən çölləşmə onu gösərir ki, hal-hazırda dünya üzərində yaşayan 135 milyondan çox insan miqrasiya təhlükəsi ilə üz üzədir.

Şəkil 2. Dünya üzərində global səhralaşma

Bir digər qlobal miqrasiya səbəbi isə qlobal istiləşmə və bunun nəticələrindən biri olan dəniz sularının səviyyəsinin artmasıdır.

2000-ci illərdə Dünya tədqiqatçıları tərəfindən aparılmış olan araşdırmalar göstərir ki, dünyada dəniz sularının yüksəlməsi ilə təhlükə ilə üzləşə biləcək bir çox bölgə və milyonlarla insan mövcuddur. Bu tip təbii fəlakətin baş verməsi nəticəsində ən çox problem yaşayacaq ərazilərin isə Afrika (Nigeriya, Kamerun, Kenya, Tanzaniya), Asiya (Rusiya, Viyetnam, Hindistan, Banqladeş, Malaziya), Amerika (Venezuela, Surinam, Braziliya, Kanada, Kuba) kimi ərazilər olduğu qeyd olunur.

İllərdir ki dünya gündəmini məşğul edən ən böyük məsələlərdən biri də miqrasiya ilə yanaşı eyni zamanda da miqrantların təhlükəsizlik məsələsidir. İqlim dəyişikliyi nəticəsində miqrasiya hallarının baş verməsi isə insan həyatını təhlükə altında qoyan ən önəmli məsələdir. Bu problemlə başa çıxmaq üçün isə ilk növbədə miqrasiya prosesinin baş verməsinin ən önəmli səbəblərinin nə olduğunu və bu səbəblərin nədən qaynaqlandığını bilmək və bunun əsasında hərəkət etməkdir. Bu səbəblərin hər kəs tərəfindən bilinməsi üçün isə ilk növbədə dünya əhalisini iqlim dəyişikliyi, miqrasiya və başqa məsələlərlə bağlı olaraq maarifləndirilməsidir. İnsanlar bu məsələlərlə bağlı nə qədər geniş məlumat bazasına sahib olarlarsa, bu da dünyada iqlim dəyişikliyi ilə bağlı proseslərin azalmasına və nəticə olaraq da dünya əhalisinin miqrasiya və köç təhlükəsi altında qalma riskinin daha da azalmasına səbəb olar.

NƏTİCƏ

Dünya tarixi bizə göstərmiş olur ki, miqrasiya prosesi insanlıq tarixi yarandığı dövrdən etibarən mövcud olan və hələ də günümüzdə qədər davam edən ən böyük problem olaraq dünya gündəmini məşğul edir. Bunun ən yeni nümunəsi isə Türkiyə və Suriya dövlətləri arasında baş verən miqrasiya prosesləridir. Bu qlobal miqrasiyanın səbəbləri olaraq əsasən müharibə və münaqişələr göstərilərsə də, bir digər qlobal səbəb isə iqlim dəyişikliyidir. İqlim dəyişikliyi nəticəsində baş verən fəlakətlər nəticəsində dünya üzərində milyonlarla insan təhlükə altında qalır və öz yaşayış yerlərini tərk etməyə məcbur olurlar. Bu da qlobal miqyasda miqrasiya axınının baş verməsi üçün səbəbiyyət yaratmış olur. Qlobal iqlim dəyişikliklərinin qarşısının alınması üçün isə dünya əhalisinin qlobal səviyyədə və kütləvi miqyasda maarifləndirilməsidir. Dünya əhalisinin kütləvi şəkildə maarifləndirilməsi iqlim proseslərinin azalmasına səbəb ola bilər ki, bu da qlobal miqrasiya proseslərinin azalması və insanların həyat təhlükəsizliyinin minimum səviyyəyə enməsi üçün ən önəmli çıxış yolu olaraq göstərilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Brown O. (2008) Migration and Climate Change, International Organization for Migration (IOM) Migration Research Series No:31, Geneva, Switzerland.
2. Çağlayan Savaş. (2006). Göç Kuramları Göç ve Göçmen İlişkisi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi; (17)
3. Each-for. (2008). Preliminary Findings from the EACH-FOR project on Environmentally Induced Migration, Environmental Change and Forced Migration Scenarios (EACH-FOR) Project.
4. Elşən Nəsimov. (2017). Miqrasiyanın əsasları, Bakı.
5. Ergün G. (2018). Mültecilerin Kente Uyumunu Ölçməyə Yönelik Karaman İlinde Bir Araştırma, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Yönetimi Ana Bilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
6. Kadirbeyoğlu Z. (2009). Turkey Case Study Report, Environmental Change and Forced Migration Scenarios (EACH-FOR) Project.

7. Neuman W.L. (2013). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri, Nitel ve Nicel Yaklaşımlar*, (6.Basım). (Çev. Sedef Özge), Ankara: Yayın odası.
8. Sandal E.K., Hançerkiran M. & Tıraş M. (2016). "Türkiye'deki Suriyeli Mülteciler ve Gaziantep İlindeki Yansımaları", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 15(2), s.461-483.
9. <https://www.voanews.com/a/us-backsout-of-migration-pact/4147078.html>. Erişim Tarihi: 20.12.2017.
10. <http://www.un.org>. UN Department of Economic and Social Affairs, Population Division, International Migration. Erişim Tarihi: 20.12.2017.

V.Z.Rizayeva

*Doctor of Philosophy in Economics, Senior Lecturer,
Azerbaijan State Economic University*

A.S.Seyhunlu

master student, Azerbaijan State Economic University

R.N.Sultanova

doctoral student, Azerbaijan State Economic University

Impact of international migration and environmental degradation on international migration

Abstract

It is obvious that globalization affects a number of events in our time. The concept of migration is one of the areas that cannot escape the influence of globalization. The changes in the political, social and economic spheres created by globalization at the international level affect migration in itself and, at the same time, the decisions that migrants will make regarding the choice of places to settle for themselves. These steps require social scientists to take into account many factors such as transnational population movements, multiculturalism created by this movement, and new types of communities formed both internationally and within the national state when dealing with the phenomenon of migration. Because globalization and international migration are one dimension of this phenomenon, and the existence of borders and legal sanctions of national states is another dimension of the phenomenon (Caglayan Savash, 2006).

In this article, it aims to pay special attention not only to the concept of globalization, but also to international migration affected by globalization and the effects of environmental changes on migration. Because if we look from the past to the present day, we can see that many environmental events and natural disasters have continuously affected globalized migration for years. As a result, the vast majority of migrants prefer to settle in areas where the standard of living and standard of living are higher compared to other areas, in order to live more comfortably and less prone to natural disasters. This article examines how natural disasters and environmental events affect migration.

Key words: *globalization, international migration, environment, degradation.*

В.З.Ризаева

*д.ф.но э., ст.преп., Азербайджанский Государственный Экономический
Университет*

А.С.Сейхунлу

*магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический
Университет*

Р.Н.Султанова

докторант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет

Влияние международной миграции и деградации окружающей среды на международную миграция

Резюме

Очевидно, что глобализация влияет на ряд событий нашего времени. Концепция миграции является одной из областей, которая не может избежать влияния глобализации. Изменения в политической, социальной и экономической сферах, вызванные глобализацией на международном уровне, влияют на саму миграцию и в то же время на решения, которые мигранты будут принимать относительно выбора мест для поселения. Эти шаги требуют от социологов принятия во внимание многих факторов, таких как транснациональные перемещения населения, мультикультурализм, созданный этим движением, и новые типы сообществ, сформированных как на международном уровне, так и внутри национального государства, когда речь идет о феномене миграции. Потому что глобализация и международная миграция являются одним измерением этого явления, а существование границ и правовых санкций национальных государств – другим измерением этого явления (Чаглаян Саваш, 2006).

В этой статье мы стремимся уделить особое внимание не только концепции глобализации, но и международной миграции, на которую влияет глобализация, и влиянию изменений окружающей среды на миграцию. Потому что, если мы посмотрим из прошлого в наши дни, мы увидим, что многие экологические события и стихийные бедствия на протяжении многих лет постоянно влияли на глобальную миграцию. В результате подавляющее большинство мигрантов предпочитают селиться в районах, где уровень жизни и уровень жизни выше по сравнению с другими территориями, чтобы жить более комфортно и менее подвержено стихийным бедствиям. В данной статье рассматривается, как стихийные бедствия и экологические явления влияют на миграцию.

Ключевые слова: *глобализация, международная миграция, окружающая среда, деградация.*

<https://doi.org/10.58225/tim.2024-2-363-371>

E.M.Sadiqov
i.e.d., professor, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0009-0005-0780-5287
sesiya@rambler.ru
M.V.Ağaqliyev
magistrant, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
ORCID 0009-0002-8484-5766
muradaghaqliyev@gmail.com

Məqalə redaksiyaya daxil olub 19.03.2024

The article was received by editorial board on 19.03.2024

Статья принята к печати 19.03.2024

AZƏRBAYCANDA İPOTEKA KREDİTLƏRİNİN VERİLMƏSİNİN DÜNYA TƏCRÜBƏSİ

Xülasə

İpoteka kreditləri özünəməxsus maliyyə sisteminin bir hissəsi olsa da, banklar, istifadəçilər və iqtisadiyyatda resurs bölgüsü baxımından fərdi kreditlərin əhatə dairəsindədir. Daşınmaz əmlaka əsaslanan zəmanətə görə digər kreditlərdən nisbətən daha güclüdür və bu zəmanət tətbiq olunan üsullara görə kortəbii olaraq yaranır. Bu, ipoteka kreditlərini digər kreditlərdən daha asan kredit növü edir.

Lakin əhalinin sürətli artımı və urbanizasiya mənzilə artan ehtiyacı gündəmə gətirir. Bu artımdan fərqli olaraq, gəlir səviyyəsinin qeyri-kafi olması və iqtisadi strukturun qeyri-sabitliyi mənzil əldə etməyi çətinləşdirir. Bu vəziyyətlərin həlli olaraq Azərbaycan uzun illərdir bir çox ölkədə tətbiq edilən bir mənzil maliyyələşdirmə növü olan İpoteka Əsaslı Qiymətli Kağızlar (İpoteka) vasitəsilə Mənzil Maliyyələşdirmə sistemini tətbiq etməyə başlayıb.

Buna əsaslanaraq bu araşdırmada mənzil və mənzil maliyyəsi bir anlayış olaraq, mənzil maliyyələşdirmə sistemləri, mənzil maliyyələşdirməsində ipoteka sistemi, institusional və hüquqi çərçivəsi ilə Azərbaycanda sistemin tətbiqi, inkişaf etmiş ölkələrdə ipoteka sistemləri araşdırılır.

***Açar sözlər:** ipoteka kreditləri, mənzil, bank, ipoteka siyasəti.*

GİRİŞ

İpoteka krediti adətən ev və ya daşınmaz əmlak almaq üçün istifadə edilən kredit növüdür. Bu kredit növündə alınacaq daşınmaz əmlak girov kimi verilir və kredit də bu girov əsasında verilir. İpoteka kreditinin geniş yayılmış formalarından biri mənzil ipotekasıdır. Bu kredit növünün tarixinə nəzər salaq. Dünyada ilk tətbiqləri 1190-cı illərin əvvəllərində Avropada görüldü. Həmin dövrdə İngiltərədə kreditorlar daşınmaz əmlak almaq istəyən insanlara kredit verir, eyni zamanda bu daşınmaz əmlakın mülkiyyət hüququnu saxlayır və borc ödənilmədikdə daşınmaz əmlakı sataraq debitor borclarını alırdılar. Hazırda Avropada verilən kreditləri maliyyələşdirən heç bir ictimai qurum və ya dövlət tərəfindən dəstəklənən təşkilat yoxdur. Kreditlər kreditor təşkilatların maliyyə gücü və qiymətli kağızların keyfiyyəti hesabına maliyyələşdirilir. Avropa İttifaqı qanunları təminat şəklində ictimai dəstəyi qadağan edir. Bu xidmət bəzi Avropa ölkələrində mərkəzi özəl təşkilatlar tərəfindən təmin edilir. Buna görə də ABŞ-da ipoteka istiqrazları xəzinə vekselləri ilə eyni faiz dərəcəsinə malik olduğu halda, Avropa İttifaqında bu faiz dövlət istiqrazlarından 0,75-1,5 faiz yüksəkdir.

İpoteka sistemi ABŞ-da 1900-cü illərdən Avropadan gələn immiqrasiyanın təsiri ilə geniş yayılmışdır. ABŞ-da ilk müntəzəm ipoteka müraciətləri 1930-cu illərdə məşhur inancın əksinə olaraq bankların deyil, sığorta şirkətlərinin rəhbərliyi ilə başladı. ABŞ-da 2 milyon inşaat işçisinin işsiz qaldığı, ev dəyərinin 50%-i və 3-5 il müddətinə ipoteka kreditlərinin verildiyi və bu kreditlərin çoxunun ödənilmədiyi illər idi. ABŞ Konqresi tikinti və ipoteka bazarlarındakı bu neqativ vəziyyəti düzəltmək üçün 1934-cü ildə FHA (Federal Housing Administration) təsis etdi. 1940-cı illərdə ABŞ-da FHA-nın yaradılmasından sonra tikinti sənayesi bərpa olunmağa başladı və ipoteka həcmi artmağa başladı. Sistemin vəziyyətinin 1970-ci illərdən sonra bu günə qədər yaxşılaşması müşahidə olunur. İpoteka mənzil maliyyələşdirmə sistemi, ABŞ-da 1970-ci illərdə və xüsusən 1980-ci illərdə ipoteka qaydalarının əsasən üç təşkilat (Ginny May, Freddie Mac və Fanny may) tərəfindən standartlaşdırıldığı ikinci dərəcəli bazarların meydana çıxması ilə inkişaf etdi. Sistemin inkişafının əsas səbəblərindən biri Amerikada hökumətin insanları ev sahibi olmağa təşviq etməsi olmuşdur. Bu məqsədə çatmaq üçün ipoteka bazarları üçün “ikinci bazarlar” yaradıldı. Burada ipoteka əsaslı mənzil kreditlərini digər kommertiya mənzil kreditlərindən fərqləndirən ən əsas element kreditorlar üçün əlavə maliyyələşdirmə imkanları və likvidlik üstünlükləri təmin edən ikinci dərəcəli bazarlardır. Bununla da maliyyə institutlarının kredit təklifi imkanları genişləndirilir və ödəmə müddətləri uzadılır. Belə ki, mənzil-maliyyə təşkilatı öz ipoteka kreditlərini kapital bazarları (ikinci dərəcəli bazarlar) vasitəsilə artıq vəsaitlə investora satır, yeni vəsaitlər əldə edir və bu vəsaitləri yeni mənzil kreditlərində istifadə etmək imkanı əldə edir [5, s. 89].

İpoteka krediti ümumiyyətlə ev almaq və ya mövcud evi yenidən maliyyələşdirmək üçün də istifadə olunur. Bununla belə, bəzən ipoteka krediti investisiya obyektləri və ya kommertiya obyektləri üçün də əldə edilə bilər. Sadalananlar borcalan tərəfindən ipoteka kreditinin alınması üçün əsas məqsəd hesab olunur. İpoteka kreditinin alınması zamanı borcalan öz əmlakını girov qoyur və bununla da gələcəkdə krediti ödəyə bilmədiyi təqdirdə bank tərəfindən tələb olunacaq əmlakı ilə təminat verir. İpoteka kreditləri ümumiyyətlə aşağı faiz dərəcələri ilə gəlir. Faiz dərəcələri borcalanın kredit tarixçəsi, gəlir səviyyəsi, kredit balı və bazar şərtləri kimi amillərdən asılı olaraq dəyişə bilər. İpoteka kreditləri ümumiyyətlə uzunmüddətli kreditlərdir. Geri ödəmə müddəti ümumiyyətlə 15 ildən 30 ilə qədər ola bilər. Bununla belə, bəzi kreditlərin müddəti daha qısa və ya daha uzun ola bilər. Bəzi ipoteka kreditləri əvvəlcədən ödəmə və ya kreditin tam olaraq əvvəlcədən ödənilməsi variantını təklif edir. Bununla belə, bəzi hallarda erkən bağlanma cəzası tətbiq oluna bilər.

Bu kredit formasının müxtəlif növləri ola bilər. Sabit faizli kreditlərdə faiz dərəcəsi bütün kredit müddəti ərzində sabit qalsa da, dəyişkən faizli kreditlərdə faiz dərəcəsi bazar şərtlərinə uyğun olaraq dəyişə bilər. İpoteka krediti əldə etmək üçün kredit üçün müraciət etmək lazımdır. Kredit təşkilatı ərizəçinin maliyyə vəziyyətini qiymətləndirir və kredit uyğun hesab edilərsə, kredit təsdiqlənir.

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

İpoteka krediti alarkən, müqaviləyə davam etməzdən əvvəl kredit şərtləri, faiz dərəcələri, ödəmə planı və digər maliyyə detalları diqqətlə araşdırılmalı və bütün şərtlər aydın şəkildə başa düşülməlidir. Bundan əlavə, ipoteka krediti almaq əsas maliyyə qərarı olduğundan borcalanların ödəmə qabiliyyətini nəzərə almaları vacibdir.

İpoteka sisteminin əsasını kredit üçün müraciətlərin işlənməsinin sonunda bağlanan ipoteka müqavilələri təşkil edir. Beynəlxalq tərəfdə aşağıdakı amillər ipoteka kreditləşməsi siyasətlərinin təsir edir:

1. İqtisadi Şərait. Beynəlxalq bazarlardakı iqtisadi vəziyyət və qlobal faiz dərəcələri bankların kredit siyasətlərinə təsir göstərir. Beynəlxalq bazarlarda faiz dərəcələrinin dəyişməsi beynəlxalq maliyyə qurumlarının və bankların mənzil kreditlərinin müddətinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynaya bilər.

2. Beynəlxalq Maliyyə Qaydaları. Beynəlxalq maliyyə qaydaları və standartları bankların mənzil krediti verərkən riayət etməli olduğu qaydaları müəyyən edir. Xüsusilə, beynəlxalq bank

qaydaları və standartları bankların kreditləşmə prosesində risklərin idarə edilməsi və kapital tələblərinin müəyyən edilməsində təsirli olur.

3. Qlobal İqtisadi Böhranlar. Keçmiş qlobal iqtisadi böhranlar beynəlxalq bankların risk götürmə və kreditləşdirmə siyasətlərinə təsir göstərmişdir. Maliyyə böhranları bankların ipoteka krediti standartlarını sərtləşdirə və ya kredit şərtlərini sərtləşdirə bilər [6, s.99].

Yerli təcrübədə isə aşağıdakılar ipoteka kreditləşmə siyasətinə təsir göstərir.

1. Yerli İqtisadi Vəziyyət. Ölkənin iqtisadi vəziyyəti, işsizlik səviyyəsi, inflyasiya, daşınmaz əmlak bazarının göstəriciləri kimi amillər bankların yerli mənzil krediti krediti siyasətinə təsir göstərir. İqtisadi artım, sabit məşğulluq və daşınmaz əmlak bazarındakı vəziyyət bankların kreditləşmə meyillərinə təsir göstərir.

2. Qanunvericilik və Qaydalar. Hər bir ölkənin kreditləşməni tənzimləyən öz maliyyə qaydaları var. Bu qaydalar mənzil kreditlərinin şərtlərini və kreditləşmə prosesini müəyyən edir. Məsələn, kreditlərin qiymətləndirilməsi prosesləri, ipoteka kreditləri üçün tələb olunan sənədlər və kredit limitləri kimi məsələlərlə bağlı milli qaydalar vacibdir.

3. Kredit Tarixi və Risklərin Qiymətləndirilməsi. Kredit müraciətlərini qiymətləndirərkən banklar kredit tarixçəsi, gəliri, borc yükü və kredit müraciət edən şəxsin risk təhlili kimi amilləri nəzərə alır. Bu bankların mənzil krediti siyasətini müəyyən edən mühüm amildir.

4. Mərkəzi Bank Siyasətləri. Ölkənin mərkəzi bankının pul siyasəti, faiz dərəcələri və likvidlik siyasətləri də bankların kredit siyasətlərinə təsir göstərir. Mərkəzi Bankın faiz dərəcələrindəki dəyişikliklər birbaşa ipoteka krediti faizlərinə təsir edə bilər.

Bankların mənzil kreditləri sahəsində siyasətləri beynəlxalq və milli amillərdən təsirlənir və ümumiyyətlə bu amillərin məcmusuna əsaslanaraq formalaşır. Bu siyasətlərin qurulması və dəyişdirilməsi həm yerli, həm də qlobal iqtisadi şəraitin daimi qiymətləndirilməsini tələb edir.

Bir qayda olaraq, ABŞ-da ipoteka mənzil kreditləri 200 min dollara qədər verilir. ABŞ-da ipoteka almaq üçün girov qoyulmuş əmlakın və mülkiyyətin sığortası şərtini yerinə yetirmək lazımdır. Həyat və əlillik sığortası isə borcalanın ixtiyarındadır. Bu vəziyyətdə sığorta, riskləri idarə etmək və gözlənilməz maliyyə itkilərindən qorunmaq üçün təsirli bir yol kimi qəbul edilir. ABŞ-da iki səviyyəli ipoteka ev kredit sistemi təqdim olunur. Borcalan ipoteka krediti almaq üçün banka müraciət etdikdə, bank onunla ipoteka müqaviləsi bağlayır. Əmlakın mülkiyyət hüququ qeydiyyatdan sonra bank ipotekanın qanuni sahibinin hüquqlarını öz üzərinə götürür. ABŞ-da kreditorlar ipoteka kreditlərini balanslarında saxlamırlar və təmin etdikləri ipoteka qiymətli kağızlarını buraxmırlar, əksinə bu funksiyaları ipoteka Agentliyinə həvalə edirlər. ABŞ-da fərdi mənzil ipotekasının xüsusiyyətlərinə nəzər salaq:

- İnkişaf etmiş yenidən maliyyələşdirmə sistemi - bu kredit formasının əsas xüsusiyyətlərindəndir. ABŞ və Rusiyada ipoteka kreditləri 5 ildən 30 ilə qədər müddətə verilir. Bununla birlikdə, Rusiya vətəndaşları krediti daha qısa müddətdə ödəməyə çalışırlar, çünki ipoteka krediti üzrə orta illik faiz dərəcəsi 12% - dir ki, bu da ABŞ banklarının təklif etdiyi faizdən iki dəfə çoxdur. Amerikalılar krediti vaxtından əvvəl ödəməyə tələsmirlər, çünki ölkədə ipoteka ev kreditlərinin yenidən maliyyələşdirilməsi sistemi qurulmuş və inkişaf etdirilmişdir. 25 yaşına çatmış, lakin 75 yaşdan yuxarı olmayan insanlar ABŞ-da daşınmaz əmlak almaq üçün kredit ala bilərlər;

Aşağı illik faiz dərəcəsi - ABŞ-da borcalanlar üçün ipoteka krediti üzrə illik faiz dərəcəsi 3,5-7% arasında dəyişir. Digər ölkələrin rezidentləri üçün illik faiz dərəcəsi ipoteka üzrə geri qaytarılmama riski səbəbindən 1%-dən 2%-ə qədər artır. Statistika görə, Rusiyada sabit xətt daha populyardır. ABŞ-da faiz dərəcəsi banklar üçün faydalı olduğu üçün üzəndir. Üzən dərəcələri hesablamaq üçün müxtəlif modellərdən istifadə edilə bilər, lakin Hibrid faiz dərəcəsi modeli ən çox yayılmışdır ki, müəyyən bir il (ümumiyyətlə 1 ildən 10 ilə qədər) borcalan minimum sabit faiz dərəcəsinə ödəyir və sonra qalan ödəmə müddəti ərzində (orta hesabla 15 ilə 30 il arasında) faiz vaxtaşırı dəyişir. Beləliklə, məsələn, ABŞ-da tətbiq edilən 5/1 düsturuna diqqət edək. Bu düstur 5 il

ərzində sabit bir tariflə ödənişləri nəzərdə tutsa da, sonrakı illərdə ildə 1 dəfə olmaqla tarif dəyişikliyi olur. Dəyişən faizli kreditlər Avropa İttifaqı və ABŞ-da geniş yayılmışdır;

- ABŞ bankları həm ilkin mənzil bazarında, həm də digər alıcılara ipoteka krediti verməkdə fəaldırlar - ABŞ-da banklar hər iki bazarda işləyirlər, çünki mənzillər və evlər tamamlanmış formada satılır, bu da onlara girov predmetini təmin edir;

- Potensial borcalanın ilkin ödəniş üçün daha əlverişli şərtlər təmin edən bank seçmək imkanı var - ABŞ və Rusiyada, bir qayda olaraq, ipoteka krediti üçün ilkin ödəniş mənzilin qiymətinin 10-50% - ni təşkil edir. Eyni zamanda, ABŞ-da bir müştəri ilkin ödəniş etmədən kredit verən bir bank tapa bilər;

- ABŞ vətəndaşlarına ipoteka kreditlərinin verilməsi kütləvi xarakter daşıyır - İpoteka kreditləri ABŞ-da çox populyardır, çünki banklar ölkə əhalisinin müxtəlif qruplarının mənzilə sahib ola bilmələri üçün proqramlar yaratmağa çalışırlar. Belə ki, ABŞ-da bu gün aztəminatlı vətəndaşlar, qazilər, fəlakət qurbanları (evlərini itirmiş), pensiyaçılar və s. kimi vətəndaşlar üçün geniş çeşidli ipoteka mənzil krediti proqramları mövcuddur;

- ABŞ bankları ipoteka krediti üçün müraciət edərkən müştərinin bütün gəlirlərini nəzərə alır - müştərinin yalnız əmək haqqından əldə etdiyi gəlir deyil, həm də pensiya, dividendlər və kirayə gəlirləri daxil olmaqla digər yığımları da nəzərə alınır;

- ABŞ-da yaşayış kompleksləri həm sakinlər, həm də immiqrantlar üçün verilir - Banklar əcnəbilərə daşınmaz əmlak kreditləri verməyə yönəlmiş xüsusi ipoteka proqramları təklif edirlər - Qeyri-rezidentlərin ipoteka krediti adətən Foreign National Loan (Xarici Milli Kredit proqramı) proqramı çərçivəsində həyata keçirilir.

İpoteka kreditləri ilə bağlı dörd əsas risk qrupunu qeyd etmək olar:

1. Faiz dərəcəsi riski. Faiz dərəcəsi riski bazar faiz dərəcələrinin dəyişməsi nəticəsində kredit təşkilatının məruz qaldığı zərərə aiddir. Burada qurum sabit faizli ipoteka krediti verirsə və sonradan pul bazarında faizlər qalxırsa, aşağı gəlirlə pulunu bağladığı üçün zərər çəkir. İpoteka kreditlərinin ödəmə strukturlarının ümumiyyətlə uzunmüddətli olması kredit verən qurum üçün faiz riskinin əhəmiyyətini artırır. Məsələyə inflyasiya prizmasından yanaşdıqda, ipoteka kreditləri uzunmüddətli olduğundan həm kredit təşkilatı, həm də borcalan üçün alıcılıq qabiliyyəti riski də var. Sabit faiz dərəcəsi riski və alıcılıq qabiliyyəti riski, sabit faizli ipoteka kreditlərinə alternativ olaraq tənzimlənən dəyişən faiz kreditləri ilə azaldılmasına çalışılıb.

2. Erkən Ödəniş Riski (Əvvəlcədən Ödəniş Riski). Erkən ödəniş riski sabit faizli kreditdən istifadə edən borcalanın faiz dərəcələri azaldıqda borcunu vaxtından əvvəl ödədiyi zaman yaranan bir vəziyyətdir. Kredit təşkilatı üçün faiz dərəcələrinin yüksək olduğu dövrlərdə bu risk azdır. Belə bir riskin mövcudluğu həm ipoteka kreditinə əsaslanan qiymətli kağız emitentləri, həm də pul vəsaitlərinin hərəkətində pozuntular səbəbindən investorlar üçün arzuolunmaz haldır. Kredit təşkilatının üzləşə biləcəyi ilkin ödəniş riski faiz dərəcəsi riski kimi dəyişkən faizli ipoteka kreditləri və onların əsasında buraxılan qiymətli kağızların köməyi ilə azaldılır.

3. Kredit Riski (Ödənişsiz Riski-Defolt Riski). Kredit riski borcalanın ödəməkdə çətinlik çəkdiyi təqdirdə yarana biləcək riskdir. Kredit təşkilatı belə bir vəziyyətlə üzləşməmək üçün ipoteka ödənişlərinin şəxsin gəlirinə (PTI) nisbətini və kredit məbləğinin daşınmaz əmlakın dəyərinə (LTV) nisbətini diqqətlə qiymətləndirməli və krediti aşağı olan insanlara üstünlük verməlidir. bu nisbətlər.

4. Likvidlik riski. Likvidlik riski o zaman yaranır ki, ipoteka kreditləri əsasında deyil, ipoteka kreditləri əsasında buraxılan qiymətli kağızlar ödəmə müddətindən əvvəl nağd pula çevrilə bilmir. İkinci əl ipoteka bazarının inkişaf etdiyi ölkələrdə buraxılan qiymətli kağızlarda bu risk daha da aşağıdır; çünki bu bazarlarda qiymətli kağızları satıb pula çevirmək daha asandır.

Bundan əlavə banklar tərəfindən ipoteka krediti resurslarının formalaşması və təmin edilməsində bəzi problemlər və ya çətinliklər aşağıdakılar ola bilər:

1. Qiymət və Faiz dərəcələri. Bankların kredit resursları cari bazar şərtlərindən və mərkəzi bankın siyasətindən asılı olaraq müəyyən edilir. Yüksək faiz dərəcələri ipoteka kreditlərinə tələbi azalda və ya borc vermək qabiliyyətini məhdudlaşdırı bilər;

2. Maliyyələşdirmə Xərcləri. Bankların maliyyələşdirmə xərcləri onların kredit fəaliyyətlərinə təsir göstərə bilər. Xüsusilə, əmanətlərin toplanması, bazar borclarının alınması və ya digər maliyyə mənbələrinə çıxışın çətinliyi bankların kredit təklifini məhdudlaşdırı bilər;

3. Kredit tələbindəki dalğalanmalar. Tələb və təklif balanssızlığı bankların ipoteka krediti resurslarının formalaşmasına təsir göstərə bilər. Xüsusilə müəyyən dövrlərdə artan tələbat bankların öz resurslarını idarə etməkdə çətinlik çəkməsinə səbəb ola bilər;

4. Risklərin Qiymətləndirilməsi və Qaydalar. Kredit vermə prosesində risklərin qiymətləndirilməsi və qaydalar banklardan ipoteka kreditlərinin verilməsində diqqətli olmağı tələb edə bilər. Qaydaların sərtləşdirilməsi və ya risklərin idarə edilməsi tələblərinin artırılması kreditin verilməsi prosesinə təsir göstərə bilər;

5. Xərclər və Gəlirlilik. İpoteka kreditləri ümumiyyətlə banklar üçün uzunmüddətli və aşağı gəlirli aktivlərdir. Bu, bankların xərclərinin səmərəliliyinə və gəlirliliyinə təsir göstərə bilər. Bu səbəbdən banklar bəzən ipoteka krediti təklif etməkdən çəkinə və ya kredit şərtlərini sərtləşdirə bilər;

6. Əmlak Bazarında Dəyişmələr. Əmlak bazarındakı dalğalanmalar bankların ipoteka krediti resurslarına təsir edə bilər. Xüsusilə həddindən artıq qiymətləndirmə və ya köpük meydana gəlməsi halında banklar risklərini azaltmaq üçün kredit siyasətlərini sərtləşdirə bilərlər;

7. Rəqabət və İnnovasiya. Banklar arasında rəqabət və yeni texnologiyaların meydana çıxması kredit resurslarının formalaşmasında təsirli ola bilər. Digər maliyyə institutları və ya alternativ kredit təminatçıları bankların rəqabət üstünlüklərinə etiraz edə bilərlər.

TƏHLİL

Bankların ipoteka kredit resurslarının formalaşması bir çox amillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində yaranan mürəkkəb prosesdir. Bu amillər bankların kredit siyasətinin və kredit şərtlərinin müəyyən edilməsində mühüm rol oynayır. Hər bir bank öz daxili və xarici amillərindən asılı olaraq müxtəlif çətinliklərlə üzləşə bilər. Ona görə də kredit resurslarının formalaşması daima nəzərdən keçirilməli və müvafiq strategiyalarla idarə olunmalıdır.

Yaşayış mənzillərinin ipoteka kreditləşməsi bazarının inkişafının hazırkı mərhələsində yerli banklar hələ də kifayət qədər təcrübəyə və statistik məlumatlara malik deyillər ki, onların ipoteka mənzil kreditlərinin verilməsi və onlara xidmət göstərilməsi üçün effektiv biznes prosesinin qurulması lazımdır. Bankların ipoteka mənzil aktivləri hovuzunun idarə olunması üzrə mövcud mexanizmlərinin zəif tərəfləri və onların bu prosesdə iştirakı ilə bağlı yaranan problemlər 2008-ci ildə başlayan və kreditin kəskin pisləşməsi ilə nəticələnən son global maliyyə böhranı zamanı xüsusilə kəskin şəkildə üzə çıxdı.

Azərbaycan banklarının kredit portfellerində, bu aktivlərin buraxılması və onlara xidmət göstərilməsi ilə bağlı bütün biznes proseslərini optimallaşdırmağı tələb edir. Kommersiya bankının homojen portfelində birləşdirilmiş yaşayış ipoteka kreditlərinin məcmusunun idarə edilməsi prosesi nə qədər səmərəli təşkil edilsə, onun maliyyə göstəriciləri bir o qədər yüksək və sabit olacaq və bu sahədə strateji məqsədlərinə bir o qədər tez nail ola biləcək [4].

Bununla belə, tədqiq olunan sahədə elmi işlərin müxtəlifliyinə baxmayaraq, ipoteka mənzil kreditləri portfelinin səmərəli formalaşdırılması və xidmət göstərilməsi probleminin nəzəri inkişaf səviyyəsi müasir bank təcrübəsinin tələblərinə tam cavab vermir. Yerli və xarici müəlliflərin ipoteka kreditləşməsi mövzusunda həsr olunmuş əsərlərində, bir qayda olaraq, bankların kredit portfellerində ipoteka kreditlərinin məcmusunun səmərəli idarə olunması məsələləri həll olunmur. Bu məsələdə Rusiya təcrübəsi hələ kifayət qədər inkişaf etməmişdir və əksər hallarda empirik tədqiqatların nəticələrini əldə etmədən və ipoteka aktivlərinin idarə edilməsi prosesinin təkmilləşdirilməsi üçün praktiki tövsiyələr hazırlamadan parçalanmış şəkildə öyrənilir. Müəyyən edilmiş problemlərin həlli

üçün ipoteka kreditləri portfelinin, xüsusilə də ipoteka mənzil kreditləri portfelinin strukturlaşdırılması, idarəetmə prosesinin səmərəliliyinin artırılması mexanizmləri ilə bağlı elmi araşdırmaların aparılması zəruridir.

Yerli bankların kredit portfelinə daxil olan ipoteka mənzil aktivlərinin məcmusunun səmərəli idarə edilməsi probleminin aktuallığı və kifayət qədər elmi işlənməməsi tədqiqat mövzusunun seçimini müəyyən etmiş, onun məqsədini, vəzifələrini və strukturunu əvvəlcədən müəyyən etmişdir.

1. Kredit portfelinin kreditlər homogenlik prinsipi əsasında birləşdirilən sub-portfellər məcmusundan ibarət sistem kimi təqdim edilməsi onun strukturlaşdırılması prosedurunun sadələşdirir və bu, onun ayrılmaz xarakteristikasını nəzərə alaraq formalaşdırmağa imkan verir. Hər bir komplektin qiymətləndirilməsini ayrıca nəzərə almaq, habelə onların hər birinin bankın ümumi maliyyə nəticələrinə təsir dərəcəsini qiymətləndirmək mümkündür. Yaşayış ipoteka kreditləri portfeli kommersiya bankının pərakəndə kredit portfelinin ən böyük seqmentlərindən birini təşkil edir. Eyni zamanda, bu aktivləri sistemin digər elementlərindən fərqləndirən bir sıra xüsusiyyətlərə malik olan strukturlaşdırılmış aktivlər toplusudur: yaşayış daşınmaz əmlakının girovu ilə təminatlı; ipoteka kreditinin alınması və ona xidmət göstərilməsi ilə bağlı kredit təşkilatları arasında münasibətlərin uzunmüddətli xarakteri; fiziki şəxslər tərəfindən mənzil alınması üçün kredit verilməsi ilə bağlı məqsədyönlü istifadə.

2. Böhrandan sonrakı dövrdə yaşayış mənzillərinin ipoteka kreditləşməsi bazarında müşahidə edilən kredit əməliyyatlarının həcmünün artması və yüksək rəqabət onun iştirakçıları üçün potensial kredit risklərinin mümkün təhlükələrini ön plana çıxarır. Son maliyyə böhranı yerli bankların mənzil ipoteka kreditləşməsi sahəsində kredit siyasətində çoxlu çatışmazlıqların olduğunu nümayiş etdirdi ki, bu da onların kredit portfelinin keyfiyyətinin əhəmiyyətli dərəcədə pisləşməsinə səbəb oldu və bütün kreditlərin təkmilləşdirilməsi və optimallaşdırılması zərurətini ortaya qoydu. Bununla əlaqədar, yerli bankların balansında olan ipoteka mənzil aktivlərinin məcmusunun idarə edilməsi üzrə effektiv prosesin təşkili, üç əsas göstərici üzrə optimal balansla malik yüksək keyfiyyətli ipoteka mənzil kreditləri portfelinin yaradılmasına yönəldilir: risk, likvidlik və yaşayış mənzillərinin ipoteka kreditləşməsi sahəsində bankların kredit siyasətinin formalaşdırılmasında əsas vəzifə gəlirlilikdir.

3. İpoteka mənzil kreditləri portfelinin səmərəli idarə edilməsi onun ölçüsünün, dinamikasının və strukturunun planlı şəkildə tənzimlənməsini nəzərdə tutur. İpoteka kreditlərinin verilməsi ilə bağlı kredit əməliyyatları üzrə effektiv limitlər sistemini işləyib hazırlamaqla mövcud resursların həcmi və strukturu nəzərə alınmaqla, bankın ipoteka kreditləşməsi sahəsində siyasətinə uyğun optimal portfel yaratmaq mümkündür. Effektiv limit sistemi banka struktur və həcm baxımından optimal, bankın cari strategiyasına uyğun olan yaşayış ipoteka kreditləri portfelinin yaratmağa, həmçinin kredit və bazar riskləri ilə bağlı mümkün maliyyə itkilərini azaltmağa kömək edə bilər [3]. Kredit limitlərini təyin etməklə banklar defolt halları zamanı portfelin konsentrasiyası riskindən və müvafiq olaraq kritik itkilərdən qaça, həmçinin onun kifayət qədər diversifikasiyasını və sabit gəlirliliyini təmin edə bilərlər. Limit sistemi bank tərəfindən yaşayış mənzillərinin ipoteka kreditləşməsinə ayrılan resursların maksimum məbləğini, ipoteka krediti portfelinin müxtəlif seqmentlərinin maksimum dəyərini, habelə konkret aktiv üzrə kreditləşmə limitini müəyyən etməlidir.

4. İpoteka kreditinin daşınmaz əmlakla təminatı olan əsas xüsusiyyətini nəzərə alaraq, ipoteka mənzil kreditləri portfelinin formalaşdırarkən və ona daxil edilmək üçün kreditləri seçərkən, onların riskliliyini qiymətləndirərkən iki əsas xüsusiyyət borcalanın etibarlılığıdır. Kredit portfelə daxil edildikdə bu göstəricilərin dəyərindən asılı olaraq, müxtəlif risk əmsallarına malik dörd təsnifat qrupundan birinə təsnif edilə bilər. Borcalanların kredit qabiliyyətinin və kredit girovuna dair anderrayting mərhələsində onun risklilik dərəcəsinin onun üzrə defolt vəziyyətinin yaranma ehtimalını azaltmaqla və ya onun təminat dərəcəsini artırmaqla azaldılması istiqamətində iş aparmaq lazımdır. Bank risk faktoru artırılmış krediti yaşayış ipoteka kreditləri portfelinə daxil etmək qərarına gələrsə, bu risk borcalan üçün kreditin dəyərini artırmaqla kompensasiya edilməlidir. Yaşayış ipoteka

kreditləri portfelinin yaradılması prosedurunun təkmilləşdirilməsi zamanı potensial borcalanların kredit qabiliyyətinin və təklif olunan kredit təminatının anderraytinqi proseslərinin optimallaşdırılması prioritet məsələ olmalıdır.

5. Yaşayış ipoteka kreditləri üzrə formalaşmış portfelin keyfiyyətinin təhlili idarəetmə prosesinin əsas mərhələlərindən biri kimi bankın mənzil ipoteka kreditləşməsi sahəsində kredit fəaliyyətinin sistemli şəkildə öyrənilməsini və monitorinqini təmin edir, tərkibini qiymətləndirir və orta bank göstəriciləri ilə müqayisədə zamanla bank ipoteka kreditlərinin keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Portfelin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi meyarları bankın ipoteka kreditləşməsi sahəsində strategiyasının dəyişməsindən asılı olaraq dəyişə bilər və hər bir bank tərəfindən onun xüsusiyyətləri və analitik imkanları nəzərə alınmaqla müstəqil şəkildə hazırlanmalıdır. İpoteka krediti portfelinin keyfiyyətinin təhlili maliyyə əmsalları sisteminə əsaslanaraq portfelin ayrı-ayrı elementlərinin və seqmentlərinin, habelə bütövlükdə aktivlərin bütün toplusunun qiymətləndirilməsi əsasında aparıla bilər. Təhlilin nəticələrinə əsasən, portfelin keyfiyyət xüsusiyyətlərinin bankda qüvvədə olan standartlardan kənara çıxması müəyyən edildikdə, onların baş vermə səbəblərini aydınlaşdırmaq və onların aradan qaldırılması və qarşısının alınması üçün tədbirlər hazırlamaq lazımdır. gələcək. Bu tədbirlər ola bilər: diversifikasiya, məhdudlaşdırma, mümkün itkilər üçün ehtiyatların yaradılması, sekuritizasiya.

NƏTİCƏ

Tədqiqat prosesində müəllif müasir elmi ədəbiyyatda “ipoteka krediti” və “ipoteka krediti” anlayışlarının eyni hesab edildiyi və əksər hallarda daşınmaz əmlakın təminatı ilə verilən uzunmüddətli kredit kimi müəyyən edildiyi qənaətinə əsaslandırır. mənzil almaq məqsədi. Bu baxımdan bu anlayışların mahiyyəti və onların məntiqi qarşılıqlı əlaqəsi kifayət qədər dolğun şəkildə açılır. Eyni zamanda, ipoteka krediti iqtisadi kateqoriya hesab olunur ki, onun mahiyyəti borc verilmiş dəyərin formalaşması və hərəkəti ilə bağlı əlaqədir, ipoteka krediti isə ipoteka kreditinin əsas əsasını həyata keçirmək prosesidir. Yaşayış ipoteka kreditləşməsinin təşkili və maliyyələşdirilməsinin xüsusiyyətləri müəyyən edildi ki, bu da ipoteka kreditinin funksiyalarını əlavə etməyə imkan verdi, yenidən maliyyələşdirmə funksiyasını əsas və spesifik funksiyalardan biri kimi vurğulayaraq, inkişafı üçün maliyyə resurslarının formalaşdırılmasından ibarətdir. Bundan əlavə, mənzil ipoteka kreditləşməsinin inkişafına təsir edən amillər sistemləşdirilir və onun təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verir.

Hazırda mənzil ipoteka kreditləşməsinin inkişafında əsas problemin maliyyə resurslarının kifayət qədər aşağı səviyyədə olması olduğunu nəzərə alaraq, tədqiqatçılar bu problemin həlli üçün təsirli vasitə kimi, maliyyə resurslarının yaradılması mexanizminin funksional modelini təklif etmişdir.

Tədqiqatçıların bu modeli qurmaqda əsas məqsəd kimi onun maliyyələşdirilməsinin səmərəliliyini və etibarlılığını artırmaqla əhali üçün kreditin əlçatanlığının təmin edilməsi zərurətini müəyyən etmişdir.

İşdə uzunmüddətli maliyyə resurslarının səfərbər edilməsinə və ipoteka proqramlarının iştirakçıların maliyyə dəstəyinin idarə edilməsinə yönəlmiş direktivlə tənzimlənən maliyyə münasibətlərinin təşkili forması olan mənzil ipoteka kreditləşməsi üçün maliyyə resurslarının formalaşdırılması mexanizminin tərfi formalaşdırılır.

Mənzil ipoteka kreditləşməsi sistemində maliyyə resurslarının formalaşmasının təşkilati və funksional modellərinin tədqiqatının nəticələrinə əsasən müəllif aşağıdakıları qeyd etmişdir:

- dünya praktikasında yaşayış mənzillərinin ipoteka kreditləşməsinin iki modeli nəzərdən keçirilir ki, onların aparıcı təsnifat meyarı uzunmüddətli maliyyə resurslarının cəlb edilməsi üsuludur. Müəllifin fikrincə, maliyyə resurslarının cəlb edilməsi meyarına əsaslanan yaşayış evlərinin ipoteka kreditləşməsinin klassik modeli iki səviyyəli model hesab edilməlidir;

- nəzərdən keçirilən modellərdə mənzil ipoteka kreditləşməsinin əsas maliyyə mənbəyi maliyyə bazarında cəlb edilmiş vəsaitlərdir;

- kredit resurslarının cəlb edilməsinin depozit modeli, müstəqil fəaliyyət göstərməsinə baxmayaraq, müəllif əlavə, ipoteka kreditləşməsinin bütün modellərində geniş istifadə olunan model hesab edir.

Tədqiqat mənzil ipoteka kreditləşməsi üçün kifayət qədər maliyyə resurslarının formalaşmasına, o cümlədən əhalinin ipoteka kreditlərinin əlçatanlığının təmin edilməsinə mane olan əsas problemlər, daha dəqiq desək, ipoteka qiymətli kağızları bazarının yetərincə inkişaf etməməsi, ipoteka kreditlərinin yenidən maliyyələşdirilməsinin aşağı payı müəyyən edilib. Müəllifin faiz dərəcələri səviyyəsinin və mənzilin bazar dəyərinin Azərbaycanda və dünyada ipoteka mənzil kreditlərinin “mövcudluğuna” təsir dərəcəsinin qiymətləndirilməsinin nəticələrinə əsasən belə qənaətə gəldi ki, ipoteka mənzil kreditinin mövcudluğu ondan asılıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Respublikasında güzəştli ipoteka kreditlərinin verilməsi qaydaları.
2. Azərbaycan Respublikasında ipoteka kreditləri sisteminin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.
3. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı nəzdində Azərbaycan İpoteka Fondu haqqında Əsasnamənin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı.
4. Наси́ев А.Н. (2012). “Azərbaycanda ipoteka kreditləşməsinin büdcə modeli və makroiqtisadi sabitlik”, АМЕА Xəbərləri. Elm və İnnovasiya seriyası, 1(9) buraxılışı.
5. Акодис И.А. (2011). Финансовый анализ деятельности банка: учебник / под ред.М.: ЮНИТА-ДАНА, 455 с.
6. Бабичев Ю.А. (2011). Банковское дело: учебное пособие /М.: Экономика. 487 с.

E.M.Sadigov

*Doctor of Economic Sciences, Professor, Azerbaijan State Economic University
ORCID 0009-0005-0780-5287*

M.V.Aghaguliyev

*master student, Azerbaijan State Economic University
ORCID 0009-0002-8484-5766*

World experience of mortgage loans in Azerbaijan

Abstract

Although mortgage loans are part of a unique financial system, they are within the scope of personal loans in terms of banks, users, and resource allocation in the economy. It is relatively stronger than other loans due to the guarantee based on real estate, and this guarantee arises spontaneously due to the methods applied. This makes mortgage loans an easier type of loan than other types of loans.

However, rapid population growth and urbanization have brought about an increasing need for housing. In contrast to this growth, the insufficient level of income and the instability of the economic structure make it difficult to obtain housing. As a solution to these situations, Azerbaijan has started implementing the Housing Financing system through Mortgage-Backed Securities (Mortgage), a type of housing financing that has been used in many countries for many years.

Based on this, in this research, housing and housing finance as a concept, housing financing systems, mortgage system in housing financing, application of the system in Azerbaijan with its institutional and legal framework, and mortgage systems in developed countries are investigated.

Key words: *mortgage loans, housing, bank, mortgage policy.*

Э.М.Садыгов

д.э.н., профессор, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
ORCID 0009-0005-0780-5287

М.В.Агагулиев

магистрант, Азербайджанский Государственный Экономический Университет
ORCID 0009-0002-8484-5766

Мировой опыт ипотечного кредитования в Азербайджане

Резюме

Хотя ипотечные кредиты являются частью уникальной финансовой системы, они относятся к потребительским кредитам с точки зрения банков, пользователей и распределения ресурсов в экономике. Он относительно сильнее других кредитов из-за гарантии, основанной на недвижимости, и эта гарантия возникает спонтанно из-за применяемых методов. Это делает ипотечные кредиты более простым видом кредита, чем другие виды кредитов.

Однако быстрый рост населения и урбанизация привели к увеличению потребности в жилье. В отличие от этого роста, недостаточный уровень доходов и нестабильность экономической структуры затрудняют получение жилья. В качестве решения этих ситуаций Азербайджан начал внедрение системы финансирования жилищного строительства посредством ипотечных ценных бумаг (ипотека), типа жилищного финансирования, который используется во многих странах на протяжении многих лет.

На основе этого в данном исследовании исследуются жилье и жилищное финансирование как концепция, системы жилищного финансирования, ипотечная система в жилищном финансировании, применение системы в Азербайджане с ее институциональной и правовой базой, а также ипотечные системы в развитых странах.

Ключевые слова: *ипотечное кредитование, жилье, банк, ипотечная политика.*

MÜNDƏRİCAT

İqtisadiyyatın inkişafının makroiqtisadi, regional və sosial aspektləri

M.A.Məmmədov, Ş.İ.Əliyev

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının bərpası və inkişafının təşkilati-iqtisadi mexanizm 11

V.O.Mahmudova, S.Ə.Ətaşiyev

Post-konflikt dövründə Qarabağ iqtisadi rayonunda biznes mühitinin formalaşdırılması 17

L.Ə.Məlikova, Ş.T.Əliyev

Müasir dövrdə Şuşa şəhərinin iqtisadiyyatının sahəvi strukturunun yaradılması və təkmilləşdirilməsi problemləri 25

E.N.Əhmədov

Məhsulun dəyər və tədarük zəncirlərinin səmərəliliyinin xarakteristikası 34

S.X.Səmədova

Azərbaycanda dəniz yolu ilə yük daşımaların vahid logistika dəhlizində mövcud vəziyyəti və inkişaf perspektivləri 43

E.Z.Xəlilov

İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm infrastrukturunun yaradılmasının mövcud vəziyyətinin təhlili 49

İ.E.İmrani

Enerji sektorunda təbii inhisarlar və mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi 57

S.B.Hüseynova

Regionlarda aqrar sektorun inkişaf strategiyaları və dövlətin siyasəti 62

F.Ə.Məmmədova, M.S.Fərəcova

Milli iqtisadiyyatın davamlı inkişafının idarə edilməsi: nəzəri və metodoloji əsaslar, ekoloji audit vasitələri 71

O.M.Məhərrəmov

Yaşıl iqtisadiyyatın aqrar sektorda innovativ həlli yolları 77

Ə.R.Mirzəməmmədov

Şəhərin markalaşmasının mahiyyəti və şəhərlər üçün əhəmiyyəti 89

F.T.Əliyev

Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi siyasətin Azərbaycanda dini-etnik zəmində sabitliyin təmin olunmasında rolu 96

N.M.Hacıyeva

Azərbaycanda müəssisələrdə kapitalın formalaşması xüsusiyyətləri 101

R.R.Məhərrəmov, Ç.S.Nəsirov

Neft sektorunda ixrac potensialının səmərəliliyi və onun nəzəri-metodoloji məsələləri 109

F.H.Mustafayev

Turizmin regionun sosial-iqtisadi inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi (Kəlbəcər nümunəsində) 114

K.S.Hüseynova

COVID-19 salğınınin işgücü piyadasındaki ekonomik ilişkiler üzerindeki etkisi 120

B.M.Həsənlı

Azərbaycanda korporativ qiymətli kağızlar bazarının tənzimlənməsinin təşkili xüsusiyyətləri 125

Tikinti müəssisələrinin iqtisadiyyatı və menecment

K.M.Məmmədova, G.V.Qafarlı Tikinti şirkətlərinin resurlarla təminatı və istifadəsi yolları	132
A.Ş.Hüseynov, İ.M.Həsənova Təchizat zəncirində müəssisə resurslarının planlaşdırılması (ERP) sistemlərinin rolu	137

İnvestisiya və sahibkarlıq fəaliyyətinin idarə edilməsi

N.Q.Pashazade Strategic solutions for boosting competitiveness in Azerbaijan's SME sector	143
Ü.F.Yəhyayeva Azərbaycan Respublikasında investisiyaların cəlb edilməsində kapital bazarlarının rolu	153
N.E.Əhmədov, A.A.Kərimov Elektron ticarətin inkişafına mane olan amillər və onların həlli istiqamətləri	160
N.E.Əhmədov, X.Ç.Əhmədova Elektron kommersionun inkişaf perspektivləri	167
S.O.Şamxalova, H.K.Məmmədov Sığorta müəssisələrində ənənəvi marketinq fəaliyyətindən istifadənin təchizat funksiyası baxımından tədqiqi	173
N.İ.Ağayeva Kommersion müəssisəsinin inkişafında marketinqin rolu: “Araz” supermarketlər şəbəkəsi nümunəsində	179
Y.İ.İsmayilzadə Xidmət sektorunun inkişafının təşkilati-iqtisadi mexanizminin təkmilləşdirilməsi	188

İnnovasiya və informasiya texnologiyalarının menecmenti

N.Sh.Dadashova Study on the use of IOT, block chain, big data and AI in accounting and audit	199
F.İ.Mehdizadə Artırılmış reallıq texnologiyasının logistik fəaliyyətlərə təsirlərinin tədqiqi	208
Ü.Ç.Əlizadə Qlobal kontekstdə qida sənayesində innovasiyaların genişləndirilməsi proseslərinin qiymətləndirilməsi	219
M.V.Kərimzadə, İ.Z.Rəhimov İnformasiya və kommunikasiya texnologiyalarının təhsil sistemində təsiri	226
E.M.Piriyeva Müxtəlif teambuilding texnologiyaları və onların tətbiqinin əhəmiyyəti	231
F.A.Mammadova, Sh.Y.Hüseynli Role of information technology in successful project management	240

Maliyyə və bank fəaliyyətinin idarə edilməsi

L.B.Guliyeva The nature of the financial reporting environment in Azerbaijan	245
--	------------

A.Ş.Qədirli Müəssisənin idxal-ixrac əməliyyat uçotunun vəziyyəti və qiymətləndirilməsi	254
A.R.Kərimova Maliyyə göstəricilərinin firmanın gələcəklə bağlı qərarlarında rolu	265
E.M.Sadiqov, S.İ.Vəzirov Bank riskləri və onları yaradan amillər	271
T.Ə.Sadiqov, S.N.Qasimova Dövlətin vergi siyasətinin realizə olunmasında vergi mexanizminin rolu	279
A.A.Əmrahli Azərbaycan Respublikasında maliyyə bazarının fəaliyyət xüsusiyyətləri və təhlili	284
R.M.Əliyev, B.M.Məhərrəmov Milli mühasibat uçotu sisteminin nəzəri və praktik qiymətləndirilməsi	291
E.M.Quliyev Valyuta məzənnələri və faiz dərəcələrinin iqtisadi təhlili və Mərkəzi bankların siyasətinə təsirinin qiymətləndirilməsi	297
Ə.E.Adıgözəlov Fiskal siyasət və iqtisadi stimulye, iqtisadi tənəzzülləri idarə etmək üçün strategiyalar	303
A.P.Мамедова Анализ влияния МСФО (IFRS) 16 на учёт аренды	308

Müəssisələrdə heyətin idarə edilməsi

A.Ə.Abasova, A.İ.İsmayılov Müasir şəhərlərdə formalaşmış intellektual kapital	315
A.R.Mehraliyeva Müasir dövrdə elektron insan resurslarının idarəetməsi və onun funksiyaları	321
S.R.Tağıyev Öyrənilmiş çarəsizlik və təşkilati bağlılıq anlayışlarının əsasları	329
K.M.Məmmədova, İ.E.Rüstəmli Səfərli Korporativ strategiyanın xarici amilləri	336
N.F.İbrahimova Müəssisənin innovativ inkişafında insan kapitalının rolu	345

Beynəlxalq layihələrin idarəedilməsi və təcrübə

Ə.B.Əliyev Xarici təcrübədə texnoparklar və Azərbaycanda innovasiya inkişafı əraziləri	351
V.Z.Rizayeva, A.S.Seyhunlu, R.N.Sultanova Beynəlxalq miqrasiya və ətraf mühitin deqradasiyasının beynəlxalq miqrasiyaya təsiri	356
E.M.Sadiqov, M.V.Ağaquliyev Azərbaycanda ipoteka kreditlərinin verilməsinin dünya təcrübəsi	363

CONTENTS

Macroeconomic, regional and social aspects of economic development

M.A.Mammadov, Sh.I.Aliyev Organizational-economic mechanism of restore and development of Karabagh and Eastern Zangazur economic regions	11
V.O.Mahmudova, S.A.Atakishiyev Formation of the business environment in the Karabagh economic region in the post-conflict period	17
L.A.Melikova, Sh.T.Aliyev Problems of creation and improvement of the sectoral structure of the economy of Shusha city in the modern period	25
E.N.Ahmadzada Characteristics of value chain efficiency products and supplies	34
S.Kh.Samadova Current situation and development perspectives of the single logistics corridor of cargo transportation by sea in Azerbaijan	43
E.Z.Khalilov Analysis of the current situation of the creation of tourism infrastructure in the territories liberated from occupation	49
I.E.Imrani Natural monopolies in the energy sector and assessment of the current situation	57
S.B.Huseynova Agricultural sector development strategies and state policy in the regions	62
F.A.Mammadova, M.S.Faracova Management of sustainable development of the national economy: theoretical and methodological foundations, environmental audit tools	71
O.M.Maharramov Innovative solutions of the green economy in the agricultural sector	77
A.R.Mirzamammadov The essence of city branding and its significance for cities	89
F.T. Aliyev The role of the policy implemented by Heydar Aliyev in ensuring religious-ethnic stability in Azerbaijan	96
N.M.Hajiyeva Features of capital formation in enterprises in Azerbaijan	101
R.R.Maharramov, Ch.S.Nasirov Efficiency of export potential in the oil sector and its theoretical-methodological issues	109
F.H.Mustafayev Evaluation of the impact of tourism on the socio-economic development of the region (in the example of Kalbajar)	114
K.S.Huseynova Impact of the COVID-19 outbreak on economic relations in the labor market	120
B.M.Hassanli Organizational features of corporate securities market regulation in Azerbaijan	125

Economics and management of construction enterprises

K.M.Mammadova, G.V.Gafarli Ways of providing and using resources for construction companies	132
A.S.Huseynov, I.M.Hesenova The role of enterprise resource planning (ERP) systems in the supply chain	137

Investment and business management

N.Q.Pashazade Strategic solutions for boosting competitiveness in Azerbaijan's SME sector	143
U.F.Yahyayeva The role of capital markets in attracting investments in the republic of Azerbaijan	153
A.Sh.Gedirli Situation and evaluation of the enterprise's import-export account	160
N.E.Ahmadov, A.A.Karimov Factors preventing the development of electronic commerce and their solution directions	167
N.E.Ahmadov, Ch.Kh.Ahmadova Development prospects of electronic commerce	173
S.O.Shamkhalova, H.K.Mammadov A supply function study of the use of traditional marketing activities in insurance Institutions	179
N.I.Aghayeva The role of marketing in the development of a commercial enterprise: in the example of "Araz" supermarket chain	188
Y.I.Ismailzade Improving the organizational and economic mechanism for the development of the service sector	199

Management of innovation and information technologies

N.Sh.Dadashova Study on the use of IOT, block chain, big data and AI in accounting and audit	208
F.I.Mehdizade A study on the effects of augmented reality technology on logistics activities	219
U.Ch.Alizade Assessing the expansion of innovation in the food industry in a global context	226
M.V.Karimzade, I.Z.Rahimov The impact of information and communication technologies on the education system	231
E.M.Piriyeva Various teambuilding technologies and the importance of their application	240
F.A.Mammadova, Sh.Y.Huseynli Role of information technology in successful project management	245

Financial and banking management

L.B.Guliyeva	
The nature of the financial reporting environment in Azerbaijan	254
A.R.Karimova	
The role of financial indicators in the firm's future decisions	265
E.M.Sadigov, S.I.Vazirov	
Banking risks and factors that create them	271
T.A.Sadigov, S.N.Gasimova	
The role of tax mechanism in realising government tax policy	279
A.A.Əmrahli	
Characteristics and analysis of financial market activity in the republic of Azerbaijan	284
R.M.Aliyev, B.M.Maharramov	
Theoretical and practical evaluation of the national accounting system	291
E.M.Quliyev	
Economic analysis of exchange rates and interest rates and assessment of impact on central banks' policy	297
A.E.Adigozalov	
Fiscal policy and economic stimulus, strategies for managing economic declines	303
A.R.Mamadova	
Analysis of the impact of IFRS 16 on lease accounting	308

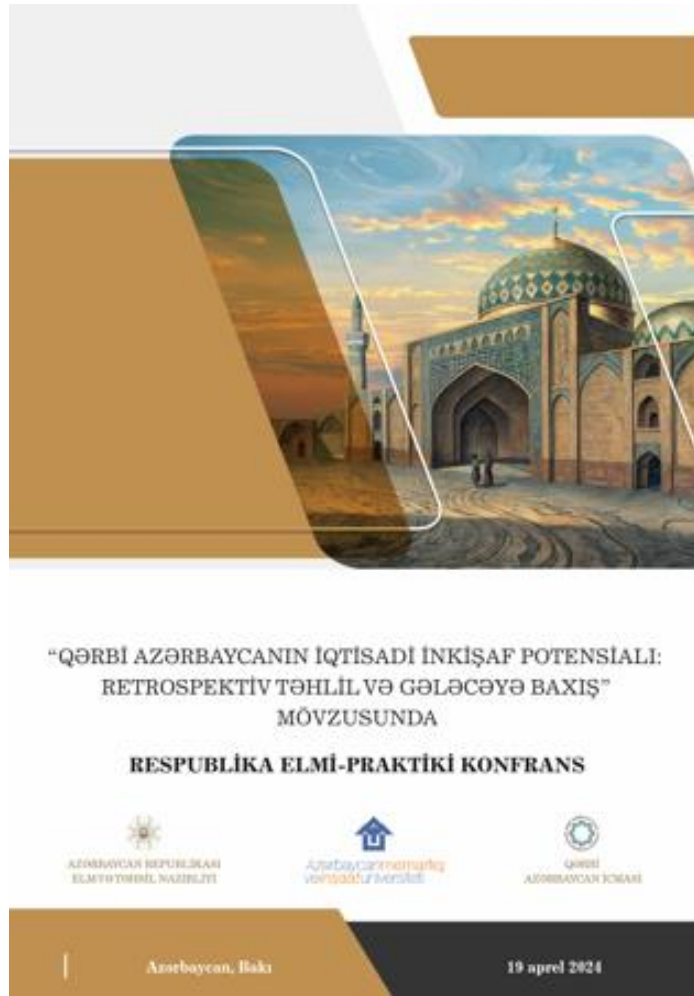
Personnel management in enterprises

A.A.Abasova, A.I.Ismayilov	
Intellectual capital formed in modern cities	315
A.R.Mehraliyeva	
Electronic human resource management and its functions in modern era	321
S.R.Taghiyev	
Conceptual basics of learned helplessness and organizational commitment	329
K.M.Mammadova, I.E.Rustamli Safarli	
External factors of corporate strategy	336
N.F.Ibrahimova	
The role of human capital in the innovative development of the enterprise	345

International project management and experience

A.B.Aliyev	
Technoparks in foreign practice and innovation development in Azerbaijan	351
V.Z.Rizayeva, A.S.Seyhunlu, R.N.Sultanova	
Impact of international migration and environmental degradation on international migration	356
E.M.Sadigov, M.V.Aghaguliyev	
World experience of mortgage loans in Azerbaijan	363

**19 aprel 2024-cü il tarixində Azərbaycan Memarlıq və İnşaat
Universitetinin**

“Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrasının təşkilatçılığı ilə

“QƏRBİ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAF POTENSİALI:

RETROSPEKTİV TƏHLİL VƏ GƏLƏCƏYƏ BAXIŞ”

mövzusunda

RESPUBLİKA ELMİ-PRAKTİKİ KONFRANS keçirilib

https://www.facebook.com/story.php?story_fbid=1109350896927451&id=100035576545903&mibextid=xfxF2i&rdid=h5w52I8rx89FPzkP

Elm və Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Qərbi Azərbaycan İcmasının birgə təşkilatçılığı ilə keçirilən konfransda Auditorlar Palatası, müxtəlif institutlar, elmi-tədqiqat mərkəzləri, ali təhsil ocaqlarından nümayəndələr və məruzəçilər iştirak ediblər.

AzMIU-nun rektoru professor Gülçöhrə Məmmədova çıxış edərək iştirakçıları salamlayıb və konfransın əhəmiyyətinə diqqət çəkib. Rektor qeyd edib ki, Vətən müharibəsindən sonra regionda yaranan yeni geosiyasi proseslər fonunda Qərbi Azərbaycanla bağlı məsələlərin aktuallaşması universitetimiz üçün mühüm vəzifələr yaradıb. Konfransın həm də bu vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə keçirildiyini vurğulayan rektor bildirib ki, konfrans AzMIU ilə ölkənin qabaqcıl iqtisadi təhlil və tədqiqat mərkəzləri arasında Qərbi Azərbaycanın iqtisadi inkişaf potensialının öyrənilməsi üzrə effektiv əməkdaşlıq imkanı yaradacaq.

Qərbi Azərbaycan İcmasının İdarə Heyətinin sədri, Milli Məclisin deputatı Əziz Ələkbərli çıxışında AzMIU-nun təşəbbüsünü alqışlayıb və qeyd edib ki, Qərbi Azərbaycanın iqtisadi potensialının, bu potensialın region iqtisadiyyatına, siyasi və sosial proseslərə təsirinin öyrənilməsi son dərəcə strateji məsələdir.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, AMEA-nın Riyaziyyat və Mexanika İnstitutunun direktoru professor Misir Mərdanov bildirib ki, bu gün AzMİU-da keçirilən konfrans Qərbi Azərbaycanın həm keçmiş, həm də müasir iqtisadiyyatının öyrənilməsində çox vacib və əhəmiyyətli addımdır. Bu sahədə alimlərin, gənc tədqiqatçıların elmi araşdırmalar aparması mövcud iqtisadi vəziyyəti gözlər

önünə gətirəcək, bölgənin inkişafı üçün böyük əmək sərf etmiş soydaşlarımızın xidmətlərini yenidən xatırladacaq.

Konfransın plenar iclasında Auditorlar Palatasının sədri Vahid Novruzovun “Qərbi Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud durumu, problemləri və perspektivləri”, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin kafedra müdiri professor Əvəz Ələkbərovun “1988-ci ilə qədərki dövrdə Qərbi Azərbaycanda yaşayan bölgələrin Ermənistan SSR-nin iqtisadiyyatında rolu”, Milli Məclisin deputatı Musa Urudun “Zəngəzurda türk mənşəli toponimlərə erməni soyqırım siyasəti”,

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru professor Vüsal Qasımlının “Qərbi Azərbaycan: Ana vətənlə iqtisadi reinteqrasiya” mövzularında məruzələri yer alıb. Konfrans sosial iqtisadi potensial və gələcəyə baxış olmaqla 2 bölmə üzrə keçirilib. Bölmələrdə “Qərbi Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf potensialı”, “Qərbi Azərbaycanın regionlarının tarixi-iqtisadi potensialı və gələcəyə baxış” mövzularında məruzələr dinlənilib.

Məruzəçilər konfransın mövzusunə uyğun olaraq Qərbi Azərbaycan iqtisadiyyatının mövcud durumu, problemləri, perspektivləri, iqtisadi inkişaf potensialını birgə müzakirə edib, bu regionun keçmişinə, bu gününə, gələcəyinə nəzər yetirib və birgə həll yolları axtarıblar.

Konfransın “Qərbi Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişaf potensialı” və “Qərbi Azərbaycanın regionlarının tarixi-iqtisadi potensialı və gələcəyə baxış” bölmələrində ümumilikdə 35 məruzə dinlənmiş və çapa tövsiyyə edilmişdir.

Nəşr prinsipləri

“Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment” jurnalı Azərbaycan və xarici ölkələrin iqtisadiyyatının sahələrinin prioritet istiqamətləri üzrə aparılan tədqiqat işləri, alınan nəticələr haqqında, iqtisadiyyatın nəzəri və praktiki problemlərinə dair elmi məqalələri dərc edir.

Əlyazmanın redaksiyaya təqdim olunma qaydası

Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövrü nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnala təqdim edilməsi yolverilməzdir. Əlyazmanın orijinalı mükəmməl redaktə edilmiş halda elektron qaydada alakbarova.lala@azmiu.edu.az (ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU) elektron ünvanına və ya müəllif(lər)in özü redaksiyaya (Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti, Yasamal rayonu, Ayna Sultanova küçəsi, Bakı, Azərbaycan) təqdim edilir. Əlyazma müəllif(lər) tərəfindən imzalanmalı və onun redaksiyaya təqdim olunma tarixi göstərilməlidir.

Məqalə formatı: Məqalələr A4 formatda, 12 ölçüdə, 1 sətirlərəarası intervalla, Times New Roman şrifti ilə yazılmalı, səhifənin aşağı, yuxarı və yan tərəflərində 2 sm boşluq buraxılmalıdır.

Məqalənin həcmi: 7-15 səhifə olmalıdır.

Müəllif: Məqalədə müəllifin adı, atasının adı və soyadı /məs.: Ə.M.Vəliyev/, iş yeri tam şəkildə, müəllifin elmi dərəcəsi, ORCID ID-si, şəxsi elektron ünvanı və telefon nömrəsi məqalənin başlığından əvvəl sağ tərəfdə göstərilməlidir. Təhsilini davam etdirən müəllif təhsil pilləsinə uyğun olaraq özü haqqında məlumatda bakalavriat, magistrant və doktorant olduğunu qeyd etməlidir.

Xülasə: Məqalənin əvvəlində Azərbaycan, sonunda ingilis dillərində 7-8 cümlədən ibarət Xülasə yazılmalıdır. İngilis dilində yazılan Xülasənin əvvəlində müəllifin adı, ata adı və soyadı ingilis dilində qeyd olunmalıdır.

Açar sözlər: 5 sözdən az olmayaraq Azərbaycan və ingilis dillərində yazılmalıdır.

Giriş

Təhlil

Nəticə

Ədəbiyyat siyahısı: Ədəbiyyat siyahısı APA üslubunda tərtib edilməlidir.

İstinadlar: Məqalənin müvzusu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır.

Cədvəl və şəkillər biri-birini təkrarlamamalı, göstəricilər Beynəlxalq vahidlər sistemində (Sİ) verilməlidirlər. Əlyazmada bir cədvəl və bir şəkil verildikdə, müvafiq olaraq, onlar nömrələnəli, “Cədvəl” və ya “Şəkil” sözü də yazılmalıdır.

Jurnalın dili: Azərbaycan, türk, ingilis və rus

Plagiat

Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr StrikePlagiarism.com proqramının vasitəsi ilə plagiatdan keçirilir. Plagiat aşkarlanmadığı halda (unikallıq səviyyəsi 75%) gizli resenziyalaşdırmaya göndərilir. Plagiat faktı aşkar edilən məqalələr dərc edilmir və geri qaytarılır. Təqdim edilən məqalənin dərc olunmasından imtina edildiyi halda jurnalın redaksiyası yazılı şəkildə müəllifə əsaslandırılmış imtina cavabı göndərir.

Resenziyalaşdırma

Redaksiyaya göndərilən məqalələr əvvəlcə redaksiya tərəfindən jurnalın nəşr prinsipləri baxımından qiymətləndirilir. Nəşr prinsiplərinə uyğun olmayan məqalələr düzəldilmək üçün müəllifə göndərilə və ya resenziyalaşdırmadan imtina edilə bilər.

Redaksiyaya təqdim edilən əlyazmalar anonim rəyçilərin gizli rəyindən sonra onların dərc edilib-edilməməsinə qərar verilir. Resenziyalaşdırma və təsdiqetmə müddəti ümumilikdə 1 aydır. Əlyazmalar, resenziyalaşdırma prosedurunun nəticələri əsas götürülərək, növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

Jurnala göndəriləcək məqalələr başqa yerdə nəşr edilməmiş və ya nəşr üçün təqdim edilməmiş olmalıdır.

Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları “Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment”ə aiddir.

Jurnal ildə 4 dəfə nəşr edilir. Jurnalın nüsxələri çap olunduqdan sonra Azərbaycan Respublikasının Ali Attestasiya Komissiyasına, kitabxanalara, beynəlxalq indeks təşkilatlarına və məqalə müəlliflərinə göndərilir.

Принципы публикации

Журнал «Экономика строительства и менеджмент» публикует научные статьи по приоритетных направлениям экономики Азербайджана и зарубежных стран, о полученных результатах, теоретических и практических проблемах экономики.

Порядок подачи рукописи в редакцию

Рукописи, ранее опубликованные или направленные в другое периодическое издание для публикации, к представлению в журнал не допускаются. Оригинал рукописи с идеальной редакцией необходимо отправить в электронном виде на адрес alakbarova.lala@azmiu.edu.az (ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU) или самому автору(ам) сдать в редакцию (Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет, Ясамальский район, улица Айна Султанова, Баку, Азербайджан). Рукопись должна быть подписана автором (авторами) и датирована.

Формат статьи: Статьи должны быть написаны в формате А4, кегль 12, междустрочный интервал 1, шрифт Times New Roman, отступ 2 см внизу, вверху и по бокам страницы.

Объем статьи должен составлять 7-15 страниц.

Автор: Справа, до названия статьи необходимо указать фамилию, имя, отчество автора /например: А.М.Велиев /, место работы, ученую степень, ORCID ID, личный адрес электронной почты и номер телефона. Автор, продолжающий обучение, должен указать, что он является бакалавром, магистрантом и докторантом в своих личных данных в соответствии с уровнем образования.

Резюме: Резюме из 7-8 предложений должно быть написано в начале статьи на азербайджанском языке и в конце на английском языке. В начале резюме, написанного на английском языке, должно быть указано имя, фамилия, отчество автора должны на английском языке.

Ключевые слова: не менее 5 слов на азербайджанском и английском языках.

Введение

Анализ

Заключение

Список литературы: Список литературы должен быть написан в стиле АРА.

Список литературы: Должны быть даны ссылки на научные источники, относящиеся к теме статьи.

Таблицы и рисунки не должны повторять друг друга, показатели должны быть приведены в Международной системе единиц (СИ). Если в рукописи даны таблица и рисунок, то они должны быть соответственно пронумерованы и написано слово «Таблица» или «Рисунок».

Язык журнала: азербайджанский, турецкий, английский и русский.

Плагиат

Статьи, поступающие в редакцию, проверяются на плагиат с помощью StrikePlagiarism.com. Если плагиат не обнаружен (уровень уникальности 75%), статья отправляется на скрытое рецензирование. Статьи, признанные плагиатом, не публикуются и возвращаются автору. В случае отказа в публикации представленной статьи редакция журнала направляет автору мотивированный ответ в письменной форме.

Рецензирование

Статьи, направляемые в редакцию, сначала оцениваются редакцией с точки зрения принципов публикации журнала. Статьи, не соответствующие правилам публикации, могут быть отправлены автору для исправления или могут быть отклонены в рецензировании.

Рукописи, представленные в редакцию, подлежат конфиденциальному рассмотрению анонимными рецензентами, после чего принимается решение о том, будут ли они опубликованы. Срок рассмотрения и согласования составляет 1 месяц. Рукописи публикуются на регулярной основе по результатам процесса рецензирования.

Статьи, представляемые в журнал, не должны быть опубликованы или отправлены для публикации в другое издательство.

Авторские права

Статьи, опубликованные в журнале, защищены авторским правом и все права на публикацию этих статей принадлежат «Экономике строительства и менеджменту».

Журнал выходит 4 раза в год. После печати экземпляры журнала высылаются в Высшую Аттестационную Комиссию Азербайджанской Республики, библиотеки, международные индексные организации и авторам статей.

Publication principles

The journal "Construction Economics and Management" publishes scientific articles on priority areas of the economy of Azerbaijan and foreign countries, on the results obtained, theoretical and practical problems of the economy.

The procedure for submitting a manuscript to the editor

Manuscripts previously published or sent to another periodical for publication are not allowed to be submitted to the journal. The original manuscript with an ideal edition must be sent electronically to alakbarova.lala@azmiu.edu.az (ALEKPEROVA.LALA@MAIL.RU) or handed over to the editor(s) himself (Azerbaijan University of Architecture and Civil Engineering, Yasamal district, st. Aina Sultanova, Baku, Azerbaijan). The manuscript must be signed by the author(s) and dated.

Article format: Articles should be written in A4 format, size 12, line spacing 1, Times New Roman font, indent 2 cm at the bottom, top and sides of the page.

The volume of the article should be 7-15 pages.

Author: On the right, before the title of the article, you must indicate the last name, first name, patronymic of the author /for example: A.M. Veliyev /, place of work, academic degree, ORCID ID, personal e-mail address and phone number. The author who is continuing his studies must indicate that he is a bachelor, master and doctoral student in his personal data in accordance with the level of education.

Abstract: A abstract of 7-8 sentences should be written at the beginning of the article in Azerbaijani and at the end in English. At the beginning of a resume written in English, the name, surname, patronymic of the author must be indicated in English.

Key words: at least 5 words in Azerbaijani and English.

Introduction

Analysis

Conclusion

References: References should be written in the APA style.

References: Links to scientific sources related to the topic of the article should be given.

Tables and figures should not repeat each other, indicators should be given in the International System of Units (SI). If the manuscript contains a table and a figure, then they should be numbered accordingly and the word "Table" or "Figure" should be written.

Journal language: Azerbaijani, Turkish, English and Russian.

Plagiarism

Articles submitted to the editorial office are checked for plagiarism using StrikePlagiarism.com. If plagiarism is not detected (uniqueness level 75%), the article is sent for covert review. Articles recognized as plagiarism are not published and are returned to the author. In case of refusal to publish the submitted article, the editors of the journal send the author a reasoned response in writing.

Peer review

Articles sent to the editors are first evaluated by the editors in terms of the principles of publishing the journal. Articles that do not comply with the publication rules may be sent to the author for correction or may be rejected for review.

Manuscripts submitted to the editors are subject to confidential review by anonymous reviewers, after which a decision is made as to whether they will be published. The term of consideration and approval is 1 month. Manuscripts are published on a regular basis based on the results of a peer review process.

Articles submitted to the journal must not be published or sent for publication to another publisher.

Copyright

Articles published in the journal are protected by copyright and all rights to publish these articles belong to Construction Economics and Management.

The magazine is published 4 times a year. After printing, copies of the journal are sent to the Higher Attestation Commission of the Republic of Azerbaijan, libraries, international index organizations and authors of articles.

*Azərbaycan, Bakı şəh., AZ 1073, Ayna Sultanova küçəsi 11,
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Tel.: (+99412) 497 05 13
daxili – 678
E-mail: info@timjurnal.az
Jurnalın rəsmi saytı: <https://timjurnal.az>*

*Статьи направляются по адресу:
Азербайджан, г. Баку, AZ 1073, ул. Айны Султановой 11,
Азербайджанский Архитектурно-строительный Университет,
Тел.: (+99412) 497 05 13;
внутренний – 678
E-mail: info@timjurnal.az
Официальный Веб-сайт журнала: <https://timjurnal.az>*

*The articles should be sending to the following address:
11, Ayna Sultanova Str. Baku, AZ 1073 Azerbaijan
Azerbaijan Architecture and Construction University
Tel: (+99412) 497 05 13;
Interior - 678
E-mail: info@timjurnal.az
Official website of the magazine: <https://timjurnal.az>*

Tərtib edən: Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin “Biznesin iqtisadiyyatı və menecment” kafedrası. Tel: (+99412) 538 92 83

AR Ədliyyə Nazirliyinin Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmə nömrəsi № 4024

**Beynəlxalq standart eyniləşdirmə nömrəsi - İSSN 2519-2507
- 17.10.2016 tarixində verilib**

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası Rəyasət Heyətinin “Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlərin siyahısı”nın iqtisad elmləri bölməsinə daxil edilib (04.07.2018-ci il, protokol № 11-R)

AzMIU
“Nəşriyyat – Poliqrafiya Mərkəzi”
məl.: (012) 539 07 17
E-mail: azmiu-npm@mail.ru

